

ISSN 2221-8432
E-ISSN 3005-8929
DOI: 10.62021

HUMANİTAR ELMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Elmi məqalələr məcmuəsi

THE ACTUAL PROBLEMS
OF STUDY OF HUMANITIES

Collection of scientific articles

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ИЗУЧЕНИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

Сборник научных статей

№4

2024

Мәcmуә 1997-ci ildән нәшр olunur.

İldә 4 nömrә çıxır.

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125/139b

Tel.: 596 21 44

e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

Bakı – 2024

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri
Rüblük elmi nəşr

Redaksiya heyəti:

Dilçilik

filol. e. d., prof. Məmmədov Nəsirəğa
filol. e. d., prof. Veysəlli Fəxrəddin
filol. e. d., prof. Cahangirov Fikrət
filol. e. d., prof. Nurqali Kadişa (*Qazaxstan*)
filol. e. d., prof. Qurbanova Fidan
filol. e. d., prof. Cəfərov Mikayıl
filol. f. d. dos. Babaşova Xalidə
filol. f. d. Korotışev Aleksandr (*Rusiya*)

Pedaqogika

ped. e. d., prof. Abbasov Akif
ped. e. d., prof. Tağıyev Şahin
ped. e. d., prof. Xəlilov Vidadi
ped. e. d., prof. Cəbrayilov İntiqam
ped. e. d., prof. Quliyeva Ellada
ped. f. d., dos. Səmədov Oktay
ped. e. f. d., dos. Tağıyeva Ellada

Ədəbiyyatşünaslıq

filol. e. d., prof. Qocayev Məmməd
filol. e. d., prof. Novruzov Rafiq
filol. e. d., prof. Xəlilli Şahin
filol. e. d., prof. Qeybullayeva Rəhilə
filol. e. d., prof. Rəsulov Rüstəm
filol. e. d., prof. Travnikov Serqey (*Rusiya*)
filol. f. d., dos. Ağamirzəyev Əliş
filol. f. d., dos. Carçıyeva İlahə
filol. f. d., dos. Hacıyev Kamran

İctimai elmlər

tarix e. d., prof.,
AMEA-nın müxbir üzvü Qasımlı Musa
tarix e. d., prof. İbrahimli Fəzail
fəlsəfə e. d. Məmmədov Cahangir
tarix e. d., prof. Əmrahov Mais
fəlsəfə e. d., prof. Əliyev Məmməd
tarix e. d., prof. Məmmədov Həbil
tarix f. d., dos. Əhməd Əsgər
siyasi elmlər f. d. Abdullayev Natiq

Redaksiya şurasının sədri,
buraxılışa məsul: filol. e. d., prof. Cəfərov Telman

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. № 4/2024.
– Bakı: Mütərcim, 2024. – 384 səh.

 :10.62021

*Məcmuə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən
Dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin
siyahısına daxil edilmişdir.*

© Məqalə müəllifləri, 2024
© “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual
problemləri” məcmuəsinin redaksiyası, 2024

The actual problems of study of humanities
Quarterly scientific publication

Editorial Board:

Linguistics

D. of Philol., Prof. **Mammadov Nasiragha**
D. of Philol., Prof. **Veysalli Fakhraddin**
D. of Philol., Prof. **Jahanghirov Fikrat**
D. of Philol., Prof. **Nurgali Kadisha**
(Kazakhstan)
D. of Philol., Prof. **Gurbanova Fidan**
D. of Philol., Prof. **Jafarov Mikayil**
PhD in Philol., Assoc. Prof. **Babashova Khalida**
PhD in Philol. **Korotishev Aleksandr (Russia)**

History and criticism of literature

D. of Philol., Prof. **Gojayev Mammad**
D. of Philol., Prof. **Novruzov Rafiq**
D. of Philol., Prof. **Khalilli Shahin**
D. of Philol., Prof. **Geybullayeva Rahila**
D. of Philol., Prof. **Rasulov Rustam**
D. of Philol., Prof. **Travnikov Sergey (Russia)**
PhD in Philol., Assoc. Prof. **Aghamirzayev Alish**
PhD in Philol., Assoc. Prof. **Jarchiyeva Ilaha**
PhD in Philol., Assoc. Prof. **Hajiyev Kamran**

Pedagogics

D. of Pedag., Prof. **Abbasov Akif**
D. of Pedag., Prof. **Taghiyev Shahin**
D. of Pedag., Prof. **Khalilov Vidadi**
D. of Pedag., Prof. **Jabrayilov Intigam**
D. of Pedag., Prof. **Guliyeva Ellada**
PhD in Pedag., Assoc. Prof. **Samadov Oktay**
PhD in Pedag., Assoc. Prof. **Taghiyeva Ellada**

Social science

D. of Hist. S., Prof., Cor.-Mem. of NASA
Gasimli Musa
D. of Hist. S., Prof. **Ibrahimli Fazail**
D. of Philos. in Philos. **Mammadov Jahanghir**
D. of Hist. S., Prof. **Amrahov Mais**
D. of Philos. in Philos. **Aliyev Mammad**
D. of Hist. S., Prof. **Mammadov Habil**
PhD in Hist. S., Assoc. Prof. **Ahmad Asgar**
PhD in Pol. S. **Abdullayev Natig**

Chairman of the Editorial Board,
Managing Editor: D. of Philol., Prof. Jafarov Telman

The actual problems of study of humanities. Collection of scientific articles. № 4/2024.
– Baku: Mutarjim, 2024. – p. 384.

 :10.62021

*The collection is included in the list recommended
by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan,
scientific journals in which the main scientific results of dissertations should be published.*

Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук
Квартальное научное издание

Редакционная коллегия:

Лингвистика

д.н. по филол.н. **Мамедов Насирага**
д.н. по филол.н. **Вейсалли Фахраддин**
д.н. по филол.н. **Джахангиров Фикрет**
д.н. по филол.н. **Нургали Кадиша (Казахстан)**
д.н. по филол.н. **Гурбанова Фидан**
д.н. по филол.н. **Джафаров Микаил**
д.филол. по филол. н., доц. **Бабашова Халида**
д.философии по филол. н.
Коротышев Александр (Россия)

Педагогика

д.н. по пед.н. **Аббасов Акиф**
д.н. по пед.н. **Тагиев Шахин**
д.н. по пед.н. **Халилов Видади**
д.н. по пед.н. **Джабраилов Интигам**
д.н. по пед.н. **Гулиева Эллада**
д. филос. по пед.н., доц. **Самедов Октай**
д. филос. по пед.н., доц. **Тагиева Эллада**

Литературоведение

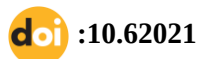
д.н. по филол.н. **Годжаев Мамед**
д.н. по филол.н. **Новрузов Рафиг**
д.н. по филол.н. **Халилли Шахин**
д.н. по филол.н. **Гейбуллаева Рахилия**
д.н. по филол.н. **Расулов Рустам**
д.н. по филол.н. **Травников Сергей (Россия)**
д.филол. по филол.н., доц. **Агамирзоев Алиш**
д. филос. по фил.н., доц. **Джарчиева Илаха**
д. филос. по фил.н., доц. **Гаджиев Камран**

Общественные науки

д.н. по ист. н., проф., член-корр. НАНА
Гасымлы Муса
д.н. по ист. н., проф. **Ибрагимли Фазаил**
д.н. по ист. н., проф. **Мамедов Джахангир**
д.н. по ист. н., проф. **Амрахов Маис**
д.н. по филос. н., проф. **Алиев Мамед**
д.н. по ист. н., проф. **Мамедов Хабиль**
д.филол. по ист. **Н. Ахмед Аскер**
д. филос. по полит. н. **Абдуллаев Натиг**

Председатель редакционного совета,
ответственный редактор: д.н. по филол. н., проф. **Джафаров Тельман**

Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Сборник научных статей. №4/2024.
– Баку: Мутарджим, 2024. – 384 стр.

*Сборник включен в Перечень рекомендуемых Высшей аттестационной комиссией
при Президенте Азербайджанской Республики научных журналов,
в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций.*

S.A.ABDULLAYEVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: sevincabdullayev9@mail.ru

:<https://orcid.org/0009-0003-6096-7520>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2024.4.005

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ VƏ ONLARIN FUNKSİYALARI

Xülasə. İngilis dilinin zəngin qrammatikasının əsas aspektlərindən biri söz birləşmələridir. İngilis dilində söz birləşmələri müxtəlif növ sözlərdən ibarət olub cümlənin mənasını genişləndirir və ya daha aydın ifadə edir. İngilis dilində söz birləşmələrinin növləri, xüsusiyyətləri və onların düzgün istifadəsi mühüm rol oynayır. Bu məqalədə söz birləşmələri və onların funksiyalarından danışılır.

Açar sözlər: söz birləşmələri, təsviretmə, mənanı genişləndirmə, mənanın tamlığı, qrammatik uyğunluq

Giriş. İngilis dili dünya üzrə ən geniş yayılan dillərdən biridir və onun zəngin qrammatikasının əsas aspektlərindən biri söz birləşmələridir. İngilis dilində söz birləşmələri müxtəlif növ sözdən ibarət olub cümlənin mənasını genişləndirir və ya daha aydın ifadə edir. Bu məqalədə ingilis dilində söz birləşmələrinin növləri, xüsusiyyətləri və onların düzgün istifadəsi ətraflı şəkildə izah olunur.

Əsas hissə. Söz birləşməsi iki və ya daha çox sözün birləşməsi ilə yaranan və cümlədə müəyyən məna daşıyan strukturdur. Bu sözlər bir-birinə bağlı olub birlikdə müəyyən bir funksiyanı yerinə yetirirlər. İngilis dilində söz birləşmələri müxtəlif formalarda ola bilər və onların cümlədəki yeri və istifadəsi qrammatik qaydalarla müəyyən olunur. Söz birləşmələrinin ingilis dilində özünəməxsus daimi qrammatik modelləri vardır və bu birləşmələr bu modellər üzrə fəaliyyət göstərir. Dilin qrammatik quruluşundan asılı olaraq yaranmış bu modellər dilin tarixi inkişaf prosesində çox az dəyişikliyə uğrasa da, ümumiyyətlə, sabit qalır və müxtəlif mənalı birləşmələrin əmələ gəlməsində qəlib rolunu oynayır. Söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər arasında məna əlaqələri ilə birlikdə qrammatik əlaqənin olması da vacibdir. Qrammatik əlaqədə olmayan sözlər söz birləşməsini əmələ gətirə bilməz. Bundan əlavə söz birləşməsi sözlərin semantik-sintaktik vahidindən əmələ gəlir və bu iki cəhət söz birləşməsinin mahiyyətini təşkil edir. Söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olması həmin birləşmələrin statusunun təyin edilməsində aparıcı meyardır. V.V.Vinoqradovun da qeyd etdiyi kimi bu, ilk olaraq, nitq hissələrinin “morfoloji xüsusiyyətlərindən” irəli gəlir. Təbii ki, bu birləşmələrin yaranmasında birləşmənin hər iki komponenti vacibdir. Lakin söz birləşməsinin ümumi mənsubiyyəti birləşmədəki əsas sözlə, tabe edən sözlə müəyyənləşir [7, s. 13].

İngilis dilində söz birləşmələri müxtəlif növlərə bölünür. Onların əsas növləri aşağıdakılardır:

İsmi birləşmələr (Noun Phrases) ismin və ya isim funksiyası daşıyan sözlərin birləşməsi ilə yaranır. Bu birləşmədə əsas rol ismin üzərinə düşür, qalan sözlər isə onu müəyyən

edir və ya genişləndirir. Məsələn: “The big house” – Burada “house” əsas isimdir, “the” və “big” isə onu müəyyən edir. “A beautiful garden” – “garden” əsas isimdir, “a” və “beautiful” onu təsvir edir. “Extended family” – “Immediate family” – “dysfunctional family” – “family” əsas isimdir, “extended, immediate, dysfunctional” onu müəyyən edir.

“I see my **extended family** once a year, during our **annual family vacation**”.

Feili birləşmələr (Verbal Phrases). Dildə feili birləşmələrin geniş yayılmaları, işləklik tezliyinin yüksək olması, mənaca zənginliyi və formaca müxtəlifliyi onların söz birləşmələri arasında xüsusi çəkiyə malik olmasından xəbər verir. Feili birləşmələr feil və ona bağlı sözlərin birləşməsindən ibarətdir. Əsas söz feil olur, qalan hissələr isə feilin məzmununu genişləndirir və onun nə zaman, necə və hansı şəraitdə baş verdiyini göstərir. Feili birləşmələrin tərəflərini təşkil edən sözlər çox mühüm münasibətlər ifadə edir. Bu münasibətlər iş, hal, hərəkətlə onların müxtəlif mənaları arasında sintaktik əlaqələr işığında özünü büruzə verir. Bu münasibətlərdə feil həmişə izah olunan hissə, birləşmənin müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olan digər tərəfləri isə izah edən, aydınlaşdırən hissə kimi çıxış edir. Məsələn: “Has been working” – Burada əsas feil “working”, köməkçi feillər isə “has been”dir. “Will go” – “go” əsas feil, “will” isə gələcək zamana işarə edən köməkçi sözdür. “Make a commitment”, “make a compromise”, “make a guarantee”, “make friends” birləşmələrində – “make” əsas feil, “a commitment, a compromise, a guarantee, friends” feilin məzmununu genişləndirir. Feili birləşmələrin müxtəlifliyində və rəngarəngliyində komponentlərin hamısı eyni zamanda iştirak edir, lakin bu birləşmələrdəki komponentlər arasındakı əsas rol feilə məxsusdur və yalnız feilin sayəsində feili birləşmələrin əhatə dairəsi genişlənməmişdir.

Sifət birləşmələri (Adjective Phrases) sifət və ya sifət funksiyası daşıyan sözlərdən ibarətdir. Onlar isimləri təsvir edir və ya müəyyən edir. Məsələn: “Very interesting book” – “very interesting” sifət birləşməsidir və “book” isimini təsvir edir.

“Extremely difficult task” – “extremely difficult” birləşməsi “task” sözünü müəyyən edir. “Extremely beautiful face” – “extremely beautiful” birləşməsi “face” ismini təsvir edir.

“Pale blue eyes” – “pale blue” birləşməsi “eyes” ismini təsvir edir.

“Hideously ugly man” – “hideously ugly” birləşməsi “man” ismini təsvir edir.

“She lives in a **cute little house**” – “cute little” birləşməsi “house” ismini təsvir edir. Bu cür misallar çox vermək olar: “We adopted a **poor little dog** that had been abandoned in the park”. “They have three **pretty little girls**”.

Zərf birləşmələri (Adverb Phrases) feili, sifəti və ya başqa zərfi təsvir edən birləşmələrdir. Bu tip birləşmələr hərəkətin, sifətin və ya zərfin necə və hansı dərəcədə olduğunu bildirir. Məsələn: “Very quickly” – “very” – “quickly” zərfini müəyyən edir. “Almost always” – Bu birləşmə “always” zərfinin nə qədər tez-tez olduğunu bildirir. “It is **very painfully**” – “very painfully” zərfin dərəcəsini bildirir. “I was **ridiculously excited** about the prospect of becoming a dad” – “ridiculously excited” zərfin dərəcəsini müəyyən edir. “I slept **very little** last night”. “The couple is **happily married**” – “happily married” hərəkətin dərəcəsini ifadə edir.

Prepozisiyalı birləşmələr (Prepositional Phrases). Bu birləşmələr əksər hallarda cümlədə yer, zaman və digər münasibətləri bildirir. Məsələn:

“In the morning” – Bu prepozisiyalı birləşmə zaman bildirir.

“In the park” – Yer bildirən prepozisiyalı birləşmədir.

“They go for a walk **in the evenings** [2, s. 9].

Söz birləşmələrinin funksiyaları.

Söz birləşmələri cümlədə bir neçə funksiyayı yerinə yetirə bilər. Bunların əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

Təsvir etmə – Söz birləşmələri isimləri, feilləri və ya sifətləri təsvir edərək cümlənin məzmununu daha aydın şəkildə ifadə edir. Məsələn:

“The **tall man**” – Burada isim olan “man” təsvir olunur.

“She **sings beautifully**” – Burada feili təsvir edən zərf birləşməsi işlədilib.

Mənanı genişləndirmə – Söz birləşmələri cümlənin mənasını genişləndirərək, əlavə məlumat verir. Məsələn:

“I will meet you **at the station**” – Prepozisiyalı birləşmə cümləyə yer haqqında məlumat əlavə edir.

“They are **extremely tired**” – Zərf birləşməsi yorğunluğun dərəcəsini bildirir.

Mətnin strukturunu asanlaşdırma – Söz birləşmələri ilə cümlələr daha strukturlu və məntiqli olur. Hətta mürəkkəb cümlələr belə söz birləşmələri ilə daha anlaşılan olur. Məsələn: “The book **that I read last week** was fascinating” – Burada “that I read last week” cümlə daxilində müəyyənlik ifadə edən birləşmədir.

İngilis dilində söz birləşmələrinin qurulması müəyyən qrammatik qaydalara əsaslanır. Bunların arasında əsas məqamlar aşağıdakılardır:

Söz birləşmələrinin hissələri *müəyyən bir ardıcılıqla* yerləşdirilməlidir. Məsələn, isim birləşmələrində müəyyənəddici sözlər isimdən əvvəl gəlir:

“A beautiful flower” doğru quruluşdur, lakin “Flower beautiful a” səhvdir.

Birləşmədəki sözlər arasında **qrammatik uyğunluq** olmalıdır. Məsələn, feil və sifət zamanları uyğun olmalıdır: “She has been working hard” doğru birləşmədir, amma “She has been worked hard” qrammatik cəhətdən yanlışdır.

Mənanın təmliqi olmalıdır. Söz birləşməsi cümlədə müəyyən bir mənanı ifadə etməli və cümləni tamamlamaq üçün kifayət qədər məlumat verməlidir. Əks halda, cümlə natamam görünəcək. Məsələn: “The book on the table is mine” tam bir fikri ifadə edir, lakin “The book on the” natamamdır [3, s. 24].

Söz birləşmələri dilin müxtəlif üslublarında geniş istifadə olunur. Məsələn, rəsmi mətnlərdə daha mürəkkəb birləşmələr, gündəlik danışqda isə daha sadə birləşmələr istifadə olunur. Söz birləşmələrinin düzgün seçilməsi danışqda və yazıda dəqiqliyi və aydınlığı artırır.

İngilis dilində söz birləşmələri dilin zənginliyini və ifadə imkanlarını genişləndirir. Bir sıra söz birləşmələri öz hərfi mənalarda deyil, metaforlar kimi işlədilir. Məsələn, “**Something is lightning fast**” dedikdə ildirim keyfiyyətindən istifadə edərək “Bir şeyin çox sürətli olması”ndan danışılır.

Digər bir misal “**The root of the problem**” dedikdə “root” ağacın kökü mənasında problemin ən dərin, özək səbəbi nəzərdə tutulur. Metaforların çoxu “Light and dark” (ışq və qaranlıq), “water” (su), “fire” (od) və “plants” (bitkilər) kimi təbii dünyanın elementləri ilə düzəlir. Məsələn, “If someone’s face or eyes light up” – bir kəsin qəfildən çox xoşbəxt və həyəcanlı olmasıdır. Digər tərəfdən “If someone’s face or eyes darken” – bir kəsin qəfildən çox kədərli və qəmgin olmasıdır. “Dark days” və ya “dark times” – pis, problemlı günlərə və zamana işarədir [6, s. 96].

Həmçinin “Ideas are flowing” or “conversation is flowing” – fikirlərin və ya söhbətin axarlı olması deməkdir. “People poured/streamed into the stadium” – Çox sayda insanın stadiona axışması deməkdir. Əksinə “People trickled into the church” – yalnız az sayda insanın kilsəyə gəlməsi deməkdir. “Waves of disappointment” / “waves of sadness” birləşmələri güclü hisslərlə bağlıdır.

“A heated discussion” / “heated debate” söz birləşmələri tez-tez mənfi emosialarla bağlı qızğın müzakirə ifadə edir. “Fiery temper” və ya “tempers flared” ifadələri insanların əsəbiləşməyə başladığı situasiyaları təsvir edir. “Kindle” “spark” feilləri bir şeylərin qızışmağa başladığını təsvir edir. Məsələn, “kindle interest/enthusiasm/hope” birləşmələri – pozitiv şeylərin başladığını, “spark outrage/controversy” birləşmələri – neqativ şeylərin başladığını ifadə edir.

Daşlıq ərazilərdə bitki yetişdirilməsi çətin olduğundan, “something gets off to a rocky start” birləşməsi “başlanğıcdan çətinliklərlə üzləşən hər hansı bir şey” mənasını verir. “**A thorny issue**” (tikanlı məsələ) çətin, mürəkkəb məsələləri təsvir edir. “Blossom” sözü güllərin açılması və bütün gözəlliklərinin ortaya çıxması mənasını verir. Ona görə də “a

romance/friendship is blossoming” birləşmələri bir işin gözəl yolla inkişaf etməsi deməkdir. Əgər birinin səyləri yaxşı nəticələrini verməyə başlarsa, **“his efforts are bearing fruit”** ifadəsi işlədilir. Eləcə də **“Some event plants seeds of hope /seeds of jealousy”** birləşmələri kiçik hisslərin zamanla böyük hisslərə çevrilməsini ifadə edir.

Nəticə. İngilis dilində söz birləşmələri dilin zənginliyini və ifadə imkanlarını genişləndirir. Onların düzgün və səmərəli istifadəsi nitqi daha məntiqli və anlaşıqlı edir.

Elmi yenilik. Məqalədə söz birləşmələrinin müxtəlif aspektlərdə işlədilməsinin fərqli mənalar ifadə etdiyini müşahidə etdik. Eyni zamanda **“have, take, catch, pay, break, come, get”** kimi gündəlik feillərlə işlənən birləşmələr fərqli mənalarda işlədilir.

Tətbiqi əhəmiyyət. Bu məqalədə qeyd edilən qaydalar və nümunələr ingilis dilində söz birləşmələrinin öyrənilməsində və istifadəsində hər kəs üçün yararlı olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Greenbaum, S. A Student's Grammar of the English Language / S.Greenbaum, R.Quirk. – London: Longman. – 1990. – p. 490.
2. Huddleston, R. The Cambridge Grammar of the English Language / R.Huddleston, G.K.Pullum. Cambridge University Press. – 2002.
3. Leech, G., Deuchar, M., & Hoogenraad, R. English Grammar for Today: A New Introduction / G.Leech, M.Deuchar, R.Hoogenraad. Basingstoke [England]; New York: Palgrave Macmillan Palgrave Macmillan. – 2006. – p. 236.
4. Carter, R., & McCarthy, M. Cambridge Grammar of English: A Comprehensive Guide / R.Carter, M.McCarthy. – Cambridge University Press, – 2006. – p. 982.
5. Eastwood, J. Oxford Guide to English Grammar / J.Eastwood. Oxford University Press, – 1994. – p. 446.
6. Oliveira, Sh. 1000 English Collocations in 10 minutes a day / Sh.Oliveira, – 2013. – 128 p.
7. Виноградов, В.В. Грамматика русского языка / В.В.Виноградов. – Москва: Высшая школа, – 1972. – с. 602.

S.A.Abdullayeva

Phrases and their Functions in English

Summary

One of the aspects of the rich grammar of the English language is word combinations. Phrases are made up of different types of words that expand or clarify the meaning of a sentence. In English the types and characteristics of word combinations and their correct expression play an important role. This article talks about phrases and their functions.

Key words: *collocations, description, extension of meaning, completeness of meaning, grammatical consistency*

С.А.Абдуллаева

Фразы и их функции на английском языке

Резюме

Одним из аспектов богатой грамматики английского языка являются словосочетания. Фразы состоят из разных типов слов, которые расширяют или уточняют смысл предложения. В английском языке важную роль играют виды и характеристики словосочетаний, а также их правильное выражение. В этой статье рассказывается о фразах и их функциях.

Ключевые слова: *словосочетания, описание, расширение значения, полнота смысла, грамматическая последовательность*

Rəyçi: fil.f.d. V.S.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 06.11.2024

C.M.BABAYEV

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: cemil64@rambler.ru

: [https://orcid.org/ 0009-0001-4867-6902](https://orcid.org/0009-0001-4867-6902)**Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2024.4.009

DİLİN EKOLOGİYASI: PROBLEMLƏR, MEYİLLƏR, PERSPEKTİVLƏR

Xülasə. Məqalədə dilçiliyin nisbətən yeni sahəsində – ekolinqvistikada dilin bir ekosistem kimi öyrənilməsinə əsas yanaşmalar araşdırılır. Məqalədə iki əsas tədqiqat sahəsinin xronoloji icmalı verilmişdir: linqvistik ekologiya və dilin ekologiyası. Müəllif tərəfindən dilin öyrənilməsində əsas anlayışları və müxtəlif əhəmiyyətləri ekoloji istiqamət cəhətlərində araşdırılır. Bu məqalədə dil ekologiyası ilə nitq ekologiyasının qarşılıqlı təsiri, ekoloji və ekoloji problemlərin mümkün həll yollarının tapılmasında insan və dilin rolu araşdırılır. “Ekologiya” və “antroposentrizm” anlayışlarının mənaalarının təkamülü, onların ekolinqvistika ilə əlaqəsi təhlil edilir. Məqalədə qeyd edilir ki, bu gün bir çox elmlər bir neçə elmi istiqamətlər əsasında inkişaf edir, insan cəmiyyəti dilin ətraf təbiətlə əlaqəsinə yeni yanaşma tərzini inkişaf etdirir. Məhz buna görə də elmi biliklərin ekolojiləşdirilməsi intensiv xarakter alır və ekologiyani digər elmlərlə birləşdirən yeni istiqamətlərin işlənilməsi tələb edir.

Açar sözlər: ekolinqvistika, linqvoekologiya, dilin ekologiyası, nitq mədəniyyəti, fənlərarası, dil, ekosistem, ekoloji mühit

Təbii dil təkamül prosesində bəzi funksiyalarını itirir, əvəzində yeni funksiyalar qazanır. Geniş zaman diapazonunda dildə funksional baxımdan dəyişiklikləri nəzərdən keçirərkən onda itkilərin üstünlük təşkil etdiyi məlum olur. Bu əslində, təbii dilin itkilərlə müşayiət olunan təkamül prosesinin özüdür. Xatırlatmaq istərdik ki, XXI əsrin əvvəllərində əksər dünya dillərində baş verən dəyişikliklər tədricən dildən istifadə mədəniyyətinin zəifləməsinə səbəb olmuşdur.

Dilin varlığının ilkin şərti mədəniyyəti, milli-mənəvi dəyərlərini qorumaq istəyən xalqın həmrəyliyi, çünki dil milli identifikasiyanın ən mühüm vasitəsidir. İnsanın milli mənsəbiyyətinin müəyyən edilməsində əsas atributlardan biri məhz onun danışdığı dildir. A.A.Axundov bu amilləri nəzərə alaraq yazırdı: “Dilimiz həyatımızın bütün sahələrinə ciddi nüfuz etməkdədir və onun uğurlu olması üçün mövcud problemləri aşkarlamaq və onların düzgün həlli üçün vəzifələrimizi müəyyənləşdirmək borcumuzdur” [1, s. 25].

“Ekolinqvistika” termini çox vaxt iki tədqiqat əhəmiyyətini əhatə edən çatır termin: bir tərəfdən, mətnlərə və ekoloji məna daşıyan diskurslara tətbiq edilən əhəmiyyətli linqvistik üsullar, digər tərəfdən, vahid ekoloji paradigmdən qaynaqlanan dil nəzəriyyələri haqqında daha dərinlən düşünmək kimi istifadə olunur. Ekolinqvistika müasir mənada dillərin ekologiyası və linqvistik ekologiya kimi iki əsas sahəni əhatə edən hibrid elm sahəsidir. Bu iki istiqamət bir-birinə zidd deyil, əksinə bir-birini tamamlayır, yəni komplementar münasibətdədir və bu gənc tədqiqat sahəsinin – ekolinqvistikanın çoxşaxəliliyini göstərir. Dilçiliyin bu istiqamətinin yeniliyinə baxmayaraq, onun yaranmasının ilkin rüşeymləri V. fon Humboldtun [2] dil və ətraf dünyanın əlaqəsi və qarşılıqlı asılılığı məsələlərini nəzərdən keçirdiyi müqayisəli dilçilik üzrə əsərlərində tapmaq olar. Sonralar bu əhəmiyyət E.Sepir tərəfindən davam etdirilmişdir və o, “mühit” ekoloji anlayışından cəmiyyətin mühiti kimi xidmət edən fiziki və sosial amillərin məcmusunu təyin etmək üçün istifadə etmişdir [3, s.2].

Təbiətlə dilin harmoniyası ideyalarını ehtiva edən dilin ekologiyası konsepsiyasının banisi E.Haugendir. Dilin ekologiyası ekolinqvistikanın sahələrindən biri kimi müəllif tərəfin-

dən “hər hansı bir dil və onun mühiti arasında qarşılıqlı əlaqə haqqında elm kimi müəyyən edilir. Burada ətraf mühit dedikdə, həmin dildən öz kodlarından biri kimi istifadə edən cəmiyyət nəzərdə tutulur” [4, s. 58]. Dil, E.Haugenin anlamında, “dil ekologiyanın qismən fizioloji (danışanın təfəkküründə digər dillərlə qarşılıqlı əlaqə), qismən sosial (dil ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edildiyi cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqə) təşkil edir. Dilin ekologiyanı onu öyrənən, istifadə edən və başqa insanlara ötürən insanlardan asılıdır” [4, s. 66]. E.Haugen dil ekologiyanın ikili təbiətini: psixoloji ikidilli və çoxdillilərin şüurunda digər dillərlə qarşılıqlı əlaqə və dilin ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyət göstərdiyi cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi kimi sosioloji təbiətini qeyd edir. Müəllif linqvistik ekologiya modelinin dəyərini təkcə dilin sosial-psixoloji vəziyyətini təsvir etmək zərurətində deyil, həm də bu vəziyyətin dilin özünə təsirində görürdü. Dilin öyrənilməsinin təsviri metodundan kənara çıxan E.Haugen təkcə dilin mühit amilləri deyilənləri müəyyən etməyi deyil, həm də onların dilə necə təsir etdiyini başa düşməyi, onlara proqnostik və hətta müalicəvi funksiyaları təyin etməyi təklif edir və ardınca dilin ekologiyanın amilinin dinamik xarakterini vurğulayır [4, s. 62].

“Dilin sağ qalması” və “dil ölümü” metaforik ifadələri linqvistik müstəvidə əvvəllər də işlənmişdir, lakin E.Haugen onları ətraf mühit anlayışı ilə əlaqələndirmişdir. Beləliklə, E.Haugenin [5] “dil ekologiyanı” terminindən istifadə etməyi təklif edir: “Hətta belə fərz etmək olar ki, ekologiya təkcə təsviri elmin deyil, həm də onun tətbiqi ətraf mühitin yaxşılaşdırılması üçün hərəkətin amalı olan bir elmin adıdır” [5, s. 21].

Gənc elm sahəsinin iki mövcud adından linqvoekologiyanın (dil ekologiyanı) əsas üstünlüyü onun arxasında duran zəngin dil ənənəsindədir, ekolinqvistikanın üstünlüyü isə bu sahənin konkret olaraq dilçiliklə əlaqəsindədir. N.N.Kiselisina görə, “ekolinqvistika adətən dilçilik sahəsində “sosial (etnogenezin müxtəlif mərhələlərində təfəkkürün inkişafı prosesində sosial və dil strukturları arasındakı əlaqə), psixoloji (sözlü təsir problemləri) və dilçilikdə fəlsəfi (cəmiyyət və idrakın son dərəcə ümumi xassələri və inkişaf qanunauyğunluqlarının dildə təzahürü) cəريانların kəsişməsində yaranmış” müasir linqvistik istiqamətlərdən biridir” [6, s. 1].

Dilin ekologiyanı və ekolinqvistika iki fərqli, lakin kəsişən elmi istiqamət hesab etmək olar. Onlardan birincisi E.Haugenin [8], ikincisi M.A.K.Hallideyin [7] yaradıcılığı ilə uzlaşır. Dilin ekologiyanı üçün istifadə normasını təyin edən və linqvistik vəziyyətin qorunub saxlanmasına (dil elementlərin konservasiyası) töhfə verən preskriptiv paradigma aktualdır. Dilin ekologiyanı üçün tədqiqat obyektini ayrıca dil, nəslə kəsilməkdə olan dillər və dialektlər hesab etmək olarsa, ekolinqvistika üçün obyekt təbii dillər üçün yaşamaq hüququ verən təbii mühitdir. Ekolinqvistikanın ekoloji tənqidi istiqamətinin nümayəndəsi M.A.K.Hallidey hesab edirdi ki, növlərin məhv edilməsi, ətraf mühitin çirklənməsi kimi problemləri təkcə bioloqlar və fiziklərin deyil, həm də tətbiqi dilçiliyin problemləridir. Müəllifə görə, “dilçi təkcə ideoloji boyatma, sosial, cinsi və irqi fərqliliklərin ideologiyasının təbliğində qrammatikanın təsiri vəziyyətində olduğu kimi, baş verən bütün transformasiyaları müşahidə etməli, həm də əsas istiqamətləri və dəyişmə modellərini göstərməlidir” [7, s.199]. M.A.K. Hallidey həm ekoloji problemləri qaldıran mətnlərin, həm də dilin qrammatikasının tənqidi təhlilə məruz qalmasını təklif etmişdir. Sonralar bu fərziyyə əsasında ekoloji paradigmdə dil sistemində qeyri-ekoloji elementləri müəyyən etmək istəyi (“qrammatika”) və mətnlərin cari ekoloji problemləri necə əks etdirməsinin təhlili kimi iki meyil yaranmışdır. M.A.K. Hallideyin təklif etdiyi yanaşma ətraf mühitin kəskin şəkildə pisləşməsi və onun bütün bəşəriyyət üçün dağıdıcı və faciəli nəticələri ilə əlaqədar son vaxtlar xüsusi ilə aktual olmuşdur. Dil nümunələrinin insanın və digər növlərin sağ qalmasına və rifahına təsiri məsələsi ekolinqvistika sahəsinin mərkəzinə çevrilmişdir. Bundan əlavə, M.A.K. Hallidey “lingvistik antroposentrizmi” tənqid edirdi [7]. Bir tərəfdən, gündəlik ünsiyyətdə təbiətə və canlılara çox vaxt sadə faydalılıq baxımından baxılır, gündəlik dil istifadəsində qurulmuş utilitar antroposentrizm hissi nümayiş etdirilir; digər tərəfdən, ekoloji problemlər çox vaxt yersiz dağıdıcı hərəkətləri təşviq edən diskurslarla daha da kəskinləşir.

şir. Beləliklə, insan həyatının antroposentrik təbiəti insanları insanın qeyri-ekoloji hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşımağa məcbur edir [9].

Burada ekolinqvistikanın əsas müddəalarını xatırlatmaq istərdik: 1) dil təkcə ətraf aləmi dərk etmək vasitəsi deyil, həm də sosial və təbii yaşam mühitinə təsir vasitəsidir; 2) milli dil də təbii mühit kimi müxtəlif dövrlərdə fərqli mənfi təsirlərə məruz qalır, ona görə də dil də təbiət kimi mühafizə və qorunma tədbirlərinə ehtiyac duyur.

Bu gün təbii dilin “çirklənməsinin” ən əsas mənbələri bunlardır: 1) dilin yad mənşəli sözlərdən istifadə; 2) qeyri-normativ leksikadan istifadə; 3) sözlərin qısaldılmış formalarından istifadə; 4) jarqon və slenqlərlərdən istifadə; 5) şifahi ünsiyyət vərdis və bacarıqlarının sadələşdirilməsi; 6) yazı mədəniyyətin ölməsi; 7) məktəblərdə və universitetlərdə dil təhsilinin həcm və keyfiyyətinin zəifləməsi; 8) dünyadakı geosiyasi vəziyyətlə əlaqədar dilin danışiq bazasının daralması; 9) kütləvi linqvistik savadsızlıq.

Ekolinqvistikanın əsas müddəasını ekosistemin qanunu kimi formalaşdırmaq olar: dilin mövcudluğu cəmiyyətdən asılıdır və əksinə. Dildə ən uğurlu dəyişikliklər isə ekoloji təzyiqə uğurla müqavimət göstərən və linqvistik mühitin bütün tələblərinə cavab verən dəyişikliklərdir. Bu elmin inkişafı üçün bir neçə mümkün istiqaməti müəyyən etmək olar: 1) linqvistik müxtəliflik (səbəblər, funksiyalar, nəticələr); 2) nəslə kəsilməkdə olan və kiçik dillərin xilas edilməsi; 3) dillərin qrammatikasında ekoloji cəhətdən təmiz və qeyri-ekoloji elementlərin axtarışı; 4) ekoloji problemlərə toxunan mətnlərin təhlili; 5) ekoloji savadlılığın artırılması.

Antroposentrik paradıqm çərçivəsində ekologiya ilə dilçiliyi birləşdirən, dil, dil kimliyi (şəxsiyyəti) kimi insan və onun ətraf mühiti arasında qarşılıqlı əlaqəni öyrənən ekolinqvistika kimi yeni bir elm sahəsi yaranması zəruri və tam təbiidir. Dil insan, cəmiyyət və təbiət arasındakı münasibətlər zəncirinin tərkib hissəsi kimi qəbul edilməlidir. Ekolinqvistikanın əsas tədqiqat obyektinə nə vəziyyət və ya inkişaf, nə də elementlər arasındakı əlaqələr deyil, elementlərin dəyişməsinə səbəb olan proseslərin özü və onların qarşılıqlı təsiridir.

Bu zaman aşağıdakı suallar yaranır:

1) linqvoekologiya və ekolinqvistika: oxşarlıqlar və fərqlər?

Bəzi mənbələrdə “lingvoekologiya” və “ekolinqvistika” anlayışları fərqləndirilir, digərlərində onlar sinonimlər kimi izah edilir ki, bu da terminoloji izafilik və səliqə-sahmansızlıq yaradır. Mübahisəli sinonimiya problemini aradan qaldırmaqda “ekolinqvistika”-nı müxtəlif məqsədlər güdən geniş yanaşmalar üçün “çətir” termin kimi işlətmək məqsədəuyğundur. Linqvoekologiya ekologiya ilə dilçiliyi birləşdirən sahələrdən yalnız biridir, eyni zamanda ekoloji yönümlü linqvistik fənlərin bütöv kompleksi kimi ekolinqvistikanın tərkib hissəsidir. Bəzi hallarda “ekolinqvistika” termininə üstünlük verilməsinin digər səbəbi isə dil haqqında elmlərə mənsubluğunu nəzərə alaraq onun psixolinqvistika, sosiolinqvistika, etnolinqvistika, medialinqvistika, siyasi dilçilik və s. bir sırada yer almasının münasib görünməsidir.

Linqvoekologiyanın ontologiyasını nəzərə alsaq, etiraf etməliyik ki, bu elmin məqsədyönlü dominantı linqvistik deyil, ekoloji komponentdir, çünki söhbət dilin ekologiyasından, problemlərə ekoloji prizmadan baxıldığı ekologiya növündən gedir. Dilin “sağlamlığı” bu elmin obyektidir, ekologiya isə bu elm sahəsinin ideologiyasını, metodologiyasını və bir çox cəhətdən konseptual sistemini müəyyən edən subyektidir [10]. Ekolinqvistika obyektinə ekologiya-nın dili olan dilçiliyin istiqaməti, daha dəqiqi, dil qanunauyğunluqları və normaları mövqeyindən müxtəlif ekologiyalar, ilk növbədə, bioekologiya, sosioekologiya, mədəni ekologiya və s. kimi nəzərdən keçirmək olar. Beləliklə, terminlərin sinonimliyi məsələsi aradan qalxır, onlar müstəqil elmi istiqamətlərin adı kimi çıxış edir: bir halda – ekologiya (lingvoekologiya), digər halda – dilçilik (ekolinqvistika) [10].

Linqvistik ekologiya” və “ekolinqvistika” anlayışlarını fərqləndirərkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, “ekolinqvistika” termini dilçilik elminin linqvistik faktların – linqvistik işarələrin ilkin nöqtə kimi götürüldüyü bölməsinə aid edilə bilər, və əksinə, “lingvoekologiya” termini ekologiya elminin linqvistik əlamətlərin fəaliyyətinə təsir edən ekoloji faktları ilkin nöq-

tə kimi götürüldüyü bölməsinə aid edilməlidir. Deməli, linqvoekologiya (dil ekologiyası, linqvistik ekologiya) ekoloji yönümlü linqvistik elmlərin bütöv kompleksi kimi ekolinqvistikanın tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, ekologiya ilə dilçiliyi birləşdirən sahələrdən yalnız biridir;

2) linqvistik ekologiya və nitq mədəniyyəti: anlayışların fərqləndirilməsi. Bu anlayışların, həm də onların predmet məzmununun fərqləndirilməsinin əsasında duran əsas aksioloji konseptlərin qarşılaşmasını tutuşdurluması ilə həyata keçirilə bilər. Nitq mədəniyyəti ənənəvi anlayışında bu və ya digər nitq vahidinin düzgün və ya yanlış, yəni ədəbi dil baxımından normativ və ya qeyri-normativ olması sualına cavab verir.

Nitq mədəniyyəti və linqvoekologiya bir-birini tamamlayan fənlər olmaqla, öz aralarında, birincisi, qarşıya qoyulan məqsəd və qayğı obyektinə, ikincisi, nitq və dil faktlarının qiymətləndirilməsi meyarlarına görə fərqlənir. Norma nitq mədəniyyəti və linqvoekologiyanın ümumi predmetidir. Lakin nitq mədəniyyəti diqqətini nitqin optimal təşkili, onun kommunikativ effektivliyi və dil daşıyıcısının müvafiq səriştələrin məsələlərinə yönəldir, linqvoekologiya isə mürəkkəb çoxfunksiyalı sistem kimi dilin əlverişli və ya əlverişsiz mövcudluq və inkişafının şərait və amillərinə diqqət yetirir;

3) linqvoekologiyanın predmet sahəsi. Linqvoekologiyanın predmet sahəsinə dünyanın milli dil mənzərəsi daxil edilməlidir. Linqvoekologiya dilin təkcə semiotik sistem kimi qorunub saxlanması və inkişafı ilə deyil, həm də milli dil şüurunun, dünyanın milli dil mənzərəsinin qorunub saxlanması və inkişafı ilə məşğul olmalıdır. Linqvoekologiyanın predmeti təkcə dil vahidlərinin deyil, həm də bütöv mətnlərin, ilk növbədə, etalon (elitar) ədəbi ədəbiyyatın qoruyucusu və yaradıcısı kimi klassik bədii ədəbiyyat mətnlərinin ekoloji baxımdan nəzərdən keçirilməsini əhatə etməlidir;

4) linqvoekologiyanın fənlərarası elm sahəsi olmasına dair. Bu elmin adının özü də onun hibrid mahiyyətini ehtiva edir. Linqvoekoloji silsiləyə aşağıdakı elmlər daxildir: ekologiya, antropologiya, mədəni antropologiya, sosiologiya, etnopsixologiya, linqvoantropologiya /antropolinqvistika, etnolinqvistika, sosiolinqvistika, psixolinqvistika, mədəniyyətşünaslıq, sosioleksikoqrafiya, dil kontaktları, semantika, üslubiyyat, leksikologiya, leksikoqrafiya, frazeologiya və paremiologiya və s.

İşin elmi nəticəsi: 1) linqvoekologiya və ekolinqvistika sinonim deyil, müxtəlif obyekt və vəzifələri olan müxtəlif elmi sahələrə aid olan fənlərdir: linqvoekologiya - ekologiya sahəsinə, ekolinqvistika – dilçilik sahəsinə aiddir; 2) linqvistik ekologiya və nitq mədəniyyəti nəzəriyyəsi obyekt, məqsəd və metodologiyasına görə yaxın, amma subyektləri müxtəlif və aksioloji meyarları üst-üstə düşməyən fənlərdir. 3) ekosofiyanın mərkəzində ekoloji tarazlığa sadıqlıq dayanır, insanlar və təbiət arasındakı ayrılığı rədd edir və ekoloji böhranların yalnız elmi həll yolu ilə deyil, həm də antroposentrik fəaliyyətin mənəvi introspeksiya ilə tapılmasını təklif edir.

İşin elmi yeniliyi: Məqalənin yeniliyi linqvoekoloji problemlərin çoxşaxəliliyi, aktuallığı və perspektivlərinin işıqlandırılması, problemlə bağlı tədqiqatçıların fərqli baxışlarının təqdim edilməsi, müasir kommunikasiya məkanında sosial-mədəni dəyişikliklərin tələblərinə uyğun şəkildə dilin ekologiyasına marağın artmasının konkret mənbələr əsasında göstərilməsindədir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalənin nəticələrində dilin saflığı, dilin ekologiyası, ədəbi dil məsələləri, dilin normativ qaydada işlədilməsi məsələlərinin təhlilinə həsr edilmiş müxtəlif səviyyəli tədqiqat işlərində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Axundov, A.A. Seçilmiş əsərləri / A.A.Axundov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012, – c.2. – 464 s.
2. Гумбольдт, В. Избранные труды по языкознанию / В.Гумбольдт. – Москва: Прогресс, – 1984. – 400 с.
3. Sapir, E. Language and Environment // The Ecolinguistics Reader: Language, Ecology and Environment. – 2006. Pp. 1-11.

4. Haugen, E. The Ecology of Language // The Ecolinguistics Reader: Language, Ecology and Environment, – 2006. Pp. 57-66.
5. Haugen, E. The ecology of language // The Linguistic Reporter (Supplement 25), – 1971. Pp. 19-26.
6. Кислицына Н.Н. Эколингвистика – новое направление в языкознании [Электронный ресурс]. – URL: [http:// www.crimea.edu/tnu/magazine/ culture/culture37/part1/zip/kislitsina.zip](http://www.crimea.edu/tnu/magazine/culture/culture37/part1/zip/kislitsina.zip) (дата обращения: 09.05.2010).
7. Halliday M.A.K. New ways of meaning: The challenge to applied linguistics // The Ecolinguistics Reader. Language, Ecology and Environment: Continuum, – 2001. Pp. 175–202.
8. Haugen, E. The Ecology of language / E. Haugen. – Standford: Standford University Press, – 1972. – 396 p.
9. Шапочкин, Д.Р. Категория экзистенциональности как важная составляющая экологической системы языка: матер. междунар. науч.-практ. конф. (Тюмень, 11-13 ноября, 2010 г.). – Тюмень: Изд-во ТюмГУ, – 2010. – с. 65-71.
10. Бернацкая, А. А. О трех аспектах экологии языка / А.А.Бернацкая // Вестник КрасГУ. Сер.«Гуманит. науки». – 2003. – № 4. – с. 32-38.

J.M.Babayev

Language Ecology: Problems, Trends, Perspectives Summary

This article deals with the main approaches to the study of language as an ecosystem in a relatively new field of linguistics, ecolinguistics. The article provides a chronological overview of two main research areas: linguistic ecology and ecology of language. The author examines the main concepts and various traditions in the study of language within the framework of the ecological direction. This article examines the interaction of linguistic ecology and speech ecology, the role of humans and language in finding possible solutions to ecological and ecological problems. The evolution of the meanings of the concepts of *ecology* and *anthropocentrism*, their relationship with ecolinguistics, is analyzed in the article. The article emphasizes that today many sciences develop on the basis of several scientific directions, and human society develops a new approach to the relationship of language with the surrounding nature. That is why the greening of scientific knowledge is taking on an intensive character and requires the development of new directions that combine ecology with other sciences.

Key words: *ecolinguistics, linguoecology, ecology of language, speech culture, interdisciplinary, language, ecosystem, ecological environment*

Дж.М.Бабаев

Экология языка: проблемы, тенденции, перспективы Резюме

В этой статье рассматриваются основные подходы к изучению языка как экосистемы в относительно новой области лингвистики – эколингвистике. В статье дается хронологический обзор двух главных направлений исследования: языковой экологии и экологии языка. Автором рассматриваются основные понятия и различные традиции в исследовании языка в рамках экологического направления. В данной статье рассматривается взаимовлияние экологии языка и экологии речи, а также роль человека и языка в поиске возможных решений проблем окружающей среды и экологии. Анализируется эволюция значений понятий *экология* и *антропоцентризм*, а также их связь с эколингвистикой. В статье подчеркивается, что сегодня многие науки развиваются на основе нескольких научных направлений, а человеческое общество вырабатывает новый подход к взаимоотношению языка с окружающей природой. Именно поэтому экологизация научного знания приобретает интенсивный характер и требует развития новых направлений, которые сочетают экологию с другими науками.

Ключевые слова: эколингвистика; лингвоэкология; экология языка; культура речи; междисциплинарность; язык; экосистема; экологическая среда

Rəyçi: filol.f.d. M.M.Seyid-Rzayev
Redaksiyaya daxil olub: 22.11.2024

Ü.N.CƏFƏROVA

e-mail: ulkerbabayeva@rambler.ru

:[https://orcid.org/ 0009-0008-0892-9160](https://orcid.org/0009-0008-0892-9160)

Azərbaycan Tibb Universiteti

(Bakı şəh., S.Vurğun, 157)

10.62021/0026-0028.2024.4.014

ATALAR SÖZLƏRİNİN DİL STATUSU

Xülasə. Məqalədə atalar sözlərinin dilçilikdəki semantik və struktural xüsusiyyətləri araşdırılır. Atalar sözləri və zərbi-məsəllərin arasındakı fərqlər müzakirə edilir və bu ifadələrin dil vahidi kimi necə funksional olduğunu göstərir. Z.Əlizadə və İ.Həmidovun nəzəriyyələri, atalar sözlərini xalqın ictimai şüurunun formalaşmasında mühüm rol oynayan elementlər kimi təqdim edir. Məqalə həmçinin atalar sözlərinin frazeologiya ilə əlaqəsini və onların dil sistemindəki yerini təhlil edir. Koqnitiv dilçilik baxımından atalar sözləri xalqın dünyagörüşünü və təcrübəsini dil vasitəsilə necə kodlaşdırdığını açıqlayır. Müəllif atalar sözlərini müasir dilçilik nəzəriyyələri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq etməyin vacibliyini vurğulayır. Nəticədə, atalar sözləri və onların konseptual məzmunu müxtəlif dillər arasında müqayisəli şəkildə öyrənilməlidir.

Açar sözlər: paremiologiya, dil statusu, frazeologiya, zərb-məsəllər, atalar sözləri

Dünya dillərinin semantik sistemlərində xüsusi statusa malik işarələr varsa, o da atalar sözləridir. Atalar sözləri unikal struktur-semantik mahiyyətə malik olaraq müxtəlif səpkilərdə öyrənilir. Tədqiqatlar nəzəri, platformaların müxtəlifliyinə bəzən də, hətta ziddiyyətlərinə baxmayaraq, biri digərini tamamlayır. Funksional baxımdan atalar sözləri polifunksional dil vahidi hesab edilə bilər. Həqiqətən də onların rolu geniş diapazonda özünü göstərir. Paremioloji nəzəriyyənin fundamental məsələlərindən biri və, bəlkə də, birincisi atalar sözləri ilə zərbi-məsəllərin ayrılmasıdır. Əlbəttə, bu mühüm nəzəri məsələ öz həllini praktik nitq fəaliyyətində tapmalıdır. Onu da qeyd etmək ki, çox zaman atalar sözləri və zərbi-məsəllər qarışdırılır. Bəzən bu bilərəkdən olmur və nəzəri səhv kimi dəyərləndirilə bilər. Bəzən isə bu identifikasiya şüurlu şəkildə baş verir, deməli, nəzəri prinsip səciyyəsi daşıyır. Paremiologiya nəzəriyyəsinin ikinci fundamental məsələsi paremioloji vahidlərin yaxud atalar sözlərinin frazeologiya-münasibəti və, beləliklə də, dil sistemində münasibətidir. Qeyd etmək lazımdır ki, konkret dillərin paremioloji vahidlərinin öyrənilməsində göstərilən nəzəri problemlərin həlli bir o qədər də vacib deyil. Yəni konkret atalar sözləri (yaxud atalar sözləri və zərbi-məsəllər), istər bir, istərsə də iki dilin materialı üzərində nəzəri problemlərin həllindən asılı olmayaraq tədqiq olunma bilər və belə tədqiqatların nəticələri böyük praktik əhəmiyyətə malikdir.

Əksər hallarda lüğətlər atalar sözlərini, zərbi-məsəlləri və frazeoloji vahidləri fərqləndirir. Çox zaman bu hal məqsədsüyük və qanunauyğun hesab edilir, çünki lüğət müəllifləri öz əsas vəzifələrini bir dilin vahidində ifadə olunan mənanı digər dilin vasitələri ilə verilməsində görürlər. Daha hansı vasitə və necə – bunu bir o qədər də əhəmiyyətli saymırlar. Nəzəri ədəbiyyatın və dil materialının təhlili əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, atalar sözlərinin əsasını məntiqi hökm təşkil edir və struktur-semantik baxımdan onlar cümləyə bərabərdir, cümlə kimi identifikasiya olunmalıdır. Atalar sözləri həmişə bütöv və tamam bir fikir ifadə edir. Məsələn, *Paxılın gözü özgə malında olar; Parasız adamın üzü qaradır; Yaman günün ömrü az olar; Yuxu yuxu gətirər; Yatmış yatmışı oyada bilməz* və s. Bu ifadələrin hər biri bütöv cümlədir və tamamlanmış bir fikir ifadə edir. Əksinə, *yanğından çıxıb, alova düşdük; yaman yerdə axşamladıq; o qədər pulu var ki, toyuq dənələ qurtarmaz; oğru elə qışqırdı, doğ-*

runun bağı yarıldı; it də getdi, ip də və s. Bu ifadələrin hamısı nidaya bənzəyir. Bunlarda heç biri bütöv fikir (məntiqi hökm) ifadə etmir. Atalar sözlərilə zərb-məsələrin fərqi, fikrimizcə, elə ondadır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda dünya dillərinin frazeologiyası (paremiologiya daxil olmaqla) müxtəlif istiqamətlərdə öyrənilmişdir. Bəlkə də, keçən əsrin ikinci yarısında dilçiliyimizin ən aktual mövzularından birini elə frazeologiya təşkil etmişdir. Buna baxmayaraq paremiologiyadan bəhs edəndə, bəzi alimləri və onların yaratdığı konsepsiyaları ilk növbədə yada salmaq lazımdır. Azərbaycan belə konsepsiyalara Z.Əlizadə və İ.Həmidovun yaratdığı nəzəriyyələr aiddir. Z.Əlizadənin “Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı” [1] monoqrafiyası 1985-ci ildə çapdan çıxır. Alimin uzun illər boyu işlədiyi mövzu burada məntiqi ardıcılıqla öz həllini tapır. Kitablə tanışlıq göstərir ki, Z.Əlizadə öz nəzəri fikirlərində yalnız Azərbaycan dilçiliyinə əsaslanmır, o həm də dövrünün dünya dilçilik nailiyyətlərini əsas tutur. O dövrün isə nailiyyətləri struktural dilçilik ətrafında formalaşırdı. Düzdü, həmin illərdə antroposentrik paradigma da formalaşmada idi, lakin konkret tədqiqatlarda hələ də strukturalizmin müxtəlif metodları əsas götürülürdü. Bu isə tamamilə qanunauyğun şəkildə baş verirdi. İş orasındadır ki, antroposentrik paradigma bu günün özündə çox zaman yalnız deklarativ şəkildə elan olunur, onun metodikası hələ də dəqiqləşməyib. Strukturalizm isə keçən əsrin sonuna artıq yoluna düşmüş paradigma idi. Tədqiq olunan materialdan asılı olmayaraq struktur və struktur-semantik metodlar müvəffəqiyyətlə işlədilirdi. Burada həm *struktur*, həm də *struktur-semantik* terminlərinin ayrı-ayrılıqda işlənməsi heç də təsadüfi deyil. Məlum olduğu kimi, strukturalizmin klassik dövründə semantika bir semiotik fenomen kimi inkar edilirdi. Daha dəqiq desək, dilin semiotik sistem kimi öyrənilməsində semantika hesaba alınmırdı. Əlbəttə, burada strukturalistlər ifrata varırdılar və struktural paradigmanın inkişaf etmiş dövrlərində bir çox alim bunu yaxşı anlayırdı. L.Yelmslevin “Sözlərin mənalı struktural təşkil edirmi?” adlı məşhur məqaləsini xatırlamaq kifayətdir. Ona görə də keçən əsrin ikinci yarısında, xüsusən də sonuna yaxın, hətta ənənəvi terminologiya da müəyyən transformasiyaya uğramaqda idi. Məsələn, paradigmanın ənənəvi *strukturalizm* adından daha geniş *sistem-struktur* yaxud *struktur-semantik* paradigma və metodlar işlənirdi.

M.T.Tağıyevin frazeoloji əhatə haqqında fikirlərinin düzgün başa düşülməməsinin bəlkə də ən qabarıq nümunəsini Z.Əlizadənin bu kitabında müşahidə edirik. Məsələn, müəllif yazır: “M.T.Tağıyevin gətirdiyi misal və dəlillər dar mənada frazeoloji birləşmələrə, yəni idiomlara aid edilirsə də, bu dəlillər asanlıqla atalar sözü və zərb məsəllərə də meyar saymaq olar; çünki onlar sərbəst söz birləşmələri deyil” [1, s. 62]. Fikir tamamilə aydın ifadə olunub: *какая просия* ifadəsinin əhatəsində şəxs mənalı sözlər iştirak edirlərsə, bu sərbəst söz birləşməsidir, əşya mənalıdırsa – frazeoloji vahiddir. Özüdə frazeoloji vahid *какая просия* ifadəsidir, əşya mənalı sözlərin frazeoloji vahidə daxil yoxdur, bu yalnız onun əhatəsidir, komponenti deyil. Z.Əlizadə apardığı təhlilin nəticəsində belə bir fikrə gəlir: “Beləliklə, atalar sözü və zərb məsəllər yuxarıda qeyd edilən səciyyəvi xüsusiyyətlərinə, özünəməxsusluğuna görə frazeologiyanın bir layını təşkil edir və bu bəhsə də daxil edilməlidir” [1, s. 89]. Qeyd etməliyik ki, əslində bu cür *özünəməxsusluq* təhlildən bəlli olmur, çünki müxtəlif alimlərin fikirləri gətirilir, lakin bunlardan heç biri atalar sözlərinin frazeologiyaya daxil edilməyinə dəlil sayıla bilməz. Nəzəri məsələlərin təhlilində müşahidə olunan qeyri-dəqiqlik heç də atalar sözlərinin tədqiqinə mane olmur. Z.Əlizadə qabağına qoyduğu məqsədə müvafiq olaraq atalar sözlərini və zərb məsəlləri müxtəlif istiqamətdə və hərtərəfli təhlil edir, onların paradigmatik xüsusiyyətlərin üzə çıxarır. Koqnitivizm baxımından maraq doğuran amil odur ki, Z.Əlizadə atalar sözlərini bilavasitə ictimai şüurun təşəkkülü ilə bağlayır. Deməli, Azərbaycan xalqının ictimai şüurunu öyrənmək baxımından atalar sözləri müstəsna rol oynayır. Belə bir fikri də anlamaq çox çətindir: “Paremiyalar ikili səciyyə daşıyır, sonrakı mənə yükü kontekstlə bağlı olur, bir keyfiyyət başqa keyfiyyətlə əvəz edilir, müstəqim mənə məcazi mənaya keçir və bu məcazlaşma nəticəsində frazeoloji vahid kimi formalaşmaq hüququ qazanır” [1, s.236]. Dilçilikdə belə

bir fikir mövcuddur ki, paremiyalar cəbr düsturun xatırladır və hər iki planda, müstəqim və məcazi planda, reallaşır. Paremiyaların əsasını semantik sxem təşkil edir, konkret danışiq situasiyalarında, əlbəttə, bu mücərrəd sxem situasiyaya uyğunlaşır. *Bir əldə iki qarpız tutmazlar* bir semantik sxem kimi mütləq səciyyə daşıyır. Məzmunun aforistik olması imkan verir ki, bi ifadə müxtəlif (saysız-hesabsız) danışiq situasiyalarında işlənsin. Cəbrdəki düstur kimi “qarpız”, “əl”, “iki”, “bir”, “tutmaq” məchul kəmiyyət bildirir. Konkret situasiyada bunlar məlum olur. Ümumiyyətlə, XX əsr elmində belə bir nəzəri prinsip formalaşmışdır ki, hər bir sistem özündən daha geniş sistem daxilində öyrənilməlidir. Yalnız bu təqdirdə istənilən sistem haqqında dolğun və obyektiv təsəvvür yarana bilər. İ.Həmidov atalar sözlərini universal-analitik konstruksiyalar çərçivəsində təhlil edir.

Müəllifin fikrinə görə, atalar sözlərini və zərb məsəlləri fəlsəfi konseptuallaşmanın səviyyəsi fərqləndirir. Doğrudan da atalar sözlərində həmin fəlsəfi konseptuallaşma mövcuddur. Zərb məsəllər isə əksər hallarda nida səciyyəsi daşıyır. Paremiologiya sahəsində Azərbaycan dilçiliyinin böyük nailiyyətləri var. Lakin buna baxmayaraq, obyektin mürəkkəbliyi həmin istiqamətin perspektivlərini müəyyənləşdirir. Paremiologiya sahəsində daha bir əsər diqqəti cəlb edir: Ağaverdi Xəlil. “Əski türk savlarının semiotikası”. Kitabda atalar sözləri və ümumiyyətlə, folklor nümunələri geniş semiotik səviyyədə təhlil olunur. Müəllifin fikrinə görə, “Folklor mətnlərinin yaranması prosesində dil cıllanıb, terminologiya müəyyənləşib, bu da öz növbəsində ədəbi poetik əsərlərin formalaşmasında və təkmilləşməsində, eləcə də ədəbi dilin inkişafında vacib rol oynayıb” [2]. Ümumiyyətlə, kitabda atalar sözlərinin struktur-semantik təşəkkülü dil sistemi səviyyəsində təhlil olunur. Bu tədqiqat istiqaməti atalar sözlərini müəyyən bir dil qanunauyğunluğu səviyyəsinə qaldırır. Yəni sistemin təşəkkülü müəyyən nizam, müəyyən qanunlara tabedirsə, hansısa qanunların fəaliyyəti məhz atalar sözlərinin yaranması ilə nəticələnir.

Göstərilən xüsusiyyət atalar sözlərinin kifayət qədər mürəkkəb olduğunu sübut edir. Yəni atalar sözləri həm nitq, həm dil, həm də koqnitiv proseslərin nəticəsi kimi formalaşır. Nitq səviyyəsində atalar sözləri öz təbii həyatını yaşayırlar. Bunlar deyimdir, müəyyən bir fakt haqqında müəyyən bir fikirdir, və deyim kimi atalar sözləri kütləvi şüurda qalır, yaddaşlarda yaşayır. Bu baxımdan fərdi deyimlə atalar sözləri kimi tanıdığımız kütləvi deyimlər arasında heç bir fərq yoxdur. Hamı öz babalarının, nənələrinin, valideynlərinin müxtəlif məsləhətlərini ömür boyu yadda saxlayır və öz evladlarına deyir. Bu deyimlər də formula, düstur səciyyəsi kəsb edir. Atalar sözləri də eynilə düsturlaşmış fikirlərdir. Sadəcə bunların mənşəyi çox qədim olduğundan, müəllifi bilinmədiyindən və məzmunu universal əhəmiyyətə malik olduğundan onları atalar sözü kimi, yəni xalq yaradıcılığı kimi tanıyıırıq.

Əlbəttə, dilçiliyin müasir mərhələsində bütün dil vahidləri koqnitiv baxımdan öyrənilir. Bununla bağlı atalar sözləri də xalq təcrübəsinin kodlaşması aspektində tədqiq olunur. Bu təqdirdə dilçiliyi maraqlandıran fundamental məsələ xalqa (etnosa) məlum dünyanın dilin paremioloji sistemində “oturması”. Müasir dilçiliyin aktual terminlərindən biri *dünyanın dil mənşəsi* terminidir. Terminin arxasında dayanan məfhum filogenetik baxımdan etnosa məlum olduğu dünyanın yalnız dildə (semiotik sistemdə) təqdim olunmasından xəbər verir. Dünya dildə oturub, və hər bir yeni nəsil dünyanı ana dili vasitəsilə öyrənir. Deməli, dil nəsiləri koqnitiv baxımdan yönəldir. Atalar sözləri, dünya haqqında mülahizələr söyləyərək, xalqın dünya mövzusunda koqnisiyalarını təqdim edir. Bu və buna oxşar tezilər atalar sözlərinə olan müasir münasibəti formalaşdırır. Məsələn, T.M. Nikolayeva atalar sözlərinin qrammatikasında “dünya qəliblərini” müəyyən etməyə çalışır. Özüdə çox maraqlıdır ki, alim, paremiyalardan danışarkən, onların əsas növü kimi, atalar sözlərini və tapmacaları götürür [3, s. 316]. Adətən, paremiya dedikdə, yalnız atalar sözlərini nəzərdə tuturlar, lakin T.M.Nikolayeva tapmacaların paremioloji səciyyəsinə şübhə altına qoymur. Ədalət nəminə qeyd etməliyik ki, atalar sözlərinin məşhur tədqiqatçısı olan Q.L.Permyakov qeyd edir ki, atalar sözləri və zərbi-məsəllərə adətən söz birləşmələri, cümlələr və kiçik hekayələr aid edirlər [4, s.17]. Permyakovun özü isə

bura anekdotları, təmsilləri, nağılları və s. bütöv folklor mətnlərini daxil edir [4, s.81]. Hər halda istənilən növ bərpa olunan mətnlər paremioloji vahid sayıla bilər. Bu məsələdə müxtəlif fikirlər ola bilər. Məsələn, problemi terminoloji səviyədə həll etmək mümkündür. *Paremioloji vahid* terminini ümumi ad kimi qəbul edib, atalar sözlərini paremioloji fondun yalnız bir hissəsi hesab etmək olar. Belə olsa, əlbəttə, bu iki termini sinonim kimi yox, hiponim və hiperonim kimi istifadə etmək olar. Tipoloji tədqiqatlar və onların bir növü olan iki dilin qarşılıqlı tədqiqatları dövrün ümumi dilçilik nəzəriyyəsinə əsaslanmalıdır. Əgər bu gün dilçiliyin əsas vəzifəsi xalq idrakının dünyanı dərk etmə üsullarını və həmin informasiyanın dildə kodlaşmasını öyrənməkdirsə, deməli, iki və ya daha çox dilin atalar sözləri də məhz bu istiqamətdə tədqiq olunmalıdır.

Koqnitiv tədqiqatların əsas vəzifələrindən biri öyrənilən dil vahidlərinin konseptual məzmununu müəyyən etməkdir. Tədqiqatın əsas prinsipini baza konseptinin aşkara çıxarılması və təhlil olunan dil vahidində konseptin realizə olunan koqnitiv əlamətini müəyyən etmək təşkil edir. Burada koqnitiv dilçiliyin nəzəri prinsipləri göstərilir, ilk növbədə konseptin dildə verballaşması prinsipi. Dildə konsept heç də məzmununun bütün həcmində çıxış etmir. Hər bir dil vahidində konsept bir koqnitiv əlaməti ilə təmsil olunur. Dildə isə konseptlərin məzmunu riyazi dəqiqliklə koqnitiv əlamətlərin sayına və məzmununa bərabərdir.

Elmi nəticə: Qarşılıqlı tədqiqatlarda dil vahidləri, o cümlədən də atalar sözləri, sadəcə aktual mənalarına görə yox, əsas konseptlərin koqnitiv əlamətlərinə görə müqayisə olunmalıdır. Yalnız bu təqdirdə konseptlərin təmsil olunması və atalar sözlərinin koqnitiv baxımdan müqayisəli şəkildə öyrənilməsi real səciyyə daşıya bilər. Azərbaycan, rus və ingilis dillərinin “məkan” mənalı atalar sözlərinin də tədqiqi məhz bu səpkidə aparılmalıdır.

Elmi yenilik: Atalar sözlərinin koqnitiv və frazeoloji təhlilini dərinləşdirərək, onların dil vahidi və konseptual məzmun baxımından müqayisəli şəkildə öyrənilməsi təşkil edir.

Tətbiqi əhəmiyyət: Məqalənin nəticələri paremiologiya və frazeologiya sahələri üzrə mühazirələrdə istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə, Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı / Z.Əlizadə. – Bakı: Yazıçı, – 1985. – 245 s.
2. Həsənov, H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Həsənov. – B.: Maarif, – 1988. – 306 s.
3. Николаева, Т.М. «Модели мира» в грамматике паремий / Филологический сборник к 100-летию со дня рождения академика В.В.Виноградова. – М.: Институт русского языка РАН, – 1995. – с. 316-325.
4. Пермяков, Г.Л. Основы структурной паремиологии / Г.Л.Пермяков. – М.: Наука, – 1988, – 237 с.
5. Тагиев, М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка / М.Т.Тагиев. – Баку: Maarif, – 1966. – 252 с.

U.N.Jafarova

The Linguistic Status of Proverbs

Summary

The article examines the semantic and structural features of proverbs in linguistics. The differences between proverbs and proverbs are discussed and how these expressions function as linguistic units are shown. The theories of Z. Alizadeh and I. Hamidov present proverbs as elements that play an important role in the formation of the public consciousness of the people. The article also analyzes the relationship of proverbs with phraseology and their place in the language system. From the point of view of cognitive linguistics, it explains how proverbs encode the worldview and experience of the people through language. The author emphasizes the importance of studying proverbs in a comparative manner with modern linguistic theories.

Key words: paremiology, language status, phraseology, proverbs, sayings

У.Н.Джафарова

Языковой статус пословиц
Резюме

В статье рассматриваются семантические и структурные особенности пословиц в языкознании. Обсуждаются различия между пословицами и поговорками и то, как эти выражения функционируют как языковые единицы. Теории З.Ализаде и И.Гамидова представляют пословицы как элементы, играющие важную роль в формировании общественного сознания народа. Также в статье анализируется связь пословиц с фразеологией и их место в системе языка. С точки зрения когнитивной лингвистики пословицы показывают, как люди кодируют свое мировоззрение и опыт посредством языка. Автор подчеркивает важность изучения пословиц в сравнительном порядке с современными лингвистическими теориями.

Ключевые слова: паремология, языковой статус, фразеология, пословицы, поговорки

Rəyçi: dos. X.Babaşova

Redaksiyaya daxil olub: 15.11.2024

G.İ.EYVAZLI

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

e-mail: e.n.g.i@rambler.ru

: [https://orcid.org/ 0009-0009-2568-094X](https://orcid.org/0009-0009-2568-094X)

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2024.4.019

UOT 81'37

MƏTNDƏ ÇOXÖLÇÜLÜ CÜMLƏ ƏLAQƏLƏRİNİN SEMANTİK ƏSASLARI (İngilis dili materialı əsasında)

Xülasə. Məqalədə məndəki cümlələr arasında çoxölçülü əlaqələrin semantik əsasları araşdırılır. Mətn komponentləri arasında kompleks halda semantik-sintaktik əlaqə vasitələrinin öyrənilməsi çox aktualdır. Mətnin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də əlaqələrin çoxölçülü olması, yəni mətn cümlələri arasında bir yox, daha çox əlaqə vasitəsinin olmasıdır. Məqalədə qonşu cümlələr arasında lingvistik signal əlaqələri vahid bütövlük çərçivəsində nəzərdən keçirilir. Əlaqələlilik anlayışı yalnız cümlələrin birləşməsinin xarici əlamətlərinin deyil, həm də mətn fraqmentini təşkil edən bütün mənalar arasında daxili, semantik, dərinlik əlaqəsinin olmasını nəzərdə tutur. Mətnin semantik komponentlərinin müxtəlif kombinatorikası (kombinasiyaları) öyrənilir: subyekt və obyekt, subyekt və predikat, subyekt və bir neçə obyekt xətləri üzrə komponentlər arasında əlaqə və s. Sonrakı cümlədə semantik komponentlər nə qədər çox işlənibsə və bu xətlərin bir-birinə toxunuşu nə qədər özünəxasdırsa, onları ifadə edən sintaktik əlaqələr bir o qədər mürəkkəb və çoxsaylı olur, yəni sintaktik əlaqələrin çoxölçülü olması semantik komponentlərin kombinatorikası ilə müəyyən edilir. Onların seçimi təhkiyə növündən, mətnin kompozisiya və tematik bölgüsündən, janrdan, süjet inkişafından və müəllifin yaradıcı fikrindən asılıdır. Məqalədə bu semantik komponentlərin hər biri ətraflı şəkildə açılır.

Açar sözlər: mətn, mürəkkəb sintaktik vahid, cümlələr əlaqəsi, çoxölçülü əlaqə, semantik əsas, əlaqə vasitələri, subyekt, predikat, obyekt, modallıq

Məlum olduğu kimi, mətn və onun ayrı-ayrı vahidləri yalnız əlaqələlilik anlayışı vasitəsilə təsəvvür edilir. Tədqiqatçılar mətnin bu xüsusiyyətini məxsusi vurğulayaraq, əlaqələliliyin xarici vasitələrinə diqqət yetirirlər. Bir qayda olaraq, qonşu cümlələr arasında lingvistik signal əlaqələri vahid bütövlük çərçivəsində nəzərdən keçirilir. Lakin əlaqələlilik anlayışı təkcə cümlələrin birləşməsində zahirə əlamətlərin mövcudluğunu deyil, həm də mətn fraqmentini təşkil edən bütün mənaların (və ya əksər mənaların) daxili, semantik, dərinlik əlaqəsinin olmasını nəzərdə tutur. Mətnin semantik vəhdəti – onun əlaqələliliyi – mənaların təkrarı ilə yaranır [1, s. 204; 2].

K.Kojevnikova əlaqələlilik anlayışını iki aspektdə nəzərdən keçirir: 1) əlaqələlilik nitqlə əks olunan, ötürülən və ya yaradılan iki və ya daha çox fakt, hadisə və s.-də ümumilik mövcudluğu kimi; 2) əlaqələlilik nitqlə əks olunan, ötürülən faktların, hadisələrin və s.-nin semantik cəhətdən qapalı bir bütövlükdə birləşməsi kimi [3, s. 51].

İ.B.Xlebnikovanın fikrincə, “əlaqələlilik obyektin müxtəlif aspektlərini ardıcıl şəkildə açmaqla, onlar arasında başlanğıc rolunu oynayan mühüm cəhətləri vurğulayaraq mətnin diqqəti təhkiyənin (təsvirin) əsas obyektinə cəmləmək xüsusiyyəti kimi dəyərləndirilə bilər” [4, s. 7].

Məlumdur ki, cümlə nitqdə ayrılıqda işlənir. Digər əhəmiyyətli dil vahidləri (söz, söz birləşmələri) ilə yanaşı, cümlələrin birləşməsini təşkil edən MSB (mürəkkəb sintaktik bütöv) strukturuna tərkib elementi kimi daxil edilir.

MSB-nin ümumi planı hər dəfə onun tərkibinə daxil olan cümlənin yerini və mənasını müəyyən edir. Müəyyən bir mətnin semantik parametrləri fərdi cümlənin mənasını “təyin edir”, ümumi sintaktik xüsusiyyətləri isə onun strukturunu müəyyən edir. Bu xüsusiyyətlər lingvistik vahidlərin kontekstual fəaliyyətini şərtləndirir.

Müasir dilçilikdə mətn komponentləri arasında onların bütün kompleksində semantik-sintaktik əlaqə vasitələrinin öyrənilməsi çox vacibdir. Mətnin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də əlaqələrin çoxölçülülüyü olması [5; 6; 7; 8], yəni mətnin cümlələri arasında, bir qayda olaraq, bir deyil, daha çox əlaqə vasitəsinin olmasıdır. Bu bölmə məndəki cümlələr arasındakı əlaqələrin çoxölçülülüyünün semantik əsaslarını araşdırır.

İki cümlə nümunəsindən istifadə edərək əlaqələrin çoxölçülülüyünü nəzərdən keçirək.

1. *He told me that the commandant had sent to give me a message about my excursion next day to St. Jean.* 2. *When he had delivered it I asked him if he would not sit down and have a cigarette with me [W.S.Maugham. A man with a Conscience, p.284].*

Cümlələr üç zəncirvari əvəzlilik əlaqəsi ilə bağlanır: mübtəda *he* – tamamlıq *him*, tamamlıq *me* – mübtəda *I*, tamamlıq *message* – tamamlıq *it*. Cümlə əlaqələrinə həmçinin daxildir: zəncirvari sinonimlik əlaqəsi: xəbər *had sent to give* – xəbər *had delivered*, eyni tematik silsilə fəlləri vasitəsilə zəncirvari əlaqə: xəbər *told* – xəbər *asked*, zaman-növ zəminli vəhdətlik, modal zəminli birləşmə. Bu cümlələri yeddi sintaktik əlaqə birləşdirir.

Cümlələr arasındakı əlaqənin çoxölçülülüyü təsadüfi və xaoslu deyil, cümlənin (ifadə olunan fikrin) semantik quruluşundan irəli gəlir. Cümlənin semantik quruluşu subyektədən, MSB subyekt (rəvayətçi, təhkiyəçi) nitqindən, predikatdan və obyektədən ibarət sxem kimi təqdim edilə bilər. Bu zaman cümlənin semantik strukturunun bu və ya digər komponenti müəyyən dərəcədə inkişaf edir. Cümlənin sonrakı cümlələrdə inkişaf edən və ifadə olunan semantik komponentləri mətnin semantik inkişafının iki və ya daha çox xəttini təşkil edən struktur əlaqə vasitələrinin çoxölçülülüyünü, üslub və janrdan asılı olaraq çox vaxt mürəkkəb birləşmələri müəyyən edir. Elə həmin semantik komponentlər bu və ya digər semantik əlaqə xəttini təcəssüm etdirmək üçün istifadə olunan sintaktik vasitələrin də xarakterini müəyyən edir. Məsələn, təhlil etdiyimiz hissədə çoxlu və rəngarəng əlaqələr məhz semantik komponentlər üzrə qurulmuşdur: *he* subyektini, *me* obyektini, predikat xətti boyunca müəllif modallığının göstəricisi olan rəvayətçini təmsil edən.

Mətnin semantik komponentlərinin müxtəlif kombinatorikası mümkündür: komponentlər arasında əlaqə subyekt və obyekt, subyekt və predikat, subyekt və bir neçə obyekt və s. arasında ola bilər. Sonrakı cümlədə semantik komponentlər nə qədər çox işlənilsə və bu xətlərin bir-birinə toxunuşu nə qədər unikaldırsa, onları ifadə edən sintaktik əlaqələr bir o qədər mürəkkəb və çoxsaylı olur, yəni sintaktik əlaqələrin çoxölçülülüyü olması semantik komponentlərin kombinatorikası ilə (çoxkombinasiyalı olması ilə) müəyyən edilir. Onların seçimi təhkiyə növündən, mətnin kompozisiya və tematik bölgüsündən, janrdan, süjet inkişafından və müəllifin yaradıcı fikrindən asılıdır.

Yuxarıda qeyd olunan hər bir məna komponentinin rolunu ətraflı nəzərdən keçirək.

Subyekt təfəkkür predmetini təşkil edən hərəkət istehsalçısı və ya təzahür (vəziyyət, hal) daşıyıcısıdır. Subyekt – mətnin ən vacib semantik komponentlərindən biridir, onsuz mətnin formalaşması mümkün deyil. Subyekt mətnin təşkilatçısıdır. Predikat və obyekt tərəfindən ötürülən bütün məlumatlar sanki subyektin müəyyən etdiyi cazibə sferasında, onun tərəfindən determinasiya olunur (onun qanunauyğunluğu və səbəbiyyət əlaqəsindən asılıdır), belə ki, predikat subyektin əlamətidir və obyekt subyektlə sıx bağlıdır, həmçinin mətnin formalaşması prosesində tez-tez subyekt-obyekt qarşılıqlı keçidləri yaranır.

Subyektin təkrarlanması – subyekt tərəfindən ifadə olunan təzahürlərin yeni cəhətlərini aşkar etmək, obyektləri təsvir etmək, personajları xarakterizə etmək və təfərrüatları əhatə edir. Yeni subyektlərin daxil edilməsi, ilk növbədə, mətnin semantik inkişafını təmin edir, yəni müəllif üçün zəruri olan müəyyən şəxslərin və hadisələrin ön plana çəkilməsi, vurğulanması

deməkdir. Subyektlər, daha dəqiq desək, onların əlaqəsi və dəyişməsi süjetin bir növ orijinal mühərrikləridir və təhkiyənin dinamikasını təmin edir.

Subyektin sintaktik ifadə üsulları müxtəlifdir. Subyektin ən çox istifadə olunan ifadə vasitələrindən biri də sintaktik paralellikdir. Subyekti ifadə edən və eyni zamanda cümlələri birləşdirən digər vasitə kimi müxtəlif zəncirvari əlaqələri qeyd etmək olar: mübtəda – mübtəda, mübtəda – xəbər, mübtəda – təyin və s. Zəncirvari əlaqələrin struktur özəyini anaforik əvəzlilər təşkil edir, zəncirvari əvəzlilik əlaqələri cümlələr arasında sıx əlaqə yaradır.

Məsələn:

They saw for her a man of about fifty, but well-preserved and of distinguished carriage, an admiral on the retired list and a good golfer, or a widower without encumbrances, but in any case with a substantial income. Arrow listened to them amiably, and kept to herself that fact that this was not at all her idea [W.S.Maugham. The Three Fat Women of Antibes, p.354].

Birinci cümlənin subyektinin ikinci cümlənin obyektinə keçidi zəncirvari pronominal əlaqə ilə (əvəzlilik əlaqəsi ilə) ifadə olunur: mübtəda *they* – tamamlıq *them*, eləcə də cümlələr arasında əlaqə başqa zəncirvari əvəzlilik əlaqəsi ilə də həyata keçirilir: tamamlıq *man of about fifty...* – tamamlıq *this*, zəncirvari sinonimlik əlaqə ilə: tamamlıq *her* – mübtəda *Arrow*.

İşarə əvəzliyi ilə ifadə olunan subyekt bütün əvvəlki cümlələrlə əlaqə yarada bilər:

Riri contracted typhoid fever and died. It was a frightful shock for Jean [W.S.Maugham. A man with a Conscience, p.296].

Subyektin əsas funksiyası – mətn əlaqəsi funksiyası – semantik-sintaktik səviyyədə özünü göstərir. Stilistik səviyyədə ona modal və obrazlılıq funksiyaları əlavə olunur. Subyektin modal funksiyası onun obrazlılıq funksiyası ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır.

Subyektin təkrarlanmasına çox vaxt təsvir və mühakimədə, əsaslandırma rast gəlinir. Əsaslandırma subyektin MSB subyekti (rəvayətçi) nitqi ilə birləşməsi mümkündür. Təhkiyə üçün subyektlərin dəyişməsi səciyyəvidir. Subyektlərdən istifadə təkcə nitqin növündən deyil, həm də mətnin kompozisiya və tematik bölgüsündən, süjetdən, janrdan, funksional üslubdan asılıdır.

Predikat müəyyən bir zaman-növ zəminli hərəkət və ya vəziyyətdir, təzahürdür. Bu, cümlənin təşkilatı mərkəzidir. Təkcə cümlədə deyil, mətnədə də böyük rol oynayır. Predikat subyektlə sıx bağlıdır, onun atributudur və obyektə sıx bağlıdır, ona təsirini bildirir və obyektin özünün mövcudluğunun mümkünlüyünü müəyyən edir. Mətn yaratmaq üçün predikatın əsas əhəmiyyəti növ-zaman planının vəhdətinin yaradılmasıdır.

It annoyed him when anyone else blundered in that regard – about his own lapses he was always humorous. Odd things happened to him and he told them with infectious laughter [F.Scott Fitzgerald. The Rich Boy, p. 111].

Növ-zaman münasibətlərinin vəhdətini sintaktik paralellik vasitəsi ilə çatdırmaq olar:

Tom had fitted into the house. He had fitted too well; had disappeared entirely in it and become part of the back-ground [E.Waugh, p. 256].

Predikatın əlaqəsi müxtəlif zəncirvari əlaqələrlə ifadə oluna bilər, məsələn, xəbər-mübtəda təkrarlaması yolu ilə zəncirvari əlaqə:

Six months after this Gean Charvin and Marie-Louise were married. The marriage was hastened by the increasing gravity of Madame Meurice's illness [W.S.Maugham. A Man with a Conscience, p. 295].

Bu cümlələr həm də predikat xətti üzrə başqa bir əlaqə – növ-zaman bircinsliyi ilə birləşir: *were married – was hastened*. Belə yüklənmiş predikat (iki əlaqə yaratmaq qabiliyyəti) həm cümlədə, həm də mətnədə onun böyük əlaqə gücünü göstərir.

Predikat öz daşıyıcısı olan subyektli və subyektsiz ola bilər. Bədii hekayələrdə xüsusi mənalara zəngin olan subyektli predikat daha geniş yayılıb.

Nitq, təfəkkür və emosional fəaliyyət predikatları mülahizələrdə tez-tez istifadə olunur və bir qayda olaraq, MSB nitq subyekti müşayiət edir. Müxtəlif vəziyyətləri bildirən predikatlar təsvir üçün, aktiv fiziki təsir predikatlarına, təhkiyə üçün xarakterikdir.

Obyekt hərəkətin yönləndirildiyi və ya halın yönəldiyi obyektədir (geniş mənada). Cümlənin dörd əsas semantik komponentindən obyekt ən çox asılı mövqeyə malikdir: onun mövcudluğu predikatın mənası ilə əvvəlcədən müəyyən edilir və mətnin müəyyən hissələrində olmaya bilər.

Mətnin formalaşması üçün subyekt-obyekt münasibətləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Subyekt-obyekt keçidləri mətnin formalaşmasının hərəkətverici qüvvəsidir.

Əvvəlki cümlənin obyektindən yeni subyekt meydana çıxır və bu halda mətnin müəyyən semantik inkişafı baş verir. Əgər obyekt mətnin semantik inkişafı üçün mühüm rol oynamırsa, növbəti cümlədə o, subyektə çevrilir, mətnin tematik vəhdətini reallaşdıraraq eyni funksiyanı yerinə yetirməkdə davam edir. Məsələn:

1. *The book had one central thought that is very strange and has always remained with me.* 2. *By remembering it I have been able to understand many people and things that I was never able to understand before.* 3. *The thought was involved but a simple statement of it would be something like this: [Sherwood Anderson. The Tales and The Persons, p. 27].*

Cümlə (1) iki obyektə ehtiva edir: *central thought* və *me*. Onlardan biri *me* (2) cümləsinə subyekt olur. Bu seçim təsadüfi deyil, hekayənin bədii konsepsiyası üçün *me*-nin böyük semantik rolu ilə izah olunur. İkinci obyekt – *central thought* əsas məlumatları daşıyır, cümlə (2)-də təkrarlanır (zəncirvari əvəzlilik əlaqəsi ilə ifadə olunur: tamamlıq *central thought* – tamamlıq *it*) və mövzunun vəhdətinə xidmət edir. Daha sonra *it* obyektə (əsas fikir) mətnin semantik inkişafı üçün əhəmiyyətli olur və (3) cümləsinin subyektinə keçir.

Subyekt-obyekt keçidləri ifadəsi müxtəlif şəkildə göstərir. Bu misalda onlar zəncirvari əvəzlilik əlaqəsi ilə əmələ gəlmişdir: tamamlıq *me* – mübtədə *I*, zəncirvari sinonimlik əlaqəsi: tamamlıq *it* – mübtədə *thought*. Lakin müxtəlif zəncirvari əlaqələr də mümkündür, məsələn, hipo-hiperonimlər vasitəsilə zəncirvari əlaqələr:

There was a thin strip of silver beach rising quickly to hills covered to the top with luxuriant vegetation. The coconut trees, thick and green, came nearly to the water's edge, and among them you saw the grass houses of Samoans [W.S.Maugham. Rain, p. 27]; təkrarlama vasitəsilə zəncirvari əlaqə: *Darling I can't wait to tell you I'm engaged to Arthur. Arthur is the one I thought was a pansy [E.Waugh. The Letters of Evelyn Waugh, p. 206].*

Obyektin olmaması stilistik məqsədlərə xidmət edə bilər. Obyektsiz emosional yüklənmiş cümlələr (adətən nida cümlələri) mətnin emosional intensivliyini artıran emosiyalar partlaması effekti yaradır:

The three fat women braced themselves to the fray. No conventions indeed! They'd learn her [W.S.Maugham, The Three Fat women of Antibes, p. 362].

Bir qayda olaraq, başlanğıc, giriş cümlələrin təsvirində obyekt olmur:

Morning. As he awoke he perceived drowsily that the room had at the same moment become dense with sunlight [F.Scott Fitzgerald. The Diamond as Big as the Ritz, p. 40].

Obyektin olmaması təhkiyəni lakonik və yığcam edir; predikatın hərəkət mənası varsa, obyektin olmaması mətnin dinamizmini artırır.

MSB nitqinin subyektə dedikdə müəllif modallığının daşıyıcısı, rəvayətçi başa düşülür. Nitq subyektə mətnin semantik bütövlüyünün əsas komponentlərindən biridir ki, bunsuz əsərin estetik məzmununu ifadə etmək mümkün deyil: “xəyali dünya yaradanda söz sənətkarı bu dünyaya qərəzsiz qala bilməz. Onu real kimi təqdim edərək, bədii təsvir üsulundan asılı olaraq, təsvir edilənə ya birbaşa, ya da dolayısı ilə münasibət bildirir” [9, s. 132].

MSB nitq subyektə mətnə anaforik birinci şəxs əvəzlilikləri ilə təmsil olunur. Bundan əlavə, modallığı ifadə etməyin birbaşa yollarına, bir qayda olaraq, MSB nitq subyektə ilə sıx bağlı olan, onun təzahürünün əlavə köməkçi vasitəsi kimi xidmət edən nida, modal sözlər, bəzi xüsusi konstruksiyalar, inversiyalar aiddir. MSB-nin bütün cümlələrində nitq subyektə heç də həmişə ifadə olunmur, məsələn: *A cry arose*. Amma ümumən, mütləq MSB nitq subyektə kimi ifadə olunur. MSB nitq subyektə davamlı zənciri, adətən, müəllif modallığının yüksək ifadə dərəcəsini göstərir və tez-tez mülahizələrdə rast gəlinir.

İki cümlə arasındakı əlaqələrin çoxölçülülüyünü təhlil edərək, modal plan vəhdətinin yaradılmasına daha müfəssəl nəzər salaq.

1. *When we reached the country club she melted like a chameleon into the – to me – unfamiliar crowd.* 2. *There was a new generation upon the floor, with less dignity than the ones I had known, but none of them were more a part of its lazy, feverish essence than Ailie* [F.Scott Fitzgerald. *The Last of the Belles*, p. 193].

Təhlil olunan cümlələr zəncirvari əvəzlilik əlaqəsi ilə bağlanır: tamamlıq *me* – mübtəda *I*, zəncirvari sinonimlik əlaqəsi: mübtəda *she* – tamamlıq *Ailie*, kontekstli sinonimlər vasitəsilə zəncirvari əlaqə: zərflilik *unfamiliar crowd* – mübtəda *new generation*, zaman (*Past Indefinite Tense*) və modal plan vəhdəti.

Modal planın vəhdətini yaratmaq üçün [10] hər iki cümlədə təhkiyənin birinci şəxsdən (rəvayətçi) aparılması vacibdir ki, bu da “nitqdə danışanın maksimum iştirak dərəcəsini” təmin edir. Qrafik fərqləndirmə – *to me* – bir maneə kimi, rəvayətçini və ondan *Ailie* oğurlayan kütləni ayırır; yad insan kütləsi ilə rəvayətçinin qarşı-qarşıya qoyulması nəticəsində, *unfamiliar crowd* birləşməsi mənfi müəllif qiymətləndirməsi çaları qazanır.

Ailie-nin bu müqayisəsi (*like a chameleon*), onun uzaqlaşması (*melted*), ona yad və xoşagəlməz insanlar kütləsində itib-batması (*into unfamiliar crowd*) rəvayətçi tərəfindən bəyən-məmə (mənfi qiymət) əlaqələrinin çoxölçülülük semantikasını aktuallaşdırır.

İkinci cümlədə kütlənin açıq mənfi təsvirin verilir: *a new generation with less dignity; lazy feverish essence*. *Ailie-nin* bu dəstənin mərkəzi olması iddiası bu mənfilik ittihamını ona da yönəldir.

Hər iki cümlədə *Ailie-yə* qarşı sərt, açıq şəkildə qınayıcı ifadələr yoxdur; modallıq ifadə vasitələrindən məharətlə istifadə edən müəllif *Ailie-yə* dair məyusluğunu yumşaq, zərif formada çatdırır: o, sevdiyi qadını qınamır, sadəcə onun davranışını təqdir etmir.

Təqdiretməmə əlaqələrinin çoxölçülülük semantikasi baxılan cümlələrin modal planının vəhdəti ilə yaranır.

Bu hadisəni qrammatik kateqoriyalar baxımından təhlil etsək, mətnin iki kateqoriyasının – koheziya və modallığın birləşmə hadisəsini aşkar edirik: müəllif modallığı təsvir edilənə münasibətini çatdırmaqla yanaşı, həm də cümlələrin birləşmə vasitəsi kimi çıxış edir. Deməli, semantik komponentlərin kombinatorikasını ifadə edən çoxölçülü əlaqələr birləşmə və modallıq kateqoriyalarının həyata keçirilməsinə kömək edir.

İşin elmi nəticəsi: Beləliklə, subyekt, MSB nitq subyekti, predikat, obyekt cümlənin tipik semantik strukturunu təşkil edir. Bu, ən dolğun şəkildə bədii ədəbiyyatda təqdim olunur. Bədii əsər mətnində hər bir semantik komponent çoxlu kəşifən xətləri ehtiva edən mürəkkəb şifahi parça əmələ gətirərək müxtəlif inkişaf istiqamətlərində özünü göstərir. Bədii mətnə cümlələrin çoxölçülü semantik-sintaktik əlaqələri verilmiş əsər məzmununun bütün zənginliyini çatdırmağa imkan verir.

İşin elmi yeniliyi: Məqalədə mətnin semantik komponentlərinin müxtəlif kombinatorikası öyrənilir: subyekt və obyekt, subyekt və predikat, subyekt və bir neçə obyekt xətləri üzrə və s. İfadə edilən sintaktik əlaqələr o qədər mürəkkəb və çoxsaylı olur ki, bu əlaqələrin çoxölçülü olması semantik komponentlərin kombinatorikası ilə müəyyən edilir. Sintaktik əlaqələrin qeyd edilən aspektdən kompleks halında araşdırılması işin elmi yeniliyini ifadə edir.

İşin aktuallığı: Mətn komponentləri arasında kompleks halda semantik-sintaktik əlaqə vasitələrinin öyrənilməsi aktual məsələlərdən biri hesab olunur. Mətn parçalarının ən vacib xüsusiyyətlərindən biri də əlaqələrin çoxölçülü olması və daha çox əlaqə vasitəsinin aktual olmasıdır. Məqalədə qonşu cümlələr arasında linqvistik signal əlaqələri vahid bütövlük çərçivəsində nəzərdən keçirilir. Bu da araşdırılan problemin aktuallığını bir daha göz önünə sərmis olur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Məqalədən müəllim və tələbələr, dilçilik sahəsi üzrə tədqiqatçılar, magistr pilləsi üzrə tələbələr, doktorant və dissertantlar istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M. Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1999.
2. Бондаренко, Г.В. Распределение повторов в связном тексте как основа для обнаружения суперсинтаксических единиц // Научно-техническая информация. Серия 2. – 1975, № 2, – с. 20-27.
3. Кожевникова, К. Об аспектах связности в тексте как в целом // Синтаксис текста. – М.: Наука, – 1979. – с. 49-67.
4. Хлебникова, И.Б. К проблеме средств связи между предложениями в тексте (на материале английского языка) // Иностранные языки в школе. – 1983, № 1, – с. 6-11.
5. Məmmədov, A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi / A.Y.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 2001.
6. Сыров, И.А. Способы реализации категории связности в художественном тексте / И.А.Сыров. – М.: МПГУ, – 2005.
7. Головенко, Ю.А. Текстоструктуры современного английского языка. Николаева Т.М. О чем рассказывают нам тексты? М.: Языки славянских культур, – 2012.
8. Задворная, Е.Г. Субъект высказывания и дискурса: человек говорящий и человек мыслящий / Е.Г.Задворная. – Минск: БГУ, – 2000.
9. Распопова, Т.И. Модальность как коммуникативная категория синтаксиса // Предложение и текст: семантика, прагматика и синтаксис. – Л.: ЛГУ, – 1988. – с. 74-81.
10. Падучева, Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью / Е.В.Падучева. – М.: Наука, – 1985.

G.I.Eyvazli

Semantic Bases of Multidimensionality of Sentence Connections in the Text (Based on the English Language)

Summary

The article examines the semantic foundations of the multidimensionality of sentence connections in the text. The study of the semantic and syntactic means of connections between the components of the text in their entirety is very relevant. One of the most important features of the text is the multidimensionality of connections, that is, the presence of not one, but a greater number of means of connection between sentences of the text. The article also considers language signals of connection of adjacent sentences within a single whole. The concept of coherence assumes the presence of not only external signs of the cohesion of sentences, but also an internal, semantic, deep connection of all meanings that make up a fragment of the text. Various combinatorics of the semantic components of the text are studied: the connection between the components along the lines of subject and object, subject and predicate, subject and several objects, etc. The more semantic components are developed in the subsequent sentence and the more original the interweaving of these lines, the more complex and numerous the syntactic connections expressing them, that is, the multidimensionality of syntactic connections is due to the combinatorics of the semantic components. Their set depends on the type of narration, compositional and thematic division of the text, genre, plot development, and the author's creative concept. The article reveals each of these semantic components in detail.

Key words: text, complex syntactic unit, sentence connection, multidimensional connection, semantic basis, means of connection, subject, predicate, object, modality

Г.И.Эйвазлы

Семантические основы многомерности связей предложений в тексте (на материале английского языка)

Резюме

В статье исследуются семантические основы многомерности связей между предложениями текста. Изучение семантико-синтаксических средств связей между компонентами текста во

всем их комплексе является очень актуальным. Одна из важнейших особенностей текста — многомерность связей, то есть наличие не одного, а большего количества средств соединения между предложениями текста. В статье также рассматриваются языковые сигналы связи соседствующих предложений в рамках единого целого. Понятие связности предполагает наличие не только внешних примет сцепления предложений, но и внутренней, семантической, глубинной связи всех смыслов, из которых состоит фрагмент текста. Исследуется различная комбинаторика смысловых компонентов текста: связь между компонентами по линиям субъекта и объекта, субъекта и предиката, субъекта и нескольких объектов и т.д. Чем больше смысловых компонентов получают развитие в последующем предложении и чем своеобразнее переплетение этих линий, тем сложнее и многочисленнее выражающие их синтаксические связи, то есть многомерность синтаксических связей обусловлена комбинаторикой смысловых компонентов. Набор их зависит от типа повествования, композиционно-тематического деления текста, жанра, развития сюжета, творческого замысла автора. В статье подробно раскрывается каждый из этих смысловых компонентов.

Ключевые слова: текст, сложное синтаксическое целое, связь предложений, многомерная связь, семантическая основа, средства связи, субъект, предикат, объект, модальность

Rəyçi: filol.f.d. dos. N.E.Camalzadə

Redaksiyaya daxil olub: 22.11.2024

E.Y.ƏLİYEVƏ

müəllim

e-mail: aliyeva.elnura@list.ru

: <https://orcid.org/0009-0002-7765-0012>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2024.4.026

İNTONASIYA SÖYLƏMİN SUPRASEQMENT TƏRTİBİ VASİTƏSİ KİMİ

Xülasə. Məqalədə söyləmin mənasının ifadəsində müstəsna əhəmiyyətə malik sintaqmatik üzvlənmə araşdırılmışdır. Söyləmin mənasının dəqiqləşməsində dildaxili amillər arasında əsas yeri tutan sintaqmatik üzvlənmə, bir qayda olaraq, prosodik – melodiklik, intensivlik, temporal və fasilə vasitəsi ilə reallaşır. Məqalədə söyləmin sintaqma üzvlənməsini ayınləşdirmək üçün konkret nümunələrdən istifadə edilmişdir. Səsli nitqin xarakterik xüsusiyyəti kimi, sintaqmatik bölgü universal və milli xarakter daşıyır, buna görə də hər bir dilə münasibətdə melodiyanın sintaksislə, xüsusən də dillə əlaqəsi ilə müəyyən edilən xüsusi sintaqmatik üzvlənmə, yəni semantik-sintaktik və kommunikativ-sintaktik əlaqələr barədə danışmaq olar.

Açar sözlər: sintaqm, sintaqmatik üzvlənmə, intonasiya, seqment, söyləm, prosodiya, sintaqmatik

Son zamanlar linqvistik tədqiqatlarda canlı danışiq müxtəlif istiqamətlərdən tədqiqə cəlb edilir. Bu, çox güman ki, danışiqın reallaşması vasitəsi, söyləmin yaranması qanunları və onun semantik qatının ifadəsinin ümumi qanunlarının dərk edilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu, ilk növbədə, ifadənin semantik tərtibat vasitəsi olan və ənənəvi başa düşülən cümlənin tərkib hissələrindən biri olan sintaksis və intonasiya səviyyələrində özünü göstərir. Xatırladaq ki, heç də həmişə söyləmin reallaşmasında intonasiya və sintaktik normalar üst-üstə düşmür və bu yayınmaların əsasında bəzən subyektiv, bəzən isə obyektiv səbəblər dayanır. Şübhəsiz ki, spontan danışiq özünün qanunlarına uyğun şəkildə qurulur, onun dərk edilməsinin səmərələşdirilməsi isə müasir dilçiliyin aktual məsələlərindən biridir. F.Y.Veysəllinin qeyd etdiyi kimi, “Cümlədə ifadə olunan fikrin daha aydın və birmənalı başa düşülməsi üçün dil üç mühüm dildaxili və dilxarici amildən geniş istifadə edir. Dildaxili amillərə intonasiya, söz sırası və semantik həmrəylik prinsipləri aiddir. Dilxarici amil deyəndə, ilk növbədə, presuppozisiya yada düşür” [1, s. 237].

Söyləmin mənə qatının formalaşması və ifadəsində seqment vahidlərlə yanaşı, supra-seqment vasitələr – intonasiya, söyləm vurğusu, fasilə və s. mühüm rol oynayır. Söyləmin ifadə qatını (prosodik tərtibatını) formalaşdıran intonasiya komponentləri dildə cümlənin sintaktik quruluşunun müəyyən xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bu məqamı nəzərə alan F.Y.Veysəlli tam ədalətli olaraq “biz intonasiyanın köməyi ilə fikrimizi istənilən ölçüdə, biçimdə və semantik çalarda verə bilərik” [1, s. 237] fikrindən çıxış edir.

Lakin bildirmək istərdik ki, intonasiya ilə sintaksis arasındakı əlaqəni sintaktik və intonasiya vasitələrinin bir növ paralelliyinə endirmək olmaz. Həmişə sintaktik qəliblərə nisbətən fonoloji əhəmiyyətə malik olan intonasiya nümunələri, dinamik və melodik strukturlar az olur. Dilin eyni intonasiya vasitələri – müxtəlif nitq situasiyalarında – müxtəlif sintaktik mənalara ifadə etmək üçün istifadə olunur. Sintaqmın dominant roluna görə söyləmin semantik bölünməsinin ümumi qanunu sintaqmın hər bir spesifik dilə xas, ritmik-melodik quruluşu, sintaqmatik sərhədləri qeyd etməsidir.

Sintaqmatik üzvlənmə böyük ölçüdə hər bir konkret dilin sintaktik qaydaları ilə proqnozlaşdırılır. Dildə fəaliyyət göstərən qaydaların biliyinə əsaslanaraq, ən çox və ən az ehtimal olunan sərhədlər həm danışanın fikrini kodlaşdırır, həm də onu dinləyici tərəfindən dərk edilərkən proqnozlaşdırılır. Sintaqların söyləmin yaranma qaydaları məcmusuna hər bir konkret dil üçün həm universal, həm də xüsusi, yəni həmin dilə məxsus qaydalar daxildir.

C.M.Babayevin qeydinə görə, “canlı danışığın sintaqmatik bölgüsü təbii xarakter daşıyır və hər bir dildə onların qrammatik sistemlərinin və tələffüz-prosodik əsaslarının xüsusiyyətləri, həmçinin söyləmin kommunikativ məqsədilə müəyyən edilən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Sintaqm konkret dilin sistemini həyata keçirdiyi üçün təkcə semantika-intonasiya vahidi kimi deyil, həm də struktur-sintaktik vahid kimi meydana çıxır. Bu həm də ekstralingvistik amillərdən asılıdır, məsələn: hər bir insanın danışığı tərz və danışanın məqsədi (niyyəti)” [2, s. 42].

Müəllif fikrinin davamında qeyd edir ki, “sintaqm intonasiya, struktur və məna bir bütövdə birləşən, konkret məzmunun vahid minimal fraqmentini əks etdirən sözlər qrupu kimi çıxış edir. Onda müəyyən semantik birliyin intonasiya tərtibatı, dilin sintaktik xüsusiyyətləri və söyləmin semantik özəlliyi ilə kəşifir. Struktur kimi sintaqm bir sözdən ibarət ola bilər, təbii ki, danışanın fikrincə, digər sintaqlarla birlikdə nitq situasiyasının konkret fraqmentini əks etdirmək üçün kifayətdir” [2, s. 42].

Məlumdur ki, müasir dilçilikdə sintaqm anlayışı dilçilər tərəfindən müxtəlif cür şərh olunur. “Sintaqm” termini ilk dəfə F. de Sössür tərəfindən istifadə edilmişdir. O, sintaqma “iki (və ya daha çox) dil vahidinin ardıcılığı (məsələn: “dəmir + çı” morfemləri, “təzə + bina” sözləri, söz birləşmələri, cümlələr) müəyyən bir əlaqə növü ilə (məsələn, atributiv) bağlanan ardıcılıq kimi izah edir” [3, s. 15].

L.V.Şerba sintaqma “müəyyən kontekstdə və verilmiş situasiyada məna ifadə edən və bir sözdən, sözlər qrupundan və bütöv bir cümlədən ibarət intonasiya-semantik birlik”, başqa sözlə, “nitq-fikir prosesində vahid semantik bütövü ifadə edən və bir ritmik qrupdan və ya onların ardıcılığından ibarət fonetik bütöv” [4, s. 86] kimi izah edir. Akademik L.V.Şerba sintaqmın fonetik mahiyyətini izah edərkən yazır ki, sintaqm “bizim onu heç bir şəkildə məhv etmədən təcrid edə biləcəyimiz və verilmiş kontekstdə və müəyyən bir vəziyyətdə vahid anlayışa uyğun gələn ən qısa nitq parçasıdır” [5, s. 77]. Yuxarıdakı sitatlardan göründüyü kimi, akad. L.V.Şerbanın sintaqma verdiyi tərif onun F. de Sössür anlamından tamamilə fərqlidir. Akad. L.V.Şerbanın sintaqm anlayışı daha geniş və əsaslıdır, çünki danışığı axınında və intonasiya nəzərə alınmaqla izah olunur. L.V.Şerbanın fikrinə sadıq qalaraq biz də hesab edirik ki, sintaqmın tərfi semantik-fonetik prinsiplərə əsaslanmalıdır.

Prosodik hadisə müəyyən funksional sinfə (məsələn, söz, sintaqm, cümlə) aid olan dil vahidlərinə xidmət etmək üçün mövcuddur və eyni prosodik vasitə verilmiş funksional sinfin müxtəlif vahidlərində baş verir, yəni məsələn, müxtəlif sözlərdə eyni tipli vurğu, müxtəlif cümlələrdə eyni intonasiya konturu və s.

Sintaqmın tərtibini müəyyən bir dilin öyrənilməsində müqayisə edilən müxtəlif fonostilistik mənsubiyyətli söyləmlərə xas və onların aydın semantik fərqləndiricisi kimi çıxış edən xüsusiyyət hesab etmək olar. Sintaqmatik üzvlənmə sadəcə formal dil vasitəsi deyil, o, həm də söyləmin semantik qatının ünsiyyət situasiyasına (konsituasiyaya) uyğunlaşmasını təmin edən semantik hadisədir. Deməli, sintaqmatik üzvlənmə sintaktik-semantik mahiyyətli fenomendir.

Bu məqsədlə Azərbaycan dilindən seçilmiş bir neçə cümləni nəzərdən keçirmək istərdik:

/Ana vətən, məni səsləyir// və ya /Ana, vətən məni səsləyir//;

/Polad dəmir, əridilməlidir// və ya / Polad, dəmir əridilməlidir//;

/Balaca uşaq, məktub yazır// və ya / Balaca, uşaq məktub yazır//;

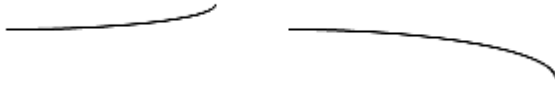
/Kamal həkim, bizə gəldi// və ya /Kamal, həkim bizə gəldi//.

Bu nümunələrdə sintaqmatik üzvlənmə, ilk növbədə, polisemiyanı aradan qaldırır. Verilmiş cümlələrin hər biri ən azı iki fərqli mənada başa düşülə bilər. Bu cümlələrin hər biri-

nin propozisional məzmunu sabit qaldığı üçün biz onların hər birinin mənasını sintaqmatik üzvlənməsindən asılı olmayaraq başa düşə bilirik. Bununla belə, onların semantik qatında (törəmə qrammatikanın termini ilə desək, alt strukturunda) olan ikimənalılıığı aradan qaldırmaqda onların sintaqmlara bölünməsi kontekstlə şərtlənmiş və hər bir cümlənin prosodik tərtibatında öz əksini tapmış struktur-semantik mahiyyətli hadisədir. Nümunələrə istinadən demək olar ki, hər bir konkret cümlənin sintaqmlara bölünməsi fərqli məna çalarları ilə müşayiət olunur. Sintaqmatik üzvlənmə isə ixtiyari xarakter daşıyır: onun reallaşması, bir tərəfdən danışanın kommunikativ niyyəti, digər tərəfdən, ötürülən informasiyanın xarakterindən asılıdır.

Verilmiş nümunələrdə sintaqmlar üzrə intonasiya konturu aşağıdakı formada reallaşmışdır: proqrediyent sintaqmda intonasiya konturu davamedici intonasiya konturu, terminal sintaqmda isə bitkinlik intonasiya konturu kimi reallaşmışdır. Terminal sintaqmların sonunda tempin ləngiməsi də bitkinlik intonasiyasının xarakterik əlamətidir. Sintaqm daxilində tempin linqvistik yükü danışan üçün nitq seqmentinin müxtəlif əhəmiyyətini ifadə etməkdən ibarətdir. Tələffüz tempi ilə cümlənin kommunikativ növü arasında müəyyən əlaqə vardır: bitkinlik intonasiyası üçün nisbətən yavaş temp xarakterikdir. İntonasiya vahidlərinin orta tempi ilə yanaşı tempin dinamikasından da danışmaq olar. Ən ümumi tendensiya vahidin sonuna doğru tempin bir qədər zəifləməsidir və bunu söyləmin ən vacib elementlərinin sona yaxın yerləşməsi ilə əlaqələndirmək olar. Eyni bir cümlə daxilində sintaqmların intonasiya konturunu aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

Təbii ki, bu ikisintaqmlı cümlələrdə sintaqmlar arasında fasilə də mühüm rol oynayır. Cümlələrdə sintaqmlararası (proqrediyent və terminal sintaqmlar arasında) fasilə düşünülmüş fasilədir və danışq aktında cümlələrin konsituasiyaya uyğunlaşmasını təmin edən dildaxili amildir.

Sintaqmatik üzvlənmənin intonasiya komponentləri arasında fasilə xüsusi yer tutur. İntonasiya nəzəriyyəsində pauza həm səsə faktiki fasiləsi (fiziki fasilə), həm də intonasiyanın digər komponentlərinin (melodik, temporal və dinamik konturlar) inkişafındakı dəyişikliklər (fasilələr) nəticəsində yaranan və L.V.Bondarkonun da qeyd etdiyi kimi, “nitq axınındakı hiss olunan fasilə kimi başa düşülür” [6]. İntonasiya baxımından ən çox variativ və maraqlı olanı söyləmə daxilindəki fasilələrin uzunluğudur, çünki o təkcə danışq axınının semantik (məna) bloklara (sintaqmlara) bölünməsi faktını deyil, həm də seqmentlər arasındakı semantik əlaqənin xarakterini əks etdirir.

Sintaqmlar arasında intonasiya pauzalarının semantik yükü çox əhəmiyyətlidir. Fasilə söyləmi intonasiya və semantik vahidlərə (frazə və sintaqm) bölmək üçün universal vasitədir. Nitq axınında müəyyən yerlərdə fasilələrin olması, digərlərində isə yoxluğu bitişik sözlər arasında fərqli semantik əlaqədən xəbər verir. Fərqli pauza növlərinin (uzunluğundan və digər intonasiya vasitələri ilə birləşməsindən asılı olaraq) mövcudluğu sayəsində intonasiya-semantik vahidlər arasında əlaqənin müxtəlif xarakterini ifadə etmək mümkün olur. Bu zaman intonasiya vasitələri, ilk növbədə, bağlılıq dərəcəsini ifadə etmək üçün işlədilir, lakin söyləmin leksik-qrammatik quruluşu ilə birlikdə əlaqənin keyfiyyət xarakteri də dəqiqləşdirilir. Fasilə, R.K.Potapova görə, “temaya uyğun gələn bir söz və ya sintaqmdan sonra ifadənin temasını göstərə bilər. Çox vaxt temanın fasilə göstəricisi mövqeli bir işarə ilə müşayiət olunur: tema-söz söyləmin əvvəlində yerləşdirilir və sonuncunun qalan hissəsindən fasilə ilə ayrılır. Belə bir fasilə, bir qayda olaraq, söyləmdə ən vacibdir və yüksək sabitliyə malikdir” [7, s. 65].

Beləliklə, sintaktik bütövün sintaqmlara (kontekstə uyğun kiçik fonetik-semantik qruplara üzvlənməsi prosodik vasitələr hesabına həyata keçirilir. Sintaqmatik üzvlənmədə melodik, temporal, dinamik parametrlərlə yanaşı, sintaqmlararası fasilə də mühüm rol oynayır.

İşin elmi nəticəsi: Sintaktik bütövün sintaqmlara üzvlənməsi onun alt (məna) qatındakı polisemiyanın aradan qaldırılmasına xidmət edir. Sintaktik bütövün sintaqmlara (fonetik-semantik-sintaktik kiçik hissələrə) üzvlənməsi onun konsituasiyaya uyğunlaşmasının, daha doğrusu, dilin immanent xüsusiyyəti variativləşmənin bariz nəticəsidir.

İşin elmi yeniliyi: Məqalənin yeniliyi cümlə semantikasının problemlərin çoxşaxəliliyi, aktuallığı və perspektivlərinin işıqlandırılması, problemlə bağlı dilçilərin fərqli yanaşmalarının təqdim edilməsi, müasir kommunikasiya nəzəriyyəsində qarşılıqlı anlaşma problemlərinin həllində sintaqmatik üzvlənmənin konkret mənbələr və dil nümunələri əsasında tədqiq edilməsindədir.

İşin təbiiqi əhəmiyyəti: Məqalənin nəticələrində sintaqm, sözlərin sintaqmatik üzvlənməsi, onun məna qatının açılması, xarici dillərdə sözlərin mənasının başa düşülməsində sintaqmatik üzvlənmənin tədqiqi məsələlərinin təhlilinə həsr edilmiş müxtəlif səviyyəli tədqiqat işlərində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları [7 cildə] / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – c. 2, – 2008. – 308 s.
2. Бабаев, Дж.М. Семантико-синтаксическая функция синтагматического членения// Фонетика в современной лингвистической парадигме: Сб. науч. статей / редкол.: Е.Б.Карневская и др. – Минск: МГЛУ, – 2021. – с. 41-44.
3. Соссюр, Ф. де. Курс общей лингвистики. Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр. – М.: Прогресс, – 1977. – 695 с.
4. Щерба, Л.В. Фонетика французского языка / Л.В.Щерба. – М.: Высш. шк., – 1963. – 308 с.
5. Щерба, Л.В. Преподавание иностранных языков в средней школе. Общие вопросы методики / под ред. И.В.Рахманова. – Изд. 2-е. – М.: Высшая школа, – 1974. – 111 с.
6. Бондарко, Л.В. Фонология речевой деятельности / Л.В.Бондарко. – СПб., – 2000. – 200 с.
7. Потапова, Р.К. Коннотативная паралингвистика / Р.К.Потапова. – М., – 1997. – 65 с.

E.Y.Alieva

Intonation as a Means of Suprasegmental Composition of Speech Summary

The article examines the syntagmatic articulation, which is of exceptional importance in the expression of the meaning of the utterance. Syntagmatic articulation, which occupies a key place among the intralinguistic factors in the clarification of the meaning of the utterance, is realized, as a rule, through prosodic-melodiousness, intensity, temporality and pause. The article uses specific examples to illustrate the syntagmatic articulation of the utterance. As a characteristic feature of vocal speech, syntagmatic division has a universal and national character, therefore, in relation to each language, we can talk about special syntagmatic articulation, i.e., semantic-syntactic and communicative-syntactic relationships, determined by the connection of melody with syntax, in particular with language.

Key words: *syntagma, syntagmatic division, intonation, segment, utterance, prosody, syntagmatic*

Е.Ю.Алиева

Интонация как средство супrasegmentного оформления высказывания Резюме

В статье исследуется синтагматическое членение, имеющее исключительное значение в выражении смысла высказывания. Синтагматическое членение, занимающее главное место среди внутриязыковых факторов выяснения смысла речи, реализуется, как правило, посредством просодических средств – мелодичности, интенсивности, темпоральности и паузы. В статье на конкретных примерах объективировано членение предложения в синтагму. Как

обязательная характеристика звучащей речи, синтагматическое членение универсал и национально специфична, поэтому применительно к каждому языку можно говорить об особой синтагматическом членении, специфика которого определяется вязью мелодики с синтаксисом, в частности с основными глубинными семантико-синтаксическими и коммуникативно-синтаксическими отношениями.

Ключевые слова: синтагма, синтагматическое членение, интонация, сегмент, высказывание, просодия, синтагматический

Rəyçi: filol.f.d. C.M.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 15.11.2024

J.S.İSMAYILOVA

e-mail: jale.ismailova@bk.ru

: <https://orcid.org/0009-0005-5092-6666>

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

10.62021/0026-0028.2024.4.031

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ İNFİNİTİV

Xülasə. *İnfinitivin tərz kateqoriyası ingilis dilinə xasdır. Hər iki dildə infinitiv spesifik feli xüsusiyyətlərə malikdir. İngilis dilində feli birləşmələr, Azərbaycan dilində isə ismi birləşmələr kimi təqdim olunur. İnfinitivin nominativ funksiyaları hər iki dildə məhduddur və bu, tarixi inkişafı ilə bağlıdır. Azərbaycan dilində bu funksiyalar həm morfoloji, həm də sintaktik səviyyədə, ingilis dilində isə yalnız sintaktik səviyyədə reallaşır.*

Açar sözlər: *İnfinitiv hal, morfoloji xüsusiyyətlər, cümlə quruluşu*

Ümumi dilçilikdə məsdər, feli isim, felin substantiv forması kimi öyrənilən infinitiv lingvistik təbiəti və inkişaf tarixi ilə maraq doğurur. Azərbaycan və ingilis dillərində infinitiv şəxssiz feil forması olub, morfoloji xüsusiyyətlərə malikdir. Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində infinitiv spesifik formal-qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. İngilis dilində infinitiv göstəricisi feildən əvvəl gəlir: to speak – danışmaq, to write – yazmaq.

İnfinitiv hər iki dilçiliyi üçün ən mürəkkəb kateqoriya hesab olunur. O, dünyanın bir çox dillərində ikili xassəyə malikdir. Bəzi dilçilər infinitivin isimdən, digərləri isə feli isimdən əmələ gəlməsini iddia edirlər. V.D.Arakin «История английского языка» əsərində bildirir ki, qədim ingilis dilində infinitiv hal şəkilçisini itirmiş, yalnız yönlük hal şəkilçisi *-anne (-enne)* saxlanılmışdır. Bu forma *to* sözünü ilə işləndirdi: “to bindan” – bağlanmaq, “to entanne” – yemək. Yayılan forma *-an* şəkilçisi ilə bitən hallanmayan infinitivdir: “bindan”, “etan”.

Müasir ingilis və azərbaycan dillərində infinitivin xüsusi hallarda işlənməsi.

Azərbaycan dilində məsdər sadə feil kökü və *-maq/-mək* şəkilçiləri ilə yaranır. Tarixən bu şəkilçilər feli sifət şəkilçiləri üzərinə yönlük hal şəkilçisi artırılaraq məqsədli məsdər (supin) funksiyasını daşıyıb. Yəni infinitivin əsas mənası məqsəd (supin) olmuşdur.

İngilis dilində infinitivin qarşısında “to” hissəciyi işlənir. Bəzi dilçilər bunu ədat, bəziləri morfem və ya sadəcə formal göstərici kimi qəbul edirlər. Müasir ingilis dilində *to*-suz işlənən formalar da var. Alimlər bu formaları “bare infinitive” və ya “plain infinitive” adlandırırlar.

İnfinitivin işlənməsi cümlənin semantik və qrammatik strukturu ilə bağlıdır. İngilis dilində “split infinitive” anlayışı da mövcuddur ki, bu zaman *to* ilə infinitiv arasına sözlər daxil olur [7].

Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində infinitivin verbal xüsusiyyətləri.

İnfinitiv həm morfoloji, həm leksik-qrammatik, həm də kontekstual mənaları özündə cəmləyən qrammatik kateqoriyadır. Azərbaycan dilində infinitiv ikili təbiətə malikdir, yəni onun xüsusiyyətlərinin bir qismi adlara, bir qismi isə feillərə aiddir. V.Əliyev Azərbaycan dilində məsdərin feli xüsusiyyətlərini belə qruplaşdırmışdı:

- 1) Təsdiqlik-inkarlıq; 2) Təsirlik-təsirsizlik; 3) Növ; 4) İdarə etmə.

R.Mədətova isə məsdərin feli xüsusiyyətlərindən danışarkən aşağıdakı kateqoriyaları əsas götürür:

- 1) Təsirlik-təsirsizlik; 2) İnkarlıq; 3) Növ.

Təsirlik-təsirsizlik kateqoriyası. Məsərdə təsirlik felin kökündən gəlir. *-Maq, -mək* şəkilçisinin fel kökünə qoşulması ancaq təsirlənməyən formalardan birini – məsdəri əmələ gətirir, bu isə feildəki əvvəlki təsirlik-təsirsizlik, leksik-qrammatik mənanı dəyişmir.

İnkarlıq kateqoriyası. Bu kateqoriya həm məntiq, həm də qrammatik kateqoriyadır. Azərbaycan dilində inkarlıq kateqoriyasının əsasən üç ifadə vasitəsi vardır:

1) Leksik; 2) Morfoloji; 3) Sintaktik.

Leksik vasitələrlə inkarlığın ifadəsi əsasən *yox, deyil, xeyir* sözləri ilə mümkündür. Azərbaycan dilində infinitiv çox nadir hallarda *yox* sözü ilə inkarlıq əmələ gətirə bilər.

Məsələn: Məqsədim oxumaq *yox*, xaricə getməkdir.

Morfoloji vasitələrlə inkarlığın ifadəsi özünü *-ma, -mə* şəkilçilərinin feillərə qoşulmasını göstərir. Bu şəkilçi həm şəxslə, həm də şəxssiz feillərə qoşula bilər.

Məsələn: Arvad öz qulaqlarına inanmamağa başladı. (Y.V.Çəmənşəmənli)

Sintaktik vasitələrlə inkarlığın ifadəsindən danışarkən, A.Aslanov aşağıdakı üç vasitəni əsas götürür:

1) Ekspressiv – kinayəli vasitələrlə inkarlığın ifadəsi;

2) Sual vasitəsi ilə inkarlığın ifadəsi;

3) *Nə* inkar bağlayıcısı ilə inkarlığın ifadəsi.

Danışq dilinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də intonasiyadır. İntonasiya vasitəsilə cümlənin mənasını dəyişmək olur.

Məsələn: Yaxşı, bəs onda nə təhər olsun? Eh, çox lazım imiş onunla danışmaq. (M.İbrahimov)

Sual vasitəsilə inkarlığın ifadə olunduğu cümlələrdə infinitiv tez-tez işlənir.

Məsələn: Yəni belə bir qanunu nəşr etmək lazımdır? (S.Hüseyn)

İnkarlığı ifadə etmək üçün ən çox işlənən sintaktik vasitələrdən biri də *nə* inkar bağlayıcısıdır. Bu bağlayıcı infinitivlə də işlənir. Məsələn: Nə utanmaq bilirdi, nə qızarmaq. (B.A.Talıblı)

Növ kateqoriyası. Azərbaycan dilçiliyində əsasən 5 növün olması qəbul olunub:

1) məlum növ;

2) məchul növ və ya passiv növ;

3) qayıdış növ;

4) qarşılıqlı növ;

5) icbar növ.

Qayıdış növ. Azərbaycan dilində qayıdış növ *-in/ -ın/ -un/ -ün; -il/ -ıl/ -ul/ -ül* şəkilçiləri ilə əmələ gəlir.

Qarşılıqlı növ. Bu növ hərəkətin subyektə və obyektə olan münasibətini bildirir. Bu növü əmələ gətirmək üçün *-iş/ -ış/ -uş/ -üş/ -aş/ -əş* şəkilçilərindən istifadə olunur.

Məsələn: Dərdli başını müəllimin dizi üstə salıb, əsəbi bir hönkürtü ilə ağlaşmağa başladılar. (C.Cabbarlı)

İcbar növ. İcbar növün şəkilçiləri *-dır/ -dir/ -dur/ -dür* və *-t-* dir. İnfinitivdə icbar növ infinitiv əlamətindən əvvəl yerləşir.

Məsələn: Onun-bunun arasını **vurdurmaq** sənin çoxdankı peşəndir. (S.Rəhman)

Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində infinitivin nominativ xüsusiyyətləri.

Müasir Azərbaycan dilində infinitivin nominativ xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1) Kəmiyyət kateqoriyası;

2) Hal kateqoriyası;

3) Mənsubiyyət kateqoriyası;

4) Xəbərlilik kateqoriyası.

Kəmiyyət kateqoriyası mücərrəddir: sayılması həm mümkün olan, həm də mümkün olmayan kəmiyyəti əhatə edir. Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyasını ifadə edən cəm şəkilçiləri *-lar/-lər/ -lıq/-lik/-luq/-lük/ -lı/ -lu/ -lü/ -dür*. Yalnız *-lar/-lər* infinitivə artırıla bilər [1].

İnfinitiv və hal kateqoriyası. Azərbaycan dilində altı hal var, hər birinin şəkilçisi və sualı mövcuddur.

Adlıq hal subyekti bildirir, infinitiv bu halda morfoloji əlamət qəbul etmir.

Yiyəlik halın şəkilçiləri *-in/-in/-un/-ün*-dür, infinitiv bu şəkilçiləri qəbul edir, amma şahı-mənsub münasibəti olmur.

Yönlük hal *-a/-ə* ilə, təsirlik hal *-ı/-i* və *nı/-ni/-nu/-nü* ilə ifadə edilir.

Yerlik hal *-da/-də*, çıxışlıq hal *-dan/-dən* ilə ifadə olunur və hərəkətin səbəbini bildirir.

İnfinitiv mənsubiyyət və xəbərlilik kateqoriyalarını qəbul edir. Mənsubiyyət şəkilçiləri əşya ilə şəxs arasında münasibət bildirir. Xəbərlilik kateqoriyası işin icrasını ifadə edir, xəbərlilik şəkilçisi olmadan cümlə bitməz.

Azərbaycan dilində infinitivin nominativ xüsusiyyətləri verbal xüsusiyyətlərinə nisbətən azdır və bir tərəfdən tədqiq olunan kateqoriyanın tarixi inkişafı ilə əlaqədardır, digər tərəfdən isə infinitivin nitq hissələri sistemində tutduğu mövqedən asılıdır. Azərbaycan dilində infinitivin nominativ xüsusiyyətləri nisbətən geniş əhatə dairəsinə malik olduğu halda, ingilis dilində bu əhatə dairəsi daha məhduddur [5].

İngilis dilində infinitivin nominativ xüsusiyyətləri özünü yalnız sintaktik səviyyədə büruzə verir. İngilis dilində infinitivin nə hal, nə mənsubiyyət kateqoriyası var. İngilis dilində infinitiv ismin çıxış etdiyi bütün funksiyalarda işlənir. Belə ki, infinitiv isim kimi aşağıdakı sintaktik funksiyalarda iştirak edir: mübtəda, tamamlıq, predikativ, təyin, zərflilik.

Mübtəda funksiyasında infinitiv həmişə **to** hissəciyi ilə işlənir.

Məsələn: **To walk** in the seaside is pleasant.

Predikativ funksiyasında da infinitiv **to** hissəciyi ilə işlənir. Əsasən ismin funksiyasını izah edir. Ona görə də bu növ cümlələrdə infinitiv yalnız müəyyən abstrakt mənalı isimlərlə, məsələn: **aim, desire, difficulty, hope, idea** və s. işlənir.

Məsələn: Our plan is **to visit** Turkey this year.

Tamamlıq funksiyasında infinitiv əsasən aşağıdakı feillərdən sonra işlədilir: **to ask, to begin, to choose, to forget** və s.

Təyin funksiyasında infinitive əsasən əvəzliliklərlə işlənir. Eyni zamanda **what** sual əvəzliyi ilə də işləyə bilər.

Məsələn: What is there **to finish**? – Orada başa vurulası nə var?

Zərflilik funksiyasında məqsəd, tərz-i-hərəkət, müqayisə, nəticə və şərt mənalərini bildirmək üçün işlənir.

Məsələn: Lanny reached down **to pick up** his cases. (Abrahams)

Bu **işin aktuallığı** ondan ibarətdir ki, müxtəlifdillərdə infinitiv formasının bizim dilimizə müqayisədə aparılan araşdırmalara yeni bir işıq tutur.

İşin məqsədi Azərbaycan və ingilis dillərində infinitivin xüsusiyyətlərini müqayisə etməkdir.

İşin nəticəsi olaraq müxtəlif sistemli dillərdə infinitiv, fələ aid olub həm nominativ, həm də verbal xüsusiyyətlər daşıyır, yəni ikili xassəyə malikdir. Azərbaycan dilində infinitiv *-maq/-mək* şəkilçisi ilə, ingilis dilində isə **to** hissəciyi ilə ifadə olunur. İngilis dilində parçalanmış infinitiv də mövcuddur.

Tədqiqatın obyektini infinitivin xüsusiyyətlərini müəyyənlişdərəcəkdir.

Tədqiqatın predmeti infinitiv və onun müxtəlif dillərdə tətbiqi.

Tədqiqatın elmi və nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, infinitiv Azərbaycan dilində vacib olduğu kimi digər dillərdə də vacibdir. Aparılan tədqiqatda, bu barədə xırdalıqlara toxunularaq yeni nüasnlr nəzərdən keçirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Mirzəzadə, H. Azərbaycan dilinin qrammatikası / H.Mirzəzadə. – Bakı, – 1980.
2. Musayev, O. İngilis dilinin qrammatikası / O.Musayev. – Bakı: Maarif, – 1996.

3. Quliyev, H. Müxtəlif sistemli dillərdə feillərin semantik təsnifatı / H.Quliyev. – Bakı, – 2001.
4. Hüseynzadə, M.H. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, II hissə / M.H.Hüseynzadə. – Bakı, – 1983.
5. Xanbutayeva, L.M. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində infinitiv / L.M.Xanbutayeva. – Bakı, – 2003.
6. Аракин, В.Д. Инфинитив. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, Морфология / В.Д.Аракин. – 1988.
7. Барабаш, Т.А. Грамматика английского языка / Т.А.Барабаш. – Москва, – 1983.
8. Блох, М.Я. Теоретическая грамматика английского языка / М.Я.Блох. – Москва, Высшая школа, – 1983.
9. Kobrina, E.A. An English Grammar, Morphology / E.A.Kobrina, E.A.Korneyeva, M.I.Ossovskaya, K.A.Guzeyeva. – 1985.
10. Ilyish, B.A. History of the English Language / B.A.Ilyish. – Leningrad: Izdatelstvo, – 1973.

J.S.Ismayilova

Infinitive in Multiple Languages *Summary*

The infinitive mood category is unique to English. In both languages, the infinitive has specific verbal features. In English, it appears as verbal phrases, while in Azerbaijani, it appears as nominal phrases. The nominative functions of the infinitive in both languages are limited, linked to historical development. In Azerbaijani, these functions manifest at both morphological and syntactic levels, while in English, they appear only at the syntactic level.

Key words: *Infinitive case, morphological features, sentence structure*

Ж.С.Исмаилова

Инфинитив в языках разных систем *Резюме*

Категория инфинитива характерна для английского языка. В обоих языках инфинитив обладает специфическими глагольными особенностями. В английском языке он представлен как глагольные сочетания, в азербайджанском – как именные сочетания. Номинативные функции инфинитива в обоих языках ограничены и связаны с его историческим развитием. В азербайджанском языке они проявляются как на морфологическом, так и на синтаксическом уровнях, а в английском – только на синтаксическом уровне.

Ключевые слова: *Инфинитивный падеж, морфологические особенности, структура предложения*

Rəyçi: b/m. S.E.Quliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 08.10.2024

G.M.QULİYEVA

baş müəllim

e-mail: Gunay_Verdiyeva@mail.ru

: <https://orcid.org/0009-0006-7825-7799>

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

(Gəncə şəh., Atatürk pr., 450)

10.62021/0026-0028.2024.4.035

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FEİLLƏRDƏN ƏŞYA VƏ ŞƏXS ADLARI BİLDİRƏN İSİMLƏRİN DÜZƏLMƏSİ

Xülasə. Məqalədə müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feillərdən əşya və şəxs adı bildirən isimlərin düzəlməsi yolları, onların ingilis dilində feili söz yaradıcılığı ilə ortaq və fərqli cəhətləri aşkara çıxarılır. Müqayisəli təhlil belə nəticəyə gətirib çıxarır ki, Azərbaycan dilində feildən isimlərin morfoloji, sintaktik yolla yaranması ingilis dilindən fərqli olaraq üstünlük təşkil edir. İngilis dilində feillərdən əşya və şəxs mənalı isimlər daha çox analitik, sintaktik yolla düzəlir.

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, feil, isim, sözyaratma üsulları, oxşarlıqlar, fərqlər

Giriş. Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı potensialı olduqca zəngin və çoxşaxəlidir. Bu zəngin sahəni sistemləşdirmək, onun digər nominasiya sahələri ilə sərhədini müəyyənləşdirmək, sinxronik sözyaratmanı diaxronik, etimoloji söz yaradıcılığından fərqləndirmək günümüzün aktual məsələlərindəndir. Çox vacib məsələlərdən biri də Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığını digər dillərin sözyaratma yolları, prinsipləri ilə müqayisəli şəkildə öyrənmək və bu sahədə oxşar və fərqli cəhətləri aşkarlamaqdır. Belə tədqiqatlar hər bir dil üçün həmişə faydalı olur, onun bəzi problemlili məsələlərinin həll olunmasına müəyyən dərəcədə işıq salır. Semio-logiya və struktur dilçiliyin əsasını qoymuş məşhur isveçrə dilşünası Ferdinand de Sössür öz fundamental “Ümumi dilçilik kursu” əsərində yazmışdır: “Dilçilik mexanizmi bütövlükdə oxşar və fərqli cəhətlər ətrafında cərəyan edir” [6, s. 285].

Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də feillər aparıcı rol oynayır [5].

Əsas hissə. Hazırkı məqalədə məqsəd müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feillərdən əşya və şəxs adlı isimlərin düzəlməsi yollarını araşdırmaqdır. Həm Azərbaycan, həm ingilis dilində feillərdən düzələn isimlərin böyük əksəriyyəti əşya və şəxs adları bildirən törəmələrdir. “Əşya” söz-termini kimi burada konkret, cansız, sayıla bilən, cəm şəkilçisi qəbul edən isimlər nəzərdə tutulur, yəni söhbət leksik yox, qrammatik əşyəvilikdən gedir. Onlar da xüsusi sözdüzəldici şəkilçilərin (suffikslərin) vasitəsilə yaranır. Azərbaycan dilində bu şəkilçilər milli şəkilçilərdir və milli feillərimizə də artırılmaqla düzəltmə isimlər əmələ gətirir. Onlar aşağıdakılardır:

1) *-ıq* (*-ik*, *-uq*, *-ük*, *-q*) şəkilçisi ilə müəyyən proses və hərəkətin nəticəsində əmələ gələn məfhumları bildirən isimlər düzəlir: *tapşırmaq* – *tapşırıq*, *kəsmək* – *kəsik*, *sarımaq* – *sarıq*, *çıxmaq* – *çıxıq*, *burmaq* – *buruq*, *bölmək* – *bölük*, *tüpürmək* – *tüpürük*, *qorumaq* – *qoruq* və s. Məsələn: 26.07.2024-cü il tarixdə “Keşikçidağ” Dövlət tarix-mədəniyyət qoruğunun təşkilatçılığı ilə respublika elmi-praktik seminarı keçirildi; *Tapşırıqlar* vaxtında yerinə yetirildi.

2) *-caq* (*-cək*) şəkilçisi vasitəsilə əşya və alət adlarını bildirən isimlər düzəlir: *oyna(maq)* → *oyun-caq*, *yığıl(maq)* → *yığın-caq*, *yellən(mək)* → *yellən-cək*, *diyirlən(mək)* → *diyir-cək* və s. Məsələn: Mağazada cürbəcür *oyuncaqlar* satılırdı; Ağacdən uzun bir *yelləncək* asılmışdı.

Gördüyümüz kimi, *oyuncaq*, *yığıncaq*, *diyircək* sözləri şəkilçilərdən başqa, həm də müxtəlif morfonoloji proseslər nəticəsində düzəlmişlər: *oyuncaq* “oyna” feilində sonuncu saitin ixtisarı və kökə *u* saitin artırılması, *yığıncaq* “yığıl” feilində sonuncu samitin əvəzlənməsi, *diyircək* isə «diyirlə» feilində *lə* şəkilçisinin ixtisarı yolu ilə əmələ gəlmişlər.

3) *-acaq(-əcək)* şəkilçisi vasitəsilə də geniş mənada əşya, yer, zaman, alət vasitə bildirən isimlər düzəlir: *yan(maq)* → *yan-acaq*, *sığın(maq)* → *sığın-acaq*, *otur(maq)* → *otur-acaq*, *sil(mək)* → *sil-əcək*, *söykən(mək)* → *söykən-əcək*, *gir(mək)* → *gir-əcək* və s. Məsələn: Maşında *yanacaq* azalmışdı; Evdə bir *oturacaq* da yox idi; Onlar həyətin *girəcəyində* dayanmışdılar; O yorulmuşdu və özünə bir *söykənəcək* axtarırdı.

Bu şəkilçi həm də qəti gələcək zaman şəkilçisi ilə omonimlik əlaqəsinə girir: Məsələn: Tonqal hələ çox *yanacaq*; O, sabah bizə *gələcək*.

4) *-tı (-ti, -tu, -tü)* şəkilçisi vasitəsilə müəyyən bir prosesin nəticəsində meydana çıxan hadisə, əşya, əlamət adlı isimlər əmələ gəlir: *bağır(maq)* → *bağırtı*, *qaral(maq)* → *qaraltı*, *ağar(maq)* → *ağartı*, *göyər(mək)* → *göyərti* və s. Məsələn: Uzaqdan beş-altı *qaraltı* görünürdü; Qidalanma zamanı *göyərtidən* çox istifadə etmək lazımdır.

5) *-ıntı (-inti, -untu, -üntü)* şəkilçisi ilə müəyyən bir prosesin nəticəsini bildirən isimlər əmələ gəlir: *qaz(maq)* → *qazıntı*, *çırp(maq)* → *çırpıntı*, *əz(mək)* → *əzinti*, *gör(mək)* → *görüntü*, *ov(maq)* → *ovuntu*, *çürü(mək)* → *çürüntü* və s. Məsələn: Avey dağı ətrafında arxeoloqlar tərəfindən *qazıntılar* aparılır; Onun bədənində bir neçə yerdə *əzinti* yerləri var idi; Bağçada *çürüntü* əlindən yerimək olmurdu.

6) *-ıcı (-ici, -ucu, -ücü, -yıcı, -yici, -yucu, -yücü)* məhsuldar şəkilçidir, onun vasitəsilə feillərdən çoxlu sayda şəxs (peşə, sənət, xasiyyət və s.) mənalı isimlər düzəlir: *at(maq)* → *at-ıcı*, *apar(maq)* → *apar-ıcı*, *sat(maq)* → *sat-ıcı*, *qur(maq)* → *qur-ucu*, *seç(mək)* → *seç-ici*, *bil(mək)* → *bil-ici*, *dinlə(mək)* → *dinlə-yici*, *izlə(mək)* → *izlə-yici*, *buyur(maq)* → *buyur-ucu*, *hör(mək)* → *hör-ücü*, *gör(mək)* → *gör-ücü*.

Bu şəkilçi vasitəsilə həm də hər hansı hərəkətin nəticəsi kimi müəyyən əşya mənalı isimlər də düzəlir: *soyut(maq)* → *soyud-ucu*, *ötür(mək)* → *ötür-ücü*, *böyüt(mək)* → *böyüd-ücü*, *qır(maq)* → *qır-ıcı*, *sındır(maq)* → *sındır-ıcı*, *qablaşdır(maq)* → *qablaşdır-ıcı*, *ayır(maq)* → *ayır-ıcı*, *yoxla(maq)* → *yoxla-yıcı*, *payla(maq)* → *payla-yıcı*, *partla(maq)* → *partla-yıcı*, *tərlət(mək)* → *tərləd-ici*, *əyir(mək)* → *əyir-ici*, *qoru(maq)* → *qoru-yucu*. Məsələn: *Satıcı* çek kağızını və xırda pulları qaytardı; *Seçicilər* öz namizədlərinə səs verdilər; Mənə *soyuducudan* su gətir; Vaqif *sürücü* işləyir; Bu naqıl *ötürücüdür*.

7) *-maq* şəkilçisi. Bu şəkilçi vasitəsilə, bildiyimiz kimi, feilin məsdər forması düzəlir: *yazmaq*, *pozmaq*, *getmək*, *gəlmək* və s. Lakin Azərbaycan dilində, çox olmasa da, bir neçə söz vardır ki, onlarda bu şəkilçi çox aydın şəkildə sözdüzəltmə rolunu nümayiş etdirir, birləşdiyi feildən əşya, alət mənalı törəmə isimlər əmələ gətirir: *yemək*, *içmək*, *cırmaq*, *qazmaq* və s. Məsələn: Ana, mənə *yemək* ver; O, *qazmağı* çox xoşlayır [1, s. 78].

8) Feillərdən əşya və şəxs mənalı isimlərin düzəlməsində iştirak edən ən məhsuldar şəkilçilərdən biri də *-qın(-ğın, -gin, -qun, -gün, -ğun, -kün)* şəkilçisidir: *qaç(maq)* → *qaç-qın*, *köç(mək)* → *köç-kün*, *daş(maq)* → *daş-qın*, *qır(maq)* → *qır-ğın*, *uç(maq)* → *uç-qun*, *sat(maq)* → *sat-qın*.

Bunlardan başqa, Azərbaycan dilində bir neçə qeyri-məhsuldar şəkilçilər vardır ki, onların da vasitəsilə feillərdən əşya mənalı isimlər düzəlir. Onlar aşağıdakılardır:

-ğa (-gə): *qovur(maq)* → *qovur-ğa*, *süpür(mək)* → *süpür-gə*. Məsələn: Mən *qovurğanı* çox sevirəm; Bazardan bir *süpürgə* aldım.

-ar (-ər): *aç(maq)* → *aç-ar*, *dön(mək)* → *dön-ər*. Məsələn: Qapının *açarı* itib; Şəhərin hər yerində *dönər* satırlar.

Bu şəkilçi həm feildən düzəlmiş mücərrəd mənalı isimlərin şəkilçisi ilə (*çıxmaq* → *çıx-ar*, *tutmaq* → *tut-ar*, *düşmək* → *düş-ər*), həm şəxs mənalı isimlərin şəkilçisi ilə (*yazmaq* → *yaz-ar*, *çapmaq* → *çap-ar*, *oxşamaq* → *oxş-ar*), həm də qeyr-qəti gələcək zaman şəkilçisi ilə (*almaq* → *al-ar*, *vermək* → *ver-ər*) omonimlik təşkil edir. Məsələn: İnsan gərək həmişə gəli-

rini, çıxarını bilsin; İndi yazarlar həddən artıq çoxalıb; Dünya bir pəncərə, hər gələn baxar, gedər.

-gəc: (süz-mək → süz-gəc, üz-mək → üz-gəc, sür-mək → sür-gəc). Məsələn: Gərək hər bir işi aqlın süzgəcindən keçirəsən; O, üzgəclə üzürdü.

-ır(-ir): yat-(maq) → yat-ır, gəl(mək) → gəl-ir.

-aq(-ək): yat(maq) → yat-aq, çök(mək) → çök-ək, bat(maq) → bat-aq, döşə(mək) → döşə-k. Məsələn: Ceyrançöldə çoxlu qoyun yataqları var; Anam yayda döşəkləri günə verərdi.

Azərbaycan dilində feillərdən əşya və şəxs adı bildirən isimlər həm də sintaktik yolla mürəkkəb söz formasında düzəlir, bir və ya iki ümumi isimlə bir feili sifət birləşərək yeni söz yaradır [4, s. 127]: ağacdələn, günəbaxan, gündoğan, aşışüzən, əlüzyuyan, tezyetişən, neftayıran, cibəgiran və s. Məsələn: Susuzluqdan günəbaxanlar solmuşdu; Keçmiş həyətlərdə əlüzyuyanlar olardı.

Bundan başqa, geniş mənada əşya mənalı mürəkkəb isimlər iki eyni feilin arasına **-ha**, **-a**, **-ə** interfiksləri artırmaqla da yaranırlar: *vurhavur*, *tutatut*, *basabas*, *gethaget*. Məsələn: Toyda bir *vurhavur* başladı ki, gəl görəsən. Maşallah, onun *gəlhagəlidi*.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində feillərdən müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərlə xeyli sayda əşya və şəxs mənalı düzəltmə isimlər yaranır və bu isimlər morfoloji, sintetik (suffiks) yollarla əmələ gəlir.

İngilis dili öz morfoloji quruluşuna görə flektiv dillər qrupuna daxil olsa da, daha çox analitik struktura malik olduğundan Azərbaycan dilində törəmə olan bu sözlər ingilis dilində, mənə yaxınlığına baxmayaraq, sadə, əsl olurlar. Məsələn: *açmaq* (to open) – *açar* (key, clue), *süpürmək* (to sweep) – *süpürgə* (broom), *yatmaq* (to sleep, to slumber) – *yataq* (bed), *soyutmaq* (to cool, to chill) – *soyuducu* (refrigerator, fridge), *burmaq* (to twirl, to screw up) – *buruq* (well), *yanmaq* (to burn) – *yanacaq* (fuel), *bölmək* (to divide) – *bölük* (crowd, group), *oynamaq* (to play) – *oyuncaq* (toy), *çürümək* – (to rot, to decompose), *çürüntü* – (humus, rotten stuff) [4]. Bir neçə feildən yaranmış əşya mənalı isim **-ing** şəkilçisini istifadə edir: *to meet* – *meeti-ing*, *to build* – *build-ing*. Məsələn: The masters were *building* nice buildings [2, s. 87].

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də feili sifət vasitəsilə yaranan əşya mənalı mürəkkəb isimlər vardır: *washbasin* (əlüzyuyan), *woodpecker* (ağacdələn), *hat-stand* (paltarasan). Məsələn: Nowadays we bought a new *hat-stand*.

İngilis dilində feillərdən düzələn şəxs (peşə, sənət, mənsubiyyət) mənalı isimlər, əsasən, məhsuldar **-er** sözdüzəldici şəkilçisindən istifadə edir: *satmaq* (to sell) – *satıcı* (seller), *oxumaq* (to read) – *oxucu* (reader), *yazmaq* (to write) – *yazıçı* (writer), *dinləmək* (to listen) – *dinləyici* (listener, hearer), *sürmək* (to drive) – *sürücü* (driver) və s., yəni Azərbaycan dilindəki **-ıcı** (-ici, -ucu, -ücü) şəkilçisinin ekvivalenti **-er** şəkilçisidir. Məsələn: I *read* an interesting book – The *readers* were sitting in the hall; I *enjoy* to *listen* to music – All the *listeners* applauded him; That boy was *selling* silk cloth in the market – The *sellers* were tired.

Azərbaycan dilindəki digər şəkilçili şəxs mənalı düzəltmə sözlər ingilis dilində ya **-er**, ya da başqa şəkilçili sözlərlə əvəz olunur. Məsələn, *satqın* sözü ingilis dilində həm *betraye*r, həm də *traitor* kimi işlənir; *oxşar* sözü ingilis dilində həm *like*, *alike*, həm də *resembling* kimi işlənir; *çapar* arxaik sözü ingilis dilində *herald*, *messenger*, *courier* kimi, *qaçaq* arxaik şəxs adı *breaker*, *outlaw*, *fugitive* kimi tərcümə olunur. Məsələn: Everyone knew him as a *betraye*r; There are many *ruffians* in Azerbaijan; He likes to gallop horses. It was a *messenger* who brought the gospel to the village.

Azərbaycan dilində **-ha**, **-a**, **-ə** interfiksinin köməyi ilə təkrarlanan feil kökləri modelində mürəkkəb isimlər ingilis dilində çox azdır, onlar da sadə sözlərlə ifadə olunur: *vurhavur* – *brawl*, *scuffle*, *tumult*; *basabas* – *crush*, *crowd*, *yam*, *squash*; *basabas salmaq* – *to crowd out*. Məsələn: It's such a *crush* in the bus – Avtobusda bir *basabas* var ki.

Beləliklə, demək mümkündür ki, Azərbaycan dilində feillərdən əşya və şəxs mənalı düzəltmə isimlərin yaranması imkanları ingilis dilinə nisbətən daha çox və daha genişdir. Bu da

ingilis dilinin, həmçinin onun söz yaradıcılığının analitik flektiv struktura malik olması ilə əlaqədardır.

İşin elmi nəticəsi: Aparılan tədqiqat göstərdi ki, Azərbaycan dilində feillərdən konkret əşya və şəxs adı bildirən isimlər müxtəlif leksik şəkilçilərin köməyi ilə morfoloji, sintetik yolla əmələ gəlir, ingilis dilində isə bu isimlərin yaranması, iki şəkilçi (**-er** və **-ing**) istisna olmaqla, əsasən, sintaktik, analitik yolla və yaxud digər köklərdən ibarət leksik vasitələrin köməyi ilə həyata keçirilir.

İşin elmi yeniliyi: Məqalədə ilk dəfə Azərbaycan və ingilis dillərində feillərdən düzələn əşya və şəxs adı bildirən isimlərin müqayisəli-tipoloji tədqiqi aparılmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalə materialından ümumi dilçilik, söz yaradıcılığı və müqayisəli dilçilik fənlərinin tədrisində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Ali məktəblər üçün dərslik / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010.
2. Məmmədova, M.H. İngilis dilinin qrammatikası. İngilis dilini orta və ali səviyyədə öyrənənlər üçün dərs vəsaiti / M.H.Məmmədova, D.N.Yunusov. – Bakı: Adiloğlu, – 2011. – 450 s.
3. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. – Bakı: Elm, – 1980. – c. 2.
4. Müasir ingiliscə-Azərbaycanca, Azərbaycanca-ingiliscə lüğət. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2016.
5. Nəsimov, V.B. Rus və Azərbaycan dillərində feili sözdüzəltmə / V.B.Nəsimov. – Bakı: Mütərcim, – 2008.
6. Sössür, F. de. Ümumi dilçilik kursu / F. de. Sössür. – Bakı: BDU, – 2003. – 407 s.

G.M.Guliyeva

On the Formation of Nouns with the Meanings of Subject and Person from Verbs in the Azerbaijani and English Languages Summary

The article deals with the formation of nouns with the meanings of subject and person from verbs in the Azerbaijani and English languages, and defines the common and distinctive features of the formation of these nouns in the named languages. A comparative analysis leads to the conclusion that in the Azerbaijani language the above-mentioned process is carried out in a morphological, syntactic way, while in English it is carried out mostly in an analytical way.

Key words: word formation, verb, noun, ways of word formation, identities, differences

Г.М.Кулиева

Об образовании существительных со значениями предмета и лица от глаголов в азербайджанском и английском языках Резюме

В статье речь идёт об образовании существительных со значениями предмета и лица от глаголов в азербайджанском и английском языках, определяются общие и отличительные черты образования данных существительных в названных языках. Сравнительный анализ приводит к выводу о том, что в азербайджанском языке вышеупомянутый процесс осуществляется морфологическим, синтаксическим способом, в английском же языке больше всего аналитическим способом.

Ключевые слова: словообразование, глагол, существительное, способы словообразования, тождества, различия

Rəyçi: filol.e.d., prof. N.Məmmədov

Redaksiyaya daxil olub: 16.11.2024

F.N.QURBANZADƏfilologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: fatima.gurbanzade@mail.ru: [https://orcid.org/ 0009-0005-7637-3625](https://orcid.org/0009-0005-7637-3625)**Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2024.4.039

MƏNTİQ VƏ MƏNTİQİ FORMALAR

Xülasə. Məqalədə məntiq və məntiqi formalardan bəhs edilir. “Məntiq” termininin mənşəyi və tərcüməsi haqqında məlumat verilir. Məntiq ənənəvi olaraq düşüncə və ya düzgün mülahizə qanunlarının öyrənilməsi kimi müəyyən edilir və adətən nəticə və ya arqumentlər kimi başa düşülür. Müəllif bəzi dilçilərin fikrinə əsaslanaraq iddia edir ki, məntiqdə əsas müqəddimə irəli sürülən müddəalar və nəticələrdir. Müddəalar və nəticələr doğru və ya yanlış ola biləcək təklif və ya iddiaları ifadə etmək üçün nəzərdə tutulur. Cümlələrin doğru və ya yanlış olması müddəası cümlələrin məntiqi ilə bağlı ola bilər.

Açar sözlər: məntiq, forma, dil, dilçilik, məna, riyaziyyat

“Logic” məntiq sözü yunan sözü olan *logos* sözündən yaranıb. Termin fərqli variantlarla tərcümə edilir: *səbəb, diskurs, dil* və s. [1, s. 102].

Məntiq ənənəvi olaraq düşüncə və ya düzgün mülahizə qanunlarının öyrənilməsi kimi müəyyən edilir və adətən nəticələr və ya arqumentlər kimi başa düşülür. Məsələn, *Mars is red* və *Mars is a planet* cümlələri. Hər iki cümləni qarşılaşdırdıqda nəticə belə olur *Mars is a red planet*. Yəni cümlənin, fikrin əsası nəticə üçün zəmin yaradır və onu dəstəkləyir. A.Robert yazır ki, məntiqdə əsas müddəə odur ki, əsaslar və nəticələr həqiqət ehtiva etməlidir [2, s.679]. Bu o deməkdir ki, onların həqiqət dəyəri var: onlar ya doğrudur, ya da yalan. A.Robert yazır ki, müasir fəlsəfə onları ümumiyyətlə propozisiya, ya da cümlə (fakt, bəyanat) kimi qəbul edir [2, s. 678]. X.L.Falgueranın fikrincə, propozisiyalar cümlələrin ifadələridir və adətən mücərrəd obyektlər kimi görünür [3, s. 2.]. Məsələn: *ingilis dilində “The tree is green” cümləsi alman dilindəki “der Baum ist grün” cümləsindən fərqlidir, lakin onların hər ikisi eyni propozisiyanı göstərir* [4, s. 65].

Məntiq düzgün mülahizələrin öyrənilməsidir. Buraya həm formal, həm də qeyri-rəsmi məntiq daxildir. Formal məntiq deduktiv olaraq etibarlı nəticələr və ya məntiqi həqiqətlərin öyrənilməsidir. O, mövzu və məzmunundan asılı olmayaraq yalnız arqumentlərin strukturuna görə nəticələri araşdırır. Qeyri-rəsmi məntiq qeyri-rəsmi səhvlər, tənqidi düşüncə və arqumentasiya nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirilir.

Formal məntiq formal dildən istifadə edərkən təbii dildə ifadə olunan arqumentləri araşdırır. Məntiq fəlsəfə, riyaziyyat, informatika və dilçilik kimi bir çox sahələrdə əsas rol oynayır. Məntiq, hər hansı bir nəticə ilə birlikdə bir sıra əsaslandırılmış arqumentləri öyrənir. Məsələn, *It is Sunday (Bu gün bazar günüdür)* cümləsinin məntiqi nəticəsi belədir ki, əgər bu gün bazardırsa, o zaman mən işə getməli, yaxud işləməli olmayacağam. Bu cümlənin məntiqi nəticəsi belədir [5, s. 8].

Əsaslar və nəticələr propozisiyaların və ya arqumentlərin əsas hissələridir və buna görə də onlar məntiqdə mərkəzi rol oynayır. Əsaslı nəticə və ya düzgün arqument varsa, o zaman nəticə əsasın yaranmasını təmin edir və ya əsas nəticəni dəstəkləyir.

Əsaslar və nəticələr doğru və ya yanlış ola bilən təklif və ya iddiaları (propozisiyaları) ifadə edir. Propozisiyaların mühüm xüsusiyyəti onların daxili quruluşudur. Məsələn, mürək-

kəb proporsiyalar məntiqi təfəkkürlə birləşən (bağlanan) daha sadə propozisiyalardan yaranır (qurulur). Məsələn, *and, if then* və s.

Sadə propozisiyaların isə arqumentləri (aktantları) olur. Məsələn, *Sunday*, yaxud *work* və s.

Bir fikrin həqiqəti adətən onun bütün hissələrinin mənalılarından asılıdır. Lakin məntiqi cəhətdən doğru olan müddəalar üçün bu belə deyildir. Onlar yalnız ayrı-ayrı hissələrin xüsusi mənalılarından asılı olmayan məntiqi quruluşlarına görə doğrudur.

Arqumentlər düzgün və ya yanlış da ola bilər. Əgər arqumentlər qənaəti təsdiqləyirsə, düzgün hesab edilir. Deduktiv arqumentlər ən güclü dəstək formasına malikdir: əgər onların müddəaları doğrudursa, nəticə də doğru olmalıdır. Bu, iddialarda olmayan həqiqətə yeni məlumatlar ifadə edən arqumentlər üçün belə deyildir. Gündəlik diskurslarda və elmlərdə bir çox arqumentlər gücləndirici arqumentlərdir. Onlar *induktiv və abduktiv* arqumentlərə bölünür.

İnduktiv arqumentlər statistik ümumiləşdirmələrdir, məsələn, *All ravens are black (Bütün qarğalar qarıdır)*. Bu cümlədə qarğaların qara olması qənaətinə gəlinməsi onunla bağlıdır ki, bu bir faktdır və çox müşahidələrin bu qənaətdə olması ilə əlaqəlidir.

Abduktiv arqumentlər isə ən yaxşı izaha əsaslanan inferenslər (nəticələrdir), məsələn, həkim xəstənin müəyyən bir xəstəliyə malik olduğu qənaətinə gəldikdə, onun əziyyət çəkdiyi simptomları izah edir və bu abduktiv arqument kimi qəbul edilir [6, s. 2066]. Düzgün mülahizə standartlarına uyğun olmayan arqumentlər çox vaxt səhvləri təcəssüm etdirir. Məntiq sistemləri arqumentlərin düzgünlüyünü qiymətləndirmək üçün nəzəri çərçivələrdir.

Mövzu ilə bağlı müzakirələr

Q.Fregenin “məntiq fəlsəfəsi belə idi: “məntiq – məntiqi varlıqlar aləmində gerçəkləşir”. Məntiqi funksiyalar, dəyər diapazonları və Doğru və Yalan həqiqət dəyərləri obyektiv olaraq real varlıqlar hesab edilir [7, s. 10].

Q.Fregenin qənaəti belədir ki, düşüncələr “həqiqət doğuran şeylərdir”. Məsələn, *London is the largest city in Europe (London Avropanın ən böyük şəhəridir)* cümləsi “Həqiqətdirmi?” sualı yaratmır: o, nə doğrudur, nə də yalandır; ən yaxşı halda ingilis dilində bir cümlə olaraq doğrudur. Lakin təbii və formal dillərdəki bəzi təsdiqedici cümlələr düşüncələri ifadə edir. Məsələn, “*London Avropanın ən böyük şəhəridir*” cümləsinin müəyyən bir zamanda deyilməsi ifadə etdiyi fikrin doğru-yalanını qiymətləndirmək olar və biz mühakimə etdikdə bir fikrin doğruluğunu qəbul edirik. Fikir bildirən cümlələr arasında bəziləri eyni fikri ifadə edir. Q.Frege iddia edir ki, hansı cümlələrin eyni fikri ifadə etdiyini müəyyən etmək əsaslı işdir. Bu həm də məntiqin həll etməli olduğu bir vəzifədir [7, s. 45].

Q.Fregenin *cümlə mənası nəzəriyyəsi* müxtəlif insanların eyni düşüncəni necə qavramasının mümkün olduğunu izah edir. Məsələn, *Şimal dənizi 220.000 kvadrat metr ərazini əhatə edir* – cümləsi iki şəxs tərəfindən fərqli mənalarda başa düşülə bilər. Situasiyadan, konsituasiyadan və digər vəziyyətlərdən, xüsusilə zehni təcrübələrdən asılı olaraq bu cümlə həm doğrunu, həm də yalanı əks etdirə bilər.

XX əsrin əvvəllərində məntiqə təsir edən inqilabın həlledici cəhəti təbii dilin forma və quruluşundan ənənəvi asılılığının kəsilməsi ilə bağlıdır. Belə bir parçalanma təkcə formal məntiqin inkişafı üçün deyil, həm də dilin öyrənilməsində yeni perspektivlərin açılması üçün çox böyük nəticələr verdi. Riyazi məntiq və dil araşdırması arasındakı əlaqəni ən yaxşı şəkildə U.O.Quine təsvir etmişdir:

“Riyaziyyatçılar adi dildən kənara çıxaraq öz işlərini sürətləndirirlər. Hər bir belə gediş irəliləyən riyazi təşəbbüs üçün faydalı olan xüsusi mülahizələrdən irəli gəlir. Bu cür islahatların onların ayrıldığı adi dilə işıq salması gözlənilə bilər” [8, s. 12].

Bununla da “İslahatlarının” əsas nəticəsi olaraq yeni riyazi məntiq XVII və XVIII əsrlərin rəasionalist ənənəsinə xas olan fəlsəfi və məntiqi qrammatika anlayışını canlandırma və gücləndirə bildi. Beləliklə, hər bir dilin təmsil etdiyi ümumi qrammatik nüvənin mövcud olması fikrinə yeni həyat verildi. Yeni ənənəyə görə müxtəliflik və variasiya təbii dilin sadəcə ilkin xüsusiyyətləri kimi qəbul edilir. İnsan dilinin ümumbəşəri prinsiplərinin axtarışında məntiqin

dominant və demək olar ki, müstəsna rolu vardır. Dilçilik elminin məqsədi əsrin gedişində universal qrammatikanın tədqiqini əsas dil kimi qiymətləndirən generativ dilçiliyin yaranmasına təkan vermək idi. Əsasən konkret dillərin taksonomik tədqiqinə yönəlmiş struktur dilçiliyinin təsviri və empirist yanaşmasından fərqli olaraq, Noam Çomski dil təhlilinə rasionalist baxışa ehtiyac olduğunu bir daha təsdiqlədi. Dil strukturunun formal xassələrinə diqqət, sintaksis və dil yaradıcılığının öyrənilməsinin mərkəzi rolu, sintaktik kompozisiya ilə məna arasındakı əlaqəyə diqqət, insanın mümkünlüyünün şərtlərini təşkil edən universal prinsiplərin tədqiqi generativ nəzəri dilçiliyin əsas tədqiqat sahələrinə çevrilmişdir. Bununla da məntiqi qrammatika sahəsində aparılan tədqiqatlar qarşıya qoyulan məqsədlərlə mühüm uzlaşma tələb edirdi. Beləliklə, N.Çomski *inqilabı* məntiq və dilçilik arasındakı əlaqəyə dərin təsir etdi. Sonuncu, fizika və ya kimya kimi digər *Naturwissenschaften*-in eyni metodoloji tələblərinə tabe olan təbii elmi müəssisə kimi nəzərdə tutulur. Bir tərəfdən, dilçilikdə rasionalist dönüş faktiki olaraq dilçiliyin riyazi məntiqin mühüm sahələri ilə yaxınlaşmasına imkan verdi. Digər tərəfdən, generativ paradigma təbii dilin öyrənilməsinə də məhdudiyyətlər qoyub və onun arxitekturasına dair fərziyyələr formalaşdırıb ki, bu da tez-tez məntiq-riyaziyyat yanaşması ilə kəskin şəkildə ziddiyyət təşkil edir. Beləliklə, məntiqlə nəzəri dilçiliyin son onilliklərdəki əlaqəsinin tarixi daha çox dərin dialektikdir. Bu, insan dilinin təbiətini və ümumbəşəri prinsiplərini və onun formal strukturunu dərk etmək üçün ümumi məqsədə doğru dərin və sinerjik səylər tarixidir, eyni zamanda universal qrammatikanın təbiəti ilə bağlı sərt konfliktlər və fikir ayrılıqları tarixidir. Bu qarşıdurmanın əsasında qrammatik forma ilə məntiqi forma arasında əlaqə məsələsi, yəni təbii dilin sintaktik və semantik məkanını məntiqi məkan kimi həkk etmək imkanının özü dayanır. Bu da ilk növbədə dilin arxitekturasında mənanın rolu, yəni dilin universallıqlarının kəşfinə rəhbərlik edən metodoloji funksiyası, semantik nəzəriyyənin düzgün mahiyyəti, sintaktik təsvirlərlə semantik şərh arasındakı əlaqə ilə bağlıdır. Bu cür suallar generativ müəssisənin yarandığı vaxtdan N.Çomskinin təklif etdiyi sintaksisin muxtariyyəti prinsipi ilə bağlı müzakirələrlə pik həddinə çatdı və bu müddət ərzində müzakirədə əsaslı şəkildə üstünlük təşkil etdi və istiqamətləndirildi. Məntiq və generativ dilçilik, Çomski tərəfindən dəstəklənən rasionalist yanaşmanın mahiyyətə koqnitiv və psixoloji oriyentasiyası ilə qismən bölünmüşdür. Riyazi məntiq əsasən ağıldan asılı olmayan məntiq üzərində cəmlənsə də, natiqdən asılı olmayan dil anlayışı, generativ dilçilik, əslində, natiqlərin müəyyən idrak qabiliyyətinin təsviri kimi nəzərdə tutulan dilin prinsipləri ilə maraqlanır.

Q.Frege üçün məntiqin ən mühüm konsepti həqiqətdir. Məhz bu anlayışın təhlili onu cümlələrin sistematik şəkildə kainatdakı varlıqlarla əlaqəli hissələrə bölünməsi nəzəriyyəsinə yaratmağa məcbur etmişdir. O, həyatdakı reallığı öz mülahizələrinin əsas nöqtəsi kimi götürərək, dilin məntiqi tədqiqində bu günə qədər üstünlük təşkil edən semantik layihənin təşəbbüsçüsü olmuşdur. Q.Frege, cümlələrin həqiqəti ehtiva etdiyini və həmin həqiqətin təhlilinin insanı məna verməyə məcbur etdiyini düşünürdü. Onun düşüncəsinə görə, cümlələrin ifadələri ilə ekstralinqvistik varlıqlar arasında əlaqələr mövcuddur və həmin əlaqələrin hər biri məna ifadə edir. Onun görüşləri dilin məntiqi təhlili haqqındakı ənənəvi fikirləri ehtiva edirdi.

Hər bir kateqorial propozisiyanın mübtədası, xəbəri, kəmiyyəti, keyfiyyəti vardır. Mübtəda və xəbər “terminlər” kimi adlandırılır. Məsələn: *The pious man is happy* (*Təqvalı insan xoşbəxtdir*). Bu cümlədə *the pious man* və *happy* terminlərdir; *the pious man* – mübtəda, *happy* isə xəbərdir, yəni xəbərin bir hissəsidir. Burada işlədilən *is* isə bağlayıcı feildir. Cümlədə (propozisiyada) ifadə olunan “keyfiyyət” (quality) təsdiqi və ya inkarı əks etdirir; propozisiyanın “kəmiyyəti” (quantity) isə universallıq və ya xüsusiyyət ehtiva edir.

Q.Frege mübtəda və xəbər arasındakı fərqi açıq şəkildə rədd edirdi. O yazırdı: “Mübtəda ilə xəbər arasındakı fərq mənim nəzəriyyəmdə əks olunmur. Hazırda dilin bütün xüsusiyyətləri yalnız danışan və dinləyənin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranır. . . mənim formulunun dilimdə heç bir qarşılığı yoxdur, çünki burada mühakimə üçün vacib olan yeganə şey onun mümkün nəticələrinə təsir edəndir. [Bununla əlaqədar olaraq, mən riyaziyyatın düstur

dilini diqqətlə izləyirəm, burada mübtəda və xəbəri da yalnız onu pozmaqla fərqləndirmək olar [9, s. 3]. O, *obyekt və funksiya* arasında riyaziyyatçı kimi təlimindən ona daha çox tanış olan fərqi təqdim edirdi. Onun qənaətinə əsasən, *John is tall* cümləsində əsas konsept söz *tall* sözüdür və bu cümlədə *tall* və xüsusi isim olan *John* sözləri təhlil edilməlidir. Sonuncu obyekt, xüsusi adın daşıyıcısını təyin edir. Birincisi konsepsiyayı, yəni funksiyanı təyin edir. Q.Frege üçün funksiya doymamış varlıqdır, yəni natamam obyektir və həmin obyektin arqumentləri, yəni aktantları tamamlıqlardır. Nümunədəki *tall* konsept-söz anlayışı hər bir obyekt üçün arqument olaraq həqiqət dəyərini verən mənanı ifadə edir. Bu cümlədə “John” isminin aid olduğu şəxs hündür olduqda və yalnız o halda bütün cümlə doğrunu təyin edir.

Mübtəda-predikat fərqləndirilməsi münasibət ifadələrində daha aydın görünür. “3-2-dən böyükdür” ($3 > 2$) ifadəsi “3” mübtədasına və “2-dən böyük” xəbərinə deyil, “böyükdür” münasibət simvoluna və xüsusi adlara təhlil edilməlidir: “2” və “3” [9, s. 154]. Q.Frege-nin kəmiyyət göstəricilərinin təhlili (“ümumilik əlamətləri”) ənənədən başqa bir yanaşma da təşkil etdi.

Q.Frege-nin obyektlər və anlayışlar arasında kateqoriyalı fərqi və onunla birlikdə gedən tam və natamam ifadələr arasındakı sintaktik fərq səviyyələr iyerarxiyasına səbəb oldu ki, bu da öz növbəsində təbii dil cümlələri üçün işarə nəzəriyyəsi yaratdı, yəni o, təbii dildə bəzi cümlələrin qrammatik olsa da, nə üçün tamamilə mənasız və ya paradoksal olduğunu izah edə bilmişdir.

Beləliklə, məntiq təfəkkür nəzəriyyəsi olduğu halda, dilçilik (qrammatika) dil nəzəriyyəsi kimi qəbul edilir. Lakin dil həmçinin düşünmə vasitəsidir. Dil nəzəriyyəsi kimi dilçilik hər hansı məntiqi nəzəriyyə üçün çıxış nöqtəsi ola bilər. Generativ qrammatika və əlaqəli yanaşmalarda linqvistik ifadənin məntiqi forması onun sintaktik strukturunun semantik şərhə məruz qalan variantıdır. O, fonetik formadan, cümlənin tələffüzünə uyğun gələn strukturdan fərqlənir. Bu ayrı-ayrı təqdimatlar ifadənin mənasının tələffüzdən qismən müstəqil ola biləcəyi yolları izah etmək üçün irəli sürülür. Linqvistik forma sintaksis-semantika interfeysinin klassik generativ görünüşünün təməli daşıdır.

Elmi nəticə: Müasir dilçilikdə dil düşünmə vasitəsidir və dilçilik də dil nəzəriyyəsi kimi qəbul edilir. Linqvistik ifadənin məntiqi forması onun sintaktik strukturunun semantik şərhə məruz qalan variantıdır.

Elmi yenilik: İnduksiya və deduksiya kimi proseslər də daxil olmaqla, əsaslandırma və prinsiplərin elmi araşdırmaya sistemli şəkildə tətbiqi mövzunun elmi yeniliyi kimi qəbul edilə bilər.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə fərqləndirilən vasitələrin tələbələr, müəllimlər, tədqiqatçılar və digərləri tərəfindən düzgün istifadəsinə yardımçı olmaq.

Ədəbiyyat

1. Pépin, J. Logos. Encyclopedia of Religion. Routledge – New York, Volume 1, – 1824 p. – 2004.
2. Audi, R. Philosophy of logic. The Cambridge Dictionary of Philosophy / R.Audi. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1999 b. – pp. 679-681,
3. Falguera, J.L.; Martínez-Vidal, Concha; Rosen, Gideon. Abstract Objects. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. – Stanford: Stanford University, – pp. 1-24, – 2009.
4. Olkowski, D., Pirovolakis, E. Deleuze and Guattari's Philosophy of Freedom: Freedom's Refrains / D.Olkowski, E.Pirovolakis. – Routledge: London, – 2019. – pp. 65-66.
5. Velleman, D.J. How to Prove It: A Structured Approach / D.J.Velleman. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2006. – pp. 8-103.
6. Nunes, T. Logical Reasoning and Learning. In Seel, Norbert M. (ed.). Encyclopedia of the Sciences of Learning. Springer Science & Business Media, – 2011. – pp. 2066-2069.
7. Frege, G. Die Grundlagen der Arithmetik. Eine logisch-mathematische Untersuchung über den Begriff der Zahl / G.Frege. – Breslau, – 1884. – 154 p.

8. Quine, W. van O. Mathematical Logic. – Cambridge: Cambridge MA, Harvard University Press, – 1955.
9. Frege, G. Begriffsschrift, eine der arithmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens / G.Frege. – Oxford: Clarendon Press, – 1972.
10. https://www.researchgate.net/publication/253154314_Logic_and_Linguistics_in_the_Twentieth_Century

F.N.Gurbanzade

Logic and Logical Forms Summary

The article deals with the logic and logical forms. The origin of the term “logic” and its translation has been stated in the article. The article states that logic is traditionally defined as the study of the laws of thought or correct reasoning, and is usually understood as conclusions or arguments. Basing on the opinions of some linguists the author claims that a basic premise in logic is that premises and conclusions. Besides, premises and conclusions are meant to express propositions or claims that may be true or false. The propositions of sentences being true or false may be related to the logic of sentences.

Key words: *logic, form, language, linguistics, meaning, mathematics*

Ф.Н.Гурбанзаде

Логика и логические формы Резюме

В статье речь идет о логике и логических формах. В ней изложено происхождение термина «логика» и его перевод. В статье утверждается, что логика традиционно определяется как исследование законов мышления или правильных рассуждений и обычно понимается как выводы или аргументы. Опираясь на мнения некоторых лингвистов, автор утверждает, что основной посылок логики являются посылки и выводы. Кроме того, предпосылки и выводы предназначены для выражения суждений или утверждений, которые могут быть истинными или ложными. Пропозиции об истинности или ложности предложений могут быть связаны с логикой предложений.

Ключевые слова: *логика, форма, язык, лингвистика, смысл, математика*

Rəyçi: fiol.f.d., dos. S.B.Mustafayeva

Redaksiyaya daxil olub: 06.11.2024

K.Ə.MEHDİXANLI

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: kmehdichanly@mail.ru

: [https://orcid.org/ 0009-0007-4872-3717](https://orcid.org/0009-0007-4872-3717)

Y.T.QURBANOVA

baş müəllim
e-mail: yeganequranova67@gmail.com

: [https://orcid.org/ 0009-0007-3791-5879](https://orcid.org/0009-0007-3791-5879)

Azərbaycan Texniki Universiteti

(Bakı şəh., H.Cavid pr., 25)

10.62021/0026-0028.2024.4.044

İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ ANTROPONİM VƏ TOPONİMLƏRİN TRANSLİTERASIYASI HAQQINDA

***Xülasə.** Məqalə bədii ədəbiyyatın tərcüməsində xüsusi adların, xüsusən də antroponim və toponimlərin tərcüməsi probleminə həsr edilmişdir. Müşahidələr ingilis və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında aparılmış və “Xüsusi adların tərcümə üsulları” nəzərdən keçirilmişdir. Tərcümə mürəkkəb və çoxşəxli yaradıcılıq fəaliyyətidir. Bəşəriyyətin mədəni inkişafında tərcümənin rolunu danmaq olmaz. Tərcümə tarixi göstərir ki, insan adlarının və familiyaların, coğrafi adların, o cümlədən müxtəlif təşkilat, müəssisə, gəmi, kinoteatr və bir çox digər kateqoriyadan olan xüsusi adların bir dildən digərinə çevrilməsi, daha dəqiq desək, digər dildə verilməsi zərurəti mütəxəssislərin diqqətini çoxdan cəlb etmişdir.*

***Açar sözlər:** transliterasiya, antroponim, toponomiya, tpiftor, tərcümə*

Qədim dövrlərdən müşahidə edilən adın mistikləşdirilməsi böyük bir tarixi dövr ərzində xalqların advermə adət və ənənələrində mühüm rol oynamışdır. Təkcə ləqəbləri deyil, hətta yeni doğulan uşağa birinci adı seçərkən də valideyinlər onun öz adını doğruldacağını düşünür və buna görə də öz arzularına müvafiq ad verirlər. Elm bunu inkar etsə də, uşağın böyüyərək ona verilmiş adı doğrultduğu haqqında bir sıra faktlar məlumdur. Məsələn, almanlarda Herr Gross cənab Böyük Nəhəng adlı şəxsin özündən müştəbehlik mərzinə tutulduğu, Her Klemer cənab Kiçik adlı şəxsin natamamlıq kompleksinə mübtəla olduğu qeydə alınmışdır. Dünyanın bütün antroponimik sistemləri universaldır, eləcə də, ingilis və Azərbaycan xalqlarının adseçmə ənənəsi bir-birinə uyğun gəlir, həm ingilislərdə həm də azərbaycanlılarda insanın xarici gözəlliyini əks etdirən sözlər antroponimləşdirilir [1, s. 126-138].

Həm ingilis, həm də Azərbaycan vətəndaşı ad seçimində ülviliyə, xoşbəxtliyə, gözəlliyə, yüksəkliyə can atır, ən bəşəri hisslərini əks etdirir. Bununla yanaşı hər iki xalqın adlar sistemində tarixən formalaşmış və hazırda sıradan çıxmış ad yaradıcılığının qalıqlarına rast gəlirik. İngilis dilində bəzi adlar insanın xarici fiziki nöqsanını əks etdirir. Məsələn, məşhur “campbell” adı qael (**qalliya** – “**fransız**” – mənşəli olub “əyriağız” mənasını verir. “**Cameron**” adı qael dilində əyriburun deməkdir. “Cecil” adı “kor” sözündən götürülmüşdür. Bu cür adlar ənənə əsasında bu gün də işlənilməkdədir.

Mücərrəd təfəkkürün hələ formalaşmadığı qədim dövrlərdə insanlar özlərini təbiətin bir parçası kimi təsəvvür edir, ad seçərkən ətraf mühitdəki əşyaların adından istifadə edir, yalnız müəyyən müddətdən sonra uşaq böyüyüb ərsəyə gəldikdə göstərdiyi şücaətə, özünü tanıtdığı hansısa bir hərəkətə görə ikinci bir adla adlandırılırdı. Bu cür ibtidai advermənin izlərinə günümüzdə də rast gəlmək mümkündür.

Ş.Sədiyev yazır ki, xalqımızın tarixində övlada ad verilməsinə nikbin münasibət bəslənmişdir. O zamanlar bu hadisə şadlıqla, təntənə ilə qeyd olunardı. Həmin vaxtlarda ad məsələsini valideynlər deyil, ancaq advermə peşəsinə görə xalq arasında tanınmış hörmətli şəxslər həll edərdilər. Onlar da xoşagələn bir ad seçirdilər.

Müasir dünyada informasiya axınının günbəgün artması belə bir işə tələbatı da durmadan artırır. Şəxs adlarının və familiyaların, başqa sözlə, antroponimlərin bir dildən digərinə çevrilməsi bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərə görə çətinliklər törədir. Səbəblərdən biri insan amili ola bilər ki, bu da informasiyanın bir sənəddən digərinə natamam, qeyri-dürüst, yazılması, köçürülməsi və s. ola bilər. Digər səbəblərdən biri kimi onu göstərmək olar ki, şəxs adlarının və familiyanın müxtəlif yazılış ənənəsi mövcud ola bilər. Antroponimlərin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə keçirilməsi məsələsində müəyyən cəhətlər nəzərə alınmalıdır. Nəzərə alınmalı cəhətlər, məlum olduğu kimi, qarşılaşdırılan ingilis və Azərbaycan dillərinin strukturu ilə bağlıdır.

AMEA-nın "Elmi xəbərləri"ndə deyilir: "Tərcümə prosesində şəxs adlarının başqa dildə verilməsi üçün istifadə edilən metodların heç biri ayrı-ayrılıqda həmin adların dilin daşıyıcıları tərəfindən onların səslənməsinə maksimal şəkildə yaxın tələffüzünə imkan yaratmır. Buna görə də həmin metodlar ayrı-ayrılıqda xüsusi adların başqa dildə keyfiyyətli şəkildə verilməsində yararlı deyildir. Bir sıra ölkələrdə transkripsiya və ya transliterasiya sistemi ya tamamilə işlənməmiş, ya da işlənmiş olsa da, mübahisəli məsələləri hələ çoxdur" [1, s. 186].

Belə ki, həmin dillərin istifadə etdiyi transkripsiya sistemlərində yalnız əsas uyğunluqlar göstərilmiş, lakin bir çox hərf və ya hərf birləşmələrinin düzgün verilməsi hələ də aydınlaşdırılmamış qalmışdır. Misal olaraq türk dillərindən sami dillərinə və ya əksinə, sami dillərindən türk dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə transkripsiya və transliterasiya məsələlərini göstərmək olar. Hətta dillərarası ünsiyyətdə ən çox istifadə olunan dillərdən biri kimi, ingilis dilindən digər dillərə praktik transkripsiya qaydaları fonetik transkripsiyaya əsaslanır.

Bunun əsas səbəbi onunla izah olunur ki, ingilis orfoqrafiyasının tarixi inkişafı orfoqrafiya ilə tələffüz arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqin meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Buna görə də çox zaman sözün oxunuşunun mümkün variantlarından hansının düzgün olduğunu müəyyənləşdirmək olmur. Məsələn, ingilis dilində **ou**, **ow** hərf birləşmələri (ou) diftonquna uyğun gəldikdə Azərbaycan dilində **ou** şəklində verilir, amma vurğulu hecadə (**au**) diftonqunu ifadə etdikdə Azərbaycan dilində **au** şəklində verilə bilər. Belə hallarda adın iki mümkün oxu variantı ortaya çıxır.

M.İ.Çobanov öz kitabında yazır: "Bundan əlavə, həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində müxtəlif şəkildə tələffüz edilən sait və samit səslər vardır. Transkripsiya zamanı çox vaxt uzunluq, qısalıq, yumşaqıq, tonun yüksəkliyi və s. bu kimi mühüm fonetik informasiya itir, digər dildə əksini tapmır. Yaxud səslər eyni şəkildə işarələndirilir. Məsələn (t) və (o) səsləri "t" hərfi ilə işarələndirilir. Eləcə də (u) və (w) səsləri Azərbaycan dilində "u" hərfi ilə verilir" [2, s. 210].

Tərcümədə xüsusi adların düzgün verilməsi istər ədəbi dil normalarına riayət etmək baxımından, istərsə də orijinalın ruhunu əks etdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu zərurət çox vaxt tərcümələrdə nəzərə alınmır və nəticədə orijinalın ədəbi dil normalına, eləcə də xüsusi adların daşdığı informativ məna yükünün çatdırılmasına xələl gətirilir.

Cabbarov X.M. öz yazısında qeyd edir: "Toponimlərin mühüm xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onlar dillərarası və mədəniyyətlərarası obyekt hesab oluna bilər. Buna görə də toponim adlar bir dildən digərinə tərcüməsindən danışarkən, daha çox onların başqa dildə verilməsindən söhbət gedə bilər. Toponimlərin başqa dildə verilməsi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, mürəkkəb və çoxtərəfli problem olub, indi də diqqəti özünə cəlb edir" [3, s. 24].

İngilis dilinin ekvivalentlərsiz dil vahidlərindən sayılan şəxs adlarının Azərbaycan dilinə keçirilməsini burada bədii tərcümə əsərləri əsasında nəzərdən keçirəcəyik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dili xüsusi adlarının Azərbaycan dilində verilməsinin iki əsas üsulu vardır

ki, onlardan biri transkripsiya, digəri transliterasiya. Birinci üsul sözün səs formasından, ikinci üsul – onun hərflərinin başqa dildə verilməsidir. Əvvəlki vaxtlarda ingilis, habelə digər dillərin xüsusi adlarının Azərbaycan dilində verilməsində əsasən transliterasiyadan istifadə edilmişdir. Bəlkə də bu səbəbdən ingilis xüsusi adlarının yalnız qrafik forması Azərbaycan dilində verilmiş, həmin adın fonetik məzmunu nəzərə alınmamışdır. Həmin dövrlərdə Azərbaycan dilinə tərcümələrin əksəriyyətinin, rus dilindən edildiyini nəzərə alsaq, rus dilində də həmin mənzərənin mövcud olduğunu təxmin etmək olar.

Rus alimi D.A.Bokmelder öz əsərində yazır: “İngilis dilindəki “Van Diemen” antroponimi rus dilinə Вандимен şəklində transliterasiya edilmişdir. Rus dilində xüsusi adların transliterasiya və praktik transkripsiya qaydalarına uyğun olaraq ingilis dilində tərkibində (ae) fonemi olan sözlər rus dilinə “a”, “e” və ya “ə” ilə transliterasiya edilmişdir. Görünür ki, bunu nəzərə alan D.A.Bokmelder ingilis xüsusi adlarının rus dilində verilməsindən bəhs edərkən qeyd edir ki, XVI-XVIII əsrlərdə İngiltərənin tarixinə və mədəniyyətinə dair yazılmış öçerklərdə müasir oxucuya gülünc görünə bilən Nevton (Newton), Stevinq (Stewing), Qavkesburi (Hawkesbury) kimi ingilis familiyaları və coğrafi adlar tapmaq mükündür” [4, s. 143].

Antroponimlərin tərcüməsində aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

1. Tərcümədə Axel antroponimində söz önündəki “a” Azərbaycan dilində “a” ilə transliterasiya edilsə də, Sevda Abuzərlinin tərcüməsində bu troponimin digər komponentləri ənənəyə uyğun transliterasiya olunmamışdır.

2. Müasir dövrdə bir sıra hallarda ingilis dilində tərkibində (ae) fonemi olan antroponim və toponimlər Azərbaycan dilində tələffüzdə olduğu kimi verilir, yəni “ə” ilə yazılır. Məsələn: *The girl, whose name was Patsy Smith, wiped reddened eyes with a large linen handkerchief which Tanya had given her (A.Hayley)* – *Adı Pətsi Smit olan bu qız ağlamaqdan qızarmış göz-lərini Tanyanın verdiyi böyük miləmil dəsmalla silirdi* (Tərc. Z.Ağayev).

Nəticə. Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis və Azərbaycan dillərində səslərin əksəriyyəti aydın şəkildə müqayisəyə gələn, o da aşkardır ki, qarşılaşdırılan dillərin fonetik sistemlərində xeyli dərəcədə fərqlər də vardır. Aşağıdakı ingilis antroponim və toponimlərə diqqət yetirək: Anson (aensən), Harris (haeris), Patsy (paetsı), Danny (daeni), Farrow (faerou), Hanson (haensən) Mountains, Sacramento River (saekrmentou), The Alleghany (aeligəni) və s.

İngilis antroponimlərində və toponimlərində (ae) foneminin Azərbaycan dilində verilməsində müxtəlifliyin olmasının müəyyən səbəbləri vardır. İngilis dilində (ae) və Azərbaycan dilində (ə) fonemlərinin mövcud olması hələ o demək deyildir ki, onlar bir-biri ilə uyğunluq təşkil edir. Vaxtilə rus dili vasitəsilə edilən tərcümələrdə ingilis dilində tərkibində (ae) fonemi olan antroponimlərin və toponimlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinə “a” və “e” ilə transliterasiya edilmişdir.

Məşhur ingilis yazıçısı Conatan Sviftin “Qulliverin səyahəti” əsərinin M.Rzaquluzadə tərəfindən edilmiş tərcüməsində bizi maraqlandıran məqam “Vandimen Torpağı” birləşməsidir. Tərcüməçi əsərin sonunda həmin birləşməyə belə izah verir: “Vandimen Torpağı”... – Tasmaniya adasının keçmiş adıdır. Avstraliyanın cənub-şərqindədir.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, müasir dövrdə adın hərflə deyil, səs formasında verilməsini nəzərdə tutan transkripsiya üstünlük verilir və xüsusi adların başqa dildə verilməsi zamanı, hər bir dildə olduğu kimi, ingilis və Azərbaycan dillərində də, ümumi qaydalardan kənara çıxan müəyyən istisnaları olduğu müşahidə edilir.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti: Azərbaycan və ingilis toponimlərinin və antroponimlərinin orta və ali məktələrdə öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, həmçinin Azərbaycan dilinin fonetik və fenomenatik imkanlarını nəzərə alınması məsələsi ən zəruri, aktual amillər hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə, Ə.A. Müasir Azərbaycan toponomiyasında tayfa adlarının izi // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, – 1978. №2, – 186 s.
2. Çobanov, M.İ. Azərbaycan antroponomiyasının əsasları / M.İ.Çobanov. – Tbilisi Qanatləba, – 1983. – 210 s.
3. Cəbbarov, X.M. Laçın toponimləri / X.M.Cəbbarov, – Bakı: Elm və həyat. – 1977. №10, – 24 s.
4. Бокмельдер, Д.А. О способах передачи английских собственных имен на русском языке // Бизнес-образование в условиях глобализации: материалы науч.-практ. конф. – Иркутск, 2006. – с. 223-227; – с. 143.

K.A.Mehdikhani, Y.T.Gurbanova

About Transliteration of Anthroponyms and Toponyms in the Process of Translation from English into Azerbaijani

Summary

The article is devoted to the problem of sweat of proper names, in particular anthroponyms and toponyms, in the translation of fiction. Observations were made on the basis of material of English and Azerbaijani languages and “translation methods of proper names” were considered. Translation is a complex and multifaceted creative activity. The role of translation in the cultural development of mankind cannot be denied. Translation history shows that the need to translate human names and families, geographical names, including proper names of various organizations, enterprises, ships, cinemas and many other categories from one language to another, more precisely, to give them in another, has long attracted the attention of specialists.

Key words: transliteration, anthroponym, toponym, tpiftor, translation

К.А.Мехдиханлы, Ю.Т.Гурбанова

О транслитерации антропонимов и топонимов в процессе перевода с английского на азербайджанский

Резюме

Статья посвящена проблеме использования имен собственных, в частности антропонимов и топонимий, при переводе художественной литературы. На материале английского и азербайджанского языков были проведены наблюдения и рассмотрены “методы перевода имен собственных”. Перевод – это сложная и многогранная творческая деятельность. Роль перевода в культурном развитии человечества невозможно отрицать. История переводов показывает, что необходимость перевода человеческих имен и фамилий, географических названий, включая собственные названия различных организаций, предприятий, кораблей, кинотеатров и многих других категорий с одного языка на другой, точнее, передачи их на другом языке, уже давно привлекает внимание специалистов.

Ключевые слова: транслитерация, антропоним, топоним, трифтор, перевод проводился

Rəyçi: filol.f. d., dos. R.Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 14.11.2024

M.O.MƏMMƏDLİ

müəllim

e-mail: mmehbube@gmail.com

: [https://orcid.org/ 0009-0000-6766-2146](https://orcid.org/0009-0000-6766-2146)

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2024.4.048

İNGİLİS DİLİ NİTQİNDƏ RİTORİK FİQURLAR

Xülasə. Məqalədə müəllif ritorikanın nitq mədəniyyətində və natiqlik sənətindəki rolundan bəhs etmişdir. Həmçinin müəllif bəlağətli və gözəl nitqə sahib olmaq üçün natiqlik sənətinin qayda və normalarına riayət etməyin vacibliyini vurğulayır. Məqalədə üslubi vasitələrin dildəki əhəmiyyətindən bəhs edilir. Qədim tarixə malik olan ritorikanın müxtəlif mərhələlərinin necə reallaşdırılması məqalədə geniş izah olunmuşdur. Eyni zamanda dilin funksional vahidi olan tropların geniş izahı öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: ritorik fiqur, natiqlik, üslubi fiqurlar, obrazlılıq

Ritorika yunanca natiqlik sənəti anlamında işlənir. Ritorika və ya natiqlik sənəti dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, ədəbiyyat, tarix, etika, estetika və s. elmlərlə əlaqəli araşdırmalarda tədqiq edilməsinə baxmayaraq mükəmməl və ali təhsilin başlıca göstəricilərdən biri sayılır. İnsanların nə qədər savadlı və bilikli olması onların yazdığı esselərlə, inşalarla, çıxışlarla və nəhayət gözəl nitqləri ilə müəyyən olunur. İnsanın ədəbiyyat sahəsində biliyi, nəsr və harmoniya yaratmaq qabiliyyəti, musiqi zövqü onun natiqlik mədəniyyətinin göstəricisi sayıla bilər və bu da insanlara ilham verir və insanın ruhunu canlandırır.

Ritorik mədəniyyət bizim eradan əvvəl V-VI əsrlərə gedib çıxır. Bu qədim Roma və Yunanıstanda ilk dəfə formalaşmışdır. “Gəzişən ruhların incəsənət əsəri” ingiliscə “Art of walking spirits” kimi adlandırılan ritorikanı elmə ilk dəfə dahi filosof Aristotel gətirmişdir. Üstündən 2000 ildən çox müddət keçməsinə baxmayaraq bu anlayış hələ də aktual məzmun kəsb edir. Dahi Vüktor Hüqonun dövründən etibarən ritorika hay-küylü fraza, heç bir mənası olmayan leksə kimi başa düşülmüşdür.

Qeyd edək ki, ritorik fiqurlar həm söz, həm fraza, həm də paraqraf çərçivəsində nitqimizdə təzahür edir. Bu səviyyələrin də hər biri spesifik təsirə malikdir. Deməli, ritorik ifadə vasitələri geniş diapazonda təzahür edir. Ritorik fiqurların istifadəsində qarşıya qoyulan əsas məqsəd nəinki geniş auditoriyanı ələ almaq və inandırmaq, eləcə də estetik vasitə kimi işlətməklə insanlarda estetik hissləri formalaşdırmaqdır. Ritorik vasitə və fiqurlardan düzgün və yerində istifadə kommunikasiyanı gücləndirir və həmsöhbətləri sizin irəli sürdüyünüz fakt və arqumentlərə öz münasibətlərini ifadə etməyə hətta bununla bağlı sizinlə razılaşmağa sövq edə bilər. Ritorika bir elm kimi Romada da geniş şəkildə inkişaf tapmışdır.

Məlumdur ki, dildə işlənən ritorik fiqurlar bədii üslubda daha çox işlədilir. Bəlağətli nitq hesab edilən bu üslubun xarakterik cəhətlərindən biri budur ki, istər natiq, istərsə də publisist öz düşüncələrini və hər hansı məsələyə münasibətini ritorik fiqurlarla dinləyicisinə və oxucusuna bədii formada ötürür və beləliklə də auditoriyanın diqqətini cəlb etmiş olur. Lakin bununla belə, biz mədəni nitqimizdə, gündəlik danışığımızda, ümumiyyətlə natiqlik sənətində irəli sürdüyümüz mövqe və düşüncələrimizi, fikirlərimizi effektiv və emosional formada ifadə etmək məqsədilə ritorik vasitələrin rolunun nə qədər əhəmiyyətli olduğunu müəyyənləşdirə bilərik. Təbii olaraq belə bir sual meydana çıxır – natiqlik mədəniyyəti dedikdə nəyi nəzərdə

tuturuq? Bu suala belə cavab vermək olar: gözəl natiq işlətdiyi müvafiq vasitə və texnikalarla öz auditoriyasını nəinki məlumatlandırır və əyləndirir, eyni zamanda onları inandırır. Natiqin yerində işlətdiyi ritorik fiqurlar onun dəlil və arqumentlərini daha inandırıcı edir və auditoriyaya müraciətini daha da asanlaşdırır.

Müasir ingilis dilində də dilin üslubi resursları dil sisteminin bütün səviyyələrində özünü göstərir. Nitqin bəlağətliyini zənginləşdirən güclü vasitələrdən biri də üslubi fiqurlardır. Üslubi fiqurlar, bildiyimiz kimi nitqin bəzədilməsinə xidmət edir. Natiq o kəsdir ki, öz nitqini gözəlləşdirir, həm də onu gözəl məna ilə ifadə etməyi bacarır. Stilistik nöqtəyi-nəzərdən ritorik fiqurlar müxtəlifdir və onlar qiymətləndirmə əsasında klassifikasiya olunur. Qeyd edək ki, hal-hazırda təqdim edilən təsnifatlar mürəkkəb xarakter daşıyır və praktiki cəhətdən böyük əhəmiyyət daşıyır.

Latın mənşəli “figura” sözündən götürülmüş stilistik fiqur sözü yunanca isə “schema” kimi işlənir. Üslubi fiqurlar ifadələrin tərkibində işlənməklə nitqin emosionallığını və ekspressivliyini artırır. Tarix boyu təkmilləşən stilistik fiqurlar nitqin imperativliyini yüksəldir. Onlar müxtəlif üslublarda – danışq üslubunda, bədii üslubda işlənməklə yanaşı, publisistik üslub üçün də xarakterikdir. Stilistik fiqurlara şeirlərdə tez-tez rast gəlirik.

Bildiyimiz kimi, həm ingilis dilinin, həm də Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi konkret normalar çərçivəsində təzahür edir. Danışq zamanı dilin söz və leksemləri fərqli tərzdə tələffüz olunmasına baxmayaraq ədəbi dilin istifadəsinə keçdikdə yalnız və yalnız bir şəkildə həm tələffüz edilir, həm də yazıda öz əksini tapır. Düzgün tələffüz orfoepiya, düzgün yazılış isə orfoqrafiyadır və hər ikisi müəyyən norma çərçivəsində özünü göstərir [1, s. 104].

İstər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində orfoepik tələffüz normalarına riayət olunması, düzgün qrammatik bilgilərə yiyələnmək, o cümlədən ədəbi dilin nitq normalarına gözəl şəkildə əməl etmək yüksək nitq mədəniyyətinin əsas şərtlərindəndir. Biz bildiyimiz kimi, ədəbi dil gündən-günə yenilənir və təkmilləşməyə meyllidir. Hər iki dildə bir qrup sözlər yavaş-yavaş istifadədən düşür, çünki dilin normaları dəyişkənliyə məruz qalır, yəni bir norma digər norma ilə əvəz olunur, dilin leksikonu yeni sözlərlə artmağa başlayır. Dilin qrammatikası isə insana fikrini sərrast, səliqəli və düzgün ifadə etməyə kömək edir. Yəni qrammatika dilin skelti hesab olunur. Bununla belə bəzən sözlərin düzgün seçilməməsi və yerli-yerində işlədilməməsi, cümlələrin formasının naqis olması gözəl nitqin ifadəsinə xələl gətirir. Ona görə də gözəl natiq ustalıqla öz nitqində dilin bütün normalarına əməl etməli və məntiqi mənanın alınmasına çalışmalıdır.

Təbii ki, söz bazası çox olan və onların nə mənada işləndiyini başa düşən şəxs heç bir çətinlik olmadan və sərbəst şəkildə fikirlərini, mülahizələrini izah edə bilər. İnsanda söz ehtiyatının bolluğu bir sıra faktorlardan asılıdır. Bu insanların apardığı tədqiqatlardan, onun dünyaya baxışından, peşəsindən, işindən, ictimai fəallığından asılıdır. Uzun müddət ərzində xeyli mədəni ənənələri özündə əks etdirən ingilis dili də natiqlərin istifadəsinə zəngin və çox mənalı ifadə üsulları, yəni stilistik imkanlar bəxş etmişdir. Təkmilləşmiş linqvo-üslubi hisslər və dil sisteminin işarələrindən düzgün istifadə dil ehtiyatlarının və leksik qatın daha da yaxşı mənimlənməsinə təkan vermişdir. Qeyd edək ki, üslubi vasitələrdən istifadə tarix boyu sabit bir fenomeni təqdim etməklə yavaş-yavaş inkişaf edir.

Üslubi fiqurlar nitqin bəzədilməsinə xidmət edir. Nitq söyləyərkən natiq deyilənlərə bilərəkdən xüsusi məna çaları verir, onu daha qabarıq şəkildə kütləyə çatdırmaq istəyir. Üslubi fiqurlar nitqə obrazlılıq və ifadəlilik gətirən xüsusi sintaktik vahidlərdir. Üslubi fiqurlar rəngarəng olmaqla hisslərimizi oxşayır, bizə zövq verir və qulaqlarda gözəl səslənir.

R ritorik fiqurlar sintaktik və semantik olmaqla iki yerə ayrılır. Semantik fiqurlara kalambur (söz oyunu), antiteza, zəvqma, oksimoron və s. daxildir. Sintaktik fiqurlara ellipsis, prosiopesis, asineton və s. aiddir. Nitqdə mənfi keyfiyyətlər nitq xətaləri hesab olunur. Dilin sintaktik resursları dil sisteminin bütün səviyyələrində təzahür edir. Bunlardan ən zəngini isə obrazlılıqdır. Obrazlılığın ritorikasında dayanan əsas ideya odur ki, insan nitqi o vaxt diqqəti cəlb edir ki, o neytrallıqdan çıxır və təsiredici olur. Obrazlılıq nəinki estetik hisslər yaradır,

könül oxşayır, həm də qeyri-adi olması ilə cəlbedicilik xüsusiyyətinə malikdir. obrazlı nitqi sayəsində insan daha geniş diapazonda məlumat ötürür və beləliklə də qarşısındakı insanın hətta şübhələrini də dağıda bilir.

Qədim tarixə malik ritorika aşağıdakı etaplarda reallaşır:

I. Memoria mərhələsi. Memoria anlayışı latın mənşəli söz olub yaddaş mənasını bildirir.

II. Aksiya mərhələsi. Bu mərhələ sonuncu hissə deməkdir. Natiq bu mərhələdə danışdığı zamanı daha çox ekspressiv ifadələr işlətməli, nitq söyləyən zaman heç bir qüsura yol verməməlidir, sözü yerli-yerində işlətmək qabiliyyətinə malik olmalıdır, bir sözlə nitqini gözəl şəkildə qurmaq bacarığı ilə auditoriyanı və ya tamaşaçıları özünə cəlb etməlidir. Bu mərhələdə natiq jestikadan sərbəst şəkildə istifadə edə bilər.

III. Dispozisiya mərhələsi. Bu mərhələ bir qayda olaraq nitq janrı ilə bağlı şəkildə realizə olunur. Başqa sözlə desək, nitqin müddəaları onun janrı, eləcə də situasiyanın tələbi əsasında yerləşdirilir. Bu onun spesifik cəhəti sayılır. Dispozisiya mərhələsi həm də kompozisiya mərhələsi adlanır.

IV. İnvensiya mərhələsi. Bu mərhələdə natiq hazırlıq işi aparır, yəni natiq tərəfindən əvvəlcədən çıxışının məzmunu hazırlanır. İnvensiya ingiliscə “invention” sözündən götürülüb mənası kəşf deməkdir. Başqa sözlə desək, fikrin məzmunu əvvəlcədən kəşf olunur.

V. Elokusiya mərhələsi. Elokusiya latın mənşəli söz olub, *bəzənmə* deməkdir. Yəni ifadənin və nitqin bəzədilməsi anlamına gəlir. Nitqin bəzədilməsi o deməkdir ki, müəyyən lazımı dil vasitələri düzgün və yerində seçilir. Bununla yanaşı, ritm, qafiyyə, vurğu, intonasiya, prosodik elementlər nitqdə realizə olunur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, nitq fiquru dedikdə ritorik və üslubi fiqurlar nəzərdə tutulur. Onlar fərqli nitq konstruksiyalarının realizə olunmasında, eyni zamanda emosionallıq və obrazlılığın yaranmasında mühüm rol oynayır. Nəinki şeirlərdə, eləcə də nəsr əsərlərində bədii niyyətlər yaradan nitq fiqurları frazaların təsirini daha da yüksəldir. Çox illər əvvəl nitq fiqurları ilə yanaşı söz və ifadələrin məcazi mənada işlədilməsi zəruri idi. Onlar troplar adlanırdı. Qədim üslubi anlayışlardan biri də troplardır.

Troplar və nitq fiqurları arasında fərq odur ki, troplar dildəki həm sözlərin, həm də sabit ifadələrin məcazi, eyni zamanda yersiz olaraq işlədilməsidir. Nitq fiqurlarında isə söz və leksemlərin birləşmə yolları özünü göstərir. Troplar həm də yenidən düşünüən fiqurlar adlandırılmışdır [2, s. 124].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, qədim stilistik vasitələrdən biri də troplardır. Bu zaman sözün semantik strukturunda məna dəyişmələri baş verir və bu şəxs tərəfindən bədii şəkildə dərk olunur. Tropların açıqlaması ilə bağlı məsələ stilistikada mübahisə doğurur. Tropların miqdarı, tipləri və sistemə salınması ilə bağlı konkret və birmənalı yanaşmalar mövcud deyil. Semantik cəhətdən ikiölçülü anlayışlar olan troplar insanın bədii nitqini bəzəyir [3, s. 98].

Bütün mübahisələrə baxmayaraq tropların üç kriteriyası ayırıcıdır:

A) Troplar dilin nominativ vahidləridir

B) Troplar dil işarələridir

C) Troplar semantik baxımdan ikiölçülüdür

D) Troplar dilin funksional vahidləridir

Sözlərin və frazaların məcazlaşması hadisəsi nitqin ifadə üsullarıdır. Ritorik vasitələrin əsasında 2 məfhumun qarşılaşdırılması dayanır, 2 leksem məna baxımından vahid bir əlamətlə birləşirsə deməli ritorik vasitələrin realizə olunması prosesi baş verir. Elan mətnlərində ritorik üsulların işlədilməsi mətnə orijinallıq gətirir və buna görə də mətn təbii səslənir. Ritorik vasitələrin dildə işlədilməsi dili daha da ifadəli, daha da gözəl edir. Bununla yanaşı ingilis dilində olan elanlarda effektiv xüsusiyyətlərin yüksəldilməsində ritorik vasitələr mühüm rol oynayır. Ritorik vasitələri yuxarıda qeyd olunduğu kimi bəzən troplar da adlandırırlar. Ritorika həm də arqumentasiya ilə bağlı olduğundan, təkcə təqdim edilən mesajı deyil, həm də effektiv, təsirli təqdimatı tədqiq edir.

Tədqiqatın gedişində belə müəyyən olunmuşdur ki, müasir ingilis dilində assosiativ xarakterli obrazların meydana gəlməsinə kömək edən çox işlənən ritorik vasitələrə metafora, mübaliğə, təkrar, apostrof və s. daxildir.

Bədii ədəbiyyatda məcazlaşma yaradan üslubi vasitələrdən biri də metonimiya. Metonimiya yunanca addəyişmə deməkdir. Müəyyən bir əşya yaxud hadisə onlarla bağlı digər əşya və ya hadisənin adı ilə əvəzlənir. Başqa sözlə müəyyən bir ifadə, fraza məna ona oxşar digər bir fraza, yaxud ifadə ilə əvəz olunur. Bir sözlə, təsvir dolaylı şəkildə təqdim olunur. Məsələn:

Söz qılıncdan itidir (yaxud kəsərlidir).

Metonimiya bir anlayışı təqdim etsə də onunla bağlı digər anlayış başa düşülür və bu anlayışın təsviri heç də çətin olmur. Məsələn, biz “pambıq” dedikdə “ağ qızıl”, “neft” dedikdə “qara qızıl”, Azərbaycan sözünün əvəzinə “Odlar ölkəsi” işlədildiyini başa düşürük. Bununla yanaşı “O, Bakıya baxır” (burada Bakı kanallarını izləyir kimi başa düşülür), “Mən Füzulini çox oxuyuram” (yəni mən Füzulinin əsərlərini çox oxuyuram deməkdir).

Metonimiya şəxsin və ya əşyanın xüsusiyyətlərini ifadə edən nitq fiquru hesab olunur. Məsələn, ingilis dilində digər bir nümunəni nəzərdən keçirək.

“Five heads can solve these kind of problems” cümləsində *“five heads”* dedikdə insanlara işarə edir, lakin *heads* sözü yox, *people* sözü keyfiyyətləri ifadə etmək üçün işlədilir. Beləliklə, metonimiya insanlarla və əşyalarla bağlı yaradıcı şəkildə fikirləşməyə bizi yönəldir və onların bir-biri ilə necə əlaqəli olmasını düşünməyə kömək edir. Göründüyü kimi, cümlədə bir məfhum başqa məfhumla əvəz olunur.

Dildə çox işlənən metonimiyanın digər bir növü ənənəvi metonimiya. Məsələn, *“I am always glad to meet such kind of faces”* cümləsində *face* sözü şəxsi bildirir, amma biz *face* sözünü *“you”* şəxs əvəzliyi ilə də əvəz edə bilərik.

Xüsusi ad əvəzinə işlədilən sərlövhələr və ya başlıqlar “Antonomasiya” adlanır. Məsələn, V.Şekspirin şəxsi adı əvəzinə *“the Bard”* işlədilir, Solomonun şəxsi adı əvəzinə *“müdrək insan”* işlədilir.

Semantik dəyişiklik yaradan digər üslubi fiqurlardan biri də sinekdoxadır. Sinekdoxada bütövün, yaxud təmin əvəzinə işlədilən hissə nəzərdə tutulur. Məsələn, zəif insanlar yerinə *“zəiflər”*, intellektual insanlar əvəzinə intellektuallar, gözü kor insanlar əvəzinə *“korlar”*, qulağı eşitməyən, qulağı karlar yerinə *“karlar”*, simic insanlar əvəzinə simiclər işlənir. Sinekdoxanın bədii ədəbiyyatda iki növü mövcuddur: makro sinekdoxa və mikro sinekdoxa. Makro sinekdoxada daha geniş anlayışa, məfhumla yaxud da hər hansı bir əşyanın daxilindəki kiçik hissəyə istinad olunur. Məsələn, əgər paytaxtın adı çəkilirsə, bu zaman dövləti və ya ölkənin hakimiyyəti nəzərdə tutulur. *“Downing Street”* dedikdə Britaniya Krallığı, *“Washington”* deyirsə Amerika hakimiyyəti nəzərdə tutulur.

Mikro sinekdoxada əşyanın kiçik bir hissəsi bütövə istinad edir. Məsələn, *“broken reed”* dedikdə *“etibarsız insan”* nəzərdə tutulur, *“big bug”* dedikdə *“çox vacib şəxs”* nəzərdə tutulur.

Qeyd edək ki, bu ritorik fiqur bir neçə yollarla da işlədilə bilər:

A) Artıq işarələnmiş anlayışın işarəsi qismində, məsələn *“from the cradle to the grave”* – beşikdən qəbirə qədər anlamında

B) İnsanın müxtəlif üzvlərinin adları ilə eyni şəkildə istifadə oluna bilər, məsələn *an ear* – musiqi duyumu üçün, *heart* – hiss və duyğular üçün

Məlumdur ki, metonimiya, sinekdoxa, metafora və s. nitq fiqurları şifahi və yazılı nitqdə çox istifadə olunur. Metonimiyanın assosiasiyalarından bir söz və yaxud ifadənin bir çox mənalara yaranırsa, bu nitq fiquru polisemiya adlanır.

Digər nitq fiquru metafora da həm bədii ədəbiyyatda, həm də gündəlik danışığımızda çox istifadə olunur. Nitqdə ekspressivlik və ifadəlilik yaradan metafora adları çəkilən bütün ritorik fiqurların ümumiləşmiş formasıdır. 2 əşyanın semantik cəhətdən əlaqələndirilməsi metaforadır. Dilin leksik qatının zənginləşməsində metafora böyük rol oynayır.

Məsələn,

The words he used were very hard to swallow – Onun işlətdiyi sözləri qəbul etmək çox ağırdır.

Bu cümlədə “swallow” “udmaq” feili “qəbul etmək” mənasında işlənmişdir.

Metafora, metonimiya, sinekdoxa, ironiya kimi ritorik fiqurlar başqa sözlə, “dildə işlənən əsas troplar” adlanır. V.Nayer özünün “Verbal kommunikasiyanın üslubi aspektləri” adlı kitabında bu tropları belə adlandırır:

Metafora – hər hansı bir əşyanın əvəzləyicisi

Metonimiya – azalmanın əvəzedicisi

Sinekdoxa – hər hansı bir təqdimat əvəzləyicisi

İroniya – dialektikanın əvəzləyicisi [4, s. 208].

Leksik-üslubi fiqur sayılan metonimiyanın tədqiq olunmasında Yunan, eləcə də Latin dilçi-tədqiqatçılar çox böyük əmək sərf etmişlər. Metonimiya ilə çox sıx bağlı olan digər ritorik fiqur “metalepsis” adlanır. Yeni məzmun kəsb edən söz və ifadələr “metalepsis” adlanır. Məsələn, “bad egg” idiomu “pis və vicdansız insan”ı bildirmək üçün istifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, metonimiya polisemiya hadisəsinin səciyyəvi xarakteristikasını açmağa kömək edir, başqa sözlə desək tamamilə eyni fonoloji formaya malik sözlər müxtəlif semantik məzmun ifadə edə bilər. Mənalara geniş diapozonlu sinfi metonimik köçürmə sayılır. Məsələn, “lamb və onun əti” sözləri heyvanı ifadə edir. Yəni “lamb” dedikdə həm “quzu”, həm də “quzu əti” nəzərdə tutulur. Digər bir söz “Crown” sözü həm Böyük Britaniya taxt-tacı, həm də adi başa qoyulan “tac” mənasını ifadə edir. Deməli, metonimiya iki məfhum (anlayış) arasında oxşarlıq əsasında işlənirsə, metafora analoji oxşarlıq əsasında qurulur. Metafora dildə işlədilərək heç də bir referentin, əşyanın başqa keyfiyyətləri dəyişdirilmir. Başqa sözlə desək, metaforalar oxucunun və ya dinləyicinin diqqətini çəkmək məqsədilə işlədilən ən təsirli nitq fiqurları sayılır. Bir qrup yunan alimləri isə metonimiyanı mükəmməl ritorik fiqur hesab etmirdilər, çünki metonimiyanı simbolizmdən uzaq hesab etmişdilər. Metonimiyanın tərfi ilə əlaqədar yunan dilçiləri müxtəlif yanaşmalar irəli sürmüşlər və poetik, qeyri-poetik dil arasındakı münasibətləri aydınlaşdırmağa cəhd etmişdilər. Məsələn, Yunan alimi İsoqrat belə hesab edirdi ki, poetik dil dünya təcrübəsi əsasında təzahür edir və insanların ətrafı anlaması bir qədər mürəkkəbləşir. Aristotel metonimiyanı dəyişkənliyə meyilli olan söz və mənalara yığını kimi təsvir etmişdir.

Latin tədqiqatçıları sözün və ya frazanın eyni vaxtda həm hərfi, həm də məcazi mənada işlədilməsini mümkün hesab etmişdilər, ziddiyyət doğuran metaforik birləşmələrin dildə işlənməsinin mümkün olduğunu qeyd etmişlər. Latin dilçi alimlərinin yanaşmasına görə metonimiya bir əşyanı başqası ilə əvəz edə bilən, amma adlandırma bilməyən ritorik fiqur hesab etmişlər.

Latin alimi Oktor metonimiya ilə bağlı belə bir fikir irəli sürür: metonimiyanı daha aydın dərk etmək üçün əvvəlcə sözün leksik mənası aydınlaşdırılmalıdır, yalnız bundan sonra məlum sözün başqa söz və leksemlərlə əlaqəsinin tapılması asanlaşır.

Siseron isə metonimiyanı stilistik cəhətdən motivləşmiş söz və ya ifadə adlandırmışdır [5, s. 214].

Mövzunun tədqiqi zamanı aşağıdakı yekun nəticəyə gəlirik:

1. Ritorika mükəmməl və gözəl bir incəsənətdir.
2. Ritorika bir elmdir.
3. Gözəl şəkildə təqdim edilmiş bəlağətli nitq geniş auditoriyanı ələ almaq vasitəsidir.
4. Mükəmməl və gözəl nitqə yiyələnmək üçün mütləq ritorikanın norma və qaydalarına əməl etmək lazımdır.
5. Gözəl nətiqlik qüsursuz və mükəmməl sənətdir.
6. Ritorika həyatımızın bütün sahələrini birləşdirən yüksək mədəniyyətdir.
7. Ritorika yalnız gözəl nitq deyil, eyni zamanda insanın ruhunu pərvazlandıran, insanın ruhunu qidalandıran və nəcib hisslərini bəyan etdirən nitq hesab olunur.
8. Nətiqlik insanlarda estetik hissləri formalaşdırən ədəbi kompozisiyadır.

9. Natiqlik hər cür gözəllik yaradan poetik əsərdir.

10. Gözəl natiqlik auditoriyanın diqqətini cəlb edən güclü bir vasitədir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalədən elmi yaradıcılıq işində bu mövzu ilə maraqlananlar, eləcə də ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbə və magistrləri istifadə edə bilər, eyni zamanda natiqlik sənətiylə maraqlananlar üçün geniş məlumat verilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə, Ə. Azərbaycan dilinin fonetikasi / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı, Maarif, – 1972.
2. Каспаров, М.Л. Античная риторика как система / М.Л.Каспаров. – Москва, 1987.
3. Корнфельд, А. Фигура в поэтике и риторике / А.Корнфельд. – Москва, – 1952.
4. Nayer, V. L. Stylistic Aspects of Verbal Communication / V.L.Nayer. – М: MPSU, – 2009.
5. Thomas, A.S. Style in language. Cambridge University Press, – 1981.
6. Galsworthy, J. The Modern Comedy. Москва, – 2004.

M.O.Mammadli

Rhetorical Figures in English Speech

Summary

In this article author mentioned the role of rhetoric in oratory. It is also mentioned how essential to follow the rules and norms of rhetoric in order to have a bright and perfect speech. At the Same time the article shows the significance of stylistic devices in the language. The realization of different stages of old history rhetoric was explained widely. Furthermore author focused on tropes as a functional unit of language.

Key words: *rhetoric figures, oratory, stylistic devices, imagery*

M.O.Мамедли

Риторические фигуры в английской речи

Резюме

В данной статье автор упомянул роль риторики в ораторском искусстве. Также отмечается, насколько важно соблюдать правила и нормы риторики, чтобы иметь яркую и совершенную речь. В то же время, в статье показано значение стилистических приемов в языке, широко объяснена реализация различных этапов старориторической риторики. Кроме того, автор акцентировал внимание на тропах как функциональной единице языка.

Ключевые слова: *риторические фигуры, ораторство, стилистические фигуры, образность*

Рəyçи: *filol.f.d. J.Məmmədova*

Redaksiyaya daxil olub: 04.10.2024

S.S.MƏMMƏDOVA

baş müəllim

e-mail: sabina_mamedova_73@mail.ru

: <https://orcid.org/0009-0009-0745-8464>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2024.4.054

DANIŞIQ ÜSLUBUNU FƏRQLƏNDİRƏN XÜSUSİYYƏTLƏR

Xülasə. Yazılmış məqalə danışiq üslubunun spesifik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Məlumdur ki, üslubun yaranması və çoxlu üslubların meydana gəlməsi dilin inkişafı ilə bağlıdır. Rəsmi üslubdan fərqli olaraq, danışiq üslubu daha aydınlığı ilə xarakterizə olunur. Danışıq nitqinin ritmi təkcə həmsöhbət üçün əhəmiyyət kəsb etməyən, informativ olmayan sözlərin vurğusuzluğundan deyil, həm də yazılı nitq baxımından artıq sözlər səbəbindən yaranır. Nitq fəaliyyətinin ünsiyyət vasitəsi kimi təhlili göstərir ki, danışanın daha aydın nəzərə çarpan məqsədi ifadədir. Bu nöqteyi-nəzərdən linqvistik təhlilə funksional baxımdan yanaşmaq lazımdır və dil hər hansı bir məqsədə xidmət edən ifadə vasitələri sistemidir.

Açar sözlər: üslub, dilin ifadə vasitələri, nitq formaları, funksionallıq, danışiq aktı

Danışıq üslubu dilin tam hüquqlu funksional üslubu olub yazılı qanunlardan bir qədər fərqli qanunlara uyğun təzahür edir. Sərbəst ünsiyyətlə insan özbaşına bəyanatlar yaradır və buna görə də onlar həmişə mükəmməl səslənmir. Ancaq danışiq nitqinə də nəzarət etməlidir ki, artıq ifadələr səslənməsin. Dilin danışiq tərzini kitab üslubu adlanan bütün digər üslublara ziddir. Belə təzadın əsas şərti ondan ibarətdir ki, danışiq üslubunda əsasən dialoq nitqindən istifadə olunur və bu üslub əsasən şifahi formada fəaliyyət göstərir, kitab üslubları isə əsasən təqdimatın yazılı forması və monoloq nitqi ilə seçilir.

Qeyd edək ki, görkəmli dilçi Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” adlı əsərində üslubiyyətə gözəl tərif vermişdir. Onun verdiyi tərif üslubiyyətə verilən təriflər içərisində ən elmi və hamının qəbul edə biləcəyi tərifdir: “Üslubiyyət dilin ifadəlilik vasitələrinin məqsədəuyğun surətdə istifadə edilmə qayda və qanunlarından, xüsusiyyət və əlamətlərindən, ifadə vasitələrinin sistem təşkil etməsi xüsusiyyətlərinə görə formalaşan müxtəlif üslubların əlamətdar cəhətlərindən bəhs edən bir elmdir” [2, s. 24].

Danışıq üslubu dilin əsas funksiyasını – ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirir (sözün dar mənasında), onun məqsədi məlumatın birbaşa, əsasən şifahi şəkildə ötürülməsidir (şəxsi məktublar, qeydlər, gündəlik qeydləri istisna olmaqla). Danışıq üslubunun dil xüsusiyyətləri onun fəaliyyətinin xüsusi şərtləri ilə müəyyən edilir: qeyri-rəsmi, nitq ünsiyyətinin asanlıq və ifadəliliyi, dil vasitələrinin ilkin seçiminin olmaması, nitqin avtomatizmi, gündəlik məzmun və dialoq forması. Gündəlik ünsiyyətdə konkret, assosiativ düşüncə tərzini və ifadənin birbaşa, ifadəli xarakteri həyata keçirilir. Beləliklə, nitq formalarının pozulması, parçalanması və üslubun emosionallığı.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dilin üslubları müxtəlif səbəblər nəticəsində əmələ gəlir. Bu hər şeydən əvvəl, insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələri ilə əlaqədar olaraq bu və ya başqa şəraitdə fikrin ifadə olunması üçün dil vasitələrindən istifadə edilərkən yaranır. Hər bir üslub dilin milli xüsusiyyətləri əsasında qurulur. Bunların yaranmasında həm yazıçıların, həm də alim, müəllim və digər qrup ziyalıların böyük xidməti olur [1, s. 25].

Hər hansı bir üslub kimi danışiq tərzinin də öz xüsusi əhatə dairəsi, müəyyən bir mövzusu var. Çox vaxt söhbətin mövzusu hava, sağlamlıq, xəbərlər, bəzi maraqlı hadisələr, alış-

veriş, qiymətlər olur. Təbii ki, siyasi vəziyyəti, elmi nailiyyətləri, mədəni həyatdakı xəbərləri müzakirə etmək olar, lakin bu mövzular həm də danışiq üslubunun qaydalarına, onun sintaktik quruluşuna uyğun olmalıdır.

Şifahi formanın orijinal olduğu danışiq üslubunda nitqin səs tərəfi və hər şeydən əvvəl intonasiya mühüm rol oynayır. Təsadüfi nitq tonun kəskin qalxması və azalması, saıtlərin uzadılması, “uzanması”, pauzalar, nitq tempinin dəyişməsi ilə fərqlənir. Səslə radioda yayımlanan mühazirəçiyə, natiqə, peşəkar diktora xas olan dolğun (akademik, sərt) tələffüz üslubunu asanlıqla ayırd etmək olar. Səslərin daha az fərqli tələffüzünü, reduksiyanı da ayırd etmək mümkündür. Nitq orqanlarının daha az gərginliyi səslərin keyfiyyətinin dəyişməsinə və hətta bəzən onların tamamilə yox olmasına gətirib çıxarır. Danışiq üslubunun lüğəti iki böyük qrupa bölünür:

1) Ümumi işlənen sözlər

2) Danışiq sözləri

Danışiq sözlərindən, dialektizmlərdən, jarqonlardan, peşəkarlıqlardan, yəni üslubu azaldan müxtəlif qeyri-ədəbi elementlərdən istifadə də mümkündür. Bütün bu lüğətlər əsasən gündəlik məzmunudur, spesifikdir. Eyni zamanda, kitab sözlərinin, mücərrəd lüğətin, terminlərin və az tanınan alınmaların əhatə dairəsi çox dardır. Ekspressiv-emosional lüğətin fəaliyyəti (tanış, mehriban, bəyənəməyən, istəhzalı) göstəricidir. Təsadüfi sözlərin istifadəsi (rastlaşdığımız neologizmlər) tipikdir – “yaxşı”, “dadlı” və s. Danışiq üslubunda “qənaət nitq deməkdir”, buna görə də iki və ya daha çox sözdən ibarət adların əvəzinə biri işlədilir: **qadağa zonası – zona, elmi şura – şura** və s.

Danışiq üslubu frazeologiya ilə zəngindir. Danışiq və danışiq frazeoloji vahidləri nitqə canlı obrazlılıq verir, kitabsayağı və neytral frazeoloji vahidlərdən mənəca deyil, xüsusi ifadəlilik və reduksiya ilə fərqlənilir. Morfologiya sahəsində danışiq tərzı feillərin xüsusi təzliyi ilə seçilir, onlar burada isimlərdən daha çox işlədilir. Şəxs əvəzlilikləri (mən, biz, siz) söhbət iştirakçılarının təyin edilməsinə daim ehtiyac olduğundan geniş istifadə olunur. İstənilən dialoqda (və bu danışiq nitqinin əsas formasıdır) mən – natiq, siz – növbə ilə natiq rolunu alan dinləyici və o (o)-söhbətdə birbaşa iştirak etməyən şəxs iştirak edir. Digər üslublardan fərqli olaraq, yalnız danışiq dili müəyyən bir sözü qeyd etmədən jestlə müşayiət olunan əvəzliyin istifadəsinə icazə verir. Danışiq nitqində sifətlərdən yiyəlilər (ana işi, babanın silahı) işlənilir, lakin qısa formalar çox az işlənilir.

Danışiq nitqinin sintaksisi şifahi formasına və canlı ifadəsinə görə çox özünəməxsusdur. Burada sadə cümlələr üstünlük təşkil edir, çox vaxt natamam və son dərəcə qısadır. Mürəkkəb cümlələr danışiq nitqi üçün səciyyəvi deyil. Canlı nitqdə sözlərin ardıcılığı da qeyri-adidir, bir qayda olaraq, mesajda ən vacib söz birinci yerə qoyulur. Məsələn, *Mənə kompüter al; Valyuta ilə ödəniş etdi* və s. Nitqin düzgünlüyü üçün sözlər uğurla seçilməli, yerli-yerində işlədilməlidir.

Qeyd edək ki, danışiq üslubunda daha çox, bütün digər üslublardan fərqli olaraq normalaşdırılmış ədəbi dildən kənara çıxan linqvistik xüsusiyyətlərin parlaq orijinallığına malikdir. Bu o demək deyil ki, danışiq nitqi həmişə ədəbi dil qaydaları ilə ziddiyyət təşkil edir. Normadan kənarlaşmalar danışiq üslubunun üslubdaxili təbəqələşməsindən asılı olaraq dəyişə bilər. Yerli dialektlərin təsirini özünə hopdurmuş ixtisar, kobud nitq, xalq dili və s. növləri vardır. Amma ziyalı, savadlı insanların danışiq nitqi kifayət qədər ədəbi xarakter daşıyır və eyni zamanda, digər funksional üslubların ciddi normaları ilə bağlı olan kitab dilindən kəskin şəkildə fərqlənir.

Danışiq üslubunun həyata keçirilməsinin adi forması dialoqdur, bu üslub şifahi nitqdə daha çox istifadə olunur, orada dil materiallarının əvvəlcədən seçilməsi yoxdur. Bu nitq üslubunda ekstralingvistik amillər mühüm rol oynayır: mimika, jestlər, ətraf mühit. Danışiq üslubu emosionallıq, obrazlılıq, konkretlik, nitqin sadəliyi ilə xarakterizə olunur. Rahat ünsiyyət mühiti emosional söz və ifadələrin seçimində daha ox sərbəstliyi təmin edir: danışiq sözlərindən daha geniş istifadə olunur (axmaq olmaq), danışiq dili (kişniş, dəhşətli, dağınıq), jarqon (valideynlər – əcdadlar, dəmir, dünya). Danışiq dili ədəbi dilin funksional çeşididir, ünsiyyət və təsir funksiyalarını yerinə yetirir. Danışiq nitqi – nitq aktının bilavasitə xarakteri, yəni han-

sı formada – dialoq və ya monoloqda həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq, yalnız danışanların bilavasitə iştirakı ilə həyata keçirilir.

Danışiq nitqi kodlaşdırılmamış nitqdir, onun fəaliyyət normaları və qaydaları müxtəlif lüğətlərdə və qrammatikalarda müəyyən edilməmişdir. Danışiq nitqi kitab nitqi kimi şifahi və yazılı formalara malikdir.

Danışiq nitqinin fəal öyrənilməsi XX əsrin 60-cı illərinə təsadüf edir. Danışiq və danışiq lüğəti danışiq və məişət üslubunun təşkilində mühüm konstruktiv element rolunu oynayır. Danışiq nitqindən nitq aktının hazırlıqsızlığı, nitq aktının asanlıqı və danışanların nitq aktında bilavasitə iştirak etdiyi hallarda istifadə olunur. Ünsiyyətin yaxınlığı yazılı nitq formasını istisna edir və rahatlıq yalnız qeyri-rəsmi ünsiyyət üçün xarakterikdir, buna görə də danışiq nitqi şifahi qeyri-rəsmi nitqdir.

Filoloqlar danışiq nitqinin hansı amilinin onun mahiyyətini, danışiq nitqinin hədudlarını müəyyən etməsi məsələsini müzakirə edirlər [3, s. 134]. Ancaq şübhəsizdir ki, danışiq nitqinin xüsusiyyətləri qohumlar, dostlar, yaxın dostlarla, tanışlarla ünsiyyət zamanı ən aydın şəkildə ifadə edilir və təsadüfi görüşən yadlarla ünsiyyətdə daha az aydın ifadə edilir. Danışiq nitqinin bu xüsusiyyətini ünsiyyət şəxsiyyəti adlandırmaq olar. Daha aydın desək, danışiq nitqinin xüsusiyyətləri həm də danışanların bir-birini, danışdıqları obyektləri eşitməklə yanaşı, həm də gördüyü hallarda, daha az aydın şəkildə isə telefon danışığında təzahür edir. Danışiq nitqinin qeyri-ədəbi nitqlə (dialekt nitqi, müxtəlif jarqonlar) çoxlu orta qəhətləri var, çünki onları şifahi forma, hazırlıqsızlıq, qeyri-rəsmi ünsiyyətin aniliyi birləşdirir. Amma dialekt və jarqonlar ədəbi dildən kənardadır və danışiq nitqi onun funksional çeşidlərindən biridir. Danışiq nitqinə xas olan normalar onu ədəbi dilin digər növlərindən fərqləndirir. Deməli, natamam cavablar danışiq nitqi üçün normativ, tam cavablar isə qeyri-normativdir.

Rəsmi ədəbi dilin fonetik normalarından fərqli olaraq, danışiq nitqi tələffüzün daha az aydınlığı ilə xarakterizə olunur. Bir qayda olaraq, həmsöhbətə məlum olan tanış faktlar barədə məlumat verildiyi üçün danışan nitq orqanlarını gərginləşdirmir. Danışiq nitqinin ritmi təkcə həmsöhbət üçün əhəmiyyət kəsb etməyən, informativ olmayan sözlərin vurğusuzluğundan deyil, həm də yazılı nitq baxımından artıq sözlər səbəbindən yaranır. Danışiq nitqində ifadələrin intonasiyası rəsmi nitqdən kəskin şəkildə fərqlənir və danışiq nitqində intonasiya ritmik, lakin müxtəlifdir: vurğulanan söz ya başlanğıc, ya orta, ya da son mövqe tutur.

Danışiq nitqi ədəbi dilin bütün digər növlərindən nisbi leksik yoxsulluğu ilə fərqlənir və ən çox yayılmış sözlərin istifadəsi ilə xarakterizə olunur. Danışiq nitqinin lüğət yoxsulluğu, əlbəttə ki, onun mənfi cəhətidir. Baxmayaraq ki, son onilliklərdə müasir danışiq nitqi kitab sözləri ilə əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşsə də, onların əksəriyyəti danışiq nitqinə yad kimi qəbul edilmir.

Danışiq nitqinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri əvəzliliklərin aktiv istifadəsidir. Danışiq nitqində orta hesabla hər 1000 sözə 475 əvəzlilik düşür. Danışiq nitqində əvəzliliklər nəinki artıq işlənmiş isim və sifətləri əvəz edir, həm də kontekstdən asılı olmayaraq çox vaxt istifadə olunur. İntonasiyaya görə bu zaman əvəzliliklər xüsusi yüksəlmiş emosionallıq əldə edir və ya sadəcə gücləndirici rolunu oynayır. Danışiq nitqində isim və sifətlərin payının azalması təkcə əvəzliliklərin geniş yayılması ilə bağlı deyil. Fakt budur ki, danışiq nitqində, artıq qeyd edildiyi kimi, çox sayda əhəmiyyətsiz sözlər, müxtəlif növ hissəciklər istifadə olunur. Onlar bir tərəfdən vurğusuz olduqları üçün danışiq dalğasına bənzər nitq ritmi yaratmaq vasitəsidir. Danışiq nitqi rahat nitqdir, lakin insan eyni zamanda düşünməyə və danışmağa məcbur olduğu üçün fasilə verir, axtarır. Şifahi ünsiyyətdə çətin qavranılan formalar danışiq nitqində işlənmir, şifahi nitqdə isimlər və xüsusilə nisbətən az istifadə olunur. Cisimlər və onların əlamətləri həmsöhbətlərə daha çox görünür və ya məlum olduğundan, əvəzliliklər və hissəciklər geniş istifadə olunur ki, bu da danışanların birbaşa təması və nitqinin kortəbii olması ilə əlaqədardır. İfadələri tələffüz etməzdən əvvəl onların üzərində düşünməyin qeyri-mümkün olması danışiq nitqində ətraflı və geniş istifadəni çətinləşdirir. Birbaşa şəxsi ünsiyyət şəraitində belə nitq təbii və normaldır. Əksinə, mürəkkəb şəkildə təşkil olunmuş cümlələr danışiq nitqinin normalarını pozur.

Dialektlər yazıçılar tərəfindən bədii əsərlərin dilinə müxtəlif üslubi məqsədlər üçün daxil edilir. Dialektizmlər müəllif tərəfindən təkcə personajların nitqində deyil, müəllifin nitqinə də daxil edilir. Onlar nominativ-üslubi funksiyanı yerinə yetirir və xalqın adət və ənənələrini təsvir edir.

Elmi nəticə. Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, dil inkişaf etdikcə, paralel olaraq dilin üslubları da inkişaf edir. Nitqin aydınlığı məqsədə doğru aparır. Danışq üslubunun spesifik xüsusiyyətləri onun funksionallığından irəli gəlir.

Mövzunun aktuallığı. İnsanın danışq tərz, cəmiyyətdəki davranışı üslubun bu və ya digər əlamətlərinin qruplaşdırılması səbəbindən meydana çıxır. Danışq üslubu formalaşdığı prosesdə özünün dil vahidlərindən müxtəlif məqsədlər üçün söz və ifadə seçib işlətmək prinsiplərini yaratmışdır. Bu faktlar mövzunun aktuallığını önə çıxarır.

Praktik əhəmiyyəti. Yazılmış məqalənin praktik əhəmiyyəti odur ki, bu məqalə üslubiyyat üzrə xüsusi kurs və mühazirələrin aparılmasında, danışq üslubu ilə bağlı bir sıra qaranlıq məqamların müəyyənəndirilməsində dəyərli mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov, A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili / A.Qurbanov. – Bakı: Elm və təhsil. – 2010.
2. Dəmirçizadə, Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı / Ə.M.Dəmirçizadə. – Bakı, – 1982. – 24 s.
3. Həsənov, H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları / H.Ə.Həsənov. – Bakı: Elm, –1999. –279 s.
4. Скребнев, Ю.М. Основы стилистики английского языка / Ю.М.Скребнев. – Москва: АСТ, – 2004.

S.S.Mammadova

Distinctive Features of Speaking Style Summary

The written article is devoted to the study of the specific features of the speaking style. It is known that the emergence of style and the emergence of many styles is related to the development of language. Unlike the formal style, the conversational style is characterized by more clarity. The rhythm of spoken speech arises not only from the lack of emphasis on unimportant and uninformative words for the interlocutor, but also from words that are redundant in terms of written speech. The analysis of speech activity as a means of communication shows that the more clearly noticeable goal of the speaker is expression. From this point of view, linguistic analysis should be approached from a functional point of view, and language is a system of means of expression that serves any purpose.

Key words: style, language means of expression, speech forms, functionality, speaking act

C.C.Мамедова

Отличительные черты стиля речи Резюме

Написанная статья посвящена изучению особенностей стиля разговорной речи. Известно, что возникновение многих стилей связано с развитием языка. В отличие от формального стиля разговорный стиль отличается большей ясностью. Ритм разговорной речи возникает не только из-за отсутствия акцента на маловажных и малоинформативных для собеседника словах, но и из-за слов, избыточных в условиях письменной речи. Анализ речевой деятельности как средства общения показывает, что более явно заметной целью говорящего является выражение. С этой точки зрения к лингвистическому анализу следует подходить с функциональной точки зрения, а язык – это система средств выражения, служащая каким-либо целям.

Ключевые слова: стиль, языковые средства выражения, речевые формы, функциональность, речевой акт

Rəyçi: filol.f.d., dos. K.Cəfərova
Redaksiyaya daxil olub: 05.11.2024

H.Ə.MURADZADƏ

baş müəllim

e-mail: hmehraliyeva@yahoo.com

:<https://orcid.org/0009-0006-1221-6732>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2024.4.058

ÜSLUBİ TƏDQIQATLARDA YENİ YANAŞMALAR VƏ METODLAR

Xülasə. Üslubi tədqiqatlar sahəsində son illərdə inkişaf etdirilmiş yeni yanaşmalar və metodlar daha dərin və obyektiv təhlillərin aparılmasına imkan vermişdir. Korpus dilçilik, kompüterləşdirilmiş üslub analizi, duyğu analizi və vizual üslubun öyrənilməsi kimi yeni metodlar stilistika tədqiqatlarını daha zəngin və geniş bir sahəyə çevirmişdir. Bu yeni yanaşmaların tətbiqi həm elmi, həm də ədəbi tədqiqatların irəliləməsinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verəcəkdir. Lakin bu metodların tətbiqində qarşılaşılan çətinliklər və məhdudiyyətlər də nəzərə alınmalı, metodologiyaların daha da təkmilləşdirilməsi üçün yollar axtarılmalıdır. Üslubi tədqiqatlarda yeni yanaşmalar və metodlar mətnlərin və nitqin üslubi xüsusiyyətlərini daha dərin və geniş şəkildə öyrənməyə imkan verir. Bu yanaşmalar ədəbiyyatın və dilin müxtəlif üslubi tərəflərini anlamaq üçün dərinlən təhlil alətləri təqdim edir. Yeni metod və yanaşmalar stilistika tədqiqatlarının gələcək inkişafına və yeni tədqiqat istiqamətlərinin formalaşmasına töhfə verəcəkdir.

Açar sözlər: dilin aspektləri, yazı üslubu, sentiment analizi, ikonik üslub, vizual üslub, texnoloji yanaşmalar, obrazlı üslub

Üslubi tədqiqatlar, dilin müxtəlif aspektlərini və yazı üslubunun formalarını araşdıran bir sahə olaraq, ədəbi və elmi təhlillərin əsas alətlərindən biridir. Bu sahə, dilin ifadə imkanlarını və müəlliflərin üslub seçimlərini araşdıraraq, mətnlərin dərin mənalərini ortaya qoyur. Son illərdə, üslubi tədqiqatlarda bir sıra yeni yanaşmalar və metodlar inkişaf etdirilmişdir. Bu məqalə, bu yenilikləri və onların tətbiq sahələrini nəzərdən keçirir.

1. Üslubi tədqiqatların ənənəvi yanaşmaları. Əvvəlcə, üslubi tədqiqatlarda ənənəvi yanaşmaların nə olduğunu qısa şəkildə xatırlamaq faydalıdır. Üslubun təhlili adətən dilin leksik, sintaktik və morfoloji strukturlarına diqqət yetirir. Ənənəvi üslubi tədqiqatlarda yazının dilindəki özünəməxsus xüsusiyyətlər, söz seçimləri, cümlə quruluşu və təkrarlamalar üzərində dayanılır. Bu yanaşmalar yazının üslubunun xarakteristikalarını müəyyən etmək məqsədini güdür.

2. Yeni yanaşmalar və metodlar. Son illərdə üslubi tədqiqatlarda bir çox yeni metod və yanaşmalar inkişaf etmişdir. Bunlar arasında dilin istifadəsinin daha mürəkkəb aspektlərini aşkar etməyə imkan verən statistik və texnoloji yanaşmalar da yer alır.

a) Korpus lingvistikası

Korpus lingvistikası, dilin böyük miqdarda nümunələr əsasında təhlilini aparmağa imkan verir. Bu yanaşma, üslubi tədqiqatlarda müəyyən bir yazının və ya dövrün dilini analiz etmək üçün çox faydalıdır. Korpus lingvistikası vasitəsilə, müəyyən bir müəllifin yazılarında ki söz və ifadələrin tezliyini, istifadəsini və kontekstini analiz edərək, üslub haqqında daha dəqiq nəticələr əldə etmək mümkündür. Bu metod dilin daha əvvəl müşahidə edilməmiş xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa imkan verir.

b) Kompüterləşdirilmiş üslub analizi

Son dövrlərdə kompüterləşdirilmiş üslub analizi metodları daha çox populyarlaşmışdır. Bu metodlar, yazının qrammatik strukturlarını və stilistik xüsusiyyətlərini rəqəmsal vasitələrlə analiz etməyə imkan verir. Yazılı mətnlərdəki təkrarlanan frazalar, cümlə uzunluqları, lüğət

və sintaktik quruluşlar kimi üslub xüsusiyyətləri, proqramlar vasitəsilə daha sürətli və dəqiq təhlil edilə bilər. Məsələn, stilometrik alətlərdən istifadə edərək bir müəllifin üslubunun müəyyən olunması mümkündür.

c) Sentiment analizi

Son zamanlarda, üslubi tədqiqatlarda “sentiment analizi” kimi yeni metodlar da istifadə olunur. Bu metod yazılı mətnin emosional və psixoloji tonunu analiz etməyə yönəlmişdir. Müəllifin yazılarındakı emosional yüklənməni təhlil edərək, yazının hansı duyğu və hissləri oyatdığı müəyyən edilə bilər. Bu yanaşma, xüsusən ədəbi əsərlərin və ya müxtəlif dövrlərdəki siyasi və sosial yazıların təhlilində əhəmiyyətli rol oynayır.

3. Diskurs analizi. Diskurs analizi, mətnlərin və nitqin geniş kontekstlərini öyrənir. Bu yanaşma, ideologiya və güc münasibətlərini təhlil edir. Diskurs-analiz, müxtəlif növ mətnlərin və ifadələrin insanların danışdığı fəaliyyəti məhsulları kimi ictimai-siyasi şəraitdə və mədəni-tarixi şəraitdə interpretasiya edilməsi üçün analitik metodların toplusudur [10]. Belə tədqiqatların tematik, predmetli və metodik xüsusiyyətlərini “diskurs” anlayışı vurğulayır. Diskurs sosial baxımdan şərtlənmiş və mədəniyyətə görə sabitləşmiş qaydaların rəşional təşkil olunmuş sistemi və danışdığı fəaliyyətinin strukturunda ayrı-ayrı ifadələrin qarşılıqlı əlaqəsidir. Bu anlayış T.A. van Deykin tərəfinə əsaslanır: “Geniş mənada diskurs, dil formasının, mənanın və hərəkətin mürəkkəb birliyidir ki, ən yaxşı şəkildə kommunikativ hadisə və ya kommunikativ akt anlayışı ilə xarakterizə oluna bilər” [4, s. 58]. Diskurs-analiz, müstəqil elmi bilik sahəsi kimi 1960-cı illərdə Fransada dilçilik, tənqidi sosiologiya və psixanalizin strukturalist ideologiyasının ümumi inkişaf tendensiyaları çərçivəsində birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Bu istiqamətin əsasını qoyanların, yəni E.Benvenist, L.Althusser, R.Jakobson, R.Barthes, J.Lacan və başqalarının işlərində F. de Saussurenin təklif etdiyi dil (bax: dil) və danışığın ayrılması nəzəriyyəsi davam etdirilmiş və onların nitq aktları nəzəriyyəsi, şifahi dilçilik, mətnin koqnitiv pragmatikası ilə birləşdirilməsi cəhdləri göstərilmişdir. Formal olaraq “diskurs-analiz” – Z.Harrisin amerikalı dilçi tərəfindən tərkibivəhdətli yanaşmanı genişləndirmək üçün tətbiq etdiyi metodu göstərən “discourse analysis” terminini Fransız kontekstinə köçürülməsidir [4, s.66]. Gələcəkdə diskurs-analiz, müxtəlif ifadə mətnlərində mövcud olan və onların gizli və ya aşkar olaraq nümayiş etdirən sosial-mədəni (ideoloji, siyasi, dini və s.) əvvəlcədən təyin olunmuş şərtləri aşkar edən belə bir interpretasiya texnikası yaratmağa cəhd etdi. Bu, elmi istiqamətin proqramlı istiqaməti və ümumi məqsədi oldu. Bu alimlərin işləri, “diskurs-analiz məktəbi” kimi tanınan müxtəlif tədqiqatların və bütöv bir bilik sahəsinin yaranmasına təkan verdi. Bu məktəb 1960-1970-ci illərin başlanğıcında yaranmış “tənqidi dilçilik” nəzəriyyəsinə əsaslanmışdı və danışığı fəaliyyətini əsasən onun sosial əhəmiyyəti baxımından nəzərdən keçirirdi (bax: Cəmiyyət) [5, s.21]. Bu nəzəriyyəyə görə, ifadələr kommunikatorların (danışan və yazanların) konkret ictimai vəziyyətdəki fəaliyyətinin nəticəsidir; nitq subyektlərinin münasibətləri adətən sosial münasibətlərin (asılılıqların və qarşılıqlı asılılıqların) müxtəlif növlərini əks etdirir; kommunikasiya vasitələri (bax: Kommunikasiya) onların istənilən səviyyədə fəaliyyəti ilə sosial şəkildə şərtləndirilmişdir, buna görə də ifadələrin məzmunu və forması arasındakı əlaqə ixtiyari deyil, həmişə danışığı vəziyyəti ilə motivasiyalıdır. Nəticə olaraq, əksər tədqiqatçılar diskurs anlayışına getdikcə daha çox müraciət edirlər ki, bu da sosial-mədəni faktorlarla müəyyən edilmiş və əlaqəli bir mətn kimi təyin olunur. Sosial kommunikasiyanın kontekstinə tədqiq etmək üçün diskursda yalnız dil formalarının deyil, həm də qiymətləndirmə məlumatlarının, kommunikatorların şəxsiyyət və sosial xarakteristikalarının, onların “fon” birləşmələrinin, kommunikasiya niyyətlərinin və sosial-mədəni vəziyyətin müəyyənləşdirilməsi önəmlidir [7, s.199].

İşin elmi nəticəsi: Son illərdə üslubi tədqiqatlarda inkişaf etdirilən yeni yanaşmalar və metodlar, dilin və yazı üslubunun daha dərinə və daha obyektiv şəkildə analizinə imkan vermişdir. Bu yeniliklər, üslubun müxtəlif aspektlərini araşdırmağa yönəlmiş ənənəvi yanaşmalara əlavə olaraq, daha mürəkkəb dil strukturlarını və yazı üslubunun incəliklərini açığa çı-

xarmağa imkan verir. Ənənəvi üslub analizi, dilin leksik, sintaktik və morfoloji xüsusiyyətləri üzərində fokuslanaraq yazıçının dilindəki təkrarlanan nümunələri və struktur xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə çalışır. Lakin müasir yanaşmalar bu tədqiqatları genişləndirir və yeni perspektivlər təqdim edir.

İşin elmi yeniliyi: Bu işin elmi yeniliyi, üslubi tədqiqatlarda yeni metodların və yanaşmaların tətbiqi ilə əlaqədardır. Bu metodların tətbiqi, üslubi tədqiqatlarda daha əvvəl mümkün olmayan dərinlikdə və dəqiqlikdə təhlil etməyə imkan verir. Yenilikçi yanaşmaların birləşməsi, yalnız dilin struktur aspektlərini deyil, həm də emosional, psixoloji və vizual üslub təhlilini əhatə edərək daha geniş və kompleks bir perspektiv təqdim edir. Bu, həm elmi, həm də ədəbi tədqiqatların daha zəngin nəticələr əldə etməsinə səbəb olacaqdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Bu işin tətbiqi əhəmiyyəti, üslubi tədqiqatların ənənəvi yanaşmalarının genişləndirilməsi və yeni metodların tətbiqi ilə dilin və yazı üslubunun daha dərinlən və obyektiv şəkildə təhlil edilməsi ilə əlaqədardır. Müasir dövrdə üslubi tədqiqatlarda statistik və texnoloji yanaşmaların inkişafı, yazılı mətnlərin təhlilini daha sürətli, dəqiq və çoxşaxəli etmək imkanı yaratmışdır. Bu yanaşmaların tətbiqi, bir neçə mühüm sahədə əhəmiyyətli faydalar təmin edir. Son olaraq, bu metodların tətbiqi, üslubi tədqiqatlarda daha obyektiv və geniş təhlillərin aparılmasını təmin edərək dilin və yazı üslubunun daha çox aspektini ortaya qoyur.

Ədəbiyyat

1. Biber, D. Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use / D.Biber, R.Reppen, – Cambridge University Press. – 2015.
2. Müller, C. Stylistic Approaches to Discourse Analysis / C.Müller, – Routledge. – 2016.
3. Pennebaker, J.W. Linguistic Inquiry and Word Count: LIWC2015 / J.W.Pennebaker, C.K.Chung, – Pennebaker Conglomerates. – 2011.
4. McEnery, T. Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice / T.McEnery, A.Hardie, – Cambridge University Press. – 2012.
5. Liu, B. Sentiment Analysis and Opinion Mining. Synthesis Lectures on Human Language Technologies / B.Liu, – 2012.
6. Bateman, J.A. Multimodal Discourse: Systemic Functional Perspectives / J.A.Bateman, K.H.Schmidt, – Routledge. – 2012.
7. Jewitt, C. The Routledge Handbook of Multimodal Analysis / C.Jewitt, – Routledge. – 2017.
8. Kress, G., & van Leeuwen, T. Reading Images: The Grammar of Visual Design. Routledge. – 2006.

H.A.Muradzada

New Approaches and Methods in Stylistic Research

Summary

In the field of stylistic research, new approaches and methods developed in recent years have allowed for deeper and more objective analysis. New methods such as corpus linguistics, computerized style analysis, sentiment analysis, and the study of visual style have transformed stylistic research into a richer and broader field. The application of these new approaches will contribute significantly to the advancement of both scientific and literary research. However, the challenges and limitations encountered during the application of these methods must also be considered, and ways to further refine the methodologies should be sought. New approaches and methods in stylistic research enable a deeper and broader study of the stylistic features of texts and speech. These approaches provide profound analytical tools to understand the various stylistic aspects of literature and language. The new methods and approaches will contribute to the future development of stylistic research and the formation of new research directions. In recent years, many new methods and approaches have been developed in stylistic research.

Keywords: language aspects, writing style, sentiment analysis, iconic style, visual style, technological approaches, figurative style

X.A.Мурадзада

Новые подходы и методы в стилистических исследованиях

Резюме

В области стилистических исследований новые подходы и методы, разработанные в последние годы, позволили проводить более глубокий и объективный анализ. Новые методы, такие как корпусная лингвистика, компьютерный анализ стиля, анализ сентиментов и исследование визуального стиля, трансформировали стилистические исследования в более богатую и широкую область. Применение этих новых подходов значительно способствует развитию как научных, так и литературных исследований. Однако необходимо также учитывать вызовы и ограничения, с которыми сталкиваются при применении этих методов, и искать пути для дальнейшего совершенствования методологий. Новые подходы и методы в стилистических исследованиях позволяют проводить более глубокое и широкое изучение стилистических особенностей текстов и речи. Эти подходы предоставляют глубокие аналитические инструменты для понимания различных стилистических аспектов литературы и языка. Новые методы и подходы будут способствовать будущему развитию стилистических исследований и формированию новых направлений в исследовательской деятельности. В последние годы в стилистических исследованиях было разработано множество новых методов и подходов.

Ключевые слова: аспекты языка, стиль письма, анализ сентиментов, иконический стиль, визуальный стиль, технологические подходы, фигуративный стиль

Rəyçi: filol.f.d. A.M.Ağazadə

Redaksiyaya daxil olub: 13.11.2024

M.M.MUSTAFAYEVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: mustafayeva1964@bk.ru

: <https://orcid.org/0009-0005-0982-8546>

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

10.62021/0026-0028.2024.4.062

ŞİFAHİ TƏRCÜMƏDƏ NATİQİN FƏRDİ ÜSLUBUNUN QORUNMASI

Xülasə. Natiq nitqinin tərcümə xüsusiyyətləri son onilliklər ərzində tədqiqatçıların diqqət mərkəzində durur. Problemə maraq azalmır, əksinə daha çox aktuallaşır. Şifahi tərcümə prosesində natiqin fərdi üslubunun qorunması mövzusu dilçilərin araşdırdığı çoxsaylı tərcümə problemlərindən biridir. Məqalədə natiq nitqinin tərcüməsinə birbaşa təsir edən bəzi aspektlərin işıqlandırılmasına cəhd edilmişdir. Burada şifahi janrın ən geniş yayılmış növü olan natiq nitqinin tərcümə prinsipləri, nitqin dil xüsusiyyətlərinin – leksik, qrammatik və üslubi cəhətdən tərcümə dilində uyğunluğun əldə olunması qanunauyğunluqları kimi məsələlərə toxunulmuşdur. Natiqin fərdi üslubunun şifahi tərcümədə qorunub saxlanılması, məxəz və hədəf dillərdə semantik ekvivalentliyə nail olmaq tərcüməçinin ən başlıca vəzifəsidir.

Açar sözlər: şifahi tərcümə, natiq, fərdi üslub, ekvivalentlik normaları, lokutiv akt

Natiqlik sənəti bir şifahi söz sənəti kimi bütün dövrlərdə insanlar tərəfindən qiymətləndirilib və eyni zamanda, fəlsəfi estetik biliklərin, siyasi ideyaların yayılmasında təlim və tərbiyə vasitəsi olmuşdur. Bu gün natiqlik sənəti həmişə olduğundan daha aktualdır. Dünyanın siyasi mənzərəsi yeni siyasi baxışlar formalaşdırır. Dövlətlər arasında diplomatik münasibətlərin qurulması, genişlənməsi yeni reallıqlar doğurur. Bu isə, öz növbəsində, siyasi natiqlik istiqamətinin, onun nümayəndələrinin yetişməsinə təkan verir. Müxtəlif görüşlərin, sammitlərin, konfransların keçirilməsi digər tərəfdən tərcüməçilik fəaliyyətinin genişləndirilməsinə olan zərurəti artırır.

Natiq nitqinin tərcümə xüsusiyyətləri son onilliklər ərzində tədqiqatçıların diqqət mərkəzində durur. Problemə maraq azalmır, əksinə daha çox aktuallaşır.

Şifahi tərcümə prosesində natiqin fərdi üslubunun qorunması mövzusu dilçilərin araşdırdığı çoxsaylı tərcümə problemlərindən biridir.

İstər yazılı, istərsə də şifahi çıxışlar zamanı natiqin fərdi üslubu bu çıxışların əsasını təşkil edir.

Məsələ burasındadır ki, son vaxtlara kimi hər hansı çıxışlar zamanı natiqin fərdi üslubuna tərcümədə bir o qədər də ciddi əhəmiyyət verilmirdi. Lakin müasir qloballaşma şəraitində dünyanın ictimai-siyasi mənzərəsinin dəyişməsi və siyasi-diplomatik həyatın fəallaşması tərcüməçilik peşəsinə olan zəruriyyəti və, müvafiq olaraq, tərcüməçi işini yüksək səviyyədə təşkil etmək tələbatını məqsəd olaraq qarşıya qoyur.

Əgər natiq geniş kütləyə tanış olan məşhur bir personajdırsa, əlbəttə, məsələnin həlli daha asandır, əgər natiq cəmiyyətdə yeni, az tanınmış bir şəxsdirsə, vəziyyət daha mürəkkəbdir. Şifahi tərcümə prosesində düzgün və adekvat tərcüməyə nail olmaq üçün bu və ya digər natiqin nitqinə xas olan leksikanı, qəlib sözləri, ifadə vasitələrini, emosional çaları və s. bir-birindən fərqləndirmək, fərdi xüsusiyyətləri dəqiqləşdirmək və hədəf dildə lazımi ekvivalentləri düzgün seçmək lazım gəlir.

Məlumdur ki, natiqlik sənətinin bünövrəsi antik dövrlə sıx bağlıdır. Hələ o dövrdə ritoriklərin fərdi üslubu məsələsi natiqlik sənətinin nəzəriyyəçilərinin diqqət mərkəzində idi.

Dionisiy fərdi üslubu rəssamlıqla müqayisə edərək deyirdi ki, bütün rəssamlar eyni rənglərdən istifadə edirlər, lakin onların hər biri rəngləri özünəməxsus şəkildə qarışdırırlar. Sözlər də belədir, hamı eyni sözlərdən istifadə edir, lakin müxtəlif birləşmələr şəklində. Yəni onların dilin ifadə və təsvir vasitələrindən istifadə manerası onların fərdi üslubunu xarakterizə edirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatının şahı Nizami Gəncəvi öz ideyaları ilə, söz sənəti ilə dövrünün natiqlik sənətinin zirvəsində durur. Şairin sözün sirli qüdrətinə verdiyi qiymət onun öz misralarında gözəl səslənir: “elə natiqlər ki, dilləri atəş, heyrandı onlara səmada günəş” [9, s. 3].

Müasir ritorika sənətində natiqin fərdi üslubu onun şəxsiyyətini, təfəkkürünü, dil bacarıqlarını və natiqlik biliklərini səciyyələndirir. Mütəxəssislər bu məsələyə xüsusi diqqət yetirirlər. “Siz sadəcə nitq söyləmirsiniz. Bu məhz sizin nitqiniz olmalıdır. Bütün qaydalara əməl etsəniz belə, texnologiyalara yiyələnsəniz belə vacib olan nəşə çatmayacaq. O çatmayan isə sizin özünüzsünüz ” [6, s. 139]. Natiqin fərdi üslubu onun fərdi manerası, nitqin qurulması, təsiretmə üsulları, dilin ifadə vasitələri, intonasiya, jestlər və s. ilə müəyyən olunur. D.Karneqi özünün “Dostları necə qazanmalı və insanlara necə təsir etməli?” kitabında yazır: “Natiq üçün ən qiymətli olan onun fərdiliyidir, onu əzizləyin və qoruyun” [2, s. 120].

Məlumdur ki, natiq nitqi publisistik üslubun şifahi altüslubudur. Başqa sözlə, burada nitq aktı baş verir, müvafiq olaraq şifahi nitqin və şifahi tərcümənin nəzəri prinsipləri əlaqəli şəkildə öyrənilir.

Natiq öz çıxışını hazırlayarkən onun qarşısında üç sual durur: nə deməli, harada deməli və necə deməli. Aydınır ki, bu üç sualdan tərcüməçini narahat edən, onu məsuliyyətə sövq edən üçüncü sualdır. Natiqin deməli olduğu dil materialını necə tərcümə etməli.

Natiq nitqi öz özlüyündə kifayət qədər mürəkkəb hadisədir. Nəzəri cəhətdən natiq nitqi lokutiv aktdır, yəni danışq aktdır. Bu akt özündə səslərin tələffüzünü (fonasiya aktı), sözlərin istifadəsini və onların qrammatik qaydalara uyğun əlaqələndirilməsini, onların köməyi ilə bu və ya digər obyektlərin ifadə olunmasını, adlanmasını (referensiya aktı) və s. birləşdirir. Uzun illər ərzində dilçilik məhz lokutiv aspektin öyrənilməsinə yönəldilmişdir. Burada danışığın fonetik tərəfi onun səslənmə cəhətlərini, leksikologiya – söz tərkibini, sintaksis – sözlərin cümlədə birləşmə qaydalarını, sosiologiya isə cümlələrin interpretasiyasını və mənasını müəyyən edərək propozision məzmun kəsb edir [5, s. 97-103].

Digər tərəfdən, natiq nitq söyləyərkən təkcə dillə əlaqəli tərəfləri deyil, həm də dildən kənar məsələləri düşünür, mövzu seçimi, çıxışın janrı, auditoriyanın, kütləvi dinləyicilərin düşüncəsinə nitqin təsiri, fərdi üslub və digər amillər gözədən keçirilir.

Fəaliyyəti dövründə yüzlərlə natiqlərlə iş birliyi quran tərcüməçilər yüksək nəticələrə nail olmaq üçün hər bir natiqin nitqini kompleks şəkildə təhlil etməyi bacarmalıdılar. Bu məqsədlə çıxışların audio və ya video yazıları hərtərəfli baxılmalı, dinlənilməli, bu və ya digər şəxsiyyətin nitqinin xarakterik xüsusiyyətləri təhlil olunmalıdır. Çıxışları təhlil edərkən natiqlərin fərdi üslubunu səciyyələndirən bir çox cəhətlər müəyyən edilir: siyasi klişələrin istifadəsi; emosional çalarlı siyasi terminlərin işlənməsi; diplomatik modallığın işlənməsi; xüsusi söz və söz tərkibinin olması.

Natiq nitqinin gözlənilməz tərəfləri də az deyil. Göstərdiyimiz səciyyəvi xüsusiyyətlərlə yanaşı, natiqin çıxışlarında ədəbi dil normalarından kənara çıxma halları da müşahidə olunur (məsələn, SSRİ-nin keçmiş dövlət başçısı M.S. Qorbaçovun nitqində sadə xalq dilində söz və ifadələr, təhrif olunmuş frazeoloji birləşmələr (okkazionalizmlər) və s.). Bu halda tərcüməçi natiqin nitqindəki qüsurları nəzərə alaraq nitqin auditoriyaya çatdırılmasında süzgəc rolunu oynamalıdır. Əlbəttə, natiqin danışq manerası, işlətdiyi loru sözlər dinləyicilərə müəyyən qədər maraqlı görünə bilər. Lakin bəzi hallarda natiqin nitqinə xas olan qüsurların və xüsusi detalların dəqiqliyi ilə tərcümədə verilməsi bir qədər artıq və yersiz görünə bilər. İnformasiyanın hərfi tərcüməsi natiqə qarşı hətta təxribat mesajı verə bilər. Burada vacib olan ekvivalent

ifadələrin düzgün seçilməsi, sintaktik qaydalara əməl olunmasıdır. Əks halda, səhv tərcümə diplomatik modallığın pozulması ilə nəticələnə bilər. Bu isə yolverilməz haldır.

Natiq nitqinin fərdi xüsusiyyətlərinə toxunarkən səsləndirilən mətnin təkcə dil tərkibi-fonetik, leksik, qrammatik, sintaktik, o cümlədən, idiomatik qatlarının tərcümədə verilməsi problemləri təhlil olunmur. Bu xüsusiyyətlərlə yanaşı, auditoriyanın informasiyanı qəbul etməsinə təsir edə biləcək bir sıra xüsusiyyətlər ola bilər:

- Nitqin surəti
- Jestikulyasiya
- Natiqin intonasiyası

Nitq aktının dil struktur cəhətləri, fonetik səviyyəsi, lokativ funksiyası və digər nəzəri istiqamətlərin nəzərdən keçirilməsi, öyrənilməsi qarşıya qoyulan məqsədin bir hissəsidir. Ümumi tərcümə nəzəriyyəsində tərcümə norması anlayışı vardır ki, buna əsasən də tərcümənin keyfiyyət meyarı ölçülür. Tərcümənin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi onun müəyyən edilmiş tələblərə cavab verməsi ilə müəyyən olunur. Tərcümənin keyfiyyət meyarına qoyulan tələblərin cəmi tərcümə norması adlanır. Tərcümənin keyfiyyəti onun tərcümə normalarına uyğunluq dərəcəsi ilə ölçülür. Normativ tələblər tərcümə qaydaları və prinsipləri şəklində formalaşdırılmışdır. Tərcümə normativləri əsasən aşağıdakı qaydada müəyyən olunmuşdur:

1. Tərcümənin ekvivalentlik normaları;
2. Tərcümənin janr-üslubi normaları;
3. Tərcümənin nitq normaları;
4. Tərcümənin pragmatik normaları;
5. Tərcümənin konvensial normaları [3, s. 279-281].

Tərcümənin ekvivalentlik normalarının ölçüləri dəyişməz olaraq qalır. Hər bir konkret hal üçün ekvivalentlik hədəf və məxəz dillərin leksik vahidləri arasında uyğunluq nisbəti ilə müəyyən olunur. Bu zaman tərcümə prosesinə birbaşa təsir edən pragmatik amillər nəzərə alınmalıdır. Əgər tərcümə qeyri-ekvivalent hesab olunarsa, yəni tərcümə orijinalın məzmununu heç olmasa ən aşağı səviyyədə belə əks etdirmirsə, bu hal tərcümədə ekvivalent normalarının pozulması kimi qiymətləndirilir. Bəzi vaxtlarda nisbətən aşağı səviyyədə yerinə yetirilmiş tərcümə məqbul sayıla bilər, bu o halda olur ki, dillərarası kommunikasiya üçün orijinalın məzmununun, maksimal məna uyğunluğu və ya yaxınlığının tərcümədə verilməsi çox da tələb olunmur. Tərcümənin janr – üslubi tələblərə cavab verməsi, həmçinin normativ qaydalardan biridir. M.Y.Bloxun tərifinə görə, “üslub mətnin ifadə tərzini xarakterizə edir, janr isə mətnin məqsədini xarakterizə edir” [1, s. 6].

Ayındır ki, obrazlı ifadələr tərcüməçinin işini çətinləşdirən məqamlardandır, çünki məlum məsələdir ki, xarici dildə mövcud olan, yad düşüncənin məhsulu olan komik, kinayəli zarafatların, ifadələrin asanlıqla tərcümə dilində verilməsi mümkün deyil, belə ki, onların bəzilərinin, ümumiyyətlə, ekvivalenti olmaya bilər. Buna səbəb müxtəlif mədəniyyətlər, müxtəlif mental dəyərlər, dünyanın sadə mənzərəsi və dünyanın dil mənzərəsi kimi linqvistik amillərin tərcümə prosesinə təsir etməsidir. Bu kimi hallarda sözün təkcə leksik mənasını bilmək kifayət etmir, sözün mədəni situasiya ilə əlaqəsini bilmək vacibdir. Dilçi E.A.Naydanın dediyi kimi, “əgər biz sağ ol” sözünün hansı şəraitdə, günün hansı vaxtında, hansı müddətə, hansı insanlarla, hansı kontekstdə, hansı jestlər, intonasiya və səs ahəngi ilə deyildiyini bilmiriksə, onun leksik mənasını söyləmək faydasızdır” [4, s. 47].

Şifahi tərcümədə natiqin fərdi üslubunun qorunması natiqin öz nitqi ilə xalqı maarifləndirmək, öz ritorikasına auditoriyanı inandırmaq şüurlara təsir etmək məqsədini gerçəkləşdirir.

İşin elmi yeniliyi: Natiqin fərdi üslubunun tərcümədə verilməsi tərcüməşünaslıqda nisbətən yeni konsepsiyadır. Bu sahədə aparılan araşdırmalar barmaqla sayılacaq qədərdir. Natiqin fərdi üslubunun şifahi tərcümədə qorunması aspektindən mövzu demək olar ki, araşdırılmamışdır və elmi cəhətdən yenidir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Bu mövzuda aparılan tədqiqat işi, ilk növbədə, tərcüməçilər və tərcümə ilə maraqlanan digər mütəxəssislər üçün faydalı ola bilər. Məqalə ali məktəblərdə tərcümə fənninin tədrisində əlavə ədəbiyyat kimi istifadə oluna bilər.

İşin elmi nəticəsi: Mövzunun araşdırılması göstərdi ki, müxtəlifdilli auditoriyada nətiqin tərcüməsi və onun fərdi üslubunun tərcümədə qorunması tərcüməçinin bir tərəfdən, nətiqin fonetik-prosodik cəhətlərinə, özünəməxsus dili və manerasına bələd olmasını şərtləndirir, digər tərəfdən, tərcümənin ekvivalentlik, janr-üslubi, nitq, pragmatik və konvensial normalarını özündə birləşdirən tərcümə qanunlarına tabe olmağı vacib edir.

Ədəbiyyat

1. Блох, М.Я. Просодия в стилизации текста [Текст] /М.Я. Блох, Е.В.Великая. – М.: Прометей, – 2012. – 148 с.
2. Карнеги, Д. Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей: Прогресс / Д.Карнеги, – Москва, – 1989.
3. Комиссаров, В.Н. Теория перевода лингвистические аспекты: учеб. для ин-тов и фак. Иностр. Яз. – М.: Высшая школа, – 1990. – 253 с.
4. Найда, Е.А. Анализ значения и составления словарей // Новое в лингвистике No2. М., – 1962. – с. 45-71.
5. Остин, Дж. Классификация речевых актов / Под. ред. Дж. Остин. – Москва, – 1999, – 312 с.
6. Collins, ph. The Art of Speeches abd Presentations [Text] / ph. Collins. – Wiley, – 2012. – 211 p.
7. <https://cyberleninka.ru/article/n/individualnyy-stil-oratora-i-ego-prosodicheskie-markery/viewer>
8. https://spravochnik.ru/yazyki_perevody/individualnyy_stil_oratora_v_perevode/
9. UNEC <http://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/M-VZU->

M.M.Mustafayeva

The Preservation of the Speaker's Individual Style in Oral Interpretation

Summary

In recent decades, the translation of public speaking has become a focal point for researchers. The issue of preserving the individual style of the speaker during oral translation is one of the topics studied in modern translation studies. This article examines the principles of translating public speaking, addressing the issues of translation equivalence from the perspective of lexical, grammatical, and stylistic features. It analyzes the phonetic structure, intonation of public speaking, and their impact on the translation process.

Key words: oral translation, individual style of the speaker, norms of equivalence, locutionary act

M.M.Мустафаева

Сохранение индивидуального стиля оратора при устном переводе

Резюме

В последние десятилетия вопросы перевода ораторской речи находятся в центре внимания исследователей. Проблема сохранения индивидуального стиля оратора при устном переводе – одна из исследуемых тем в современном переводоведении. В статье рассматриваются принципы перевода ораторской речи, затрагиваются вопросы переводческой эквивалентности с точки зрения лексико-грамматических и стилистических особенностей. Анализируется фонетический строй, интонация ораторской речи и воздействие их на переводческий процесс.

Ключевые слова: устный перевод, индивидуальный стиль оратора, нормы эквивалентности, локутивный акт

Rəyçi: f.e.n., dos. R.F.Əmrahova

Redaksiyaya daxil olub:15.11.2024

S.Ə.RÜSTƏMOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

:<https://orcid.org/0009-0005-2592-7691>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2024.4.066

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN “PİR” HEKAYƏSİNDƏ SÖZ SIRASININ FUNKSİYALARI

Xülasə. Məqalədə böyük sənətkar Ə.Haqverdiyevin “Pir” hekayəsində söz sırasının sintaktik xüsusiyyətləri və funksiyaları araşdırılıb. Burada cümlə üzvlərinin və ümumiyyətlə, sözlərin, ifadələrin cümlədə yerinin dəqiqləşdirilməsi, milli ədəbi dilimizin möhkəm zəmin üzərində düzgün xətt üzrə inkişaf etdirilməsi və zənginləşdirilməsində ədibin xidmətləri barədə aydın təsəvvür yaranır. Qeyd etdiyimiz kimi, söz sırası cümləni təşkil edən sözlərin müəyyən qayda əsasında sıralanmasıdır. Danışqı dili ünsiyyət vasitəsi olduğu üçün ədəbi dil normalarından kənara çıxma hallarına rast gəlinə bilər. Ə.Haqverdiyev yazıçı duyğusu ilə bu faktların bir çoxuna toxunmaya bilərdi, lakin ədib Azərbaycan dilinin praktik şəkildə tədrisi ilə məşğul olması, tədqiqatımızdan da görünür ki, öz əsərlərinə nəzər salarkən bir çox sözlərin ümumi ədəbi norma-lara uyğun işlənmədiyini müşahidə etmiş, onların yerini dəqiqləşdirməyə çalışmışdır. Məqalədə söz sırası və cümlə üzvlərinin sırası anlayışlarını, cümlənin qrammatik üzvlənməsi və aktual üzvlənməsinin bir-bi-rindən fərqləndirilməsi əsaslı görünür.

Açar sözlər: realist, cümlə üzvləri, nitq fəaliyyəti, söz sırası, söz birləşmələri, tamamlıq, leksik-semantik

Realist Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdir. Dahi sənətkarımız sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının ilk yaradıcılarındanandır. Görkəmli yazıçı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dramaturq, nasir, teatr xadimi, istedadlı alim və mütərcim kimi daxil olmuşdur. Ədib 1870-ci il mayın 17-də Azərbaycanın Şuşa şəhəri yaxınlığında olan Ağbulaq kəndində anadan olmuşdur. Yaradıcılığa on doqquzuncu əsrin doxsanıncı illərində başlayıb. Ədibin dili son dərəcədə zəngindir, xalq danışığına, folklor ədəbiyyatına yaxındır. Klassik realist dramaturgiyamızı dolğun məzmunlu dram əsərləri ilə zənginləşdirən ədib eyni zamanda müxtəlif mövzulu nəsr əsərləri ilə şöhrətlənmişdir. Ə.Haqverdiyevin dövrün bir sıra mühüm məsələlərinin obrazlı həllini verən yumoristik-satirik hekayələri və povestləri, XX yüzilliyin əvvəlində milli nəsrdə gedən axtarışları ifadə etmək baxımından ən səciyyəvi klassik bədii nümunələrdir.

Dahi sənətkarımızın nəsr yaradıcılığı ədəbiyyatımızda mühüm yer tutur. Yazıcının hekayələri mövzuca müxtəlifdir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, bütün yaradıcılığı ilə milli-mənəvi dəyərlərə, gələcək nəslin maarifçi ruhda böyüməsinə, təlim-tərbiyə almasına xidmət edən ədib “Hekayələr” kitabına “Ata və oğul”, “Mozalan bəyin səyahətnaməsi”, “Bomba”, “Marallarım”, “Dəccalabad”, “Mirzə Səfər”, “Dış ağrısı”, “Pir”, “Çəşmək” və s. hekayələri daxil edib. Müəllifin satirik ruhda, bəzən ironiya, bəzənsə ürək ağrısı ilə qələmə aldığı bu ədəbi nümunələr 100 ilə yaxın bir dövrdə Azərbaycan oxucusu üçün dəyərini və aktuallığını itirməyib. Görkəmli söz ustalarımız dilin inkişaf qanunlarını düzgün başa düşərək, dil mədəniyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində misilsiz xidmət göstərmişlər. Xalq tərəfindən yaradılmış və ümumxalq dilinə, milli dilə keçmək hüququ qazanmış hər bir həyatı, səciyyəvi və tipik dil vahidini ilk dəfə öz sənətkarları seçib götürmüş, yaradıcılıqla inkişaf etdirərək, öz bədii əsərlərini cilalamış, ədəbi dili yeni vasitələr hesabına zənginləşdirmiş-

lər. Milli ədəbi dilimizin sürətlə inkişafı dövrünün görkəmli nümayəndəsi olan ədib yüksək qüdrətli bir sənətkar olub, xalq həyatının mühüm bir mərhələsini öz ölməz əsərlərində əbədləşdirmişdir. Uzunmüddətli yaradıcılıq yolu keçmiş görkəmli sənətkarın dram və nəsr əsərlərinin zəngin dil materialı bunu daha aydın göstərir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev ədəbi dilin zənginləşməsində, səlisləşməsində bədii ədəbiyyatın mühüm rola malik olduğunu bilirdi. O həm də başa düşürdü ki, ədəbi dilin xalq dilinə daha çox yaxınlaşması, ədəbi dil ilə xalq dili arasındakı uçurumun ləğv edilməsi üçün nəslrlə yazılmış əsərlər şeirə nisbətən daha çox iş görə bilər. Cümlə üzvlərinin və ümumiyyətlə, sözlərin, ifadələrin cümlədə yerinin dəqiqləşdirilməsi, şübhəsiz, ədibin iş üsulları sırasına da daxil idi.

Dildə söz sırası dedikdə, dili nitqi təşkil edən sözlərin müəyyən bir qanunauyğunluq əsasında sıralanması nəzərdə tutulur. Ə.Cavadov söz sırası haqqında belə fikir söyləmişdir: “Sıra komponentlərinin bir-birinə uyğun gəlməsi dildə vahid sıra elementinin meydana çıxmasına səbəb olur. Hər bir dil hadisəsi kimi sıralanma da dilin daxili qanunları əsasında danışanın iradəsindən asılı olmayaraq yaranır, inkişaf edir” [4]. Bu fikirdəki ikinci cümlə ilə tam olaraq razılaşmaq düzgün sayılmır. Doğrudur, dildə sözlərin sırası dilin daxili qanunları əsasında formalaşır. Lakin söz sırasında danışanın iradəsinin təsirini tamamilə də inkar etmək olmaz. Çünki danışq dilində sözlərin sırası danışan şəxsin kommunikativ məqsədindən asılı olaraq pozula bilər. Danışq dilində söz sırası danışan şəxsin iradəsinə tabe olur. Ancaq buradan belə nəticəyə gəlmək olmaz ki, danışan cümləni təşkil edən sözlərin sırasını istədiyi formada düzə bilər. Danışq dilində söz sırasının pozulması söylənilən fikrin anlaşılmasında heç bir çətinlik yaratmalı deyil. H.Həsənov söz sırasını sintaktik vahidlərin normalarının formalaşmasında özünü göstərən ardıcılıq qanununun göstəricisi kimi qəbul edərək yazır: “Nitq prosesində sintaktik vahidlərin ardıcılıq qanunu söz sırası ilə tənzim olunur. Söz sırası bütün sintaktik vahidlərdə vacib xüsusiyyətlərdəndir. Dilin informasiya vericilik funksiyası daşması üçün söz sırasının formalaşmasında onun başlıca vəzifə nitq fəaliyyətinin üzərinə düşür. Nitq fəaliyyəti nəticəsində söz birləşmələrinin, cümlə üzvlərinin özünəməxsus sıra qaydası yaranır” [5].

Qeyd edildiyi kimi, söz sırası cümləni təşkil edən sözlərin müəyyən qayda əsasında sıralanmasıdır. Görkəmli dilçi-alim Zərifə Budaqova cümlədəki sözlərin söz sırasında tutduğu mövqe haqqında dilçilikdə söylənilən fikirləri ümumiləşdirərək yazır: “Sözlərin cümlənin bu və ya digər yerində işlənməsinin səbəbi müxtəlif nöqteyi-nəzərdən izah edilir: 1) Psixoloji nəzəriyyə danışanın psixoloji halını; 2) ritmik nəzəriyyə cümlənin ritmini; 3) formal-qrammatik nəzəriyyə cümlədə formal əlamətləri əsas götürür; 4) məntiqi nəzəriyyə cümlədə sözlərin sırasının fikrin məzmunundan asılı olduğunu qeyd edir” [3, s.51-53].

Danışq dili canlı ünsiyyət vasitəsi olduğu üçün ədəbi dil normalarından kənara çıxma hallarına rast gəlinə bilər. Danışq dilində ədəbi dil normalarının pozulması dilin müxtəlif qatlarında özünü büruzə verir. Bilavasitə qrammatika ilə bağlı olan söz sırasında bu hal daha çox özünü göstərir. Belə ki, ədəbi dildə sabit olan sözlərin sırası danışq dilində pozulur. Ədəbi dildə söz sırası nə qədər sabit və dəyişməzdirsə, danışq dilində isə sərbəst və dəyişkəndir. Danışq dilində söz sırasının dəyişkənliyi onun bədahətənliyi, hazırlıqsızlığı və danışan şəxsin kommunikativ məqsədinin müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Ədəbi dil üçün (şeir dili istisna olmaqla) sözlərin sırasının pozulması nöqsan sayıldığı halda, danışq dili üçün isə bu hal normal hesab olunur.

Azərbaycan dilində söz sırasını pozmaq bədii üslubda mümkün olan bir haldır. Lakin bədii effekt xatirinə, xüsusilə də nəsrə söz sırasını süni surətdə pozmaq olmaz. Dil özü sistem halında müəyyən xətti xarakterdə olduğu üçün sözlərin nitq axını prosesindəki sırası da əhəmiyyətsiz deyildir. Elə dillər vardır ki, söz sırası onlar üçün əhəmiyyətsizdir. Yəni söz sırasının dəyişdirilməsi üslubi dəyişkənlik yaratdığı halda, qrammatik dəyişiklik yaratmır. Məs: Latin, Azərbaycan, rus, alman dilləri üçün söz sırası ingilis dili qədər əhəmiyyətli deyil.

“Pir” hekayəsində də sözlər bir-birlərinə müxtəlif sintaktik əlaqələr vasitəsilə bağlanıb. Və burada cümlədəki sözlərin sırası qrammatik vəzifəyə əsasən sıralanmışdır. Hekayədən əldə etdiyimiz nümunələr əsasında bu vəzifənin necə təzahür etdiyinə nəzər salaq.

1. Bu qonşudan o qonşuya, Gülpəridən Xanpəriyə, Xanpəridən Şahpəriyə... Gecə vaxtı Mirzə Cavadın həyəti arvadlar ilə doldu. (Bu cümlədə həmcins üzvlər arasında tabesizlik əlaqəsi mövcuddur. Və bu əlaqəyə əsasən həmcins üzvlər bir-birinin ardınca sıralanmışdır)

2. Qalan pulların hamısı mənə çatacaq. (Bu cümlənin mübtədası III növ təyini söz birləşməsidir və uzlaşma əlaqəsi əsasında formalaşmışdır. Tamamlıq ilə xəbər arasında isə idarə əlaqəsi mövcuddur) Hekayədəki bütün cümlələr nümunələrdəki kimi müxtəlif sintaktik əlaqələr əsasında yaranmış və sıralanmışdır.

Dildə söz sırasının iki əsas funksiyası mövcuddur. Bunlar sintaktik-semantik və üslubi funksiyadır. Qeyd olunan bu iki funksiyanın hər biri özünəməxsus xüsusiyyətə malikdir.

Söz sırasının sintaktik-semantik funksiyası onunla izah olunur ki, cümlənin semantikasi sırf söz sırasından asılı vəziyyətdədir. Yəni ki, söz sırasında baş verən hər hansı bir dəyişiklik cümlənin məzmununun dəyişməsinə və yaxud məzmunusuzluğunun meydana çıxmasına səbəb olur. Söz sırasının üslubi funksiyasının mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, bu funksiyayı daşıyan hər hansı bir dildə cümləni təşkil edən sözlərin sırası dəyişdikdə, həm də cümlənin semantikasi dəyişir. Sadəcə, olaraq cümlənin forması dəyişir və müəyyən məna çalarları yaranır.

Qəzənfər Kazımov Azərbaycan dilində “söz sırası anlayışı ilə” “cümlə üzvlərinin sırası” anlayışlarını fərqli cəhətlərindən danışarkən belə fikirlər söyləmişdir: Söz sırası dedikdə, cümlə üzvləri ilə yanaşı, ara sözlərin, xitabların, qoşmaların, bağlayıcıların, ədat və nidaların da cümlədə yeri nəzərdə tutulur. Ara sözlərin, xitabların, köməkçi nitq hissələrinin cümlədə yerindən həmin mövzulardan bəhs edilərkən danışıldığı üçün burada əsas diqqət cümlə üzvlərinə yetirilir.

Söz sırasının sintaktik-semantik funksiyalarından asılı olaraq cümlədə sözlərin yeri dəyişdikdə həm cümlənin mənası, həm də sözün sintaktik vəzifəsi dəyişir [6].

Yüksək sənətkarlıqla yazılmış bədii əsərlərin dili söz sırasının üslubi imkanlarından məharətlə istifadə baxımından ədəbi-bədii üslubun inkişafında qiymətli yer tutur. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin nəsr əsərləri dövrün səciyyəvi ədəbi dil normalarını və özünə qədərki sənətkarların yaradıcılığında əsaslı yer tutan xarakter ifadə üsullarını yaradıcılıqla inkişaf etdirmək əsasında qurulmuş, müasirlərinə və ardıcılların da məhz bu istiqamətdə təsir etmişdir. Ümumxalq dilindəki söz sırasının üslubi funksiyaları və bunlardan bədii əsərlərdə nə dərəcədə istifadə edilməsi tədqiqi zəruri olan mühüm məsələlərdəndir. Görkəmli yazıçılar ayrı-ayrı kateqoriyalardan istifadə üsul və priyomlarına dair çoxlu yeni fərdi xüsusiyyətlər gətirməklə ədəbi-bədii üslubu zənginləşdirmiş olur. Yazıçı dilinin və üslubunun formalaşması isə adi qayda üzrə onun əsərlərinin meydana çıxdığı dövrdəki dil-üslub ənənəsi istiqamətində mövcud olur. Ona təkcə dövr üçün xarakter olan ədəbi dil normaları deyil, həm də daha məşhur və görkəmli yazıçıların yaradıcılığında onun özünün sevdiyi vasitə və üsullar təsir edir. Bütün bunlar bədii dildəki sintaktik vahidlərin və cümlədən söz sırasının üslubi simasının öyrənilməsində vacib və zəruri edən mühüm amillərdəndir. Azərbaycan dilində isə söz sırası daha çox üslubi funksiyaya malikdir. Çünki Azərbaycan dilində cümlə üzvləri arasında olan sintaktik münasibətlər qrammatik göstəricilərə malikdir ki, bunlar cümlədə söz sırasının dəyişməsinə baxmayaraq, eyni məzmunu ifadə etməyə imkan yaradır.

1. Oxuduğum mənə qənim olsun əgər bir şey anlayıramsa.

2. Gecə vaxtı Mirzə Cavadın həyəti arvadlar ilə doldu.

3. Bu gecə mən quyudan girib lağım ilə əncir ağacının dibinə gəlib bir şam yandırıb deşikdən dışarı çıxardacağam.

4. Bəs, gərək yer qazam ki, oradan pul çıxsın.

“Pir” hekayəsindən olan bu cümlələrin hamısı eyni leksik-qrammatik materialdan ibarətdir. Lakin bu cümlələrin hər biri müxtəlif məna çalarlığı daşıyır. Söylənilən fikirləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, söz sırasının üslubi funksiyası o deməkdir ki, cümlədə sözlərin yerini dəyişdikdə sözün sintaktik funksiyası və mənası dəyişmir, bu və ya digər üzv aktuallaşdırılaraq daha qabarıq nəzərə çapdırılır.

1. Bu külüng ilə bağda quyu qazıb, içindən pul çıxardacağam.

2. İstilər düşəndə arvadını götürüb gedib orada payızadək qalardı.
3. Ata ilə oğul arasında yuxarıda zikr olunan söhbətdən bir-iki ay keçəndən sonra, Mirzə Cavad köçdü kəndə.
4. Onlara Allah verib, mənə verməyib, davan var, get Allah ilə elə.
5. İndi çiyinə palçıq tabağı əvəzinə yaranal poqonu taxır.
6. Cənim vurdu başıma, yaxasına əl atan kimi üstümə iki qoçu düşdü. Onlar üç, mən tək.
7. Axırda birçə dəfə dedim ki, qardaş, bu ağ yalanı nə üçün deyirsən?
8. A məlun, ay xəşərəddünya vələxirə, nədir bu sifət?
9. Mirzə Cavad arvadın səsinə geri dönüb oğlunun halətini görüb başladı söylənməyə.
10. Söz yoxdur ki, ticarətin mədaxilinin qədəri bağlıdır müştərinin az-çoxluğuna.

Azərbaycan dilində bəzən semantik-sintaktik funksiya da əhəmiyyət kəsb edir. Bu hal tərkibində qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq olan cümlələrdə özünü aydın şəkildə büruzə verir. Çünki qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqla mübtəda formaca oxşarırlar və bu üzlərin sırasının pozulması cümlənin semantikasına təsir edir. Bu o deməkdir ki, cümlədə sözlərin yeri dəyişdikdə həm cümlənin mənası, həm də sintaktik vəzifəsi dəyişir.

İşin elmi nəticəsi: Demokratik yazıçımız Ə.Haqqverdiyev yaradıcılığının əvvəlindən dil-də xəlqilik prinsiplərinə əsaslanmış və axıra qədər bu prinsiplərə sadıq qalmışdır. Ona görə də milli ədəbi dilimizin möhkəm zəmin üzərində düzgün xətt ilə inkişaf etdirilməsi və zənginləşdirilməsi sahəsində ədibin xidmətlərini aydın təsəvvür etmək, bədii dilinin və üslubunun bir sıra fərdi cəhətləri ilə tanış olmaq üçün konkret bir əsərin – “Pir” hekayəsində söz sırasının semantik xüsusiyyətlərini araşdırdıq.

Cümlə üzlərinin və ümumiyyətlə, sözlərin, ifadələrin cümlədə yerinin dəqiqləşdirilməsi, şübhəsiz iş üsulları sırasına da daxil idi. Lakin inqilabdan əvvəl yazıçının bu sahədə apardığı əməliyyat bir növ təsadüfi xarakter daşıyırsa, yaradıcılığının III dövründə bir sistem təşkil edir və daha çox, daha müxtəlif dil vahidlərini əhatə edir. Hətta elə faktlara təsadüf edilir ki, sözlərin yerinin dəyişdirilməsi ədəbi dilin xeyrinədirsə, bədiiliyə müəyyən dərəcə xələl gətirmiş, emosionallığı azaltmışdır. Ədib yazıçı duyğusu ilə bu faktların bir çoxuna toxunmaya bilərdi. Görünür, dilimizin elmi-nəzəri məsələlərindən əlavə, Azərbaycan dilinin praktik şəkildə tədrisi ilə məşğul olması, cümlə üzlərinin sırası onların dildə əhəmiyyəti, cümlədə mövqeyi və yeri haqqında ədib daha aydın təsəvvür yaratmış və o öz əsərlərinə yenidən nəzər salarkən bir çox sözlərin ümumi ədəbi normalara uyğun işlənmədiyini müşahidə etmiş, onların yerini dəqiqləşdirməyə çalışmışdır.

İşin elmi yeniliyi: Məqalədə böyük sənətkarımız Ə.Haqqverdiyevin nəsr əsərlərindən olan “Pir” hekayəsindən seçilmiş zəngin nümunələr əsasında “söz sırası” və “cümlə üzlərinin sırası” anlayışlarını, həmçinin cümlənin qrammatik üzlənməsi ilə aktual üzlənməsini bir-birindən fərqləndirməsi əsaslı görünür. Söz sırasının 2 mühüm funksiyasını – sintaktik-semantik və üslubi funksiyalarını şərh etməklə, həm də cümlənin qrammatik və aktual üzlənməsinin aydınlaşdırılmasına körpü salınmış olur. Cümlə üzlərinin sırasını fikrin, ideyanın aktuallaşdırılması ilə əlaqələndirərək, bu sıranın pozulmasını – inversiyanı tamam orijinal mövqedən – yeninin ifadə üsulu kimi mənalandırır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: “Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyevin “Pir” hekayəsində söz sırasının funksiyaları” adlı məqalədə sənətkar əsas ünsiyyət vasitəsi kimi ana dilinin bütün gözəlliklərini xalqa duyurmaq, onun ictimai-siyasi statusunu yüksəltmək, milli ədəbi dilimizi material və quruluş cəhətdən zənginləşdirmək sahəsində böyük iş görmüşdür. Bu məqalə söz sırasının funksiyalarının tədqiqində əhəmiyyətli ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Bağırov, Q. Azərbaycan bədii nəsrində danışq dilinin leksik və qrammatik xüsusiyyətləri / Q.Bağırov. – Bakı: Maarif, – 1991. – s. 346.
2. Bayramov, M. Cümlədə sözlərin sırası və inversiyası // – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Xəbərlər, ədəbiyyat və incəsənət seriyası, – 1980, №1, – s. 578.

3. Budaqova, Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə / Z.Budaqova. – Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1963. – s.51-53.
4. Cavadov, Ə. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası / Ə.Cavadov. – Bakı, – 1977. – s. 343.
5. Həsənov, H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları / H.Həsənov. – Bakı, 1999, – s. 278.
6. Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis) / Q.Kazımov. – Bakı: Təhsil, – 2014. – s.163.
7. Kazımov, Q. Seçilmiş əsərləri / Q.Kazımov. – Bakı: Nurlan, – 2008. – c.1. – s. 560.
8. Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Ali məktəblər üçün dərslik / Q. Kazımov. – Bakı: Ünsiyyət, – 2000. – s. 496.
9. Kazımov, Q.Ş., Ə.Haqverdiyev və ədəbi dilimiz. – Bakı: ADPU-nun “Elmi əsərləri”. XI seriya, – 1964, №2, – s. 567.
10. Xəlilov, R. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı / R.Xəlilov. – Bakı, – 1970, – s. 380.
11. Haqverdiyev, Ə. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / tərt.ed. K. Məmmədov; [red. S. Hüseynova]. – c.2: bədii nəsr və məqalələr. – Bakı: Azərnəşr, – 1971. – 490 s.

S.A.Rustamova

Functions of the Word Order in the Abdurrahim bey Hagverdiyev's Story “Pir”

Summary

In the article are investigated the syntactic features and functions of the word order in the great writer A.Hagverdiyev's story “Pir”. Here specifying the place of members of a sentence and generally words, expressions in the sentence creates a clear idea of the services of the writer in developing and enriching our national literary language on the right line on a solid foundation. As we mentioned, word order is the ordering of the words that make up the sentence based on a certain rule. Since spoken language is a means of communication, there may be deviations from literary language norms. A.Hagverdiyev could not have touched many of these facts with his writer's sense, but he was engaged in the practical teaching of the literary Azerbaijani language, it can be seen in our research that when looking at his works, he noticed that many words were not processed according to general literary norms and tried to clarify their place. In the article it seems reasonable to differentiate between the concepts of word order and the order of members of a sentence and the grammatical structure and actual structure of the sentence.

Key words: *realist, members of a sentence, speech activity, word order, word combinations, complement, lexical-semantic*

С.А.Рустамова

Функции порядка слов в рассказе «Пир» Абдулрагим-бека Агвердиева

Резюме

В статье исследованы синтаксические особенности и функции порядка слов в рассказе «Пир» великого писателя А.Агвердиева. Здесь указание места членов предложения и вообще слов, выражений в предложении создает ясное представление о заслугах писателя в развитии и обогащении нашего национального литературного языка по правильной линии на прочной основе. Как мы уже упоминали, порядок слов – это порядок слов, составляющих предложение на основе определенного правила. Поскольку разговорная речь является средством общения, могут быть отклонения от норм литературного языка. Многие из этих фактов А.Агвердиев не мог коснуться своим писательским чутьем, но он занимался практическим преподаванием литературного азербайджанского языка. В наших исследованиях видно, что, рассматривая его произведения, выявлено, что многие слова не были обработаны по общелитературным нормам. В статье представляется целесообразным разграничивать понятия порядок слов и порядок членов предложения, а также грамматический строй и собственно строй предложения.

Ключевые слова: *реалист, члены предложения, речевая деятельность, порядок слов, словосочетания, дополнение, лексико-семантические.*

Rayçı: dos. A.S.Səlimova

Redaksiyaya daxil olub: 07.11.2024

E.R.SEİDOVA

e-mail: seidova.emma@oyu.edu.az

:https://orcid.org/0009-0008-3470-968X

Odlar Yurdu Universiteti

(Bakı şəh., K.Rəhimov küç., 13)

10.62021/0026-0028.2024.4.071

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ ELEKTRON NEOLOGİZM LÜĞƏTLƏRİNDƏ LEKSİK İNNOVASIYALARIN QEYDƏALINMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. Kompüter texnologiyası və müasir kompüterlər bu mərhələdə lüğətlərin qurulmasında lüğət tərtibatçılarına böyük kömək göstərə bilər. Lüğətdə sözlüyün qurulması, sistemləşdirilməsi və s. işlər qısa zaman ərzində kompüter vasitəsilə yerinə yetirilə bilər. Gələcəkdə bu tipli lüğətlərin daha da təkmilləşdirilməsi və genişlənməsi mümkündür. Beləliklə, lüğət və istifadəçi arasında yeni əlaqə yaranır: istifadəçi son nəticənin passiv istifadəçisi deyil də, sərbəst şəkildə dildə baş verən dəyişiklikləri izləmək imkanı əldə edə bilər; yeni söz və ifadələrin yaranmasında yaxından iştirak edə bilər; eyni zamanda, elektron lüğətlərə yeni leksik vahidlər təklif edə bilər. Təqdim olunan məqalədə leksik innovasiyaların mənası müəyyən edilir; onun şifahi və yazılı nitqdə funksionallığı təsdiq edilir; sözün mənasının formalaşma dinamikası izlənilir; dilin başqa leksik vahidləri ilə sinonim və antonim olması haqda məlumat verilir.

Açar sözlər: leksik innovasiya, korpus dilçiliyi, leksikoqrafiya, elektron lüğət

Həyatın bütün sahələrinə təsir etmiş informasiya texnologiyaları leksikoqrafik əsərlərin yaranma prinsiplərini əsaslı dəyişdirmişdir, korpus dilçiliyi və kiber dilçiliyin yaranmasına və inkişafına gətirib çıxarmışdır. O.M.Karpovanın qeyd etdiyi kimi dilçilikdə yuxarıda adları çəkilən sahələrin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. “Onlar korrektə etmək, əlavə etmək, qısa müddət ərzində elektron lüğətləri yeniləmək, dil bazalarına sürətli daxil olmaq, eyni zamanda bir neçə mənbələrə daxil olmaq kimi imkanlara malikdirlər” [7, s. 62]. Müasir leksikoqrafik əsərlər hal-hazırda əsas etibarilə XX əsrin sonlarında meydana gələn elektron korpuslar əsasında qurulmuşdur.

Fikrimizcə, bu cür üstünlüklərin hesabına müasir lüğətlər zəngin dil materialına sahibdirlər. Onların elektron formatı korpusda böyük sayda linqvistik və sosiolinqvistik məlumatların toplanmasını təmin edir, bu da nəinki lüğətlərin tərkibinin sistemli yenilənməsinə, həmçinin onun təkmilləşdirilməsinə gətirib çıxarır. XXI əsrin əvvəllərində dilin müasir vəziyyətinin təsvir edilməsi fikri inter-resursların köməkliyi ilə inkişaf mərhələsini yaşamış oldu, bu da mətbəələrin veb-səhifələri və onlayn internet şəbəkələri hesabına baş verdi. Müasir dövrdə iri nəşriyyatların onlayn səhifələri çox sayda müxtəlif funksiyalara malik olub, interaktiv əməliyyatlar təklif edərək istifadəçiyə dilin öyrənilməsi və istifadəsində fərqli yanaşmanı təmin edir. Məşhur dilçi Robert Lyu ingilis dilinin müasir onlayn lüğətinin tam təsnifini vermişdir. Ənənəvi təsnifdə (lüğətin məqsədi, istifadə sahəsi və predmeti, lüğətin həcmi, materialın ardıcılığı və s.) kriteriyalardan savayı o, bir sıra fərqli və yeni kriteriyalar təklif edirdi. Bu dilçi lüğətlərin 3 yeni əlavə kriteriyalarını ayırd edirdi:

- Lüğətlərin sayı (Number of dictionaries);
- Ödənişli və ödənişsiz (Free VS Paid);
- İnstitusional və kollektiv (Istitutionals VS Collective).

Birinci kriteriyaya görə say baxımından R.Lyu lüğətləri 4 qrupa ayırır:

- 1) Avtonom onlayn lüğətlər (Individual dictionaries);

2) Toplu (Sets) lüğətlər, bir informasiya səhifəsində əlçatan olan lüğətlər toplusu (məsələn, Cambridge Dictionaries Online Page);

3) Aktual lüğətlərin səhifələrinə yönələn lüğət portalları;

4) Bir səhifəsində kontenti nümayiş etdirən, müxtəlif lüğətlərin tərkiblərinə yönələn lüğət məcmuları [11].

İspan dilçisi P.Fuertes Olivero (Pedro Antonio Fuertes Olivera) tərəfindən təklif olunan “instutsional” və “kollektiv” kriteriyaları lüğətləri 2 qrupa, məşhur nəşriyyat və institutlarda dilçilər tərəfindən tərtib edilən lüğətlər qrupuna və professional olmayan şəxslərlə birgə mütəxəssislərin kollektiv şəkildə tərtib etdikləri lüğətlər qrupuna bölürlər. İnstitutsional lüğətlər də öz növbəsində pulsuz və pullu (abunəlik haqqı tələb edən) qruplara ayrılır. İnstitusional onlayn resurslar limitli istifadəyə aid olub ticari məhsul hesab edilir və xüsusi mütəxəssislər tərəfindən tərtib edilərək yalnız konkret məqsədlərlə konkret sahələr və situasiyaların istiafədəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Pulsuz onlayn resurslar isə könüllü dilçilər tərəfindən müxtəlif reklam məqsədləri çərçivəsində tərtib olunurlar. R.Lyu aşağıda verilmiş lüğətləri məşhur və iri həcmli amerikan institutsional lüğətlərinə aid etmişdir: American Heritage Dictionary (AHD), Merriam-Webster Dictionary (MWD), Random House Unabridged Dictionary. Britaniya nəşrlərindən müəllif “böyük beşliyə” daxil olan (“The Big Five”) Cambridge English Dictionary, Oxford Dictionary, Macmillian Dictionary, Longman Dictionary of Contemporary English lüğətlərini göstərir. R.Lui qeyd edir ki, *“Britaniya lüğətləri instutsional lüğətlərin bariz nümunəsidir”* [11].

Yuxarıda qeyd edilən lüğətləri uzun müddət öz resurslarını pulsuz təqdim etməkdən çəkinmişlər, lakin bir müddət öncə Britaniya nəşriyyatı olan “Oxford University Press” istifadəçilər üçün yeni pulsuz iki lüğətin – “Oxford Dictionary of English” və onun Amerika analoqu sayılan “New Oxford American Dictionary” lüğətlərin əsasında “oxforddictionaries.com” portalını təqdim etmişdir. Lüğətin tərtib edilməsi ilə müasir vəziyyəti analiz edərkən S.A.Manik qeyd edir: *“Lüğət redaktoru, tərtibçisi və istifadəçi arasında mövcud sərhədləri yoxa çıxaran, alt-üst edən (bottom-up lexicography) yeni leksikoqrafik proses formalaşmışdır”* [8, s. 82]. Bu proses zamanı yeni terminlər meydana çıxır: “bottom-up”, “collaborative”, “user-involvement”, “crowd-sourced” və s. kimi terminlər onlayn resursların yaranması prosesində tərtibatçı ilə istifadəçi arasındakı birgə əməkdaşlığı göstərmiş olur. S.A.Manik qeyd edir: *“İstifadəçi yeni lüğətin tərtibində iştirak etməyə cəhd edir, onun ünsiyyətə və qarşılıqlı interaksiyaya ehtiyacı olur, bu da leksikoqrafiyada yeni istiqamət – könüllü leksikoqrafiyaya (volunteer lexicography) istiqamətinin yaranmasına gətirib çıxardır”* [8, s. 81].

Müasir texnologiya dilin təbii inkişafı nəticəsində meydana gələn yeni söz və ifadələri operativ şəkildə qeydə almağa, böyük informasiya ilə lüğəti təmin etməyə, müxtəlif sözlərin izahını verməyə, dilin müxtəlif variantlarını təqdim etməyə imkan yaradır. Bu cür kompüter lüğətlərinin üstün cəhətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Həcmi qeyri-məhdudluğu;
- Həcmi çox olmasına baxmayaraq, zəruri informasiyanın axtarış sürətinin böyük olması;
- İstinadlar vasitəsilə digər lüğətlərdən əlavə məlumatların əldə edilə bilmə imkanı;
- Lüğətdəki məlumatın yeniliyi və müasir həyatla bağlılığı, yeni söz və ifadələrin dəqiq izahının olması;
- Lüğət məqalələrinin köhnəlməməsi və uzunömürlürlüyü;
- İrihəcmli olmasına baxmayaraq eyni zamanda yığcamlığı [3, s. 68].

Bunlardan savayı, son onillikdə elektron lüğətlər formalaşmışdır ki, onlar könüllülərin iştirakı ilə leksikoqraflar tərəfindən deyil də, məhz könüllülərin özləri tərəfindən yaradılmışdır, məsələn, müxtəlif təhsil müəssisələrində və nəşriyyatların saytlarında tərtib olunan lüğətləri nümunə gətirmək olar. N.S.Utkinanın qeyd etdiyi kimi: *“Müxtəlif sözlərin izahlarının axtarışı zamanı Google, Rambler, Yahoo axtarış sistemlərində ilk iyirmilikdə bu lüğətlərin yer alması onların məşhur olmasının göstəricisidir”* [10, s. 288].

Elektron lüğətlərin günü-gündən daha çox istifadəsinin artmasına baxmayaraq, istifadəçilər tərəfindən tərtib edilən internet topluların, lüğətlərin yeri hal-hazırda dilçilikdə müəyyən edilməmişdir. Qeyd etmək istərdik ki, rus dilçiliyində də bu cür könüllü proyektlər hazırlanmışdır. Onlardan O.M.Karpovanın rəhbərliyi ilə turist və bələdçilər üçün nəzərdə tutulmuş “A Dictionary without boundaries: Florence in the Works of World famous People (writers, artists, musicians). Project of Dictionary for Guides and Tourists” internet resursunu nümunə gətirmək olar. Elektron aləmdə həm də mütəxəssis nəzarəti olmadan istifadəçilər tərəfindən formalaşmış bir sıra lüğətlər mövcuddur. *“Bu cür lüğətlər istifadəçi – könüllülər tərəfindən hazırlanır, texniki nöqteyi-nəzərdən onların yüklənməsi üçün xüsusi proqrama ehtiyac duyulmur, internetə qoşulmaq kifayət edir”* [10, s. 289]. Burda əsas faktor canlı qarşılıqlı ünsiyyət və lüğətdə öz rəylərini, fikirlərini qeyd etmiş, digər istifadəçilərlə ünsiyyətdir. Bu lüğətlərin başqa bir xüsusiyyəti də onların tematik istiqamətdə olması və məsələn, hər hansı bir film və ya əsərin pərəstişkar lüğətinin yaranmasıdır. Nümunə olaraq www.harrypotterfanzone.com saytını göstərmək olar. Saytda “Harri Potter” əsərinə aid material toplusu, lüğət yer almaqdadır. Bu toplunun içində fərqli bölmələr, məsələn, “Magical Creatures” (sehrli varlıqlar), “Quidditch” (sehrli aləmdə idman oyunu), “Timeline” (hadisələrin xronoloji ardıcılığı), “Harry Potter Sweets” (şirniyyat adı), “Spells and Charms” (cadu və əməllər) və s. bölmələr yer almaqdadır. Burda əsas maraq “pronunciation” bölməsinə yönəlir, bu bölmədə müxtəlif termin, toponim, insan adları və adətən, düzgün tələffüz edilməyən sözlərin transkripsiyası verilir. Bu cür topluları O.M.Karpova leksikoqrafiyanın “Lexicography for Fun” adlanan daha yeni perspektivli budağına aid edir. Dilçilərin fikrincə, bu tip resursun həm təhsildə, həm də istifadəçi dairəsinin genişləndirilməsində əhəmiyyətli rolu vardır.

Neologizmlər və onların lüğətlərinin qiymətləndirilməsi ilə Rusiya, Fransa, Almaniya, İspaniya və digər ölkələrdə xüsusi komissiya və qurumlar məşğul olurlar. Məsələn, ingilisdilli leksik innovasiyaların monitorinqi “The English Neologia Society” tərəfindən aparılır. Son bir neçə ildə lüğətin saytı gözləniləcək qədər dəyişmişdir: yeni interfeysdən savayı informasiyanın təqdim edilməsi üçün bir neçə ödənişli bölümlər də meydana gəlmişdir. Belə ki, hal-hazırda <http://neologia.org> saytı aşağıdakı bölmələri təklif edir:

1) “Neologics: The World of New Words” – gələcəyə aid sözlərin (tomorrow’s lexicon) qeydə alınması və analizini aparır. Nəzərə alsaq ki, bütün yeni sözlər dilin lüğət tərkibinə daxil ola bilmir, müəlliflər bu kimi yeni sözləri protoloqizm (protologisms), yəni potensial neologizm adlandırırlar;

2) “Word birthing” – bu səhifədə müəlliflər yeni sözlərin yaranma səbəblərini izah edirlər və bildirirlər ki, neologizmlər adətən fərqli qrupların nümayəndələri arasında (idman qrupları, gənc nəsil qrupları və s.) yaranır və əksər halda dil qruplarının digər üzvlərinin nitqlərinə keçirlər. Köhnə sözlərin yeni sözlərlə əvəz olunmalarının bir başqa səbəbi köhnə sözlərin artıq çox istifadəsi və köhnəlməsi və onların daha yeni sözlərlə əvəzlənməsidir (“need to be replaced or refreshed over time”). Bu səhifədə, həmçinin müəlliflər qısa və lakonik olaraq nümunələrlə sözlərin meydana gəlmə üsullarını qeyd edirlər;

3) “Neologism Sites on the Web” – bu bölmə xüsusi mütəxəssislər tərəfindən qiymətləndirilən 24 resursu özündə birləşdirir;

4) “Neologism Texts” – tərkibində yeni sözlər qeydə alınmış 10 lüğət mənbəsindən siyahı: məşhur Britaniya (Longman Register of New Words, Oxford Dictionary of New Words) və Amerika (Barnhart New Words Concordance, 12000 Words: Supplement to Webster’s International Dictionary) kimi lüğət mənbələrindən istifadə edir;

5) “Pundits and Buffs” – bu səhifədə yeni sözlərin əhəmiyyətini analiz edən mütəxəssislər haqqında məlumat verilir. Siyahıda ABŞ, Britaniya və Kanadanın 7 mütəxəssisi və bir qurum – ADS (American Dialect Society) daxil edilmişdir [12].

Ədəbi dilin lüğət tərkibinin inkişafında dialektizmlər də mühüm rol oynayır. Dialektizmlərin ədəbi dilə daxil olmasında bədii ədəbiyyat böyük rol oynayır. Bir çox dialektizmlər isə

ümumxalq rəğbəti qazana bilmədiyi üçün ədəbi dilə daxil ola bilmir. Fikrimizcə, dialektlər ədəbi dilin maddi əsası, onun qida mənbəyidir. Dialektizmlər haqqında V.V.Vinoqradov yazır: *“Bu və ya digər sosial dialekti saxlamaq üçün yazıçılar tez-tez dialektlərə müraciət edirlər”* [5, s. 40].

Dialekt sözlər hesabına yaranan terminlər daha asan insanlar tərəfindən qəbul edilir və yadda qalır. Dialekt sözlər əsasında termin yaradıcılığı əksər elm sahələrində özünü göstərir. Bəzi dialekt sözləri bir çox ərazilərdə müxtəlif mənələrdə işlənir. Məsələn: *“kətil – dialekt sözü İmişlidə yeni doğmuş heyvanın ilk südündən bişirilən yemək, Qubada ev tikərkən tirlərin altına qoyulan ağac mənasını verir. Memarlıq sahəsində isə bu termin taxta parçası kimi izah olunur. Deməli, bu söz Qubada işlək olan mənə anlamı ilə memarlıq sahəsində işlənərək termin adını almışdır”* [2].

Tam terminləşmiş dialekt sözlərlə yanaşı, dildə terminləşməmiş, fərqli sahələrdə istifadə olunan bir çox dialekt sözlərə də rast gəlmək olur. Bu tip sözlərə daha çox dulusçuluq, ipəkçilik, zərgərlik sahələrində rast gəlinir. Zaman çərçivəsində baş vermiş müxtəlif ictimai-siyasi hadisələr dildə diferensiallaşmaya səbəb olur. M.Ə. Abdullayeva bu haqda yazır: *“Azərbaycan dilinin peşə-sənətlə bağlı leksik tərkibi Azərbaycan xalqının milli və mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu leksika qədim tarixə malikdir və bu terminlər dilimizin leksikasında xüsusi bir qat, təbəqə yaratmışdır”* [1, s. 9].

Məsələn, *“hil/hel”* Naxçıvan bölgəsində qadınların boyunlarına bağladığı qızıl boyunbağı, *“silsilə”* Bakı, Quba, Naxçıvan, Saluan, Şərurda qızıl və ya gümüşdən qadın bəzəyi, *“təkbənd”* Sabirabad, Şamaxı, Tovuzda kəmə, bel qayışı və s. Bu kimi sözlər müəyyən elm sahəsinə aid olmaqdan çox hər hansı əmək fəaliyyəti, xırda və ya iri istehsalata uyğun gəlir. Bu baxımdan onları termin deyil, peşə-sənət sözlərinə aid edirlər [2, s. 197, 488].

Könüllülər hesabına lüğət müəllifi bəzən neologizmin yaradıcısını da müəyyən edə bilir. Bununla bərabər sözün yaranması və istifadəsi haqda çox saylı maraqlı tənqidi fikirlər, müəllif qeydləri, istifadəçi fikirləri lüğəti daha çox məlumatla təmin olunmuş bir linqvistik bazaya çevirir. Amerikan leksikoqrafik ənənəsinə uyğun olaraq mövcud lüğətdə verilmiş sözlərin tələffüzü xüsusi işarələrlə verilməmiş, lakin uzun səsləri göstərmək üçün xüsusi diqraflardan, vurğunu bildirmək üçün isə böyük hərflərdən istifadə edilmişdir.

“Unwords.com” elektron lüğətini nəzərdən keçirək. Bu lüğət 2001-ci ildə könüllülər tərəfindən tərtib olunmuş və təqribən 2500 leksik vahiddən ibarətdir. Lüğət əlifba siyahısı əsasında izah verilərək nümunələr əsasında tərtib olunmuşdur. Lüğətin tərtibatçılarının layihələri haqda qeyd etdiklərinə görə “Unwords.com” tərkibinə müxtəlif şəxslərin və ya qrupların hansısa zaman çərçivəsində əşyaları adlandırmaq üçün düşündükləri sözləri daxil edir. Bununla da lüğət tərtibatçıları insan faktorunun vacibliyini nəzərə alaraq dil işarəsi və onun istifadəçisi (insan) arasındakı əlaqəni qeydə almağa çalışırlar. Lüğətin redaktorunun qeydinə görə bu kimi sözlər ingilis dilli lüğətlərə daxil edilmir, ancaq onlar gələcəkdə bir çox real lüğətlərdə qeydə alınmalarına ümid verirlər.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, lüğətin sözlüyünün analizi və onun digər leksik toplularla müqayisəsi göstərir ki, bəzi leksik vahidlər tərtibatçıların ümid etdikləri kimi artıq ingilis dili daşıyıcılarının leksikonuna və bir sıra elektron lüğətlərə daxil olmağı bacarmışlar. Bu kimi bir sıra sözlərə nəzər salaq:

- “blogger”* (Unwords.com, Urban Dictionary, Oxford Dictionary, Cambridge Dictionary)
- “anime”* (Unwords.com, Urban Dictionary, Oxford Dictionary, Cambridge Dictionary)
- “bushism”* (Unwords.com, Urban Dictionary, Oxford Dictionary) [13]

Bu sözlər dünyanın bir çox dillərində möhkəmlənmişlər. Məhz bu da yeni leksik vahidlərin öyrənilməsinin aktuallığını sübut edir. “Unwords.com” lüğətinin əsas səhifəsində digər lüğətlər – “dictionary.com” və “merriamwebster.com” lüğətlərinin elektron variantlarına keçid mövcuddur. Lüğət aşağıdakı hissələrdən ibarətdir:

- 1) Ön söz (Home) – lüğətin tərtibatçısının istifadəçilərə müraciəti;
- 2) Lüğətin özü, harada ki, iki üsulla məlumat axtarışını vermək olur: a) əlifba sırası ilə və ya b) əlifba tematik siyahı ilə (topics). Bu siyahı 33 bölmədən ibarət olub bəşəriyyətin müasir həyatının müxtəlif sahələrini əhatə edir: tarix, siyasət, təhsil, əyləncə, səyahət və s.

Hər bir bölmə müəyyən sayda yeni sözləri özündə cəmləşdirir. Birinci əlifba sırasında göstərilən söz sayı ilə bölmələrdə olan söz sayları bəzən üst-üstə düşməyə bilər, bu da lüğətin daim yenilənməsi, yeni sözlər əlavə edilməsi səbəbilə baş verir ki, bu say mündəricat siyahısında tez bir zamanda öz əksini tapa bilmir. Təhlil olunan lüğətlərdə lüğət tərtibatçıları “Word Spy” lüğətindən fərqli olaraq mədəniyyət kateqoriyasını ayırmırlar, əksinə onu bir neçə tematik qrup şəklində təqdim edirlər. Lüğətin ümumi leksik tərkibi 1322 vahiddən ibarət olub aşağıdakı bölmələri əhatə edir: “beaut and looks” (gözəllik və görünüş), “behaviour and lifestyle” (davranış və həyat tərz), “fashion and style” (dəb və zövq), “food and drink” (yeyəcək və içəcək), “history” (tarix), “language and literature” (dil və ədəbiyyat), “love and romance” (sevgi və romantika), “music and the arts” (musiqi və incəsənət), “mythology and folklore” (mif və folklor), “religion and beliefs” (din və inanclar), “travel” (səyahət).

Fikrimizcə, lüğətin bir çatışmayan cəhəti sözlərin düzgün şəkildə yerləşdirilməməsidir ki, bəzi sözlər fərqli qruplarda təkrarlanmaqdadır. Lüğətin xüsusi bölməsində mübahisəli sözlər” (junk words) yer almaqdadır. Bu sözlər adətən neologizm hesab edilməsələr də, lüğətə daxil edirlər, çünki bəzən bu kimi sözlər istifadəçilər tərəfindən düzgün başa düşülməyə və ya yersiz istifadə edilə bilirlər. Lüğətin mikrostrukturı çox lakonikdir: söz, sözün tələffüzü, izahı. Əlavə olaraq kontekstə uyğun nümunə də verilə bilər. İzahın uzunluğu adətən 13-15 sözdən ibarət olur.

Əsas səhifədə söz vahidi ilə işləyərkən başqa bir səhifəyə daha dəqiq linqvistik məlumat almaq üçün keçid etmək mümkün olur. Məsələn:

“fashionable [fləʃəˈnə-bl] – (dəbli)

(adj) being both flashy and fashionable”.

Başqa bir səhifəyə keçid edərkən:

“fashionable – definition (izahı)

(adj) being both flashy and fashionable;

Origins: the contraction of flashy and fashionable (iki sözün qısaldılaraq birləşməsi)

Submitted by: antonymous, topics: fashion and style” [13].

İşin elmi nəticəsi: Bütün bu verilmiş nümunələrdən belə qənatə gəlmək olur ki, hər bir dilə daxil olan yeni leksik innovasiya həmin dilin müxtəlif xüsusiyyətlərini daşıyır və həmin dilin həm milli, həm mədəni, eləcə də digər spesifik xüsusiyyətləri dilə daxil olan yeni sözlə əsaslı şəkildə təsir edə bilər.

İşin elmi yeniliyi: Məqalədə dilçilik sahəsində yeni leksik vahidlərin insanın şüur, düşüncə və ruh halı ilə, tarix və mədəniyyətlə qarşılıqlı və kompleks şəkildə təhlili aparılmışdır. Eyni zamanda, cəmiyyətin milli-mədəni xüsusiyyətlərinin yeni leksik innovasiyalarda təzahürü kompleks şəkildə araşdırılır. Bu da dünyanın dil mənzərəsinin daha aydın, daha yeni formada təqdim olunmasını təmin edir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Dil və mədəniyyət, dil və insan arasında qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsinə koqnitiv yanaşma dil fərdinin anlanması üçün mövcud nəzəriyyənin vacibliyini vurğulayır. Qarşıya qoyulmuş məsələni təhlili dünya dil xəritəsinə, xalqların mədəniyyətinə, dil və cəmiyyət məslələrinə yeni bucaq altında baxmağa şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva-Nəbiyeva, V. Müasir Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın inkişafı / V.Abdullayeva-Nəbiyeva. – Bakı, – 2020, – 84 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti Azərb. SSR-EA // – Bakı, – 480 s.
3. Mahmudov, M. Kompüter dilçiliyi / Mahmudov, M., – Bakı, – 2013, – 66 s.
4. Məmmədzadə, S.S. Milli dil korpusları və onların formalaşması prinsipləri (Britaniya və Amerika ingiliscəsi materialları əsasında). / Bakı, – 2020, dis., –148 s.
5. Виноградов, В.В. Стилистика, теория поэтической речи. Поэтика / В.В.Виноградов, –Изд. СССР, –1963, –40 с.

6. Избицкая М.В. Словообразовательные особенности английских неологизмов из сферы «Культура» (по материалам электронного словаря «UnWords»: – 2015, – 48-52 с.
7. Карпова О.М. Английская лексикография: учеб. пособие для студ. филол. фак. выш. учеб. заведений // –Москва, –2010, Издательский центр «Академия», –176 с.
8. Маник, С.А. Мечты лексикографа в эпоху информационных технологий // Теория и практика иностранного языка в высшей школе. Иваново / –Иван.гос. ун-т, – 2019, – 80-88 с.
9. Таганова, Т.А. Интернет и словарь: новая роль нового пользователя? // Известия высших учебных заведений. Серия «Гуманитарные науки», – 2013, –Т. 4. № 1. – 50-53 с.
10. Уткина, Н.С. Волонтерские программы по составлению словарей: новые возможности и перспективы // Личность. Культура. Общество. Международный журнал социальных и гуманитарных наук. – Т. XIV. – Вып. 1. – № 69-70, – 2012, – 287-291 с.
11. Lew, R. Online dictionary skills. Electronic lexicography in the 21 century: Thinking outside the paper. Proceedings of the eLex Conference 17-19 October 2013.
12. <http://neologia.org>
13. <http://unwords.com>

E.R.Seidova

**Registration Characteristics of Lexical Innovations
in Electronic Neologism Dictionaries in Modern Linguistics
Summary**

Information technologies, which have affected all areas of life, fundamentally changed the principles of creation of lexicographic works, led to the creation and development of corpus linguistics and cyber linguistics. In modern times, the main role in the development of the vocabulary of languages is played by terms. Terms are the basis of the enrichment of the vocabulary of the language. It is the same in Azerbaijani. The main basis for the creation of the term is the creation of the concept. The main issue here is the relationship of the concept to other concepts. The development of terminology creates conditions for such events. From all the given examples, it can be concluded that the new lexical innovation entering each language carries various characteristics of that language, and both the national, cultural and other specific characteristics of that language can fundamentally affect the new word entering the language.

Key words: lexical innovation, corpus linguistics, lexicography, electronic dictionary

Э.Р.Сеидова

**Особенности регистрации лексических инноваций
в электронных словарях неологизмов в современной лингвистике
Резюме**

Информационные технологии, затронувшие все сферы жизни, коренным образом изменили принципы создания лексикографических произведений, привели к созданию и развитию корпусной лингвистики и киберлингвистики. В современное время главную роль в развитии словарного запаса языков играют термины. Термины являются основой обогащения словарного запаса языка. То же самое и в азербайджанском языке. Основой создания термина является создание понятия. Главным вопросом здесь является соотношение понятия с другими понятиями. Развитие терминологии создает условия для таких событий. Из всех приведенных примеров можно сделать вывод, что новая лексическая новация, поступающая в каждый язык, несет в себе различные характеристики этого языка, причем как национальные, культурные, так и другие специфические особенности этого языка могут принципиально повлиять на входящее в язык новое слово.

Ключевые слова: лексическая новация, корпусная лингвистика, лексикография, электронные словари

Rəyçi: filol.f.d., dos. S.S.Məmmədşadə

Redaksiyaya daxil olub: 27.10.2024

V.SEYİD

dosent

e-mail: vafaseidova@mail.ru

: [https://orcid.org/ 0000-0003-0725-0232](https://orcid.org/0000-0003-0725-0232)

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2024.4.077

MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ TOPONİMLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. Məqalədə fransız dilində toponimlərin semantikasi ilə bağlı məsələlər müzakirə olunur və onların tərcüməsi zamanı yaranan semantik problemlər təhlil edilir.

Məqalədə qeyd edilir ki, yer adlarını təsvir və təsnif etmək üçün ilk cəhdlərə qədim Misir mətnlərində rast gəlmək olur.

Toponimik məlumatlara elmi yanaşmanı Şərqi orta əsr alimlərinin əsərlərində də görmək olar.

Semantik üsulla əmələ gələn toponimik sözlər konversiya prosesi əsasında yaradılır. Belə hallarda nitqin bir hissəsinə aid olan söz digərinə keçdikdə onun məzmunu mənə kəsb edir və yeni xüsusi söz yaranır.

Məqalədə eyni zamanda frazeoloji birləşmələrin tərkib hissəsi kimi coğrafi adların fərqləndirici xüsusiyyətlərindən və mənalarından bəhs edilir. Tədqiqat fransız, rus və Azərbaycan dillərindən götürülmüş materiallar əsasında aparılmışdır.

Açar sözlər: konversiya, toponim, coğrafi adlar, hidronim, toponimləşmə, frazeoloji birləşmələr

Bizi əhatə edən bütün əşyalar özünəməxsus adlara malikdir və məlumdur ki, bu adlar da dilimizdə sözlər vasitəsilə ifadə olunur. Sözlər əşyaları (stol, stul, kitab), canlıları (tülkü, canavar, göyərçin), mücərrəd anlayışları (möcüzə, istirahət, gözəllik), keyfiyyətləri (yaxşı, pis, böyük), xüsusiyyətləri (əməksevər, çalışqan, ciddi) və s. ifadə edir. Onlar yalnız konkret bir əşyaya deyil, müəyyən bir sinifə aid olan əşyaları təcəssüm etdirirlər. Bu cür adlandırmalar ümumi isimlər adlanır. Lakin dildə ümumi isimlərdən başqa vahid bir növ kimi mövcud olan əşyanı və ya məfhumu ifadə edən sözlər də mövcuddur ki, bunlar xüsusi isimlər adlanır. Coğrafi adlar və ya toponimlər (yunan dilində *τοπος* – “yer” və *ονομα* – “ad”, yəni yer adı) dilçiliyin xüsusi isimlər bölməsinə aiddir.

Elmin indiki inkişafı mərhələsində onomastika aktual tədqiqat sahəsi olmaqda davam edir. Toponimlərin tədqiqinə həsr olunmuş çoxsaylı əsərlər bir neçə linqvistik intizam məsələlərini əhatə edir. Toponimlərin diaxronik tədqiqi əsas tədqiqatlardan biri olaraq qalır (N.V.Podolskaya, A.V.Superanskaya, Ç.Baylon, M.H.Karrez, L.Deroy, Q.Laverqne, A.Loqnon, M.Mulon, R.Russo, H.Volter və s.), o cümlədən kiçik coğrafi və etnik icmaların toponimiyasının tədqiqi (R. Lepelley, D. Poulet, G. Taverdet), onimlərin qrafik və fonetik formasında əks olunan dildə sistemli tarixi dəyişikliklərə diqqət yetirmək; onların semantikasının tədqiqi xüsusi adın semantikasının statusu ilə bağlı bəzi mülahizələr yürüdülmüş xüsusi adlar nəzəriyyəsi çərçivəsində davam etdirilir (A.Qardiner, O.Jespersen, J.Sent Mill, B.Rassel, Q.Svit, D.Sperber, M.N.Qeri-Prier, G.A.Granger, F.H.Sorensen, J.L.Vaxelaire, M.Wilmet və s.).

Toponimlər insanın və ümumilikdə, bəşəriyyətin inkişafında çox vacib elementlər hesab olunur. Coğrafi adlar hər hansı bir ölkə, şəhər və ya təbiət məfhumu ilə tanışlığın vizit kartıdır. İnsan ətrafda baş verən hadisələri məhz coğrafi adlar vasitəsi ilə dərk edir və anlayır.

Toponimlər haqqında düşünərkən, onların təbiəti, necə meydana gəlməsi, inkişafı, dəyişikliyə uğraması, bu dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olan proseslər və əlbəttə ki, nəyi ifa-

də etməsi kimi məsələlər meydana çıxır. Bütün belə məsələlər isə xüsusi bir elm sahəsi olan *toponimikanın* maraq dairəsindədir.

Toponimiya coğrafi adları, onların mənşəyini, inkişafını, hazırkı vəziyyətini, semantik mənasını, orfoqrafiya və tələffüzünü öyrənən elmi bir fəndir.

Fransız dilçiliyində toponim termini daha sonralar, 1948-ci ildə meydana gəlmişdir [<http://regardsdupilat.free.fr/toponymie.html>].

Coğrafi adlara və onların semantik məzmununa maraq bəşər sivilizasiyasının ən erkən mərhələlərində yaranmışdır. Hətta qədim Misir mətnlərində toponimləri təsvir etmək və təsnif etmək üçün ilk cəhdlər edildiyinə rast gəlmək olur. Qədim dövrlərdə tarixi-coğrafi əsərləri toponimlərin izahı ilə müşayiət etmək ənənəsi yaranmışdı. Ancaq o dövrün toponimik etimologiyalarının etibarlılığı fərqli idi. Qədim dövrlərdə tarixi-coğrafi əsərləri toponimlərin izahı ilə müşayiət etmək ənənəsi yaranmışdı. Ancaq o dövrün toponimik etimologiyalarının etibarlılığı fərqli idi.

Qədim dövrlərdə tarixi-coğrafi əsərləri toponimlərin izahı ilə müşayiət etmək ənənəsi yaranmışdı. Ancaq o dövrün toponimik etimologiyalarının etibarlılığı fərqli idi. Ancaq o dövrün toponimik etimologiyalarının etibarlılığı fərqli idi. Tez-tez bu və ya digər ad bəzi mifoloji məfhumla əlaqələndirilir və ya yunan dili və latın dilinin müasir müəlliflərinin köməyi ilə izah edilirdi. Lakin bundan başqa, obyektin həqiqi xüsusiyyətləri, coğrafi yeri və s. haqqında dəqiq mülahizələrə də rast gəlmək olurdu.

Eramızın I əsrində toponimik məlumatların elmi istifadəsinə cəhd göstərilməyə başlandı. İspaniyanın cənubunda yaşayan qədim alim Pomponius Mela “Desituorbis” (“Yerin mövqeyi haqqında”) əsərində “Horografiya” adı ilə də ilk dəfə elmi vasitə olaraq toponimlərdən istifadə etmişdir. Müəllif bu və ya digər dilə mənsub olan coğrafi adlara əsaslanaraq vətəninin Lusitaniya və Kelt bölgələrinin sərhədlərini – İber yarımadasının cənubunu təyin etməyə çalışırdı.

Toponimik məlumatlara elmi yanaşmanı orta əsr Şərq alimlərinin yazılarında da görmək olar. Bunların arasında Orta Asiya ensiklopedik alimi Əbu Reyhan əl-Biruni (X-XI əsr) və türk coğrafiyaşünası və dilçisi Mahmud əl-Kaşğarinin (XI əsr) adlarını çəkmək olar. Xüsusilə, Mahmud əl-Kaşğari toponimlərin etimologiyasının elmi təfsiri ilə məşğul olmuş və Asiyanın hidronimlərinin bir sıra maraqlı açıqlamalarını vermişdir.

Ən qədim dillərdə, ola bilsin, xüsusi adlar mövcud deyildi. Onları bu dillərdə ümumi isim və müəyyənədicə söz birləşmələri əvəz edirdi ki, bu söz birləşmələri də zaman getdikcə daha da möhkəmlənərək sabit söz birləşmələrinə çevrilirdi. Lakin coğrafi obyektlərin müəyyənləşdirilməsi üçün uyğun olan ifadələrin sayının məhdud olması səbəbindən bu ifadələr müvafiq adlar sinfində qruplaşdırılmışdı. Bu toponimləşmə prosesi idi. Buna görə də toponimlər sözlər, ifadələr və həm də cümlələr şəklində mövcud ola bilər.

Qəbilə sistemində nisbətən yaxın zamanlarda mövcud olmuş xalqların dillərində bu günə qədər mövcud olan yer adları – ifadələrə dair bir neçə nümunə mövcuddur. Şimali Uraldakı Mansi toponimiyasında *Sat-hum-haitum-log* adları ‘Yeddi nəfər çalışan adamın gündəliyi’, *Sorup-ant-tusty-keras* ‘Sümük buynuzların yerləşdirildiyi qaya’, Avstraliyanın yerli toponimində – *Jingubullaworrigee* ‘Mən ora gedəcəm’, *Urandangie* – ‘Görüşmək və oturmaq’, *Woolongong* ‘Canavarın keçdiyi yer’ və s.

Müvafiq olaraq, bütün toponimləri adlandırma obyektinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq siniflərə (və ya qruplara) bölmək olar. V.D.Belenkaya toponimlərin aşağıdakı təsnifatını verir:

- 1) astionimlər – şəhərlərin adları;
- 2) urbanonimlər – şəhərdaxili obyektlərin adları;
- 3) qodonimlər – küçə adları;
- 4) aqoronimlər – sahələrin adları;
- 5) dromonimlər – rabitə xətlərinin adları;
- 6) hidronimlər – su obyektlərinin coğrafi adları, o cümlədən:

- pelaqonimlər – dənizlərin adları;
- oykonimlər – yaşayış məntəqələrinin adları;
- limnonimlər – göllərin adları;
- potamonimlər – çayların adları;
- helonimlər – bataqlıqların, bataqlıq yerlərin adları;

7) oronimlər – yüksək relyeflərin adları (dağlar, silsilələr, zirvələr, təpələr);

8) mikrotoponimlər – adətən, yalnız müəyyən bir ərazidə yaşayan insanların məhdud dairəsinə məlum olan kiçik cisimlərin adları;

9) qeonimlər – yolların, keçidlərin adları;

10) xoronimlər – hər hansı bir ərazinin, bölgənin, rayonun adları;

11) antropotoponimlər – soyaddan və ya fərdi addan yaranan adlar [3].

Bir obyekti təyin etmək üçün əvvəlcə ona emosional mənə daşıyan müəyyən bir işarə verilir. Bu işarə adı sadə bir coğrafi tərif də ola bilər: *La Fresnaie* – göyrüş ağaclarının bitdiyi bir kənd, *Tuquerouge* 'qırmızı dağ'.

Dövri mətbuatda və dərsliklərdə tez-tez rast gəlinən toponimlərin Azərbaycan dilində olan ekvivalentləri sabitləşmişdir. Məsələn, *Paris* 'Paris', *Bordeau* 'Bordo', *Seine* 'Sena', *Tamise* 'Temza' və s. [1].

Ağacların, otların, çiçəklərin apellyativ adlandırılma zamanı onimizləşdirilib adlar kateqoriyasına daxil olması halları da tez-tez olur. Coğrafi obyektlərin florolekslər vasitəsi ilə nominasiyası son dərəcə rəngarəngdir. Məsələn, *Le Chesne* adı *chêne* (palıd) ağacının adından götürülüb.

Coğrafi obyektlərə semasioloji yanaşma onları dil kateqoriyalarının adları qəbul edən reallıqlarla əlaqəsi baxımından öyrənməyə imkan verir. Nisbətən az sayda əsər toponimlərin semantikasının modifikasiyasına və xüsusilə onların mənalarının mədəni komponentlərinə həsr edilmişdir.

A.M.Paveaunun toponimlər haqqında fikirləri təsviri xarakter daşıyır və toponimlərin yalnız mədəni komponentini – döyüş adlarının nəzərə alır və diskursiv mənaların dəyişkənliyini qeyd edir, lakin "mənanın müxtəlif komponentlərinin aktuallaşmasına təsir edən amilləri" müəyyən etmir [7.URL: <http://mots.revues.org/13102>].

Semantik üsulla əmələ gəlmiş xüsusi sözlər konversiya prosesi əsasında yaranır. Belə hallarda bir nitq hissəsinə aid olan söz digərinə keçərkən onun mənası substantivləşir və yeni xüsusi söz yaranır. Məsələn, fransız dilində sifətə aid olan *bon*, *-ne* 'yaxşı' sözü substantivləşərək *Bonne* 'dayə, qulluqçu' leksik vahidini əmələ gətirmişdir [2]. Lakin konversiya prosesi zamanı xüsusi adların ümumi isimlərə çevrilməsi prosesi də baş verir. Çevrilmənin metaforik və metonimik tiplərinə əsaslanan xüsusi adlardan ümumi adların meydana gəlməsi fransız dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mühüm yollarından biridir.

Metaforik ötürmə toponimlərin açıq və ya gizli mənalarının atributu rolunu oynayır. Bu xüsusiyyət, təklif olunan obyektin müəyyən xüsusiyyətləri və ya keyfiyyətlərinə bənzətmə ilə əlaqələndirilir. Coğrafi yerlərin adlarının digər obyektlərə köçürülməsi onların xassələrində oxşarlıqlar üzərində də aparıla bilər: *Sahara* – səhra – Şimali Afrikadakı məşhur səhra adından; *Eden* – cənnət, cənnətin bir guşəsi, ən xoşbəxt bir yer – Adəm və Həvvanın ilk yaşadığı müqəddəs bağ adından.

Məcəzi mənaların yaranmasına səbəb olan bütün əsas əlamətlər toponimlərin xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə yönəldilmişdir. Dünyadakı ən məşhur səhranın (*Sahara*) istiliyi uyğun xüsusiyyətlərə malik obyektlərin təyin edilməsi üçün istifadə olunan ümumi isim '*sahara*'nın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Cənnət (*Paradis*) – tükənməz bolluq və bəxtiyar xoşbəxtliyin müqəddəs bir yeri, qismən də olsa öz xüsusiyyətlərinə görə ona yaxın olan obyektlər üçün ümumi bir ada çevrilmişdir: yəni bir insanın özünü gözəl hiss etdiyi rahat və təchiz edilmiş və daim qayıtmaq istədiyi yer.

Toponimlərin semantik cəhətdən konversiyaya uğraması hallarına frazeoloji birləşmələrin tərkibində də rast gəlmək olur. Hər bir frazeoloji vahidin mənası toponimin bu və ya digər xüsusiyyətinə və ya toponimlə əlaqəli olan birləşmələrə əsaslanır:

Franchir le Rubicon (Rubicondan keçmək) – geri dönməz və qətiyyətli bir addım atmaq. Bir qərar vermək və bütün nəticələrini götürmək.

Se retirer sur l'Aventin (Aventinə təqaüdə çıxmaq) – gələcək danışıqlardan və müzakirələrdən imtina etmək.

Bâtir (ou faire) des châteaux en Espagne (hərfl. İspaniyada qalalar tikmək) – havada qalalar tikmək (reallaşması mümkün olmayan bir plan).

Fransız dilində tərkib hissəsi toponimlərin bütün növlərindən (hidronimlər, oronimlər, oykonimlər, astionimlər və s.) ibarət olan frazeoloji birləşmələrə rast gəlmək olar.

İşin elmi nəticəsi. Bütün yuxarıda qeyd edilənlərə əsaslanaraq demək olar ki, coğrafi adlar bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyətinin ən qiymətli abidələridir! Onlar nəsildən-nəslə ötürülür və əsrlər və minilliklər boyu xalqın keçmişi haqqında xatirələrə çevrilərək yaddaşlara hopur. Adların informasiya potensialı böyük və müxtəlifdir. Hər bir ad, müxtəlif tarixi coğrafi və dil problemlərini həll etmək üçün coğrafi adların cəlb edilməsinin effektivliyini şərtləndirən adı çəkilən obyektin hər hansı bir xüsusiyyətini əks etdirir.

Toponimlər xüsusi adların xüsusi altsistemini təşkil edir, onlar nominasiyanın sosial şərtlə xarakteri ilə xüsusi adlar sinfinin digər nümayəndələrindən nominasiyanın fransız dilinin tipoloji xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilən daxili formasında və struktur orijinallığında əks olunan obyektiv əsaslandırılmış xarakteri; mənanın dinamik, daim inkişaf edən təbiəti, habelə onun semantikasında mədəni cəhətdən şərtlənmiş bilikləri çatdıran mədəni əhəmiyyətli komponentlərin olması ilə seçilir.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə toponimlərin invariant məna ilə aktuallaşmış diskursiv mənalara dialektik vəhdətini əks etdirən özünəməxsus, spesifik semantikaya malik olması şərh edilir. Onların konversiya prosesində semantik cəhətdən dəyişikliyə uğraması nəticəsində ümumi isimlərə və əksinə transormasiyaya uğraması prosesi təqdim edilir. Göstərilir ki, dil sisteminin vahidləri kimi fəaliyyət göstərən toponimlər obyektə müəyyən edir və fərdiləşdirir, invariant mənasını həyata keçirir. Eyni zamanda, toponimlərin insan fəaliyyəti haqqında daxili formada, konnotativ semantikada sabitlənmiş məlumat kompleksini toplamaq və saxlamaq qabiliyyətinə malik olması sübut edilir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Fikrimizcə, təqdim olunan məqalə dilçilik, leksikologiya və tərcümə sahəsi ilə məşğul olan hər bir kəs üçün lazımlı material ola bilər. Məqalədəki materiallardan universitetlərin bakalavr, magistratura və doktorantura şöbələrində tədris zamanı, eyni zamanda tədqiqatçı alimlər araşdırma apararı zaman istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, Q.N. Tərcümə sənəti / Q.N.Bayramov, – Bakı: OKA Ofset, – 2008, – 52 s.
2. Qurbanov, A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili / A.M.Qurbanov, – Bakı: Maarif – 1985, – 265 s.
3. Бельнская, В.Д. Очерки англоязычной топонимики: Учеб. Пособие / В.Д.Бельнская, – Москва: Высшая школа, – 1977, – 277 с.
4. Кравченко, Е.В. Деонимизация иноязычных имен собственных в английском языке (на материале антропонимов и топонимов). Автореферат диссертации на соискание ученой степени к. филол. н., Москва, Российская государственная библиотека, – 2006, – 12-20 с.
5. Новый большой французско-русский фразеологический словарь. – Москва: Русский язык, Медиа, –2005, –1624 стр.
6. Dauzat, A. Les noms de lieux : origine et évolution / A.Dauzat, – Paris: librairie de la grave, – 1926. – 264 p.
7. Paveau M.A. Le toponyme, désignateur souple et organisateur mémoriel. L'exemple du nom de bataille / Marie-Anne Paveau. [Электронный ресурс] / URL : <http://mots.revues.org/13102>

8. <http://regardsdupilat.free.fr/toponymie.html>._
9. diss.rsl.ru.

V.Seid

Semantic Features of Toponyms in Modern French

Summary

The article examines issues related to the semantic features of toponyms in the French language.

It also deals with the semantic problems which emerge during their translation. The article notes that the first attempts to describe and classify toponyms can be found in ancient Egyptian texts.

A scientific approach to toponymic information can also be seen in the works of medieval Eastern scholars. Toponymic words formed by the semantic method are created on the basis of the conversion process. In such cases, when a word belonging to one part of speech passes into another, its meaning becomes meaningful and a new special word is created.

The article speaks at the same time about the distinctive features and meanings of geographical names as a part of phraseological combinations. The research has been carried out on the bases of the materials of the French and Azerbaijani languages.

Key words: *converting, toponym, geographical names, hydronym, toponymization, phraseological combinations*

B.Сейид

Семантические особенности топонимов в современном французском языке

Резюме

В статье рассматриваются вопросы, связанные с особенностями семантики топонимов французского языка.

В нём также анализируются семантические проблемы, которые возникают во время их перевода. В статье отмечается, что первые попытки описания и классификации топонимов можно встретить еще в древнеегипетских текстах.

Научный подход к топонимической информации можно увидеть и в трудах средневековых ученых Востока. Топонимические слова, образованные семантическим методом, создаются на основе процесса конверсии. В таких случаях, когда слово, принадлежащее одной части речи, переходит в другую, его значение становится содержательным и создается новое специальное слово.

В статье одновременно говорится об отличительных чертах и значениях географических названий как части фразеологических сочетаний. Исследование проводилось на основе материалов французского и азербайджанского языков.

Ключевые слова: *конвертация, топоним, географические названия, гидронимы, топонимизация, фразеологические сочетания*

Rəyçi: prof. Ç.O.Babaxanova

Redaksiyaya daxil olub: 12.10.2024

M.M.SEYİDRZAYEV

e-mail: jamil_seydov@mail.ru

: <https://orcid.org/0009-0005-4237-2237>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2024.4.082

ƏLAQƏLİLİK MƏTN KATEQORİYASI VƏ ONUN DİLDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Xülasə. Məqalədə mətnin ən mühüm əlamətlərindən biri – əlaqəlilik kateqoriyası (koheziya) araşdırılır. Mətn kateqoriyalarının mahiyyəti nəzərdən keçirilir, əsas mətn kateqoriyaları müəyyən edilir və mətnin janrı nəzərə alınmaqla onların həyata keçirilməsi üsulları araşdırılır. Mətnin əsas kateqoriyası əlaqəlilik kateqoriyasıdır və onun tərkibində koheziya və koherentliyin fərqləndirilir. Məqalədə qeyd edilir ki, mətn dil vahidlərinin semantik referensiyasına və əsas dil vahidlərinin koreferensiyasına əsaslanan və ardıcılıq, bütövlük, ifadəlilik, struktur və məhdudiyyət kimi əlamətləri ilə səciyyələnən informasiyanın ötürülməsinin invariant modelini təmsil edən dil sisteminin həyata keçirildiyi ünsiyyət formalarından biridir. Mətn işarəvi səviyyəli sistemi təmsil edir, onun mühüm komponentləri kommunikativ, semantik və struktur əlaqəlilikdir.

Açar sözlər: *tekst, tekstuallıq, mətnyaradıcı funksiya, mətn kateqoriyaları, koheziya, koherentlik, referensiya*

Son illər sintaktik tədqiqatların obyektini yalnız təcrid edilmiş cümlələr deyil, daha böyük vahid – mətnə və onun tədqiqi ilə dilçiliyin xüsusi şöbəsi – mətn nəzəriyyəsi məşğul olur. “Mətn” anlayışının özünün müəyyən edilməsi, mətnin yaranmasında ümumi qanunauyğunluqların təyin edilməsi, mətnə cümlələr arasındakı əlaqə üsulları və əlaqə vasitələrinin sisteminin səciyyəsinin verilməsi, mətnə cümlələr arasında əlaqələrin tiplərinin, mətnlərin funksional-məna tipləri və onların xüsusiyyətlərinin araşdırılması mətn nəzəriyyəsi çərçivəsində aparılan tədqiqatların ana xəttini təşkil edir.

Mətnlə bağlı tədqiqatlarda mətnin əlaqəliliyi kateqoriyasına dəfələrlə müraciət etməsinə baxmayaraq, bu problemin müxtəlif dillərin materialları əsasında öyrənilməsinə maraq qətiyyənlə azalmır və mətndəki cümlələr arasında əlaqə növlərinin yaradılması məsələsi bu gün də funksional dilçiliyin aktual sahələrdən biri kimi qalmaqdadır. Dilçilikdə mətnin əsaslı tədqiqinə XX əsrin 70-80-ci illərdən başlanılmışdır, amma son illər tədqiqatların ana xəttini təşkil edən mətnlə bağlı araşdırmaların inkişaf səviyyəsi ayrı-ayrı linqvistik əhəmələrdə tam fərqlidir. Ümumilikdə dilçilikdə mətn problemi müxtəlif mövqələrdən araşdırılır. Məsələn, birinci qrupa mətni düzgün ünsiyyət şərtlərini, çoxmənalılıq və pragmatikliyin yaranması şərtlərini, cümlələr arasında kontekstual münasibətləri, dilin struktur və sistemi və sosial əhəmiyyətinin öyrənməsi ilə bağlıdır. İkinci qrup dilçilərin tədqiqatları linqvistik üslubiyyət məsələləri ilə bağlıdır. Buraya üslubiyyətin müstəqil elm kimi statusunun müəyyən edilməsində empirik və abstrakt nəzəri fərqlərin təyini məsələləri daxildir. Üçüncü qrup problemlər kommunikativ qrammatika və ya dilin kommunikativ nəzəriyyəsi məsələlərinin öyrənilməsi, dördüncü qrup problemlər isə pragmatika, yəni real ünsiyyət proseslərində dil işarələrinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Beşinci qrupa danışq aktı nəzəriyyəsinə həsr olunmuş tədqiqatlar, altıncı qrupa isə təbii dilin koqnitiv təhlilinə həsr olunmuş araşdırmalar daxildir. Sadalanan məsələlərə istinadən mətn nəzəriyyəsinin əhatə dairəsi geniş və ümumilikdə müasir tədqiqatların əsas istiqamətlərini əhatə etdiyini demək olar.

Mətn kateqoriyalarının hərtərəfli tədqiqi və təhlili, xüsusən də onları ifadə etmək üçün istifadə olunan dil vasitələrinin daha dolğun təsviri mətn dilçiliyinin ən mühüm vəzifələrindən

biridir. Mətnin strukturunun formalaşmasında dil sisteminin ayrı-ayrı səviyyələrinin vahidləri kompleks şəkildə iştirak edir. Mətnin yaranmasında dilin bütün səviyyələrinin vahidləri öz “təhfəsini” verir. Dilin mətnin əlaqəliliyində iştirak edən hər bir səviyyəsinin vahidlərinin – leksik, qrammatik, sözdüzəltmə və s. xüsusiyyətlərini təsvir etmədən onların qarşılıqlı əlaqə xüsusiyyətlərini müəyyən etmək mümkün deyildir. Buna görə də leksik və qrammatik vasitələrə nisbətən zəif tədqiq edilmiş mətnin sözyaradıcılığı vasitələrinin tədqiqi mətnin yaranma mexanizmlərinin, onun əsas kateqoriyalarının – bütövlük və əlaqəliliyin struktur-semantik dərki baxımından xüsusi elmi maraq kəsb edir.

Müasir dilçilikdə mətn, bir qayda olaraq, müəyyən bir dil sisteminin işləməsinin əsas metodlarına və qaydalarına uyğun olaraq tərtib edilmiş işarələrin əlaqəli ardıcılığı kimi başa düşülür. K.M.Abdullayevin fikrincə, “mətn elə bir sintaktik kompleksdir ki, başqa sintaktik kompleksin, yəni cümlənin onun məna nöqteyi-nəzərindən nisbi qeyri-bitkinliyini, müəyyən semantik naqisliyini aradan götürür” [1, s. 191]. Sitatdan göründüyü kimi, müəllif verdiyi tərifdə mətnin semantik bitkinliyini qeyd edir.

Mətn bütövlük və əlaqəliliyi ilə xarakterizə olunur. Mətnlə bağlı tədqiqatlarda mətnin əlaqəliliyi onun funksional xarakteristikası kimi nəzərdən keçirilir, bu da “bütövün tərkibində hissələrin əlaqəsi”ni təmsil edir [2; 3; 4]. Mətnin əlaqəliliyi həm linqvistik, həm də ekstralinqvistik təbiətə malikdir, çünki linqvistik vasitələr, o cümlədən formal (dil) vasitələr özlüyündə deyil, müxtəlif bilik strukturlarına çıxışı təmin etdiyi üçün əhəmiyyətlidir. Mətnin əlaqəliliyi onun təşkilinin semantik, kommunikativ və struktur səviyyələrində həyata keçirilir. Onun formalaşmasında dil sisteminin leksik, qrammatik və sözdüzəltmə vahidləri iştirak edir.

Mətn, adətən, müəyyən bir dil sisteminin işləməsinin əsas metodları və qaydalarına uyğun olaraq tərtib edilmiş işarələrin əlaqəli ardıcılığıdır. P.Hartman dilin ilkin olaraq mətnlər şəklində mövcudluğunu və mətnin “dilnin linqvistik əhəmiyyətli ilkin işarəsi” olduğunu iddia edir [6, s. 220], digər dil vahidləri isə ondan yalnız linqvistik təhlil yolu ilə ayırd edilir. Mətn bir sistem kimi şəxsiyyətin sosial-psixoloji tiplərini və kommunikativ münasibətləri nəzərə alaraq, nitqin yaranması və onun şərh proselərində daxili kodun ifadəsinin verballaşmaya keçidini təmsil edir [2; 3; 4; 7].

Mətn dil vahidlərinin üç aspektini strukturlaşdırır: işarəvi (bu zaman mətnin əlaqələndirici elementləri kimi formal (sözdüzəldici) vahidləri çıxış edir), semantik (sözün maddi qabığının obyektiv gerçəkliklə əlaqəsi) və kommunikativ (söyləmin elementlərinin kommunikativ gücünün paylanması). Bu halda realı çox vaxt nitqin subyekt (referent, denotat) adlanır, bu realı haqqında anlayışı isə siqnifikat adlanır. Bu baxımdan söz yaradıcı vahidin təmsil olunmasının mümkünlüyü məqalədə “mətn ünsiyyətdə leksik, morfoloji, o cümlədən sözyaratma vahidlərinin, sintaktik konstruksiyaların istifadəsini tənzimləyən qaydalardır [8, s.140] fikrinin qəbul edilməsindən irəli gəlir. Bu cəhətlər cümlənin məzmunu (temasına), nitqin funksional-semantik növü cümlənin optimal forması), mətnin yazılı xarakteri, üslub vasitələri (oxucuya müəyyən təsir göstərmək və onda arzu olunan reaksiyanı oyatmaq məqsədi isə dil vasitələrinin şüurlu seçilməsi) və s. ilə müəyyən edilir. Hazırda mətn nəzəriyyəsinin yaradılmasının mətndəki cümlə əlaqələrini bütövlükdə nəzərə almadan mümkün olmadığı aydındır. Cümlələrin sadə üst-üstə qoyulması ilə əlaqəli mətn arasındakı fərqi məhz mətndəki dil vahidlərinin əlaqələri izah edir. Mətn əlaqələri kontinuumu, yəni məntiqi ardıcılığı (zaman, məkan; ayrı-ayrı məlumatların, faktların, hərəkətlərin qarşılıqlı asılılığı) təmin edən ünsiyyətin xüsusi növləridir [2, s.74].

Mətn kateqoriyaları və vahidlərinin mahiyyətinin müəyyən edilməsində, onların təsnifinə yanaşmada tədqiqatçılar arasında yekdil fikir yoxdur. Bununla belə, bu kateqoriyaların struktur və məzmun üzrə bölünməsi ilə bağlı məsələlərdə əksər tədqiqatçıların [2; 7; 9] fikirləri üst-üstə düşür. Mətn kateqoriyalarının məzmun planının və ifadə planının hərtərəfli öyrənilməsini [10; 11] kimi dilçilərin əsərlərində görmək olar. Mətn kateqoriyaları əsasən dil vahidləri kimi qəbul edilən mürəkkəb sintaktik bütövlərə, frazafövqü vahidlərə istinadən təsvir edilmişdir. Mətn kateqoriyası ümumi mətn mənasının müəyyən hissəsinin müxtəlif dil, nitq

və sırf mətn (kompozit) vasitələri ilə əks etdirən mətnin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

Mətnin kateqoriyaları onun “ən ümumi və əsas xüsusiyyətlərini əks etdirir və onun ontoloji, qnoseoloji və struktur xüsusiyyətlərinin bilik pillələrini təmsil edir” [11, s. 80]. Mətn kateqoriyaları və onların qarşılıqlı əlaqəsinin təsviri sistemin ümumiləşdirilmiş səciyyəsinə əldə etmək üçün onun elementlərinin hər bir müəyyən edilmiş əlaqəsini ayrıca təsvir etməyə, yəni bu elementlər haqqında bilikləri birləşdirərək mətnin bütöv kimi şərhinə yönəlmişdir. Ümumilikdə mətn kateqoriyasını obyektiv gerçəklik münasibətləri ilə korrelyasiya yaradan müəyyən invariant semantik-funksional mənalara ifadə etmək üçün dil vasitələrinin məcmusu kimi şərh etmək olar.

Əksər dilçilər mətnin əsas kateqoriyası əlaqəlilik mətn elementlərinin bir bütövdə birləşməsini, nitqin təşkilinin müxtəlif aspektlərinə təsirini nəzərdə tutan ardıcılıq kimi qəbul edir. Mətn fenomeninin hərtərəfli işıqlandırılmasını nəzərdə tutan, mətnin xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlərin əhatə dairəsində əlaqəlilik məsələsi əsas məsələlərdən biridir. Bu onunla izah olunur ki, lingvistik tədqiqat obyektini kimi mətn ilk növbədə informasiya-struktur vahid kimi, funksional cəhətdən bitkin nitq bütövünü təmsil edir. Məhz mətnin bu keyfiyyəti hazırda mətnin yaranmasının kifayət qədər aydın qanunauyğunluqlarını müəyyən edir. Mətnin əsas konstruktiv xüsusiyyəti olan əlaqəlilik mətnin məzmunu və struktur mahiyyətini əks etdirir. Bu halda, tədqiqatçılar, xüsusən, lokal və qlobal əlaqələri fərqləndirirlər. Lokal əlaqəlilik xətti ardıcılığın (cümlələr, frazalararası birliklər) əlaqəliliyidir. Qlobal əlaqəlilik mətnin semantik bütövlükdə vahidini, onun daxili bütövlüyünü təmin edən vasitədir. Lokal əlaqəlilik frazalararası sintaktik əlaqələrlə (ara sözlər, modal və əvəzlilik sözlər, fellərin zaman formaları, təkrarlar, söz sırası, artikkelər, bağlayıcılar) müəyyən edilir. Qlobal əlaqəlilik (mətnin mahiyyətə bütövlüyünə gətirib çıxarır) mətni bütövlükdə və ya onun fraqmentlərini tematik və konseptual cəhətdən birləşdirən əsas sözlər vasitəsi ilə təzahür edir. Əlaqəlilik təkcə semantik hadisə deyil və o, formal struktur göstəricilər, mətnin tərkib hissələrinin formal asılılığı vasitəsi ilə təzahür edir. O, O.İ. Moskal-skayanın da qeyd etdiyi kimi, “forma, məzmun və funksiya kimi bir-biri ilə əlaqəli struktur, semantik və kommunikativ bütövlük şəklində eyni vaxtda təzahür edir” [12, s.17].

Mətnin semantik-struktur təşkilində iki tip əlaqə – koheziya və koherentlik paralel şəkildə hərəkət edir. Bunlardan birincisi, yəni koheziya, adətən, söyləmə və ya mətn daxilində lingvistik vahidlər də daxil olmaqla, bütövlükdə hissələrin əlaqəsi kimi başa düşülür. Bu zaman koheziya mətn elementləri arasında əlaqə növü kimi, koherentlik isə bütövlükdə mətnin əlaqəlilik xassəsi kimi başa düşülür. Koherensiya dedikdə, “cümlələrin semantik əlaqəsi başa düşülür, halbuki mətnə struktur əlaqəlilik göstəriciləri bəzi hallarda görünməyə (implicit) bilər” [13, s.24].

Sözün geniş mənasında koheziya semantik kateqoriyadır, “mətnə mövcud olan və mətni müəyyən edən mənalara münasibətinə aiddir. Koheziya bütün mətn növləri üçün ümumi olan məna əlaqələrinin məcmusudur və bu, mətni “qeyri-mətn”dən fərqləndirən və mətnin ayrı-ayrı mənalarını bir-biri ilə əlaqələndirən xüsusiyyətdir” [14, s. 99]. İ.R. Qalperin isə koheziyanı “kontinuumu, yəni məntiqi ardıcılıq, ayrı-ayrı məlumatlar, faktlar, hərəkətlərin və s. qarşılıqlı (zaman və/və ya məkan) asılılığı təmin edən xüsusi əlaqə növləri” kimi təyin edir [2, s.138]. A.Y. Məmmədovun qeydinə görə, “koheziya dildə, koherentlik isə cəmiyyətdədir. Koheziyadan fərqli olaraq, koherentliyi başa düşmək üçün sadəcə mətnin daxilində lingvistik vasitələr arasında baş verən münasibətlərə baxmaq kifayət deyildir” [5, s. 10].

Dar mənada, koheziya yalnız lokal əlaqədir – formal, ilk növbədə, dil vahidləri ilə ifadə olunan xətti tipli əlaqədir. O, əvəzlilik substitutsiyaları, zərflər, deysislər, leksik təkrarlar, bağlayıcılar, artikkelər, qrammatik formaların korrelyasiyası və s. əsasında yaranır. Mətnə koheziyanın əsas funksiyalarından biri də müxtəlif dil işarələrin ardıcılığını, onların məna və formalarını müəyyən etməkdir. Başqa sözlə, koheziya belə bir ardıcılığı vahid bir bütövə birləşdirir. Koheziya və koherentlik anlayışları mətn nəzəriyyəsinin əsas anlayışlarıdır.

K.M.Abdullayevə görə, “bunlardan biri komponentlərin məna əlaqəsi, o biri komponentlərin struktur əlaqəsidir” [1, s.233]. Onlar mətnin müəyyən edici, konstitutiv xüsusiyyətləri, təksuallıq üçün zəruri şərtidir. Lakin onlara yanaşma, onların tərfi və müxtəlif konspesiyalarda tətbiqi fərqli cəhətlərlə müşayiət olunur. Bəzi tədqiqatlarda onlar sinonim kimi işlədilir, bəzi tədqiqatlarda onların differensial xüsusiyyətləri qeyd olunur. Məsələn, L.Voborjil mətnin strukturunda koheziya və koherentlikdən bəhs edərkən yazır ki, “koherentlik, əsasən, mətnin məzmun (tema) tərəfinə şamil edilir, bu, mətnin məzmunu qlobal təşkilidir, onun üçün kommunikativ situasiya və danışan və dinləyən fon biliklərinin məcmusu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Koheziya, əksinə, mətnin ifadəsinin qlobal təşkilidir, ayrı-ayrı dil səviyyələrinin vasitələrindən istifadə edərək mətn vahidlərinin “görünən” birləşməsidir. Koheziya ikincidərəcəlidir, çünki sonuncu özünü formal olaraq “üst qatda” göstərməyə bilər” [15, s.5].

Bu fikrin davamı ilə F.Daneş tədqiqatında qarşılaşırıq. Müəllif “koheziya” terminindən ifadə vasitələrinə münasibətdə, “koherentlik” terminindən isə geniş semantik əlaqələrə münasibətdə istifadə etməyi tövsiyə edir [16]. O.İ.Moskalskaya görə, “mətnin koherentliyi məntiqi-semantik, sintaktik və üslubi koheziya növlərinin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir” [12, s.46]. Deməli, əlaqəlilik kateqoriyası mətnin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi həm koherentlik, həm də koheziya səviyyəsində özünü göstərir və məhz bu əlaqələr sayəsində mətnin bütün komponentləri birbaşa və ya dolayısı ilə bir-biri ilə əlaqəli olur və vahid bir bütövlükdə strukturlaşır.

Mətnin məna əlaqəliliyi, ilk növbədə, tema vəhdəti ilə ifadə edilir (işarənin obyektə, referensiyaya münasibəti). Mətn nəzəriyyəsində tema adətən bütün mətnin məna nüvəsi, “ümumiləşmiş konsentrat” kimi başa düşülür [12, s.17]. Mətn nəzəriyyəsində bu anlayış daha çox hipertema adlanır. Hipertema alt temalardan ibarətdir, lakin onların cəmini əks etdirmir. Hipertemanın proqressiyası həm də tez-tez əsas mövzunun detallandırılması və konkretləşdirilməsi kimi çıxış edən əlavə temaların yaranmasına səbəb olur. Temanın məzmunu əlavə məna münasibəti üzrə təkrarlanan sözlərin semantik xüsusiyyətlərinin məcmusundan ibarətdir.

Bu məqsədlə aşağıdakı mətni nəzərdən keçirək: “Gözəl iyul günü idi, o günlərdən biri ki, yalnız havalar uzun müddət sabitləşəndə belə olur. Səhər tezdən səma aydıdır, səhər günəşi hələ od saçmır, o, yaln zərif bir qızartıya çevrilmişdir. Günəş – qızmar quraqlıq zamanı olduğu kimi alovlu saçmır, isti deyil, fırtınadan əvvəlki kimi tutqun qırmızı boyanmamış, lakin parlaq və şəfəqsəçən şəkildə parlaqdır – dar və uzun bir buludun üstündə hərəkətsiz şəkildə üzür, təzə-təzə parlayır və bənövşəyi dumanın içinə qər qorur”.

Mətnin teması ilə bağlı tamamlayıcı əlaqə aşağıdakı kimi ifadə olunmuşdur: “gözəl iyul günü” və onun inkişaf vasitələri: “səhər tezdən səma aydıdır, səhər şəfəqi zərif bir qızartı ilə yayılır; günəş alovlu deyil, qırmızı-isti deyil, tutqun bənövşəyi deyil, parlaq və həlim şəfəqsəçir”. Temanın təfərrüatı dilin sintaktik vasitələri (təyin və söz birləşmələrinin qarşılaşması) ilə yanaşı, sözdüzəldici vasitələrlə – “səhər, sübh şəfəqi, al-qırmızı, zərif nurlu” vahidləri ilə də çatdırılır. Bu şərhdə tema komponentləri bütün mətn və ya onun fraqmenti boyunca aktuallaşan bir mənədir. K.M.Abdullayevin bir fikri bu nümunədə öz təsdiqini tapır: “İdealda hər bir mətn struktur baxımdan qapanmaya, tamamlanmaya can atır və ya atmalıdır” [1, s. 204]. Temanın təfərrüatları və dəqiqləşdirilməsi çox vaxt sintaktik vasitələrlə müəyyən edilir. Sintaktik xəbərdarlıq adətən lokal əhəmiyyətli informasiyanın aktuallaşmasına xidmət edir.

İndi isə M.Rzaquluzadənin “Vurgun baxışlarla” hekayəsindən bəzi nümunələrə müraciət edək: “O, Göygölün şəkillərini çox-çox görmüşdü. Bütün bu şəkillərin ən gözəlləri, hətta zərli çərçivələrə salınmış ən bəzəkli-düzəkliləri də bu mənzərənin qarşısında, Günəş qarşısında şam işığı kimi görünürdü. Bu nə gözəllikdi... Belə gözəl mənzərəni ancaq ən böyük ustad – ana təbiət yarada bilərdi. Səhər şəfəqlərinin zərif göyümtül-bənövşəyi işığında dağların sərin nəfəsi gölün üzərindəki incə tül pərdəni ağır-ağır qaldırıdınca güzgü suların qoynunda başqa bir aləm canlanırdı. Tünd-yaşıl məxmər ətəklərini göldə yuyan gözəllər kimi, halay vurmuş cərgə-cərgə şam ağacları pillə-pillə ucalır, vüqarlı Kəpəzin yalçın qayaları sıyrılmış xəncərlər kimi bu gözəlləri, bu gözəlliyi sanki yadlardan-yağılardan qoruyurdu...” [17].

Təmanı ifadə etməyin yollarından biri tema dəyişmə markerləri, yəni bir təmadan digərinə keçiddir. Təmanın dəyişməsinin markerləri hadisənin, vəziyyətin dəyişməsinə, zamanın, məkanın dəyişməsinə, situasiyaya yeni iştirakçıların daxil edilməsinə, situasiyaya artıq məlum olan iştirakçıların ikinci dərəcəli təqdim edilməsinə, dəyişikliyi ifadə edən lingvistik vasitələr ola bilər. Bu cür vahidlərin əlaqələrini bağlayıcılar, zərflər, ədatlardan və s. istifadə etməklə ifadə etmək olar. Məsələn, bu mətndə təmasında tamamlayıcı əlaqə bu qaydada ifadə olunmuşdur: “Göygölün şəkillərini çox-çox görmüşdü” və onun ifadə vasitələri bu xəttə üzrə davam etmişdir: “şəkillərin ən gözəlləri”, “zərli çərçivələrə salınmış ən bəzəkli-düzəkliləri”, “Günəş qarşısında şam işığı”. Mətnə digər tematik tamamlayıcı sahə “səhər şəfəqlərinin zərif göyümtül-bənövşəyi işığı”, “incə tül pərdə”, “güzgü sular” ardıcılığından ibarətdir. Nümunədən də göründüyü kimi, mətnə məna əlaqəliliyi mətni yaradan və müvafiq sintaktik (söz sırası, cümlələrin işlənmə ardıcılığı), leksik (söz seçimi) dil vahidlərinin koreferens və semantik referensiyaya əsaslanır.

İşin elmi nəticəsi: Nəzəri ədəbiyyatın təhlili mətnin ən mühüm kateqoriyalarından birinin – mətn elementlərinin məna, kommunikativ və struktur qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi bir bütövdə birləşməsi əlaqəlilik kateqoriyasının nəzəri təsviri verilmişdir. Mətnə əlaqəliliyinin yaranmasında formal dil vahidləri fəal iştirak edir və həm onlar əlaqəliliyin həm eksplisit vahidlər kimi, həm də mətnin alt qatda implisit məna əlaqəsinin vasitəsi kimi fəaliyyət göstərdiyi müəyyən edilmişdir. Mətnə əlaqəlilik kateqoriyasını təşkil edən çoxsəviyyəli vasitələr kompleksində mətnin formal vasitələri xüsusi yer tutur, çünki onlar mühüm mətn fraqmentlərinin müxtəlif semantik və struktur əlaqələrini izah etməyə imkan verir. Məqalədə mətni vahid məntiqi-lingvistik informativ və konseptual varlığa çevirən dil və gerçəkliyin nitq-fikir amilləri bir-birindən ayrılmazlığı üzə çıxarılmışdır. Mətn vahidlərinin əlaqəliliyini dil sistemində xas olan immanent keyfiyyət kimi dil strukturlarının (qrammatik, leksik və fonetik) koheziya xüsusiyyətləri kimi izah edilmişdir.

İşin elmi yeniliyi: Məqalədə mətn kateqoriyası bütün mətnlərə xas və onsuz heç bir mətn mövcud ola bilməyən xüsusiyyət, yəni mətnin tipoloji xüsusiyyəti kimi dəyərləndirilmişdir. Mətnin koqnitiv baxımdan kateqoriyalara ayırmaq zərurətini izah edərkən mətn kateqoriyaları onun ən ümumi və əsas xüsusiyyətlərini əks etdirməsi və onun ontoloji, qnoseoloji və struktur xüsusiyyətlərinin tədqiqinə xüsusi mərhələləri təmsil etdiyi əsas götürülmüşdür.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: İşin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə edilmiş nəticələr mətn nəzəriyyəsi və üslubiyyat üzrə mühazirə kurslarında, mətnlərinin tipologiyası üzrə seminarlarda istifadə oluna bilər. Bədii mətnin öyrənilməsindən əldə edilən məlumatlar digər dillərin materiallarına əsaslanan müqayisəli tədqiqatlarda istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdullayev. – Bakı: MTM Innovation, – 2016. – 360 s.
2. Гальперин, И.Р. Текст объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. Изд. 4-е стереотипное. – Москва: КомКнига, – 2006. – 144 с.
3. Валгина, Н.С. Теория текста: Учебное пособие / Н.С.Валгина. – Москва: Изд-во МГУП «Мир книги», –1998. – 210 с.
4. Кубрякова, Е.С. Типы языковых значений: Семантика производного слова / Е.С.Кубрякова. – М.: Наука, –1981. – 200 с.
5. Məmmədov, A.Y. Diskurs tədqiqi / A.Y.Məmmədov, M.Y.Məmmədov. – Bakı: “Bakı Universiteti”, – 2013. – 78 s.
6. Хартманн, П. Текст, тексты, классы текстов / П. Хартманн // Проблемы теории текста: Реферативный сборник. – М.: Наука, – 1978. – 307 с.
7. Николаева, Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы / Т.М.Николаева // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистика текста. Вып.VIII. – М.: Прогресс, – 1978. – С.5-39.

8. Кубрякова, Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Е.С.Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. – М.: Просвещение, – 1996. – С.141-173.
9. Каменская, О.Л. Текст и коммуникация / О.Л. Каменская. – М.: Высш. шк., – 1990. – 152 с.
10. Бочкарев, А.Е. Изотопия как способ оформления субстанции содержания / А.Е. Бочкарев // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена. – М., 2008, № 10 (59). – с. 77-86.
11. Тураева, З.Я. Лингвистика текста / З.Я.Тураева. – Москва: Просвещение, – 1986. – 127 с.
12. Москальская, О.И. Грамматика текста / О.И.Москальская. – Москва: Высшая школа, – 1981. – 183 с.
13. Dobzynska, T. Tekst. Proba syntezy /T.Dobzynska. – Warszawa, 1983. – с. 24-56.
14. Холлидей, М.А.К. Когезия в английском языке: Пер. с англ. / М.А.К. Холлидей – М.: Прогресс, –1976, –374 с.
15. Воборжил, Л. Лексические и другие средства когезии текста: на материале русского договора. Электронный ресурс. / Л.Воборжил (<http://www.rusistika.upol.cz/publikace/voborilkohezekoherence.pdf>). – 1998. – 10 с.
16. Daneš, F. Zur semantischen und thematischen Struktur des Kommunikats // Studia grammatica. – 1976. Bd. 11. Probleme der Textgrammatik. – s. 29-40.
17. <https://portal.azertag.az/az/node/16304>

M.M.Seyidrzayev

Cohesion as a Text Category and its Means of Expression in the Language

Summary

The article deals with the cohesion as a text category. Cohesion is meant to be one of the most important features of the text in the article. The essence of text categories is reviewed, the main text categories are identified, and the methods of their implementation are examined, taking into account the genre of the text. The article highlights the cohesion to be one of the main category of the text, and both the cohesion and the coherence are distinguished within the text. The article writes that a text is one of the forms of communication in which a language system is implemented, representing an invariant model of information transmission based on the semantic reference of language units and the co-reference of basic language units and characterized by such features as consistency, integrity, expressiveness, structure, and limitation. Text represents a symbolic level system, the important components of which are communicative, semantic, and structural coherence.

Key words: *textuality, text, text-generating function, text categories, cohesion, coherence, reference*

M.M.Сендзаева

Связность как категория текста и языковые средства ее выражения

Резюме

В статье рассматривается одна из важнейших характеристик текста – категория связности (когезия). Рассматривается сущность категорий текста, выявляются основные текстовые категории, определяются способы их реализации с учетом жанра текста. Подчеркивается, что основной категорией текста является категория связности, в рамках которой следует различать когезию и когерентность. В статье также подчеркивается, что текст – одна из форм коммуникации, в которой реализуется система языка, представляющего инвариантную модель сообщения информации, базирующуюся на семантической референции и кореференции языковых единиц и характеризующуюся признаками связности, целостности, выраженности, структурности и ограниченности. Есть знаковая уровневая система, основными составляющими которой являются коммуникативная, семантическая и структурная связность.

Ключевые слова: *текстуальность, текст, текстоорганизующая функция, категории текста, когезия, когерентность, референция*

Rəyçi: filol.f.d., dos. C.M.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 22.11.2024

M.Y.ZÖHRAB-MƏCİD

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: zmesma@mail.ru

: <https://orcid.org/0009-0002-4050-5508>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2024.4.088

İNGİLİS DİLİNİN MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI KOMMUNİKASIYADA ROLU

Xülasə. Məlumdur ki, ingilis dili mədəniyyətlərarası kommunikasiyada çox böyük rol oynayır. Mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqi və qlobal əlaqələrin genişləndirilməsi əksər hallarda ingilis dilinin sayəsində mümkün olur. İngilis dilinin müxtəlif dildə danışan insanlar arasında lingua franca rolunu oynaması onlar arasındakı ünsiyyəti asanlaşdıran əsas amildir. Bu dil müxtəlif mədəniyyətlərə sahib insanlar arasında körpü rolunu oynayır, əməkdaşlığı və fikir mübadiləsini təşviq edir. İngilis dili biznes, təhsil, texnologiya və diplomatiya kimi bir çox beynəlxalq kontekstlərdə, həmçinin işgüzar danışıqlar və beynəlxalq əməkdaşlıqlarda ümumi və ortaq dil kimi istifadə olunur.

Açar sözlər: mədəniyyətlərarası kommunikasiya, qlobal əlaqələr, tendensiya, akademik resurslar, perspektivlər

İngilis dili qlobal dil kimi mühüm rol oynayır və ümumiyyətlə, mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur. Onun geniş yayılmasını tarixi, siyasi, iqtisadi və mədəni amillərlə əlaqələndirmək olar. İngilis dili qlobal *lingua franca* kimi meydana çıxdı, yəni o, müxtəlif dövlət dillərində danışanlar arasında ünsiyyət üçün ümumi dil kimi istifadə olunur. Bir çox beynəlxalq şəraitdə ingilis dili müxtəlif dil mənşəli şəxslərə effektiv ünsiyyət qurmağa imkan verən neytral dil kimi xidmət edir. Britaniya İmperiyasının tarixi genişlənməsi və ABŞ-in sonrakı təsiri ingilis dilinin dünyanın müxtəlif bölgələrində yayılmasında mühüm rol oynadı. Bu tarixi kontekst ingilis dilinin geniş şəkildə mənimsənilməsinə kömək etdi. İngilisdilli ölkələr, xüsusilə ABŞ, Böyük Britaniya, Kanada və Avstraliya qlobal iqtisadiyyatda böyük rol oynamışlar [2, s.176]. Bu xalqların iqtisadi təsiri ingilis dilinin beynəlxalq biznesdə, ticarətdə və maliyyədə önə çıxmasına səbəb olmuşdur. İngilis dili diplomatiyanın və beynəlxalq təşkilatların əsas dilidir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, NATO, Avropa İttifaqı və müxtəlif digər beynəlxalq forumlar ingilis dilindən iş dili kimi istifadə edir və bu onu qlobal idarəetmə və əməkdaşlıq üçün mühüm alətə çevirir. İngilis dili elmi tədqiqatlarda və texnoloji innovasiyalarda üstünlük təşkil edən dildir. Bir çox akademik jurnallar, konfranslar və tədqiqat nəşrləri ingilis dilindədir ki, bu da bütün dünya üzrə elm adamları və tədqiqatçılar üçün ünsiyyət qurmağı və öz nəticələrini paylaşmağı vacib edir. Filmlər, televiziya şouları, musiqi və ədəbiyyat da daxil olmaqla ingilisdilli media qlobal təsirə malikdir. Əyləncə sənayesi, xüsusən də Hollivud bütün dünya üzrə auditoriyanın qavradığı məzmun yaradır və ingilis dilinin geniş yayılmasına və istifadəsinə töhfə verir. İngilis dili tez-tez ali təhsildə, xüsusən biznes, elm, texnologiya və beynəlxalq əlaqələr kimi sahələrdə tədris vasitəsi kimi istifadə olunur. Bu, onun akademik və peşəkar məqsədlər üçün dil kimi əhəmiyyətini daha da gücləndirir. Ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılığın artması ilə müşahidə olunan qloballaşma prosesi ingilis dilinin ünsiyyət üçün ümumi dil kimi istifadəsini sürətləndirdi. İngilis dili biliyi qlobal əmək bazarında çox vaxt dəyərli bacarıq kimi qəbul edilir. Qlobal ünsiyyət üçün əsas platforma olan internet əsasən ingilis dilində fəaliyyət göstərir. Bir çox veb-saytlar, sosial media platformala-

rı və onlayn resurslar müxtəlif dil mənşəli insanlar arasında qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdıran standart dil kimi ingilis dilindən istifadə edir.

İngilis dilinin qlobal *lingua franca* statusu, beynəlxalq ünsiyyət üçün praktiki faydaları olsa da, dil və mədəni müxtəliflik problemlərini də gündəmə gətirir. Çoxdilliliyi təşviq etmək və digər dillərin dəyərini tanımaq səyləri daha əhatəli və ədalətli qlobal ünsiyyət mühitinin qorunması üçün vacibdir.

İngilis dili beynəlxalq biznes və ticarətdə üstünlük təşkil edən dildir. Bir çox transmilli korporasiyalar ünsiyyət, danışıqlar və sənədləşmə üçün əsas dil kimi ingilis dilindən istifadə edirlər. İngilis dilini bilmək çox vaxt qlobal bazarda dəyərli bacarıq hesab olunur. Beynəlxalq biznes və ticarətdə ingilis dilinin üstünlüyü onun qlobal *lingua franca* rolunun və müxtəlif peşəkar və kommersiya kontekstlərində geniş istifadəsinin əksidir. İngilis dili müxtəlif dil mənşəli biznes mütəxəssisləri üçün effektiv ünsiyyət qurmaq üçün ümumi zəmin yaradır. İngilis dilinin beynəlxalq biznesdə standart dil kimi istifadəsi ünsiyyəti asanlaşdırmağa və mümkün anlaşılmaqları azaltmağa kömək edir. Bir çox transmilli korporasiyaların müxtəlif ölkələrdən olan işçiləri olan müxtəlif komandalar var. İngilis dili, ana dillərindən asılı olmayaraq işçilərə problemsiz əməkdaşlıq etməyə imkan verən neytral dil kimi xidmət edir. Bu, layihənin idarə edilməsi, strategiyanın inkişafı və funksiyalararası komanda işi üçün çox vacibdir. İngilis dili tez-tez beynəlxalq işgüzar əməliyyatlarda müqavilələrin və hüquqi sənədlərin tərtibi üçün istifadə olunur. Bu standartlaşdırma hüquqi baxımdan aydınlığı və ardıcılığı təmin edir, yanlış təfsir və ya hüquqi mübahisələr riskini azaldır.

İngilis dili beynəlxalq maliyyə dilidir və ingilis dilini bilmək çox vaxt qlobal bazarlara çıxış üçün ilkin şərt kimi qəbul edilir. İngilis dilli sənədlər və maliyyə hesabatları beynəlxalq investisiya, ticarət danışıqları və maliyyə əməliyyatlarında geniş istifadə olunur. İngilis dili dünyanın bir çox nüfuzlu biznes məktəblərində və universitetlərində əsas tədris dilidir. Nəticədə, biznes mütəxəssisləri çox vaxt ingilis dilində təhsil alırlar və bu dil ümumiliyi onların peşəkar karyeralarına da yayılır. İngilis dili beynəlxalq konfranslarda, ticarət sərgilərində və biznes forumlarında üstünlük təşkil edən dildir. Bu tədbirlərdə iştirak edən peşəkarlar şəbəkələşmə, təqdimatlar və müzakirələr üçün ümumi dilə ehtiyac duyurlar və bu da ingilis dilini təbii seçim edir. Bazarlarını qlobal şəkildə genişləndirmək istəyən şirkətlər marketinq və reklam materiallarında tez-tez ingilis dilindən istifadə edirlər. İngilisdilli məzmun daha geniş auditoriyaya çatmağa kömək edir və bir çox qlobal brendlər ardıcılıq və daha geniş cəlbedicilik üçün öz tanıtım kampaniyalarında ingilis dilindən istifadə edirlər. İngilis dili texnologiya sənayesinin əsas dilidir və bir çox texnoloji yeniliklər və irəliləyişlər ingilis dilində sənədləşdirilir və müzakirə olunur. Sürətlə inkişaf edən texnologiya sahəsində ingilis dilini bilmək ən son yeniliklərdən xəbərdar olmaq üçün çox vacibdir. Bir çox beynəlxalq təşkilatlar və sənaye standartları ingilis dilində yaradılmışdır. Bu standartlara riayət etmək qlobal ticarətlə məşğul olan müəssisələr üçün vacibdir və ingilis dilindən istifadə uyğunluğu təmin edir. İngilis dili çox vaxt iş dünyasında şəbəkələşmə və əlaqələr qurmaq fəaliyyətləri üçün seçilən dildir. İngilis dili biliyi insanın dünyanın müxtəlif yerlərindən olan maraqlı tərəflərlə əlaqələr qurmaq və sövdələşmələr aparmaq bacarığını artırır [4, s.29].

Beynəlxalq biznes və ticarətdə ingilis dilinin üstünlüyü praktiki üstünlüklər təqdim etsə də, dil müxtəlifliyinin və mədəni həssaslığın əhəmiyyətini dərk etmək vacibdir. Müəssisələr müxtəlif maraqlı tərəflərlə effektiv ünsiyyəti təmin etmək üçün tərcümə və lokallaşdırma xidmətlərindən istifadəni də nəzərdən keçirməlidirlər.

İngilis dilindən diplomatik dairələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda geniş istifadə olunur. Bu, müxtəlif ölkələrin nümayəndələrinin qarşılıqlı əlaqədə olduğu və qlobal məsələlər üzrə danışıqlar apardığı Birləşmiş Millətlər Təşkilatı kimi forumlarda əsas ünsiyyət dilidir. İngilis dili dil mənşəli biznes ilə effektiv ünsiyyət qurmaq üçün ümumi zəmin yaradır.

İngilis dilinin təhsil və tədqiqatda geniş istifadəsi bilik mübadiləsi, akademik əməkdaşlıq və ali təhsilin beynəlmilləşməsi üçün əhəmiyyətli təsirləri olan qlobal bir hadisədir. İngi-

lis dili müxtəlif dil mənşəli alimlər, tədqiqatçılar və tələbələr arasında ünsiyyəti asanlaşdıran vahid dil rolunu oynayır [5, s.286]. İngilis dili tədqiqat nəşrləri və elmi məqalələr üçün üstünlük təşkil edən dildir. Nüfuzlu akademik jurnalların əksəriyyəti ingilis dilində məqalələr dərc edir, tədqiqat nəticələrinin qlobal yayılmasına töhfə verir və tədqiqatçılara daha geniş auditoriyaya çatmağa imkan verir. Beynəlxalq konfranslar tez-tez təqdimatlar və müzakirələr üçün əsas dil kimi ingilis dilindən istifadə edirlər. Bu, alimlərə öz tədqiqatlarını qlobal platformada paylaşmağa, müxtəlif ölkələrdən olan həmkarları ilə əlaqə saxlamağa və beynəlxalq akademik diskursda iştirak etməyə imkan verir.

İngilis dili müxtəlif ölkələrdən olan insanlar arasında mədəni mübadilə üçün körpü rolunu oynayır. İngilis dilində ədəbiyyat, film, musiqi və digər mədəni ifadələr vasitəsilə insanlar qlobal qarşılıqlı əlaqə hissini gücləndirərək müxtəlif perspektivləri paylaşa və qiymətləndirə bilirlər. İngilis dilinin mədəni mübadilədə rolu həqiqətən də əhəmiyyətlidir, müxtəlif mənşəli şəxslərin mədəni ifadənin müxtəlif formalarını paylaşa və qiymətləndirə biləcəyi bir vasitə kimi çıxış edir [3, s.55].

İngilis dili bir çox rəqəmsal və sosial media platformalarında üstünlük təşkil edən dildir. Dünyanın hər yerindən olan məzmun yaradıcıları və istifadəçilər ingilis dilində məlumat paylaşır və istehlak edir, mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqəni və fikir mübadiləsini təşviq edir. İngilis dili tez-tez incəsənət və dizayn dünyasında ünsiyyət dili kimi istifadə olunur. Müxtəlif mədəniyyətlərdən olan rəssamlar, dizaynerlər və yaradıcılar qlobal bədii dialoqa töhfə verməklə əməkdaşlıq etmək, işlərini bölüşmək və beynəlxalq sərgilərdə iştirak etmək üçün ingilis dilindən istifadə edə bilirlər. İngilis dili qlobal səviyyədə keçirilən bir çox ədəbiyyat və incəsənət festivallarında mərkəzi rol oynayır. Bu tədbirlər yazıçılara, şairlərə, rəssamlara və ifaçılara öz işlərini nümayiş etdirmək, müxtəlif auditoriyalarla əlaqə saxlamaq və mədəniyyətlərarası müzakirələrdə iştirak etmək üçün platforma yaradır. İngilis dili müxtəlif dil mənşəli rəssamlar, yazıçılar, musiqiçilər və yaradıcılar arasında əməkdaşlığı asanlaşdırır. İngilis dilində həyata keçirilən əməkdaşlıq layihələri mədəni təsirlərin mübadiləsinə və müxtəlif perspektivlərin qarışığını əks etdirən əsərlərin yaradılmasına imkan verir. İngilis dilindən, adətən, qlobal tədbirlərdə və mədəni şənliklərdə istifadə olunur. İstər beynəlxalq mükafatlandırma mərasimləri, istər mədəni sərgilər, istərsə də qlobal bayramlar olsun, ingilis dili dünyanın müxtəlif yerlərindən olan iştirakçılar və tamaşaçılar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edir.

İngilis dili tez-tez turizm sənayesində ümumi dil kimi istifadə olunur. Bu, müxtəlif istiqamətlərdə turistlər və yerli əhali arasında ünsiyyəti asanlaşdırır, daha rahat səyahət təcrübəsinə töhfə verir. İngilis dilinin turizm sənayesində ümumi dil kimi rolunu müxtəlif istiqamətlərdə turistlər və yerli əhali arasında ünsiyyəti asanlaşdırmaq üçün çox vacibdir [2, s.133]. İngilis dili turistlər və xidmət təminatçıları, o cümlədən otel işçiləri, restoran işçiləri və tur bələdçiləri arasında ünsiyyət vasitəsi kimi geniş istifadə olunur. Turizm mütəxəssisləri arasında ingilis dili biliyi ziyarətçilərin öz ehtiyaclarını asanlıqla çatdırmaq və müvafiq məlumatları almaq imkanını verir. Bir çox turistik məkanlarda işarələr, xəritələr və məlumat materialları ingilis dilində mövcuddur. Bu, turistlərə tanış olmayan yerlərdə naviqasiya etməyə, vacib məlumatlara daxil olmağa və ziyarət etdikləri yerlərin mədəni və tarixi əhəmiyyətini başa düşməyə kömək edir. İngilisdilli tur bələdçiləri tez-tez bələdçili turlar təqdim etmək və yerli mədəniyyət, tarix və görməli yerlər haqqında məlumat paylaşmaq üçün mövcuddur. Bu, geniş başa düşülən dildə anlayışlar və kontekst təmin etməklə ümumi turist təcrübəsini artırır. İngilis dilindən adətən yaşayış yerlərinin, nəqliyyatın və digər səyahətlə bağlı xidmətlərin sifarişi üçün istifadə olunur. Onlayn platformalar, səyahət agentlikləri və rezervasiya sistemləri çox vaxt ingilis dilində fəaliyyət göstərir və bu, onu qlobal auditoriya üçün əlçatan edir. İngilis dili beynəlxalq hava limanlarında və nəqliyyat mərkəzlərində tez-tez əsas dil kimi istifadə olunur. Səyahətçilərin müxtəlif dil biliklərinə uyğunlaşmaq üçün elanlar, lövhələr və xidmətlər çox vaxt ingilis dilində mövcuddur. Fövqəladə hallar zamanı turistlərə vacib məlumatları çatdırmaq üçün çox

vaxt ingilis dilindən ümumi dil kimi istifadə edilir. Buraya təhlükəsizlik təlimatları, evakuasiya prosedurları və yerli hakimiyyət orqanları ilə əlaqə daxildir.

Əslində, ingilis dilinin turizm sənayesindəki rolu lingvistik rahatlıqdan kənara çıxır; müxtəlif dil və mədəniyyət mənşəli ziyarətçilər üçün müsbət və inklüziv səyahət təcrübəsinə töhfə verir. Bununla belə, turizm sənayesinin müxtəlif səyahətçilərin ehtiyaclarının qarşılanmasını təmin etmək üçün çoxdilliliyi və mədəni həssaslığı da əhatə etməsi vacibdir. Filmlər, televiziya şouları və musiqi də daxil olmaqla ingilisdilli media qlobal təsirə malikdir. Onlar ümumi mədəni istinad nöqtəsini təmin edir və mədəni ideyaların beynəlxalq miqyasda yayılmasına töhfə verirlər. Media və əyləncə dili kimi ingilis dili böyük qlobal təsirə malikdir, mədəni tendensiyaları formalaşdırır, perspektivlərə təsir edir və beynəlxalq miqyasda ortaq mədəni istinad nöqtəsini təmin edir.

Elmi nəticə. Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, ingilis dili digər dillərlə müqayisədə daha geniş istifadə dairəsinə malik olub mədəniyyətlərarası anlaşma və əməkdaşlığa kömək edir, müxtəlif mədəni mənşəyə sahib insanlara effektiv ünsiyyət qurmağa və mədəni fərqlərin ortadan qaldırılmasına imkan verir.

Mövzunun aktuallığı. Mövzunun aktuallığı ingilis dilinin müasir cəmiyyətin bütün sahələrində geniş tətbiqi əhəmiyyət daşıması, getdikcə qloballaşan dünyada bu dilin mədəniyyətlərarası kommunikasiyada rolu ilə bağlıdır. Araşdırılan mövzu, həmçinin dil üstünlüyü və lingvistik imperializm məsələlərinə də işıq salır.

Praktik əhəmiyyəti. Yazılmış məqalənin praktik əhəmiyyəti odur ki, bu məqalə lingvokulturologiyanın tədrisində, lingvokulturoloji aspektdə xüsusi kurs və mühazirələrin aparılmasında dəyərli və zəruri mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Barbara, A. Fennel. A history of English: A sociolinguistic approach / Barbara A. Fennel. – Wiley-Blackwell, – 2001. – p. 304.
2. Benevolo, L. Kültürel tarix / L.Benevolo. – İstanbul: Afa Yayıncılık, – 2016.
3. Bailey, Richard W. Images of English: a cultural history of the language / W.Bailey Richard. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1991. – p. 343.
4. Chaillu, D. Cultural History / D.Chaillu, B.Paul. – New York: Charles Scribner's Sons, – 2010.
5. Pennycook, A. The Cultural politics of English as an international language / A.Pennycook. – London: Longman. – 1994. – p. 376

M.Y.Zohrab-Majid

The Role of English in Intercultural Communication Summary

It is known that the English language plays a very important role in intercultural communication. The promotion of intercultural dialogue and the expansion of global relations are mostly possible thanks to the English language. The fact that English plays the role of lingua franca among people who speak different languages is the main factor that facilitates communication between them. This language acts as a bridge between people of different cultures, encouraging cooperation and exchange of ideas. English is used as a common and shared language in many international contexts such as business, education, technology and diplomacy, as well as in business negotiations and international cooperation.

Key words: intercultural communication, global relations, trends, academic resources, perspectives

М.Я.Зохраб-Меджид

Роль английского языка в межкультурном общении

Резюме

Известно, что английский язык играет очень важную роль в межкультурном общении. Содействие межкультурному диалогу и расширению глобальных связей во многом возможно благодаря английскому языку. Тот факт, что английский язык играет роль лингва франка среди людей, говорящих на разных языках, является основным фактором, облегчающим общение между ними. Этот язык действует как мост между людьми разных культур, поощряя сотрудничество и обмен идеями. Английский язык используется как общий и общий язык во многих международных контекстах, таких как бизнес, образование, технологии и дипломатия, а также в деловых переговорах и на международном уровне. сотрудничество.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, глобальные отношения, тенденции, академические ресурсы, перспективы

Rəyçi: filol.e.d., prof. F.Veysəlli

Redaksiyaya daxil olub: 05.11.2024

Б.Т.АГАЕВА

старший преподаватель

e-mail: bella.agayeva29@gmail.com

: <https://orcid.org/0009-0001-8053-3725>

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

10.62021/0026-0028.2024.4.093

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Резюме. В данной статье рассмотрены основные проблемы при переводе художественного текста, отмечены основные требования к художественному переводу и рассказано о переводе конкретных языковых структур. Задача любого перевода – передать средствами другого языка целостно и точно содержание подлинника. Но задачи у переводчика художественного текста гораздо шире. Необходимо не только воспроизвести содержание текста на другом языке, но и сохранить его стилистические и экспрессивные особенности, передать не только то, что выражено подлинником, но и то, как это выражено в нем. Специфика перевода, отличающая его от всех других видов языкового посредничества, заключается в том, что он предназначается для полноправной замены оригинала и считается полностью тождественным оригинальному тексту.

Ключевые слова: перевод, язык, художественный текст, трансформация, синтаксические особенности

Язык является основным средством человеческого общения, обмена информацией и взаимопонимания. При беседе на одном языке общение протекает комфортно. Но что делать, если говорящие используют разные языки и не понимают друг друга? В таких случаях возникает потребность в переводчике. Главная задача переводчика – передача информации с одного языка на другой, используя ресурсы целевого языка. Таким образом, перевод является важнейшим инструментом передачи информации, выражения мысли и обмена культурным достоянием. Перевод, как уникальная форма человеческой деятельности и общения, восходит к древним временам, когда племена, говорящие на разных языках, начали взаимодействовать. Изначально перевод существовал только в устной форме из-за отсутствия систем письменности. Появление письменного перевода позволило людям исследовать наследие других культур, а также усовершенствовать свое собственное. Цицерон, описавший самые ранние сохранившиеся принципы перевода, первым затронул вопрос качества письменного перевода, обобщая взгляды, существовавшие до него. Литературный перевод, пожалуй, является наиболее сложным из всех вариантов перевода. В то время как перевод экономических или юридических текстов требует знания конкретных терминов и законов, которые можно легко выучить из соответствующих источников, литературный перевод требует от переводчика собственного писательского таланта. Литературный перевод опирается на использование различных стилистических приемов, включая: 1) Диалектизмы для перевода ненормативной лексики, жаргона и разговорных выражений, сохраняя их сниженный стилистический колорит. 2) Сравнения для перевода фраз, учитывая их стилистические и структурные нюансы. 3) Иронию для сопоставления несовместимых элементов и выразительного контраста речевых характеристик. 4) Метафоры для трансформации структурных особенностей. 5) Игру слов для передачи многозначности языка оригинала. 6)

Синтаксические особенности оригинального текста – противопоставление длинных и коротких предложений, четко обозначенный ритм и т.д.

Ключевые проблемы письменного литературного перевода включают в себя ниже следующие пункты: 1) Исключение перевода слово в слово или так называемых "калек". Однако данный подход может считаться спорным и неоднозначным, так как некоторые переводчики отдают приоритет сохранению синтаксических и лексических структур, в то время как другие фокусируются на корректном воссоздании текста на целевом языке. Это подразумевает, что переводчики должны обладать определенными чертами присущие мечтателям и изобретателям. 2) Перевод идиоматических выражений. Для корректного перевода данного слоя лексики переводчик должен обладать обширным словарным запасом, а также иметь навыки использования специализированных словарей и прочих справочных пособий. 3) Перевод юмора. Сохранение авторской игры слов требует профессионализма, выходящего за рамки простого владения языком. В случае, если не получается передать юмористическую окраску какого-либо выражения, зачастую приходится опускать его и компенсировать его при помощи других лексических или грамматических средств. 4) Для сохранения стиля и атмосферы эпохи произведения, переводчик должен иметь представление о конкретном историческом отрезке. В том числе переводчику необходимо постоянно изучать различные исторические эпохи и культуры для адекватного перевода текстов, специфичных для определенного исторического периода.

Данная статья затрагивает проблемы литературного перевода, что очень актуально в современных реалиях. Мы сталкиваемся с книгами, переведенными с иностранных языков почти ежедневно. Мы интересуемся книгами, читаем их, и после прочтения книги, те, кто владеет языком оригинала, могут прочесть ее в первоисточнике. Однако при ознакомлении с оригинальным текстом, мы можем обнаружить совершенно иной смысл. Всегда ли перевод литературного произведения корректен? Именно в этом и состоит основной смысл, и задача работы переводчика – передать особенности речи автора на чужой для него язык, сохраняя при этом всю глубину мысли.

Общие требования к художественному переводу. При рассмотрении данного вопроса на передний план выходит следующая проблема – возможно ли адекватно передать мысли, выраженные на одном языке, лингвистическими приемами другого языка? По этому вопросу выделяют две кардинально противоположные научные точки зрения: "Теория непереводаемости". Согласно этой теории, полноценный и адекватный перевод с одного языка на другой практически невозможно выполнить ввиду существенных отличий в выразительных средствах различных языков. По этой причине перевод получается лишь приблизительным и далеким от совершенства отражением оригинального текста, и мы получаем о нем лишь очень смутное и нечеткое представление. Практическая работа переводчиков служит наглядным доказательством того, что любое произведение при переводе может сохранить все стилистические и иные особенности, свойственные конкретному автору.

Некоторые ученые считают процесс перевода, включая художественный, как воспроизведение художественного текста, написанного на одном языке, лингвистическими средствами другого языка. Это поднимает такие вопросы как точность, полнота и адекватность художественного перевода. Согласно этой точке зрения, художественный перевод в подавляющем количестве балансирует между двумя крайностями: буквально точный, но художественно неадекватный перевод с одной стороны и художественно верный, но несоответствующий оригиналу, с другой стороны. Во втором случае уместно говорить о, так называемом, «вольном переводе».

Эти две позиции нашли свое отражение в двух преобладающих точках зрения: определение перевода с учетом лингвистических или литературоведческих принципов.

Лингвистический принцип перевода в первую очередь подразумевает воспроизведение формальной структуры подлинника (2). Однако при доминировании лингвистического принципа и признании его основным и приоритетным в переводе есть невероятность чрезмерного и излишнего следования тексту оригинала. Придерживаясь данного принципа в переводе, текст получается буквальным и лингвистически точным, но художественно слабым и неполноценным, что само по себе считается вариантом формализма, что подразумевает перевод языковых форм иностранного языка слово в слово.

В случаях, когда синтаксическая структура предложения оригинала может быть передана схожими средствами языка перевода, буквальный перевод может считаться конечным вариантом, что подразумевает отсутствие необходимости в дальнейшей литературной обработке. Однако следует учесть тот факт, что схожесть синтаксических средств в двух языках считается достаточно редким явлением, в большинстве случаев буквальный перевод приводит к искажению синтаксических норм языка. В подобных примерах, мы наблюдаем несоответствие между содержанием и формой, при этом замысел автора понятен, но форма его выражения несвойственна языку перевода. Дословный перевод не всегда передает эмоциональный эффект оригинала, поэтому буквальная точность и художественность постоянно вступают в противоречия. Несомненно, перевод опирается на языковой материал, следовательно, и художественный перевод не подразумевается без перевода слов и фраз. В процессе перевода также необходимо знание правил обоих языков и понимании закономерностей их взаимоотношений. Соблюдение правил языка является первостепенным и обязательным, как для оригинала, так и для перевода. Однако художественный перевод не сводится лишь к поиску языковых соответствий. Исследователи описывают язык как материал литературного произведения, и в художественном переводе, как и в оригинале, должны учитываться эти закономерности. Но интерпретация художественного перевода только с точки зрения сравнения языковых средств нивелирует его эстетический аспект (4). Исследователи, придерживающиеся иной точки зрения, считают, что художественный перевод следует рассматривать как форму словесного творчества, с литературной, а не лингвистической точки зрения. Согласно этой теории, переводчик должен отдавать приоритет идеи, описанной в оригинале, и именно эта идея должна побуждать его искать соответствующие языковые средства, которые смогут отразить эти мысли в словах. Таким образом, художественный перевод подразумевает соответствие оригиналу не в лингвистическом, а в большей степени в эстетическом аспекте. Несомненно, что каждый перевод, являясь творческим процессом, должен отражать индивидуальность переводчика, так же как и оригинальное произведение должно отражать индивидуальные черты автора. Однако основной задачей переводчика остается передача характерных особенностей оригинала в переводе. Чтобы создать художественное и эмоциональное впечатление, присущее оригиналу, переводчик должен определить и употребить наилучшие языковые средства: найти синонимы, подобрать соответствующие художественные образы и тому подобное.

Несомненно, не все компоненты формы и содержания получается адекватно воспроизвести. В любом переводе неизбежны следующие потери: 1. Некоторый материал не подлежит переводу и упускается. 2. Некоторый материал передается не в оригинальной форме, а в виде различных эквивалентов. 3. Вводится материал, отсутствующий в оригинале.

Поэтому, по мнению многих известных ученых, в наиболее удачных переводах допустимо содержание некоторых условных изменений по сравнению с оригинальным текстом. Данные преобразования абсолютно необходимы, для достижения цели по созданию единства формы и содержания, идентичному оригиналу, на иностранном языке. Однако адекватность перевода непосредственно зависит от общего количества подобных

преобразований, чем меньшее количество таких изменений, тем более точным предполагается перевод. Исходя из вышеуказанных фактов, можно отметить, что цель адекватного перевода состоит в максимально точной передаче содержания и формы оригинала, а также воспроизведении особенностей первоисточника, если это допускают языковые средства. При отсутствии подобных средств, задачей переводчика является создание адекватных соответствий на переводимом языке. Таким образом, можно отметить, что адекватный перевод смысла текста оригинала часто подразумевает необходимость отказа от буквального перевода, отдавая приоритет адекватным смысловым соответствиям.

Заключение: Подводя итог и принимая во внимание все изложенное выше, действительно адекватным считается перевод, который всесторонне передает общий замысел писателя, все смысловые нюансы текста оригинала и демонстрирует полное формальное и стилистическое соответствие. Для достижения подобного результата, следует использовать метод творческого отражения художественной действительности текста оригинала. Он должен включать не просто подбор соответствий, а выбор наиболее адекватных средств языка для передачи художественного замысла оригинала. Основные критерии адекватного художественного перевода: 1) *Точность*. Переводчик должен полностью передать читателю все мысли автора. При этом необходимо сохранить не только основные идеи, но и нюансы их выражения. Обеспечивая точность перевода, переводчик не должен добавлять, дополнять или дополнительно объяснять высказывания писателя, так как все это искажает оригинальный текст. 2) *Краткость*. Переводчику не следует использовать слишком много слов; в приоритете краткие, лаконичные и максимально сжатые мысли. 3) *Ясность*. Лаконичности и краткости перевода, однако, никогда не следует жертвовать ясностью выражения мысли и легкостью понимания. Рекомендуются не использовать сложные и неоднозначные фразы, трудные для понимания. Мысли следует выражать простым и понятным языком. 4. *Литературность*. Как неоднократно упоминалось выше, перевод должен быть выполнен полностью в соответствие с общепринятыми нормами литературного языка (6). Основное требование, звучание каждой фразы естественно, без использования синтаксических конструкций, не свойственных языку перевода. Из-за существенных различий в синтаксической структуре языков, как было упомянуто выше, нечасто удается сохранить форму выражения оригинала в переводе. Более того, для точности передачи смысла текста часто возникает необходимость изменения структуры переводимого предложения согласно нормам языка перевода, т.е. переводчику приходится переставить или полностью заменить некоторые слова и выражения, хотя перестановка даже одного слова уже весьма значима. Перевод подразумевает замену и перестановку не одного, а всех слов текста другими, при этом данные слова принадлежат другой языковой системе, которой присуща своя особая структура речи, порядок слов в предложениях, и даже слова, относящиеся к одному синонимическому ряду, как правило, существенно разнятся в различных языках своими семантическими оттенками.

Научная новизна: В статье рассмотрены основные проблемы при переводе художественного текста, отмечены основные требования к художественному переводу.

Применение: Материалы и результаты могут использоваться в дальнейших исследованиях семантических систем языков, в работах по переводу, в двуязычной лексикографии.

Литература

1. Бархударов, Л.С. Язык и перевод / Л.С.Бархударов, – М.: Международные отношения, – 1975, – 240 с.
2. Вине, Ж.-П. Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике / Ж.-П.Вине, Ж.Дарбельне, – М., – 1978.

3. Комиссаров, В.Н. Общая теория перевода: проблемы переводоведения в освещении зарубежных ученых / В.Н.Комиссаров, – М., – 1999, – 136 с.
4. Найда, Ю.А. К науке переводить / Ю.А.Найда, – М., – 1978.
5. Нелюбин, Л.Л. Наука о переводе / Л.Л.Нелюбин, Г.Т.Хухуни, – М.: Флинта, – 2006.
6. Федоров, А.В. Основы общей теории перевода / А.В.Федоров, – М., – 2006.

B.T.Ağayeva

Bədii mətnin tərcümə problemləri

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə bədii mətnin tərcüməsi zamanı əsas problemlər nəzərdən keçirilmiş, bədii tərcüməyə qoyulan əsas tələblər qeyd olunmuş və konkret dil strukturlarının tərcüməsi haqqında danışılmışdır. İstənilən tərcümənin vəzifəsi orijinalın məzmununu başqa bir dil vasitəsilə tam və dəqiq çatdırmaqdır. Lakin bədii mətnin tərcüməçisinin vəzifələri daha genişdir. Mətnin məzmununu başqa dildə ifadə olunması ilə yanaşı, həm də onun üslub və ifadə xüsusiyyətlərini qorumaq, yalnız orijinalda ifadə olunanları deyil, həm də bunun orada necə ifadə olunduğunu çatdırmaq lazımdır. Tərcüməni dil vasitəçiliyinin bütün digər növlərindən fərqləndirən özəlliyi ondan ibarətdir ki, o, orijinalı tam əvəz etmək məqsədi daşıyır və orijinal mətnlə tamamilə eyni hesab olunur. Əsas çətinliklər orijinalın dilinin və tərcümə dilinin müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olduğu zaman əmələ gəlir. Mədəniyyətlərin fərqli liyi dillərin müxtəlifliyinə nisbətən daha çox çətinliklər yaradır.

Açar sözlər: *tərcümə, dil, bədii mətn, transformasiya, sintaktik xüsusiyyətlər*

B.T.Ağayeva

Problems of Translating Literary Text

Summary

This article deals with major challenges we have to face while translating fiction, besides essential requirements applied towards fiction translation are mentioned and the translation techniques for definite language structures are explained. The aim of any translation is to convey completely the content of the original by means of a foreign language. However, the scope of tasks for a fiction translator is much wider. As it is required not only to reproduce the content of the text in a foreign language, but also to preserve its stylistic and expressive peculiarities. Specific features distinguishing translation from other kinds of linguistic mediation imply that its purpose is to substitute the original competently, as it should be considered identical to the original. Special difficulties emerge when the original language and the language of translation belong to different cultural backgrounds. The difference in cultural backgrounds may cause even more challenges than language differences.

Key words: *translation, language, fiction, transformation, syntax features*

Rəyçi: dos. F.F.Kərimova

Redaksiyaya daxil olub: 22.10.2024

Р.Ф.АМРАХОВА

доцент

e-mail: amrakhova.rena@mail.ru

: <https://orcid.org/0009-0003-0582-3276>

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

10.62021/0026-0028.2024.4.098

О СПОСОБАХ ПЕРЕДАЧИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Резюме. Художественный перевод представляет собой особый, наиболее сложный вид перевода. Это, прежде всего, работа творческая, требующая от переводчика сознательного, ответственного, «художественного» подхода. Помимо стремления к лексической, грамматической, семантической адекватности, задачу переводчика усложняет и необходимость реализовать в переводе эстетическую функцию – отразить художественно-образную систему. Фразеология является яркой, своеобразной частью любого языка. Обладая экспрессивной, эмоционально оценочной окраской, ФЕ представляют особую сложность при переводе. Переводчики художественных текстов при передаче устойчивых словесных выражений использовали различные приемы. Неотъемлемой частью художественного перевода является передача ФЕ. Фразеологизмы занимают едва ли первое место среди труднопереводимых единиц языка. Выражая национальную окраску и имея в основе обобщенно-переносное значение, эти устойчивые единицы языка не всегда могут быть адекватно переданы. Переводчик художественного текста должен хорошо разбираться в основных вопросах теории фразеологии, уметь выделять ФЕ, раскрывать их значения и передавать с той же экспрессивно-стилистической и коннотативной окрашенностью, что и в оригинале.

При переводе фразеологизмов переводчик должен осознавать их единство и монолитность. Он должен чувствовать эту монолитность как на уровне смысла, так и на уровне синтаксической конструкции. Основной задачей переводчика при передаче фразеологизмов является передача образности. Во фразеологизмах отражается внутренний мир человека.

При переводе необходимо сохранить эмоциональные и стилистические значения фразеологизма, и опираясь на знания языковых особенностей переводимого языка, найти нужный эквивалент.

Ключевые слова: фразеологизм, словарь, отражение, пословицы, перевод, семантическое значение

О том, что во фразеологии отражается жизнь народа в прошлом, настоящем и будущем, написано много научных трудов. Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров считают, что фразеологизмы отражают национальную культуру своими прототипами, поскольку генетические свободные словосочетания описывают определенные обычаи, традиции, детали быта, факты культуры, исторические события [3, с. 5].

Фразеологическая картина мира раскрывает мировосприятие разных народов. Азербайджанские ученые проделали огромную работу по изучению диалектной фразеологии, сбору фразеологизмов азербайджанского языка, составлению фразеологических словарей. Еще в первой половине XIX века Мирза Казим-Бек в учебнике «Общая грамматика турецко-татарского языка» приводил примеры фразеологических сочетаний: «*vücüdə gəlmək, qət yemək, qüssə yemək*» [1, с. 611].

А в 1929 году Б.Чобанзаде и Ф.Агазаде в книге «Турк грамери», рассматривал такие сочетания как *gözü m səndən su içmir, başa salmaq, göz vurmaq* используют термин «идиоматизм». Азербайджанские ученые выявили в эпосе «Деде Горгуд» такие фразео-

логические единицы, которые и ныне употребляются в современном азербайджанском и в других тюркских языках.

Нужно отметить, что область азербайджанской диалектной фразеологии также является объектом изучения исследователей. Б.Б.Ахмедов считает, что диалекты Азербайджана имеют богатый языковой материал, который поможет исследователям в решении фразеологических проблем [1, с. 614].

Фразеология отражает мышление народа, религиозные взгляды, его культуру, мировоззрение и обычаи.

Вопросы перевода фразеологических единиц на другой язык занимают особое место в теории перевода и требуют особого подхода. Общепринятые способы передачи, переложения обычных (свободных) синтаксических конструкций здесь либо не работают, либо работают плохо. Перевод фразеологизмов признается удачным лишь тогда, когда сохраняются тождество модели национально-культурного смысла единицы, а также ее функционально-прагматической определенности.

Перевод фразеологических единиц нужно рассматривать в национально-культурном аспекте. Здесь необходимо привлекать базовые концепты родной культуры и культуры того народа, на язык которого делается перевод. Важно также пользоваться научными трудами исследователей в области фразеологии и теории перевода.

Известно, что при переводе фразеологических единиц выделяются четыре основных способа:

1. Метод фразеологического эквивалента;
2. Метод аналога;
3. Дословный перевод (калькирование);
4. Описательный перевод.

Например, азербайджанский фразеологизм *qaxac kimidir* переводится на русский язык как *кожа да кости*. В данном случае для перевода используется метод фразеологического эквивалента с общим значением «очень худой»; на белорусском языке *скура ды косці*. Турецкому фразеологизму «*deri ve kemik*» соответствует азербайджанская «*bir dəri bir sümük*», которая также переводится на русский язык как *кожа да кости*.

При переводе фразеологизмов переводчику необходимо провести сравнения на лексико-стилистическом и структурном уровнях и подобрать соответствующий эквивалент. Наблюдения показывают, что по сравнению с другими лингвистическими единицами перевод фразеологических единиц требует от переводчика достаточных знаний в соответствующих пластах обоих языков.

Так, большинство данных выражений, фактически, имеет в переводимом языке фразеологические эквиваленты.

Gözləri kəlləsinə çıxdı – Глаза на лоб полезли

Elə bil üstümdən dağ götürüldü – Точно гора с плеч свалилась

При переводе фразеологизмов переводчик должен осознавать их единство и монолитность. Он должен чувствовать эту монолитность как на уровне смысла, так и на уровне синтаксической конструкции. Основной задачей переводчика при передаче фразеологизмов является передача образности (*ağıllı məsləhətə qulaq asmaq* – *внять голосу рассудка*, *suyu bulandırmaq* – *мутить воду*).

Во фразеологизмах отражается внутренний мир человека. Например, азербайджанский фразеологизм «*ovqatını təlx etmək*», переводится на русский язык как «*испортить настроение*» [2, с. 605]. Фразеологизм «*mahnısı oxunmuşdur*» переводится как «*песенка спета*» [2, с. 365].

Рассмотрим фразеологизм, который отражает брачные, семейные отношения. «*Kəbinləri göyda kəsilib*» – «они рождены, созданы друг для друга» [2, с. 59]. Здесь отражен мусульманский обряд бракосочетания. «*Kəbin*» – слово арабского происхожде-

ния и в азербайджанском языке обозначает религиозный брачный договор. Дословный перевод фразеологизма таков: «их брак заключен на небесах». Дословным переводом (калькированием) переводчики пользуются тогда, когда в результате калькирования образность выражения без особого труда воспринимается читателем или слушателем.

Передавая на другой язык тексты культурно-исторической тематики часто переводчики применяют двойной перевод: калькирование и объяснение в кратком виде.

Азербайджанский фразеологизм «*lavaş qırağı sulamaq*» – подхалимничать, угодничать (означает *смачивать водой края лаваша*), т.е. сделать их мягкими («лаваш» – тонкая лепешка). Смочить водой край лепешки особого труда не требует, тогда как готовить лаваш, требует и труда и умения. Отсюда и появление негативного оттенка во фразеологизме. Здесь переводчики воспользовались описательным методом. Описательный метод используется тогда, когда невозможно найти ни эквивалент, ни аналог и даже нельзя воспользоваться дословным переводом.

Переводчик должен знать, что язык как общественное и историческое явление постоянно развивается, обогащается и являющиеся его важной составной частью фразеологизмы отличаются своей национальной неповторимостью. Говоря другими словами, перевод этого пласта языка требует особого подхода и умения. Здесь, конечно, не желателен метод дословного перевода, интерференции, а тем более не допустим буквальный перевод. Наблюдения показывают, что все это может привести к упрощению и даже искажению стиля оригинала. При переводе необходимо сохранить эмоциональные и стилистические значения фразеологизма, и опираясь на знания языковых особенностей переводимого языка, найти нужный эквивалент.

В данном случае слова известного азербайджанского переводчика В.Кафарова о том, что «нужна тщательная подготовка и кропотливая работа, чтобы по-настоящему проникнуть в тайны народной поэзии и переводческого мастерства» актуальны, должны учитываться и применяться при переводе фразеологических единиц [4, с. 88].

Заключение статьи состоит в том, что в научный оборот могут быть введены результаты сопоставительно-типологического анализа ФЕ русского языка, разработанная и апробированная технология формирования навыков правильного употребления в связной русской речи ФЕ русского языка вносит определенный вклад в теорию и методику обучения русскому языку учащихся школы.

Научная новизна данной статьи заключается в том что, в нем определено содержание обучения русской фразеологии в диалектных условиях азербайджанско-русского билингвизма, разработана научно обоснованная система обучения русской фразеологии в условиях азербайджанско-русского двуязычия.

Практическая значимость статьи: разработанные методические рекомендации обучения русской фразеологии и система упражнений по формированию навыков употребления ФЕ в связной речи могут быть использованы при обучении русскому языку учащихся азербайджанской школы.

Литература

1. Əhmədov, B.B. Azərbaycan dilinin frazeologiyası: tədqiqlər, problemlər // Филологический сборник (материалы международной научной конференции, посв. 80-летию со дня рождения проф. М.Т.Тагиева). – Баку: БСУ, – 2001. – с. 610-622.
2. Азербайджанско-русский словарь. – Баку: Эргюн, – 1997, т. 3. – 872 с.
3. Верещагин Е.М. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного / Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров. – М.: Русский язык, – 1983. – 269 с.
4. Кафаров, В. Уроки мастерства (Проблемы перевода азербайджанской фольклорной поэзии на русский язык) / В.Кафаров. – Баку: БСУ, – 2005. – 94 с.
5. Комиссаров, В.Н. Теория перевода / В.Н.Комиссаров. – М.: Высш. шк., – 1990. – 253 с.

6. Махмутов, Х.Ш. Афористические жанры татарского фольклора: / Автореф.. дис...докт. филол.наук. / Казань, 1995. – 76 с.
7. Рецкер, Я.И. Теория перевода и переводческая практика. – М., – 2004.

R.F.Əmrahova

Azərbaycan frazeologizmlərinin rus dilinə tərcümə üsulları haqqında

Xülasə

Tərcüməçi frazeoloji vahidləri tərcümə edərkən onların birliyinə və möhkəmliyinə diqqət yetirməlidir. O bu monolitliyi həm məna səviyyəsində, həm də sintaktik quruculuq səviyyəsində hiss etməlidir. Frazeoloji vahidləri ötürərkən tərcüməçinin əsas vəzifəsi obrazlılığı çatdırmaqdır. Frazeologizmlər insanın daxili aləmini əks etdirir.

Tərcümə zamanı frazeoloji vahidin emosional və üslubi mənalarını qorumaq, tərcümə olunan dilin linqvistik xüsusiyyətlərinə dair biliklərə əsaslanaraq arzu olunan ekvivalenti tapmaq lazımdır.

Bədii tərcümə xüsusi, ən mürəkkəb tərcümə növüdür. Bu, ilk növbədə, tərcüməçidən şüurlu, məsuliyyətli, “bədi” yanaşma tələb edən yaradıcı işdir. Leksik, qrammatik və semantik adekvatlıq istəyi ilə yanaşı, tərcüməçinin vəzifəsi tərcümədə estetik funksiyanı – bədii-məcəzi sistemi əks etdirmək zərurəti ilə çətinləşir. Frazeologiya istənilən dilin parlaq, orijinal hissəsidir. Ekspressiv, emosional qiymətləndirici konnotasiyaya malik olan frazeoloji vahidləri tərcümə etmək xüsusilə çətinidir. Bədii mətnlərin tərcüməçiləri sabit şifahi ifadələri çatdırarkən müxtəlif üsullardan istifadə edirdilər. Bədii tərcümənin tərkib hissəsi frazeoloji vahidlərin köçürülməsidir. Tərcüməsi çətin olan dil vahidləri arasında frazeologizmlər çətin ki, birinci yeri tutur. Milli koloriti ifadə edən və ümumiləşdirilmiş məcazi məna daşıyan bu sabit dil vahidləri həmişə adekvat çatdırıla bilmir. Bədii mətni tərcümə edən şəxs frazeologiya nəzəriyyəsinin əsas məsələlərinə yaxşı bələd olmalı, frazeoloji vahidləri ayırd etməyi, onların mənalarını açıb onları orijinalda olduğu kimi ifadə, üslub və konnotativ kolorit ilə çatdırmağı bacarmalıdır.

Açar sözlər: *frazeologizm, lüğət, əks etmə, atalar sözləri, tərcümə, semantik məna*

R.F.Amrahova

About the methods of translation of Azerbaijani phraseology into Russian

Summary

Literary translation is a special, most complex type of translation. It is, first of all, creative work, requiring a conscious, responsible, "artistic" approach from the translator. In addition to the desire for lexical, grammatical, semantic adequacy, the translator's task is complicated by the need to implement an aesthetic function in the translation – to reflect the artistic and figurative system. Phraseology is a bright, unique part of any language. Possessing an expressive, emotionally evaluative coloring, phraseological units are especially difficult to translate. Translators of literary texts used various techniques when conveying stable verbal expressions. An integral part of literary translation is the transfer of phraseological units. Phraseologisms hardly occupy the first place among the difficult to translate units of language. Expressing national coloring and having a generalized-figurative meaning at their core, these stable units of language cannot always be adequately conveyed. A translator of a literary text must have a good understanding of the main issues of phraseology theory, be able to identify phraseological units, reveal their meanings and convey them with the same expressive-stylistic and connotative coloring as in the original.

When translating phraseological units, the translator must be aware of their unity and solidity. He must feel this solidity both at the level of meaning and at the level of syntactic construction. The main task of the translator when rendering phraseological units is to convey imagery. Phraseological units reflect the inner world of a person. When translating, it is necessary to preserve the emotional and stylistic meanings of the phraseological unit, and, relying on knowledge of the linguistic features of the translated language, find the necessary equivalent.

Key words: *idioms, distionary, reflection, proverbs, translation, semantic meaning*

Рецензент: доц. М.М.Мустафаева

Redaksiyaya daxil olub: 14.11.2024

Е.С.АХМЕДОВА

старший преподаватель

e-mail:eteri_g@mail.ru

:<https://orcid.org/0009-0004-2458-5274>

Азербайджанский университет языков

(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 134)

10.62021/0026-0028.2024.4.102

О НЕКОТОРЫХ ИНТОНАЦИОННЫХ ОСОБЕННОСТЯХ В ТЕКСТОВОМ ДИСКУРСЕ

Резюме. Статья посвящена интонационным особенностям в текстовом дискурсе. Основное внимание уделено просодическим средствам и их реализации в дискурсе. Актуальность исследования определяется воздействием интонационных средств на связную речь и как результат изменениям в смыслах определенных высказываний. Показана значимость фонетических средств в дискурсе. Проанализированы типы дискурсов и их воздействие в речи.

Ключевые слова: дискурс, интонация, просодические средства, над сегментарные единицы, прагматика, фонетические особенности

Изучение дискурса это изучение языка в реальном употреблении. Дискурс – это одна из четырех систем языка, остальные лексика, грамматика и фонология. Дискурс имеет разные варианты определения, с одной стороны, это можно рассматривать как любой фрагмент расширенного языка, письменного или устного, которая обладает единством, значением и целью. Дискурс также рассматривается как устное и письменное общение между людьми, в особенности это воспринимается как серьезное обсуждение серьезной темы. Дискурс, согласно Кристалл – это непрерывное отрезок языка больший чем предложение, набор высказываний который составляют любое узнаваемое речевое событие. [1, с. 15] Блейкмор утверждает, что исследование дискурса относится к изучению используемого языка, т.е для того чтобы полностью понять, что означает высказывание, необходимо выйти за рамки традиционной грамматики предложений и включить прагматическое объяснение.

Прагматика – это лингвистическая дисциплина, в котором язык анализируется с точки зрения пользователей, особенно с точки зрения выбора который они делают, ограничений с которыми они сталкиваются при использовании языка в социальном взаимодействии и последствий, на которые использование языка оказывает влияние на участников языкового акта общения. [2, с. 25]

Таким образом изучение дискурса это изучение практического использование языка. И как было отмечено выше, при обучении языку, основанном на дискурсе, учащимся следует обратить внимание общению социально приемлемым способом. Исходя из этого можно сказать, что дискурс является важным предметом в изучении английского языка и данная тема исследования является актуальной поскольку дискурс позволяет людям выражать свои мысли и идеи, понимать и разъяснять точки зрения и мнения других людей, а так же строить отношения посредством эффективного общения.

Чун упоминает, что учащимся необходимо знать такие правила взаимодействия как вежливое задавание вопросов и их прерывание, больше, чем им нужно знать, как правильно произносить отдельные звуки.[3, с. 40] Другими словами, учащиеся должны

обладать фонологическими знаниями изучаемого языка, чтобы иметь возможность общаться социально приемлемым способом на этом языке. Фонетические особенности языка включают в себя сегментарные и над сегментарные особенности. Сегментарные особенности это фонологические единицы, которые состоят из простых звуков, то есть согласных и гласных. Каждая сегментарная единица рассматривается как единое целое последовательность которых связана вместе в высказывании. С другой стороны, над сегментарные признаки выходят за рамки одного звукового сегмента в высказывании на более длительные отрезки речи. Над сегментарные функции включают в себя такие характеристики, как высота тона, темп, долгота, ударение и ритм. В совокупности над сегментарные особенности также называются просодией или интонацией.

Среди просодических средств выражения дискурсивной связности, наиболее важным является последовательность тонов, ритм и паузация. Хотелось бы уделить внимание семантике ядерных тонов, так как тон является главным элементом в структуре интонационной группы и определяет смысловой центр в связной речи. [4, с.18]

В свою очередь интонационная вариативность зависит от типа дискурса и степени его эмоциональности. Например, изменения в высоте тона и скорости речи играют важную роль в интерпретации различных типов дискурса. Есть пять основных типов дискурса:

1. Информационный;
2. Научный;
3. Декламационный;
4. Публицистический;
5. Разговорный.

Интонация играет центральную роль в стилистической дифференциации устных текстов. Стилистические объяснимые отклонения от интонационных норм выявляют привычные модели, отличающиеся от языка к языку. Взрослые носители языка одновременно передают и принимают один и тот же диапазон фоно стилистических эффектов, переносимых интонацией. Интонационная система языка обеспечивает неизменно узнаваемую инвариантную основу этих воздействий от человека к человеку.

Использование интонации в этой функции показывает, что передаваемую таким образом информацию во многих случаях невозможно отделить от лексического и грамматического значения.

О значении интонации нельзя судить изолированно. Тем не менее интонация обычно не взаимодействует каким-либо четким однозначным образом с сопутствующим вербальным контекстом и ситуативными переменами во внеязыковом содержании. Более того воспринимаемый контраст с интонацией предыдущего высказывания представляется уместным.

В следующем примере связующая фраза с соответствующей интонацией обуславливает стилистическую силу сопровождающего предложения и контрастирует с литературным значением слов. Например

yuˌnou | ai θiŋk hiz ˈrait || (позволь мне сказать тебе, что я думаю...)

yuˌ nou ai θiŋk hi iz rait|| (ты осведомлен, что я думаю...)

Интонация полезный инструмент общения, поскольку она помогает определить смысл сообщения и понять его качество и возможное воздействие.

В любом общении люди выражают определенную реакцию на ситуацию. Реакция может быть позитивной либо негативной, то есть в любом общении люди выражают свои эмоции, чувства и тем самым передают свое отношение к высказыванию. Когда мы понимаем реакцию людей, или скажем так, их эмоции и чувства в результате мы будем иметь лучшее общение, потому что мы будем понимать и осознавать мнение другого человека и тем самым будем делать для себя определенные выводы.

Например, если говорящий хочет выделить какую-то важную информацию, идею, то в этом случае он будет произносить слова медленно, будет выделять их и произносить громко, четко и ясно. То есть слова будут произноситься у верхней тональности и с высокими тонами.

Например:

The idea is that we think that it's nature versus nurture, that there's genes that have all information that kind of want to push us in a certain direction and then there's the environment, which is nurture, which is obviously a different kind of an opposing force.

В данном отрывке, слова, которые выделены, произносятся медленно, ясно, четко и с высокой тональностью. Это делается для того, чтобы выделить основную идею. То есть, когда мы обсуждаем природу и воспитание, а также гены и окружающую среду мы говорим громко, выделяем и усиливаем значение данных слов. Это помогает собеседнику подметить основную идею.

Как было упомянуто выше интонация служит передаче определенной информации, то есть служит средством общения, наряду с другими речевыми средствами. Информацию, которую мы передаем может носить логический или эмоционально-модальный характер. Следовательно, у интонации, две основные лингвистические функции: логическая и эмоционально-модальная. Помимо этих функций, интонация имеет и другие функции например физиологическую поскольку передает информацию о говорящем его настроение, его состояние здоровья и так далее или социальную, отражающую образование, культуру говорящего и т.д.

Различают еще и конститутивную функцию выражающиеся в том что интонация оформляет высказывания и рекогнитивную, поскольку по интонации мы опознаем типы высказываний [5, с. 38].

Вернемся к логической и эмоционально-модальной функции. Обе функции являются коммуникативными, так как служат целям общения. Выделяя эти две функции, мы тем самым, противопоставляем связь логического и эмоционального, которые наблюдаются во всех аспектах речи, и которые имеют , физиологическую основу.

По наблюдениям Б. Чарлстона высказывания выражающие скрытые, сдерживаемые эмоции тяготеют к замедлению темпа, выражение не сдерживаемых эмоций – к убыстрению [5, с. 48].

Например:

Lisa: 'Honey| _why are you so ,sad|| 'Honey| _why are you so ,unhappy?

Harry: You _don't ,love me, Lisa

Lisa: But Harry| I 'love you ,very much||!

Harry: That's ,untrue, Lisa|| You 'love my ,cousin||

В данном диалоге мы можем заметить, что интонация Лизы и Гари , меняется, в силу того что они выражает разные чувства и эмоции. В результате выражения таких эмоций как печаль, негодование происходит понижение тональности, сужение диапазона голоса, и замедление темпа.

В следующем отрывке, таком как

Harry: ,Oh|, just `shut up, Lisa||!

Lisa: But `honey| I 'think you're `wonderful||

Harry: Oh, `shut up, Lisa||

Lisa: Now that's e`nough|| You're just jealous, Harry||. You `shut up||... [6,24]

В данном отрывке мы наблюдаем повышение тональности и расширение диапазона голоса и небольшое убыстрение речи , в силу выражения сильных эмоций таких как гнев , раздражение , разочарование.

Если мы восхищены, взволнованы, удивлены, или наоборот огорчены, чем либо, все это будет отражаться на нашем голосе, и как результат на интонации. Логический

вывод - это обоснованное предположение о чем то, что прямо не указано в тексте. Мы понимает говорящего не только по тому как он произносит слова, но и по тому на какие слова он делает акцент. Выделенные слова указывают на то, что говорящий придает чему-то большее значение. Паузы и колебания также могут выражать отношения говорящего. Делая логические паузы мы тем самым показываем насколько мы готовы к выражению своей мысли и насколько мы уверены в том, что хотим высказать. Когда мы говорим, мы группируем слова вместе и объединяем группы в предложения. Такие группы называются смысловыми группами. Они помогают слушателю упорядочить смысл предложения. Логические паузы помогают членить речь на логические смысловые отрезки: синтагмы, фразы и сверхфразовые единства. Когда мы делим предложения на синтагмы, то есть смысловые группы, в этом случае предложения звучат не так монотонно, а звучат более осмысленно. Слова могут быть объединены в смысловые группы различными способами.

Как мы видим интонация и ее роль в текстовом дискурсе (в диалогической речи) играют большую роль в определении типа коммуникации смысловых центров, передаче эмоциональных модальных значений. В итоге хотелось бы подчеркнуть, что особенности каждого стиля дискурса определяются задачей коммуникации и каждый стиль обладает определенным составом интонационных компонентов и различиями в комбинации этих компонентов.

Научный результат. В ходе работы рассмотрены над сегментарные особенности английского языка их воздействие и значимость в дискурсе. Проанализированы интонационные методы, их влияние и значение в связной речи. Исследовано прагматическое воздействие дискурса.

Научная новизна. Изучение дискурса это изучение практического использования языка. В свою очередь интонация играет важную роль в стилистической дифференциации устных текстов. Стилистические отклонения от интонационных норм выявляют привычные модели, отличающиеся от языка к языку. Интонационная система языка обеспечивает независимую основу этих воздействий от человека к человеку.

Значимость работы состоит в том, что изучив интонационные методы и интонационные модели английской речи, мы получаем лучшее общение и восприятие, подмечаем основную идею, воспринимаем верно информацию, и делаем для себя определенные выводы во время коммуникации.

Литература

1. Christal, D. (1995) The Cambridge Encyclopedia of the English language / D.Christal. – Cambridge University Press 3rd edition. – 2010. – 524 p.
2. Chun, D.M. (2002) Discourse Intonation / D.M.Chun. – J. Benjamins Publishing, – 2008.
3. Roach, P. English Phonetics and Phonology / P.Roach. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2009. – 232 p.
4. Zeynalov, F. Practical English Phonetics / F.Zeynalov. – Bakı: Mütərcim, – 2008. – 276 s.
5. Антипова, А.М. Система английской речевой интонации / А.М.Антипова. – Москва: Высшая Школа, – 1979. – 132 с.
6. Ann Baker. Ship or sheep / A.Baker. – Cambridge University Press, 3rd edition, – 2006. – 238 p.

Y.S.Əhmədova

Mətn diskursunun bəzi intonasiya xüsusiyyətləri Xülasə

Məqalədə diskursun bəzi intonasiya xüsusiyyətləri və vasitələri araşdırılır. Məqalə rabitəli nitqdə intonasiyanın əhəmiyyətinə həsr edilmişdir.

Məqalədə danışq tərzinin təhlili verilir.

Prosodik vasitələr və onların danışq nitqində tətbiqi analiz olunur. Diskursiv uyğunluğu ifadə edən prosodik vasitələr arasında ən əhəmiyyətli ton ardıcılığı, ritm və fasilədir. Nüvə tonları intonasiya qrupunun strukturunda əsas elementdir və rabitəli nitqdə semantik mərkəzi müəyyənləşdirir.

İntonasiya şifahi mətnin stilistik fərqlənməsində mühüm rol oynayır. Öz növbəsində, intonasiya dəyişkənliyi diskurs növündən və onun emosionallıq dərəcəsindən asılıdır.

Məqalədə tədqiqatçıların müxtəlif fikirləri verilir. İntonasiya faydalı bir ünsiyyət vasitəsidir. Mesajın mənasını müəyyənləşdirməyə, keyfiyyətini və mümkün təsirini anlamağa kömək edir. Nəticədə dil öyrənənlər daha yaxşı ünsiyyət qura biləcəklər.

Açar sözlər: *intonasiya, diskurs, fonetik vasitələr, suprasegmental vahidlər, pragmatika, intonasiya vasitələri*

Y.S.Ahmadova

Some Intonation Features in Textual Discourse

Summary

The article deals with the intonation features and means in textual discourse. The article is devoted to the importance of intonation in familiar style. The paper provides an analysis of the conversational style.

Prosodic means and their implementation in familiar speech are touched upon. Among the prosodic means of expressing discursive coherence, the most important is the sequence of tones, rhythm, and pause. Nuclear tones are the main element in the structure of the intonation group and determine the semantic value in connected speech.

Intonation plays an important role in the stylistic differentiation of oral texts. In turn, intonation variability depends on the type of discourse and the degree of its emotionality.

Various opinions by different researches are given. Intonation is a useful communication tool. It helps to determine the meaning of a message and understand its quality and possible impact.

As a result, language learners will have better communication.

Key words: *intonation, discourse, phonetic means, prosody, suprasegmental units, pragmatics, intonation means*

Rəyçi: filol.e.d. C.Yaqubova

Redaksiyaya daxil olub: 04.11.2024

Н.А.БАГИРОВА

старший преподаватель

e-mail: bagirova_nigar@list.ru

[:https://orcid.org/0009-0008-6248-5708](https://orcid.org/0009-0008-6248-5708)**Азербайджанский университет языков**

(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 134)

10.62021/0026-0028.2024.4.107

АББРЕВИАТУРА В СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Резюме. Одним из самых востребованных и продуктивных способов словообразования на сегодняшний день является аббревиация, которая используется не только в русском или английском языках, но и во всех европейских. История аббревиации с момента возникновения до нынешних дней насчитывает не один десяток лет, однако изучающие иностранный язык зачастую не уделяют данному способу словообразования должного внимания. Между тем, изучение аббревиации становится сегодня очевидной необходимостью, без которой невозможно представить общую картину словообразования. Аббревиация обслуживает практически все сферы человеческой деятельности, но наиболее широко распространена в политической, экономической, военной сферах, а также в сфере компьютерных технологий и периодической печати.

Аббревиатуры, получая массовое распространение в специальных сферах, входят равноправными словами в общепринятую речь.

Ключевые слова: специфический, словообразование, орфоэпический, эллипс, тенденция

Цели и задачи: Рассмотрено определение понятия «аббревиатура» разными лингвистами, приведены различные классификации аббревиатуры английского языка по типам. Изучены типы аббревиатур. Приведено огромное количество примеров.

В наше время в языке научной, технической, экономической литературы, как английской, так и русской, встречается большое количество разного рода сокращений. Следствием развития науки и техники, международных интеграционных процессов в области экономики и народного хозяйства является появление все новых и новых понятий, которые нуждаются в терминировании. Сокращение в современном английском языке является весьма продуктивным способом словообразования, и в целом, в английском языке сокращения и аббревиатуры развиты значительно сильнее, чем в русском. Сокращением (shortening of words, abbreviation) называется морфологическое словообразование, при котором некоторая часть звукового состава исходного слова опускается. Несмотря на то, что этот способ существует в английском языке сравнительно недавно, в наше время он играет такую же ведущую роль, как словосложение или словопроизводство. За последнее время тенденция образования новых слов путем сокращения существующих слов или словосочетаний значительно возросла. Рост числа сокращений можно объяснить тем, что сложные слова и словосочетания, как правило, громоздки и неудобны, и, естественно, появляется стремление передать их кратко, например: laser = light amplification, loran = long-range navigation В английском языке сокращения распространены главным образом как форма ассимиляции заимствованных слов, благодаря, которой данные иностранные слова приближаются по своему звуковому облику к исконно английским с их характерной односложностью. Так, например, desporter – развлекаться – сократилось в английском языке и превратилось в слово sport, изменив не

только звуковую форму, но и значение. Заимствованное из латинского permanent wave превращается в речи в perm (завивка «перманент»). Слово fan – болельщик, любитель, поклонник – возникло в результате сокращения fanatic < лат. fanaticus. Названия и имена нередко используются в газетно-информационных материалах в сокращенной форме. Нередко эти сокращения могут быть неизвестны широкому читателю и их значение тут же расшифровывается в самой заметке или сообщении. Названия партий, профсоюзов, различного рода организаций и должностей: AFL-CIO = American Federation of Labor-Congress of Industrial Organizations, GOP = Grand Old (Republican) Party, DD = Defense Department, DA = District Attorney; фамилии известных политических или общественных деятелей: JFK = John F. Kennedy, Rocky = Rockefeller, Ike = Eisenhower, RLS = Robert Louis Stevenson; географические названия: NJ = New Jersey, Mo. = Missouri, SF = San Francisco, S.P. = South Pacific, E-W = East-West, NBA = National Basketball Association etc. В 50-х годах XX века И.Н. Арнольд предпринял попытку классифицировать аббревиатуры английского языка по типам, причем необходимо отметить, что он относил этот способ словообразования к второстепенным способам, выделяя как наиболее продуктивные только конверсию, аффиксальный способ и словосложение. В описании типов аббревиатур у И.В. Арнольда не разделяются понятия «сокращение» и «аббревиатура». «Сокращением (shortening of words, abbreviation) называется морфологическое словообразование, при котором некоторая часть звукового состава исходного слова опускается.» [2, с. 150] По формальному признаку сокращения слов могут быть разбиты на 3 типа: 1. Аферезис – apheresis, т.е. усечение начала слова; history – story; telephone – phone; esquire – squire; example – sample; defence – fence; complot – plot. 2. Синкопа – syncope, усечение середины слова: madam – ma'am; market – mart; even – e'en [i:n]; ever – e'er; never – ne'er. 3. Апокопа – apocope – усечение конца слова: editor – ed; advertisement – ad; veteran – vet; vampire – vamp; prefabricated – prefab; permanent – perm; promenade – prom (promenade concert – концерты, на которых только часть публики сидит, а другие стоят или ходят); microphone – mike. Сокращения могут касаться и целых словосочетаний, обозначающих одно понятие. Такое явление называется эллипсом, например: The grocer's (shop) was closed. They sell minerals (mineral waters) on every street corner.¹ Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. [2, с. 315] По орфоэпическому признаку их можно разделить на две большие группы: 1) Они могут произноситься как сочетание алфавитных названий входящих в них букв. Например, BBC – British Broadcasting Corporation – Британская радиовещательная компания; G.I. – так называют американских солдат, название возникло метонимически от букв – штампа, который ставится на американском военном снаряжении; G.I. government issue, т.е. букв.) государственная продукция или продукция государственного значения. В атрибутивном употреблении G.I. означает принадлежащий американскому солдату, предназначенный для него или свойственный ему; T.V. – television. Инициальные сокращения нередко бывают многозначными. Много значений имеет, например, сокращение M.P. Наиболее распространены два значения: Member of Parliament – член парламента и military police – военная полиция. 2) Вторая группа инициальных сокращений произносится так, как если бы это были обычные слова, написанные такими же буквами. Например: radar, radio detection and ranging – радиолокатор, прибор для обнаружения объекта и определения его удаленности. UNO – United Nations Organization – Организация Объединенных Наций. В английском языке различают следующие типы аббревиатур: 1. Аббревиатуры инициального типа – аббревиатуры, составленные из начальных букв компонентов словосочетания. Это аббревиатуры: а. звукового типа, т.е. читаемые как простые слова, ударение падает на первый слог например: a.s.a.p. (as soon as possible) – «как можно скорее» UFO – unidentified flying object – «неопознанный летающий объект», UEFA – Union of European Football Associations –

Союз Европейских Футбольных Ассоциаций. б. буквенного типа, т.е. читаемых как ряд букв, вернее, названий букв, ударение в такой аббревиатуре падает на последний слог, например: BST – British Summer Time – «Британское летнее время», CAB – Citizens Advice Bureau – «Бюро консультаций населения». 2. Аббревиатуры слогового типа, т.е. составленные из начальных слогов слов, составляющих словосочетание, например: nem.con. – от лат. "nemine contradicente" – «без возражений», libs – liberals – члены либеральной партии. 3. Аббревиатуры смешанного типа, совмещающие элементы двух предыдущих, например: Rt. Hon – "Right Honourable" – «высокопочтимый». 4. Аббревиатуры из сочетания начальной части (буквы) слова с цельным словом, не подвергшимся сокращению, например: H – bomb – водородная бомба, H – bag – hand bag – «дамская сумочка», X-card – рождественская открытка. 5. Аббревиатуры из сочетания начала первого слова с началом и концом второго или только с концом второго, например: motel – motorists' hotel – «гостиница на автомобильных дорогах». Кроме аббревиатур, встречающихся в живой разговорной речи, существуют еще и такие аббревиатуры, которые употребляются только в письменной речи. Особым типом аббревиатур, характерным для английского языка и отсутствующим в русском, являются сокращения на письме латинских слов, которые читаются не как латинские слова, а переводятся на английский язык: a.m. (лат. ante meridiem) – in the morning p.m. (лат. post meridiem) – in the afternoon cf. (лат. confer) – compare i.e. (лат. id est) – that is e.g. (лат. exempli gratia) – for example Очень многие сокращения английского языка также обладают яркой стилистической окраской и бытуют в профессиональной, газетной или обиходной разговорной лексике. Они нередко ощущаются как арготичные. Арготичны, в частности, многие сокращения с добавкой уменьшительного суффикса. Например: aussies – австралийцы, undies – белье, tellie – телевизор. При переводе сокращений нужно учитывать, что в русском научно-техническом и газетном стилях сокращенные слова употребляются значительно реже и поэтому многие английские сокращения необходимо разворачивать в полнобуквенные слова. Что касается переводческой деятельности, то наибольшие трудности представляют сокращения, стоящие на пути от текстовых к терминологическим. Такие сокращения, известные лишь весьма ограниченному кругу специалистов, часто приводятся без каких-либо объяснений.

Научные выводы работы: Аббревиация – является одним из наиболее молодых способов словообразования. Поэтому неудивительно, что изучение этого способа и приведение его к общему знаменателю началось сравнительно поздно. На сегодняшний день с полной очевидностью можно утверждать, что аббревиация «вышла из тени» и заняла достойное место среди наиболее продуктивных способов словообразования в английском языке.

Новизна работы: По мнению специалистов, сокращение должно на общем основании подчиняться правилам перевода лексики, в основе которых лежат семантические соответствия между соотносительными единицами данной пары языков, близость к терминам, т.е. отсутствие коннотаций, еще больше выдвигает на передний план необходимость передачи смысловой стороны аббревиатур.

Практическое значение работы: За последнее время тенденция образования новых слов путем сокращения существующих слов или словосочетаний значительно возросла. Рост числа сокращений можно объяснить тем, что сложные слова и словосочетания, как правило, громоздки и неудобны, и, естественно, появляется стремление передать их кратко. Специфический подход обуславливает целесообразность выделения их в отдельную область научного знания.

Литература

1. Антрушина, Г.В. Английская лексикология / Г.В.Антрушина, О.В.Афанасьева, Н.Н.Морозова. – М.: Высш.шк., – 2001. – 288 с.
2. Арнольд, И.В. Лексикология современного английского языка / И.В.Арнольд, – М.: Высш. шк., – 1978.
3. Архипов, А.Ф. Самоучитель перевода с английского языка на русский / А.Ф.Архипов. – М.: Высш.шк., – 1991. – 256 с.
4. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии / О.С.Ахманова. – М.: Учпедгиз, – 1957.
5. Брагина, А.А. Русское слово в языках мира / Брагина А.А. – М.: Просвещение, – 1978.

N.A.Bağirova

İngilis dilinin söz yaradıcılığında qısaltmalar

Xülasə

Bu gün abreviatura yolu ilə söz yaradıcılığının ən populyar və məhsuldar yollarından biri təkcə rus və ya ingilis dillərində deyil, bütün Avropa dillərində istifadə olunan abreviaturadır. Abreviaturanın yarandığı gündən bu günə qədər tarixi onilliklərə gedib çıxır, lakin xarici dil öyrənənlər çox vaxt bu söz əmələ- gəlmə üsuluna lazımı diqqət yetirmirlər. Bu arada, abreviaturanın öyrənilməsi bu gün aşkar zərurətə çevrilir, onsuz söz yaradıcılığının ümumi mənzərəsini təsəvvür etmək mümkün deyil.

Abreviatura insan fəaliyyətinin demək olar ki, bütün sahələrinə xidmət edir, lakin ən çox siyasi, iqtisadi, hərbi sahələrdə, həmçinin kompüter texnologiyaları və dövrü nəşrlərdə istifadə olunur. Xüsusi sahələrdə kütləvi yayılan abreviaturalar milli nitqdə bərabər sözlərdir.

Açar sözlər: spesifik, söz əmələgətirmə, orfoepik, ellips, tendensiya

N.A.Bağirova

Abbreviation in the Word-Formation System of the English Language

Summary

One of the most popular and productive ways of word formation today is abbreviation, which is used not only in Russian or English, but also in all European languages. do not pay due attention to this method of word formation. Meanwhile, the study of abbreviation is becoming an obvious necessity today, without which it is impossible to imagine the overall picture of word formation.

The abbreviation serves almost all spheres of human activity, but is most widely used in the political, economic, military spheres, as well as in the field of computer technology and periodicals. Abbreviations, receiving mass distribution in special areas, are equal words in the national speech.

Key words: Specific, word formation, orthoepic, ellipse, tendency

Rəyçi: f.f.d. A.M.Ağazadə

Redaksiyaya daxil olub: 15.11.2024

А.Х.ДЖАФАРОВА

e-mail: Afetceferova275@gmail.com

: <https://orcid.org/0009-0003-7725-9563>

Бакинский государственный университет
(г. Баку, ул. З.Халилов, 23)

10.62021/0026-0028.2024.4.111

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛОВ, ОБРАЗОВАННЫХ ОТ СОМАТОНИМОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме. В статье исследуются лексико-семантические особенности глаголов, образованных от соматонимов в русском языке. Анализ сосредоточен на глаголах, непосредственно производных от корней соматонимов, таких как «глазеть» (от «глаз») и «ручаться» (от «рука») и т.д. Особое внимание уделяется словообразовательной мотивации, связанной с функциональными и семантическими характеристиками соответствующих частей тела, а также анализируются семантические поля, к которым принадлежат эти глаголы. Важной частью работы является исследование процессов метафоризации, в ходе которых значения глаголов расширяются и приобретают новые, абстрактные смыслы. Также рассматривается историко-культурный контекст, который оказывает влияние на эволюцию значений и функциональную нагрузку этих глаголов. Анализ включает изучение моделей словообразования и их стилистической окраски, что позволяет более полно понять механизмы формирования значений.

Ключевые слова: лексико-семантические особенности, глаголы, соматонимы, словообразование, метафорическое использование

Введение. Глаголы, образованные от соматонимов, представляют собой уникальную и значимую часть лексического состава русского языка. Эти глаголы не только отражают физическое взаимодействие человека с окружающим миром, но и обогащают язык новыми значениями. Как отмечает О.Н.Ляшевская, «Названия частей тела принадлежат к центру лексической системы языка, если говорить в терминах «центр-периферия». Функциональная нагрузка этих слов очень велика, что подтверждается широтой их использования в словарях» [4]. Исследование таких глаголов позволяет глубже понять механизмы словообразования и семантические трансформации, происходящие в языке. Несмотря на длительную историю изучения этих глаголов, многие их семантические и словообразовательные особенности остаются недостаточно исследованными. Часто внимание сосредоточено на отдельных примерах или узких аспектах, что ограничивает целостное восприятие динамики этих глаголов в языке. Цель данной статьи – провести комплексный анализ лексико-семантических особенностей глаголов, образованных от соматонимов, включая мотивацию словообразования, метафорические значения, историко-культурный контекст и стилистическую окраску. В рамках исследования использовались методы семантического, словообразовательного и историко-культурного анализа, что позволяет всесторонне изучить образование и функционирование глаголов, образованных от соматонимов, и их изменение в зависимости от контекста и времени.

Основное содержание. Глаголы, образованные от соматонимов, обогащают русский язык, позволяя передавать сложные понятия через знакомые образы. Эти глаголы часто возникают на основе метонимического и метафорического переноса: значение части тела переносится на действие, связанное с её функцией или символическим значением. Например, глагол «глазеть» происходит от слова «глаз» и указывает на наблюдение, а глагол «ручаться» – от «рука», что связано с жестом, символизирующим

поручительство и доверие. Основная причина формирования таких глаголов – стремление языка к экономии выразительных средств. Использование соматонимов для создания новых глаголов делает их понятными и легко узнаваемыми, так как они опираются на общепринятые культурные ассоциации. Психологические факторы также играют важную роль. Части тела тесно связаны с повседневной жизнью человека, поэтому они естественно используются для обозначения регулярных действий и эмоций. Например, в русском языке «сердце» символизирует центр эмоций, что отражается в глаголе «осердиться» (проявить злость) и «милосердствовать» (проявлять милосердие). Эти глаголы передают не только физические действия, но и культурные представления, что делает их важным элементом языка, отражающим психологические и культурные особенности носителей. Анализ словообразовательных моделей показывает разнообразие процессов, формирующих глаголы от соматонимов. В основе этих глаголов лежит корень, обозначающий часть тела, к которому присоединяются аффиксы, меняющие значение. Рассмотрим основные из этих словообразовательных моделей:

Приставочные модели. Л.Е. Касаткина в своём исследовании подчёркивает, что «приставочные модели словообразования в русском языке позволяют выражать широкий спектр значений, от конкретных физических действий до абстрактных понятий» [3]. Например, в слове «осердить» и «рассердить» приставки выражают степень гнева, в «заволосатеть» и «обволосатеть» – начало или полноту процесса. Приставка «за-» в слове «закостенеть» указывает на завершение, а «по-» в «поглазеть» – на кратковременность.

Суффиксальные модели. Суффиксы добавляют новые значения, например, глагол «ручаться» связан с поручительством, а глагол «пальцевать» – с действиями пальцев. Суффиксы «-и(ть)» и «-и(ться)» в глаголах «сердить» и «сердиться» выражают переход в эмоциональное состояние, а «-е(ть)» в «волосатеть» – изменение состояния.

Комбинированные модели. Глаголы, образованные комбинированным способом, например такие, как «вручать», «выручать», «заручаться» демонстрируют использование приставок и суффиксов для обозначения различных аспектов действия. Глаголы «руководить», «руководствоваться», образованные путём сложения основ, указывают на разные аспекты руководства, а глагол «рукополагаться» – на процесс передачи полномочий.

Глаголы, образованные от соматонимов, можно распределить по семантическим полям в зависимости от их значений и функциональной нагрузки. Среди них выделяются действия, связанные с физическим контактом или движением, такие глаголы, как «ручаться», «вручать», «выручать» и «обручать». Также имеются действия, относящиеся к восприятию и наблюдению, например, глаголы «лицезреть», «глазеть» и «поглазеть». Некоторые глаголы связаны с речью и коммуникацией, включая «горланить» и «горлопанировать». Важную роль играют действия, связанные с эмоциональными и психическими состояниями, такие как «милосердствовать», «осердить» и «рассердиться». Кроме того, существуют глаголы, отражающие изменения внешнего вида или состояния, например, «волосатеть» и «закостенеть». Также можно выделить действия, связанные с манипуляцией или управлением, такие как «руководить» и «обручить». Некоторые глаголы имеют негативный или асоциальный оттенок, например, «рукоблудничать», «зубоскалить» и «ротозейничать». Наконец, есть действия, связанные с нарушением или ограничением функций, такие как «обезножить», «стреножить» и «обезглавить». Историко-культурный контекст понимания семантических полей позволяет проследить развитие и изменение значений исследуемых глаголов. Эволюция использования глаголов, образованных от соматонимов, отражает культурные и социальные изменения в русском языке. Эти глаголы развивались от прямого обозначения физических действий к более абстрактным значениям, что демонстрирует адаптацию языка к новым условиям.

Примером является глагол «руководить», который изначально обозначал управление руками, но со временем стал обозначать управление коллективами и процессами.

А.В.Бондарко отмечает, что глаголы, связанные с действиями рук, стали использоваться для выражения абстрактных понятий, таких как контроль [1]. Другой пример – глагол «поручить», который также связан с «рукой». Первоначально он обозначал действие передачи чего-либо физически из рук в руки, но затем приобрел значение «доверия и ответственности». Это изменение отражает социальные изменения, когда понятие доверия стало центральным в общественных отношениях. «Глаголы, происходящие от названий частей тела, в русской культуре часто передают не только физическое действие, но и социальные и моральные концепции, такие как доверие, ответственность и власть» [2]. Изменения коснулись и визуальных глаголов. Глагол «*глазеть*» изначально обозначал простое наблюдение, но теперь может означать праздное любопытство. Культурные факторы влияют на формирование значений глаголов, которые выходят за пределы физических действий. Метафорическое использование глаголов, связанных с сердцем, например «сердиться» и «милосердствовать», также демонстрирует глубокую связь между физическим и духовным в русской культуре. Сердце часто воспринимается как центр эмоций и морали, что отражается в языке. Глагол «сердиться» выражает не только физическое состояние возбуждения, но и метафорическое значение внутреннего гнева или раздражения, что подтверждается исследованиями Е.В.Рахилиной: «Сердце в русском языке олицетворяет эмоциональные и нравственные категории, и эта связь является неотъемлемой частью русской культуры» [5]. Глагол «*наушничать*», изначально связанный с подслушиванием, изменил значение на доносительство, особенно в период жесткого контроля над частной жизнью. Глаголы, связанные с ногами, такие как «*пятиться*» и «*преклоняться*», также отражают социальные роли. Например, «*преклоняться*» стало символом уважения, что связано с традиционными жестами. Таким образом, метафорическое использование глаголов, образованных от соматонимов, выходит за пределы буквальных значений, обозначая более абстрактные состояния. Стилистические различия этих глаголов зависят от контекста. Например, глаголы «*руководить*» и «*возглавить*» применяются в официальной речи, а глагол «*рукоплескать*» – в разговорной. Нейтральные по стилю глаголы такие, как «*поручить*», могут использоваться в разных стилях. Некоторые глаголы, например, «*языкавить*» (оказ.), имеют сниженную разговорную окраску и применяются в художественной литературе.

Заключение. В ходе исследования были выявлены лексико-семантические особенности глаголов, образованных от соматонимов в русском языке. Проведённый нами анализ показал, что такие глаголы обладают высокой продуктивностью и отражают не только физические действия, но и абстрактные, социальные и моральные понятия. Было установлено, что глаголы, образованные от соматонимов, активно используются в метафорическом смысле, что подтверждает их значительную роль в передаче различных сложных понятий. Кроме того, изучение словообразовательных моделей, механизмов и причин их формирования дало возможность проследить влияние историко-культурных факторов на развитие этих лексем.

Научная новизна: В дальнейшем целесообразно углубленное изучение связи между словообразованием и культурными факторами, влияющими на формирование метафорических значений глаголов, производных от соматонимов. Перспективным направлением может стать сравнительное исследование аналогичных процессов в других языках для выявления общих и уникальных черт. Кроме того, дальнейшее исследование может включать анализ прагматических аспектов использования данных глаголов в современной речи, а также их влияние на развитие языка в цифровую эпоху, когда новые формы коммуникации оказывают значительное воздействие на словообразовательные и семантические процессы.

Применение: Выводы могут быть использованы при составлении толковых и специализированных словарей, а также в лингвистических исследованиях, связанных с

метафорическим употреблением языка и словообразованием. Кроме того, результаты исследования могут быть востребованы в педагогической практике, особенно при обучении русскому языку как иностранному, где необходимо объяснять культурные и семантические особенности языка.

Литература

1. Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис – Л: Наука, –1987. – 430 с.
2. Зализняк Анна А., Левонтина И. Б., Шмелев А. Д. Ключевые идеи русской языковой картины мира: М.: Языки славянской культуры, –2005. –544 с.
3. Касаткина, Л.Е., –2013. Морфология русского языка: Приставочные глаголы. Санкт-Петербург: СПбГУ, –112 с.
4. Ляшевская О.Н. Семантика русского числа. М.: Языки славянской культуры, –2004 – 390 с.
5. Рахилина Е.В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость. – М.: Русские словари, –2008. – 416 с.
6. Академия Наук СССР/ Институт Русского Языка/ Русская Грамматика/ Словообразование глаголов: <https://rusgram.narod.ru/791-835.html>
7. Новый толково-словообразовательный словарь русского языка Т.Ф.Ефремовой: <https://efremova.slovaronline.com/>

A.X.Cəfərova

Rus dilinin somatonimlərdən yaranmış feillərin leksik-semantik xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalədə rus dilində somatonimlərdən yaranmış feillərin leksik və semantik xüsusiyyətləri araşdırılır. Araşdırma bilavasitə somatonim köklərindən yaranmış “глазеть” (“zəndlə baxmaq”) (“глаз” sözündən (“göz”)) və “ручаться” (“zamin olmaq”) (“рука” – “əl” sözündən) və s. kimi feillərin leksik-semantik özəllikləri araşdırılır. Bədənin müvafiq hissələrinin funksional və semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı olan söz yaradıcılığı motivasiyasına xüsusi diqqət yetirilir, həmçinin bu feillərin aid olduğu semantik sahələr təhlil edilir. Araşdırmanın mühüm hissəsini metaforlaşma proseslərinin izlənilməsi təşkil edir, bu zaman feillərin məna sahələri genişlənir və yeni, mücərrəd mənalar kəsb edir. Həmçinin bu feillərin evolyusiyasına və funksional məna yükünə təsir göstərən tarixi-mədəni kontekst də nəzərdən keçirilir. Təhlilə söz yaradıcılığı modelləri və onların üslubi çalarları da cəlb edilir ki, bu da məna formalaşması mexanizmlərini daha aydın başa düşməyə imkan verir.

Açar sözlər: leksik-semantik özəlliklər, feillər, somatonimlər, söz yaradıcılığı, metaforik istifadə

A.X.Jafarova

Lexical-Semantic Features of Verbs Formed From Somatonyms in the Russian Language Summary

The article deals with the lexical-semantic features of verbs derived from somatonyms in the Russian language. The analysis focuses on the verbs that are directly formed from somatonym roots, such as “глазеть” (from “глаз” – eye) and “ручаться” (from “рука” – hand) and etc. Special attention is given to word-formation motivation related to the functional and semantic characteristics of the corresponding body parts, as well as the the semantic fields these verbs belong to. A key aspect of the study is the investigation of metaphorization processes, through which the meanings of verbs expand and acquire new, abstract senses. The article also considers the historical and cultural context influencing the evolution of meanings and the functional roles of these verbs. The analysis includes the study of word-formation models and their stylistic nuances, providing a deeper understanding of the mechanisms behind meaning formation.

Key words: lexical-semantic features, verbs, somatonyms, word-formation, metaphorical usage

Rəyçi: prof. S.A.Məhərrəmovə
Redaksiyaya daxil olub: 25.10.2024

Г.Ф.НУРАЛИЕВА

старший преподаватель

e-mail: gulbaniznuraliyeva21@gmail.com

: <https://orcid.org/0009-0005-1091-6746>

Азербайджанский университет языков

(г. Баку, ул. Р.Бехбудова, 134)

10.62021/0026-0028.2024.4.115

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИНТОНАЦИОННЫХ ШКАЛ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме. Статья посвящена научному исследованию интонационных шкал в английском языке. А также была предпринята попытка изучения компонентов интонации в связной речи. Было указано, что в английском языке существуют 2 основные интонационные шкалы. Опираясь в своих исследованиях на интонационные шкалы, мы пришли к выводу, что интонация играет огромную роль в понимании речи носителей языка. А также нужно отметить, что без знания структурных особенностей интонационных шкал невозможно достичь результативных произносительных навыков.

Ключевые слова: тон, шкала, интонация, ударение, слог

Основоположниками описания интонации в английском языке являются Д.Джоунз, Л.Армстронг и А.Уорд. Они выделяли только два тона – нисходящие и восходящие тоны. Г.Пальмер насчитывал четыре тона: падение, высокий и низкий подъемы, нисходяще-восходящий тон. Р.Кингдон – пять тонов. Дж. О’Коннер и Г.Арнольд добавляет ровный тон, исключая восходяще-нисходящие-восходящий тон. Краттендем – семь тонов. Г.П.Торсуев выделил четыре тона. В.А.Васильев – шесть. Ни одна из точек зрения не является убедительной [2, с. 143].

В английском языке принято различать две основные интонационные шкалы: нисходящую интонацию и восходящую интонацию. Внутри этих основных шкал мы можем найти несколько различных (паттернов) шаблонов высоты тона, передающие разные значения. Говорящему требуется время, чтобы изменить высоту звука в высказывании, с этим связана разница между «длинными» и «короткими» нисходящими и восходящими шаблонами. Для того, чтобы проанализировать речь, нам нужно разделить ее на группы тонов. В предложении может быть более одной группы тонов. В зависимости от стиля может быть различное количество групп тонов. В английском языке существует восемь видов интонации:

1. The Low (Medium) Fall; 2. The High Fall; 3. The Rise Fall; 4. The Low Rise; 5. The High (Medium) Rise; 6. The Fall Rise; 7. The Rise-Fall-Rise; 8. The Mid level [7, с. 114].

Интонация – это сложное единство таких средств речи как:

– Мелодика, Фразовое ударение, Тембр, Темп, Ритм, Пауза.

В лингвистике интонационное изменение высоты тона речи используется не для различения слов как “sememes” (понятие, известное как тон), а, скорее, для ряда других функций, таких как указание на отношение и эмоции говорящего, сигнализация различия между утверждениями и вопросами, а также между разными типами вопросов, акцентируя внимание на важных элементах устного сообщения, а также помогая регулировать разговорное взаимодействие. Хотя интонация в первую очередь зависит от из-

менения высоты тона, важно знать, что функции, приписываемые интонации, такие как выражение отношений и эмоций или выделение аспектов грамматической структуры, почти всегда включают в себя сопутствующие вариации других просодических признаков. Правильное произношение звуков в английском языке очень важно. Если кто-то неправильно произносит многие английские звуки, его речь будет очень трудно понять. Но всего нескольких ошибок в произношении звуков (пусть и неприятных самих по себе), конечно, недостаточно, чтобы вызвать серьезное непонимание основного сообщения. Но если мы сделаем всего одну ошибку с интонацией, весь смысл нашего предложения может измениться. Иногда одно предложение может иметь два, три и, может быть, даже больше значений при простой смене интонации. Также важно знать, что интонация варьируется от языка к языку.

Одно из самых сложных заданий для иностранцев – это ударение и мелодия английского языка. Ударение в словах и в предложениях может быть неточным до такой степени, что сообщение становится совершенно непонятным. Одной из первых характеристик языка, усвоенных в детстве, является интонация родного языка. Выучить паттерны высоты тона в раннем возрасте легче, чем выучить новые паттерны во взрослом возрасте. Тем не менее, овладение интонацией значительно улучшит разборчивость речи человека, для которого не является родным. В английском языке иногда наш тон повышается, а иногда понижается. Мы используем изменения высоты тона и громкости, чтобы подчеркнуть слова и удлинить гласные звуки, чтобы придать словам и слогам больше ударения, значения, разнообразия или смягчить тон речи. Как и ударение, интонация является значимым признаком речи. Интонация – это язык чувств. При помощи интонации выражают различные чувства, эмоции: радость, грусть, боль, страх и другие чувства. При помощи интонации мы изменяем модели высоты тона в предложении. Описывая интонацию, мы обычно выделяем четыре различных уровня высоты тона; 1) «сверхвысокий» 2) «высокий» 3) «средний» 4) «низкий».

В речи высота звука чередуется между низким и высоким. В зависимости от того, что хочет сказать говорящий и варьируется высота тона. Для английского языка характерно то, что в предложении ударные слоги произносятся приблизительно равномерно. От количества неударных слогов зависит и скорость с которой произносятся неударные слоги. Быстрому произношению соответствует небольшое количество неударных слогов. Под ударением в фонетике понимается усиление эмоциональной или поведенческой окраски речи посредством различных компонентов интонации.

Между смысловыми единицами высказывания и интонационными средствами в неэмфатической речи наблюдается довольно устойчивая корреляция. Однако, деление речевых частей на эмфатические и неэмфатические является условным. Почти в каждой фразе выражен тот или иной эмоциональный оттенок мысли. Степень речевого акцента зависит от количества, качества и интенсивности эмоционально-установочной окраски. Независимо от коммуникативного типа высказывания, ударение оказывает настолько сильное влияние на интонацию речи, что происходит коренная трансформация интонационной структуры смысловых групп. Высказывание или смысловая группа может стать эмфатически насыщенной в английском языке за счет следующих интонационных средств: изменения темпа, изменения высоты голоса, замена восходящего тона на нисходящий и наоборот, использование сложных тонов, использование прерывистой восходящей или нисходящей шкалы, изменения типа синтагматического ударения и разделение смысловой группы на две и более части.

Темп в эмфатической речи может замедляться, интервалы уменьшаться. Медленный темп может сопровождаться усилением стресса. Все слова отчетливо произносятся. Промежутки времени между ударными словами длинные и примерно равные. Время произношения согласных может увеличиваться.

Высота голоса в подчеркнуто богатой речи может быть выше обычной (удивление). Высота голоса может быть ниже обычного (угроза). В зависимости от эмоционально-установочного значения, различные части высказывания могут произноситься на разных уровнях – нормальном, низком и высоком.

Выражения *We do, it is not, they can* и т.д., употребляемые в качестве ответа на специальный вопрос, могут быть оформлены падением-подъемом, чтобы показать несогласие с высказанным мнением. Например: – *She\ doesn't \like that? \Yes |she \does.* – Падение-подъем можно использовать как акцент, чтобы передать мнение, противоположное высказанному. В смысловой группе, содержащей падение-повышение, высота голоса понижается и повышается в пределах одного и того же слога в тех случаях, когда этот слог является ядерным и конечным.

Постепенно нисходящая шкала, которая характерна для нейтральной речи в английском языке (в эмоциональном и поведенческом отношении), может утратить свой регулярный характер или смениться восходящей шкалой в предложении.

Что представляют собой тоны в английском языке? Тон – это ритмичный и мелодичный рисунок речи, периодически изменяющийся при помощи частоты звукового сигнала. Тон относится к использованию высоты тона (насколько высок или низок ваш голос или звук) и других звуковых качеств, таких как громкость и темп (скорость), в языке для создания лексического или грамматического значения. Это означает, что тон создается, когда люди используют высоту тона, чтобы изменить значение грамматики и выбора слов, которые они используют, когда говорят. Когда мы читаем роман, мы можем заметить, что по мере развития действия в рассказе или возникновения конфликта тон письма меняется. Например, это может стать более срочным, если персонаж попал в беду. То же самое верно, когда мы что-то пишем. Например, в электронном письме учителю не обязательно будет уместно использовать непринужденный и юмористический тон; вместо этого, мы попытаемся выразиться более профессионально и прямолинейно. Когда мы разговариваем с другими людьми в словесном обмене, тон также невероятно важен. Тоны в английском словесном обмене могут существенно повлиять на смысл высказывания или разговора [4, с. 160].

Синтагма – это отрезок фразы, обладающая особой интонацией и ударением. Синтагма может состоять из одного или нескольких слов. Каждая синтагма имеет свою структуру. Главной частью синтагмы, является ядерный слог или ядро. Ударные и безударные слоги могут предшествовать ядру. Шкалу может образовать предъядерная часть синтагмы.

Предъядерная часть синтагмы нейтральны в эмоциональном отношении, в высказываниях образуют обычно нисходящую шкалу.

Мелодика или тон – самая важная составляющая интонация, чем ритм. С ее помощью можно задавать вопросы, приветствовать, приказывать, восклицать и передавать тончайшие оттенки эмоций и смысла. В английском языке есть три основных тона:

1. Нисходящий – тон голоса постепенно или резко понижается. Такая интонация означает законченную мысль, уверенное утверждение, авторитетность в речи. Нисходящий тон используется в утверждениях, восклицаниях, приказах, приветствиях, обращениях к человеку, специальных вопросах. Такая интонация больше свойственна деловой и официальной речи.

2. Восходящий – тон голоса постепенно или резко увеличивается. Это интонация свойственна вопросам, но также в английском языке повсеместно используется и в утверждениях, сказанных дружелюбным, поощряющим или неуверенным тоном. Восходящий тон используется для привлечения внимания, ободрения, приглашения к дальнейшему общению. С такой интонацией произносятся общие вопросы, вежливые просьбы, прощания.

3. Нисходяще-восходящий тон – специфическая особенность английского языка. Такая интонация начинается высоко, опускается вниз, а затем опять повышается. Этот тон часто используется в английской речи, причем он может наблюдаться как в одной фразе, так и в двух словах и даже в одном слоге. Значений у этой интонации множество: возражение, уточнение, сомнение, переспрос, предположение, частичное согласие, предостережение, вежливые поправки собеседника. Часто она делает речь более вежливой. Нисходяще-восходящий тон можно встретить в зависимых частях сложно-подчиненных предложениях или в отрицательных предложениях.

Актуальность темы. Изучение данной темы способствует правильному восприятию и пониманию английского языка. Важно при произнесении речи соблюдать паузу, ставить логическое ударение, точно передавать смысловой оттенок, выработать английскую интонацию.

Инновация темы. В связи с возрастающим интересом к английскому языку используются различные инновационные методы: письмо, аудирование, просмотр кинофильмов, общение с носителями языка, созданием проектов, слайдов, усовершенствование способов получения знаний.

Практическая значимость темы. Практическая значимость работы заключается в исследовании интонационных шкал в английском языке и их практическом применении. Эта работа может содержать информацию для студентов, преподавателей в изучении данной темы. Также результаты могут быть использованы в учебниках и на семинарах.

Заключение. На основании проделанной работы были изучены особенности нисходящей и восходящей шкал, даны примеры, случаи употребления предложений в данных шкалах, выработаны навыки развращения тонов в речи, совершенствование артикуляционных и интонационных особенностей, эмфатическому выделению слова. Для изучения структурных особенностей нисходящей шкалы нами был проведен анализ и выявлены особенности падающей, высокой, и ступенчатой шкал. Важным при обработке интонационных навыков является сравнительный анализ данных шкал, соблюдение норм произношения, сохранение общей слитности синтагмы.

На основании проведенного исследования мы выяснили, что обязательным правилом работы над обрабатываемым материалом является чистота и точность норм артикуляции и интонации. Выполненное исследование позволило нам прийти к выводу, что соблюдение интонационных норм, изучение структур шкал является важным при изучении английского языка и является залогом его успешного овладения.

Литература

1. Babayev, S. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində sadə nəqli cümlə modellərinin müqayisəli intonasıya-qrammatik təhlili / S.Babayev.
2. Бурая, Е.А. Фонетика современного английского языка. Теоретический курс / Е.А.Бурая. – 2009, –143 с.
3. Дикушкина, В.И. Фонетика английского языка. Теоретический курс / В.И.Дикушкина. – М., – 1965. – 147-148 с.
4. Соколова, М.А. Гинтовт К.П. Практическая фонетика английского языка / М.А.Соколова, К.П.Гинтовт. – Москва, – 2001. – 160 с.
5. Трахтеров, А.Л. Английская фонетическая терминология / А.Л.Трахтеров. – Москва: Литературы на иностранных языках, – 1962. – 350 с.
6. Трахтеров, А.Л. Практический курс фонетики английского языка / Трахтеров, А.Л. – М., – 1988.

7. Фунтова, И.Я. Случаи употребления и значения интонационных шкал эмфатической речи современного британского варианта английского языка в сопоставлении с русским. – 114 с.
8. Leontyeva, S.F. A theoretical course of English phonetics / S.F.Leontyeva, – pp. 48-54.
9. Vasilyev, V.A. English Phonetics a theoretical course / V.A.Vasilyev, Higher School Publishing House, Moscow, 1970. – p. 286.

G.F.Nurəliyeva

İngilis dilində intonasiya şkalalarının struktur xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalə ingilis dilində intonasiya şkalalarının elmi tədqiqatına həsr edilmişdir. Həmçinin rabitəli nitqdə intonasiyanın komponentlərinin öyrədilməsinə (tədqiqatına) cəhd göstərilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, ingilis dilində 2 əsas intonasiya şkalası vardır. Elmi-tədqiqat işində şkalaların öyrənilməsinə nəzər salındıqda, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, intonasiya dil daşıyıcıların nitqinin mənimsəməsində çox böyük rol oynayır. Eləcə də qeyd etmək lazımdır ki, intonasiya şkalalarının strukturunu bilmədən, tələffüz bacarıqlarına yiyələnmək mümkünsüzdür. Beləliklə, məqalədə intonasiya şkalaları fonetik və funksional səviyyədə tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: *ton, şkala, intonasiya, vurğu, heca*

G.F.Nuraliyeva

The Structural Peculiarities of Intonation Scales in English

Summary

The article deals with the scientific researching of intonation scales in English. In the given article an attempt was made to study components of intonation in connected speech. It was mentioned that there are 2 main scales in English/Learning on the intonation scales we came to the conclusion that intonation plays a major role in the comprehension of native speakers. We have to notice, that it's impossible to achieve effective pronunciation skills without studying structural peculiarities of intonation scales. Thus, intonation scales are being studied on the phonetic and functional levels in the article.

Key words: *ton, scale, intonation, stress, syllable*

Рецензент: д.ф.ф. Дж.Х.Ягубова

Redaksiyaya daxil olub: 16.08.2024

Л.Ш.САФАРЛИ

доктор философии по филологии, преподаватель

e-mail: leylasafarli@mail.ru

: <https://orcid.org/0009-0002-3466-1360>

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

10.62021/0026-0028.2024.4.120

ПЕРЕДАЧА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ РУССКОГО ЯЗЫКА С КОМПОНЕНТОМ «ДУША» В «РУССКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОМ СЛОВАРЕ» М.Т.ТАГИЕВА

***Резюме.** Статья посвящена одной из наиболее актуальных проблем для русского и азербайджанского языков, сравнительному анализу значений языковых единиц. Автор пытается показать отражение значений фразеологических сочетаний с компонентом «душа» в «Русско-азербайджанском фразеологическом словаре» М.Т.Тагиева. Эти фразеологизмы исследуются комплексно, делается попытка анализа как положительного, так и отрицательного содержательного состава фразеологических сочетаний, степени их переработки в словарях.*

***Ключевые слова:** фразеология, фразеологизм, особенности, язык, словосочетание*

Фразеологизмы русского языка с компонентом «душа», имеющие абстрактное значение, могут употребляться в русском языке с оттенками физического, психического и морального воздействия. По толковому словарю и фразеологическому словарю нами был проведён сравнительный анализ для определения базы в структуре значения слова «душа» для определения производящей базы для формирования значения каждого фразеологизма с компонентом «душа».

Цели и задачи: Фразеологизмы проанализированы с целью определения основных типов значения, участия опорных компонентов «душа» в формировании значения фразеологических единиц. На основе анализа определены группы с положительными и отрицательными значениями выявлены основные типы значения внутри групп для их дальнейшего анализа. Также на основе анализа определены основные недостатки и преимущества словарных определений, выступающих в качестве типового значения для однозначных фразеологизмов. Обладающие близкими или идентичными значениями фразеологизмы должны обнаружить и идентичные словарные определения или модели толкования того другого типа фразеологизма.

По данным толкового словаря слово «душа» многозначно, в «Русско-азербайджанском словаре» данное слово также передаётся несколькими значениями. Значит и при их передаче в двуязычном словаре должны учитываться эти же значения их компоненты. Обратимся к словарю. В «Русско-азербайджанском словаре» отмечается:

Душа – 1. Can, ruh;

2. Konul, qəlb, ürək. Человек с открытой душой – açıq qəlbli adam.

3. mes. ilhamçı, ruhlandırıcı.

4. məs. hiss, coşqunluq, ehtiras.

Сколько души в его игре – onun çalğısında nə qədər ruh var.

5. adam, nəfər. На улице ни души – küçədə bir adam belə yoxdur [3, с. 403].

Ряд фразеологизмов с компонентом «душа», включённых во “Фразеологический словарь русского языка” А.И.Молоткова приводятся также и в словарной статье на слово «душа» в “Русско-азербайджанском словаре” А.А.Оруджева. Сравним: Положить душу за кого, – что – “*Canını qoymaq, canını fəda etmək*” [2, с. 56].

«От всей души» – “*Səmimi qəlbdən, səmimi ürəkdən*”.

«Стоять над душой» – “*Əl çəkmək, təngə gətirmək*”.

«Душа на распашку» – “*Ürəyi açıq adam, səmimi adam*”.

Как видно из словарных статей, значение данных фразеологизмов передаётся подбором двух словосочетаний, но во фразеологизме «от всей души» слово «душа» переводится и как “*qəlb*” и “*ürək*”. Это связано с тем, что слово сердце обладает значением «средоточие душевных качеств, чувств, переживаний».

Значения фразеологизмов «по душам» – “*açıq-açıgına, səmimiyyətlə*”; души не чаять – “*sevmək, vurulmaq*”, заячья душа – “*qorxaq, ağciyər*”, бумажная душа – “*bürokrat, rəsmiyyətçi*”, за милую душу – “*məmnuniyyətlə, həvəslə*”, «вдохнуть душу» – “*canlandırmaq, həyat vermək*” передаются подбором двух синонимов.

Душа не лежит – “*ürəyinə yatmır*”;

Отвести душу – “*ürəyini boşaltmaq*”.

По структуре эти фразеологизмы равны предложению. Но имеются некоторые неточности. Например, можно было бы дать как “*qəlbinə yatmır*”, “*qəlbini boşaltmaq*”. Но ведь в русском языке есть и «сердце не лежит», и «душа не лежит» к чему-либо, «сердце не принимает», «душа не принимает», значит, при переводе каждый компонент должен переводиться правильно, с учётом значений опорных компонентов.

Значение фразеологизм «жить душа в душу» переведено без компонента «жить» – “*Can deyib can eşitmək*”; в азербайджанском языке есть выражение “*can bir qəlbdə yaşamaq*” оно и подходит по значению к данному фразеологизму.

Фразеологизмы «По душе даётся», как многозначное: 1. *Ürəyinə (ürəyimə) yatır*.

2. *Səmimiyyətlə, səmimi olaraq* – «Поговорим по душе» – *səmimi danışmaq, yaxud açıq danışmaq* т.е. качество «*səmimiyyətlə*» не подходит.

Значение фразеологизмов «душой и телом» – “*canla-başla*”, «для души» – “*Öz kefi üçün, özü üçün*”, «душа в пятки ушла» – “*ürəyim düşdü*”, раскрывается в основном правильно и с учётом языковых, речевых, стилистических особенностей фразеологизмов с компонентом «душа». Не всегда оправданно происходит замена компонентов «душа» на «сердце» при переводе. В русских примерах «душа» (*qəlb*) на азербайджанский язык переводится зачастую как «сердце» (*ürək*). Это связано с особенностями азербайджанского языка. Наличие параллельных конструкций *ürəyim götürmür, qəlbim götürmür* и приводит к таким неточностям.

Фразеологизмы русского языка с компонентом «душа» имеющие абстрактные значения и обладающие значениями положительное и отрицательные качества души, внутренний мир человека, на азербайджанский язык переводятся также имея указание на положительное и отрицательное. Сравним для примера фразеологизм «болеть душой за кого, за что».

1. Испытывать тревогу, беспокоится страдать”;

2. За кого, за что, о чём беспокоится, страдать, переживать имеет два самостоятельных значения, а на азербайджанский язык передаётся одним значением – за кого; за что. “*Can yandırmaq, ürək yandırmaq*”.

Абстрактное первое значение в азербайджанском языке отсутствует. Также учитываются грамматические связи при передачи значений таких фразеологизмов. А это, в свою очередь, помогает при их употреблении:

«душа не лежит» – местоимение у кого; к кому; к чему;

«болеть душой» – местоимение за кого; за что;

«вдохнуть душу» – во что; и т.д.

Фразеологизмы характеризующее лицо, а также его внутренний мир с положительной стороны типа «вложить душу – во что – “can qoymaq, çox zəhmət çəkmək”, «открыть душу» – “ürəyini açmaq”, “душа болит” – “qəlbi ürəyi ağrıyır”, душа в душу – “dibbir canbır qəlbə”, ни чаять в ком – “birisinin üstündə ürəyi əsmək”.

«Душой и телом» – “Can-basla” (canla-başla) также правильно разработаны в русско-азербайджанском фразеологическом словаре.

Авторы русско-азербайджанского словаря в основном используют описательный способ передачи значений фразеологизмов русского языка с компонентом «душа» средствами родного языка это краткие описания, структурно близкие к описательно синонимическому, иногда подбором синонимов, словосочетаниями, предложениям и т.д.

Например: Значения фразеологизмов отрицательной характер человека его душевного мира, отрицательных свойств типа «вышибать душу» – “nəfəsini kəsmək, canını almaq, öldürmək”, «кривить душой» – “riyakarlıq etmək, ikiüzlülük etmək”, «влезть в душу кому» – “qılığına girmək”, «на душе кошки скребут» – “çox pərtidir, qanı qaradır”, «вымотать всю душу» – “cana gətirmək, əldən salmaq, üzmək” [2, с. 34] в основном передаются синонимическим способом, путем подбора как одиночных синонимов, так синонимы словосочетаниями.

Целесообразно такие словарные статьи дополнить иллюстративными материалами для лучшего понимания их значения и употребления. Фразеологизмы с антонимическими значениями «за душой у кого есть» – “varımdır” и «за душой у кого нет» – “yoxdur”, – “yoxumdur” передаются словами с утвердительной и отрицательной характеристиками и обозначают наличие или отсутствие чего-либо.

В отличие от «Русско-азербайджанского словаря» в 3-х томах во «Фразеологическом словаре» М.Т.Тагиева к раскрытию значения фразеологизмов русского языка отнеслись исходя из задач не словарей общезыковых, а с позиции специального словаря и расширили словарные статьи. Это наиболее правильный подход. Например:

«Душа не принимает» у кого – nəfsi qəbul etmir, nəfsi çəkmir.

«Душа переворачивается» у кого от чего – bağı partlayır [2].

Как видно из примеров, при передаче значений приведённых выше фразеологизмов русского языка с компонентом душа в “Русско-азербайджанском фразеологическом словаре” М.Т.Тагиева использованы описательный и синонимический способы раскрытия значений языковых единиц. При этом использованы описания в виде словосочетаний для абстрактных определений.

«Душа не принимает» – “nəfsi çəkmir, qəbul etmir, ürəyi istəmir”.

«Душа переворачивается» у кого, от чего – “bağı partlayır”.

«Душа разывается» у кого – ürəyi partlayır, ürəyi tab gətirmir, bağı çatlayır, bağı partlayır (qəmdən, qüssədən).

«Душа надывается» у кого – birisi iztirab çəkir, qəm yeyir, ürək sıxıntısı çəkir.

«Душа болит» у кого – birisinin ürəyi ağrıyır, ürəkdən yanır.

«Душа не лежит» к кому – birisinin ürəyinə yatmır [3, с. 87].

Значения данных фразеологизмов носят абстрактный характер, характеризуют людей с качественной стороны.

Научные выводы работы: Обобщив все положительные и отрицательные моменты при раскрытии значений фразеологизмов русского языка в «Русско-азербайджанском фразеологическом словаре» М.Т.Тагиева можно сказать о том, что в основном они правильно разработаны, но во всех словарных определениях отсутствует иллюстративный материал. Это очень важно для переводного словаря.

Научная новизна работы: Новые условия контактирования народов предъявляет новые подходы к решению таких насущных и сложных проблем, как комплексный

сравнительно-сопоставительный анализ фразеологизмов русского языка в русско-азербайджанских фразеологических словарях.

Практическое значение работы: Выведенные словарные модели или типовые значения могут служить образцом лексикографической разработки соматических фразеологизмов в издаваемых и переиздаваемых словарях фразеологизмов русского языка. Результаты служат основой для лексикографической разработки в частности, в “Русско-азербайджанском фразеологическом словаре” М.Т.Тагиева – 2006 года.

Литература

1. Виноградов, В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // А.А.Шахматов Сборник статей и материалов. – М. Л., – 1947. – 339-364 с.
2. Русско-азербайджанский фразеологический словарь. Под ред М.Т.Тагиева и Т.Г.Шукюрбейли. – Баку: Мутарджим. – 2006. – 78 с.
3. Русско-азербайджанский словарь. Под ред А.А.Оруджева. – Баку: Мутарджим. – Т.1-3. – 2004.
4. Тагиев, М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка / М.Т.Тагиев, – Баку: Маариф. – 1966. – 251 с.

L.Ş.Səfərli

Rus dilinin “qəlb” komponentli frazeoloji vahidlərinin M.T.Tağıyevin “Rus-Azərbaycan frazeoloji lüğəti”ndə əksi Xülasə

Məqalə rus və Azərbaycan dilləri üçün ən aktual problemlərdən olan dil vahidlərinin mənalının müqayisəli təhlilinə həsr olunmuşdur. Müəllif “qəlb” komponentli frazeoloji birləşmələrinin mənalının M.T.Tağıyevin “Rus-Azərbaycan frazeoloji lüğəti”ndə əks olunmasını göstərməyə çalışır. Bu frazeologizmlər kompleks şəkildə araşdırılır, frazeoloji birləşmələrin həm müsbət, həm mənfi mənalı tərkibi, onların lüğətlərdə işlənmə dərəcələrinin təhlilinə cəhd göstərilir.

Açar sözlər: frazeologiya, frazeologizm, xüsusiyyətlər, dil, söz birləşməsi

L.Sh.Safarli

Russian Phraseological Units with the “Soul” Component in the “Russian-Azerbaijani Phraseological Dictionary” by M.T.Tagiev Summary

The article is devoted to one of the most pressing problems for the Russian and Azerbaijani languages, a comparative analysis of the meanings of linguistic units. The author tries to show the reflection of the meanings of phraseological combinations with the component “soul” in the “Russian-Azerbaijani phraseological dictionary” by M.T.Tagiev. These phraseologisms are studied in a complex way, an attempt is made to analyze both the positive and negative meaningful composition of phraseological units, their degree of processing in dictionaries.

Key words: phraseology, phraseological unit, peculiarities, language, phrase

Rəyçi: dos. N.A.Abdullayeva

Redaksiyaya daxil olub: 25.09.2024

У.Г.ШАХВЕРДИЕВА

e-mail: ulsh2802@gmail.com

: <https://orcid.org/0009-0009-6621-2413>

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

10.62021/0026-0028.2024.4.124

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МЕТАФОРА В ЯЗЫКЕ РОССИЙСКИХ ГАЗЕТ

Резюме. Статья посвящена изучению метафоры в языке и в дискурсе. Логика метафоры состоит в выпячивании определенного признака, который является не столь очевидным, но на который хочется обратить внимание. Выпуклое представление дает возможность адресанту сделать максимально возможное для адекватного восприятия адресатом предложенной информации. Концептуальная метафора как таковая не воспринимается, хотя и выполняет в любом случае прагматическую функцию. Концептуальной метафоре присуща также системность, поскольку она носит устойчивый характер и соотносится с другими метафорами, этимологически ей близкими.

Ключевые слова: метафора, газета, адресат, концепт, прагматическая функция

Язык современной российской прессы резко отличается от языка газет и журналов советских времен. В этой области также наблюдаются серьезные изменения, которые охватываются общим процессом демократизации. Снижается стилистический уровень языка, в который проникают лексико-семантические и фразеологические средства. Изменяется синтаксис предложения, которое строится свободно и не всегда соответствует известным нормам русского литературного языка. В этих условиях метафора в силу собственной экспрессивности оказывается не только семантическим, но также и стилистическим центром высказывания. Что касается коммуникативной функциональности, то на метафору падает основная нагрузка, поскольку она, прежде всего, нацелена на адекватность восприятия адресатом представленной информации. Разумеется, успешному решению коммуникативных задач способствует характер вторичной номинации, позволяющий периферийную информацию, содержащуюся в семантической структуре слова, вынести на поверхностный уровень и тем самым сфокусировать внимание адресата на ядре высказывания.

В языке современной российской прессы концептуальная метафора занимает особое место и, можно сказать, центральное. Метафора не только составляет экспрессивное ядро высказывания, но и определяет стратегию смысла. Метафора выступает приоритетным знаком дискурса, вокруг которого группируются и другие средства выражения. Однако не стоит думать, что метафора выполняет в структуре дискурса исключительно экспрессивную функцию. Более того, на переднем плане оказывается все же выполнение коммуникативной функции, а экспрессивная является своего рода второстепенной и вспомогательной. Впечатление, производимое единицей вторичной номинации, связано с ее выразительностью. Однако в структуре дискурса все средства преследуют только одну цель – достижение максимального коммуникативного эффекта. Это обстоятельство уравнивает все типы вторичной номинации в структуре дискурса. Обратимся к примерам.

«Еще в конце 2015 г. он представил своеобразную «дорожную карту» мер по оптимизации работы полиции, основными пунктами в ней значились преодоление кор-

рупиции и круговой поруки в рядах МВД» [2]. Необычной метафорой здесь является выражение *дорожная карта*. Она носит специальный характер, но понятна, поскольку строится на общеизвестных образах. Мотивация обоих слов является очевидной. Когда полицейский наряд заступает на службу, ему дают соответствующие инструкции. Следовательно, символом переноса выступает сема «направление» или «цель». Экспрессия дискурса связана с актуализацией «полицейского колорита». Другое дело насколько это справедливо с точки зрения адресата. Тем не менее, метафора выполняет свою коммуникативную функцию, поскольку в дискурсе на передний план выходит представление о составлении приоритетов, указанных в маршруте карты.

В том же номере «Аргументов и фактов» (АИФ) наблюдается обыгрывание метафоры *палка*, широко распространенной в русском языке. Статья называется «*Результаты из-под «палки»*». Сразу бросается в глаза одно несоответствие стандартам. Так, в русском языке существует фразеологизм *делать что-либо из-под палки*, где собственно фразеологизмом является выражение *из-под палки*, имеющее значение «насиленно», «по принуждению», «не добровольно». Глаголы со значением конкретного действия составляют окружение данного фразеологизма. Например, *работать из-под палки*, где глагол *работать* является окружением фразеологизма, но не его компонентом. В тексте обращает на себя внимание тот факт, что в кавычки берется только слово *палка*, но не конфигурация *из-под палки*. Следовательно, приоритетным знаком дискурса является не выражение *из-под палки*, а метафора *палка*. Здесь читаем следующее: «*В СКР свои «палки» – по расследованию должностных преступлений*». Как видим, и в этом случае слово *палка* берется в кавычки, следовательно, подчеркивается его переносное значение. Символом переноса в данном случае становится сема «способ» или «метод», т.е. «имеются свои способы принуждения». На этой странице АИФ метафора *палка* вообще встречается несколько раз и в разных статьях, таким образом, она составляет особый семантический и стилистический центр дискурса. Например, в статье «Реформы идут в верном направлении»: «*Считаю хорошим достижением главы МВД В. Колокольцева постепенный отход от пресловутой «палочной системы»*». *Сейчас должностных преступлений стало меньше*. Или: «*В былые годы ГАИ и ОБЭП считались элитой – белая кость! А сейчас туда палкой не загонишь*». Или: «*Палочная система постепенно теряет былой вес, но окончательно отказываться от нее не спешат*». Все эти выражения строятся на образе палки, включая и фразеологизмы *из-под палки* и *палочная система*.

В том же номере АИФ помещена статья под названием «Зачем России две переписи населения?», в которой метафоры также играют ключевую роль в организации смысловой структуры. Например, уже в самом начале статьи используется традиционная для русского революционного дискурса метафора *низы*. До сих пор не утратила своего значения актуальная для начала XX столетия ленинская фраза о том, что наступает время, когда верхи не могут управлять как прежде, а низы не хотят. В статье читаем: «*Догадки есть: «репетиция» переписи нужна для того, чтобы заранее подслушать и подсмотреть возможные ответы. А вдруг «низы» разоткровенничатся и «такого наговорят*» [2, с. 7]. Обращает на себя внимание тот факт, что метафора *низы* взята в кавычки. Это своего рода дополнительная информация коннотативного характера к тексту. Сама по себе метафора является носителем отрицательной коннотации, поскольку в семантической структуре метафоры *низы* одной из центральных и определяющих является сема «бесправие». Конечно, концептуальное ядро метафоры составляют такие понятия, как «социум», «бедность», «пролетарий», «трудящийся», «массы» и, возможно, некоторые другие. Основная сема здесь может определяться как «трудящиеся», поскольку социальная суть трудящихся масс состоит в том, что они живут за счет продажи своей рабочей силы. У них нет возможности иным способом зарабаты-

вать деньги. Конечно, слово *низы* в значении «трудящиеся массы», т.е. «не власть» или «управляемые» также представляет собой метафору по отношению к слову *низ*. В Малом академическом словаре русского языка четвертое значение слова *низ* определяется следующим образом: «*Низшие, непривилегированные круги общества, организации и т.п.*» [1, 2, с. 496]. Форма множественного числа *низы* не приводится в качестве отдельной и самостоятельной лексемы, однако в статье на *низ* дается иллюстративный материал с этой формой. Например, «*Кулибин вышел из народных низов, но благодаря упорству и настойчивости стал известным изобретателем. Дегтярев. Моя жизнь*» [1, 2, с. 496]. Вообще в данной словарной статье приводится только два примера, и оба на *низы*, а не *низ*.

В МАС это значение слова *низ* снабжается стилистической пометой *разговорное*. Следовательно, авторами словаря это значение не воспринимается как метафорическое. Тем не менее, оно представляет собой очевидную метафору по отношению к основному номинативному значению: «*нижняя часть чего-либо; противопоставленная верхней*» [1, 2, с. 496].

Низы в значении «бесправные» или «угнетенные», на наш взгляд, является метафорой уже по отношению к семеме «непривилегированные слои населения». В тексте обыгрывается и то, и другое метафорическое значение. *Низы* в значении «массы», «народ» представлено на эксплицитном уровне, *низы* в значении «бесправная часть населения» реализуется на имплицитном уровне текста. Тональность дискурса выводит имплицитное значение на поверхностный и передний план и таким образом здесь подчеркивается, что бесправная часть населения в современной России может «такого наговорить». Этот имплицитный план дискурса обладает и серьезной социо-культурной пресуппозицией, суть, которой заключается в том, что «*в современной России такая бесправная часть населения существует*», т.е. важен сам факт существования бесправных низов. Анализ текста показывает, что метафора *низы* выступает в роли центрального концепта, определяющего все содержание дискурса. Актуализируется и историческая память. Адресант проводит параллель со сталинской переписью.

Отмечается, что вождю не понравились результаты, поскольку выяснилось, что рождаемость в стране уменьшилась на несколько миллионов. В этом контексте адресант использует одну из знаменитых сталинских метафор: «*И казалось, что страна идёт «могучей поступью по пути индустриализации*». Выражение *могучая поступь* является не просто известной советской метафорой. Выражение является именно сталинской (а не советской) и не просто известной, а одной из фундаментальных. Ведущей семой данной единицы вторичной номинации является «грандиозность», «чрезмерность», «гигантский» и т.п. Данный идеологический контекст хорошо известен, революционный энтузиазм со временем естественно иссяк, однако идеологический дискурс его имитировал и пропагандировал. Не случайно впоследствии стали говорить о такой социо-психической болезни, как гигантомания, присущей всему советскому. Память о грандиозных стройках первых послереволюционных лет дала мощный импульс не столько дальнейшему строительству, сколько дискурсу, которому стал присущ особый пафос. Следует отметить, что этот пафос сохранился, чуть ли не конца, хотя спад экономики был очевиден. В данном же контексте основной метафорой является слово *низы*, однако актуализация вышеуказанного понятия еще более усиливается на фоне других метафор. В рассматриваемой статье это метафоры *красный террор, зеркало, на уме, за душой, слух, страшный сон, в двух шагах, лицо (социализм с человеческим лицом), залить, потоки, объятия, слепота, проглядеть, социальный слух* и т.п. Каждая из этих метафор носит известный для носителей языка характер, в их употреблении нет ничего необычного. Например, выделяется такая концептуальная метафора, строящаяся на переносе физического явления на психическое или интеллектуальное, как *прогля-*

деть. В статье: «Вашингтон много делал для того, чтобы ослабить СССР, но *проглядел* приближение распада СССР». В информационной структуре дискурса эти метафоры несут ключевую нагрузку. Суть заключается в том, что, зная название статьи и отталкиваясь от него, можно понять смысл целого, исходя из значений представленных метафор. Конечно, в соответствии с функциональной нагрузкой единицы вторичной номинации на передний план выходит выражение отношения к обозначаемому, а вовсе не собственно номинация.

В «Аргументах и фактах» [№ 47, ноябрь 2017] помещена статья об актере М. Ульянове «*Человек, которому верили*». Как и большинство текстов современного публицистического дискурса, статья написана в свободном жанре. Соответственно в ней встречается немало общеязыковых метафор. Тот факт, что эти метафоры являются общеязыковыми и, следовательно, общеизвестными, не принижает их роль в дискурсе, не ослабляет эффект их употребления. Напротив, адресат воспринимает их на подсознательном уровне. Например, в статье говорится о том, что в войну Вахтанговский театр был в эвакуации в Омске, поэтому, когда Ульянов поступал в Щукинское училище, *вахтанговские мэтры* его взяли: «Будь я родом из Хабаровска или Уфы, возможно, получил бы от ворот поворот». Выражение *от ворот поворот* является не просто общеизвестным и общеупотребительным, но и соответствующим народному духу. В нем ощущается фольклорное происхождение, и оно не лишено юмористического оттенка, хотя на уровне сигнификата ни о каком юморе говорить не приходится. Метафоры в рассматриваемом тексте фактически создают основную канву событий, трудно представить себе текст без них. Это такие метафоры, как *ниточка* (висеть на тонкой ниточке), *оборваться*, *пускать пузыри*, *махнуть рукой*, *пропасть*, *край*. Каждая из них может характеризоваться как приоритетная, хотя все вместе они об одном и том же.

Заключение. Таким образом, анализ современного российского СМИ-дискурса свидетельствует о том, что в нем в основном используются общеязыковые концептуальные метафоры. Суть в том, что эти метафоры соответствуют национально-языковой картине мира русского народа. Более того, они востребованы носителями языка и отвечают их вкусам. Концептуальные метафоры, составляющие устойчивые фрагменты русской картины мира, делают дискурс не просто понятным или эффективным, но делают его психологически близким простому носителю язык.

Научная новизна. Научная новизна состоит в изучении роли и характера концептуальной метафоры в пространстве медиа-дискурса.

Применение. Материалы и результаты могут использоваться в дальнейших исследованиях семантических систем языков, в работах по лексикографии.

Литература

1. Словарь русского языка: [в 4-х томах]. – Москва: Академия наук СССР. Институт русского языка Русский язык, т.1. – 1981, 698 с.; – Москва: Русский язык, – т.4, – 1984. – 794 с.
2. Русский язык в современном медиапространстве // Международная научно-практическая конференция, – Белгород, БелГУ, – 23-26 сентября, – 2009, – 564 с.

Ü.H.Şahverdiyeva

Rus qəzetlərinin dilində konseptual metafora

Xülasə

Məqalə dil və nitqdə metaforanın öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Metaforanın məntiqi o qədər də aydın olmayan, lakin diqqət yetirmək istədiyiniz müəyyən bir xüsusiyyəti vurğula-

maqdan ibarətdir. Qabardılma ünvançıya təklif olunan məlumatı adekvat şəkildə qavraması üçün mümkün olan maksimumu etməyə imkan verir. Konseptual metafora hər halda pragmatik funksiya yerinə yetirsə də, belə dərk edilmir. Konseptual metafora da mahiyyətə sisteməlidir, çünki o, sabit təbiətlidir və etimoloji cəhətdən ona yaxın olan digər metaforalarla əlaqələndirilir.

Açar sözlər: metafora, qəzet, adresat, konsept, pragmatik funksiya

U.Kh.Shahverdiyeva

Conceptual Metaphor in the Language of Russian Newspapers

Summary

The article is devoted to the study of metaphor in language and discourse. The logic of the metaphor consists in highlighting a certain feature that is not so obvious, but which you want to pay attention to. A convex presentation allows the addresser to do the maximum possible for the addressees to adequately perceive the proposed information. Conceptual metaphor as such is not perceived, although in any case it performs a pragmatic function. A conceptual metaphor is also inherently systematic, since it is stable in nature and correlates with other metaphors that are etymologically close to it.

Key words: metaphor, newspaper, addressee, concept, pragmatic function

Rəyçi: dos. X.Ə.Babaşova

Redaksiyaya daxil olub: 13.11.2024

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ – LITERARY STUDIES – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

A.İ.ƏLİYEVƏ

dosent

aygun.alizade1985@yahoo.fr

:<https://orcid.org/0000-0002-0163-7383>

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

10.62021/0026-0028.2024.4.129

VİKTOR HÜQO YARADICILIĞINDAN POETİK NÜMUNƏLƏR

Xülasə. Məqalədə dahi fransız yazıçı, dramaturq və şairi Viktor Hüqonun IX əsr romantik dövrünün ruhunu əks etdirən poetik yaradıcılığından bəhs edilir. Məlum olur ki, Hüqonun poeziyaya olan sevgi və həvəsi erkən yaşlarından başlamışdır. Belə ki, onun ilk şeirlər toplusu (*Nouvelles Odes et Poésies Diverses*) 1824-cü ildə, Hüqonun cəmi iyirmi iki yaşı olanda nəşr olunmuş və ona XVIII Lüdvik kral təqaüdü qazandırmışdı. Cəmi iki il sonra isə 1826-cı ildə nəşr etdirdiyi “*Odes və Ballades*” şeir toplusu Hüqonu poeziya ustadı kimi məşhurlaşdırdı. 1829-1840-cı illər arasında nəşr etdirdiyi (*Les Orientales*, 1829; *Les Feuilles d'automne*, 1831; *Les Chants du crépuscule*, 1835; *Les Voix intérieures*, 1837) şeir topluları ona dövrünün ən böyük lirik şairlərindən biri kimi şöhrət qazandırdı.

Açar sözlər: poeziya, şeir toplusu, nəsr və dramatik əsərlər, misra

“Okean Adam” ölümündən sonra isə “Əsrin Adamı” ləqəbi ilə tanınan Viktor Hüqo, dünya ədəbiyyatında roman və dram əsərlərinin müəllifi, fransız ədəbiyyatı tarixində isə zəngin poetik yaradıcılığa malik olan şair kimi tanınır. Bununla belə, Hüqo başlıca olaraq nəsr və dramatik əsərləri ilə şöhrət qazanmışdır. Dünya oxucularının isə onun ən çox bəyəndiyi əsərləri “Səfillər”, “Paris Notrdam kilsəsi”, “Edama məhkumun son günü” “Gülən adam” romanlarıdır. Onun yaradıcılığına məşhur fransız yazıçısı Şatobrianın böyük təsiri olmuşdur. Hüqo həm də XIX əsrdə Fransada Üçüncü Cümhuriyyəti və demokratiyanı formalaşdıran dövlət xadimi, ideoloq və əsl ziyalı idi. Məhz bu səbəbdən Hüqo yaradıcılığı çoxsahəlidir. Onun yaradıcılığı poetik əsərlərdən, roman, teatr və tənqidi əsərlərdən ibarətdir. Qeyd etdiyimiz kimi Hüqo başlıca olaraq nəsr və dramatik əsərləri ilə şöhrət qazansa da o özünü poeziyanın bütün janr, forma və xüsusiyyətlərində sınaıb. Onun poetik yaradıcılığı bir neçə lirik şeir toplusundan ibarətdir. Onlardan ən məşhurları 1826-cı ildə “*Ode et Ballades*” (Odalar və balladalar), 1831-ci ildə “*Les feuilles d'automne*” (Payız yarpaqları) və 1856-cı ildə nəşr olunan “*Contemplations*” (Düşüncələr) şeir toplularıdır. Qəti fikirli, azad sözlü şəxsiyyət kimi tanınan Viktor Hüqo həm də 1853-cü ildə III Napoleon rejimini qarşı apardığı mübarizəni “*Les Chatiments*” şeir toplusunda ifşa edir. 1828-ci ildə nəşr olunan “*Odes və Ballades*” Viktor Hüqonun gənclik şeirlərinin toplusudur. Gənc Hüqonun Vendeyadan olan anası ilə Grande Armée – Böyük orduda xidmət edən atası arasında keçən uşaqlıq və gənclik illərindən bəhs edir. Şairin bu get-gəlli həyatı onun yaradıcılığına təsir edərək paralellik, antitez və oksümoronlarda öz əksini tapır. “*Mon enfance*” (Uşaqlığım) şeirində bütün ardıcıl rejimlərə sadıq bir

əsgər olan atasının İspaniyanın yeni kralı Cozef Bonapart tərəfindən Avila və Seqoviya qubernatoru təyin olunduğu zaman Viktor ilk dəfə İspaniyanı 9 yaşındaykən kəşf edir. Hüqonun anası Sofi, həyat yoldaşının işi ilə bağlı evliliklərinin ilk zamanlarında ailəsini İtaliya və İspaniyaya müşayiət edirdi. Şair elə şeirin ilk misralarında İspaniyaya olan məftunluğunu, Burqosun qotik tərzdə inşa edilmiş kilsələrini, İrunun taxta damlarını, Vittorianın qüllələrini mədh edərək yazır:

L'Espagne me montrait ses couvent, ses bastilles;
Burgos, sa cathédrale aux gothiques aiguilles
Irun, ses toits de bois, Vittoria, ses tours [1, s. 8].

Hüqonun uşaqlığı ölkədə siyasi təlatümlərlə dolu olan dövrə təsadüf etdiyindən şeirin digər misralarında yazdığı kimi o hələ uşaqlıq və gənclik illərindən yaşadığı cəmiyyəti düşünür, şair olmasaydı vətənin keşiyində duran döyüşçü olacağını bildirirdi. Fransanın siyasi həyatında da aktiv olan Hüqo gənclik illərində mühafizəkar düşüncə tərzinə meyilli olsa da, sonralar siyasi sollarla qoşulur və respublikaçılıq ideyasının ən çılğın tərəfdarına çevrilir. Bu baxımdan yazılan əsərlərində bir qayda olaraq yaşadığı dövrün və cəmiyyətin siyasi, sosial problemlərini və mədəni həyatda baş verən hadisələri canlandırır.

J'ai des rêves de guerre en mon âme inquiète
J'aurais été soldat, si je n'étais poète
Ne vous étonnez que j'aime les guerriers!
Souvent, pleurant sur eux, dans ma douleur meurette
J'ai trouvé les cyprès plus beau que nos lauriers

“Les feuilles d'automne” (Payız yarpaqları) Viktor Hüqonun 1831-ci ildə nəşr olunmuş şeirlər toplusudur. O xüsusilə “Günəşin batması” adlı altı şeiri bir araya gətirir. Şairin iyirmi səkkiz yaşında olarkən yazdığı “Payız yarpaqları” şeiri onun keçid dövrü əsəridir. Hüqonun fikrincə, bu misralar sakit emosiyalarla onun ailə, məişət və şəxsi həyatı haqqında yazdığı ruhunun dərinliklərini səsləndirən misralardır. Kədərli düşüncələrin üstünlük təşkil etdiyi bu şeirlər silsiləsi payızda tökülmiş yarpaqlara bənzəyir, onun uşaqlıq illərinin ən qiymətli xəzinəsi olan fədakar anası və atasının xatirələrini, ömrünün hər ilində xoşbəxtlik axtarışında olan bir insanın ruhunu əks etdirir. Şeir toplusunda əsasən iki “mən” bir-birini əvəz edir: biri şair, ictimai xadim, digəri isə şairin daxili dünyasıdır. Şeirdə əsasən şairin daxili “mən”inin kədər və kövrəkliyi daha çox diqqəti cəlb edir. Hüqo silsilənin VI şeiri olan “À Voyageur” – “Səyahətçi” şeirində ilk dəfə yazırdı:

Oh ! j'avais donc vingt ans!
j'étais donc plein de flamme
J'avais à l'horizon l'espérance et dans l'âme
Un tendre et mol [?] ennui

Daha sonra bu misrada olan alov və ruh sözləri “xəyallar” və “yalan” sözləri ilə əvəz olunmuş və oxucunun yaddaşında daha pessimist əhvali-ruhiyyə yaratmışdır.

J'avais donc dix-huit ans!
j'étais donc plein de songes!
L'espérance en chantant me berçait de mensonges.
Un astre m'avait lu ! [2]

Hüqo şəxsi “mən”in zəif və kövrəkliyini vurğulasa da onun yeganə çıxış yolunu cəmiyyətə inteqrasiyada görürdü. “Payız yarpaqları” toplusu həm də şairin xalqın ruhuna yaxınlaşdığı ilk şeirlər toplusudur. Misralarda olan bütün düzəlişlərdə müəllifin şəxsi taleyininin cəmiyyət insanının taleyi ilə əlaqələndirmək üçün davamlı səyindən xəbər verir. Viktor Hüqonun poeziyanın zirvəsinə çatmaq üçün kifayət qədər ilham mənbələri vardı: həyat yoldaşının öz yaxın dostu ilə xəyanətindən sonra güvən problemi yaşayan şairin keçirdiyi melanxolik dövr “Ce siècle avait deux ans” şeirində, siyasi mübarizələr “Poème VI”, dini və fəlsəfi problemlər “Pour les pauvres”, ən sevdiyi qızı Leopoldinanın qəfil ölümü “À Villequier”,

“Demain de l’aube” bütün bunlardan təsəlli tapmaq üçün isə “Lorsque l’enfant paraît” şeirləri şairin çətin və kədərli günlərinin təənnümüdür. Hüqo, qeyd olunduğu kimi 26 cildlik şeir kitablarının müəllifidir. Müxtəlif illərdə şairin “Odalar”, “Odalar və balladalar”, “Şərq motivləri”, “Payız yarpaqları”, “Daxildən gələn səslər”, “İntiqam”, “Dəlğənlilik”, “Dəhşətli il” şeir kitabları nəşr olunmuşdur. Hüqonun şərq poeziyasına olan vurğunluğunu 1859-cu ildə Parisdə “Haşet” nəşriyyatında işıq üzü görmüş “Şərq motivləri” (“Les Orientales”) məcmuəsindəki silsilə şeirlərindən duymaq olar. Belə ki, şair bu məcmuəyə daxil olan şeirlərin əvvəlində məzmunu uyğun olaraq Hafizdən, Sədidən eləcə də digər söz ustadlarından epigraf gətirmişdir. Əlbəttə, Fəridəddin Əttar, Cəlaləddin Rumi, Əbülqasım Firdovsi yaradıcılığı da daxil olmaqla bunların hamısı Hüqonun Şərq qaynaqları idi. Fikri əsaslandırmaq üçün bir neçə misal gətirmək yerinə düşər:

“Sultan Ahmed” şerində dünyanın böyük bir hissəsinə hökmranlıq edən Sultan Əhməd Qrenadalı xristian gözəlinin könlünü ələ almaq üçün bütün var-dövlətini, hətta hakimiyyətini belə ona bəxş etməyə hazırdır.

A Juana la grenadine
Qui toujours chante et badine,
Sultan Ahmet dit un jour;
Je donnerais sans retour
Mon royaume pour Médine
Médine pour ton amour

Tədqiqatçı professor Əsgər Zeynalovun qeyd etdiyi kimi, Hüqonun bu şeiri görkəmli fars şairi Hafiz Şirazinin həzəc bəhrində yazılmış, sayca divanında üçüncü olan məşhur qəzəlinin bir beytini xatırladır: “Oh, mələk qız, icazə ver, qollarını boynuna dolayım” (“Oh! Permits, charmant fille, Que j ’enveloppe mon cou avec tes bras” [3, s. 176].

Əgər an Türk-e şirazi be dəst arəd dil-i ma-ra
be xal-i Hindu-yəş bəxşəm Səmərqənd-e Boxara-ra
“Əgər ol türki gözəli mənə lütf etsə pünhanı
O qara xalına verrəm Səmərqəndlə Buxaranı” [4].

Hüqo “Əsir” (“La captive”) şeirinə Sədinin “Gülüstən” əsərindən “Quşların poeziya qədər ahəngdar nəğməsi eşidilirdi” (“On entendait le chant des oiseaux la poésie” misralarını epigraf gətirmişdir. “Gülüstən” (“Gül bağı”) Sədinin etik-didaktik fikirlərini, cəmiyyətin və insan həyatının müxtəlif tərəflərini təənnüm edən bir əsəri kimi tanınır. Əsər qısa hekayələr və öyüdlərdən ibarətdir və dərin mənəvi, etik dərslərlə zəngindir. Təsədüf deyil ki, Sədinin “Gülüstən”-inin ən qədim tərcüməsi məhz 1634-cü ildə Parisdə nəşr olunub və André du Ryerə məxsusdur. Fransız şərqşünası Henri Masse isə kitabında Gülüstəndən latın, fransız, ingilis, alman, rus, ərəb, türk və başqa dillərə 55 tərcümə nümunəsi təqdim etmişdir.

“La Captive” şeirində Hüqo heç bir zaman görmədiyi adını Amazon kraliçası Smyrnden götürmüş nazlı və gənc qız qədər füsunkar, haqqında onlarla hekayə və şeirlər yazılan, 5000 yaşlı İzmirin gözəlliyini təsvir edir.

Smyrne est une princesse
Avec son beau chapel
L’heureux printemps sans cesse
Répond à son appel, Et comme un riant groupe
De fleurs dans une coupe
Dans ses mers se découpe
Plus d’un frais archipel [5, s. 36]
Türk dilinə tərcüməsi
İzmir bir prenestir,
Çok güzel küçük tacı ile
Mutlu ilkbaharlar durmaksızın

Onu çağrısına yanıt verir.
 Ve nasıl vazo içindeki çiçekler...
 Gülümseyen günbatımı gibiyse
 O da, denizlerin arasından ışıldar
 Hatta Arşipel'in yaratılışından
 Çok daha tutkun.. [6]

Şeir İzmirdə əsirlikdə olan qadının başqa şərtlər altında olsaydı bu şəhəri çox sevə biləcəyindən, onun gözəlliyinə məftunluğundan bəhs edir. Şair bu şeirdə vətən həsrəti ilə ay işığının suda gümüşü bir yelpik kimi açıldığı bu Şərq torpaqlarının həzzi arasında qalmış bir qadının psixoloji portretini təsvir edir.

Si je n'étais captive
 J'aimerais ce pays
 Et cette mer planitive,
 Et ses champs de maïs

Şərq motivlərinə daxil olan digər şeirlərdə isə şair Şekspir və Aligeri Dante yaradıcılığına müraciət edərək, onlardan epigraf gətirmişdir. Məsələn, “Çadra” (“Le voile”) şeirinə Şekspirin “Otello” faciəsindən “Bu axşam allaha dua etmişəm, Dezdemonu” (“Avez-vous prié ce soir, Desdemonu?”) [7, s. 22].

Hüqonun “Şərq motivləri”ə daxil olan şeirlərində söhbət tipik Şərq mövzusu üzərində yazılmış şeirlərindən gedir, məzmun hər hansı bir Şərqə məxsus xarakter üzərində qurulmuşdur. Məsələn : “Çadra” şeirində Şərqə məxsus qısqanclıq əsərin əsas mövzusunı təşkil edir. Bacının hamamdan gələrkən küləkli havada bir anlıq çadrasının açılması və bunu kiminsə görməsi qardaşlar tərəfindən onun ölümü ilə nəticələnir.

Le frère aîné

N'avez – vous pas levé votre voile aujourd'hui ?

La Sœur

Je revenais du bain, mes frères
 L'air de midi m'a suffoquée
 Mon voile est instant s'est ouvert

Le quatrième frère

C'en est un que du moins tu ne lèveras pas

Hüqo “Cinlər” (“Les djinns”) şeirində Orta əsrlər italyan mütəfəkkiri, şairi, filosofu Dante Aligyerinin həm italyan, həm də dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi nadir nümunələrindən sayılan “İlahi komediya”sından da nümunələr gətirmişdir: “Durnalar havada öz uzun qatarını düzəldən kimi öz həzin nəغمəsini oxuyacaqlar, beləliklə, mən bu tufandan qopub, diqqəti cəlb edən kölgələrdə uzanıb gedən iniltini gördüm” (“Et comme les grues qui font chantat leur plainte, aussi je vis venir traînant des gémissements les ombres emportées par cette tempête”).

Elmi nəticə: Əsərləri insanın daxili aləmindən, sosial ədalətsizlikdən, xalq ruhundan, milli əxlaqi dəyərlərdən bəhs edən söz və qələm fədaisi Viktor Hüqo bu gün də bütün dünyada böyük diqqət cəlb edir. Viktor Hüqonun ədəbi irsi romantizmin parlaq nümunəsi kimi daim xatırlanmaqda davam edəcək.

Elmi yenilik: Materiallar və nəticələr fransız ədəbiyyatının böyük nümayəndəsi Viktor Hüqonun poetik dünya və üslubunu təhlil edərək onun əsərlərindəki əsas mövzu və ideyaları ortaya qoyur.

Təbiiqi əhəmiyyət: Bu məqalə V.Hüqonun ideyalarını və əsərlərini daha yaxşı anlamağa, onun yaratdığı bədii və poetik mühitin müasir ədəbiyyat və poeziya sahəsindəki əhəmiyyətini vurğulamağa kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Cent poème de Victor Hugo. – Omnibus.L'Espagne, – 2010. – s. 8.
2. <https://victorhugoressources.paris.fr/la-composition-des-feuilles-dautomne>
3. Victor Hugo. Les Orientales. – Paris.Maison Quantin. – 1965. – s. 176.
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Shirazi_Turk
5. Cent poème de Victor Hugo. – Omnibus.L'Espagne, – 2010. – s. 36.
6. <https://eksisozluk.com/izmir-hakkinda-yazilan-siirler--2934024>
7. Cent poème de Victor Hugo. – Omnibus. – L'Espagne, – 2010. – s. 22.

A.I.Aliyeva

Poetic Examples in Victor Hugo'S Work Summary

The article talks about the poetic creativity of the genius French writer, playwright and poet Victor Hugo, which poems captured the spirit of the Romantic era of 19th-century. The passion and eloquence of Hugo's early work brought success and fame at an early age. His first collection of poetry (Nouvelles Odes et Poésies Diverses) was published in 1824, when Hugo was only twenty two years old, and earned him a royal pension from Louis XVIII. Only two years later, in 1826, the collection of poems Odes and Ballades, which he published, made Hugo famous as a master of lyric poetry and creative songs. In this article also were studied poems included in the poet's collection of poems "Autumn leaves" and "Eastern motifs". "La Captive", "Le Voile" and "Sultan Ahmed".

Key Words: poetry, a collection of poems, prose and dramatic works, verse

A.И.Алиева

Поэтические примеры из творчества Виктора Гюго Резюме

В статье говорится о поэтическом творчестве гениального французского писателя, драматурга и поэта Виктора Гюго, отражающем дух романтического периода XIX века. Его первый сборник стихов (Nouvelles Odes et Poésies Diverses) был опубликован в 1824 году, когда Гюго было всего двадцать два года. Он принес ему королевскую стипендию Людовика XVIII. Лишь два года спустя, в 1826 году, опубликованный им сборник стихотворений «Оды и баллады» прославил Гюго как мастера поэзии. В статью также были включены и изучены стихи «Пленница», «Ле вуаль», «Султан Ахмед» и др., вошедшие в поэтический сборник поэта «Осенние листья и восточные мотивы».

Ключевые слова: поэзия, сборник стихов, прозаические и драматические произведения, стихи

Rəyçi: dos. M.Orucov

Redaksiyaya daxil olub: 12.11.2024

R.F.ƏSƏDZADƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: r.asad-zade@mail.ru

: <https://orcid.org/0000-0003-2458-2781>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2024.4.134

AYRIS MÖRDOKUN YARADICILIĞINDA ŞƏXSİYYƏT PROBLEMI

Xülasə. Ayris Mördokun yaradıcılığı o qədər çoxşaxəli və müxtəlif xarakterlidir ki, onun qaldırdığı mövzular və problemlər əhəmiyyətli sıralamanı əhatə edir. Onların əksəriyyəti mənəvi aspektə yönəlmişdir. A.Mördokun incə istehzası nəticəsində insan seçim üçün məsuliyyəti tamamilə və yalnız öz üzərinə götürür. Yazıcının əsərlərinin qəhrəmanları üçün ruh azadlığı bir qayda olaraq, nəticəsiz nəticələrin ümumiləşdirilməsinə çevrilir. Qəhrəmanlar dünyanın vəziyyəti və öz taleyi ilə maraqlanırlar. Bu mənada belə qeyri-adi bir yanaşmaya müraciətin aktuallığı təbiidir. Qeyd etmək lazımdır ki, ekzistensializmdə insan davamlı olaraq “özünü yaradır”. Bu prosesin nəticəsi olaraq A.Mördokun yaradıcılığında şəxsiyyət problemi dəfələrlə təkrarlanır. Müasir cəmiyyəti ekzistensial mövqelərdən araşdıran A.Mördok, əsas diqqəti onun mahiyyətinin öyrənilməsinə yetirir.

Açar sözlər: yaradıcılıq, şəxsiyyət, ingilis ədəbiyyatı, roman, A.Mördok

Ayris Mördokun romanlarında şəxsiyyət problemi mənəvi kəskinliyi ilə seçilir. Müəllifin yaradıcılığının əsas mövzuları ilk növbədə əsas personajların taleyini təyin edən fatum, və ya başqa sözlə desək tale, qismət, alın yazısı kimi mövzularla bağlıdır. Digər tərəfdən onun əsərlərində insanı düşdüyü çətin vəziyyətdən çıxmağa kömək edən məhəbbət, sevgi mövzusu, insanı gözəl şeylər yaratmağa məcbur edən sənət mövzusu da yer alır. Yazıcının yaradıcılığında yadlaşma mövzusu da eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb edən mövzulardandır. A.Mördok öz əsərlərində başqalarını başa düşə bilməyən, anlamayan, çıxılmaz vəziyyətdə olan və eyni zamanda, tənha insanı göstərməyə çalışır.

Müəllif hesab edirdi ki, insan ətrafındakı digər insanlar arasında yaşamasına baxmayaraq, tənhadır. Yazıçı şəxsiyyətin azad olduğuna inanırdı. A.Mördokun əsərlərinin əsas personajları həmişə bir-biri ilə sıx münasibətdədirlər, lakin buna baxmayaraq, həmişə özlərini tənha hiss edirlər. İki nəfərin münasibətlərində olan maneələri aradan qaldıra bilmədiklərinə görə, heç kəs onları başa düşə bilmir. Onların hər biri digərinə məlum olmayan öz dünyasında yaşayır, hər birinin öz sirləri və məqsədləri vardır [1].

Yazıcının yaradıcılığının əsas mövzularından biri qəhrəmanların münasibətlərini müəyyənləşdirən tale, alın yazısı mövzudur. Bu mövzu artıq A.Mördokun ilk romanında izlənilir. “Tor altında” əsərində fatum və ya başqa sözlə desək talesizlik, planların yerinə yetirilməsinə mane olan qəribə hallar vasitəsilə əsas personajların həyatına daxil olur. Həyatın çəki-düzəni-ni darmadağın edən alın yazısının qaçılmazlığına qarşı dura bilməyən pessimist şəxsiyyət A.Mördokun əsərlərin qəhrəmanına çevrilir. Bu qəhrəman düşdüyü pis mühitin “torundan”, əhatəsindən çıxıb bilmir, azad ola bilmir. Eyni zamanda qəhrəman gerçəkliyi dəyişdirə bilmir. Nəticədə ətrafdakılar və ən əsası cəmiyyət insan üzərində qələbə qazanır.

Müəllif bu tənhalığın gerçək üzünü oxucuya açmır, hətta bu labüdlüyün səbəblərini belə müəyyən etməyə çalışmır. A.Mördok absurd dünyaya açıq şəkildə qarşı çıxır. “Tor altında” romanında yazıçı London ziyalılarının həyatını göstərir. Romanda təhkiyə Xeyir və Şər prob-

lemi üzərində qurulub. Müəllif hesab edir ki, dünyada bir insanın həyatını dəyişdirmək üçün onun mənəvi dünyasını anlamaq lazımdır. Əsərdə həyatın əsas məsələlərinə insanların fərdi münasibətləri vasitəsilə baxılır. Roman boyunca personajların həyat tərzilə hər birinin içəri-sində olan dünya arasında uyğunsuzluq var. Bir çox müasirləri kimi, Ayrıs Mördok da insanın gələcəyi ilə maraqlanır.

Baş qəhrəman ətrafdakı adamların “toru altından” çıxmağa çalışır, müstəqil yaşamaq istəyir. Qəhrəman əvvəlcədən hansı səviyyəyə aid olduğunu bilir, o, intellektualdır. Sərgüzəşt romanının ruhuna uyğun olaraq, qəhrəman əsər boyu tamamilə lazımsız vəziyyətlərə, müxtəlif dəyişikliklərə düşür. Kələkbaz və fırldaqçılıqdan öz peşəsinin ağırlığını dərk edən yazıçıya qədər gedən yol romanın əsas mahiyyətini təşkil edir.

Məzmunundan, məqsədlərdən azad bir dünyada yalnız şəxsi təcrübə vacibdir. A.Mördok üçün şəxsiyyət “tərk edilmişdir” və ümidi əlindən alınan “tənha insan”dır. Romanlardakı personajlar sanki varlığın kabusundan gizlənməyə çalışırlar. Məhəbbət və ya sevgi mövzusu A.Mördokun “Tor altında” romanında əsas yer tutur. Doğrudur, bu mövzuya demək olar ki, onun bütün əsərlərində rast gəlmək olar. Lakin bu romandakı sevgi, hansısa təfsiri təqdim etməsindən asılı olmayaraq, ekzistensial izahata xasdır.

A.K.İslamova qeyd etdiyi kimi: “Ayrıs Mördokun fəlsəfi romanlarının bədii spesifikasiyi əsasən ətraf mühitlə münasibətlərdə vəhdətin ölçüsünü bilən mərkəzi qəhrəmanın rolunu oynayan subyektin aktivləşdirilməsi meyli ilə əlaqədardır. Ekzistensialistlər kimi, Mördok da fəlsəfi və estetik sistemin mərkəzini varlığına vacib bir məna verdiyi üçün mövzuya doğru dəyişdirir, eyni zamanda son məqsədini bu təcrid olunmuş və mütləq varlığın fenomenal təsvirində deyil, subyektin mərkəzsizləşdirilməsində və qapalı “ekzistensiyasının” dünyadakı tam canlı həyata çevrilməsində görür. Bu problemi həll etmək üçün Mördok, insan şəxsiyyətinin mənəvi başlanğıcına müraciət edir, inkişafı ilə xarici mühitlə ahəngdar münasibətlərin mümkünlüyünü əlaqələndirir. Mördok, əxlaqi fikirlərin diktəsinin qarşısını almağa çalışır: onları bütöv bir bədii obraz yaratmaq vəzifəsinə tabe olan bədii materialın ayrılmaz hissəsi hesab edir” [3, s. 46].

Lakin ekzistensial yazı tərzinə uyğun olaraq bu baxımdan da A.Mördok bir sıra etik və fəlsəfi sualları yenidən şərh edir. Məsələn: Şərdən Xeyirə keçid necə baş verir? Və ümumiyyətlə, fərqli ölçülərə malik olan bir dünyadan digərinə belə bir çevrilmə mümkündürmü? Əvvəllər adlandırdığımız anlayışlar necə əlaqəlidir? Bu vəziyyətdə qəhrəmanlara müəyyən tələblər qoyulur. Xeyir anlamı heç zaman yazıçı tərəfindən “təmiz formada” verilmir, çünki Xeyir və Şər məhəvumları üçün hazır reseptlər yoxdur. Şərdən Xeyirə gedən yol uzun və tikanlıdır, sınaqlarla doludur.

Məqsəd və vəzifələr

Nəticə etibarilə göstərilən bütün qəhrəmanlar öz “seçimlərini” həyata keçirirlər. Həyat tərzləri qəribə şəkildə bir-biri ilə səsleşən romandakı personajlar “seçim azadlığı” üçün çalışırlar. Bəzi hallarda bu təvazökarlıqla baş verir, digərlərində qəhrəmanlar nə olursa olsun və “seçimlərinə” qarşı çıxan bütün maneələrə rəğmən hissləri və maraqları ilə hərəkət edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, ən mühüm məqamlardan biri müəllifin mövqeyi ilə romanın müəyyən bədii formasını yaradan təhkiyəçinin funksiyalarının nisbətidir. “Tor altında” romanında yazıçı personaj kimi əsas təhkiyəçinin siması ilə müəllifin mövqeyinin təcəssümü olan obrazı seçmişdir.

A.Mördokun romanı, bir hissəsi qəhrəmanın daxili dünyası olan gerçəkliyin müəllif inkişafının mümkünlüyü fikrini genişləndirir. Romanın əsas motivlərindən biri də sirr motividir. Əsər boyu sirr motivi və onu açmaq istəyi təhkiyənin bədii dünyasının fəlsəfi və ideoloji elementinə çevrilir.

“Tor altında” romanında fərqli, hətta çətin əlaqələndirilə bilən və əks xüsusiyyətlər göstərilir. Bir tərəfdən poeziya və lirizmə köklənmiş güclü təhkiyə enerjisi, digər tərəfdən fantaziya, qrotesk ilə real hadisələrin, hətta gündəlik həyat tərzinin qabarıq təsviri ilə qəribə bağlılığı, başqa bir tərəfdən isə komik və faciəli elementlərin vəhdəti romanın əsas qayəsini təşkil

edir. Roman mürəkkəb psixologiyaya malik qəhrəmanları ilə seçilir, qeyri-adi xarakterlərin, hətta bəzən eksentrik, satirik cazibə ilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda bu əsərdə romantik xüsusiyyətlər, “qotik roman” üslubunun istifadəsi də yer alır. Romanın əsas prioritetini isə azad seçim problemi təşkil edir. Müəllif əsərində insanın müasir dünyadakı rolunu anlamağa çalışır. Və “məhəbbət, sevgi” anlayışı “insanları anlamaq” kimi izah olunur, məhz bu baxımdan sənət və əxlaqın mahiyyətini göstərməyə çalışır. Sənətə paralel olaraq, sevgi “real dünyanın açılması”dır.

“Tor altında” romanında fərdin şəxsi parametrləri araşdırılır. İnsan şəxsiyyəti yeni şəkildə göstərilir. Bir şəxs, necə idarə edəcəyini dəqiq bilirsə, “oxşarlıq” hüququna malikdir. Romanda Sartr motivləri əsərə bütünlüklə hopmuşdur desək yanlışdır. Bu personajların təsvirində, qəhrəmanların münasibətlərində və personajların ifadələrində özünü göstərir. Həm süjetdə, həm də əsərin kompozisiyasında nümayiş olunur. Roman süjet etibarilə fraqmentar şəkildə müxtəlif hadisələrin, hisslərin, mənəvi aləmlərin təsvirlərinin hissələrinə parçalanır. A.Mördokun “Tor altında” romanında müraciət etdiyi problem onun qəhrəmanlarının nə dərəcədə “səmimi” insanlar olmaqları ilə bağlıdır. Onun fikrincə, bir insanın “yaxşı” olmasına kömək edə biləcək yeganə məfhum yaxşılıqdır.

Artıq ilk əsərlərinin səhifələrində dostluq, məhəbbət və sevgini A.Mördok əsas anlayışlar kimi müəyyən edilmişdir. Və ümid budur ki, bir insan yalnız insanlarla aktiv təmasda özünü dərk edə bilər. Bir insanın əxlaqına ümid edən yazıçı özündə dəstək tapır. Digər ingilis yazıçıları U.Qoldinq, Q.Qrin, C.Faulz kimi A.Mördok da narahatlığını göstərir, bir insanın gələcəyi, imkanları haqqında düşünür, ona səmimi rəğbət bəsləyir. 1978-ci ildə verdiyi müsahibədə A.Mördok, “fəlsəfə və ədəbiyyat... həqiqəti göstərməyə və üzə çıxarmağa çalışır” – deyir [2, s. 34].

İşin elmi nəticəsi: Beləliklə, qeyd etməliyik ki, A.Mördok yaradıcılığının əvvəlində sərgədan qəhrəman obrazlarının yaradıcısı kimi ədəbiyyata gəldi. Mördok əsasən, dünyanın adi təsvirinin yeniləyənmiş təhkiyəsi ilə yadda qalan lirik romanların müəllifidir. Yazıçı təsvir etdiyi hər bir məqam oxucuda kəskin hisslər, təəssüratlar oyadır. Eyni zamanda, bu romanlarda təhkiyənin, qəhrəmanların dünyagörüşünün, baxışlarının durmadan dəyişməsinə müşahidə etmək olar. Həyat tərzinin özünəməxsusluğu Mördok üçün çox vacibdir, o, bu konteksti oxucuya böyük məharətlə hiss etdirir, göstərə bilir. Yazıçı həm də bütün tranzit, həll olunmamış, formalaşmamış halların təsvirinin vacibliyindən yararlanaraq, gerçəkliyi bizə ötürməyə çalışır. Yəqin ki, buna görə sevgi onun əsərlərində mühüm yer tutur. Onun romanlarında həm insanlarda, həm də hadisələrdə Şər qüvvələrin təsviri yer alır, lakin onunla mübarizə yazıçı üçün önəm kəsb etmir. Mördokun romanlarında təsvir olunmuş insanlar daxili boşluğuna görə çox dəhşətliyərlər, qorxuncdurlar. Onların prototipləri çox zaman müharibədən sonrakı illərdə Mördokun qarşılaşdığı mənən vəhşiləşmiş insanlar idi. Mördokun qəhrəmanları çox zəngin insanlardır və onların əzabları çox güman ki, ruhun əzabından qaynaqlanır. Mördok insanları ələ keçirən hissləri, onların başına gələn bədbəxtlikləri nümayiş edir, cəmiyyətin üzvləri isə başqalarından asılı olmayan həyat təzi sürür.

İşin elmi yeniliyi: Məqalədə qaldırılan problem bir çox xarici ölkə alimləri tərəfindən tədqiq olunsada onun Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında kifayət qədər dolğun və sistemli şəkildə tədqiqi ilk dəfədir ki araşdırılır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə tədqiq olunan mövzu, yəni Ayris Mördokun yaradıcılığında şəxsiyyət probleminin araşdırılması humanitar yönü ali məktəblərin filologiya fakültələrində nəzəri və tarixi-ədəbi kurslar üçün material qismində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Вераксих, И.Ю. Английский философский роман // И.Ю.Вераксих Зарубежная литература. XX век. Курс лекций. – Мозырь: МГПУ им. Н.П.Шамякина, – 2010, – 252 с.
2. Ивашева, В.В. Судьбы английских писателей. – М.: Советский писатель, – 1989. – 443 с.

3. Исламова, А.К. Становление и развитие эстетической системы Айрис Мёрдок Филологические науки. – 1979. № 2. – 39-46 с.
4. Никифорова, А.Н. Поэтика романов Айрис Мердок 1950-х годов // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Уфа. – 2007. – 24 с.
5. Скороденко, В. Достоинство человека и хаос жизни (заметки о романах Айрис Мёрдок) // Мёрдок А. Собрание сочинений в трёх томах. Т 1. Под сетью. Колокол. Романы. (Вступительная статья). – М.: Радуга, – 1991, – 5-18 с.

A.I.Alieva

The Problem of Personality in the Work of Iris Murdoch

Summary

Murdoch's work is so diverse and diverse that it includes a significant registry of topics and problems. Most of them have a moral bias. A man in subtle irony, A.Murdoch fully assumes responsibility for the choice. For the heroes of the writer's works, freedom of spirit, as a rule, turns into summing up inconclusive results. The characters are concerned about the state of the world and their own fate. In this sense, the relevance of addressing such an unusual approach is natural. It should be noted that man in existentialism "creates himself" continuously. As a result of this process, the problem of personality is repeatedly reproduced in the work of A. Murdoch. Exploring modern society from an existential perspective, A.Murdoch places the main emphasis on studying its essence.

Key words: *creativity, personality, English literature, novel, A.Murdoch*

A.И.Алиева

Проблема личности в творчестве Айрис Мердок

Резюме

Творчество Мёрдок в такой степени разнообразно и разнохарактерно, что включает в себя значительный реестр тем и проблем. Большинство из них имеют морально-нравственный уклон. Человек в тонкой иронии А.Мёрдок целиком и полностью принимает на себя ответственность за выбор. Для героев произведений писательницы свобода духа, как правило, оборачивается подведением безрезультатных итогов. Герои озабочены состоянием мира и собственной судьбой. В этом смысле закономерна актуальность обращения к такому необычному подходу. Необходимо отметить, что человек в экзистенциализме «сотворяет себя» непрерывно. Как следствие этого процесса, в творчестве А.Мёрдок, неоднократно воспроизводится проблема личности. С экзистенциальных позиций исследуя современное общество, А.Мёрдок делает главный упор на изучении его сущности.

Ключевые слова: *творчество, личность, английская литература, роман, А.Мердок*

Rəyçi: dos. X.İ.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 25.09.2024

Ə.B.HƏSƏNOV

ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: garibekrem@hotmail.com

:<https://orcid.org/0009-0003-3365-0747>

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

(Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 26)

10.62021/0026-0028.2024.4.138

ORTA ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN POEZİYA MƏKTƏBİNİN ƏDƏBİ-ESTETİK UĞURLARI VƏ ONLARIN DAVAM ETDİRİLMƏSİ

Xülasə. Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının istər ideya-məzmun, istərsə də forma-sənətkarlıq baxımından çoxəsrlik inkişafını, bu ədəbiyyatın başlıca istiqamətini, meyil və tendensiyalarını nəzərdən keçirsək, poeziyanın aparıcı rolu üzərində dayanmış olarıq. Dünya xalqlarının ədəbiyyatı tarixində Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı həmişə öz zənginliyi və humanist ideyaları ilə seçilmişdir ki, burada əsas yük, əsas ağırlıq poeziyanın üzərinə düşmüşdür. Söhbət, əlbəttə, orta əsrlər Azərbaycan poeziyasından gedir və XIX yüzilliyədək, yəni bizdə realist nəsrin ilk nümunələri yaranana qədər poeziyanın aparıcı missiyası dənılmaz bir həqiqətdir. Poeziyanın tükənməz gücü, yeni söz demək potensialı XIX əsrdə də, XX əsrdə də davam etmiş, dünya ədəbiyyatına bəxş etdiyi bədii əsərlərin böyük əksəriyyəti əsasən poeziya nümunələri olmuşdur. Bu fikri söyləyərkən biz ilk növbədə, dahi Nizami Gəncəvinin adını çəkməliyik. Çünki Nizami dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə yüksək bədii dəyəri olan əsərlər bəxş etmiş böyük Azərbaycan şairi, dünya ədəbiyyatının ən qüdrətli romantik sənətkarlarından biridir. Daha dəqiq desək, “Xəmsə” müəllifi dünya poeziyasının Şekspir, Dante, Höte, Firdovsi, Nəvai və başqaları kimi böyük nümayəndələri ilə bir sırada dayanan, hətta bəzi xüsusiyyətləri ilə onlardan üstün olan ustad sənətkardır.

Açar sözlər: şair, ənənə, Nizami, Nəsimi, Füzuli, poeziya

Giriş. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasından söz açarkən, heç şübhəsiz, onu müxtəlif adlarla, terminlərlə səciyyələndirmişlər. “Klassik ədəbiyyat” termini bütünlüklə orta əsrlər poeziyasına aid edilmiş, həm lirik, həm də epik şeir nümunələri sadəcə “klassik ədəbiyyat” adlandırılmışdır. Təbii ki, bu anlayış doğru olsa da, tam və dolğun deyildir. Çünki “klassik ədəbiyyat” təkcə poeziya nümunələrini əhatə etmir, ədəbiyyatın klassik dövründə başqa janrlarda da əsərlər yaradılmışdır. Bəziləri isə orta əsrlər Azərbaycan poeziyasını “saray ədəbiyyatı” kimi təqdim etmişlər. Bu da doğru deyildir. Çünki sarayda yazıb-yaratmış şairlər saraydan kənarda yaşayan şairlərdən sayca az olmuşlar. Və “saray şairlərindən” heç biri saraydan kənarda yaşamış Nizami və Füzuli səviyyəsində böyük istedad sahibi ola bilməmişlər. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasını “islami poeziya” kimi səciyyələndirənlər də olmuşdur. Əlbəttə, klassik poeziyamız islami dəyərlərlə zəngindir və bu dəyərlərə Allaha, müqəddəs dinimizə iman gətirmiş hər hansı bir şairin yaradıcılığında təsadüf edilir. Orta əsrlər poeziyamızı sırf məhəbbət lirikası kimi qiymətləndirənlər də vardır. Doğrudan da, Azərbaycan poeziyasının həmin dövrünü məhəbbət lirikası olmandan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Hətta deyə bilərik ki, kəmiyyət etibarilə məhəbbət mövzusu bütün digər mövzuları ötüb keçmişdir. Lakin bu mövzu kəmiyyət etibarilə üstünlük təşkil etsə də, bütün poetik yaradıcılıq yalnız onun üzərində qurulmamışdır, əks təqdirdə orta əsrlər Azərbaycan şeiri məhdud bir çərçivəyə qapanıb qalardı. Orta çağ Azərbaycan poeziyasını irfani poeziya kimi səciyyələndirənlər də tapılır, ancaq bu da doğru fikir deyildir, çünki irfan – təsəvvüf poeziyada yalnız müəyyən bir istiqaməti təşkil etmişdir.

Əsas hissə. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasını müəyyən istisnalarla divan ədəbiyyatı adlandırmaq olar. Məlumdur ki, Azərbaycanda şeir divanlarının əmələ gəlməsi islam dininin

yayılmasından çox sonralar baş vermişdir. Bizə məlum olan ən əski şeir divanı, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, XI əsr şairi Qətran Təbriziyə məxsusdur. Daha sonrakı illərdə Nizami Gəncəvinin şeir divanı olmuşdur (hərçənd ki, “Qaşlarım açıqdı, qəlbimdə qürur, Şeirimin divanı qarşımda durur” desə də, Nizaminin divanı bizə gəlib çatmamışdır). Daha sonrakı əsrlərdə Qazi Bühranəddinin, İmadəddin Nəsiminin, Şah İsmayıl Xətəinin, Məhəmməd Füzulinin, Marağalı Əvhədinin, Şah Qasım Ənvarın, Bədr Şirvaninin, Nemətullah Kişvərinin, Məsihinin, Saib Təbrizinin şeirlər divanı yaranmışdır. Mərhum ədəbiyyatşünas, professor Əlyar Səfərli yazır: “*Divan ədəbiyyatı iki qola ayrılır: dünyəvi və dini-təsəvvüfi divan ədəbiyyatı. Bu ədəbiyyatda ərəb və fars ədəbiyyatının təsiri də qabarıq şəkildə özünü göstərməkdədir. Orta yüzilliklərdə mədrəsələrdə ərəb və fars dillərinin geniş şəkildə öyrənilməsinin divan ədəbiyyatının dil və üslubuna da təsir göstərməyə bilməzdi. ...Divan ədəbiyyatında məhəbbət mövzusu baş mövzu sayılır. Aşiq, məşuq və rəqib surətləri divan şeirində xüsusi yer tutur... Lakin divan ədəbiyyatı yalnız məhəbbət mövzusu ilə məhdudlaşıb qalmır. Nəsr ilə dini əsərlər, surnamə, minşəat, xirədnamə, nəsihətnamə, pəndnamə, saqinamə, qəzavətnamə, qisəsi-ənbiya, məqtəl, səyahətnamə, təzkirə, mənəqibnamə, elmi, tarixi əsərlər və cəngnamələr yazılır. Onların ya bir qismi şeirlə yazılır, ya da ki, əsərdə şeirlə nəsr növbələnərək ahəngdar şəkildə bir-birini tamamlayır. ...Divan ədəbiyyatında hər bir divan klassik şeir şəkillərindən ibarətdir və onlar da məzmunca fərqlənir: tövhid (Allahın varlığı və birliyinin tərif), minacat (Allaha yalvarış, Allaha dua etmə), nət (peyğəmbərin tərif), mədhiyyə (bir şəxsin öyülməsi), fəxriyyə (şairin özünü öyməsi), həcviyyə (bir şəxs və əşyanı həcv etmək), mərsiyə (ağı), lüğəz (şeir-tapmaca), müəmma (insan adları tapmacaları), tarix (əbcəd hesabı ilə il bildirmək) və s” [11, s. 6-9].*

Göründüyü kimi, orta əsrlər Azərbaycan poeziyasının əsas tərkib hissəsi divan ədəbiyyatı olmuşdur, bizim görkəmli, dünya şöhrətli klassiklərimiz divan ədəbiyyatı ənənələri yaratmış, bu ənənələr XIX yüzilliyə qədər ardıcıl şəkildə davam etmişdir. XIX yüzillikdə isə bu ənənə zəifləmişdir, yalnız Qasım bəy Zakir və Seyid Əzim Şirvaninin şeirlər divanı olmuşdur.

Şeir divanlarının özünəməxsus tərtib prinsipləri, qaydaları mövcuddur. Şeir divanları, əsasən, dibaçə ilə başlanır. Dibaçə – ərəb sözüdür, müqəddimə deməkdir, orta əsrlərin Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatlarında divanların, əlyazma kitablarının əvvəlində verilən giriş sözüdür. Hər bir dibaçədə şairlər sözün mənşəyi ilə bağlı fikirlərini izhar edir, sənət və sənətkarlıq məsələlərindən söz açırlar. Sonra dini mövzular gəlir (tovhid, minacat, nət). Bundan sonra isə əski əlifba sırası ilə düzülən qəzəllər, rübailər, qoşabeytlər, təkbeytlər, qitələr, tərkib-bəndlər, tərəcibəndlər, müxəmməslər, mürəbbelər, müsəddəslər, müstəzadlar gəlir.

Divan ədəbiyyatının əsas mövzusunu, öncə qeyd etdiyimiz kimi, məhəbbət və eşqin tərənnümü təşkil edir. Yuxarıda Füzulinin Türkcə divanını açan qəzəlin geniş şərhini vermişik. Eşqin tərənnümünə, divan ədəbiyyatının bütün nümayəndələri kimi, Nəsiminin də qəzəllərində rast gəlirik:

*Könlümün şəhrini çün kim, eylədi yəğmayi eşq,
Saldı canım mülkünə şurü şərü qovğayi eşq.
Çaxdı sirrim aləmə, əsrarımı faş eylədi,
Halıma həmdəm olandan dünyada sevdai eşq.
...Eşq ilə hərdəm, Nəsimi, seyr edirsən kuhi-Qaf,
Sənsən ol ali məqamda şəhpəri-Ənqayi-eşq. [5, s.18]*

Nəsiminin bu qəzəlində yeni, orijinal mənalar, təfsirlər diqqəti cəlb edir. Əgər Füzulidə eşqin daha çox fəlsəfi mənası açıqlanırsa, ümumiləşdirmə məkanı genişdirsə, Nəsimidə konkret məqamlar diqqəti cəlb edir: eşq aşiq könlünün şəhrini yəğmalayıb, onun can mülkünə qovğa salıb. Sirrini aləmə faş edib, aşiqdə namusu-nam qoymayıb, rüsva edib onu. Amma üçüncü beytdən sonra eşqə məzəmmət, onun ucbatından aşıqın rüsvay-i eşq “mərəkəsi” bitir, eşqin

qaimməqam, rəhbər missiyası, humay-i-laməkan olması, Aşıqın bu eşq ilə Kuhi-Qaf mənzilinə yetməsi, ali məqam qazanıb əfsanəvi Ənqa quşunun şəhpərinə çevrilməsi təsvir olunur.

Klassik poeziyada ifadə olunan eşq və məhəbbətin məzmunu, xarakteri haqqında çox maraqlı fikirlər söylənib və bu fikirlərin əksəriyyəti Füzuli eşqi ilə bağlıdır. Akademik Məmməd Cəfər yazır: *“Füzuli sevir, Füzuli düşünür deməkdir. Aşıq Füzuli ilə mütəfəkkir Füzuli, ancaq vəhdət halında alındığı zaman onu duymaq olar. Füzuli başqa cür dərk edilə bilməz”* [8, s.74]. Bu fikir Füzuli eşqinin təkcə aşiq-məşuq münasibətlərini ifadə etmədiyini, həm də rəşadətli mənə kəsb etdiyini açıqlayır. Görkəmli ədəbiyyatşünas, professor Mir Cəlal isə yazırdı: *“Füzuli eşqinin “qeyri-adiliyi” ancaq bir mənada düzdür. Bu eşq, adi insanın deyil, çox yüksək, daxili aləmi etibarilə çox zəngin bir simanın, nadir bir şəxsiyyətin eşqidir. Odur ki, hər adam bu qəlbin “sirlərinə” vafiq ola bilməz”* [1, s. 34].

Füzuli poeziyasında EŞQ və AŞİQ sözləri daha çox hallanır və “Leyli və Məcnun” poeması da daxil olmaqla bu iki söz olmadan Füzulinin məhəbbət lirikasını təsəvvür etmək mümkün deyildir. Füzulışünaslar Füzuli eşqinin real, yaxud qeyri-adiliyi barədə mülahizələr söyləmişlər, bəzən bu eşqin sırf Tanrıya, bəzən də Yer gözəlinə aidiyyətini qeyd etmişlər. Əlbəttə, Füzulinin qəzəllərində təsvir olunan eşq o qədər qeyri-adidir ki, hər iki mülahizə özünü doğruldur, yəni Tanrıya məhəbbətlə gözələ məhəbbət vəhdətdədir. Bu da Füzulini ürfan şairi kimi də səciyyələndirir.

Füzulinin “Aşıq” rədifli bir qəzəlinə müraciət edək. Bu Aşıq hakim ictimai normalara, köhnəlmiş adət və əxlaqa müxalif bir obrazdır. Füzulinin həmin “Aşıq” rədifli qəzəlində Aşıqın və aşıqlıqın mahiyyəti öz təcəssümünü tapmışdır. Mərhum dilçi, həm də füzulışünas, professor Samət Əlizadə qəzəli şərh etmişdir. Alim qəzəlin birinci beytinin şərhində yazır:

*Olur rüxsarına gün, ləlinə gülbərgi tər aşiq,
Sənə əskik deyil, göydən yağar, yerdən bitər aşiq.*

(Üzünə günəş, qırmızı dodaqlarına təzə gül yarpağı aşiq olur, sənin üçün aşiq əskik deyil: göydən yağar, yerdən bitər) [3, s.128].

Divan ədəbiyyatındakı Aşıq obrazının səciyyəvi xüsusiyyətlərini Füzuli irsinin tədqiqatçısı, filologiya elmləri doktoru Gülşən Əliyeva-Kəngərli daha dəqiq şərh edir. O, füzuliyana məhəbbətin səciyyəvi xüsusiyyətlərini və motivlərini on iki bənddən ibarət bir siyahıda toplayır [2, s. 63-64].

Gülşən Əliyeva-Kəngərli “Çağdaş poeziya və klassik irs” monoqrafiyasında müasir poeziyamızda Füzuli ənənələri mövzusunə toxunur və dahi şairin təsir dairəsinin həddlərini müəyyənləşdirir. Alim yazır: *“Ölməz Füzuli öz bəşəri düşüncələri ilə 70-90-cı illər Azərbaycan poeziyasında növbəti həyatını yaşayır. Füzulini bu poeziyaya yaxınlaşdıran, sevdiren və əsas ilham qaynaqlarından birinə çevirən ilk növbədə, Füzulinin ilahi məhəbbətidirsə, ikinci sırada şairin heyratəmiz bəşəri kədərində”* [2, s.106]. Gülşən xanım “Füzuli, hər şeydən əvvəl, İnsan aşiqi, İnsan vuruğunu olmuşdur” tezisini irəli sürür. Füzulinin insandakı gözəl sifətləri, yüksək əxlaqi keyfiyyətləri təbliğ etdiyini nəzərə çarpdırır və 70-90-cı illər poeziyasında da şairlərimizin əsl insan axtarışlarını təqdir edir. Bu mənada Məmməd Araz, Vəqif Səmədoğlu, Ramiz Rövşən, Vəqif Bayatlı Odər kimi şairlərin poetik yaradıcılıqlarında Füzuli ənənələrinə necə sədaqət qaldıqlarını izləyə bilərik. Müəllif yazır: *“Füzuli poetik fəlsəfəsində Ölüm – Həyata, canlı insanlara xidmət etməsi ilə səciyyəvidir. Ölüm görkdür. Hər bir həyat prosesinin sonu olduğunun göstəricisidir. Buna görə də ölümü həmişə nəzərdə tutmaqla həyatı gözəlləşdirmək mümkündür”* [2, s.125].

Gülşən xanım Füzulinin ölümə bağlı poetik fikirlərinin müasir poeziyada da əks-səda tapdığını, şairlərin bu mənada Füzuliyə ruhən yaxın olduqlarını isbata yetirir. XX əsr Azərbaycan şairlərinin əsərlərindən gətirilən nümunələr də alimin bu fikirlərinin doğruluğunu bir daha təsdiq edir. Məsələn, Vəqif Bayatlı Odər yazır:

*Ölsəm, ölsəm,
bir də min il sonra dirilsəm,
bu dünyada hər şeyin sonunu bilsəm.* [10, s. 319]

Təxminən eyni duyğuları Vaqif Səmədoğlu belə ifadə edir:

*Ölsəm, dostlar, tabuta yox,
Beşiyə qoyun məni.* [12, s. 25]

Yuxarıda adlarını sadaladığımız digər şairlərin də yaradıcılığında “ölüm”ün oxşar baxış bucağından mənalandırıldığı misralar yetərincədir.

Professor Yaşar Qarayev yazır: *“Bütün klassik tarixi boyu, demək olar ki, ta XIX əsrə qədər poeziyamızın tipik tragik qəhrəmanı aşıqdır. Hakim ictimai normalara, adət və əxlaqa məğrur müxalifət təşkil edən aşiq cəmiyyətdə mənəvi mübarizədə eşqi və vəfanı da həqiqi bir qəhrəmanlıqla, kamal və hünər səviyyəsinə qaldıra bilir. Şərqdə məhəbbət uğrunda fədakarlıq, xüsusən, Məcnunla şöhrət tapır. Prometey və Məcnun dünya ədəbiyyatında iki ən böyük fədai və iki ən böyük əzabkeşdir. Prometey klassik Qərb tragediyası üçün tipik fəlsəfi qəhrəmandır, Məcnun isə Şərq bədii-fəlsəfi fikri, klassik Şərq poeziyası üçün ən doğma bir surətdir, Şərqdə şəxsiyyət azadlığı ideyasının parlaq mücəssiməsidir”* [13, s.50].

Ümumiyyətlə, şəxsiyyət azadlığı problemi klassik Azərbaycan poeziyasında ən mühüm və ən aparıcı problemlərdən biri olmuşdur. Lirik şeirlərdə Aşıqın kədəri, nisgilli, romantik duyğuları, Cananın-Məşuqun gözəlliyinə pərəstiş, məhəbbətə ilahi bir qüvvənin təcəssümü kimi heyranət etmək – bu təkcə Füzulidə deyil, bütün klassik şairlərimizin lirikasından qırmızı bir xətlə keçir. Lakin Aşıq obrazını təkcə məhəbbət və eşqin tərənnümü ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Klassik Aşıq obrazının başqa bir tipi də Aşıq-Filosofdur. Əgər Aşıq-Məcnunluq insan hisslərinin aliliyini təsdiq edirsə, Aşıqın filosof tipi aqlın qüdrətini nümayiş etdirir. Bunu biz Nəsimi ilə Füzuli lirikasının Aşıq obrazlarını müqayisədə daha aydın görə bilərik. Maraqlıdır ki, Nəsimi qəzəllərinin əksəriyyəti də gözəl müraciətlə başlayır, o da gözəli mədh və idealizə edir. Amma Nəsiminin lirik qəhrəmanının məhəbbətə və gözələ münasibəti bir qədər fərqli xüsusiyyət daşıyır. Akademik Məmməd Arif yazır: *“Füzulidən fərqli olaraq Nəsimidə şüur, mühakimə hissə, ehtirasa üstün gəlir. Nəsimi lirikasında ehtiras ikinci plana keçir. Onun gözələ münasibətində heyranlıq, gözəli dərk etmək, layiqincə qiymətləndirmək meyli əsasdır. O, gözəli məftunluqla tərənnüm edir, onun cismani və mənəvi gözəlliyindən aldığı təəssüratı emosional bir qüvvə ilə ifadə edir. Nəsiminin gözələ (məşuqəyə) məhəbbəti gözəl insana məhəbbəti ilə şərtlənmişdir. O, qadını ilahiləşdirir, amma onu gözəl, yalnız bir şair kimi yox, eyni zamanda bir mütəfəkkir kimi də maraqlandırır. Onun üçün gözəl insan məhəbbətə layiq olmaqla bərabər, ehtirama da layiqdir, çünki insandır. O, sadəcə gözəl qadın deyil, bəlkə “üzü surəti-rəhman” olan insandır”* [9, s.14-15]. Aşağıdakı qəzəl dediklərimizə əyani misal ola bilər:

*Ləbinə əhli-nəzər çeşmeyi-heyvan dedilər,
Gərçi uçmaq hurisi cümlə ona can dedilər.
Səni bu hüsnü cəmal ilə, bu lütf ilə görən,
Qorxdular həq deməyə, döndülər insan dedilər.* [5, s.149]

Nəsimi poeziyasında insan Allaha bərabər tutulur. “Adəmdə təcəlli tapdı allah, qıl adəmə səcdə, olma gümrəh” – deyir şair. Onun fikrincə, kamil insan yaranmışların ən şərəflisidir, bu insan haqqı – Allahı görən və özünü dərk edən insandır.

Divan ədəbiyyatının bu iki qüdrətli sənətkarı klassik poeziyamızın sonrakı inkişaf mərhələlərində yazıb-yaratmış şairlərin yaradıcılığına qüvvətli təsir göstərmişlər. Nəsimi yaradıcılığının Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatına təsiri barədə ayrı-ayrı tədqiqatlarda müəyyən fikirlər

söylənilmişdir. Məsələn, nəsimişünas alim, professor Mirzağa Quluzadə “Böyük ideallar şairi” monoqrafiyasında yazır ki: *“Nəsimi şeirinin ənənələri yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, bir sıra digər türkdilli xalqların bədii və ictimai fikrinin inkişafı üçün çox əhəmiyyətli olmuşdur. Bir çox görkəmli söz ustaları Nəsiminin insanpərvərlik lirikasında onun azadlıq meylləri, dünyəvi məhəbbət və gözəllik mövzularındakı şeirlərində öz daxili-mənəvi aləmlərinə doğma fikirlər, ideyalar tapmışlar və Nəsimi şeirini məhəbbətlə oxumuşlar”* [6, s.90]. Nəsimi şeirinin təsir dairəsi bir neçə əsr ərzində davam etmiş, XV-XVI əsrlərdə yaşayıb-yaratmış şairlər onun poetik irsindən faydalanmışlar. Ədəbiyyatşünas Vəcihə Feyzullayeva “Nəsimi və Füzuli” məqaləsində bu iki şair arasındakı daxili bağlılığı, bədii-fikri əlaqəni nəzərə çarpdırmışdır. Vəcihə Feyzullayeva yazır: *“Nəsimi şeirlərindəki həyata baxış, dünyəvi məhəbbətin ifadəsi, insan gözəlliyinin tərənnümü iki əsr sonra Füzuli qələmində çox zəngin və geniş, daha konkret və real mənə kəsb etmiş, dərin ictimai-fəlsəfi məzmunla cilalanmış, forma və bədii ifadə vasitələri ilə naxışlanmış, yüksək ehtirasla tərənnüm olunmuşdur”* [4, s.209]. Daha sonra tədqiqatçı Nəsimi və Füzulinin lirik şeirlərində ictimai-fəlsəfi motivlərin çox mühüm yer tutduğunu qeyd edir. Hər iki şairin əsərlərində yaşadıkları dövrün ən mühüm, ən aktual məsələləri öz əksini tapmışdır. Vəcihə Feyzullayeva onu da qeyd edir ki, nəinki fikir, düşüncə, hətta forma, vəzn, qafiyyə, rədif və sənətkarlıq baxımından da bu iki sənətkar arasında oxşar cəhətlər vardır. Tədqiqatçının bu fikrini biz Nəsiminin bir neçə qəzəlinə Füzulinin nəzirə yazdığını göstərməklə isbatlaya bilərik:

*Səhərdə gül üzün, şaha, çü gülşəndə güləb oynar,
Onu görsə səfasından, fələkdə afitab oynar.
Əcəb zati-mütəhərsən, nəzirin yoxdur, ey dilbər,
Vücudun nuri-bərqindən, cəmalında niqab oynar.* [5, s.164]

Nəsiminin “Oynar” rədifli bu qəzəli eşq nəşəsinin tərənnümü kimi diqqəti cəlb edir. Şair fələyin əksinə dövr elədiyi, bülbülün qəfəsdə, qarğaların isə çəmənlərdə uçmasına baxmayaraq, bu nəşənin “cümlə üşşaqi” sevincə qərğ etdiyini xəbər verir. Fələkdə afitab belə bu zövqü səfanı görsə, oynamağa başlar. Tamamilə nikbin bir qəzəldir. Füzuli eyni rədifli qəzəlində Nəsimidən təsirlənib aşıqla məşuqun zövqü-səfa dəmlərini qələmə alır:

*Səbadan gül üzündə sünbüli-pirpiçü tab oynar.
Sanasan pər açıb gülşəndə bir mişkin gürab oynar.
Xəyali-arizin gövran edər bu çeşmi-pürnəmdə,
Nəçük kim mövclənmiş suda əksi-afitab oynar.* [7, s.109]

Füzuli bu qəzəldə daha böyük ustalıq nümayiş etdirmiş, özünəməxsus ədəbi fəndlərdən yararlanmışdır: şair qara saçın gül üzə oynamasını qara qarğanın gülşəndə oynamasına bənzədir, qarğa da qaradır, saç da. Yaşlı gözünü dalğalanmış suya bənzədir, bu suda günəşin əksi oynayır, gözdə isə gözəlin üzünün xəyalı cövlan edir. Sevgilisinin üzünü bahar əyyamına bənzədir, çünki bahar vaxtı bulud oynar, şimşək çaxar, bu şimşək şairin iç yangısıdır. Bulud isə ürəyində çəkdiyi ahlardır. Ancaq bu qəzəldə bir beyt var ki, şairin dərdindən xəbər verir. Füzuli Quranın bir ayəsinə təlmih edir: ayədə deyilir ki, kafirlər o zaman cəhənnəmdən çıxıb bilərlər ki, dəvənin boynu incəlib iynə ulduzundan keçsin. Yəni kafirlər heç vaxt cəhənnəmdən çıxıb bilməyəcəklər. Füzulinin dərd yükü isə o qədər ağırdır ki, bunları dəvənin başına qoysalar, dəvə iynə ulduzundan keçəcək qədər kiçilər və kafirlər də cəhənnəmdən xilas olar. Göründüyü kimi, Füzuli mübaligənin ən maksimal variantını seçmişdir. Aşıqın qəminin bu dərəcədə böyüdülməsinə klassik poeziyada çox nadir hallarda təsadüf edilir.

Ümumiyyətlə, bütün Şərq ədəbiyyatında olduğu kimi, klassik Azərbaycan poeziyasında da nəzirəçilik geniş yayılmışdı. Ərəb sözü olan nəzirə-bənzətmə, örnək deməkdir. Nəzirə əsas

əsərə həm məzmun, mövzu və ideya, həm də forma, vəzn, qafiyyə, rədif, şəkil, janr baxımından uyğun olmalıdır. Nəzirə yazan müəllifin bədii istedadı əsas rol oynayır, belə ki, onun nəzirəsi bəzən orijinalı da ötür keçir. Deyək ki, Məhəmməd Füzuli özünün “Leyli və Məcnun” əsərini Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisinə nəzirə kimi yazsa da, öz ideya-bədii dəyərini görə Nizami poemasından heç də geridə qalmır. Onu da qeyd edək ki, Şərq ədəbiyyatında 50-dən çox “Leyli və Məcnun” poeması qələmə alınmışdır, lakin Nizami və Füzulinin “Leyli və Məcnun”ları o əsərlərin hamısını kölgədə qoyur.

İşin elmi nəticəsi: Füzuli bir çox Şərq şairlərinin şeirlərinə nəzirələr yazmış və açıq etiraf etmək lazımdır ki, onun nəzirələri orijinallardan həm şəkil, həm də məzmunca güclü çıxmışdır. Məsələn, Füzuli Nəcatinin, Sürurunin qəzəllərinə nəzirələr yazmış və onun nəzirələri orijinalı ötür keçmişdir. Azərbaycan şairlərinin əksəriyyəti isə Füzuli qəzəllərinə nəzirələr yazsalar da, Füzulini ötür keçə bilməmişlər. Yalnız Seyid Əzim Şirvaninin Füzuli qəzəllərinə yazdığı bir neçə nəzirə az-çox orijinala layiqdir.

İşin elmi yeniliyi: Məqalədə orta əsr Azərbaycan poeziya məktəbinin nümayəndələrinin uğurları izlənilmişdir. Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi şairlərin yaradıcılığında ədəbi estetikanın mahiyyəti də öyrənilmişdir.

İşin təbii əhəmiyyəti: “Orta əsrlər Azərbaycan poeziya məktəbinin ədəbi-estetik uğurları və onların davam etdirilməsi” adlanan bu məqalə orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı ilə maraqlanan hər kəs üçün maraqlı ola bilər. Məqalədən müəllim və tələbələr yararlanı bilər.

Ədəbiyyat

1. Cəlil, Mir. Füzuli sənətkarlığı / Mir Cəlil. – Bakı: ADU, – 1958. – 276 s.
2. Əliyeva, G. Çağdaş poeziya və klassik irs / G.Əliyeva. – Bakı: Azərnəşr, – 2000. – 172 s.
3. Əlizadə, S. Şah beytlər: Füzuli “Divan”ına şərhlər / S.Əlizadə. – Bakı: Azərnəşr, – 1995. – 172 s.
4. Feyzullayeva, V. Nəsimi və Füzuli // – Bakı: İmadəddin Nəsimi. Məqalələr məcmuəsi. – 1973. – s. 205-217.
5. İmadəddin Nəsimi. Məndə sığar iki cahan / tərt. ed. C.Qəhrəmanov – Bakı: Gənclik, – 1973. – 273 s.
6. Quluzadə, M. Böyük ideallar şairi / M.Quluzadə. – Bakı: Elm, – 1973. – 138 s.
7. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri / tərt. ed. və ön söz. Ə.Cəfər – Bakı: Yazıçı, – 1984. – 268 s.
8. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri [3 cildə] / tərt.ed. T.Fərzəliyev – Bakı: Çinar-Çap, – 2003. – c.1. – 360 s.
9. Məmməd, Arif. Mütəfəkkir şair // – Bakı: İmadəddin Nəsimi. Məqalələr məcmuəsi. – 1973. – s. 11-26.
10. Önər, V.B. Ən gülməli ölü / V.B.Önər. – Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, – 1998. – 321 s.
11. Səfərli, Ə. Xəlil Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər tarixi) / Ə.Səfərli, X.Yusifli. – Bakı: Ozan nəşriyyatı, – 2008. – 696 s.
12. Səmədoğlu, V. Mən burdayam, ilahi... (Şeirlər və poema) / V.Səmədoğlu. – Bakı: Gənclik, – 1996. – 440 s.
13. Qarayev, Y. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / tərt. ed. Ş.Alışanlı, A.Bağırli – Bakı: Elm, – 2015. – 664 s.

A.B.Hasanov

Medieval Azerbaijan School of Poetry Literary-Aesthetic Successes and Their Continuation Summary

If we consider the multi-century development of medieval Azerbaijani literature, both from the point of view of ideas and form, let's focus on the leading role of poetry therein. In the history of the literature of the peoples of the world, the literature of the people of Azerbaijan has always been selected for its richness and humanistic ideas. Here, the main burden, the main weight has fallen on poetry. We are talking, of course, about medieval Azerbaijani poetry. Until the 19th century, that is, until the first examples of realistic prose appeared, the leading mission of poetry is an undeniable fact.

The inexhaustible power of poetry, the potential to say new words continued in the 19th and 20th centuries, and the vast majority of the artistic works that he contributed to world literature were mainly examples of poetry. While expressing this opinion, we should first of all mention the name of genius Nizami Ganjavi. Because Nizami is a great Azerbaijani poet who has contributed works of high artistic value to the treasury of world literature, he is one of the most powerful romantic artists of world literature. To be more precise, the author of “Khamsa” is a master artist who stands in line with the great representatives of world poetry such as Shakespeare, Dante, Goethe, Ferdowsi, Navai and others, and even surpasses them with some characteristics.

Key words: poet, tradition, Nizami, Nasimi, Fuzuli, poetry

А.Б.Гасанов

**Средневековая азербайджанская школа поэзии
литературно-эстетические успехи и их продолжение
Резюме**

Если рассмотреть многовековое развитие средневековой азербайджанской литературы, как с точки зрения идей, так и формы, то основное направление и тенденции этой литературы опирались на ведущую роль поэзии. В истории литературы народов мира литература азербайджанского народа всегда выделялась своим богатством и гуманистическими идеями, и здесь основная тяжесть и вес ложились на поэзию. Конечно, речь идет о средневековой азербайджанской поэзии, и неоспоримым фактом является то, что ведущая миссия поэзии вплоть до XI века, то есть до появления первых образцов реалистической прозы в нашей стране. Неисчерпаемая сила поэзии, возможность сказать новые слова сохранялись и в XIX и XX веках, и подавляющее большинство художественных произведений, которые он внес в мировую литературу, были в основном образцами поэзии. Выражая это мнение, прежде всего следует упомянуть имя гения Низами Гянджеви. Поскольку Низами – великий азербайджанский поэт, внесший в сокровищницу мировой литературы произведения высокой художественной ценности, он является одним из самых сильных художников-романтиков мировой литературы. Если быть точнее, то автор «Хамсы» – мастер-художник, стоящий в одном ряду с такими великими представителями мировой поэзии, как Шекспир, Данте, Гете, Фирдоуси, Наваи и другие, а по некоторым характеристикам даже превосходящий их.

Ключевые слова: поэт, традиция, Низами, Насими, Физули, поэзия

Rəyçi: filol.e.d., prof. T.Kərimli

Redaksiyaya daxil olub: 25.10.2024

S.M.HÜMBƏTƏLİYEVƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

e-mail: sevinchumbtliyeva@gmail.com

:https://orcid.org/0009-0000-7215-439X

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

(Bakı şəh., H.Əliyev küç. 92)

10.62021/0026-0028.2024.4.145

KLASSİK AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN ƏSƏRLƏRİNİN BƏDİİ-FƏLSƏFİ VƏ MƏNƏVİ İRSİ

Xülasə. Füzuli 16-cı əsrdə İraqda yaşamış Azərbaycan şairi və mütəfəkkiridir. İraq o zaman Ağqoyunlu, daha sonra isə Səfəvilər dövlətinin və Osmanlı imperiyasının tərkibində olmuşdur. Məhəmməd Süleyman isə onun ədəbi təxəllüsüdür. Füzuli poeziyası ədəbi nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan ədəbiyyatına aiddir. Məhəmməd ibn Süleyman və ya Molla Məhəmməd Bağdadi 1494-cü ildə Bağdadın yaxınlığında yerləşən Kərbəlada dünyaya gəlib. Məhəmməd Füzuli Azərbaycanda məşhur olan türk mənşəli Bayat tayfasındandır. Məhəmmədin atası Süleyman İraqa Ərəş (indiki Ağdaş) mahalından köçmüşdür.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, qəzəlləri, poemaları, farsca əsərləri, türkcə (Azərbaycanca) şeirləri, ərəb dilində yazdığı əsərlər

1508-ci ildə I Şah İsmayıl Bağdada girərək İraqı Səfəvi İmperiyasının tərkibinə daxil edir və şəhər uzun müddət Səfəvi İmperiyasının tərkibində qalır. Bu səbəbdən Füzulinin yaradıcılığının ilk dövrləri İraqi-Ərəbin Səfəvilər hakimiyyətinə tabe olduğu dövrlərə rast gəlir.

Əməkdar incəsənət xadimi Aqil Məlikov: “Məhəmməd Füzulinin həyat və yaradıcılığı haqqında ilkin məlumat” əsərində yazır: “Füzuli yetəri qədər bilikli bir adam olub. Atasının təhsil almasına kifayət edəcək qədər varlı adam idi. Füzuli orta əsr elmlərindən sayılan tibb, məntiq, riyaziyyat və bir sıra humanitar elmlər, dini-fəlsəfi cərəyanlar ilə tanış idi. Məhəmməd Füzuli əsərlərini üç dildə – Azərbaycan, ərəb və fars dillərində yazırdı. O Nəsimidən sonra Azərbaycan dilində şeirlər yazan ikinci böyük şair sayılırdı. Şərq poeziyasında Füzuli lirik şair, məhəbbət şairi kimi tanınırdı” [1, s.123].

Füzulinin **fars dilində** yazdığı əsərlər bunlardır:

- 1) “Həft cam” (Yeddi cam) və ya “Səqinamə” – alleqorik poema
- 2) “Səhhət və Mərz” – farsca və nəslrlə yazılmış alleqorik əsər.
- 3) “Rindü Zahid” – nəslrlə yazılmış iki baxışın dialoqu.

Türkcə (Azərbaycanca) yazdığı əsərlər aşağıdakılardır: 1) “Bəngü-Badə” (“Tiryək və Şərab”) – poema; 2) “Söhbətül-əsmar” (“Meyvələrin söhbəti”) – poema; 3) “Leyli və Məcnun” – poema (alleqoriya olmayan yeganə poeması); 4) “Hədiqətüs-Süəda” (“Xoşbəxtlik bağçası”) – şairin həcmcə ən böyük əsəri, ənənəvi-müştərək mövzuda yazılıb; 5) “Şikayətnamə” və ya “Nişançı Paşaya məktub” – nəsr əsəri (Azərbaycan dilində ilk nəsr); 6) “Hədisi Ərbəin” (“Qırx hədis”) – Əbdürrəhman Caminin eyni adlı əsərindən tərcümə (fars dilindən).

M.Füzulinin məşhur **qəzəlləri** bunlar sayılır: 1) “Məni candan usandırdı”; 2) “Söz”; 3) “Olsaydı məndəki qəm”; 4) “Can vermə qəmi-eşqə ki, eşq afəti-candır”; 5) “Canı kim cananı üçün sevsə cananın sevrər”; 6) “Məndə Məcnundan füzun aşıqlıq istedadı var”; 7) “Yetər ey fələk”; 8) “Tutuşdu qəm oduna”; 9) “Pənbeyi-daği-cünun içrə nihandır bədənim”; 10) “Ey könül, yarı istə, candan keç”; 11) “Könül səccadəyə basna ayaq, təsbihe əl urma”; 12) “Rəma-

zan oldu çəkib şahidi-mey pərdəyəri"; 13) "Ey bivəfa ki, adət olubdur cəfa sana"; 14) "Aşiq oldum yenə bir tazə güli-rənayə". **Opera:** "Leyli və Məcnun" – bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovdur.

Musiqi poemaları aşağıdakılardır: 1) "Füzuli" vokal-simfonik poema (1993) – musiqi: Ramiz Mustafayev 2) "Füzuli" simfonik poema – musiqisi: Arif Məlikovdur. 3) "Şəbi-hicran" lirik poema – xor və böyük simfonik orkestr üçün – musiqisi: Məmməd Quliyevdir.

Orxan Əhmədov öz elmi araşdırmasında qeyd edir:

"Füzuli ilk təhsilini Kərbəladə almış, Bağdadda davam etdirmiş, bir müddət İraqın Nəcəf və Hüllə şəhərlərində də yaşamışdır. O, şəxsi mütaliəsi sayəsində orta əsr elmlərini, xüsusilə dini-fəlsəfi cərəyanlar, ərəb tərcümələri əsasında yunan fəlsəfəsi ilə yaxından tanış olmuş, klassik türk, ərəb, fars və hind ədəbiyyatını öyrənmişdir. Azərbaycan-Türk ədəbiyyatı tarixində divan janrının ən möhtəşəm nümayəndələrindən biri kimi tanınmışdır" [2, s.106].

Füzuli "Bəngü-Badə" ("Tiryək və Şərab") əsərini Şah İsmayıl Xətaiyə ithaf etsə də, saraya meyil etməyib. Osmanlı padşahı Sultan Süleymana bir neçə qəsidə təqdim etmişdir. O, qəzəl, qəsidə, müsəddəs, tərkibbənd, tərcibənd, rübai, qitə, mürəbbə və s. janrlardan məharətlə istifadə etmiş və əsərlərini yalnız əruz vəznində deyil, həmçinin həm nəzmdə, həm də nəsrə, həm lirik, həm də epik növdə yaratmışdır. O, ana dilli bədii nəsrin əsasını qoymuşdur. Füzuli doxsana qədər qəsidə yazmış və həmin qəsidələrdən ibarət ayrıca divan tərtib etmişdir.

Aqıl Məlikov öz əsərində yazır: "Müasirlərindən fərqli olaraq, qəsidələrində şahlardan çox Allahı mədh edirdi. Qitələrində isə böyük ictimai-fəlsəfi problemlər qoyaraq öz qənaətini bədii dildə ifadə edirdi. Bu baxımdan türk divanındakı qitələri xüsusilə fərqlənirdi. Fəlsəfi mahiyyətli qəsidələri, "Yeddi cam", "Ənisül-qəlb", "Səhhət və Mərz" əsərləri şairin qocalıq dövrünün məhsullarıdır. O, qəsidələrini ayrıca bir əsər kimi xüsusi toplayaraq, kitab şəklinə salmışdır. Bundan əlavə, türk, fars və ərəb dillərində divanlar tərtib etmişdir [3, s.24-32].

Nübar Əzimova öz əsərində yazır: "Şairin yaradıcılığının zirvəsi olan "Leyli və Məcnun" poeması Azərbaycan, eləcə də, Şərq və dünya poeziyasının nadir incilərindən sayılır. Nizami Gəncəvinin ilk dəfə yazılı ədəbiyyata gətirdiyi "Leyli və Məcnun" mövzusunda bir çox türk, fars, hind, özbək və tacik şairləri tərəfindən müraciət olunmasına baxmayaraq, Füzulinin Azərbaycan türkcəsində yaratdığı əsər orijinallığı ilə bu mövzuda əvvəllər yazılmış poemalardan seçilir" [4, s.48-56].

Klassik məsnəvi janrının bütün qayda-qanunları üzrə yazılmış bu əsər Osmanlı hökmdarı Sultan Süleyman Qanuniyə ithaf olunmuşdur. Nizamidən fərqli olaraq, dövrün tələbinə görə Füzulinin "Leyli və Məcnun"u daha çox sufi-ürfani məzmunudur. Əsərdə Nizami poeması ilə səsləşən **şəxsiyyət azadlığı** problemi qoyulmuşdur. Poema Rum zəriflərinin xahişi ilə yazılmışdır. Poemanın motivləri əsasında dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyov 1908-ci ildə Şərqin ilk operasını – "Leyli və Məcnun" operasını yazmışdır. "Leyli və Məcnun" adlı bədii film və eyni zamanda poemanın motivləri əsasında "Məhəbbət dastanı" filmi lentə alınmışdır. Həmin filmə Müslim Maqamayev baş rolda Məcnun obrazını yaratmışdır. Füzuli qədim yunan və Şərq fəlsəfəsi ilə tanış idi. Onun fəlsəfi görüşləri əsasən ərəb dilində nəsrə yazdığı "Mətləül-etiqa" əsərində əksini tapmışdır. Füzuli burada Aristotel, Platon, Empedokl, Demokrit və başqa yunan filosoflarının fikirlərindən, fəlsəfi irsindən təsirlənmişdir. Füzulinin başqa əsərlərində də ədəbi fəlsəfi fikirlərə təsadüf edilir. Nizami kimi o da öz əsərləri ilə ictimai-siyasi gedişə təsir göstərmək istəmiş, bəzən hakimlərə və məmurlara məsləhətlər etmişdir.

Məhəmməd Füzulinin adı Azərbaycan tarixinə görkəmli şair, mütəfəkkir, tərcüməçi, Azərbaycan ədəbi dilinin yaradıcılarından biri kimi əbədi həkk olmuşdur. O, Nəsimidən sonra ana dilimizdə Azərbaycan şeirinin ən gözəl nümunələrini yaratmışdı. "Bəngü-Badə", "Səhbətül-əsmar", "Həfti-cam", "Leyli və Məcnun" və s. kimi irihəcmli əsərləri, çoxlu qəzəlləri söz sənətinin ölməz abidələridir. O, doğma ədəbiyyatımızı vətəndən çox-çox uzaqlarda şöhrətləndirdi.

Əsərləri hələ o zamanlar İstanbul, Təbriz, Daşkənd və s. kimi böyük şəhərlərdə dəfələrlə çap edilirdi. Şərq poeziyasında Füzuli lirik şair, qəlb şairi, məhəbbət şairi kimi tanınır. Öz hekayələrində o, elmə olan marağını da göstərmişdir.

Füzuli maddi və mənəvi çətinliklər içərisində yaşamışdır. Türk sultanı Sultan Süleyman şairə ayda doqquz axca təqatüd təyin etmişsə də, süründürməçilik üzündən o bunu ala bilməmişdir. Bununla əlaqədar olaraq şair, Sultan Süleymana müraciətlə “Şikayətnamə” əsərini yazır və burada feodal idarə üsulunu tənqid edərək deyir: “Salam verdim, rüşvət deyildir deyə almadılar”.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq Məhəmməd Füzulinin nəinki qəzəlləri və poemaları, həmçinin Azərbaycan bəstəkarları tərəfindən onun əsərlərinə yazılmış opera, kantata və bir çox musiqi əsərləri ilə dinləyiciləri tanış etmişdir. Füzuli öz dövrünün istedadlı nümayəndələri ilə tanınan bütöv bir ədəbi məktəb formalaşdırmışdır. Öz müasirlərindən başlayaraq ta sonrakı dövrlərdə də Füzuli ənənələrinin davamçıları çox şairlər olmuşdur. Bunlardan bizim müasirimiz Əliağa Vahid həmin sənətkarlardandır. Bu nəhəng söz ustası onun adını hər zaman öz qəzəllərində ehtiramla yad etmişlər.

Füzuli öz şeirlərində, XVI əsrə qədər Azərbaycan türkcəsində yazan şairlərin bütün yaxşı təcrübələrini hesaba almış, onu böyük cürət və məharətlə inkişaf etdirmişdir. Lirikanın ən qiymətli nümunələrini verməklə Azərbaycan, eləcə də türk ədəbiyyat tarixində yeni, çox böyük və gözəl bir məktəb açmışdır.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti onunla əlaqədardır ki, hal-hazırda ölkəmizdə Məhəmməd Füzulinin 530 illiyi keçirilir və onun əsərlərinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Füzuli ədəbi məktəbi, özünün mənə, məzmun zənginliyi, bədii yüksəkliyi ilə insan hiss və fikirlərinin bədii ensiklopediyasını təşkil edir. Bu məktəb şeirimizin bədii keyfiyyətini son dərəcə yüksək bir pilləyə qaldırmaqla qalmamışdır. O, Azərbaycan türkcəsinin bütün gözəlliklərini, imkan və qüdrətini parlaq surətdə nümayiş etdirmişdir. Bu məktəb klassik ədəbiyyatdakı köhnəlmiş qayda və normaları qırmaqda, inkişafa mane olan klassisizm ənənələrinə cəsur, azad və hünərli yanaşmaqda böyük tarixi xidmət göstərmişdir. Füzuli Nəsimidən sonra ana dilimizdə yaranmış şeirin ən gözəl nümunələri olan əsərləri ilə ədəbi-bədii dilimizi yeni yüksəkliklərə qaldırmış, klassik Azərbaycan, habelə digər türk xalqlarının poeziyasına qüvvətli təsir göstərmiş, ədəbi məktəb yaratmışdır. Onun əsərləri Təbrizdə, Bakıda, İstanbulda, Ankarada, Qahirədə, Daşkənddə, Buxarada, Aşqabadda dəfələrlə nəşr edilmiş, dünya şərqşünasları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Nəticə: Məhəmməd Füzuli qəməri tarixlə 963-cü, miladi təqvimlə 1556-cı ildə Kərbəla-da taun xəstəliyindən vəfat etmiş, orada da dəfn olunmuşdur.

1959-cu ildə Füzulinin adı şəhərə və rayona verilmiş, Bakıda abidəsi ucaldılmışdır. Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutu şairin adını daşıyır. Haqqında 3 sənədli film çəkilmiş, “Füzuli kantatası” (C.Cahangirov), “Füzuli” simfonik poeması (A.Məlikov) və bir çox qəzəllərinə musiqilər, romanslar bəstələnmişdir.

Məhəmməd Füzulinin adı Azərbaycan tarixinə görkəmli şair, mütəfəkkir, tərcüməçi, Azərbaycan ədəbi dilinin yaradıcılarından biri kimi əbədi həkk olmuşdur. O, Nəsimidən sonra ana dilimizdə Azərbaycan şeirinin ən gözəl nümunələrini yaratmışdı. “Bəngü-Badə”, “Söhbətül-əsmar”, “Həfti-cam”, “Leyli və Məcnun” və s. kimi irihəcmli əsərləri, çoxlu qəzəlləri söz sənətinin ölməz abidələridir.

Ədəbiyyat

1. Aqil, K. Məhəmməd Füzulinin həyat və yaradıcılığı haqqında ilkin məlumat / K.Aqil. – Bakı: Maarif, – 2011. – 123 s.
2. Əhmədov, O. Məhəmməd Füzuli – həyat və yaradıcılığı. İzahlı təhlili. / O.Əhmədov. – Bakı: Elm, – 2024. – 106 s.
3. Məlikov, A. “Dahilərin Divanı” Məhəmməd Füzuli / A.Məlikov. – Bakı: Maarif, – 1987. – 24-32 s.
4. Əzimova, N. “Leyli və Məcnun” poeması M.Füzuli. Son nəşr fərqi ilə elmi təhlil / N.Əzimova. – Bakı: Elm, – 1989. – 48-56 s.
5. “Şikayetname” – Füzuli – “Selam verdim rüşvət degildir diye almadılar”. Bağdat'tan, – 54-56 s.

S.M.Humbataliyeva

**Artistic-Philosophical and Spiritual Heritage of Muhammada Fizuli
in the Classical Literature of Azerbaijan
Summary**

Fuzuli is the literary pseudonym of Muhammad ibn Suleiman, a 16th-century poet and thinker from Iraq, then part of the Ak Koyunlu state, and later the Safavid state and the Ottoman Empire. According to the dominant view, Fuzuli's poetry belongs to Azerbaijani literature.

Muhammad ibn Suleiman or Mullah Muhammad Baghdadi was born in Karbala near Baghdad in 1494. Muhammad Fuzuli is from the famous Bayat tribe of Turkic origin in Azerbaijan. Muhammad's father, Suleiman, moved to Iraq from Aresh (now Aghdash) district.

Key words: *Muhammad Fizuli, his ghazals, poems, Persian works, Turkish (Azerbaijani) poems, works written in Arabic*

С.М.Гумбаталиева

**Художественно-философское и духовное наследие
Мухаммада Физули в классической литературе азербайджана
Резюме**

Физули – литературный псевдоним Мухаммеда ибн Сулеймана, поэта и мыслителя XVI века из Ирака, входившего тогда в состав государства Ак-Коюнлу, а позднее – государства Сефевидов и Османской империи. Согласно доминирующей точке зрения, поэзия Физули относится к азербайджанской литературе.

Мухаммад ибн Сулейман или мулла Мухаммад Багдади родился в Кербеле недалеко от Багдада в 1494 году. Мухаммад Физули происходит из известного племени Баят тюркского происхождения в Азербайджане. Отец Мухаммеда, Сулейман, переехал в Ирак из района Ареш (ныне Агдаш).

Ключевые слова: *Мухаммад Физули, его газели, стихи, персидские произведения, турецкие (азербайджанские) стихи, произведения, написанные на арабском языке*

Rəyçi: filol.e.d., dos. Y.Süleymanov

Redaksiyaya daxil olub: 24.10.2024

S.G.İBRAHİMLİ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, doktorant

e-mail: sabinaibrahimli001@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-2243-1828>**AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu**

(Bakı şəh., H.Cavid pr., 117)

UOT: 82-3.512.162

10.62021/0026-0028.2024.4.149

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADİNİN BƏDİİ PUBLİSİSTİKASI VƏ FELYETONLARI

Xülasə. Məmməd Səid Ordubadinin bədii publisistikası onun çoxşaxəli yaradıcılığının bütün qollarını əhatə edir. Onun bədii publisistikası xalq həyatı ilə üzvü surətdə bağlıdır. Onun bədii nəsrri: romanları, povestləri, hekayələri, oçerkləri, liberettoları, tərcümələri, mənzum əsərləri, poemaları, şeirləri, mənzum hekayələri, sənədli risalələri, xatirələri, memuarları, avtobioqrafik yazıları, eyni zamanda məqalələri, satirik şeirləri, felyetonları bədii publistikanın ən gözəl nümunələridir.

M.S.Ordubadi əsil Azərbaycan publisistidir. Biz bunun təsdiqi olaraq onun yaradıcılığı boyu bir ana xətt kimi yer alan arzu və istəkləri ilə qarşılaşırıq. Onun 6 mindən yuxarı irili-xırdalı əsərlərində “azərbaycançılıq” ideyası parlaq bir xətt kimi yaxşı mənada gözüümüzü qamaşdırır və ədibin xalqının rifahının yüksəlməsini, xoşbəxtliyini, savadlanmasını, dünyanın ən qabaqda gedən xalqları ilə bir cərgədə durmasını görmək istəməsini təkzibolunmaz faktlarla zəngin dəsti-xəttində görürük. Ədib düz 60 il təmənnəsiz olaraq xalqının xidmətində durmuşdur. Özü də elə o dövrdə ki, bir sıra yaltaq yazıçı-şairləri kimi orden, medal, mükafat almaqdan, maddi və sosial həyat şəraitini yaxşılaşdırmaqdan ötrü, dövrü mətbuatda təriflənmələri üçün deyil, yalnız və yalnız xalqının rifahının yüksəlməsi üçün çalışdığının şahidi oluruq.

Açar sözlər: Məmməd Səid Ordubadi, felyeton, publisistika, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, satira

Giriş.

Publisistika jurnalistikanın 12 janrını birləşdirir. “Publisistika” latın sözü olub “kütlə”, “xalq”, “camaat” anlamına gəlir. Mənası isə kütlə, xalq, camaatla ünsiyyətə girmək, onları vacib hadisələrlə, əhvalatlarla, ictimai-siyasi durumlarla tanış etmək, eyni zamanda, qaranlıq qalmış bir sıra gerçəkləri üzə çıxardaraq xalqa təqdim etmək deməkdir. “*Publisistika latın sözü olub ictimai deməkdir. Publisistika termini XIX əsrdə yaranmış və uzun müddət sosial ədəbiyyat mənasında işlənmişdir. Hal-hazırda jurnalistikanın hər janrı publisistika adlanır. Publisitikanın məqsədi həyatı əks etdirmək, tədqiq etmək, onun haqqında kütləni düşündürmək inandıracaq formada danışmaqdır. Bundan ötrü hər cümlənin sonunda nida qoymaqla hər şey bitmir. Üslub nə qədər fərqli olsa da, mövzu nə qədər düzgün qurulsa da, müəllifin publisistik mövqeyi şəxsi peşəkarlıq olmadan mümkün deyil*” [3, s. 6].

İctimai-siyasi əhəmiyyət daşıyan elmi və bədii əsərlər, tarixi təkzib etmədən olduğu kimi anladan yazıları, eyni zamanda yuxarıda qeyd olunduğu kimi, jurnalistikanın bütün növlərində qələmə alınan məqalələri, oçerkləri, felyetonları publisistikaya aid edirlər. M.S.Ordubadi bədii publisitikanın ən oynaq növlərindən olan felyeton ustasıdır, o “kiçik və balaca felyetonlar yaratmaqla Azərbaycan satirasına bir yenilik gətirmişdir. Ümumiyyətlə, yeniliyi, orijinallığı sevən ədib bütün yaradıcılığında olduğu kimi, felyetonlarında da üslubunu kimsəyə bənzətməmiş, hətta saysız-hesabsız yaratdığı felyetonların hər birində yeni yollar aramış, felyetonlarına ayrı-ayrı rəng vermiş, onların bir-birinə bənzəməməsi üçün bədii vasitələr seçmişdir.

Onun felyetonlarına nəzər salarkən antipodları, mənfi ünsürləri, meşşanları təkcə tənqid atəşi-nə tutduğunu deyil, xalq yaradıcılığından gələn “nifrin”, “həcv”, “kinayə”, “lətifə” və s. yollarla qamçıladdığını görürük. Məhz bununla da ədibin folklorla, şifahi xalq ədəbiyyatı ilə çox yaxşı tanış olduğunu öyrənirik və onun bədii fəhminin nə qədər parlaq işıq saçdığını həm də bunun-la əlaqələndiririk.

Əsas hissə. M.S.Ordubadi jurnalistik fəaliyyətə başlayandan avara, tüfeyli, heç bir işin qulpundan yapışmayanları tənqid eləmiş, onların bu dünyada nə qədər səmərəsiz və mənasız ömür sürdüklerini satiranın kəskin ibarələri ilə gülüş obyektinə çevirmişdir. Məsələn “Veyil-lər” felyetonunda naxçıvanlı avaraların timsalında bütün Azərbaycandakı avaraların Allahın onlara bəxş etdiyi həyatı tamamilə mənasız keçirdiklərini, gecə-gündüz boş-boş veyilləndik-lərini, tüfeyli həyat nəticəsində zehniyyətlərinin tamamilə kütləşdiyini, belə ki, hətta danışma-ğa söz tapmadıqlarından, tutuquşu kimi eyni sözləri təkrar etdiklərini, başı-ayağı olmayan ha-disələr uydurduqlarını, bir səbəb olmadan mübahisə etdiklərini göz önünə gətirib, onların gic-bəsərliyini ətraflı şəkildə təsvir edir:

“Sabahı günü gen yığışdılar. Genə haman söhbət düşür ortalığa. Birisi deyir ki, Sərdar Naxçıvana gələndə gül vaxtı idi, hətta əlimdə bir dəstə gül var idi. Dedilər Sərdar gəlir, gülü qoydum baqqal Kərbəlayi Ağanın dükanına və qaçdım tamaşayaya”. O biri deyir ki, xeyir gül-zad yox idi, yemiş vaxtı idi, hətta Kərbəlayi Həsənqulu yemiş çuvallarını yükləmişdi eşşə-yə və körpünün üstündən keçirdi. Hətta bu da yadımdadır ki, bashabas düşdü, eşşək yıxıldı palçığa, mən də o qədər güldüm, o qədər güldüm ki, az qaldı mən də yıxılam palçığa”.

Həmin mübahisə hələ, indiyə qədər genə qurtarmayıb, hələ indiyə kimi məlum deyil ki, Sərdar nə vaxt Naxçıvana gəlib” [12, s. 7].

Ədibin “Dərd” feleytonu İslam dini adından istifadə edən və İslam dinini tamamilə göz-dən salan yırtıcı qəlbli, çirkin məənəviyyatlı, cəllad ruhlu münafıqların mömin niqabı taxıb avam müsəlmanları vəhşi vərdişlərlə yaşamağa sövq edir:

“Bu tazələr bir gün olar ki, bəlayi-nagəhana rast gələrlər. Görürsən bir paralarının axırı necə oldu? Odu Sibiryaya təşrif aparırlar. Ay camaat, şəriət əldən getdi, qoymayın, içi-nizdə olan tazələri öldürün, hər nə günahı olsa mən qəbul edirəm. Günahı yoxdur, savabı var. Qoymayın, öldürün, vurun, boğun, cırın, yırtın, parçalayın, hər nə günahı var mənim boynu-ma. Bir paraları güman edirlər ki, axund o gün dəli olmuşdu və hətta rəvayət edirlər ki, axund o gün dəli olmuşdu və hətta rəvayət edirlər ki, o gecə axundu həkimə göstərdilər və hə-kim deyib ki, axundun beyninə qurt düşüb” [10, s. 7].

Ədib burda “tazələr” deyəndə şübhəsiz ki, Avropada təhsil alıb vətənə dönmüş, savadlı, ziyalı insanları nəzərdə tutur. O dövrdə bir sıra cahil insanlar, o cümlədən fırıldaqçı, ilahiyat savadı sıfır dərəcəsində olan ruhanilər dünyəvi elmləri öyrənmiş ziyalıları günahkar hesab elə-yir, onları lümlə təhdid edirdilər. Ədib bu felyetonda məhz bu mövzuya toxunur və o dövrdə Avropanın cürbəcür şəhərlərində, o cümlədən Peterburqda təhsil almış ziyalıların bu cəhalət bataqlığında sürüklənən ünsürlərin əlindən hansı zillətləri çəkdiklərini anladır.

Təbii ki, bu təhdidlər bilavasitə M.S.Ordubadinin özünə qarşı da olduğundan o, “Molla Nəsrəddin” jurnalına başqa-başqa imzalarla satirik nümunələr göndərmişdir. Lakin ədib jurna-la felyetonlarının əksəriyyətini “Hərdəmxəyal” imzası ilə göndərmişdir. Bu imza ona bir jur-nalist kimi daha çox uğur gətirmiş, eyni zamanda cahillər tərəfindən tanınmaz etmişdir. Bəzi hallarda bir sıra satira ustalarının “Hərdəmxəyal” imzası ilə çıxış etdiyini düşünürdülər. Lakin dəqiq araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, “Hərdəmxəyal” imzası yalnız M.S.Ordubadiya məxsusdur. Buna Axundova Gülnar əhatəli şəkildə aydınlıq gətirir:

“Jurnalın bu nömrəsinin (1906; №4) maraqlı bir məqamı da ondan ibarətdir ki, burada görkəmli molla nəsrəddinçilərin – Sabir, Əli Nəzmi və M.S.Ordubadinin bir-birilərindən xə-bərsiz göndərdikləri ilk məqalələri imzasız olaraq çap olunmuşdur. Mirzə Cəlilin “Niyə mənə döyürsünüz?!” felyetonu da məhz bu nömrədə imzasız olaraq çıxmışdır. Bundan sonra Ordu-badi gizli imzalarla jurnala yazılar göndərməyə başlamışdır. “S.”, “M.S.”, “Səid”, “M.Səid”,

“Səid Hacıgəzadə”, “Felyetonçu”, “Tat”, “Lüt”, “Bəhayi”, “Divanə”, “Ruhi-reyhan”, “Məsa”, “Təəssübkeş”, “Zığ-zığ” və başqa imzalarla müxtəlif qəzet və jurnallarda şeirlərini çap etdirən Ordubadi “Molla Nəsrəddin” jurnalında “Hərdəmxəyal” imzası ilə tanınmışdır. Cəlil Məmmədquluzadə onunla görüşəndə: “Doğrudan da, xalqımızın içərisində hərdəmxəyal adamlar az deyil” – deyə bu imzanı çox bəyəndiyini söyləmişdir. Hətta sonralar Mirzə Cəlil özü də bəzi yazılarını bu imzada yazmışdır. “Hərdəmxəyal” imzası ilə bağlı Abdulla Şaiq ədib haqqında yazdığı məqalələrin birində belə qeyd edir: “Əvvəllər ziyalılardan bir qismi “Hərdəmxəyal” imzası ilə yazılan mənzumələrin də “Hop-hop” tərəfindən yazıldığına inanırdı” [1].

İslam dini, İslam şəriəti, İslam ehkamları, İslam əxlaqı müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələri əsasında İslam Peyğəmbəri Həzrəti Məhəmməd tərəfindən yaradılmışdır. Lakin sonralar Həzrət Əli əleyhəssalama qarşı olan haqsızlıqlar nəticəsində müsəlmanlar iki yerə, sünni və şiə məzhəblərinə ayrılmışlar. Bundan sonra həm sünnilər, həm də şiələr özlərindən saysız-hesabsız hədislər, rəvayətlər, hekayətlər uydurmuş, uydurma şeylər də təbii ki, hər iki tərəf tərəfindən narazılığa səbəb olmuş, bu da öz növbəsində qarşıdurmalar, mənasız savaqlara gətirib çıxarmışdır. Tarixdən məlumdur ki, əsrlər boyu sünnilərlə şiələr əslində heç bir səbəb olmadan bir-birinin qanını axıtmış, minlərlə insanın ölümünə səbəb olmuşlar. Təbii ki, bu da İslam hümmətini parçalamış, zəiflətməmiş, İslam düşmənləri tərəfindən, İslam torpaqlarının işğal olunmasına, talan, viran olunmasına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan ərazisində bu qarşıdurmalar qan axıtmaqla baş verməsə də, qaraguruhçuların şəhərlərdə, kəndlərdə hay-küy salmasına səbəb olmuş, eyni zamanda sünnilərlə şiələrin bir-birinə olan düşmənçilik münasibətləri səbəbindən bir çox insanlar haqsızlığa məruz qalmış, bəzi ailələr bir parça çörəklərindən məhrum olmuşlar.

M.S.Ordubadi yaradıcılığının başqa sahələrində olduğu kimi satiralarında da əsaslı nəzəri-metodoloji baza yaratmışdı. Onun felyetonlarında milli dirçəliş, milli oyanış nəmli yer tutur. Ədib felyetonlarında fırıldaqçı, din pərdəsi altında gizlənmiş mollalara, Həcc, Kərbəla, Məşhəd ziyarətlərinə sadəcə titul daşımaq məqsədilə gedənlərə qarşı olduqca mənfi münasibət ön plana çəkilir, eyni zamanda öz dilini, milli-mənəvi dəyərlərini bəyənməyən, adət-ənənələrə rişxəndlə baxan antipodlar güclü satira atəşinə tutulur, felyetonlar, ictimai məzmunlu satirik şeirlər üstünlük təşkil edir.

Din pərdəsi altında gizlənərək avam xalqı aldadıb pulunu-parasını alan, min fırıldaqdan atalarını aldadıb kiçik yaşlı qızları ələ keçirən, ziyalıları gözü götürməyən, bir kimsəsizə, ehtiyacı olan bir tikə quru çörək verməyən münafıqlara qarşı olduqca kəskin münasibəti olan ədib əksər felyetonlarında həmin fırıldaqçıları canlı lövhələrlə ifşa edir.

İran kömrükxanalarının işçiləri fırıldaqçı ruhanilərlə ilə danışığa girib onlara avam insanlar arasında elə təbliğat apardırırmışdılar ki, guya müqəddəs ziyarətgahlara təkrar-təkrar getmək İslam ehkamlarının ən vacib şərtlərindəndir. Bu səbəbdən bir sıra dini cəhətdən tamamilə savadı olmayan, həqiqi dini məktəb görməmiş müsəlmanlar əksəriyyəti çox kasıb olduqları halda ailələrinin, övladlarının ruzisini kəsib təkrar-təkrar müqəddəs ziyarətgahlara gədirdilər. M.S.Ordubadinin “Acığan” felyetonu bu cür insanların avamlıqlarından söhbət açır, belə ki, onları bu cür işlərinə görə hansısa bir ziyalı məzəmmət edərdisə, bu zaman acığa düşüb, əziyyətə qazandığı sonuncu qəpiyini belə verib yenidən gəldiyi halda yenə də həmin ziyarətgaha gedən fanatiklərin məhz bu səbəblər üzündən yoxsul olduqlarını təəssüf hissi ilə vurğulayır. Ədib “Qurtqapan” kəndinin sakini Məşədi Abdullanın kərpic kəsməklə, lakin çətinliklə ailəsini dolandırdığından söz açır və birinci şəxsini dilindən belə nəql edir ki, Məşədi Abdulla ilə danışmış ki, bayramdan on gün keçəndən sonra gəlib onların həyatında min dənə kərpic kəssin. Lakin sonra eşidir ki, Məşədi Abdulla Məşhəd ziyarətindən təzə gəldiyinə baxmayaraq, təkrarən ora ziyarətə gedib. Bunun səbəbini isə Məşədi Abdullanın qardaşı Məşədi Ramazan bu şəkildə açıqlayır:

“Məlum oldu ki, Məşədi Abdulla bu dəfə məhz acığan ziyarətə gedib. Səbəb də bu olub ki, ziyarətdən qayıdıb gələndən sonra, Məşədi kəmetiqad müəllim Mirzə Cəlilə rast gəlib. Mirzə

başlayıb Məşədi Abdullanı məzəmmət eləməyə ki, sən nə eyləyirdin məşədi ola-ola ziyarətə getməyi və kasıb adam ola-ola, evladının və əyalının ruzusunu İran təmojnalarına səpirdin? Qoçum Məşədi Abdulla bi məzəmmətin qabağında Mirzə Cəlilə cavab verib ki; sən ki, belə deyirsən, mən də acıqnan gedəcəm ziyarətə. Dedi də, üç gündən sonra getdi də” [7, s. 6].

Azərbaycanda satira ənənələri Mövlanə Füzulinin “Şikayətnamə” əsərindən başlamışdır:

“Salam verdim – rüşvət degildir deyü almadılar.

Höküm göstərdim – fəidsizdir deyü mültəfit olmadılar.

Əgərçi zahirdə surəti-itaət göstərdilər, əmma zəbani-hal ilə cəm'i sualıma cavab verdilər.

Dedim: “Ya əyyühəl-əşhab! Bu nə fe'li-xəta vü çini-əbrudur?”

Dedilər: “Müttəsil bizim adətımız budur” [6].

Mövlanə Füzulinin demokratik ideyalarının məcmusu, eyni zamanda insan haqlarının müdafiəsi kimi yaratdığı “Şikayətnamə” əsəri dahi şairin yaşadığı dövrdəki haqq-ədalətin pozulmasından, hər şeyin rüşvətlə ölçülməsindən, hakim dairələrin isə biganəliyindən bəhs edir. Bir sıra ədəbiyyatşünas alimlər “Şikayətnaməni” həm də Azərbaycanda ilk publisistika əsəri, eyni zamanda satiranın ilk qaynağı kimi də dəyərləndirirlər.

Azərbaycan bədii nəsrinin məşhur tədqiqatçılarından Hidayət Əfəndiyev “Şikayətnamə” əsərindəki satiranı düşməni köksündən oxlayan satira adlandırır:

“Bu əsərdə gördüyünüz satira düşməni qəlbindən oxlayan, kəskin, barışmaz, istehzal, ictimai məzmunla ruhlanmış satiradır. Füzuli yaradıcılığının ayrılmaz ünsürü olan ifşaçılıq, tənqid, satira, onun nəzmində daha dərinləşmiş, yeni ictimai məzmun yüksək ictimai keyfiyyət, sarsıdan qüvvət kəsb etmişdir” [2, s. 63].

Satira mövzusu Həsən bəy Zərdabının ilk dəfə Azərbaycan dilində təsis etdiyi “Əkinçi” qəzetində kifayət qədər yer almışdır. Belə ki, Zərdabının özündən başqa “Əkinçi”nin əməkdaşları qəzetə çox sayda satira mövzusunda məqalələr göndərmişlər və Azərbaycanda jurnalistikanın banisi Həsən bəy Zərdabi də öz növbəsində bu nümunələri qəzetdə dərc etmişdir. Lakin hamının bildiyi kimi qəzet cəmiyyəti 2 il fəaliyyət göstərmiş, sonra ermənilərin fitvası ilə çar senzurları tərəfindən bağlanmışdır. Əliyeva Simuzər Əliyulla qızı “Əkinçi” qəzeti ilə bağlı Azərbaycanda ilk satira nümunələrini yaradanları “ilk felyetonistlər” adlandırır və bu olduqca vacib formanın hansı köklərlə bağlı olduğunu söyləyir və folklordan süzülüb gələn şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini felyeton formasının qaynağı hesab edir:

“XIX əsr Azərbaycan felyetonistləri klassik Azərbaycan ədəbiyyatının müsbət ənənələrinə, ədəbiyyatın forma və məzmunca mükəmməlliyinə sadıq qalmaq tələb edirdilər. Onlar felyetonlarda şifahi xalq ədəbiyyatında olduğu kimi ideallığı və maraqlı bədii keyfiyyəti axtarırdılar. Lətifələrdə, hikmətli sözlərdə, atmacalarda və şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində müşahidə edilən yumor, eləcə də böyük Füzulinin, “Şikayətnamə”sində müşahidə edilən kəskin satira və xalqilik ilk Azərbaycan felyetonistləri üçün yaradıcılıq məktəbi idi. Satirada yüngüllük və ideyasızlığı tənqid edən Nəcəfbəy Vəzirov yazırdı: “..... indi yazılan həcvlər məst olan çəkməçi danışığına oxşadığına görə, onları çap etmək olmayır, hətta adam olan kəs onu oxuyanda əti iyrənir”. Öz satirik mahiyyəti və forması etibarilə şifahi ədəbiyyatımızda geniş ölçüdə yayılmış Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə və onların lətifələri felyetonu çox xatırladır. Azərbaycan satirasının, o cümlədən felyeton janrının dərin kökləri xalqın şifahi ədəbiyyatında – folklordadır” [4].

Cəlil Məmmədquluzadə Ömər Faiq Nemanzadə ilə birlikdə 1906-cı ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalını təsis etməyə başlayandan jurnalda cürbəcür müəlliflərin felyetonları işıq üzünə görməkdə idi. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalı Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulana qədər Tiflisdə fəaliyyət göstərmişdir və Azərbaycan sovetləşəndən sonra bu məcmuə, mətbəəsi ilə birlikdə Bakıya köçmüşdür. Məsələn, dahi Üzeyir bəy Hacıbəylinin 1910-cu ildə yaratdığı “O olmasın, bu olsun” musiqili komediyasında “Molla Nəsrəddin məcmuəsi” səhnəsi yoxdur. 1956-cı ildə bu musiqili komediyanın ssenarisini yazan Sabit Rəhman Üzeyir bəyin haqqına girərək orda özündən “Molla Nəsrəddin məcmuəsi” səh-

nəsini uydurmuşdur. Özü də elə fikir formalaşdırmışdır ki, guya 1910-cu ildə məcmuə Bakı şəhərində yerləşirmiş.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı isə yuxarıda qeyd olunduğu kimi Tiflis şəhərində yerləşirdi və Azərbaycanda deyil, müsəlman Şərqinin bir çox ölkələrində, o cümlədən İranda, Türkiyədə, Türkünstanda və s. nüfuz dairəsi qazanmışdı. Belə ki, bu ölkələrdə “Molla Nəsrəddin”i oxuyanlar heç də Azərbaycandakılardan az deyildi.

“Molla Nəsrəddin”in ilk saylarından jurnalla əməkdaşlığa başlayan M.S.Ordubadinin satiraları jurnalın heyranlarını daim özünə çəkmiş, məftun etmiş, dərinəndən düşündürmüş, bəzən ağlatmış, bəzən isə göz yaşını axıtmağa vadar etmişdir. Çünki ədib daim ictimai-siyasi hadisələrin, cürbəcür insan xarakterlərinin, gecə gündüz dindən danışan, əslində dinsiz, imansız münafıqların, hakim dairələrin, azğın çar məmurlarının zülmü ucbatından ah-nalələri ərşə dirənmiş yazıq insanların nəhəng aynası kimi əks etmişdir. Pərvin Hüseynova Ordubadinin satirik yaradıcılığına yığcam, sadə və rəvan cümlələrdə aydınlıq gətirir:

“Milli istiqlal ideyalarının təbliği satirik nəsrə özünəməxsus üslub, sənətkarlıq keyfiyyətləri də gətirmişdir: – Məmməd Səid Ordubadinin satirik nəsrə öz məzmun və forması etibarilə diqqət cəlb edir; bu əsərlərin bəzisi tam nəsr, bəzisi nəsr və nəzmin növbələşməsi şəklində, digərləri isə tam nəzmlə qələmə alınmış, yaxud nəslrlə kiçik giriş verildikdən sonra nəzmlə tamamlanmışdır. Nəslrlə yazılan bu əsərlər əksər hallarda kiçik hekayə təsiri bağışlayır. Məsələn, bu felyetonlarda ən azı iki surət olur, onların mükaliməsi və ya müqayisəsi verilir, xırda süjet daxilində müəllif oxucusunu konkret bir məsələ ətrafında düşünməyə vadar edir. Ən maraqlı məqamlardan biri də həmkarlarını əsərlərinin qəhrəmanına çevirməsidir” [5, s. 168].

M.S.Ordubadi övladlarını meşşan böyüdən, onlara haram yollarla pul qazanmağı tövsiyə edən, zəhmətkeş olmağı, elm-təhsil almağı lazımsız şeylər, batil hesab etməyi öyrədən cahiliyyəti çirkabında özünü bəxtəvər hesab edən, eyni zamanda şeytanın və nəfsinin əsiri olan zehniyyəti zəhərli ataları satiranın qılnc kimi kəsən üsulları ilə rüsvay edir. Ədibin “Balaca felyetonları”ndan birində bu mövzu qabarıq və samballı şəkildə oxucuya çatdırılır:

“Ədəbli fərzəndim! Hər halda insanlar içində ədəbli olub birisi ilə sözü iki min kərə sual etdikdə cavab verməyib ədəbini göstər. Aman əzizim, nəbədə məndən sonra düşmənlərimiz səni yaman dil ilə aldadıb sənə qoyub getdiyim bekarçılıq kimi neməti əlindən çıxaralar. Məndən sonra düşmənlərimiz səni elmə tərgib edəcəklər. Maarifli cocuğum! Olmaya qəbul edəsən? Vəsiyyətimin içində zikr edirəm: insan bir mülkidir, ya bir qitədir, padşahı iki gözdür, göz isə bir ləmə nurdur. Bunların cümləsinin düşməni haman üstə dediyim elmdir. Bir para adamlar deyəcəklər: sənət əxz elə! Məbədə qulaq verəsən! Ömrün qayçısı bir sənətdir” [8, s. 6].

M.S.Ordubadinin bir sıra satiraları beynəlxalq mövzuları əhatə edir. Məlum məsələdir ki, ABŞ, Britaniya, Fransa və s. ölkələr əsrlər boyu əsasən qızıl yataqlarını ələ keçirmək məqsədilə əhalisi bir parça çörəyi daşdan çıxaran, hərbi qüvvəsi olmayan, elm-təhsil ocaqları yox dərəcəsinə olan ölkələri işğal etmiş, həmin ölkələrin əhalisini qətlə qatlamış, bir sözlə talan və viran edərək, həmin ölkələrdə sağ qalan insanları kölə vəziyyətinə gətirmişdir. Ən acınacaqlısı isə odur ki, bu neo-faşist xislətli ölkələr bütün dünyaya özlərini işğal etdikləri ölkələrə guya mədəniyyət apardıqlarını, məktəblər inşa edəcəklərini, onları savadlandıracaqlarını, xəstəxanalar tikəcəklərini, iqtisadiyyatlarını yüksəldəcəyini və s. bəyan edir, şeytan olduqları halda, özlərini dünya ictimaiyyətinə mələk kimi göstərmək istəyirdilər. M.S.Ordubadi bu mövzudan da yan keçməmiş, ABŞ imperialistlərinin, quldarlıq dövründəki insanlıq əleyhinə olan qanunları tətbiq eləyən “qanunvericilər”inin qudurğanlıqlarını nəzm ilə qələmə aldığı “Əlbəttə ki” felyetonu ilə rüsvayi-cahan edir. Lakin ədibi təbii ki, ən çox alman-faşistlərinin Hitlerin rəhbərliyi altında çoxsayda ölkələri xarabazara çevirməyi, 100 milyonlarla günahsız insana qarşı qətlə qatlamaları narahat edirdi. Tarixdən məlumdur ki, Hitler Almaniya Sovet İttifaqına hücum etməmişdən Avropanın əksər ölkələrini işğal eləmişdi. Lakin o dövrdə güclü informasiya vasitələri olmadığından Hitlerin işğalçılıq siyasəti haqqında Sovet ölkəsində məlumat məhdud idi. Məsələ də burasında idi ki, ədibin qeyd etdiyi kimi Hitler Sovet İttifaqına

göndərdiyi cəsuslarına faşistlərin yaxşı, ədalətli olduğunu, işğal etdikləri ölkələrdə əhali ilə yaxşı rəftar etdiklərini və ərzağın bol olması şayiələrini yaymaq üçün təlimat verirdi. Ədib “Canavarsan, canavar” nəzmlə yazdığı felyetonunda Hitlerin iç üzünü, yırtıcı canavar kimi qan axıtmağa, qan tökməyə hərisliyini zəngin poetik lövhələrlə, nəfis mənzərələrlə əks edir:

*“Həvəsin var toxu hər tin başı minlərcə yalan,
Toxu, lakin onu yox bir qara dinarə alan.
Yediyin, içdiyin, axtardığın insan qanıdır,
Səni məhv eylədiyin ölkələr, ellər tanıdır.
Yerə girsən yenə gizlənməyəck zati-südü, n,
Bilir aləm quduz itlərdən alınmış öyüdü. n,
Elə bir fahişəsən yüz kərə vursan da bəzək,
Bir gəlin şəklinə girsən də təzək ki, təzək!
Başqa ad yox, bütün aləm səni cəllad sayır,
Dırnağından o kimin qanlarıdır damcılayır?!
O yalan mərhəmətin, nemətin, ədlinlə sən, n,
Çıxa bilməz bu qız acılıqlar içindən vətənin.
Xalqı aldatmaz o rəngin, o yalan vədələrin,
Bəllidir yer üzünün xalqına dabbaqda dərin.
Sən deyirsən kölələr yurduna dönsün bu cahan,
Qan tökürsən, düşün, ancaq boğacaqdır səni qan” [9].*

1939-1945-ci illər arası faşistlərin törətdiyi qətliamlar nəticəsində çoxsayda ailələr dağılmış, şəhərlər, kəndlər bombardman nəticəsində yandırılmış, əlli milyondan artıq az yaşlı cəcuq kimsəsiz qalmış, bir o qədər də həlak olmuşdur. Sovetlər dönəmində bu barədə yazıçılar, şairlər tərəfindən çoxlu əsərlər yazılmış, sənədli, bədii filmlər çəkilmiş, televiziyə kanallarında verilişlər hazırlanmışdır. Lakin əfsuslar olsun ki, Sovet dağılandıqdan sonra bu qanlı tarix zaman-zaman unudulmağa başlamış, xalq cəbhəsinin hakimiyyətdə olan vaxtında isə iş o yerə gəlmişdi ki, həmin müharibədə iştirak eləyənlərin “rus torpaqlarını” azad etmək uğrunda canlarını fəda etdikləri mənasız hesab edilmiş, bəzi hallarda isə qaniçən Hitleri “məsbət sərkərdə” kimi xarakterizə etmişlər. Təəssüflər olsun ki, indinin özündə də həmin müharibə barədə orta məktəblərdə, televiziyə kanallarında, internet səhifələrində, qəzet-jurnallarda demək olar ki, söhbət açılmadığından yeniyetmələr, gənclər, cavanlar, hətta orta yaşlı insanlar Hitlerin kim olduğunu bilmir, onun nə qədər yırtıcı ruhlu, qəddar, başkəsən olduğundan xəbərləri yoxdur.

M.S.Ordubadinin məhz bu nəzmlə yazılmış feleytonu isə Hitlerin və faşistlərin kimliyi-ni ətraflı şəkildə bəyan edən zəngin bir əsərdir ki, əgər indiki və gələcək nəsillər bu əsəri tək-cə bir dəfə oxusalar, Hitlerin və onun cəllad ruhlu əsgərlərinin nə qədər insanlıqdan uzaq, insani keyfiyyətlərdən məhrum, qan tökməkdən, qan axıtmaqdan həzz alan, mənəviyyatı çirkin olduğunu bilərlər.

M.S.Ordubadi “Hitler cənnətində” nəzmlə yazdığı felyetonunda Hitlerin xalqlara tətbiq etdiyi cəhhənəm atəşinin əvəzinə Almaniyada nəşr olunan “Kölnişə Zaytunq” qəzetində alman xalqına cənnət vəd etdiyi, ərzaq normasının yenidən azalması zamanı təlaş və təşvişə düşməyə lüzum yoxdur” məqaləsini ifşa edərək, hətta alman xalqının Hitlerin iyrənc siyasəti nəticəsində hansı məşəqqətlərə düşər olduğunu göz önünə gətirir:

*“Hər nə ağın buyursa, əmrə itaət eylə!
Mümkün qədər çox işlə, az ye, qənaət eylə!*

*Çox torpaq aldıq amma yoxdur çörəkdən əsər,
Yağ yox, penir yox, aş yox, amma yanımış xərəbələr var.*

*Anbarda yağlı vədə, ərzağımız yalanlar...
Narazılıq nə lazım, al ye, kifayət eylə.*

*Hazırlanıb sizinçin bu qanlı hərbi, bu meydan,
Hər yanda çağlayır qan, ölür minlərcə insan.
Qarnın ac isə sən də Hitler kimi axıt qan,
Bir qab içib o qandan vicdanı rahat eylə.*

*Başdan-başa qırılsa, məhv olsa kütlə, millət,
Qalmaz yeyənlər, artar ölkəndə nazü-nemət.
Bax, səndən ötrü Hitler yaratdı böylə cənnət,
Dollan meyitlər içrə, qanda səyahət eylə” [11].*

İşin elmi nəticəsi. Göründüyü kimi M.S.Ordubadinin istər nəsrə, istərsə də nəzmlə qələmə almış olduğu felyetonları bütün dünyanın sıxıntılarını, zülmə məruz qalmış insanların dərdlərini, azğınlaşmış, quduzlaşmış qaniçənlərin insanlıqdan uzaq yırtıcılıq xüsusiyyətlərini və s. əhatə edir. Bu da öz növbəsində onun göstərisidir ki, ədib bütün bəşər övladının sülh, əmin-amanlıq içində yaşamağını arzulamış, bütün millətlərin, xalqların xoşbəxt olmasını istəmişdir. Bu da öz növbəsində M.S.Ordubadını bir Azərbaycan ziyalisinin siması kimi dəyərləndirməyə əsas verir.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə Məmməd Səid Ordubadinin müxtəlif mövzularda yazılan publisistik yazıları, felyetonları öyrənilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: “Məmməd Səid Ordubadinin bədii publisistikası və felyetonları” adlanan bu məqalə Məmməd Səid Ordubadi yaradıcılığı, publisistika, felyeton, satira janrı ilə maraqlanan hər kəs üçün maraqlı ola bilər. Məqalədən müəllim və tələbələr yararlanı bilər.

Ədəbiyyat

1. Axundova, G. Məmməd Səid Ordubadi “Molla Nəsrəddin” yolunda / URL: <https://edebiyat.az/proza/716-axundova-gulnar-memmed-sed-ordubad-molla-nesreddin-yolunda.html>
2. Əfəndiyev, H. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən / H.Əfəndiyev. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1963. – 263 s.
3. Əhməd, V. Salatın Əhmədlinin bədii publisistikası / V.Əhməd. – Bakı, – 2019. – 172 səh.
4. Əliyeva, S.Ə. Azərbaycan ədəbiyyatında felyeton ənənəsi / URL: [https://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyat/2019/02/761674\(meqale\).pdf](https://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyat/2019/02/761674(meqale).pdf)
5. Hüseynova, P.A. XX yüzilliyin əvvəlləri Azərbaycan satirik nəsrində milli isteqlal ideyalarının bədii əksi: / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dis./ – Bakı, – 2021. – 178 s.
6. Məhəmməd Füzuli. Şikayətnamə / URL: <https://az.wikisource.org/wiki/Şikayətnamə>
7. Ordubadi, M.S. Acığan // – Bakı: Molla Nəsrəddin jurnalı, – 1911. №18. – s.6.
8. Ordubadi, M.S. Balaca felyetonları // – Bakı: Molla Nəsrəddin jurnalı, – 1906. № 16. – s.6-7.
9. Ordubadi, M.S. Canavarsan, canavar // Ədəbiyyat qəzeti. – 1941, 19 oktyabr. № 37.
10. Ordubadi, M.S. Dərd // – Bakı: Molla Nəsrəddin jurnalı, – 1910. № 17. – s.7.
11. Ordubadi, M.S. Hitler cənnətində // Ədəbiyyat qəzeti. – 1941, 10 oktyabr. № 36.
12. Ordubadi, M.S. Veyillər // – Bakı: Molla Nəsrəddin jurnalı, – 1907. № 24. – s.7.

S.G.Ibrahimli

Artistic Publicistics and Humorous Essays by Mammad Said Ordubadi **Summary**

Artistic publicistics of Mammad Said Ordubadi covers all branches of his comprehensive creativity. His artistic publicistics is deeply related to the life of people. His artistic prose; novels, narratives, stories,

essays, librettos, translations, poetry works, poems, poetry stories, documentary essays, memories, memorandums, autobiographic writings, as well as, articles, satirical poems, humorous essays are the best samples of artistic publicistic.

M.S.Ordubadi the real Azerbaijani publicist. As its confirmation, we can find his wishes and desires that run as a main thread throughout his life of creativity. In his all large-scale works and short works more than 6 thousands the “Azerbaijanism” idea distracts us in a good way like a brilliant line and we can see the fact that the writer wants the people’s well being to be increased, the people to be happy, to be educated, to stand in the same line with the leading nations of the world in his handwriting full of undeniable facts. The writer has served his people for 60 years without expectation. Moreover, during that period, we are witnessing that he works only and only for the increasing of welfare of his people, not for receiving five-room apartments in the center of Baku city, new model cars, cottage full of fruit trees by the Caspian Sea, orders medals, and awards, as well as, to be praised in the press like some sycophantic writers and poets.

Key words: *Mammad Said Ordubadi, humorous essay, publicistics, “Molla Nasraddin” magazine, satire*

С.Г.Ибрагимли

Художественная публицистика и фельетоны Мамеда Саида Ордубади

Резюме

Художественная журналистика Мамеда Саида Ордубади охватывает все стороны его многогранного творчества. Его творческая известность связана с участием в общественной жизни. Художественное наследие писателя: романы, повести, рассказы, очерки, либретто, переводы, стихотворные произведения, поэмы, стихотворные рассказы, документальные фильмы, мемуары, мемуары, автобиографические сочинения, а также статьи, сатирические стихи, фельетоны являются лучшими образцами литературной публицистики.

М.С. Ордубади – истинный азербайджанский публицист. В его более чем 6000 больших и малых произведениях идея «азербайджанства» в хорошем смысле ослепляет наши глаза, как яркая линия, и мы становимся свидетелями стремления писателя видеть рост благосостояния, счастья и образованности своего народа, видеть его в ряду с ведущими народами мира. Писатель безвозмездно служил своему народу в течение 60 лет, работал для улучшения благосостояния своего народа, пропаганды его культуры.

Ключевые слова: *Мамед Саид Ордубади, фельетон, публицистика, журнал «Молла Насреддин», сатира*

Rəyçi: filol.e.d., prof. V.Əhməd

Redaksiyaya daxil olub: 13.11.2024

M.S.QƏDİROVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi

e-mail: melahet.soltanqizi@gmail.com

: <https://orcid.org/0009-0000-6539-7369>

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
(Bakı şəh., H.Cavid pr., 117)

10.62021/0026-0028.2024.4.157

ÇAĞDAŞ DÖVRÜMÜZDƏ AZƏRBAYCAN-BELARUS ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ

Xülasə. Məqalə Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə Azərbaycan-Belarus ədəbi əlaqələri mövzusunda. Azərbaycan və Belarus prezidentlərinin qarşılıqlı işgüzar səfərləri bu iki respublika arasında həm iqtisadi, həm mədəni, həm də ədəbi əlaqələrin inkişafına səbəb olmuşdur. Yaxın bir neçə il ərzində Belarus yazıçılarının əsərləri Azərbaycanda, Azərbaycan yazıçılarının bədii yaradıcılığı isə Belarusiyada tərcümə olunaraq kütləvi tirajlarla nəşr olunmuşdur.

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan-Belarus ədəbi əlaqələri güclənmiş, iqtisadi, mədəni və elmi əlaqələr xeyli genişlənmişdir. Azərbaycanın Belarusla qarşılıqlı əməkdaşlığı ölkəmizin xarici dövlətlərlə olan yeni münasibətlərinin, bərabər hüquqlu suveren dövlətlərin dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin parlaq nümunəsi, beynəlxalq məsələlərdə bərqərar olmuş yeni siyasi-iqtisadi və milli ideoloji təfəkkürün ifadəsidir. Bu münasibətlərin hərtərəfli inkişafında respublikamıza gələn belarusiyalı alimlərin, yazıçı və publisistlərin xüsusi əməyi vardır. Onların bir qismi vətənə döndükdən sonra Belarusun müxtəlif mətbuat orqanlarında ölkəmizin bugünkü vəziyyəti, iqtisadiyyat, mədəniyyət sahəsində qazanılan uğurlar barəsində, burada tanış olduqları və qarşılıqlı fikir mübadiləsi etdikləri azərbaycanlı alim, yazıçı və mədəniyyət xadimləri ilə görüşləri haqqında məqalələr, publisistik yazılar, очерк və reportajlar nəşr etdirir. Azərbaycana aid səfər təəssüratları və bədii nümunələri qələmə alırlar.

Açar sözlər: müstəqillik, ədəbi əlaqələr, tərcümə, poeziya, nəsr, yazıçı, dünya mədəniyyəti

Dövlətlər arasında ədəbi əlaqələrin genişlənməsinin əsas səbəblərindən biri yazıçıların, şairlərin qarşılıqlı səfərləri, səyahət zamanı yol qeydləri, səfər təəssüratları, gözdikləri, gördükləri ölkə haqqında şeir, очерк və publisistik yazılar qələmə almasıdır.

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan-Belarus ədəbi əlaqələri xeyli genişlənmişdir. Azərbaycanın Belarusiya respublikası ilə qarşılıqlı əməkdaşlığı ölkəmizin xarici dövlətlərlə olan dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin parlaq nümunəsidir. Ədəbi əlaqələrin hərtərəfli inkişafında respublikamıza gələn belarusiyalı alimlərin, yazıçı və publisistlərin xüsusi əməyi vardır. Onların bir qismi vətənə döndükdən sonra Belarusiyanın müxtəlif mətbuat orqanlarında ölkəmizin bugünkü vəziyyəti, iqtisadiyyat, mədəniyyət sahəsində qazanılan uğurlar barəsində, burada tanış olduqları və qarşılıqlı fikir mübadiləsi etdikləri azərbaycanlı alim, yazıçı və mədəniyyət xadimləri ilə görüşləri haqqında məqalələr, publisistik yazılar, очерк və reportajlar nəşr etdirir. Azərbaycana aid səfər təəssüratları və bədii nümunələri qələmə alırlar.

Müstəqillik dövrünə qədər – SSRİ dövründə Azərbaycan-Belarus ədəbi əlaqələrinin inkişafına təkan verən bir sıra dəyərli bədii nümunələr yüksək səviyyədə Azərbaycan və belarus dillərinə tərcümə olunmuşdur. Yazıçıların qarşılıqlı işgüzar səfərləri, Belarusiyada Azərbaycan, Azərbaycanda Belarus ədəbiyyatı və mədəniyyəti günlərinin keçirilməsi, Yazıçıların qu-rultaylarının çağırılması, həmin qurultaylarda bədii ədəbiyyatların tərcüməsi məsələləri haqqında xüsusi müddəaların qərar şəklində qəbul olunması, SSRİ adlı İttifaqın idarəetmə proqramına daxil olan, sistemli şəkildə həyata keçirilən hadisələr idi.

İki müstəqil dövlətlər kimi Azərbaycanla Belarusiya arasında əməkdaşlığın müasir mərhələsi öz rəsmi başlanğıcını 11 iyun 1993-cü il tarixindən götürür. Həmin tarixdən etibarən iki

ölkə arasında diplomatik münasibətlərin əsası qoyulmuşdur. Ötüb keçən bu zaman ərzində ikitərəfli münasibətlərin möhkəm ənənələri – səmimilik, etibarlılıq, dostluq və qarşılıqlı mədəni münasibətlər üzərində qurulmuşdur.

Mövcud Belarus-Azərbaycan əməkdaşlığının fundamental əsasını ulu öndərimiz Heydər Əlirza oğlu Əliyev qoymuşdur. O, Belarus Respublikasının Prezidenti Aleksandr Qriqoryeviç Lukaşenko ilə iki gənc dövlət arasında qarşılıqlı münasibət yaradaraq qardaş xalqlar arasında dostluq ənənələrinin əsasını qoymuşdur.

Azərbaycan-Belarus münasibətlərinin davamlı inkişafı Azərbaycan Prezidenti İlham Heydər oğlu Əliyevin dəstəyi olmadan mümkün ola bilməzdi. Məhz onun böyük səyi nəticəsində iki ölkə arasında əməkdaşlıq inkişaf edərək genişlənmişdir.

2008-ci ildə Belarusiyada N.Zenkoviçin belarus dilinə tərcümə edilmiş “Heydər Əliyev: taleyin ziqzağı” (“Гейдар Алиев: зигзаги судьбы”) adlı kitabı nəşr edilmişdir.

Azərbaycan-Belarus Dostluq və Əməkdaşlıq Cəmiyyəti mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafına əhəmiyyətli töhfə verir. Bu qeyri-formal təşkilat 2009-cu ildə yaradılmışdır. Buraya Azərbaycanın elm, mədəniyyət, incəsənət, təhsil və biznes dairələrinin nümayəndələri daxildir. Bu cəmiyyətə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədri, görkəmli azərbaycanlı alim, akademik Arif Mehdiyev rəhbərlik edir. Cəmiyyətin aktiv fəaliyyəti Belarus rəhbərliyi tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Bu səbəbdəndir ki, cəmiyyətin 4 üzvü (Arif Mehdiyev, Ziyad Səmədzadə, Zərifə Salahova və Xanlar Fətiyev) Belarusiya dövlət mükafatlarına layiq görülmüşdür.

2009 və 2010-cu illərdə Dostluq və Əməkdaşlıq Cəmiyyətinin üzvü və Bakı Miniatur Kitab Muzeyinin yaradıcısı Zərifə Salahovanın təşəbbüsü və bilavasitə iştirakı ilə Belarusiyanın Milli Kitabxanasında miniatur kitabların sərgisi təşkil edilmişdir. Muzey öz növbəsində Belarusa həsr olunmuş kitabların təqdimatını da keçirmişdir.

Həmin cəmiyyət vasitəsilə reallaşdırılmış əhəmiyyətli layihələrdən biri 2010-cu ildə Bakı Slavyan Universitetində Belarus Dili və Mədəniyyəti Mərkəzinin açılması olmuşdur. Maksim Tank adına Belarus Dövlət Pedoqoji Universitetinin, Belarus Respublikasının Azərbaycandakı Səfirliyinin birgə səyi nəticəsində yaradılmış Belarus Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi 2010-cu il 04 iyunda Belarus Respublikasının prezidenti Aleksandr Lukaşenko tərəfindən təntənəli şəkildə açılmışdır.

Azərbaycan-Belarus ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafında böyük rolu olan bu mərkəzin əsas vəzifəsi Azərbaycan və Belarusiya arasında mədəni əlaqələri geniş inkişaf etdirmək, gənclərin hər iki ölkənin mədəniyyətinə, təhsilinə, maarifinə və elminə marağı artırmaqdır. Mərkəz müasir avadanlıqlarla təchiz edilmişdir. Mərkəzdə metodik vəsaitlər, Belarusiya Respublikasının mədəniyyəti və tarixi haqqında məlumatlar, Belarusiyanın məşhur yazıçılarının ədəbi əsərləri və bəstəkarların musiqi əsərlərindən ibarət olan zəngin kitabxana toplanılmışdır.

Mərkəzdə Belarusiyanın milli bayramlarına həsr olunmuş tədbirlər, məşhur belarus yazıçı və şairlərinin il dönümü və yaradıcılıq gecələri keçirilir. Mərkəzdə həmçinin “Mənim irsim” adlı guşə fəaliyyət göstərir. Burada belarus xalqının milli geyimi, məişəti və adət-ənənələri ilə tanış olmaq olar.

Mərkəz Azərbaycanda Belarus Respublikasının Səfirliyi, “Azərbaycan-Belarus” Əməkdaşlıq və Dostluq Cəmiyyəti və Belarusiyada Maksim Tank adına Belarus Dövlət Pedoqoji Universitetində fəaliyyət göstərən “Azərbaycan dili və Mədəniyyəti Mərkəzi” və “Azərbaycan Cəmiyyətləri Konqresi” ilə sıx əməkdaşlıq edir.

2011-ci ildən başlayaraq bu mərkəzdə belarus dilinin tədrisi aparılır. Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı analoji mərkəz M.Tank adına Belarus Pedaqoji Universitetində açılmışdır. Bu iki mərkəz tələbələrə və qonaqlara Belarus və Azərbaycan xalqının özünəməxsus milli mədəniyyətləri ilə tanış olmağa çox əhəmiyyətli imkan yaradır.

İki müstəqil ölkənin teatr kollektivləri arasında da əməkdaşlıq geniş şəkildə inkişaf etməkdədir. 2011-ci ildə Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrı ilə Belarus

Milli Akademik Böyük Opera və Balet Teatrı arasında əməkdaşlıq haqqında memorandum imzalanmışdır. Hər il Belarus və Azərbaycanın onlarla səhnə ustası, dirijor, aparıcı aktyor və baletmeystrləri uğurla qastrol səfərlərinə gedirlər. Belarus Respublikasının Milli Akademik Böyük Opera və Balet Teatrında Qara Qarayevin “Yeddi gözəl” baletinin səhnəyə qoyulması əlamətdar bir hadisə idi. Tamaşanın uğuru nəinki Belarusda Azərbaycan musiqisinə, həm də bütövlükdə Azərbaycana marağı artırmışdır.

Azərbaycan və Belarus xalqlarının möhtəşəm dostluq festivalları olan “mədəniyyət günləri” qarşılıqlı olaraq hər iki ölkədə keçirilir. 2007-ci və 2013-cü illərdə Belarusiyada “Azərbaycan mədəniyyəti günləri”, 2008-ci və 2012-ci illərdə isə Azərbaycanda “Belarus mədəniyyəti günləri” keçirilmişdir.

Azərbaycan nümayəndələri müntəzəm olaraq Belarusun təşkil etdiyi “Listopad” (“Листопад”), “Vitebskdə Slavyan bazarı” (“Славянский базар в Витебске”), “Dostluq çəlgəngi” (“Венок дружбы”), “Ağ çadır” (“Белая вежа”), Yuri Başmet Festivalı kimi beynəlxalq tədbirlərdə iştirak edirlər.

Müstəqil Azərbaycan və Belarus Respublikaları arasında ədəbi əlaqələr də xeyli inkişaf etmişdir. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin katibi Ç.Abdullayev Belarus Yazıçılar Birliyinin qurultayında iştirak etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Belarus Respublikasındakı sabiq səfiri İ.Vahabzadə Belarus Yazıçılar Birliyinin üzvü seçilmişdir. O həmçinin Belarus Yazıçılar Birliyinin orqanı olan “Ağ çadır” (“Белая вежа”) jurnalının redaksiya heyətinin üzvü seçilmişdir.

2011-ci ildə nəşr olunan “XX əsr dünya ədəbiyyatı antologiyası” kitabının III cildində Belarus yazıçısı Vasil Bıkovun “Estafet” adlı hekayəsi dərc olunub [1, s. 69-76]. Hekayəni Azərbaycan dilinə Nəriman Əbdülrəhmanlı tərcümə etmişdir.

2013-cü ildə Belarus yazıçısı Ales Karlyukeviçin “Dələ inşa yazır” adlı kiçik məktəbyaşlı uşaqlar üçün nağıllardan ibarət kitabı S.Nuruqızı tərəfindən rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Kitabın rəssamı M.Mitskeviçdir [2, s. 85].

2015-ci il 23 may tarixində “525-ci qəzet”də İsfəndiyar Vahabzadənin tərcüməsində Belarus xalq şairi Yanka Kupalanın “Ulduzlar”, “Kədərliyəm, ya Rəbbim!”, “Xoşbəxtlik” adlı şeirləri dərc olunub.

2015-ci ildə “Azərbaycan” jurnalının 12-ci sayında Belarus yazıçısı Ales Badakin “İdeal oxucu” adlı (səh. 133-141) hekayəsi dərc olunub. Həmin ildə Belarus yazıçısı Ales Karlyukeviçin “Şuburşunun macəraları”(kiçik məktəbyaşlı uşaqlar üçün) adlı kitabı S.Nuruqızı tərəfindən rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunub.

Dünyaca məşhur Belarus yazıçısı, ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Svetlana Aleksiyeviç dünyada çox nüfuzlu bir yazıçı olmasına baxmayaraq, onun əsərləri yalnız Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə dilimizə tərcümə olunmuşdur. “Müharibənin qadın olmayan üzü” romanı 2016-cı ildə Əyyub Qiyas tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq “Qanun” nəşriyyatında işıq üzü görmüşdür [3, s. 400]. Elə həmin il yazıcının “Sonuncu şahidlər” adlı əsəri Kifayət Haqverdiyeva tərəfindən dilimizə tərcümə olunaraq (rus dilindən tərcümə) nəşrə verilmişdir [4, s. 316].

Müstəqillik dövründə eyni zamanda Svetlana Aleksiyeviçin əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatşünasları tərəfindən araşdırılaraq təhlilə cəlb olunmuşdur. “Azərbaycan” jurnalının 2016-cı il 03 sayında Qazi Vahidin “Qırıq talelərin pəzl tablosu”adlı məqaləsi dərc olunmuşdur. Müəllif məqalədə Belarus yazıçısı 2015-ci ildə Nobel mükafatına layiq görülmüş Svetlana Aleksiyeviç və onun “Vremya cekond xend” kitabı ilə bağlı düşüncələrini paylaşır. Müəllif əsəri geniş təhlil edir [5, s. 139-144].

“Ədəbiyyat qəzeti”nin 2016-cı il 13 avqust tarixli sayında (səh. 24-25) Minsk Yazıçılar Birliyinin sədri Ales Karlyukeviçin filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İradə Musayeva ilə müsahibəsi dərc olunmuşdur. “Əlinizlə insan nəbzini tutun” adlı həmin müsahibədə məşhur Belarus yazıçısı Svetlana Aleksiyeviçin “Müharibənin qadın olmayan üzü” adlı əsəri müzakirə olunur (İ.Musayeva “Əlinizlə insan nəbzini tutun”, “Ədəbiyyat qəzeti”, 2016, 13 avqust, səh. 24-25). Həmin ilin 03 oktyabr tarixində “Bizim yol” qəzetində Minsk Yazıçılar Birliyinin

sədri Ales Karlyukeviçin ədəbiyyatşünas alim İradə Musayeva ilə “Nobelçilərin əksəriyyəti publisist yazarlardır” adlı müsahibə dərs olunub (İradə Musayeva. “Nobelçilərin əksəriyyəti publisist yazarlardır” // “Bizim yol”, 2018, 03 oktyabr səh.13).

2017-ci il “Qobustan sənət toplusu” adlı dərginin 01 sayında (səh. 33-95) Belarus yazıçısı Vasil Bıkovun axır sözü: “Müharibə nə tez yaddan çıxdı?!” adlı mətn dərc olunub. Elə həmin il “Azərbaycan” jurnalının 06 sayında Belarus şairi Tatyana Sivetsin “Bakı” adlı poeması dərc olunmuşdur. Poemanı Azərbaycan dilinə Könül Arif tərcümə etmişdir. Şairə həmin poemada Azərbaycana – Bakıya səfəri zamanı bu xalqın nə qədər mehriban, səmimi, qonaqpərvər olduğundan danışır. Gördüklərini, daxilən yaşadıklarını, Qubada ermənilər tərəfindən törədilən soyqırım nəticəsində diri-diri gömülən insanların sür-sümüklərini seyr edərkən belarusların da qanlı-qadalı müharibələrdən yan keçmədiyini, müharibənin qara buludlarının zaman-zaman onun ölkəsini də bürüdüyünü xatırladır. Bəlkə, hələ dünyada nə qədər belə tanımadığımız, bilmədiyimiz qəbiristanlıqlar var ki, onların üzərində neçə-neçə tikintinin bünövrəsi qoyulur [6, s.105-112].

Həmin ilin 26 iyul tarixində “Mütərcim” nəşriyyatı tanınmış Belarus yazıçıları Nikolay Çergineç, Ales Badak və Georgi Marçukun kitablarını Azərbaycan dilində çap edib. Kitablari tanınmış ədəbiyyatşünas, yazıçı və tərcüməçi Kamran Nəzirli Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Nikolay Çergineçin “Oğullar” adlı kitabına yazıçının eyni adlı romanı daxil edilib. O həm də tanınmış siyasətçi, Belarus Ali Məclisinin deputatıdır, əməkdar incəsənət xadimidir. Çergineç Belarus ədəbiyyatına ilk dəfə olaraq milis detektivi janrını gətirib, bir neçə kinossenari və teatr tamaşasının müəllifi, Beynəlxalq Yazıçılar Cəmiyyətinin, Rusiya və Belarus Yazıçılar İttifaqlarının həmsədridir. Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq oxuculara təqdim olunan “Oğullar” romanı mənasız “əfqan müharibəsi”ndən bəhs edir; bu müharibədə iştirak edən yazıçı həm əfqan-sovet döyüşçülərinin dostluğunu, həm də gözüyaşlı sovet analarının iztirab və qayğılarını qələmə alıb.

Ales Badakın hekayələr kitabına onun son illər yazdığı “Görüntünün o biri üzü”, “İdeal oxucu”, “Yağışdan qurtulan gün” və digər hekayələri daxil edilib. Hekayələr bundan əvvəl Azərbaycan mətbuatının müxtəlif ədəbi dərgilərində dərc olunmuşdu.

Georgi Marçukun “Qorın çayının adamları” adlı kitabında isə tanınmış yazıçının etüd və hekayələri yer alıb. Onu da qeyd etmək istərdim ki, Georgi Marçuk iki dəfə Nobel mükafatına nominatların siyahısına daxil olub.

Rus mühacirlərinin ABŞ-da nəşr etdirdiyi “Noviy jurnal” adlı ədəbi-publisistik dərgidə 2018-ci ilin mart ayında 2015-ci ilin Nobel mükafatçısı Svetlana Aleksiyeviçlə “Biz gələcəyə hazır deyilik” adlı müsahibə dərc edilib. Nadir Qocabəyli “Ədəbiyyat qəzeti”nin 2018-ci il 30 iyun (səh.09) tarixli sayında Svetlana Aleksiyeviçlə olan həmin müsahibəni tərcümə edərək oxucuların diqqətinə çatdırmışdır.

“Kaspi” qəzetinin 2019-cu il 28-30 sentyabr (səh. 15) tarixli sayında Fəridə Uğurun “Müharibənin qadın olmayan üzü” adlı məqaləsi dərc olunmuşdur. Məqalə Belarus yazıçısı Svetlana Aleksiyeviçin eyni adlı romanı haqqında ədəbiyyatşünasın düşüncələrindən ibarətdir.

2019-cu il 10 yanvar tarixində (səh.15) “Palitra” qəzetində “dünyanın 100 dilinə tərcümə olunmuş kitab Mərkəzi Elmi Kitabxanaya hədiyyə edilib” adlı məlumat dərc edilib. Məlumatda deyilir ki, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) Mərkəzi Elmi Kitabxanasına (MEK) Belarus İnformasiya Nazirliyinin “Petrus Brovka adına Belarusiya Ensiklopediyası” nəşriyyat evindən şair Yanka Kupalanın “O gələn kimdir?” kitabı hədiyyə edilib.

Şeirin 100 dilə tərcüməsi və bir orijinal mətni zəngin poliqrafik üslubda nəşr edilib. Kitabda Xalq şairinin həyatına və yaradıcılığına müraciət edən belaruslu və xarici rəssamların əsərləri əks olunub. Şeir 1905-1907-ci illərdə yazılması ehtimal olunur. Burada Yanka Kupala inqilabdan əvvəl Belarus xalqının obrazını təcəssüm edib. Şeir 1905-1907-ci illərdə yazılması ehtimal olunur. Burada Yanka Kupala inqilabdan əvvəl Belarus xalqının obrazını təcəssüm edib. Şeir 1905-1907-ci illərdə yazılması ehtimal olunur. Burada Yanka Kupala inqilabdan əvvəl Belarus xalqının obrazını təcəssüm edib.

Qeyd edək ki, Mərkəzi Elmi Kitabxananın fondlarında Belarus xalq şairi Yanka Kupalanın müəllifi olduğu 9, haqqında yazılan 6 kitab mühafizə olunur. MEK-in Nadir Kitab Fon-

dunda miniatür nəşrlər kolleksiyasından ən balaca kitab Yanka Kupalanın 1967-ci ildə nəşr edilmiş şeirlər toplusudur.

2019-cu il 11 fevral tarixində Bakı, REPORT.AZ İnformasiya agentliyinin verdiyi məlumata görə, Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzinin milli ədəbiyyatın beynəlxalq aləmdə tanındılması və təbliği istiqamətində ərsəyə gətirdiyi Belarus dilində “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası – Poeziya” kitabı XXVI Minsk Beynəlxalq Kitab sərgisində təqdim edilib. Tədbirdə kitabı tərcümə etmiş şair tərcüməçilər – Naum Qalperoviç, Tatyana Sivets, Yuliya Aleyçenko və Valeriya Sarotnikin çıxış edərək bu dəyərli ədəbiyyatın nəşrinin Azərbaycan-Belarus ədəbi əlaqələrinin inkişafında böyük əhəmiyyətindən danışıblar.

Kitaba müasir Azərbaycan poeziyasının Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq, Rəsul Rza, Əli Kərim, Bəxtiyar Vahabzadə, Nəriman Həsənzadə, Məmməd Araz, İsa İsmayilzadə, Ələkbər Salahzadə və digər bu kimi parlaq simalarının şeirləri toplanıb.

Azərbaycanın tanınmış ziyalı, şair Çingiz Əlioğlu Belarus Yazıçılar Birliyinin üzvüdür. Şair bir neçə il öncə ədəbiyyata töhfələrinə görə, qurum tərəfindən ordenlə təltif olunub. Daha sonra prezident Aleksandr Lukaşenkonun əmri ilə iki ölkə arasında mədəni və humanitar əlaqələrin inkişafına, Belarus mədəniyyətinin və ədəbiyyatının təbliğinə, informasiya və mətbuat sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın möhkəmlənməsinə sanballı töhfəsinə görə, “Fransisk Skorina” medalı ilə təltif olunub. Bundan əlavə, Belarusda bir neçə mətbuat orqanının redaksiya heyətinin üzvü olan Ç.Əlioğlunun bu dövr ərzində həmin ölkədə üç kitabı nəşr olunub.

Hal-hazırda ölkələr arasında ədəbi əlaqələrin genişlənməsində mühüm işlər görən Nazirlər Kabineti yanında Tərcümə Mərkəzi fəaliyyət göstərir. Səlim Babullaoğlunun rəhbərliyi ilə AYB-nin Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzi bu istiqamətdə diqqətəlayiq işlər görmüşdür.

Bu gün Azərbaycan poeziyasında dünya poeziyasının nailiyyətlərindən geri qalmayan hadisələr baş verir. Müxtəlif yaş qruplarına aid istedadlı yazarlarımız var. Onlar çağdaş şeirin ən önəmli çağırışlarına cavab verən poetik nümunələr yaradırlar. Ən əsası odur ki, bütün dünya ölkələrində və aparıcı dillərdə çap edilməsi və yayılması üçün Azərbaycan şeirinin çox maraqlı nümunələri var. Onlar əvvəlkindən daha artıq parlaqlıqla dünya ədəbiyyatı dərgilərində çap olunurlar.

Çünki ədəbiyyat sərhəd tanımır. Ədəbiyyat nə qədər geniş ərazidə tanınarsa, yazıçılar nə qədər bir-birlərinə bələd olarlarsa, hesab edirəm ki, düşüncə adamının birliyi dünyada gedən mənfi proseslərə əks yön verə bilər. Çünki ədəbiyyatın auditoriyası böyükdür. Və bu bütövlükdə global düşüncəyə təsir edə bilər. Yazıçılar Birliyinin Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzinin, qurumun öz xətti, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin vasitəsilə, Nazirlər Kabineti yanında Tərcümə Mərkəzinin xətti ilə bu cür əlaqələr həyata keçirilir.

Elmi nəticə. Son nəticə olaraq belə qeyd etmək istərdim ki, çağdaş dövrümüzdə Azərbaycan-Belarus ədəbi əlaqələri geniş vüsət almışdır. Həm poeziya, həm də nəsr əsərləri muntəzəm olaraq Azərbaycan mətbuatında işıqlandırılır və müasir dövrümüzün əsas tərcüməçiləri Kamran Nəzirli, Əyyüb Qiyas, Kifayət Haqverdiyeva bu sahədə böyük səy göstərirlər.

Elmi yenilik. XXI əsrin birinci rübündə belarus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunan əsərlər, Belarusyada Azərbaycan mədəniyyəti günlərinin keçirilməsi, Azərbaycan ədəbiyyatının antologiya şəklində Belarusyada çap olunması, qarşılıqlı görüşlər, ədəbi əlaqələr bu gün də geniş şəkildə davam etdirilir.

Tətbiqi əhəmiyyət. Bu gün Azərbaycan-Belarus ədəbi əlaqələri mövzusunun artıq elm sahələrində tətbiqi, bu mövzuda həm namizədlik, həm də doktorluq dissertasiyalarının yazılması işlərinə başlanılmışdır. Bu da onu göstərir ki, uzun illərdən bəri davam edən ədəbi əlaqələr hərtərəfli inkişafdadır.

Ədəbiyyat

1. Dünya ədəbiyyatı. Antologiya. / tərcümə ed. Ç.Əlioğlu, tər. ed. və redaktor U.Rəhimov. – Bakı: Avrasiya Press, – 2010. – c.1. – 436 s.

2. Karlyukeviç, A. Dələ inşa yazır / A.Karlyukeviç. – Bakı: Təhsil, – 2013. – 85 s.
3. Aleksiyeviç, S. Mühəribənin qadın olmayan üzü / S.Aleksiyeviç. – Bakı: Qanun, – 2016. – 400 s.
4. Aleksiyeviç, S. Sonuncu şahidlər / S.Aleksiyeviç. – Bakı: TEAS Press, – 2016. – 316 s.
5. Vahid, Q. Qırıq talelərin pəzlə tablosu // – Bakı: Azərbaycan jurnalı, – 2016. №3, – s. 139-144.
6. Sives, T. “Bakı” (poema) // – Bakı: Azərbaycan jurnalı, –2017. №6, – s. 105-112.

M.S.Gadirova

Azerbaijani-Belarusian Literary Relations During the Period of Independence Summary

The article speaks about the Azerbaijani-Belarusian literary relations during the independence period of Azerbaijan Republic. Mutual official visits of each presidents, Azerbaijan and Belarus, stimulated the development of economic, cultural and literary relations between two republics. In few years, the works of Belarusian writers have been translated into Azerbaijani, and the works of Azerbaijani writers have been translated into Belarusian and published in mass scale in Belarus.

In the early 21st century, since Azerbaijan gained its independence literary relations have been strengthened and economic, cultural and scientific branches have expanded.

Interaction of Azerbaijan with the Republic of Belarus is a bright example of new relations, friendship of sovereign states of equal rights of our republic with foreign countries. And it's the reflection of new economic, political and national ideological thinking established in international affairs. The Belarusian scholars, writers and publicists come to our country have a great role in establishing and development of these relations. Some of them have published articles, publicistic materials, essays and interviews in Belarusian media about the current state of our country, about successes in the sphere of economy and culture, about the various scholars, writers and cultural figures whom they met here and exchanged views. They share impressions and literary notes about the trip to Azerbaijan.

Key words: *independence, literary relations, translation, poetry, prose, writer, world culture*

М.С.Гадирова

Азербайджано-белорусские литературные связи в период независимости Резюме

Статья посвящена теме «Азербайджано-белорусские литературные связи в период независимости Азербайджана». Взаимные деловые визиты президентов Азербайджана и Беларуси обусловили развитие и экономических, и культурных, а также литературных связей между двумя этими республиками. В течение последних нескольких лет в Азербайджане были переведены и изданы массовым тиражом произведения белорусских писателей, а в Беларуси – литературное творчество азербайджанских писателей.

С начала XXI века после обретения Азербайджаном независимости Азербайджано-белорусские литературные связи стали усиливаться, значительно расширились экономические, культурные и научные связи. Взаимное сотрудничество Азербайджана и Беларуси является блестящим примером новых отношений нашей страны с иностранными государствами, дружеских и братских связей равноправных суверенных государств, выражением нового политико-экономического и национального идеологического мышления, устоявшегося в международных вопросах. Белорусским ученым, писателям и публицистам, прибывающим в республику, принадлежит особая заслуга во всестороннем развитии этих отношений. Некоторые из них после возвращения на родину в различных печатных органах Беларуси издают статьи, публицистические записки, очерки и репортажи о сегодняшнем развитии нашей страны, успехах, достигнутых в сфере экономики, культуры, о встречах с азербайджанскими учеными, писателями и культурными деятелями, с которыми познакомились здесь и провели взаимный обмен мнениями. Делятся впечатлениями от поездок и художественными образцами, касающимися Азербайджана.

Ключевые слова: *независимость, литературные связи, перевод, поэзия, издание, писатель, мировая культура*

*Rəyçi: filol.e.d., prof. N.Şəmsizadə
Redaksiyaya daxil olub: 28.10.2024*

S.Ə.MÜZƏFFƏRLİ

müəllim

[:https://orcid.org/0009-0009-4235-7706](https://orcid.org/0009-0009-4235-7706)

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

10.62021/0026-0028.2024.4.163

C.MƏMMƏDQULUZADƏNİN NƏSRİNDƏ SOSIAL PROBLEMLƏRİN İNİKASI

Xülasə. Məqalədə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yaşanan dözülməz şərait, bu şəraitin C.Məmmədquluzadənin hekayələrində əksi araşdırılmışdır. C.Məmmədquluzadənin bədii yaradıcılığına hekayə, povest, novella, dram və publisistika janrlarında yazılmış əsərlər daxildir. Müxtəsərlik, təsvirlərin düzgünlüyü, surətlərin reallığı, dilin oynaqlığı və lakoniklik C.Məmmədquluzadənin üslubunun əsas xüsusiyyətləridir. Ədib hekayə və novellalarını təbii və bədii dildə yazmaqla, canlı xalq dilindən geniş istifadə etmişdir. Yazıçı öz əsərlərində kiçik insanlarnın tərəfdarı kimi çıxış edir, ədalətsizliklərə, həyatın qeyri-mükəmməlliyinə qarşı barışmaz mövqe sərgiləyir.

Açar sözlər: Azərbaycan, ədəbiyyat, nəsr, mövzu, əsər

Böyük Azərbaycan ədibi Sabirin müasiri olan Cəlil Məmmədquluzadənin tərcümeyi-halını o dövrün tipik maarifçi ziyalisinin həyat yolunun mərhələlərini əks etdirir. “XX əsr Azərbaycan ictimai bədii fikrinin parlaq simalarından olan Cəlil Məmmədquluzadə çoxcəhətli fəaliyyəti ilə Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmi yeni və satirik istiqamətli bir mərhələyə çatdırdı. Novator sənətkarın yaradıcılığı, klassik sənət əsərləri ilə yanaşı duran bədii nəsr mövzu-ideya, poetik forma etibarilə kamil sənətkarlıq nümunələridir” [4, s. 147].

C.Məmmədquluzadənin əsərləri bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Əsərləri sənətkarlıq və ideya-məzmun xüsusiyyətləri cəhətdən yüksək təsir gücünə malik olmasına baxmayaraq ədəbiyyatşünaslıqda lazımınca araşdırılmamış və lazımı dəyərini almamışdır. Bu isə öz növbəsində tədqiqatımızın aktuallığını şərtləndirir.

Yaradıcılığında M.F.Axundovun realizm ənənələrini davam etdirən C.Məmmədquluzadə sadə xalqın, məzlum kəndlinin həyatına müraciət edir. Yazıçı sadə insanın azad və məhrumiyyətsiz yaşamasına mane olan, onun insan ləyaqətini eybəcərləşdirən və təhqir edən hər bir şeyə qarşı çıxır.

Əsərlərində müxtəlif mövzulara müraciət edən yazıçı Azərbaycanda müvafiq dövrdə olan sosial şəraiti, bu şəraiti doğuran zəmini də gösərməyə çalışmışdır. Bütün köhnəlik və geriliklə mübarizə aparan ədib öz yaradıcılığında onların mənfi təsirini real boyalarla və əyani surətdə göstərir.

Ədibin elmi-publisistik görüşlərində geniş yer tutan müasir insan və zaman məsələsi onun hekayələrində canlı bədii obrazlarla təcəssüm tapmışdır. Onun 1923-cü ildə qələmə aldığı “Bəlkə də qaytardılar” adlı hekayəsi bu baxımdan maraqlıdır. Hekayə sadə bir süjet əsasında qurulmuşdur. İstirahətini Bakıda keçirən Mirzə Cəlil yay günlərinin birində “Tənqid-təbliğ teatrosu”nun əməkdaşı məşhur artist dostu Balaqədəşi axtarmaq məqsədilə dəniz kənarına gedərkən bulvarın dalda yerində təsadüfən rast gəldiyi və xısın-xısın söhbət edən, xoflu adamlar kimi tez-tez o tərəf, bu tərəfə baxan, bir adam görərkən, səs eşidəndə susan, üzünü örtən, əllərində oxuduqları rüznəməni gizlədən qərribə adamlara rast gəlir. Bu hadisə də “Bəlkə də qaytardılar” hekayəsi üçün bir bəhanə olmuşdur. Əslində isə ədib əsərində çox mühüm, incə məsələlərə toxunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, yerli-yerində bədii ricətlərə müraciət edən ədib oxucunun marağına səbəb olan detallardan ustalıqla istifadə edir. Yaratdığı obrazlar vasitəsilə cəmiyyətə olan münasibətini tipik əhvalatlar fonunda ümumiləşdirir. Maraqlı kompozisiya qurur. Ədib hekayənin ilk səhifələrindən oxucunun marağına səbəb olan hadisələri ön plana çəkir. Bu qərribə adamların kimliyi və təlaşlı halları haqqında geniş məlumat verməyə də tələsmir. Oxucuların maraq və nigarənçılığına səbəb olan bu hadisə o qədər də uzun sürmür. Bir təsadüf üzündən açılır. Bulvarda rast gəldiyi artist Balaqədəş köməyinə çatır. Bu cəmiyyətin qaçan, yeni quruluşla hesablaşmayan, keçmişin gec-tez geri qayıdacağına ümid bəsləyən qüssəli müsəlman qardaşlarının “dərdləri” ilə onu tanış edir.

“Bəlkə də qaytardılar” hekayəsi təkcə quruluşuna görə deyil, ideya və məzmununa, üslub xüsusiyyətlərinə görə də orijinal bir hekayədir.

Xarici hərbi müdaxilə, imperialistlər tərəfindən çar borclarının tələb edilməsi, müxtəlif ağır şərtlərə əsaslanan siyasi notlar, daxili əksinqilabi ünsürlər narazılığı və başqa bu kimi tarixi həqiqətlər ədibin yaratdığı satirik tiplərin həyatiliyini, reallığını, inandırıcılığını göstərir, tarixi həqiqətlə bədii həqiqətin sənətkarlıqla verilmiş bədii vəhdətini nümayiş etdirir. Hekayənin qəhrəmanlarının arzu və istəkləri, xəyal və düşüncələri keçmişin bir də geri qayıtması arzuları, bu arzu uğrunda mübarizə aparan, əlləri hər şeydən üzüləndə isə xəyala qapılmaq, boş xülyalara ümid bəsləmək olmuş, bundan uzağa gedə bilməmişlər. Bu kimi tiplər sənətkar Mirzə Cəlilin qələminin qüdrətilə canlanmış və “allah kərimdir, bəlkə də qaytardılar” kinayəli ifadələri ilə satira atəşinə tutulmuşlar. Böyük ədib əsərin sonunda bu tiplərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini ümumiləşdirərək xalqın var-yoxunu əlindən alan bu ünsürləri özünəməxsus bir üslubda belə təsvir edir: “Ya Musa Nağıyev iki yüz otuz yeddi ələ tikilisini əlindən alasan və onun varisinə, bəri 5-10 ev qaytarıb verməyəsən ki, zəhmətə adətərdə olmamış o biçarə zəhmət çəkməyə məcbur olmasın və camaat içində xəcalət çəkməsin” [2, I, s. 287].

Əsərdə yazıçı fikirlərinin bədii ifadəçisi kimi hadisələrin sonuna qədər iştirak edən artist Balaqədəş surətini böyük ustalıqla yaratmışdır. Müəllif onu həyatdan bir sinif kimi silinmiş insanların səciyyəvi xüsusiyyətlərini ifşa edən ifşaçı bir obraz kimi təqdim etmişdir. Bir-birilə tez-tez görüşüb, birinin digərinə ürək-dirək verməsini və “inşallah muradımıza çatırıq”, “bəlkə də qaytardılar” arzusunda olanların bədii obrazını da artist Balaqədəş surətində yazıçı bütün şərq aləmi üçün tipik olan müsəlman dedi-qodusuna, ara söhbətə, millətin evini yıxan qiybət və s. məsələlərə qarşı çıxmışdır.

Əsərdən məlum olduğu kimi, Balaqədəş bir sənətkar kimi yalnız səhnə üçün yazılmış əsərlərdə çıxış edib öz vəzifəsini bitmiş hesab edənlərdən deyil, o, daim axtarışda olan, müşahidələr aparan, həyatda qarşısına çıxan hadisələrə günün tələbləri nöqteyi-nəzərindən yanaşan yaradıcı sənətkardır. Elə məhz onun bu müsbət keyfiyyətləri, xəlqi və milli görüşləri yeni quruluşun qanun və qaydaları ilə bağlı olub, cəmiyyətdən qaçıb, daldada özlərinə sığınacaq tapıb dərdləşən tüfeylilərin əksini təşkil edir. Balaqədəş mənsub olduğu sinfin bir nümayəndəsi kimi həyatda da, səhnədə də haqsızlığa qarşı amansızdır. Qarşısına çıxanlar hər bir hadisəyə obyektiv münasibət bəsləyir. Xalqın və millətin tərəqqisinə, onun qələbəsinə biğanə olan məsləksizlərə qarşı nifrətlə yanaşır.

Xalqdan və cəmiyyətdən ayrı düşən bu biçarələrin halına “acıyan” Balaqədəş özünəməxsus yumoristik bir dillə onları ələ salır və: “...heç bir zərrə qədər fikir eləməyin. Siz öləsiniz, saxlaya bilməyəcəklər, hamısını qaytaracaqlar” – kimi ifadələrilə keçmişin bu tör-töküntülərinə zərbə endirir [2, I, s. 283]. Və: “– Molla dadaş, sən bu namərd dünyanın işinə bax ki, bu əyləşən dostlarım bir-iki il bundan qabaq hərəsi bir neçə milyona pul demirdi. Amma indi allahdan gizli deyil, səndən niyə gizli olsun ki, Şura hökuməti indi bu biçarələri papiros puluna möhtac eləyib. Ay namərd dünya!” – deyib bu “bədbəxtlərin” adlarını bir-bir sadalayır [2, I, s. 283]. Bulvarın bir küncündə oturub təzə xəbər soragında olan bu politikaşünas hərflərin hərəkətlərini və “...allah kərimdir, bəlkə də qaytardılar” – kimi arzularına gülə-gülə cavab ve-

rir. Onları şəbehini çıxardıb, çıtmıq çalıb, oynaya-oynaya, oxuya-oxuya “bəlkə də qaytardılar, bəlkə də qaytardılar” – deyib gözü yolda, qulağı səsdə olan rəfiqələrinə təskinlik verir.

Hekayə maraqlı bir sonluqla bitir. Ədib “Axır söz” başlığı altında bu gözləri yolda, qulağı səsdə olan, ümidləri hər yerdən kəsilən nadan bəxtiqaraların məyusənə hala düşdüklərini özünəməxsus yumoristik bir üslubda belə təsvir edir: “Bir vaxt vardı ki, mən də və mənim dörd nəfər həmsöhbətlərim də hər gün və hər saat müntəzir idik. Və qulağımız səsdə idi ki, bax, bu gün-sabah iş bir təhər olacaq ki, mənim əyalımın da 4000 desyatin sulu torpağını özümə qaytaracaqlar və mənim bu dörd nəfər bulvar müsahiblərimin də milyonlara dəyən əmlakını və neft mədənlərini özlərinə qaytaracaqlar.

Gözlədik, gözlədik... axırı bir şey olmadı”. ...Və müxtəsər həmin müsahibətlərimlə tez-tez görüşüb-danışdıq, dərdləşirdik, bir-birimizə ürək-dirək verirdik və həmişə ayrılanda da ümidvarlıqla ayrılırdıq ki, inşallah, muradımıza çatırıq və inşallah, şayəd iş elə gətirdi ki, bəlkə mülk və maaşımızı qaytardılar özümüzə.

“Bəlkə qaytardılar”. – Bu idi gecə-gündüz dilimizdə əzbər olan sözlər.

... Daha mənim ümidim kəsilir və mənim kimilər də çoxları daha məyus olub hələ yavaş-yavaş özünə iş axtarmağa başlayır” [2, I, s. 287].

“Bəlkə də qaytardılar” adı hekayəyə təsadüfi verilməmişdir. Bu ad və ədibin müxtəlif hekayələrinə verdiyi buna bənzər adlar, yeni hekayələr uzun illər müsəlman qardaşlarının həyatını öyrənmək, onların xarakterini üzə çıxarmaq üçün əsas vasitələrdən biri olmuşdur. Bu səciyyəvi xüsusiyyətlər, onun axtarırları və tapıntıları cəsarətlə demək olar ki, xalqı və milli zəminlə bağlı olmuşdur. Gözü önündə cərəyan edən hadisələrdən, əsərin məzmun və ideyasından doğmuşdur. Özü də ardıcıl şəkildə. Bütün bu məziyyətləri ədibin qələmə aldığı hər bir əsərinə verilmiş adlarda da görmək olar. Elindən, obasından ayrı düşmüş, xalqın şirin dilindən, adət və ənənəsindən yad vətənsizlər böyük ədibin əsərlərinin əsas tənqid hədəfi olmuşlar.

Məqsəd və vəzifələr Tədqiqatın əsas məqsədi C.Məmmədquluzadə bədii nəsr qəhrəmanlarını əhatə edən sosial mühiti, onun üçün münbit zəmin olmasını araşdırmaq, ədəbi qəhrəmanların faciəvi talelərinin komik üslubda ifadə xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirilməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün yazıçının hekayələrində qəhrəmanları əhatə edən sosial mühitin xüsusiyyətlərini göstərmək qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdəndir.

İşin elmi nəticəsi: beləliklə, yazıçı mövcud ağır şəraiti – xalqı çapıb talayan, onu gözü bağlı saxlayanların əməllərini tənqid edir və göstərir ki, bu avam zəhmətkeşlərin canına, malına qəsd edən istismarçıların, vətəni pulla satan rüşvətxorların, yetim malı yeyənlərin, camaat malına xəyanət gözü ilə baxanların, fırıldaqçıların və s. bu kimi tufeylilərin qol-qanad açdığı bir mühiti qəbul etmir, ona nifrəti hədsizdir.

Öz yaradıcılığında realizm ənənələrini davam etdirən C.Məmmədquluzadə sadəcə xalqın, məzlum kəndlinin həyatına müraciət edir. Yazıçı sadəcə insanın azad və məhrumiyyətsiz yaşamasına mane olan, onun insan ləyaqətini eybəcərləşdirən və təhqir edən hər bir şeyə qarşı çıxır. Yazıçının silahı – müxtəlif formalara və təzahürlərə, çalarlara və boyalara malik olan gülüşdür. Çox zaman bu göz yaşları içində gülüşdür, çünki yazıçının əsərlərinin əsas obyektinə sadəcə, xurafatlar və mövhumatlar içində boğulan, xeyirxah insanlar, dürüst zəhmətkeşlər idi.

İşin elmi yeniliyi: məqalədə qaldırılan problem bir çox milli ədəbiyyatşünaslar tərəfindən tədqiq olunsada da ədəbi-nəzəri fikrimizdə müvafiq səviyyədə araşdırılmamış, tədqiqatların elmi predmetinə çevrilməmişdir.

İşin təbii əhəmiyyəti: məqalədə tədqiq olunan mövzu Azərbaycan ədəbiyyatı üzrə mühazirələr və praktik məşğələlərin tədrisində istifadə oluna bilər.

C.Məmmədquluzadənin bədii yaradıcılığı çoxşaxəlidir. Azərbaycan ədəbiyyatında tanınmış simalardan olan C.Məmmədquluzadənin realizmi, onun təsvir etdiyi sosial şərait, müəllifin yaratdığı surətlər XIX-XX əsrlərin qovşağında ölkədə tarixi vəziyyəti heyvətəməz dəqiqliklə əks etdirir.

Beləliklə, müxtəsərlik, təsvirlərin düzgünlüyü, surətlərin reallığı, dilin oynaqlığı və lakoniklik C.Məmmədquluzadənin üslubunun əsas xüsusiyyətləridir. Öz hekayə və novellalarını təbii və bədii bir dildə yazmaqla, canlı xalq dilindən geniş istifadə etmişdir. Yazıçı öz əsərlərində kiçik insanların tərəfdarı kimi çıxış edir, ədalətsizliklərə, həyatın qeyri-mükəməlliyinə qarşı barışmaq mövqə sərgiləyir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov M. C.Məmmədquluzadənin bədii nəşri / M.Məmmədov. – Bakı, – 1963.
2. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cildə / C.Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər nəşriyyatı, – 2004.
3. Məmmədov M.M. Cəlil Məmmədquluzadə hekayələrinin nəşri tarixinə dair // Ədəbiyyat məcmuəsi. Nizami adına Ədəb. və Dil İnstitutunun əsərləri, XI c., – 1957, – s.105-119.
4. Vəlixanov N. Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatının inkişafı. (1890-1917 illər). – Bakı, – 1963.

S.A.Muzaffarlı

The Reflection of Social Problems in the Prose of J.Mammadkulizade Summary

The article examines the unbearable conditions that existed in Azerbaijan at the end of the XIX-beginning of the XX century, and the description of these difficult conditions in the stories of J.Mammadkulizade. The artistic work of J.Mammadkulizade includes works written in the genres of short stories, novellas, short stories, dramas and journalism. The variety, accuracy of descriptions, realism of images, playfulness and conciseness of language are the main features of J.'s style.Mammadkulizade. The writer made extensive use of the living folk language, wrote his short stories and short stories in natural and artistic language. In his works, the writer acts as a supporter of the little man, shows an irreconcilable position against injustice, imperfection of life.

Key words: Azerbaijan, literature, prose, theme, work

С.А.Музаффарлы

Отражение социальных проблем в прозе Дж.Мамедкулизаде Резюме

В статье исследуются невыносимые условия, существовавшие в Азербайджане в конце XIX-начале XX века, и описание этих тяжелых условий в рассказах Дж.Мамедкулизаде. Художественное творчество Дж.Мамедкулизаде включает произведения, написанные в жанрах рассказа, повести, новеллы, драмы и публицистики. Разнообразие, точность описаний, реалистичность образов, игривость и лаконичность языка – это основные черты стиля Дж.Мамедкулизаде. Писатель широко использовал живой народный язык, писал свои рассказы и новеллы на естественном и художественном языке. В своих произведениях писатель выступает как сторонник маленького человека, проявляет непримиримую позицию против несправедливости, несовершенства жизни.

Ключевые слова: Азербайджан, литература, проза, тема, произведение

Rəyçi: dos. F.M.Məmmədov

Redaksiyaya daxil olub: 10.11.2024

M.A.RƏCƏBOVA (ELYASOVA)

müəllim

e-mail: melake_elyasova@mail.ru

: <https://orcid.org/0000-0002-4841-3950>

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

10.62021/0026-0028.2024.4.167

XALİDƏ HASİLOVANIN HEKAYƏLƏRİNDƏ 90-CI İLLƏR HADİSƏLƏRİNİN TƏCƏSSÜMÜ

Xülasə. Xalidə Hasilova “Xoruzlu dəsmal” adı altında toplanmış hekayələrində 90-cı illər hadisələrini bütün gerçəkliyi ilə oxucusuna çatdırmağı bacarmışdır. Bu hekayələrdə biz xalqımızın yaşadığı faciələrə və bu zaman kəsiyində düşmənin qarşı necə mübarizə apardığına şahid oluruq. Yazıçı hekayələrində bir çox problemləri təsvir etməyi bacarmışdır. Bu problemlər Xalidə Hasilovanın hekayələrində müxtəlif ədəbi qəhrəmanların yaşadığı hadisələrdə öz əksini tapmışdır. Nadir kişi qütbətdə yaşamaq məcburiyyətində qalmış, Vəqif xalqına qarşı baş verən amansızlığın intiqamını almış, Güldəstə əzab-əziyyətlə böyütdüyü düşmənin balasının xəyanəti ilə üzləşmiş, jurnalist Samirə mənfur düşmənlərin əhaliyə qarşı amansız hərəkətlərini xalqa çatdırmaq üçün öz canından keçmişdir. Leyla isə düşmənin qalib gəlmək üçün ermənilərin mövqeyinə onlara kəşfiyyətə getmişdir. Bu kimi məsələlərin təhlili məqalənin əsas qayəsini təşkil edir.

Açar sözlər: müharibə, arzu, qorxu, intiqam, şəhidlik

Giriş: Müxtəlif dövrlərdə ədəbiyyatın əsas mövzularında biri müharibə olmuşdur. Ədəbiyyatda müharibənin təsviri insan münasibəsinin mürəkkəbliyini və çoxşaxəli xarakterini əks etdirir. Azərbaycan ədəbiyyatında da müharibə mövzusunda yazılmış əsərlər çoxdur. Lakin bəzi əsərlərdə müharibənin ön, bəzilərdə isə arxa cəbhəsi təsvir edilmişdir. Ön cəbhənin təsvir olunduğu əsərlərdə müharibənin bütün gerçəklikləri aydın şəkildə, arxa cəbhənin təsvirində isə müharibənin yaratdığı çətinliklər, baş verən çətinliklərlə mübarizə və ya məğlubiyyət təsvir edilmişdir.

Tədqiqat üçün Xalidə Hasilovanın 1990-cı illərdə qələmə aldığı “Xoruzlu dəsmal” adı altında toplanmış hekayələri təhlilə cəlb edilmişdir. Bu hekayələrdə xalqımızın ötən əsrin 90-cı illərində yaşadığı faciələr, cəbhə həyatı, yaşantıları bütün reallıqları ilə təsirli şəkildə əks etdirilmişdir.

Vətən həsrəti ilə başlanan, Qanlı Yanvarla bitən tale: 1991-ci ildə qələmə alınan “Yollara yağan qanlı qərənfillər” hekayəsi 20 Yanvar hadisələrindən bəhs edir. Hekayədəki hadisələr əsərin baş qəhrəmanı olan Nadir kişinin ətrafında cərəyan edir. Nadir kişi İkinci Dünya müharibəsi zamanı əsir düşmüş və uzun illər öz ailəsinə həsrət qalaraq qütbət həyatı yaşamağa məcbur olmuşdu. “İndi o günlərdən qırx ildən də çox keçmişdir. Ancaq ürəyi hələ də dözü. Müharibə başlayanda iyirmi yaşı vardı” [1, s. 8]. Müharibə başlayan zaman Nadir kişinin körpəsi yenidən dünyaya gəlmişdi, o öz körpəsini doyuncə bağrına basa bilməmiş, qəlbində övlad həsrəti ilə cəbhəyə yollanmışdı. Cəbhəyə yola düşəndə o heç düşünmürdü ki, bu yol onun üçün bu qədər uzun, çətin və keşməkeşli olacaq. Nadir kişinin qənaətinə görə, müharibə tez bir zamanda bitəcək və o da öz ailəsinin yanına qayıdacaqdır. Gedişat heç də elə olmadı, arzular, ümidlər puç oldu.

İlk döyüşlərdə əsir düşən Nadirin ağır günləri bununla başladı. O, uzun müddət yük və qonlarında çalışdı, dözülməz dərdlərə, əziyyətlərə məruz qaldı. Eyni zamanda bu müddət ərzində tif xəstəliyi ilə mübarizə aparmalı oldu. Bu müddət ərzində onu yıxılmağa qoymayan

qəlbindəki ümid hissi idi. Nə vaxtsa vətəninə, ailəsinin yanına geri qayıdacağı düşüncəsi ona güc-qüvvət verirdi. Nadir kişi yuxularında da övladının onu arzuladığını, səslədiyini görür və bütün gecələri yuxusuz keçirirdi. “Ata, hardasan, niyə gəlmirsən?” [1, s. 9].

Nadirə öz vətəninə xatırladan yeganə şey hər gün səhər tezdən banlayan xoruzun səsi idi. Həyat yoldaşı Fray Gertruda (ikinci həyat yoldaşı) da qonşular kimi hər zaman deyir, xoruzu satmasını xahiş edirdi. Lakin zamanla hər kəs buna öyrəşdi. Amma illər keçsə də, Nadir kişi qütbətdə yaşamağa alışa bilmədi. Nadir kişi müharibə bitəndən sonra İsveçin gözəl guşələrindən birində məskunlaşmış və ikinci həyat yoldaşı ilə də burada tanış olmuşdu. Onların övladı yox idi. Bəlkə də Fray Gertrudanın da onun öz ailəsini tapmasına çalışması bununla bağlı idi. Gertruda hər gün həyat yoldaşının yuxusuz gecələrinə şahid olmuşdu. Məhz buna görə onun öz arzularına çatmasına dəstək olurdu.

Nadir kişinin əsas arzusu öz ailəsinə, vətəninə qovuşmaq idi. Ən böyük qorxusu isə məhz geri dönən zaman onları son dəfə xatırladığı kimi görə bilməmək idi. Bu arzu hissi ona güc versə də, digər yandan qorxu hissi onu məhv edirdi. Onun təkə ümid yeri düşərgə yoldaşı Kərim idi. O söz vermişdi ki, ailəsinə tapacaq və Nadirdən onlara xəbər yetirəcək. Kərimin söylədiklərindən belə məlum oldu ki, ailəsinin ünvanı dəyişib, lakin bütün bunlara baxmayaraq, o ünvanı tapmışdı. Onu qarşılayan isə Nadirin oğlu yox, nəvəsi idi. Həmyerlisi nəvəsinin babasına necə oxşadığını həvəslə danışsa da, Nadirin içindəki narahatlıq onu rahat buraxmırdı, niyə oğlu yox, nəvəsi idi onu qarşılayan. Hətta tezliklə nəvəsinin onu viza ilə Bakıya dəvət edəcəyi xəbərini də verdi, lakin gözlədiyi sevinci görə bilmədi. Kərim bilərəkdən onun oğlundan söz açmırdı. Çünki uzun illər həsrətini çəkdiyi övladının ölüm xəbərini vermək heç də asan deyildi. Kərim bütün söhbəti nəvəsinə gətirib çıxardı ki, Nadir anladı ki, oğlu salamat deyil. Sanki içində bir durğunluq yarandı, çünki bu ötüb keçən illər ərzində o hər gün özünə bu sualı verirdi: “Görəsən kimə oxşayıb? Ata qayğısı, ata nəsihəti görməyən balam. Əgər sağdırsa, bəs nə üçün məni axtarmır? – deyə düşünərdi” [1, s. 13]. İndi ona məlum oldu ki, nə üçün onun oğlu başqaları kimi atasını axtarıb tapmayıb. Nadir ömrünün cavan çağında əhd-peyman bağlayıb evləndiyi həyat yoldaşını soruşmaq istədi, lakin ürəyi gəlmədi. Birbaşa yox, dolayı yolla sualına cavab aldı ki, onun qoyub getdiyi evdə indi nəvəsi, gəlini və altı yaşlı nəticəsindən başqa heç kim yaşamır.

İndi onun üçün yeni bir ümid işığı yaranmışdı, vətəninə geri dönəcəyi və nəvəsini görmək arzusu ilə alışıb-yanırdı. Lakin heç də hər şey onun arzuladığı kimi olmadı, təyyarə meydanında onu heç kim qarşılamadı. Və ən təəccüblüsü də hər tərəfdə asılan qara bayraqlar idi. Nadir kişi başa düşmürdü ki, nə baş verib. Sonradan ona məlum oldu ki, üç gün əvvəl Bakıda böyük dəhşət yaşanıb.

- “Necə bəyəm, xəbəriniz yoxdur? Üç gün bundan qabaq burada qan sel kimi axıb”.
- Yenə ermənilərlə? Bəyəm ermənilər Bakıya hücum ediblər?
- Yox, bu dəfə ordu bizləri qırdı” [1, s. 14].

Bütün bu sözlər sanki onun ürəyinə ox kimi sancılırdı və qəlbindəki sevinc hissi o anda yox oldu, kədər hissi onu bürüdü. O artıq nəvəsi üçün narahat olmağa başlamışdı, özünə təsəlli vermək üçün düşünürdü ki, bəlkə yaralanıb, ona görə onu qarşılamağa gəlməyib. Fikirləşirdi ki, tale ona bir də belə böyük zərbə vurmaz. Övlad dərdi ilə çırpınan ürəyi artıq nəvəsi üçün narahat idi.

Nadir bütün illər ərzində vətəninə qayıdacağı günləri səbirsizliklə gözləmişdi, lakin heç də həyat arzuladığı kimi olmadı. Vətəninin hər guşəsində qara bayraqlar asılmış, bütün yol boyu qanlı qərənfillər düzülmüşdü. O artıq vətəninə gəldiyi üçün peşmanlıq hissi keçirirdi: “Gəlməsəydim, bunları öz gözlərimlə görməzdim, kaş bir az tez, ya da gec gələydim, bu günləri görməkdənsə hərbi düşərgələrdə olsaydım yaxşı olardı” [1, s. 16].

Nəvəsinin ünvanına çatanda ona hər şey aydın oldu. Vəfat edən nəvəsi idi, uzun illər həsrətini çəkdiyi övladının yadigarına da qovuşmaq nəsib olmadı Nadir kişiye. Nəvə ilə babanın görüş məkanı Şəhidlər Xiyabanı oldu. Ölkələr dolaşaraq həvəslə gəldiyi vətəninə həyat ona zərbələrin ən böyüyünü vurdu... Vətən həsrəti... Övlad həsrəti... Nəvə həsrəti... daha nələr. “Orijinallığı, süjet

quruluşu ilə diqqəti cəlb edən “Yollara yağan qanlı qərənfillər” hekayəsi ruhu, ovqatı ilə səkkiz hekayəni bir-birinə bağlamış, bütövlük yaratmışdır. Adı çəkilən hekayədə bir ailədən dörd nəfərin – babanın, oğulun, nəvənin və nəticənin faciəsi göstərilmişdir” [5, s. 190-191].

Dostdan düşməne: Vaqif və Samvelin qarşılaşması: “Xoruzlu dəsmal” (1991) hekayəsi cəbhə həyatından, ön cəbhədə gedən döyüşlərdən, düşməne qarşı xalqımızın mübarizəsindən və çəkdiyi çətinliklərdən bəhs edir. Bu hekayənin iki əsas qəhrəmanı var: Vaqif və Mehri nənə. Əsəri oxuduqca oxucuya məlum olur ki, Mehri nənə döyüşlər zamanı oğlunu və ailəsini itirmiş və indi övladının yadigarı ilə yaşayırdı. Vaqif Politeknik İnstitutunun üçüncü kursunda oxuyurdu. Onlar televizordan hər gün baş verən döyüşləri izləyirdilər. Günlərin bir günü Vaqif və yoldaşları qərara gəlirlər ki, döyüş bölgəsinə yollansınlar. Amma Vaqif bunu nənəsindən gizlətməyə çalışırdı. Çünki nənəsinin neçə illərdir övlad dərdi çəkdiyinin fərqindəydi, şahidi olmuşdu. Ağdama getməzdən əvvəl Vaqif və dostları Şəhidlər Xiyabanını ziyarət etdilər. Bununla da döyüşdə həlak olanlara, şəhidlərə söz verdilər ki, onların qanlarını yerdə qoymayacaqlar. “Ata, – deyə özünü ağlamaqdan güclə saxlayırdı. Sənin intiqamını almağa gedirəm. Xeyir-dua ver mənə, ata. Ölümün mənə düşməne nifrət etməyi öyrətdi. Bu vaxtadək aldanmışıq. Bu torpaqda ermənilər bizə çox qan uddurub. Daha dözmək mümkün deyil. Nalə ərşə qalxıb, mən getməliyəm” [1, s. 22]. Vaqif nitqini tamamlamışdı ki, sanki qeybdən atasının səsi eşidildi: “Get, oğul, – dedi. Allah nəzərini sənin üstündən əsirgəməsin. Ancaq ehtiyatlı ol, qəfil güllədən özünü qoru. Sən çox məkrli bir düşmənlə cəngə gedirsən. Bizim qanımızı yerdə qoyma, oğul...” [1, s. 22]. Atasının övladına nəsihətindən oxucuya bəlli olur ki, o da düşmənin namərd gülləsinə tuş gəlmişdi....

Hekayənin sonrakı səhifələrində artıq Vaqif və yoldaşlarının döyüş bölgəsinə çatdığının şahidi oluruq. Onların ilk diqqətini çəkən və narahat edən, düşmənin snayper gülləsinin istiqamətini təyin etmək idi. Vaqif çox tədbirli şəkildə bunu təyin etməyi bacardı. Amma onu təəccübləndirən snayperçi düşmənin kimliyi oldu. Düşməni ona çox tanış gəlirdi... Sonradan Vaqifə aydın olur ki, bu Samveldi... İllərlə bir məhəllədə yaşadığı, çörək kəsdiyi Samvel... Samvelin əsir düşməsindən sonra Vaqif düşməni snayperinə tuş gəlir. Məlum olur ki, digər snayperçi də onun bacısıdır.

Buradan oxucuya bir daha aydın olur ki, illərlə bizim torpağımızda yaşayan, çörəyimizi yeyib, suyumuzu içənlər indi bizə düşməni kəsilib. Onların cavabını sadəcə intiqam almaqla vermək mümkündür. İllər əvvəl Xəlilə Həsəlovanın qələmə aldığı qələbə motivləri indi artıq XXI əsrdə öz gerçəkliyinə qovuşmuşdu. Vətənimizin igid övladları düşməndən intiqamımızı almış, torpaqlarımızı məkrli düşməndən azad etmişlər.

Hekayənin adına diqqət etsək görürük ki, yazıçının hekayəyə belə bir ad verməsi də səbəbsiz deyildi. Çünki sonda nənə öz nəvəsini döyüşə gedərkən verdiyi xoruzlu dəsmal sayəsində tanıyır.

Yad qanın xəyanəti: uşaq kimi sevilən, düşməni kimi ayrılan: “Kaş sən də olmayaydın” (1992) hekayəsi övladları olmayan Şahnaz və Xosrovun qapılarına qoyulan körpəni öz övladları kimi böyüdüüb başa çatdırmaqlarından bəhs edir. Hekayə Şahnazın ermənilər tərəfindən döyülməsi ilə başlayır. Xəstəxanaya yerləşdirilən Şahnazın ona qan verən Güldəstə ilə söhbətindən sonra bütün məsələlər aydın olur. Məlum olur ki, onların övladlığa götürüdükləri uşaq sən demə erməni imiş... Rüstəm adı verdikləri oğlan böyüyəndən sonra Rusiyaya getmiş və rus qızı ilə evlənmişdir. On il keçməsinə baxmayaraq, bir dəfə də olsun ailəsinə baş çəkməmiş, məktub da yazmamışdır. Xosrov kişinin də ölümünə səbəb məhz övladının belə vəfasız çıxması olmuşdur. Bir zamanlar qonşu olduğu düşməni imiş onların faciələrinin səbəbkarları... Əsərin sonunda oxucuya aydın olur ki, zamanında Xosrovun kolxoz sədri olduğuna görə qonşu kənddən Anuş adlı qadın uşağı onların qapısına buraxır ki, sonradan övladı sayəsində vətəndə ələ keçirsin. Şahnaz da bu məsələlər sonradan məlum olur. Hansı səbəblərdən qonşu qadın tez-tez onun sandığı ilə maraqlanmış və on ildən sonra oğlundan gələn məktub onun şübhələrini doğrultdu... Xəstəxanaya gələn Rüstəm onu əziyyətlə böyüdən ananın halına heç yanmadı, ilk sualının qızıl ilə bağlı olması və gəldiyi gündən qonşu kənddən olan Anuşgildə qaldığını biləndə Şahnaz daha deməyə söz tapmadı. Buradan belə bir məsələ yada düşür: “Ot

kökü üstə bitir”... Erməni qanı daşıyan birindən mərhəmət gözləmək mənasızdır... Zamanında özlərini dost kimi göstərərək torpaqlarımıza göz dikən yağlı düşmənlər illər ərzində xalqımızı saysız-hesabsız bəlalara düşərətmiş, ağrı-acılara məruz qoymuşdular...

Ana, jurnalist, vətənpərvər: Səmirənin son nidası: “Son nida” (1992) hekayəsində də yazıçı Qarabağda gedən döyüşlərdən bəhs edir. Səmirə adlı jurnalist Qarabağda baş verən dəhşətləri dünyaya çatdırmaq üçün gərgin döyüşlərin getdiyi ön cəbhəyə yollanır. Onun ən böyük narahatlığı qoyub getdiyi övladı idi. Düşmən gülləsinə tuş gələn zaman da son nidası “İlham” olur. Yazıçı hekayədə rus jurnalistin ermənilərə tərəfdar çıxdığını, onların xalqımıza qarşı olan vəhşiliklərini deyil, döyüşdə ölən erməni əsgərini videolentə almaq istəməsi ilə sübuta yetirir. Lakin Səmirə əsl vətənpərvər kimi davranaraq ondan azərbaycanlı yaralıları, yandırılan evləri, öldürülən insanları lentə almağı tələb edir.

Yazıçı hekayədə yatağında öldürülən qoca ananın təsvirini verməklə ermənilərin xalqımızın başına gətirdikləri dəhşətləri aydın şəkildə oxucuların diqqətinə çatdırmağa çalışmışdır. Hekayənin sonu Vətən uğrunda öz canlarını qurban verərək həlak olan polis əməkdaşlarının və jurnalistin ölümünün təsviri ilə bitir. Qarabağa reportaj üçün gedən Səmirə həlak olur. Sonda onun qanlı döyüşlərdən bəhs edən gündəliyi çap olunur. Xəbərin başlığı belə idi “Bu gecə dəhşətli yuxu gördüm. İlhamı gördüm, aman Allah” [1, s. 50].

Bu hekayədə qadın jurnalist surətinin yaradılması da təsadüfi deyildir, Xəlidə Həsəlova iyirmi ildən çox “Azərbaycan qadını” jurnalının redaktoru olaraq, XX əsrdə Azərbaycan qadınlarının keçdiyi həyat yolunu, onların ictimai həyatda, əmək meydanında, mədəniyyət aləmində qazandığı nailiyyətləri” [6, s. 8] təsvir etmişdir.

Gizli tapşırıq: kəşfiyyatçı Leylanın vətən borcu: “Kəşfiyyatçılar” (1992) hekayəsində biz müharibəyə könüllü olaraq gedən tibb bacısının düşmən ərazisinə kəşfiyyata getməsinə, düşmənin zəif cəhətlərini öyrənib onları necə tələyə salmasına şahid oluruq. Hekayənin baş qəhrəmanı Leyla Tibb Texnikumunun ikinci kurs tələbəsi olmasına baxmayaraq, igidliyi, cəsarəti ilə seçilirdi. Komandirlərin onu ciddiylə almamalarına rəğmən, təkidlə özünü sübut etməyə çalışır, vurğulayırdı ki, döyüşlərin getdiyi yerlərə yaxşı bələddir. Ondan yaxşı həmin yerləri heç kim tanıya bilməz. Çünki zamanında ailəsi ilə orada yaşamışdı. Doğma torpaqları ermənilər tərəfindən işğal olunandan sonra Bakıya köçmüşdür. Sonda Komandir Leylanın getməsinə razı olsa da, gənc şəfqət bacısını tərk buraxmadı və ən yaxşı döyüşçülərdən birini onunla göndərdi. Sonda biz Leylanın və Əhmədcanın düşmənin bütün planlarını pozduqlarına, onların öz dinamitləri ilə özlərini partlatdıqlarına şahid oluruq. Xəlidə Həsəlova Leyla obrazı ilə dönmə-dönmə sübuta yetirməyə çalışır ki, vətənimizin mərd qızları var və heç də oğlanlardan geri qalmırlar. Vətənin hər bir qarışı torpağı üçün düşmənlə mübarizəyə hazırdırlar.

Yazıçı Elçin Mehəliyev də monoqrafiyasında müharibə ilə bağlı fikirlərini qeyd etmişdir: “Qara Yanvar – Azərbaycanın düşər və cəlb olduğu və indiyə qədər tamamlanmamış müharibənin başlanğıcı, bədnam proloqudur. Belə ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçı müharibəsini əvvəlcə Rus imperiyasının ordusu başladı, ondan sonra ermənilər onu davam etdirdilər, məhz bu hadisədən sonra biz bir-birinin ardınca kənd, qəsəbə və şəhərlərimizi itirdik” [3, s. 133].

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdik ki, Xəlidə Həsəlovanın 1990-cı illərdə yazdığı hekayələr Azərbaycan xalqının müstəqillik mübarizəsi və Qarabağ müharibəsi dövründə yaşadığı ağır faciələri, cəbhə həyatını realist və duyğusal şəkildə əks etdirir. Onun əsərlərində 20 Yanvar faciəsi, Vətən sevgisi, düşmənlə mübarizə və şəhidlik motivləri əsas yer tutur. Həsəlovanın hekayələri, həm də döyüş şəraitində qadın qəhrəmanların rolunu önə çəkir və onların Vətənin müdafiəsində göstərdikləri şücaəti vurğulayır. Yazıçının əsərləri xalqın həmin dövrdə yaşadığı itkiləri və mübarizəni gələcək nəsillərə çatdırmaqla, Azərbaycan ədəbiyyatında silinməz izlər qoymuşdur.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalə müharibə mövzusunun ədəbiyyatda insan münasibəsinin mürəkkəbliyini əks etdirən bir tema olduğunu, Azərbaycan ədəbiyyatında isə ön və arxa cəbhələrin vəhdətdə təsvir olunduğunu nümayiş etdirir. Xəlidə Həsəlovanın tədqiqata cəlb edi-

lən hekayələri 1990-cı illərdə yaşanan çətinlikləri və xalqın mübarizəsini dərinlən əks etdirir. Eyni zamanda həmin dövrün tarixi hadisələrini fərqli baxış bucağından təqdim edir. Tədqiqat işi X.Hasilovanın yaradıcılığında müharibənin yaratdığı faciələri, vətən həsrətini və insan taleyini əsas götürərək oxucunun müharibə psixologiyasını anlamasına kömək edir.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti: bizə elə gəlir ki, təqdim olunan məqalə “Müharibə mövzusunun ədəbiyyatda proyeksiyası” ilə bağlı araşdırmalarda əhəmiyyətli ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Hasilova, X. Xoruzlu dəsmal (hekayələr) / X.Hasilova. – Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, –1994. –94 s.
2. Mehraliyev, E. Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusu: ideya və sənətkarlıq məsələləri / E.Mehraliyev. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 324 s.
3. Mehraliyev, E. Müharibə və ədəbiyyat (Qarabağ uğrunda mübarizə və 90-cı illərin Azərbaycan ədəbiyyatı) / E.Mehraliyev. – Bakı: Azərənşr, – 2000. – 228 s.
4. Məmmədbəyova, S. Xalidə Hasilovanın yaradıcılıq yolu: / filologiya elmlər namizədi dissertasiyasının əlyazması / S.Məmmədbəyova. – Bakı: BDU, – 2006. – 149 s.
5. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / – Bakı: Elm və təhsil, – c.1. – 2016. – 800 s.
6. Yusifli, V. İzi də qalıb, sözü də // Azərbaycan. – 2015. – 19 aprel. – s.8.

M.A.Rajabova (Elyasova)

The Reflection of the Events of the 1990s in Khalida Hasilova's Stories

Summary

In her collection of stories titled "The Towel with the Rooster", Khalida Hasilova vividly conveys the events of the 1990s to her readers. These stories reveal the tragedies endured by the people and depict their struggle against the enemy during that period. The writer skillfully portrays a range of social issues, which are reflected through the experiences of various literary characters in her stories. For instance, Nadir is forced to live in exile, while Vagif seeks vengeance for the merciless actions committed against his people. Guldasta faces the betrayal of a child she raised with much hardship, only to realize that he sides with the enemy. Journalist Samira sacrifices her life to inform the public about the cruel acts of the enemy against civilians, and Leyla courageously undertakes a reconnaissance mission to infiltrate enemy positions to contribute to her people's victory. Analyzing these issues forms the central theme of the article.

Key words: war, desire, fear, revenge, martyrdom

M.A.Раджабова (Эльясова)

Отражение событий 90-х годов в рассказах Халиды Хасиловой

Резюме

В своем сборнике рассказов под названием «Полотенце с петухом» Халида Гасилова ярко передает события 1990-х годов своим читателям. Эти рассказы раскрывают трагедии, пережитые народом, и показывают его борьбу против врага в тот период. Писательница искусно изображает различные социальные проблемы, которые отражаются в судьбах разнообразных литературных персонажей её произведений. Например, Надир вынужден жить в изгнании, в то время как Вакиф стремится отомстить за безжалостные действия, совершенные против его народа. Гюльдэстэ сталкивается с предательством ребенка, которого она растила с большими трудностями, только чтобы обнаружить, что он встал на сторону врага. Журналистка Самира жертвует своей жизнью, чтобы донести до общества жестокие действия врагов против мирного населения, а Лейла смело отправляется на разведку на позиции противника, чтобы внести свой вклад в победу своего народа. Анализ этих вопросов составляет центральную тему статьи.

Ключевые слова: война, желание, страх, месть, мученичество

Rəyçi: f.ü.f.d., dos. F.M.Məmmədov
Redaksiyaya daxil olub: 06.11.2024

R.V.VƏKİLOVA

baş müəllim

e-mail: ruba.vekil@mail.ru

:<https://orcid.org/0009-0002-4486-708X>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2024.4.172

MÜHARİBƏDƏN SONRAKI İLK İLLƏRDƏ QƏRBI ALMANİYADA DRAMATURGIYANIN ƏSAS MÖVZU DAİRƏSİ

Xülasə. Məqalə müharibədən sonrakı dövrdə Almaniya Federativ Respublikasında ədəbiyyatın, xüsusən dramaturgiyanın inkişaf xüsusiyyətlərinə həsr edilmişdir.

Burada II Dünya müharibəsindən sonra Almanıyanın ictimai-siyasi vəziyyəti və ədəbi mühiti nəzərdən keçirilir. Bu dövrün ədəbi əsərlərində müharibə zamanı və müharibədən sonrakı hadisələr insanların üzləşdiyi çətinliklər təsvir edilmişdir. Yaşananlar başqa janrlar kimi dram janrının inkişafına da öz təsirini göstərmişdir. Məqalədə dram əsərlərinin ədəbi xüsusiyyətlərinin tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Karl Tsukmayerin, Bertolt Brexlin, Wolfgang Borxertin, Fred Dengerin, Hansjörg Şmittenerin müharibə və antifaşist ruhda yazılmış dramları o dövrün dramaturgiyasının inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: müharibə, dram, Qərbi Almaniya, faşizm, daxili mühacirət

Almaniya parçalandıqdan sonra, şübhəsiz ki, təkcə ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi vəziyyət deyil, həm də onların ədəbiyyatları da müxtəlif formalarda yaranıb inkişaf etməyə başladı. Şərqi Almanıyanın ədəbiyyatı elə ilk günlərdən “İlk fəhlə-kəndli dövlətinin” ideologiyasının təsiri altına düşərək “sosializm realizmi” adlanan saxta bir metodla “yeni insan tərbiyyəsinə”, “yeni cəmiyyət quruculuğundan” dəm vurduğu dövrlərdə, Qərbi Almaniya ədəbiyyatı bəşəri dəyərləri özündə təcəssüm etdirən yeni məzmun və forma axtarışına başladı və Almanıyanın yenidən birləşdiyi dövrə qədər 40 il ərzində ziddiyyətli, maraqlı bir inkişaf yolu keçərək beynəlxalq nüfuz qazandı. Bu nüfuz da, hər şeydən əvvəl, onun humanist, demokratik ruhu ilə bağlı idi.

Bəs Qərbi Almaniya ədəbiyyatının az bir zaman ərzində dünya şöhrəti qazanmasının sirri nədədir? Şübhəsiz ki, tarixi yaddaşda!! Faşizmin vəhşiliyi, nasist terroru, onlara qarşı yaranan müqavimət hərəkatı, nəinki dünyanın çox hissəsinin, həm də öz ölkəsini xarabazara çevirən müharibə və onun acınacaqlı, faciəli sonluğu, məğlubiyyətin ilk illərindəki fiziki, mənəvi şikəstlik, ümitsizlik, aclıq, səfalət yalnız həmin dövrü yaşayan adamları deyil, həm də sonrakı nəslin yaddaşına əbədi həkk olunmuşdu. Yaddaşdan-yaddaşa, nəsildən nəsilə ötürülən bu dəhşətlər insanları həmişə düşünməyə, səbəbkarı, günahkarı, əbədi həqiqəti axtarmağa vadar etdi. Məhz həmin insanlar – bəşəri dəyərlər soragında olanlar AFR yazıçılarının qəhrəmanlarına çevrildilər. Başqa sözlə desək, keçmişin acı təcrübəsinə əsaslanan Qərbi Almaniya yazıçıları zülmət dolu keçmiş müasir dövrün işığı ilə işıqlandırmağa çalışmış, ümitsizlik içində çabalayan, lakin bütün dəhşətlərə, çətinliklərə baxmayaraq, bir parça həyat işartısının hərərətinə qızınmağa çalışan insanların problemlərini, psixologiyasını ön plana çəkmişlər.

Qərbi Almaniya ədəbiyyatı öz inkişafında üç mərhələ keçmişdir. Birinci mərhələ hələ Almaniya Federativ Respublikasının yaradıldığından əvvəlki dövrü 1945-1950-ci illəri əhatə edir. Həmin dövrdə yenidən formalaşmağa başlayan bu ədəbiyyatın əsasını hər şeydən əvvəl mənəvi böhran, ümitsizlik, çaşqınlıq təşkil edirdi. Onun əsas aparıcıları “daxili mühacirətdə”

yaşamış, daha dəqiq desək, Hitlerin hakimiyyəti dövründə Almaniyanı tərk etməyən, yazdıqları və çap etdikləri əsərləri qismən də olsa faşist rejimi ilə müxalifətdə olan yazıçılar idi. Bu illərin ən maraqlı əsərləri H.Kazakın “Çayın o tərəfindəki şəhər”, H.E.Nossakın “Ölümlə müsahibə” əsərləridir. Burada əsasən faşizm və müharibə dövründə ziyalıların müəyyən dairəsinin mənəvi-əxlaqi durumunun təsviri ön plana çəkilirdi. Lakin bununla bərabər müharibənin dəhşətlərini, onun çətinliklərini bütün ağırlıqları ilə öz çiyinlərində hiss etmiş və buna görə də daha çox gerçəkliyə əsaslanan gənc yazıçılar nəsli də (V.Borxert, V.Şnurre, H.Böll, Z.Lents) məhz bu dövrdə yetişmişlər.

Qərbi Almaniya ədəbiyyatının inkişafının ikinci mərhələsi 1949-cu il sentyabrın 7-də Almaniya Federativ Respublikasının yarandığı vaxtdan 1968-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu mərhələdə ədəbiyyat çox ziddiyyətli olmuşdur. Xüsusilə 50-ci illərdə Adenauer hökumətinin 1955-ci ildə NATO-ya daxil olması, 1956-cı ildə ümumi hərbi mükəlləfiyyət haqqında qanunun çıxarılması, 1958-ci ildə “lazım olan hallarda” demokratik azadlıqları məhdudlaşdıran “fövqəladə qanunların” hazırlanması və s. İkinci mərhələdə AFR ədəbiyyatının inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirən əsas amillər olmuşdur. Bütün bunlarla bərabər ədəbiyyatda sosial-tənqidi və humanist-demokratik istiqamət aparıcı xətt olmuşdur. H.Böllün “Saat onun yarısında bilyard oyunu” (1959), P.Şallükün “Engelbert Reineke” (1959), Z.Lentsin “Yanğın söndürən gəmi” (1960) və s. Yazıçıların əsərləri yeni bir dövrün başlanğıcı hesab olunur. Bu dövr üçün səciyyəvi əlamətlərdən biri də poeziya və dram janrının böyük bir sıçrayışla inkişaf etməsidir.

Qərbi Almaniya ədəbiyyatının inkişafındakı üçüncü mərhələ 1968-1970-ci illərdə baş verən hadisələrlə bağlıdır. Bu dövrdə AFR-də siyasi qüvvələrin qütbləşməsi özünün ən yüksək nöqtəsinə çatmışdı. 1969-cu ildə Bundestaqa seçkilər zamanı neofaşist partiyasının milyon yarım səs toplaması, keçmişin təzədən təkrar olunması qorxusu, tələbə hərəkatı və nəhayət 1969-cu ilin noyabrında “sol koalisiyanın” – sosial-demokratlarla azad demokratların hakimiyyətə gəlməsi, AFR-in siyasi və mədəni həyatındakı yeni bir müsbət istiqamətin yaranması kimi mürəkkəb proseslər öz əksini məhz bu dövrün ədəbiyyatında tapdı.

Qərbi Almaniya ədəbiyyatı 1945-49-cu illərdə müxtəlif janrlarda inkişaf etmişdir. Düzdür, bu janrlar arasında nəsrin xüsusi çəkisi olmuşdur. Daha doğrusu, dövrün çoxşaxəli problemləri öz əksini nəsrə daha real şəkildə tapmışdır. Lakin bununla bərabər, başqa janrlar da, o cümlədən poeziya və dramaturgiya da ictimai-siyasi həyata, xalqın indisinə və gələcəyinə biganə qalmamış, onun perspektivlərini müxtəlif bucaqlardan işıqlandırmağa çalışmışlar.

Hələ 1944-cü ildə faşistlərin göstərişi ilə Almaniya, demək olar ki, bütün teatrlar bağlanmışdı. Müharibədən sonra onları açmaq istəyəndə məlum oldu ki, teatrlara çoxlu maddi ziyan dəyib. Qədim teatrların binaları, o cümlədən Mannheim və Vaymar Milli Teatrları yerlə yeksan olmuşdu. Təkcə Almaniyanın qərbində təxminən 60-a yaxın teatr dağıdılmışdı. Özünəməxsus teatr ənənələri olan Münxen, Dortmund, Hanofer və Hamburg səhnələri ya tamam dağılmış, ya da yararsız hala düşmüşdülər. Ancaq bununla belə, müharibədən sonrakı illərdə Almaniya çoxlu tamaşalar göstərilir, dövrün tələblərini özündə əks etdirən səhnə əsərləri yaranırdı. O illərdə Almaniya müxtəlif səhnə texnikasına, xüsusi quruluşa ehtiyacı olmayan kabare teatrları çox geniş yayılmışdı. Düzdür, istər küçə səhnələrində, istərsə də qısa müddət ərzində bərpa olunmuş teatrlarda, ən çox da Qərbi Berlindəki Hebbel teatrında daha çox “klassik” dramlar, məsələn, F.Volfun “Professor Mamlok”, Georq Kayzerin “Əsgər Tanaka”, Günter Vayzenbronun “Gizlilər”, Rudolf Leonardonun “Girovlar”, Bertold Brexlin “Xanım Karrarın silahları” tamaşaları tez-tez göstərilirdi, ancaq bununla belə, real gerçəkliklə, müharibə və faşizmlə, gerçək yaşantılarla bağlı səhnə əsərlərində tələbat gündən-günə artırdı. Sonralar yuxarıda adları çəkilən “mühacirət dramları” səhnədən yavaş-yavaş çıxmağa başladı və 50-ci illərdə, demək olar ki, müharibə və faşizm mövzusu ilə bağlı olan pyeslər qərbi alman səhnəsində dominantlıq etməyə başladı.

Qərbi Almaniya ədəbiyyatında 1945-ci ildən sonra yaranmağa başlayan dram əsərlərinin müəllifləri çox az tanınan, bəlkə də heç tanınmayan gənc yazıçılar idi. Onların uğuru, hər şey-

dən əvvəl, öz yaşantılarını, faciələrini, çətinliklərini, ümitsizliklərini bədii şəkildə tamaşaçılara göstərməklə şərtlənirdi. Mühəribə onların bütün illüziyalarını dağıtmış, çoxunu həm mənəvi, həm də fiziki cəhətdən şikəst etmişdi. Buna görə də onların süjetləri, konfliktləri üçün çıxış nöqtəsi əksər hallarda mühəribənin sonu olurdu. Daha doğrusu, ya mühəribədən, ya da əsirlikdən qayıdan gənc almanın taleyində mühəribənin özü ilə ondan sonrakı dövr əks olunur, onun günahı, məsuliyyəti ön plana çəkilir və beləliklə də, bu prizmadan müxtəlif perspektivlər müəyyənləşdirilirdi. Həmin dövrdə Hansyörq Şmitthenerin, Fred Dengerin, Volfqanq Borxertin pyesləri ən çox göstərilən tamaşalar idi.

Hans Şmitthenerin “Bizlərdən biri” pyesinin süjeti mühəribədən sonra baş verən bir hadisə üzərində qurulur. 1945-ci ildə, aprel ayında Almanıyanın cənubundakı həbs düşərgəsində 900 əsir var. Əksəriyyəti polyak və rumın olan bu əsirlər aclıqdan, xəstəlikdən zülüm çəkirlər. SS-çilər amerikan əsgərləri gəlməmişdən əvvəl onları öldürmək istəyir. Düşərgənin həkimi Robert Robçek bu işə mane olur və humanist hərəkəti ona həyatı bahasına başa gəlir. Robçek düşərgəyə lap son günlərdə gəlmişdi. Burada gördüklərindən dəhşətə gəlmişdi və SS-çilər məhbusların öldürülməsi barədə ona tapşırıq verəndə, tərəddüd etmədən vicdanının hökmünə qulaq asır, onlara qarşı çıxır. Bu zaman onun əsaslandığı yeganə dəyər bəşərin kamilləşməsinə olan inamdır. İnsanın kamilləşməsi, fəal humanist mövqe əsərdə həyatın mənası, faşizm və mühəribəyə alternativ dəyər kimi təsvir olunur. Məsuliyyət hissi və son anda düzgün qərar çıxarmaq bacarığı çağdaş dövrü və gələcəyi bu ideallar əsasında qurmaq üçün ən vacib şərtlər kimi təqdim olunur. Pyesdə həkimin daxili aləmində baş verən və qərar çıxararkən yeganə amilə çevrilən dəyişkənlik, müəllifə görə dünyanın, cəmiyyətin dəyişdirilməsinin yeganə açarıdır.

Fred Dengerin “Bizim adımız ümidir” (1946) adlı pyesinin də əsas mövzusu bu dəyişkənlikdir. Əsərin qəhrəmanı Vayt əsirlikdən azad olunandan sonra vətənə qayıdır və keçmiş əsirlərdən, gənclərdən ibarət anarxist bir qrup yaradır. Bu qrupun şüarı belədir: “Əlinə nə keçirsə götür, çünki sənin hər şeyini götürürlər. Üzlərdəki maskaları yırt! Nifrət et!” [1, s.77]. Lakin məhəbbət onu öz hərəkətləri barədə düşünməyə məcbur edir. Vayt səhv yola düşdüyünü anlayır, yoldaşlarından da cəmiyyətə qarşı münasibətlərini dəyişməyi tələb edir. Denger bu əsərində mühəribəni ittiham edir, çünki o insanın mənəvi-əxlaqi dünyasını pozur. Burada fərdin əxlaqı onun siyasi etirazının, eləcə də gələcəyə ümidinin çıxış nöqtəsinə çevrilir. Ayrı-ayrı adamların daxili aləmində baş verən təbəddülat, dəyişkənlik cəmiyyətin bütövlükdə yeniləşdirilməsinin əsas meyarı hesab olunur. Pyesin əsas qayəsi belə səslənir: “Sevməyi öyrənin! Özünüzü, başqalarını sevməyi öyrənin!” [1, s. 77].

Gənclərin taleyi və yaşlı nəslin bu tale üçün məsuliyyət daşması məsələsi Dengerin “Aclıq? Bəli, aclıq!” [1, s. 77] pyesinin əsas mövzusudur. Əsərdə belə bir fikir təlqin olunur ki, gəncliyi mühəribə dövrünə düşənlər cəmiyyəti dəyişməyə daha çox can atırlar, çünki ən çox qurban verənlər də, şikəst olanlar da məhz onlardır.

Şübhəsiz ki, Qərbi Almaniyada mühəribədən sonrakı ilk illərin ədəbiyyatı Volfqanq Borxertin adı ilə bağlıdır (1921-1947). O mühəribədə əsgər kimi iştirak etmiş, antifaşist çıxışlarına görə iki dəfə ölümə məhkum olunmuş, ancaq naməlum səbəblərdən hökm icra olunmamışdır. Sonralar amerikalara əsir düşən V.Borxert mühəribədən sonra xarabazara çevrilmiş vətəninə qayıtmışdır. Çəkdiyi mənəvi və fiziki əzablar, işgəncələr onu sağalmaz xəstəliyə düşür etmiş və V.Borxert çox erkən – 26 yaşında vəfat etmişdir.

Mühəribədən sonra cəmi iki il yaşamış Borxertin ədəbi irsi çox da böyük olmamışdır: bir neçə şeir, bir neçə hekayə və yeganə bir pyes. Lakin “bir neçə” olmalarına baxmayaraq, istər hekayələri, istərsə də yeganə pyesi ona dünya şöhrəti qazandırmışdır. “Qapının çölündə qalan adam” (1947) pyesi dövrün psixoloji ovqatı ilə səsləşdiyindən böyük uğur qazanmışdı. Keçmiş serjant Bekman əsirlikdən sonra vətənə qayıdır. Günahsız ölən cəbhə yoldaşlarının xatirələri ona rahatlıq vermir, çünki onların faciəsində Bekmanın da payı var. Ancaq bundan əzab çəkən yalnız Bekmandır, əmrini icra etdiyi polkovnik isə indi “kürü yeyir”, kiminsə ölümündə günahkar olduğu barədə heç düşünmür də. Bekmanın valideynləri də faşist olub və mühəribədən son-

ra qorxudan intihar ediblər. Kimsəsizlik, tənhalıq içində boğulan Bekman vəziyyətdən çıxış yolu axtarır, ancaq hər yerdə biganəliklə, unutqanlıqla üzləşir. Beləliklə, Bekman hər yerdə “qapının çölündə” qalır. Əsərin əsas ideyası da məhz bu fikirlə inkişaf etdirilir: keçmişin “günahından” əzab çəkən, gələcək üçün məsuliyyət hiss edən bir gənci heç kəs başa düşmək istəmir. Bekman və onun kimilərinin faciəsi də elə ondadır ki, həmvətənlərinin çoxu hələ də yaxın keçmişdən ibrət dərsi almayıblar. Məhz onların bu cür biganəliyi, soyuqqanlılığı, kiminsə əlində alətə çevrilmələri 30-cu illərdə nasistlərin hakimiyyətə gəlmələrinə və beş il öncə milyonlarla günahsızın həyatını əlindən alan müharibənin başlanmasına səbəb olmuşdur. Deməli, tarix təkrar oluna bilər. V.Borxertin pyesinin əsas qayəsi də elə bu idi: xəbərdarlıq!

Karl Tsukmayerin (1896-1977) “Şeytan generalı” pyesi yazıçı Amerikada mühacirətdə olarkən müharibənin son illərində yazılmışdı və sonrakı ilk illərdə Qərbi Almaniya səhnəsində çox böyük uğur qazanmasının səbəbi, hər şeydən əvvəl, mövzusunun yeniliyi və aktuallığı ilə bağlı idi.

Antifaşist müqavimət hərəkatının naməlum əsgərinə həsr olunmuş bu pyesdə hadisələr təyyarə istehsal edən zavodlardan birində baş verir. Burada təşkil olunmuş “sobotaj” cəbhədə təyyarələrin qəzasına gətirib çıxarır. Lüftvaffenin generalı Harras təhqiqat nəticəsində kiçik bir müqavimət qrupunun olduğunu hiss edir. Maraqlıdır ki, onun ən yaxın dostu baş mühəndis Oderbrux da bu dəstənin üzvüdür. İndi o, böyük bir sual qarşısında qalır: ya bu dəstəni ifşa etməli, ya da həqiqətlə barışmalıdır. General ikincini düzgün hesab edir və çıxış yolunu ölmündə tapır. Bilə-bilə nasaz təyyarələrdən birinə minir və təbii ki, qəzaya uğrayır.

General Harras obrazı ziddiyyətlidir. O, faşizmin mahiyyətini dərk edir, ancaq “sənətinə vurğunluğu” onu faşistlərlə işləməyə, onlara xidmət etməyə “məcbur edir”. Faşistlərin “kiçik bir dünya müharibəsinə hazırlaşdığını” bilsə də, onlarla işləyir. Beləliklə də, Harras necə dəyərlər, öz faciəsinin təməlini qoyur.

Tsukmayerin qəhrəmanı Harrasın acınacaqlı taleyi və onun məntiqi faciəsi müharibədən sonrakı ilk illərdə sağ qalmış minlərlə almanın taleyi, eyni zamanda faciəsi idi. Məhz buna görə də V.Borxertin “Qapının çölündə qalan adam” pyesi ilə bərabər Tsukmayerin “Şeytan generalı” əsəri də dövrün ovqatını tutan bir tamaşa kimi uğur qazandı. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, xüsusilə bu iki əsər sonralar inkişaf edib dünya səhnələrini fəth edən alman pyeslərinin yaranmasının ilkin mərhələsi hesab oluna bilər.

Göründüyü kimi, müharibədən sonrakı ilk illərdə Qərbi Almaniya ədəbiyyatı çox əhatəli və rəngarəng olmuşdur. Həmin dövrün bütün çalarları, ziddiyyətləri, ümitsizlikləri, çaşqınlıqları və bütün bunlara baxmayaraq zəif də olsa gələcəyə inamları dram əsərlərində də öz əksini tapmışdır.

Nəticə: Müharibədən sonrakı ilk illərdə Qərbi Almaniya ədəbiyyatında dram janrı nümunələrinin qısa təhlili bəzən belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, həmin dövrün problemləri öz bədii həllini daha çox dram və nəsr formalarında tapmışdır. Görünür müharibənin dəhşətini bütün ağırlıqları ilə öz çiyinlərində daşımış bu adamlar – tamaşaçılar, oxucular səhnədə həmin olayları bütün çılpalığı ilə bir daha görməsi, epik janrın imkanlarından istifadə olunaraq ictimai-psixoloji, mənəvi-əxlaqi durumun daha aydın, kəskin şəkildə ifadə olunması dram janrının inkişafı üçün zəmin yaratmışdır.

İşin elmi yeniliyi: Qərbi Almaniya ədəbiyyatında hadisələrə çevrilmiş II Dünya müharibəsindən sonrakı dövr dram əsərlərinin inkişaf mərhələləri, mövzuları və əsas təmayüllərinə toxunaraq bu dövrün ədəbi proseslərinə müasir mədəniyyət və mənəvi-ruhi həyatın bir hissəsi kimi aydınlıq gətirir. Dram strategiyaları müxtəlif mövzular üzərində işləyərkən xüsusilə faydalıdır, çünki o fənlər arasında körpü yaradır və elmi tərəqqinin fərdlərə və icmalara necə təsir göstərə biləcəyi kimi insan ölçüsünü işıqlandırır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Tələbələr II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə Qərbi Almaniya dramaturgiyası, onun nümayəndələri və nümunələri ilə tanış etmək. Dramatik əlamətlər haqqında zəruri biliklər vermək.

Bakalavr, magistr və alman dramaturgiyası ilə maraqlanan hər bir şəxs üçün əyani vəsait və istinad mənbəyi ola bilər.

Analiz etdiyi hər bir dram əsərinin tələbənin özünə inamlı, kompleksdən uzaq bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına xidmət edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Geschichte der deutschen Literatur der Bundesrepublik Deutschland Volk und Wissen. – Berlin: VEB, – 1983.
2. Deutsche Literaturgeschichte. (Von den Anfängen bis zur Gegenwart) Stuttgart: Metzler, – 1989. – 622 s.
3. Braun, M. Die deutsche Gegenwartsliteratur / Michael Braun. Böhlau Verlag Köln, – 2010. – 247 s.
4. Drama und Theater der Gegenwart / Herausgegeben von Jan Standke. WVT Wissenschaftlicher Verlag Trier, – 2021.
5. Hansen, S. Tendenzen der deutschsprachigen Gegenwartsliteratur / S.Hansen, J.Thielsen. – Berlin, – 2018. – 185 s.
6. История литературы ФРГ. / Редакционная коллегия: Д.В.Затонский, Н.С. Павлова, И.М. Фрадкин (отв. редактор). – Москва: Наука, – 1980. – 688 с.

R.V.Vakilova

The Main Subject Area of West Germany Drama in the Early Post-World-War Years Summary

The article is devoted to the peculiarities of the development of literature in the Federative Republic of Germany in afterwar period.

The social-political situation and literary environment in Germany after World War II are considered in the article. The literary works of this period described the events during and after the war and the difficulties that people had to face. The works of drama were especially developed at that time. The research of the literary specifics of drama works is of special importance in the article.

The dramas of Carl Zuckmayer, Bertholt Brecht, Wolfgang Borchert, Fred Denger, Hansjorg Schmitthenner written in antiwar and anti-fascist spirit, played an important role in drama development of that period.

Key words: war, drama, West Germany, fascism, internal migration

P.B.Вакилова

Основная тематика западногерманской драматургии на раннем этапе послевоенного периода Резюме

Данная статья посвящена особенностям развития литературы Федеративной Республики Германии в послевоенный период. Здесь исследуются общественное-политическая обстановка, а также социальная и литературная среда в период после 2 мировой войны в Германии. События, происходившие во время и после войны, а также трудности, с которыми столкнулись народы мира, ярко описаны в художественных произведениях этого периода. Особое развитие получили драматические произведения. Значительное место в статье уделяется исследованию идейно-художественных особенностей произведений, написанных в жанре драма.

Драмы Карла Цукмайера, Бертольта Брехта, Вольфганга Бorchерта, Фреда Дэнгера, Хансйорга Шмиттеннера, написанные в антивоенном и антифашистском духе, сыграли большую роль в развитии драматургии этого периода.

Ключевые слова: война, драма, Западная Германия, фашизм, внутренняя миграция

Rəyçi: prof., fil.f.d. A.Z.Sabitova

Redaksiyaya daxil olub: 06.11.2024

X.Y.ZAMANOVA

baş müəllim, dissertant

[:https://orcid.org/0009-0003-1257-4634](https://orcid.org/0009-0003-1257-4634)

Azərbaycan Texniki Universiteti

(Bakı şəh., H.Cavid pr., 25)

10.62021/0026-0028.2024.4.177

SABİR RÜSTƏMXANLI POEZİYASINDA TARİXİLİK KONSEPTİNƏ GEDƏN YOL

Xülasə. Azərbaycanın Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı nəsr yaradıcılığına bir qədər gec başladığından tarixi romanlarının hamısı müstəqillik dövründə yazılmışdır. Lakin bu o demək deyil ki, yazıçının tarixi mövzuya müraciəti ancaq bu dövrlə bağlıdır. Əksinə, yazıçının yaradıcılığında tarix konsepti əsas yerlərdən birini tutmuş və tarixi roman yaradıcılığına doğru uzun bir yol gəlmişdir. Belə demək mümkünsə, tarixi hadisələr onun həyatında da mühüm rol oynamışdır. Atası Xudu kişinin İkinci Dünya müharibəsi iştirakçısı olması onu ilk dəfə tarixə bağlayan amillərdən olmuşdur. Bu yol onun tələbəlik illərində və ədəbi fəaliyyətinin ilk illərindən başlayaraq indiki mərhələsində də davam edir. Hələ Yardımlı rayonundan üz tutaraq Bakıya gəldiyi və Bakı Dövlət Universitetində təhsil aldığı, tələbə ikən “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində işlədiyi dövrdə doğma xalqının keçmişi və keşməkeşli taleyi həmişə onu düşündürmüşdür. 60-cı illərdə Azərbaycan ictimai həyatında və ədəbi prosesində gedən milli düşüncə oyanışı ona da öz təsirini göstərmişdi.

Açar sözlər: Rüstəmxanlı, poeziya, tarixilik, konsept, milli düşüncə

Akademik İsa Həbibbəyli S.Rüstəmxanlının bu illərdəki fəaliyyətində vətənpərvərlik amilini yüksək qiymətləndirərək yazır: “Bu genişmiqyaslı formalaradakı uğurlu çıxışları, fəal mövqeyi Azərbaycanda Sabir Rüstəmxanlının təmsalında yeni tipli, milli düşüncəli, demokratik ruhlu, yetkin vətənpərvər bir gənc, yaradıcı şəxsiyyətin ərsəyə gəldiyini qabarıq şəkildə nəzərə cərpdirmişdir” [1, s. 6]. Yazıçı İsa Hüseynov da bu fikirdədir ki: “Mən Sabir Rüstəmxanlını gəncliyində şair kimi tanıyırdım. Onun vətənpərvərlik və milli ruhda yazdığı şeirləri bəyənidim” [1, s. 3-39].

Tədqiqatçı alim Q.Bayramov qeyd edir: “80-ci illərin ortalarından şairin milli vətəndaşlıq mövqeyi bu gün üçün tarix olan hadisələrin içinə atır. Bu, təkcə onun həyatında, fəaliyyətində deyil, yaradıcılığında da öz sözünü deyir. “Ömür kitabı” şairin vətəndaşlıq hisslərini bütün qabarıqlığı ilə üzə çıxarır. Meydan hərəkətində iştirakı və çıxışları, həlledici məsələlərdə milli və vətəndaşlıq mövqeyində dayanması, Azərbaycanın bugünkü və gələcək taleyində baş verən hadisələrdə rol alması şairin vətəndaşlıq mövqeyindən irəli gəlirdi. 1989-cu ildə “Azərbaycan” qəzetinin təsis edilməsi və burada xalqın haqq səsinə yer verməsi və milli azadlıq mübarizəsinin carçısına çevirməsi, demokratik düşüncə ilə yanaşı, xalqın tarixi keçmişini qoruyub saxlaması yazıçının vətəndaş-şair-publisist-yazıçı kimi formalaşmasını şərtləndirir. Müstəqillik dövründə də şairin həm ictimai proseslərdə yaxından iştirakı, deputat kimi fəaliyyəti onun tarixi kontekstdəki mövqeyinə yeni faktorlar əlavə edir [2, s. 132-175].

A.Mirseyid şairinin yaradıcılığı haqqında yazır: “Bir şair kimi yaradıcılığının ilk illərindən başlayaraq milli yaddaş motivləri əsas yer tutmuşdur. İlk şeirlər kitabı “Tanımaq istəsən”də şairin milli vətənpərvərlik düşüncələri poetik şəkildə əks etdirilir (Rüstəmxanlı, 1970). Kitab şairin “Vətən” şeiri ilə açılırdı. “Doğma ocaq” silsiləsindən çap olunan şeirlərində (“Yardımlı yollarında” (1964), “Xatirə qatırı” (1968), “Tanımaq istəsən” (1968), “Zirvənin dərdi” (1969) və s.) şeirlərində doğulub boya-başa çatdığı torpağı tərənnümünü, milli yaddaşın poetik şəkildə əks etdirildiyini görürük [3, s.6].

Xəlil Rza Ulutürk S.Rüstəmxanlı yaradıcılığı haqqında yazır: “Şair “Yaddaş” kitabında silsiləyə geniş yer verir. Bu silsilədə dərc edilən “Bir qarış vətən torpağı”, “İlk ünvanım”, “Əbədiyyət yolu”, “Qonaq”, “Yaddaş” və s. şeirlərində tarixə ekskurs etməklə milli yaddaşı oyatmağa çalışır və oxucunun diqqətini tarixə və hiyləgər düşməyə yönəldir. “Bir qarış vətən torpağı” (1978) şeirində şairin qan yaddaşı türk tarixinin qəhrəmanı Mete xanın *“bir qarış vətən torpağı”* üçün necə döyüşməsindən gedir. Doğrudur, şeirdə Mete xanın adı çəkilmir, əgər çəkilsəydi, bu şeir də yəqin ki, senzuradan keçib çap oluna bilməzdi. Şair burada Mete xanın “bir qarış vətən torpağı”nı necə xilas etməsini qan yaddaşına əsaslanaraq verir.

X.R.Ulutürkün S.Rüstəmxanlı yaradıcılığında tarixiliklə müasirliyi vəhdətdə götürməsi tamamilə doğrudur. Tarixi yaddaş Sabir Rüstəmxanlının poetik yaradıcılığında 70-ci illərin sonlarından başlayaraq ictimai funksionallıq qazanır; ictimai məzmun kəskinləşir, xalqın tarixində mühüm rol oynayan hadisələr və şəxsiyyətlərə müraciət olunur. “Gəncə qapısı” (1981), “Sağ ol, Ana dilim” (1983), “Qan yaddaşı” (1983) şeirlər kitabında milli ruh və düşüncə bir qədər də sərt və publisist şəkildə səslənir. “Sağ ol, Ana dilim” şeirində dogma dilinə *“Allahların, göylərdən gələn kişilərin, işıqdan doğan adamların müqəddəs dili, alplərin-ərənlərin qəhrəman dili”* adlandırılır. Bu dəfə də düşmənin müharibə etmək üçün çabaları boşa çıxır. Üçüncü dəfə düşmən hökmdarın hər dəfə geri çəkildiyini zənn edərək ondan boş qalmış daşlı-çınqıllı ərazini istəyir. Lakin bu dəfə hökmdar elçilərin sözünü kəsir [4, s. 4-10].

C.Yusifli bu haqqda belə yazır: “Bərdə üçün yazdığı “Qan yaddaşı” şeirində də şair yenidən tarixə müraciət edərək Nüşabə qalasını təsvir edir. Qalanın yarımçıq bürcündə *“boy atıb qalınlaşan zoğallığın içində”* bir uşağın oxuması şairin tarixə ekskurs etməsinə səbəb olmuşdur. Uşağın səsi qılınca kimi buradakı sükutu yararaq uzaq keçmişə aparır; o uşağın min illər əvvəl buralarda nələr olduğundan belə xəbəri yox idi. Hələ hərfləri belə bilməyən və tarix dərsi dinləməyən bu kiçik uşağın səsinəki haray keçmişdən, tarixdən xəbər verirdi. Uşağın səsinəki bu haray şairin qəlbini göynədir. Onun zoğalın budaqlarını qırıb ucunu itiləyərək ox düzəltməsi də qan yaddaşındakı keçmişə aparıb çıxarır. Uşağa yaxınlaşıb onun oxuduğu mahnının adını soruşur, uşaq özü də bilmir ki, bu hava nədir və nədən danışır. Şair isə bunu qan yaddaşına bağlayaraq *“Hansı hava dolanır //Bu uşağın başında? /Yəqin tarixlərin də //unutduğu həqiqət/ çıxır qan yaddaşından!”*, – deyərək tarixə müraciət edir. Tarix isə göstərir ki, uşağın oxuduğu bu mahnı keçmişin dərinliklərindən süzülüb qan yaddaşı ilə gəlir. Bu gün bizi yaşadan məhz bu qan yaddaşıdır [5, s. 71].

“Gəncə qapısı” şeirlər kitabında şairin tarixə müraciəti bir az da konkretləşir və yaxın tarixə müraciət edir.

Şair Gürcüstanın Kutaisi şəhəri yaxınlığındakı Gelati monastrında bu qapını görmüş və şeiri yazmışdır. *“Salam, Gəncə qapısı, Qürbətdəki qardaşım”*, – deyərək müraciət edən şair səkkiz əsr əvvəl vətənindən didərgin düşmüş qapı ilə canlı kimi danışır. Yağan qar, yağış belə *“əllərinin qapı üzərindəki izini itirməmişdir”*. Şair tarixə müraciət edərək qapının buraya gəlib düşmə tarixini də verir. Qərblə Şərqlə arasında yerləşən yarım milyonluq Gəncə şəhəri daim iğtişaşlar məskəni olmuş, ancaq çox düşmənləri dəf etmişdir. Onun *“önündə cahangir də, kölə də”* ona səcdə qılardı, *“diz çökərdi”*. Şair assosiativ olaraq keçmişə xatırlayır; indi nə *“Quru-cu David var, nə də qapı oğruları”*, ancaq Gəncə qapısı yaşayır. Şairin “qapı oğruları” deməsi tarixi olduğu kimi göstərməsindən və kəmfürsətlərin Gəncənin durumundan istifadə edərək qapını oğurlamasından irəli gəlir. Çünki Gəncə qapıları tarixi qaynaqlara görə, işğal nəticəsində aparılmamışdır, düşmən onu aparmağa haqq etmirdi. Gəncə zəlzələsindən istifadə edən düşmən şəhərə soxularaq Gəncə qapılarını qənimət kimi Tiflisə aparmışdılar. Şairin lirik məni Gəncə qapısını görərkən həyəcanlanır, ona məmləkətin ən qiymətli əşyası kimi yox, elə Vətənin özü kimi baxır, onunla danışır və nəfəs alır.

“Gəncə qapısı” arxetip şəklində şairin həmişəlik obraza çevrilir və şairin tarixi şüurunu keçmişə yönəltməklə yanaşı, bugünün mesajlarını da çatdırmaq üçün bir vasitə olur. “Salam, Gəncə qapısı” şeiri Gəncə qapısının gürcülər tərəfindən oğurlanan Gəncə qapısının taleyinə həsr olunub.

Gəncə və Cavad xan mövzusu S.Rüstəmxanlının poetik yaradıcılığının ən aktual mövzularındandır. Onu aktual edən Gəncənin tarixidir və Cavad xanın şəxsində düşməyə qarşı mübarizə aparmasıdır. Bu mübarizə Azərbaycanın simvoluna çevrilmiş və yadelli işğalçıların Azərbaycandan getməsi üçün örnək mübarizə simvoluna çevrilmişdir. Təsadüfi deyil ki, şair bu mövzuda müxtəlif şeirlər yazdıqdan sonra “Cavad xan” poemasını da qələmə almışdır. İlk adı “Sönmüş ocağın ağısı” olan bu poemada Cavad xanın Vətənin azadlığı uğrunda mübarizəsi tərənnüm olunur. Şairin bütün poetik yaradıcılığında tez-tez səslənən Xətai, Misri qılınc, Çənlibel, Heydərbaba adlarını da buraya əlavə etsək, mənzərə daha da aydın olar. Şair bütün sonrakı yaradıcılığında sanki bu poetik proqram üzərində hərəkət edir və ondan kənara çıxmır. Bu da şairin yaradıcılığında tarixi aspektlərin əvvəldən axıra tarixi kontekstdə ifadəsinə yol açmış olur. S.Rüstəmxanlı “Nəyə gərək belə qardaş” (1980) şeirində də yenidən tarixi mövzuya qayıdır. Bu dəfə şair vətəndaşlıq mövqeyi ilə çıxış edərək bəzi rayonlarda qədim abidələri uçuraraq daşını-divarını sökənlərə qarşı özünün etiraz səsini ucaldırdı. Şairə görə “milyon-milyon nəsillər” gəlib keçsə də, “torpağın altında” və “üstündə” onların izi qalır. Onlardan qalan hər bir şey bir tarixdir, sənin vurduğun o külünglər isə birbaşa tarixə vurulur. S.Rüstəmxanlının “Yurdumun ən gözəl nəğməsi” (1982), “Ruhumuz sərhədsiz olduğu üçün” (1982), “Qopuz səsi, şaman duası” (1982), “Tarixi yaradanlar” (1983), “Anamın duası” (1983) və s. şeirlərində xalqın keçmişinə müraciət edərək onunla fəxr edir. Minillik tarixin hər anı, yurdun hər daşı, divarı şairə vətənin keçmişini xatırladır. Şair Vətən dedikdə o taylı-bu taylı Azərbaycanı nəzərdə tutur. Dağlıq Altay şairi Bilal Dimanova yazdığı “Qopuz səsi, şaman duası” şeirində daha böyük ictimai arealda düşünür və onun vətəni bütün türk dünyasını qapsayır. Bilal Dumanovun oxuduğu mahnını “*Tanrı nəfəsi tək*” və “*anasının duası tək*” özünə yaxın hesab edir. Onun səsini eşitdikcə “*qanı hayqırır*”, “*gündoğan eşqi*”, “*yürüş eşqi*”nin sədası gəlir. Türk xalqı ulu bir ulusdur, onun qolları çoxdur, bu qollardan biri də Altay türkləridir ki, “*şaman duasıyla, qopuz səsiylə*” daim qədim tarixini xatırladır (Rüstəmxanlı, 1986, s. 89). “Qan yaddaşı” şeirlər kitabını şairin vətən, yurd, yaddaş düşüncəsinin bir yerdə toplandığı poetik toplu kimi kimi dəyərləndirmək olar.

Nəticə: Beləliklə, bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, S.Rüstəmxanlının poeziyasında tarixilik, qədimlik, ulu yurd, Dədə Qorqud, Xətai adları tez-tez çəkilir və bu adlar şairi tarixlə bu gün arasında var-gəl etməyə sövq edir. Müasir həyatdan yazdığı şeirlərində də şair mütləq tarixdən nə isə oraya əlavə edir. Sumqayıt yeniyetmələrinə ünvanladığı “Ölən qorxumuz” (1988) şeiri məlum hadisələrə həsr olunub. “Şükür, unudulmayıb, yüz ilin o üzündə, itirdiyim bir nəğmə!”, – deyə yenə də tarixi yada salan şair “*qeyrət bayrağını dalğalandıran*” gənclərin ruhunun qorxunu yenməsindən qürur duyur. Şair bir daha göstərir ki, bir xalqın ruhunu qəfəsə salmaq, onu sıxmaq olmaz, o ruh mütləq öz keçmişini göstərəcəkdir. “Ulu ruhları” daşıyan və neçə 37 yaşayan bir xalqın ruhu heç bir zaman başqasına boyun əyməz. Şair bu poetik mesajların kimə ünvanlandığını da sətiraltı eyhamlarla bildirir.

Elmi yenilik: Məqalədə elmi yenilik ondan ibarətdir ki, müəllif S.Rüstəmxanlı yaradıcılığını hərtərəfli öyrənərək, ona həm də şair müasirləri olan tədqiqatçıların və ədiblərin rəyləri əsasında qiymət vermişdir. Şair yaradıcılığı tarixi-vətənpərvərlik mövzusunda geniş oxucu kütləsinə təqdim edilmişdir. Şairin Cavad xan haqqında yazdığı tarixi poeziya gənc nəsil üçün örnəkdir, qəhrəmanlıq rəmzidir.

Təbiiqi əhəmiyyəti: Orta və ali təhsil müəssisələrində S.Rüstəmxanlının poetik yaradıcılığı öyrənilir, geniş oxucu kütləsi arasında rəğbətlə qarşılanır və sevilir. Onun yaradıcılığı müasir Azərbaycan dünyasında misilsiz əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Həbibbəyli, İ. Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı: millilik, vətəndaşlıq və müasirlik // Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı (məqalələr məcmuəsi). – Bakı: Elm və təhsil, – 2021. – s. 3-39.

2. Bayramov, Q. Sabir Rüstəmxanlının poeziyası: təşəkkül və formalaşma dövrü// Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı (məqalələr məcmuəsi). – Bakı: Elm və təhsil, – 2021. – s. 132-175.
3. Mirseyid, A. Ruhumuzun rəsmi və ya Sabir Rüstəmxanlının çəkilməmiş portreti. – Ekspres, – 2010. 16-18 yanvar. – s. 6.
4. Ulutürk, X.R. Ön söz// Rüstəmxanlı S. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – s. 4-10.
5. Yusifli, C. Sabir Rüstəmxanlı. Yaddaşın poetikası / C.Yusifli, – Bakı: Qanun, – 2006. – s.71.

Kh.Y.Zamanova

The Path Leading to the Concept of Historicism in the Poetry of Sabir Rustamkhanli

Summary

This article explores the factors that led the prominent Azerbaijani poet Sabir Rustamkhanli to the genre of historical novel. It is demonstrated that the writer has gone through a long process before turning to historical novel writing. In Rustamkhanli's literary thinking, there is a visible development before his works in the genre of historical novel. In his individual poems, the poet occasionally makes brief poetic excursions into history. Over time, he gradually dedicates more poems and works to historical themes.

Key words: *Rustamkhanli, poetry, historicism, concept, national thought*

Х.Я.Заманова

Путь, ведущий к концепции историзма в поэзии Сабира Рустамханлы

Резюме

В статье исследуются факторы, которые привели выдающегося азербайджанского поэта Сабира Рустамханлы к жанру исторического романа. Показано, что писатель прошел долгий путь, прежде чем обратиться к написанию исторических романов. В литературном мышлении Рустамханлы прослеживается определенная эволюция до его произведений в жанре исторического романа. В отдельных стихах поэт время от времени делает краткие поэтические отступления в историю. Со временем он постепенно посвящает все больше стихотворений и произведений историческим темам. В этих стихах и поэмах поэт изображает и прославляет различные события нашей истории с гражданской точки зрения.

Ключевые слова: *С.Рустамханлы, поэзия, историзм, концепт, национальная мысль*

Rəyçi: filol.f.d., dos. K.Mehdixanlı

Redaksiyaya daxil olub: 22.11.2024

С.Г.АЛИЕВА

доктор философии по филологии,
старший преподаватель
e-mail: sevinj230623@gmail.com

:<https://orcid.org/0000-0002-6878-6148>

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

10.62021/0026-0028.2024.4.181

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ СИМВОЛИКИ В ПОСТМОДЕРНИЗМЕ ТАТЬЯНЫ ТОЛСТОЙ

Резюме. В статье рассматривается символ в произведениях Татьяны Толстой. Большинство критиков и литературоведов относят творчество писателя к постмодернизму. Во всех произведениях Т.Толстой дается ведущее место символике. Символика в постмодернистских произведениях имеет свои особенности, мастерство писателя помогает использовать всю многогранность и многослойность символа в своих произведениях.

Ключевые слова: постмодернизм, символ, классическая литература, фольклор

Признанный исследователь литературного постмодернизма М.Липовецкий в работе «Контекст: Мифологии творчества», посвященной творчеству Т.Толстой, пишет: «В особенности показательно значимым является опыт Т.Толстой. Её самобытная проза сразу же после появления оказалась реально в центре пристального внимания не только эмигрантской и отечественной (то есть русской – С.А.) критики» [2, с. 522]. И на самом деле, творчеству писательницы посвящены многие солидные, аналитические работы, её имя упоминается почти во всех работах, посвященных современной прозе. Можно сказать, что творчество Т.Толстой достаточно полно и глубоко освещается в современном литературоведении [3; 4; 5], особенно подчёркивается её приверженность к эстетике постмодернизма. Мы рассмотрим творчество Т.Толстой в аспекте роли и значения символики в её произведениях.

Для мировоззрения Т.Толстой весьма характерным является то, что почти каждое её произведение (вне зависимости от жанра – небольшого рассказа или романов) начинается со сложностей в общении между людьми. Порою непробиваемой стеной стоит недопонимание. На этом нередко строится конфликт произведения. Это, как правило, столкновение сказочного (несбыточного и нереального) с извечными истинами. Но здесь нет победителей и побеждённых. Такого рода конфликты, чаще всего, принимают у Т.Толстой форму символического круга, или эллипса. Повествование, как правило, начинается с трудностей, ими же и завершается.

К примеру, с такой «тупиковой» ситуацией мы сталкиваемся в одном из центральных её творений, породивших большое количество разноречивых мнений – романе «Кысь». Главенствующей мифологической моделью мира становится здесь опошленное и приниженное пушкинское Лукоморье, а ключевым символом-образом – неизвестно когда и где произошедший *Взрыв*.

Особенностью символики Толстой является такая «игра в классиков», которая, как отметили выше, приобретает форму кругового движения. А именно: «недоросль» как в начале повествования задаёт глупые вопросы, так остаётся неучем и в конце ро-

мана. Тупость сопровождает его на всём протяжении жизненного пути. Состарившись, он впадёт в маразм.

Эта мысль проходит красной нитью через всё произведение. Скажем, читают заговор, «крепкий, проверенный», тот, кто неизменно помогал многим людям выжить в трудных деревенских условиях. Но следует обратить внимание на то, в какую цепь, не свойственную народному устно-поэтическому творчеству, включены такие заговоры:

«Всю пакостину извели, в курятнике берёзовым дымом помахали, чтоб снова не завелось нехорошего, и Гого Юродивого приводили, чтобы заговор наложил: на четыре угла, на четыре двора, с-под моря зелёного, с-под дуба зелёного...» [6, с. 36] и т.д. Юродство и фиглярство, почти граничащее с нецензурной бранью, здесь налицо. Недалом и одного из героев, приводящих заговор в исполнение, именуют Гогой Юродивым.

Фамилия героя также символична. Толстая столь часто употребляет её в «Кыси», что напрашивается аналогия в соответствующем умонастроении определённой части русского общества в целом. Дело в том, что юродство совершенно осознанно ставится Толстой в один ряд с иронией, буффонадой и карнавальным мироощущением

Так, Т.Горичева в работе «Православие и постмодернизм» в более чем красноречивом параграфе «Постмодернистский дурак» как приговор современной литературе подписала: *«Образ юродивого в современной русской литературе стал предельно символичным. Он не просто отрицает объективно мёртвый, «изолгавшийся мир». Более того, не просто предлагает альтернативы этому миру: этот дурак неисчислимый, неуловимый и исчезающий. Он поистине указывает на некоего Другого, но при этом совершенно невидимого, совсем апофатичного Бога»* [1, с. 57].

Сочетание всех перечисленных выше признаков или элементов постмодернизма, как правило, приводит к картине общего хаоса, беспорядка и даже абсурда, в котором мы живём, постоянно вращаясь в нём, как в круговороте. Для подлинного постмодерниста, каковой является Т.Толстая, это есть индивидуальная форма самовыражения или отношения к людям, вещам, фактам, событиям и т.д. Небезынтересно заметить, что, помимо Гоги, в романе «Кысь» выведены и некоторые другие персонажи, которых также с полным основанием можно отнести к юродивым. Если учесть тот факт, что указанный персонаж входит в один ряд с другими (достаточно красноречиво об этом свидетельствует, к примеру, повесть Б.Евсеева «Юрод» и т.д.), то роль и значение этого символического имени-названия тем более возрастает.

О том, что многочисленные приметы, взятые Толстой из национального фольклора, присутствуют в этом романе в символически преображённом виде, писали многие критики: О.Богданова, Н.Лейдерман, В.Курицын, М.Липовецкий. Но, насколько удалось выяснить, образ-символ «Взрыв» никто из исследователей подробно не затрагивал. Между тем, это примечательный, если не сказать ключевой момент произведения, он как точка отсчёта всех основных событий, разворачивающихся в романе Т.Толстой «Кысь».

Идеологическим событием здесь становится чистый объем, то есть ни пространством, ни временем не сдерживаемое влияние бывшей советской культуры с ее умением превращать в общегосударственные эмблемы вполне бесполезные дела. «Взрыв» – это такой символ, который находится, так сказать, на пересечении линий центра и периферии. Недаром, по замыслу Т.Толстой, весь роман чётко поделён на «до» и «после» Взрыва.

Центральным объектом постмодернистской сатиры в романе «Кысь» при помощи данного символа-образа становится беспрецедентная в истории государства российского изворотливость чиновников-бюрократов, умение превращать людей, стоящих у власти в одном из вымышленных автором провинциальных городов в правительственные эмблемы. Т.Толстая идёт по пути развенчания духовных ценностей того времени.

Поэтому в первую очередь в отрицательном ключе символизируются грязь, ужас и абсурд существования некоего племени без имени.

В романе мы видим, как все вокруг посмеиваются над стариками, которые жили, по выражению автора, в «Прежнее время», посмеиваются, потому что они представляли собой фантазёров и внешним видом походили на нормальных и гармонично развитых гомо сапиенсов. Символика круга даёт о себе знать в иронии над «Колесом судьбы», или Фортуной. Поколение, если не одарённых, то, во всяком случае, обычных людей, на которых должно равняться, не может выжить в новых условиях. Перерожденцы (с когтями, как у животных или другими всяческими атавизмами) их собою затмевают. По Толстой, старик не превращается в младенца, он просто умирает.

Абсолютно иная ситуация сложилась после Взрыва. Кто после него *«родился, у тех Последствия другие, – всякие. У кого руки словно зелёной мукой обмётаны, будто он в хлебеде рылся, у кого жабры; у иного гребень петушиный али ещё что. А бывает, что никаких Последствий нет, разве к старости прыщи из глаз попрут, а не то в укромном месте борода расти учнёт до самых до колен. Или на коленях ноздри вскочат»* [7, с. 16].

Уродливый облик, который обретают герои романа «Кысь», отражается также на их речи, на образе жизни, вообще на их умственном развитии после мифического Взрыва. Именно это явление, носящее вневременной характер, так как нигде Т.Толстой не конкретизируется, перевернуло жизнь жителей вымышленного городка Фёдора-Кузьмичска, а заодно привело взаимоотношения людей с местной властью к полнейшей неразберихе. В интертекстуальном полотне её текстов можно обнаружить несколько культурных кодов. И главным из них является код русской азбуки.

Как мы полагаем, это следующая ступень символического осмысления абсолютно нереальной действительности маленького городка. Представим для наглядности хрестоматийный учебник русского языка. Его почти всегда предваряет алфавит, знаменующий естественный переход к изучению того или иного раздела грамматики. Все главы романа «Кысь» имеют не традиционное цифровое, но именно буквенные обозначения в виде старославянского алфавита («аз», «буки», «веди» и т.д.).

На первый взгляд, в этом делении нет ничего символического. Формально это выглядит как противовес общепринятым нормам деления на главы или разделы. Однако при внимательном изучении текста становится ясно, что такое деление, во-первых, не случайно, во-вторых, носит исключительно образно-символический характер. Здесь, напротив, не следует искать, как в учебных пособиях, никакого научного объяснения. Это «чистой воды» символика.

Поэтому и обратить внимание необходимо на другой аспект романа. Все фантастические события, изображенные в романе, возникли именно на стыке той пограничной ситуации, которая вызвана пространственно-временной координатой Взрыва. Буквенный код отражает только ступени человеческого сознания от примитивных классовых отношений до более развитой фазы общественно-экономической формации, впрочем, выписанной автором на условно-умозрительном уровне.

На наш взгляд, только в результате обыгрывания символического образа «Взрыва» в общественном организме маленького заброшенного российского округа произошло разделение классов на горожан и властей, именуемых мурзами. Причём, один символ-образ органично порождает другой – вышеуказанный «Круг». А именно, круг основных событий замыкается.

В самом начале статьи было в общих чертах отмечено отношение современных писателей к русской классической литературе XIX века. В частности, указывалось, что в большинстве случаев оно негативное, так как нет принятия основных канонов и этических заповедей, составлявших нравственную основу произведений Ф.М.Достоевс-

кого, Л.Н.Толстого, А.П.Чехова и других. Однако в художественной или документальной прозе на рубеже веков нередко сталкиваешься с явлением, когда теоретические положения идут вразрез с практикой работы. Вопрос важный и актуальный, так как от правильного истолкования зависит определение литературной ситуации в новейшей русской прозе, равно как и оценка постмодернистского искусства в целом.

Актуальность проблемы: Одним из факторов, обуславливающий актуальность темы, является то, что для раскрытия тонкостей любого постмодернистского произведения необходимо рассматривать многозначность и многослойность символики.

Научная новизна заключается в том, что впервые рассматривается роль, место и особенности символики в творчестве Т.Толстой.

Практическая значимость: Основные положения и принципы данного исследования могут сыграть определенную роль в процессе изучения теории литературы, а так же истории новейшей русской литературы.

Литература

1. Горичева, Т. Православие и постмодернизм / Т.Горичева. – Ленинград: ЛГУ, – 2001. – 143 с.
2. Липовецкий, М. Контекст: Мифологии творчества (Татьяна Толстая) / Русская литература XX века в зеркале критики. – Москва – Санкт-Петербург, – 2003. – 653 с.
3. Огрызко, В. Кто сегодня делает литературу в России. Выпуск 1. / Современные русские писатели. – Москва: Литературная Россия, – 2006. – 416 с.
4. Русская литература XX века. [в 2 томах]. / Под ред. Л.П.Кременцова. т.2. 940-1990-е годы. – Москва: Академия, – 2005. – 464 с.
5. Русская литература XX века. Школы. Направления. Методы творческой работы / Под ред. Вл.Альфонсова. – Москва: Логос, – 2002. – 585 с.
6. Толстая, Т. Кысь. Роман / Т.Толстая. – Москва: Подкова, – 2002. – 319 с.
7. Толстая, Т. Не кысь. Рассказы, статьи, интервью / Т.Толстая. Москва: Эксмо, – 2004. – 608 с.

S.H.Əliyeva

T.Tolstayanın postmodernizmində simvolun rolu və əhəmiyyəti

Xülasə

Məqalədə Tatyana Tolstayanın əsərlərində simvolun rolu araşdırılır. Bir çox tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar T.Tolstayanın yaradıcılığını postmodernizmə aid edirlər. T.Tolstayanın bütün əsərlərində simvola xüsusi yer ayrılır. Simvolika postmodernist əsərlərdə özənəməxsusluğu ilə seçilir. Yazıcının ustalığı ona öz yaradıcılığında simvolu geniş şəkildə istifadə etməyinə kömək edir.

Açar sözlər: postmodernizm, simvol, klassik ədəbiyyat, folklor

S.H.Aliyeva

The Role and Significance of Symbolism in Postmodernism T.Tolstoy

Summary

The article deals with the symbol in the works of Tatyana Tolstoy. Most critics and literary critics refer the writer's work to postmodernism. In all works of T. Tolstoy the leading place is given to symbolism. Symbolism in postmodernist works has its own peculiarities. The writer's skill helps to use all the versatility and multilayers of the symbol in his works.

Key words: postmodernism, symbol, classical literature, folklore

Rəyçi: filol.e.d., prof. F.S.Naciyeva

Redaksiyaya daxil olub: 26.10.2024

Т.Г.ДЖАФАРОВ

доктор филологических наук, профессор

e-mail: telman_jafarov@mail.ru

[:https://orcid.org/0000-0002-4429-654X](https://orcid.org/0000-0002-4429-654X)**Бакинский славянский университет**

(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

10.62021/0026-0028.2024.4.185

АЙТМАТОВСКИЕ ТЕКСТЫ В БИЛИНГВАЛЬНОЙ АУДИТОРИИ

Резюме. В условиях двуязычия или многоязычия вопросы обучения, перевода и межкультурного диалога приобретают особую значимость. В зависимости от учебных задач это языковая, учебная и творческая ситуация актуальна для всех типов образовательных учреждений; она, как интегрированный процесс, требует комплексного подхода к её пониманию и организации. Исходя из этого, в статье акцентируется внимание на понятиях «билингвальное обучение» и «билингвальный художественный текст».

Привлечённые к исследованию произведения кыргызского писателя Чингиза Айтматова хотя и написаны на русском языке, определены нами как билингвальные. Среди многочисленных точек зрения о билингвальном художественном тексте, более подходящей считаем следующую: «Художественный билингвизм – оригинальное творчество, основанное на взаимодействии двух языков и культур» (Туксаетова Р.О.). В этом русле рассматриваются тексты некоторых произведений Ч.Айтматова.

В статье показано, что русскоязычные тексты кыргызского автора богаты национальным содержанием, мифическими представлениями и фольклорными элементами кыргызов и казахов, общетюркскими лексическими единицами, поэтому могут быть с интересом встречены не только аудиторией тюркских народов, но и эффективно использоваться в преподавании русского языка как иностранного. Проблема рассмотрения культурологического содержания произведений Ч. Айтматова в общетюркском культурно-историческом контексте при переводе их на азербайджанский язык определяется как направление дальнейшего исследования.

Ключевые слова: билингвальное обучение, произведения кыргызского писателя Чингиза Айтматова, художественный билингвизм, мифические представления и фольклорные элементы кыргызов и казахов

Тексты произведений Ч.Айтматова предоставляют богатый и интересный материал для работы в билингвальной аудитории, так как студенты-носители тюркской культуры, изучающие русский язык, имеют возможность не только обогатить свой словарный запас и свою речь словами-реалиями национального обихода, но и слушать, читать, пересказывать и высказывать своё отношение к многочисленным легендам, мифам и преданиям, которыми изобилуют тексты почти всех произведений кыргызского писателя. В качестве объекта исследования нами взяты повести «Джамиля», «Белый пароход» и роман «И дольше века длится день», тексты которых полны этнографическим материалом национального содержания. С точки зрения литературоведа, айтматовские тексты изощрены присущей русской литературе богатством, сочностью, изобразительностью описания и мифопоэтическим духом и содержанием киргизского фольклора, что предоставляет специалистам по РКИ прекрасную возможность работать со своеобразным билингвальным текстом.

Примечательно, что в последние годы в вузах и школах широко применяется практика обучения иностранным языкам путём применения учебных ресурсов с этно-

культурным компонентом, фольклорными образцами и художественными произведениями национальных литератур обучающихся. Имея практику широкого использования текстов классической русской литературы при работе со студентами, обучающимися специальности «Учитель иностранного языка (по русскому языку)», мы мотивируем интерес к творчеству А.Бестужева-Марлинского, А.С.Пушкина, М.Ю.Лермонтова, Л.Н.Толстого С.А.Есенина, Н.Тихонова и многих других писателей привлечением произведений на кавказскую и азербайджанскую тематику, в которых использована тюркская лексика, мотивы азербайджанского фольклора.

Интересно пронаблюдать процесс взаимообогащения культур, литератур и языков, представлений друг о друге. В практике это дает богатый иллюстративный материал для учителей и методистов, а в теории создается возможность для дискурса и обсуждений культурологов, лингвокультурологов, лингводидактиков.

Билингвальные тексты русской литературы, литератур постсоветского пространства представляют интерес не только в структурно-семантическом отношении, в плане языковых ресурсов оригинала, но и по своему идейно-тематическому своеобразие. Автор, принадлежащий к определённой национальной культуре, преднамеренно вводит в текст её элементы, актуализирует их, тем самым, расширяя круг и пространство актуальных национальных проблем.

Писатели, имеющие два языка, т.е., свободно владея ими, чтобы выйти на более широкую читательскую аудиторию, предпочитали сочинять не на родном, а на языке, имеющем международный статус. Таковым для многих авторов стран, образовавшихся после распада СССР, был русский язык. Дело даже не в том, что они не хотели писать на родном; они намного лучше творили на русском, так как получили русскоязычное образование. Русский язык со своими богатыми ресурсами, выразительностью служил им инструментом изящного описания и самовыражения. В то же время под зонтом, под внешним оформлением текста скрывалась личность с национальным сознанием и памятью, духовно-нравственным восприятием мира. Это было уникальное языковое явление, когда, служа обогащению языка описания новыми реалиями и лакунами, писатели в то же время твердили о существовании, своеобразии и неповторимости своей культуры. Мы привыкли рассматривать тексты с точки зрения лингвокультурных, метаязыковых, интертекстуальных и других влияний. А ведь в так называемых русскоязычных национальных текстах символы, коды, архетипы и другие реалии обозначали больше, чем сам связный текст с его структурно-словесным оформлением. В данном случае будем опираться на мысли В.А.Масловой, по мнению которой «правила построения текста зависят от контекста культуры, в котором он возникает. Текст создается из языковых единиц низших уровней, которые при соответствующем подборе могут усилить культурный сигнал», благодаря чему формируется «набор специфических сигналов, которые... вызывают у читателя, воспитанного в традициях данной культуры, не только непосредственные ассоциации, но и большое число косвенных». [8, с. 87]. А что имеет в виду учёный, говоря «о большом числе косвенных»? Это то, что выходило за рамки филологических исследований, носило глубоко философское и сугубо политическое значение. Наглядными примерами тому являются айтматовские сюжеты: легенда о мангурте и повесть «Белое облако Чингисхана». Герой Ч.Айтматова Абдурахман уличён в пропаганде абстрактных буржуазных идей и осуществлении какого-то англосакского сговора. Он же не один, там ещё учёные-историки, филологи, утверждавшие о существовании в их республике каких-то национальных государственных образований, что противоречило знакомой всем нам из школьных учебников истории информации о нахождении центральноазиатских народов до установления здесь советской власти на стадии развития рабовладельческого общества. В данном случае уместно процитировать известную мысль М.Бахтина о том, что человека можно изучать только через тек-

сты, созданные или создаваемые им, что «в ... своей ипостаси текст несет смысл прошлых и последующих культур, он всегда на грани, он всегда диалогичен, поскольку всегда направлен к «Другому» [4]. Абдурахман, со своими подразумеваемыми текстами входит в диалог с самим автором. Эти сюжеты почерпнуты из народной памяти; в 30-50-е годы они преследовались, трактовались как антисоветские, антикоммунистические. Живи в те годы, наверно, и дед Момун был бы арестован и осужден за свою сказку о Матери-оленихе.

Билингвальные тексты, являясь объектом и предметом взаимопроникновения языков и культур, естественного и непринужденного вхождения в «чужую» культуру, подразумевают адаптацию одних культурных элементов, кодов, ценностей в контексте другой литературы. Это довольно часто встречающееся явление наблюдается на многих этапах литературных контактов народов, сосуществовавших в общем культурно-историческом ареале или имевших между собой тесные экономические и человеческие отношения. Наглядным примером являются тексты русской средневековой литературы, такие как «Слово о полку Игореве», «Хождение за три моря» Афанасия Никитина, «Повесть о Тамир-Аксаке», «Сказание о Магмет-салтане» И.Пересветова, историческое повествование «Казанская история», повесть «Посольство Ивана Новосильцева в Турцию» и др., тексты которых были пронизаны тюркскими элементами. Эту традицию продолжили путевые очерки и повести А.Бестужева-Марлинского, «Путешествие в Арзрум» А.С.Пушкина, лермонтовская сказка «Ашик-Кериб», стихи и поэма Я.Полонского «Агбар» и др. Проявление мотивов тюркской тематики, а также античной, ренессансной литературы в поэзии авторов «серебряного века» соответствовало их творческим принципам.

Иначе обстоит дело с произведениями двуязычных национальных авторов, свободно сочинявших на русском и родном языках. Некоторые представляли читателям свои авторизованные переводы. Русские тексты выполняли функцию выпячивания вопросов национальной истории, своеобразия своей ментальности, злободневных проблем социальной и общественной жизни своего региона, восстановления национальной памяти. «Особый случай присутствия диалога в литературе наблюдается тогда, когда он происходит в сознании писателя, который принадлежит двум культурам одновременно. Взаимодействие разных национальных культурных традиций в рамках одного творческого сознания оригинально преломляется в художественных текстах» (8, с.5). В.А.Маслова логически подытоживает свои наблюдения над творчеством этих авторов: «Взаимодействие различных культур создает особый тип языковой личности, который можно охарактеризовать как маргинальный, воспринимающий свою этническую культуру как бы со стороны... При чтении билингвистического произведения читатель погружается в национально специфический мир образов, вещей, явлений, отношений. В этом случае в тексте воплощается мировидение того народа, которому принадлежит писатель». [8, с. 5] Нам кажется, что произведения Чингиза Айтматова на русском языке можно рассматривать в качестве яркого примера воплощения мировидения киргизского и казахского народов (*перекличка одних и тех же проявлений в образе жизни и мышления этих народов без особого подчеркивания и сопоставления их свидетельствует о надуманном, несправедливом разделении некогда единой историко-географической, ландшафтной и культурной среды на разные регионы*). Так же интересно было бы проследить за творческими поисками казахского поэта и исследователя Олжаса Сулейменова и азербайджанского писателя Чингиза Гусейнова в их русскоязычных текстах.

В повести «Джамиля» Ч.Айтматов повсеместно внедряет в текст общетюркскую лексику: *намаз, адат, кетман, кичи-ана, кичине-бала, кайын, сеит, камчы, ишак, тандыр, аксакал, ата, марал, бешик, Алабаиш, джайлоо, чабаны* и др. Есть немало слов, ха-

рактизирующих быт, традиции и образ жизни народов Туркестана¹: *юрта, байбиче, Энесай, Бугубай, Караульная гора, Сулейманова гора* и др. Эти слова и выражения, данные без перевода и комментирования, незаметно растворяются в текстах Ч.Айтматова, так как читатель ощущает себя в ареале культурной среды автора. «– Ну, если вы так уж боитесь за свою невестку, то вот ее *кайни*, – с радостью указал он на меня, – никому не позволит близко к ней подойти» [2, с. 186]. В данном эпизоде сам сюжет подсказывает читателю, что речь идет о брате мужа Джамили, ее девере). Легко угадать читателю русскоязычного текста реплику безнравственного Осмона в отношении к Джамиле: «– Вот и я говорю! Война – ты и бесишься без мужниной *камчи*!.. – Эх, была бы ты моей бабой, тогда бы ты не то запела. [2, с. 291]. Следующий пример из текста – не только яркое этнографическое, но и пейзажное описание степи: «Там, за рекой, где-то на краю казахской степи, отверстием горячего *тандыра* пламенело разомлевшее вечернее солнце косовицы» [2, с. 291].

В «Белом пароходе», особенно в легенде о матери-оленихе, Ч. Айтматов чаще применяет тюркскую лексику, составляющую ядро киргизских и казахских притч, легенд и мифов. Весь текст читается (поется) как песня, одни пословицы и афоризмы порождают другие, как бы служа внутренним рефреном: «Прибежала Рогатая мать-олениха. На рогах своих, подцепив за дужку, принесла она детскую колыбель – бешик. Бешик был из белой березы, а на дужке бешика серебряный колокольчик гремел. И поныне гремит тот колоколец на бешиках иссык-кульских»; «При виде марала бугинец сходил с седла, уступая дорогу. Красоту любимой девушки сравнивали с красотой белого марала». [2, с. 493]

Исследователю-переводоведу интересно сравнить текст повести «Белый пароход» с его переводами на тюркские языки, пронаблюдать нахождение переводчиками удачных соответствий на родном языке. Самой оригинальной находкой азербайджанского переводчика повести стала передача сочетания «*дед Момун*» как «*Mömin baba*» («религиозный дед»). Можно привести множество примеров сохранения на азербайджанском языке национальных элементов оригинала.

Айтматовские тексты отделяют землю киргизов и казахов от остального мира. Автор символизирует её как Восток, с которого поезда идут на Запад или оттуда на Восток. Этот мир, данный культурный ареал с его легендами, сказками, афоризмами и пословицами, очеловечением природы, характерами и судьбами автор русского текста окутал своими мифическими и мистическими представлениями о родном крае.

Изучение текстов авторов-билингвов, принадлежащих к двум культурам, предполагает множество аспектов для филологических, культурологических, этнопсихологических, философских и других исследований. И у каждого двуязычного писателя своя судьба, своя задача представления реалий своей национальной культуры. Некоторые авторы считают, что нет общепринятого понятия «художественный билингвальный текст» и вопрос о том, кто является билингвальным писателем и какой текст дифференцируется как двуязычный, до сих пор остаётся открытым [1, с. 125]. Среди многочисленных мнений о билингвальном художественном языке, на наш взгляд, более подходящим является следующее: «Художественный билингвизм – оригинальное творчество, основанное на взаимодействии двух языков и культур» [9, с. 199]. В данном мнении нет намёка на соотношение текстовых элементов, относящихся к языкам произведения; подчёркивается только их взаимодействие.

Обращение к писателям, чьи тексты характеризуются как билингвальные, к приведённым из них примерам выявляет интересные для филологов, переводчиков, педа-

¹ Термин «Туркестан» подразумевает здесь Центральную Азию, но логично отнести к этому культурно-историческому ареалу весь тюркский мир, включая Турцию и Азербайджан.

гогов и психологов перспективы интегрированного сотрудничества в аспекте культурологии, компаративистики, сравнительного языкознания, а также в плане изучения русского языка как иностранного. Согласитесь, что благодаря переводам на русский и с русского на национальные языки, а также билингвальным текстам русской и русскоязычных литератур сформировался уникальный культурно-исторический ареал, платформа сожительства и переклички литератур, языков и культур десятки народов, чего лишились мы после развала Союза. Для национальных литератур, подобной азербайджанской, которая столетиями развивалась и обогащалась в контексте с восточными и западными культурами, наступил новый этап поиска более широкого литературного пространства. Рассматриваемые в статье тексты русской и русскоязычных национальных литератур, представляя собой полезный историко-культурологический и этнографический материал, создают мотивацию для интенсивной работы над ними. Способы передачи, комментирования, объяснения, адаптации или растворения этнографических компонентов в билингвальных текстах требуют специального рассмотрения.

Литература

1. Абдрахман Г.Х., Нарбеккызы Г. Признаки билингвального художественного текста в диалогии Л.Соловьева // Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы № 3(83), 2020. – С. 124-131.
2. Айтматов Ч. Малое собрание сочинений. – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2022, 640 с.
3. Акперли Т.Т. Интерпретация и элиминация лакун, образовавшихся в целом тексте при переводе с английского на азербайджанский язык произведения Джека Лондона «Белый клык» // Вчені записки ТНУ імені В.І.Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика. Том 32 (71) № 6. Ч. 3. – Сімферополь, 2021. – С.1-7. DOI <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.6-3/01>
4. Бахтин, М. М. Эстетика словесного творчества. – М.: «Худ. литература», 1986. http://teatr-lib.ru/Library/Bahtin/esthetic/#_Toc225599030
5. Гусейнов Ч. Избранное. Магомед, Мамед, Мамиш; Фатальный Фатали: Романы. – Москва: Худож. лит., 1988. – 607 с.
6. Гусейнов Ч. К вопросу о «русскости нерусских» // <http://www.intelros.ru/readroom/druzhbanarodov/d4-2014/print:page,1,23524-k-voprosu-o-russkosti-nerusskih.html>
7. Иванова Н. Восточные сюжеты Ч. Гусейнова // Ч. Гусейнов. Избранное. Магомед, Мамед, Мамиш; Фатальный Фатали: Романы. – Москва: Худож. лит., 1988. – С. 5.
8. Маслова, В. А. Лингвокультурология [Текст]: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / В. А. Маслова. – 3-е изд., испр. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 208 с.
9. Туксайтова Р.О. Художественный билингвизм: к определению понятия // Известия Уральского государственного университета. 2005. – № 39. – С. 198-206.
10. Jafarli T.H. On the possibilities and advantages of using a bilingual education model in Azerbaijani schools // Sciences of Europe # 149, (2024). – P. 27-29, DOI 10.5281/zenodo.13842688;
11. Jafarli T.H. Bilingual text as a subject of literary translation and intercultural dialogue // Sciences of Europe # 156, (2024). – P. 19-23. DOI: 10.5281/zenodo. 14603406;
12. Джафаров Т.Г. О возможностях и преимуществах применения билингвальной модели обучения в школах Азербайджана // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Сборник научных статей. – Баку: Мутарджим, 2024. – С. 362-366. DOI <https://doi.org/10.62021/0026-0028.2024.1.362>.

T.H.Cəfərov

Ç.Aytmatov mətnləri Azərbaycan auditoriyasında Xülasə

İkidillilik və ya çoxdillilik kontekstində tədris, tərcümə və mədəniyyətlərarası dialoq məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tədris məqsədlərindən asılı olaraq, bu dil, təhsil və yaradıcılıq vəziyyəti bütün tiplərdən olan təhsil müəssisələri üçün aktualdır; integrasiya olunmuş bir proses kimi onun məhiyyətini anlamaq və təşkil etmək üçün hərtərəfli yanaşma tələb olunur. Buna əsaslanaraq, məqalədə “ikidilli təlim” və “ikidilli bədii mətn” anlayışlarına diqqət yetirilir.

Tədqiqat obyektini kimi qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun əsərləri seçilmiş və elə bu istiqamətdə də təhlil olunmuşdur. Ç.Aytmatovun əsərləri rus dilində yazılsa da, tərəfimizdən ikidilli bədii mətnlər kimi qiymətləndirilmişdir. İkidilli bədii mətnə dair çoxsaylı fikirlər arasında aşağıdakı rəyi daha uyğun hesab edirik: “bədii ikidillilik iki dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan orijinal yaradıcılıqdır” (Tuksaitova R.O). Bu fikirdə əsərin mətnindəki dil elementlərinin mütənəsibliyinə heç bir işarə yoxdur; burada yalnız onların qarşılıqlı əlaqəsi vurğulanır. Məqalədə göstərilir ki, qırğız müəllifinin rusdilli mətnləri milli məzmunu, xalqın mifik təsəvvürləri və folklor elementləri, ümumtürk leksik vahidləri ilə zəngin olduğundan türk xalqları auditoriyasında maraqla qarşılanmaqla yanaşı, həm də xarici dil kimi rus dilinin tədrisində səmərəli şəkildə istifadə oluna bilər.

Məqalədə Ç.Aytmatovun rusdilli mətnlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı əsərlərin kulturoloji məzmununun ümumtürk mədəni-tarixi kontekstində nəzərdən keçirilməsi problemi gələcək tədqiqat istiqaməti kimi müəyyən edilir.

Açar sözlər: ikidilli təlim, qırğız yazıçısı Ç.Aytmatovun əsərləri, bədii ikidillilik, qırğızların və qazaxların mifik təsəvvürləri və folklor elementləri

T.H.Jafarov

Aitmatov's Texts in a Bilingual Audience Summary

In the context of bilingualism or multilingualism, the issues of teaching, translation and intercultural dialogue become particularly important. Depending on the educational tasks, this linguistic, educational and creative situation is relevant for all types of educational institutions; as an integrated process, it requires an integrated approach to its understanding and organization. Based on this, the article focuses on the concepts of "bilingual learning" and "bilingual literary text". Russian, Kyrgyz and Azerbaijani literature works involved in the study, although they are written in Russian, have been identified by us as bilingual. Among the numerous points of view about a bilingual literary text, we consider the following to be more appropriate: "Artistic bilingualism is original creativity based on the interaction of two languages and cultures" (Tuksaitova, 2005, 199). In this opinion, there is no hint of the relationship of textual elements related to the language of the work; only their interaction is emphasized.

The article shows that the Russian-language texts of the Kyrgyz author are rich in national content, mythical representations and folklore elements of Kyrgyz and Kazakhs, common Turkic lexical units, therefore they can be met with interest not only by the audience of Turkic peoples, but also effectively used in teaching Russian as a foreign language.

Key words: bilingual education, the works of the Kyrgyz writer Chingiz Aitmatov, artistic bilingualism, mythical representations and folklore elements of Kyrgyz and Kazakhs

С.Е.ТАРВЕРДИЕВА

e-mail: s.y.tarverdiyeva@gmail.com

: <https://orcid.org/0009-0001-9408-2099>

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

10.62021/0026-0028.2024.4.191

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА НА СТЫКЕ XX-XXI ВЕКОВ: ПЕРСОНАЛИИ ЖЕНСКОЙ ПРОЗЫ

Резюме. В статье обзорно анализируется азербайджанская проза конца XX и начала XXI века. Прослеживается эволюция литературных процессов на фоне общественно-политических, философско-исторических процессов. Проводится анализ тематических, жанровых и стилевых особенностей отдельных писателей на фоне меняющегося мира.

Проводятся исторические параллели с литературными и общественно-политическими процессами начала XX века в мире, в России и, в частности, в Азербайджане. Указываются закономерные и противоречивые аспекты формирования женского творчества в разных странах и временных отрезках.

Аналізу подлежить также творчество женских авторов. Отмечается эволюционный путь формирования женского творчества в Азербайджане. На примере творчества отдельных женских авторов наглядно просматривается тот неопровержимый факт, что женская проза в Азербайджане на данный момент находится на пике своего развития. Афэг Масуд, Нателла Османлы, Гюнель Анар гызы, Егана Джаббарова, Гюлай Гусейнова, Севиндж Чылгын и Айсель Ализаде – вот краткий перечень персоналий, о творчестве которых говорится в статье.

Ключевые слова: азербайджанская литература, женская проза, гендер

Литература, как зеркало времени, отражает в себе все картины исторического момента, в ней находит отражение метаморфозы времени, ее противоречия и закономерности. Само время, конец XX начало XXI века, было очень противоречивым временем, когда менялись системы и понятия. Это время перехода из одного тысячелетия в другое не только в цифровом значении, но и в философско-психологическом. Общественно-политические, исторические процессы времени, трагедии событий, конечно же, влияли на литературу в тематическом, структурном и жанровом значении. Азербайджанская женская проза начала XXI века также собрала своеобразную мозаику тем, способов самовыражения, галерею героин.

Обретая свободу, авторы писали произведения, которые выходили за рамки стандартного и традиционного мышления. Этим объясняется широкий размах постмодернизма, стирания жанровых и родовых и тематических границ. Происходит смешение различных элементов фантастики, мифологии, антиутопии. Происходит своеобразный прорыв на новый уровень развития и познания.

Если вспомнить общественно-политическую обстановку в Азербайджане конца XX – начала XXI века, то мы увидим душераздирающую историческую картину, когда на волне национально-освободительного движения, срывания оков, происходило оккупация древних исторических земель, когда у рычага власти оказались «случайные» «лидеры». Народ остался один на один со своими бедами. Происходили противоречивые события, с одной стороны, проснулось национальное самосознание на фоне распада СССР, с другой, – Азербайджан оказался перед угрозой разделения различными

внешними силами. Политические качели продолжались до момента возвращения к управлению страной общенационального лидера Г.Алиева. Наступил период решения многих насущных проблем, постепенного восстановления экономики страны, стабилизации политической обстановки. Освободившись от политических идеологий прошлых годов, Азербайджан обретает свою национальную идеологию. На первый план выходит самобытная культура, искусство и литература. Если до этого азербайджанская культура, литература и искусство были частью советской культуры, то уже с распада СССР Азербайджан открылся миру своей историей, и культурой. *«И в поэзии, и в прозе наступил этап переосмысления истории собственного народа в ретроспективном и мифологизированном аспектах. Термины «азербайджанская национальная литература» и «современная азербайджанская литература» сменили понятие «азербайджанская советская литература» ещё раньше, чем старая общественно-политическая система сменилась новой»* [3].

Именно на этой основе формировалась идеология нового времени, времени Независимого Азербайджана. И естественно это был период, когда основной темой в литературе была тема национального самосознания, возрождения исторического облика народа, национально-освободительного движения и конечно же, героическая тема первой Карабахской войны и страданий народа во время оккупации наших исторических земель. Этот новый виток развития азербайджанской литературы ждал своего автора, для воспевания жизненной правды и новых героев. *«Ходжалинские события, тяжёлые испытания, выпавшие на долю нашего народа, наложили свой отпечаток и на литературную карту. Тоска по потерянному городу Шуше (Г.Анаргызлы), жестокие законы войны (М.Сулейманлы, А.Рагимов, С.Ахмедлы, В.Бабанлы, К.Незирли), судьба бывшего солдата (А.Кулиев), ужасы, пережитые в плену (А.Аббас, М.Бекирли), горькая судьба беженцев – основные темы произведений многих писателей»* [3]. Этим же объясняется обращение к историческим темам, как бы напоминание о тех событиях, в результате которых нация обретает свое национальное «Я», не теряя свое изначальное назначение и путь в будущее. Это так же напоминание о стойкости и героизме народа и авторы таким образом утверждали национальную идею выживания в трудные для народа времена. Это и напоминание о том, что каждое поколение должно беречь наследие отцов и передать их следующему поколению.

В азербайджанской литературе 60-70-х годов появилась поколение писателей, которые в своем творчестве уже обращались к таким темам, которые в своей сути содержали зачатки иного мышления. Это темы, которые выходили за рамки дозволенного. А политические процессы, которые начались в 80-е годы XX века и продолжились по нарастающей, привели к появлению литературы нового времени. Как правило, в переходные периоды, завершая старые круги, начинается формирование нового. Но азербайджанская литература переходного периода в цифровом и содержательном значении, продолжая свой путь уже давно известными авторами, обрела новое в формах изложения, темах и конечно же, в смещении границ жанров. Это было своеобразное время экспериментов, когда авторы пробовали найти новые формы раскрытия тем, а также развивать свой творческий потенциал. *«В наш век (XX- XXI), назовем его квантовым, когда физики проникли в субатомный мир и открыли тонкие взаимодействия, такой подход стали использовать гуманитарии, пусть и на метафорическом уровне. И у нас есть все основания назвать взаимодействие жизни и искусства квантовым, имея в виду, что «жизнь» и «искусство» не могут быть неподвижным, равными самим себе, и становятся собой, только в тонком взаимодействии друг с другом, когда «жизнь» и «искусство» эмануруют, источают себя»* [2, с. 7]. Анар, Эльчин, И.Муганна, и т.д., сохраняя за собой право носить имя поколения шестидесятников, являлись уже создателями новой литературы. Или же,

например, постмодернистская литература в лице таких авторов, как Сабир Рустамханлы, Камал Абдулла, Хамид Херисчи, Ильгар Фахми и т.д. добавляет новый виток в развитие литературного процесса в целом. *«Внутриродовое жанровое смешение в современной постмодернистской азербайджанской романистике приводит к таким жанровым конструкциям как мифологический роман (роман-миф и роман-антимиф), роман-антиутопия, роман-притча, роман, состоящий из фрагментов малых жанровых форм и т.д.»* [4]. Вместе с тем, появляются новые авторы, которые привносят в азербайджанскую литературу новое звучание и новые стили. Среди этих подписей можно назвать имена таких как Эльчин Сафарли, Эльхан Элатлы, Зия Сафарбеков.

Исходя из выше названных тенденций, можно объяснить и появление новых имен, которые тоже привнесли в азербайджанскую прозу новые веяния своим бунтарским духом. Однако, думаем, что своим чрезмерным нигилизмом, они противоречат сами себе, говоря о полной самостоятельности и отрицании традиций. Но это тема совершенно другого направления анализа. Мы бы хотели заострить наше внимание на еще одном новом направлении азербайджанской литературы на стыке XX-XXI веков, на женской прозе.

Само понятие *женская проза, женское письмо и женское творчество* так же актуализовалось в этот период. «Женская тема» в творчестве писательниц с кардинально разных географических, исторических и нравственных ракурсов, в то же самое время, с позиций сегодняшнего дня, конечно же, интересно. Дискуссии по поводу «женского письма», «женского творчества» были всегда. Эволюция была с полного отрицания до принятия. Но, тем не менее, даже на сегодняшний день, не смотря на тот фактор, что женское творчество можно и нужно считать, как полноправное литературное наследие, делаются попытки трактовки женской прозы как второсортного или же, предназначенного для узкого назначения, т.е. только для женской аудитории. Когда вопрос свобод и прав стал насущным на фоне политических процессов на стыке веков, «женский вопрос» прозвучал очень остро.

Следует отметить, что женская проза в Азербайджане имеет свою специфику и она в корне отличается от становления и развития женского творчества в Европе, и, в частности, в России. Нужно отметить, что женское творчество в Азербайджане начал свой путь развития намного позже, чем в мире. Этому конечно же есть свои объективные причины. Несмотря на то, что политические права женщины Азербайджана получили намного раньше, чем во многих европейских странах, в таких аспектах, как образование, азербайджанские женщины отставали. В то время как в Европе, а потом и в России, салонная культура позволяла женщинам расширить границы своего присутствия, азербайджанская женщина была заключена в своеобразный «заколдованный круг» дома и быта. Основной причиной столь явного опоздания конечно же, необразованность наших женщин. Первой и основной причиной ограниченного положения женщин всего мира, была необразованность. Первично женщины получили право получить образование исключительно для ведения домашнего хозяйства. А лишь потом, в связи с развитием промышленности появилась необходимость в обретении профессий. Интересным является тот фактор, что еще в первые периоды формирования религиозных догм для их распространения признали женщин, которые воспитывали детей и таким образом внедряли эти догмы в сознание подрастающего поколения. Такая же тенденция прослеживается здесь. Возникла необходимость в дешевой рабочей силе и опять вспомнили о женщинах. Использование женщин в своих различных целях, это норма для патриархального общества. Так женщины Европы, а позднее и России получили доступ к наукам и образованию. А дальше географическая траектория движения женщин расширилась: они вышли за границы первичного поля действий женщин домашнего очага, им разрешили работать. Но оплата их труда была ниже, чем у мужчин.

Таким образом, открылся «ящик Пандоры». Женщин невозможно было остановить. Их желания обрести свободу выбора и становления полноправных членов общества сподвигло их на героическую борьбу. Результатом является история успеха миллионов женщин, которые всей своей жизнью доказали свое право быть, иметь и добиться. Однако есть некоторые закономерности, которые характерны для женского творчества в Азербайджане в разные исторические моменты. Анализируя творчество женских авторов начала XX века, и, подробно изучив творчество женщин на сегодняшний день, мы можем легко найти совпадающие моменты. Например, женские авторы начала XX века, помимо литературной деятельности, занимались и педагогической тоже. Открыв у себя на дому школы для девочек, они способствовали росту образованных женщин в Азербайджане. Еще эти женщины – герои в полный голос заявляя о своих правах на самовыражение в различных профессиональных сферах, так же являлись общественно-политическими деятелями и занимались публицистической деятельностью. Еще одной сферой, где женские авторы нашли себя, это было переводческая. Точно так же как и в литературе начала XX века, в начале XXI века женские авторы активно переводят с различных языков на азербайджанский, а также на другие языки.

К сожалению, на сегодняшний день мы не можем утверждать о полном достижении целей равноправия и прав женщин в обществе, где мужская доминация. Однако они сами уже в полную мощь могут заявлять о себе, о своих правах и о своих предпочтениях. Весь этот багаж истории развития, путь к своей цели, которую надо развивать и по сей день, все преграды и сложности на этом пути стали основной темой женского пера современного этапа.

Как заметную особенность женской прозы данного периода, можем отметить языки, на которых пишут женские авторы. Интересно, что азербайджанская литература, внутри себя уже имея русскоязычную линию, обрела еще один язык самовыражения – это турецкий. Например, творчество Нателлы Османлы, Гюнель Анар гызы, Еганы Джаббаровой относится к русскоязычной прозе, Гюлай Гусейнова пишет на турецком, а Гюлюш Агамамедова на французском языке. Это еще одна реальность времени. В начале статьи мы говорили об особенностях времени и исторического момента. Обретая независимость в конце XX века, мы обрели полную свободу самовыражения, что успешно используют в своем творчестве наши писатели, и женские авторы, в частности. Интересен и тот факт, что женские авторы конца XVIII-XIX веков своей формой изложения выбрали стих, в то время как в начале XX века мы становимся свидетелями возникновения женской прозы в азербайджанской литературе.

Давайте рассмотрим и проанализируем азербайджанскую женскую прозу на стыке XX-XXI веков на примере творчества авторов, наиболее утвердившихся и знакомых читателям своим мастерством изложения и выбором темы. Конечно же, мы должны начать с имени Афаг Масуд, которая относится именно к поколению писателей 70-80- годов XX века. Ее первое произведение было опубликовано в 1979 году. На сегодняшний день ее творчество знают далеко за пределами Азербайджана. Она является достойным продолжителем традиций присутствующей плеяды женских авторов. Вместе с тем, ее творчество является плодом нового времени. Она отражает в своем творчестве реалистическую картину своего времени. Занимаясь переводческой деятельностью, она долгое время руководила Центром перевода, продолжая традиции женских авторов начала XX века.

Новое поколение женских авторов очень смело привносят темы, в котором раскрывают всю подноготную отношения к женщинам, в том числе и сексистскую. Например, Севиндж Чылгын, Айсель Ализаде, Рабига Назим гызы, в своем творчестве касаются табуированных не только в литературе, но и в некоторых случаях в обществе тем. Интересно своей структурой и формой изложения произведение Нармин Камал

«Открой, это я». В этом произведении очень много штрих-кодов, например имя героя или заголовки рассказов, в которых перечисляются вроде бы простые бытовые ситуации, в то время как под всем этим набором раскрывается окно в мироощущения человека. По сути герой Нармин Камала бежит от себя, но одновременно он везде ищет себя. Этим объясняется выбор разных имен, своеобразная многоликость, но и в тоже самое время объединённый в один облик, просто человек. Надо отметить, что тема имени так же обыгрывается в произведении Дениз Панаховой «Клубничная жвачка». Имя как личностное восприятие или фактор, который влияет на судьбу. Именно поэтому маленькая девочка, пережив трудное детство, поменяла свое имя, которое было одинаковым с именем второй жены отца. Являясь ребенком разведенных родителей, она периодически меняет место жительства, посменно проживая месяц у отца и месяц у матери. Но нигде она не воспринималась как родное чадо, которое нужно беречь и лелеять. Она везде была чужой и одинокой. Ей даже было противно смотреть на себя в зеркале, так как была точной копией отца. Отец, который менял женщин как перчатки, знакомя их с ней. А у мамы ее ждал дядя, который получал удовольствие от причинённой ей физической боли. Меняя свое имя, она надеялась, что поменяет и свою судьбу. Но она осталась той одинокой девочкой, которая так нуждалась в любви и заботе. Поэтому в каждой маленькой девочке она видит себя, свое одиночество, свои страхи. И по сути, воплощая свою давнюю мечту, посетить дом Достоевского в Санкт-Петербурге, она как бы идет навстречу той самой девочке, чтобы попрощаться с той болью, которую носила в себе с того самого детства. Ей не помогли имена, которых она уже и не помнила. В памяти у нее остался привкус клубничной жвачки, подаренный очередной «женой» отца, как вкус одиночества и обид.

Следует отметить, что почти у всех женских авторов мы можем встретить образ сильных женщин, деспотичных мужчин и детей, которые становятся легкой мишенью во взрослых играх. Творчество этих авторов также можно назвать феминистической не только исходя из того фактора, что авторы и героини женщины. А потому, что в произведениях этих авторов мы видим постановку правовых вопросов и речь здесь идет не о юридических составляющих решения женского вопроса, а о раскрытии внутренних сложных и противоречивых вопросов ментального, общественного и психологического плана. Для нашего общества темы и способы их раскрытия звучат остро, резко, а иногда и неприемлемо для привыкших к стандартному «женскому набору» тем и выражений. Они в некоторых случаях отталкивают своей чрезмерной раскрепощенностью, однако стремление быть услышанной, стремление озвучить темы, которые являются табу, особенно если все это происходит со стороны женщины — все это образует контрреакцию. Совокупность всего перечисленного, своеобразный революционный дух, дух отрицания и самоутверждения одновременно характерны для женских авторов в Азербайджане данного периода.

Наблюдается диспропорция и в числе поэтесс и женщин-прозаиков. Хотя это так же закономерно, с той точки зрения, что в Азербайджане женские авторы предпочитают поэзию как форму самовыражения. Эта тенденция наблюдается в истории азербайджанской литературы изначально. Именно поэзия была выбрана как форма самовыражения поэтессами XIX века, что, на наш взгляд является расцветом женского творчества в Азербайджане. На современном этапе мы можем перечислить имена таких успешных поэтесс, как Лейла Алиева, Афаг Шыхлы, Севиндж Эльсевер, Рабига Назимгзы, Айсель Абдуллазаде и т.д. Каждая из них воспевают в своем творчестве чувства и переживания, которые по своей сути являются общечеловеческими без гендерного деления. В то же самое время они выражают женское восприятие мира, оставляя в литературе женский почерк, со всей ее самобытностью и оригинальностью.

Они всем своим творчеством доказывают и подтверждают не только право на существование, но и право принятия без всякой снисходительности.

В отличие от женщин-прозаиков в русской литературе, в Азербайджане почти нет женщин авторов, которые пишут детективы. Примечателен тот факт, что в азербайджанской литературе детективный жанр обрел популярность лишь после знакомства с творчеством всемирно известного писателя Чингиза Абдуллаева в конце XX века, хоть и основоположником считают Джемшида Амирова, являющегося автором известных произведений «Черная Волга» и «Дело о брильянтах». В то время как женская проза, и детективы в частности, в России на стыке XX-XXI веков вообще было полем деятельности женских авторов, таких как, А.Маринина, Д.Донцова, Т.Устинова, В.Платова и т.д. Преждевременно говорить о женских авторах, которые пишут детективы в Азербайджане. «В Азербайджане до конца 80-х годов XX века, в силу общественно-политических и исторических причин исследований, посвященных этой теме практически, не было. Только в конце 80-х – начале 90-х годов XX века началось развитие детективного жанра у нас в стране» [1].

Научный результат работы: Из всего вышесказанного можно сделать вывод о том, что женская проза конца XX-начала XIX века в Азербайджане, несмотря на более поздний период формирования и развития, вобрав в себя весь предыдущий опыт женского творчества, заявила о себе, как об интересном и оригинальном направлении, как части общей картины всей азербайджанской литературы. Она в корне отличается от женской прозы в русской литературе, что и закономерно. Ведь писатели в своих произведениях отражают не только внешнюю оболочку, а раскрывают глубинные нравственно-психологические переживания, в которых выражается личностное и ментальное восприятие мира. Азербайджанские женщины-авторы раскрыли свое видение и мировосприятие, тем самым заявив о себе и о своих правах инаковости, отрицая при этом теорию неполноценности.

Научная новизна работы: И в тематическом, и в стилевом, а также в философско-нравственном значении произведения женских авторов вызывают интерес, но вместе с тем, порождают массу вопросов, изучение которых позволяет раскрыть нравственно-психологическую, общественно-политическую, а также философскую подоплеку возникновения и акцентирования гендерного аспекта в литературе. В этом заключается новизна и актуальность исследуемого материала.

Практическая значимость работы: Теоретическая и практическая значимость работы заключается в том, что полученные результаты могут быть использованы в курсах лекций по теории литературы и истории литературы, а также на практикумах по литературе.

Литература

1. Аббасова Дж.Дж. Детективный жанр в азербайджанской литературе. Автореферат. https://aak.gov.az/upload/dissertation/filol/filol_n_acc_15_04_16.pdf.
2. Бадалов, Р. Мужчина и женщина: бесконечные трансформации. Книга вторая / Р.Бадалов. – Баку: 2017/ – с. 7.
3. Джафаров Т.Г. Азербайджанская литература // Новейшая зарубежная литература. Алматы, Институт литературы и искусства им. М.Ауэзова, 2011, с. 527-557 (коллективная монография); Поставим многоточие (Обзор современной азербайджанской литературы) // Литературная газета, Москва, 2009, 18 фев.; Джафаров Т., Камал Р. Поставим многоточие... Критический обзор., №7 (6211) (2009-02-18) <https://web.archive.org/web/20120512004808/http://www.lgz.ru/article/7864/>
4. Шарифова С.Ш. Постмодернистский азербайджанский роман XXI века Обзор современной азербайджанской романистики / <https://cyberleninka.ru/article/n/postmodernistskiy-azerbaydzhanskiy-roman-xxi-veka-obzor-sovremennoy-azerbaydzhanskoy-romanistiki>

S.Y.Tarverdiyeva

**XX-XXI əsrlərin qovşağında Azərbaycan ədəbiyyatı:
qadın nəsrinin nümayəndələri
Xülasə**

Məqalədə XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəlləri Azərbaycan nəsrinə haqqında məlumat verilir. Ədəbi proseslərin təkamülü ictimai-siyasi, fəlsəfi və tarixi proseslər fonunda izlənilir. Tarixi məqamın özünəməxsusluğunun yaradıcı prosesə təsiri qeyd edilir və yazıçı təfəkkürünün əks olunması xüsusiyyətləri və özünü ifadə formaları nəzərə çatdırılır.

Məqalədə Azərbaycanda qadın yaradıcılığının formalaşmasının təkamül yolu qeyd olunur. XX əsrin əvvəllərində dünyada, Azərbaycanda gedən ədəbi və ictimai-siyasi proseslərlə tarixi paralellər aparılır. Müxtəlif ölkələrdə və dövrlərdə qadın yaradıcılığının formalaşmasının tarixi və ziddiyyətli tərəfləri göstərilir.

Müxtəlif qadın müəlliflərin yaradıcılığından nümunələrdə təkzibolunmaz mənzərə aydın görünür – Azərbaycanda qadın nəsrində öz inkişafının zirvəsindədir.

Məqalədə yaradıcılığından bəhs olunan Afaq Məsud, Natella Osmanlı, Günel Anar qızı, Yeganə Cabbarova, Gülay Hüseynova, Sevinc Çılğın, Aysel Əlizadə və digər qadın yazıçıların yaradıcılığı bu fikirləri səsləndirməyə əsas verir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, qadın nəsrinə, gender

S.Y.Tarverdiyeva

**Azerbaijani Literature at the Turn of the XX-XXI Centuries:
Personalities of Women's Prose
Summary**

The article discusses Azerbaijani prose from the late 20th century to the early 21st century, examining the evolution of literary trends within the socio-political, philosophical, and historical contexts of the time. It highlights how the unique historical circumstances have influenced the creative process, reflecting the writers' thoughts and methods of self-expression.

The article also explores the developmental trajectory of women's creativity in Azerbaijan, drawing historical parallels between literary, social, and political processes occurring both globally and within Azerbaijan in the early 20th century. It analyzes the complex historical aspects of women's creative expression in various countries and periods.

The evidence is clear in the works of numerous female authors: Azerbaijani women's prose is currently experiencing a peak in its development.

The contributions of writers such as Afag Mesud, Natella Osmanli, Günel Anar gizi, Yegana Jabbarov, Gulay Huseynova, Sevinc Çılğın, Aysel Alizadeh, and others discussed in the article support these observations.

Key words: Azerbaijani literature, women's prose, gender

Rəyçi: filol.e.d., prof. T.Cəfərov (Vəlixanlı)

Redaksiyaya daxil olub: 07.11.2024

PEDAQOĞİKA. METODİKA. PSIXOLOGİYA – PEDAGOGY. METHODS. PSYCHOLOGY – ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ

Ə.T.ABDULLAYEV

e-mail: alia18113@student.edu.az

:<https://orcid.org/0009-0007-1895-3300>

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

10.62021/0026-0028.2024.4.198

PEDAQOJİ NƏZƏRİYYƏDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK MƏDƏNİYYƏTİ MƏFHUMUNA MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

Xülasə. Məqalədə müəyyənləşdirilir ki, vətənpərvərlik mədəniyyəti şəxsin vətənpərvərlik şüurunun inkişafının ən yüksək, integrasiya olunmuş səviyyəsi kimi fəallıyyət və hərəkətlərdə təzahür olunur. Vətənpərvərlik mədəniyyəti onun strukturunu əmələ gətirən: koqnitiv, dəyər, davranış kimi üç komponentdən ibarətdir. Bu komponentlər bilik, motiv, istək, iradə, davranış və fəallıyyət, hətta emosiyaları özündə birləşdirir ki, onlar da vətənpərvərlik mədəniyyətinin bütün tərkib hissələrinin fundametini təşkil edir. Sözsüz ki, vətənpərvərlik həm də emosional komponent xasdır. Emosiyalar – insanın ən ali hissləridir, bununla yanaşı, bəzi hisslər sosial rəng daşıyır.

Məqalədə əsaslandırılan ideyalar həm praktik müəllimlər, həm də tədqiqatçılar üçün maraqlı ola bilər.

Açar sözlər: pedaqoji nəzəriyyə, vətənpərvərlik mədəniyyəti, sosial cəmiyyət, fərdin vətənpərvərlik fəallıyyəti, vətənpərvərlik ruhu, intellektual komponent

Tədqiqat göstərdi ki, pedaqoji nəzəriyyədə vətənpərvərlik mədəniyyəti məfhumuna müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. M.A.Ariarski “Vətənpərvərlik mədəniyyəti” anlayışını şərh edərkən qeyd edir ki, bu anlayış onu təşkil edən iki komponentdən ibarət olduğu üçün, onu müəyyən edərkən “vətənpərvər” termininin mənası ilə yanaşı, “reallığı və özünüdəyişdirməyin bir yolu; sosial cəmiyyətdə insanın öz təhsil-tərbiyəsinə müvafiq davranışı; müəyyən bilik və bacarıqların mənimsənilməsi; cəmiyyətin mənəvi həyat sahəsi; cəmiyyətin tarixi inkişaf səviyyəsini müəyyən edən maddi və mənəvi dəyərlər cəmiyyəti”-ni özündə birləşdirən “mədəniyyət” termininin mənasının müəyyən edilməsi də vacibdir [2, s. 263].

“Rusiya pedaqoji ensiklopediyası” mədəniyyəti “insanın yaradıcılıq bacarıq və qabiliyyətlərinin, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi” kimi [5, s. 486] müəyyən edir ki, bu da özünü fərdin həyat fəallıyyətinin inkişaf formalarında, insanlar arasında münasibətlərdə, habelə onların əmək məhsullarında: yaradılmış həm maddi, həm də mənəvi dəyərlərdə təzahür etdirir. Biliklər və dəyərlər – mənəvi mədəniyyətə; sosial dəyərlər (ideallar) və davranış qaydaları – sosial mədəniyyətə; bilik və normativlər isə texnoloji mədəniyyətə aiddir. Beləliklə, bütün mədəniyyət formaları (o cümlədən də vətənpərvərlik), özündə bilik, dəyər və texnoloji komponentləri birləşdirir. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, istənilən forma fəallıyyət zamanı formalaşır və fəallıyyətdə özünü təzahür etdirir.

Vətənpərvərlik mədəniyyətinin strukturunu nəzərdən keçirərkən qeyd etmək vacibdir ki, onun əsas mahiyyətini fərdin vətənpərvərlik fəaliyyətində bilavasitə iştirakı təşkil edir. Vətənpərvərlik mədəniyyətinin əsas cəhətlərini müəyyən edərək, V.A.Ruja aşağıdakılar üzərində dayanır: “nəsillərarası varislik, tarixi yaddaşın əlaqəsinə və sosial innovasiyalara istiqamətlənmək, ali cəmiyyətin bütövlüyü” [6].

Vətənpərvərlik mədəniyyətinin nüvəsinə vətənpərvəryönümlü biliklər, dəyərlər, normalardır ki, onlar da öz növbəsində davranış qaydalarını müəyyən edərək, fərdin fəaliyyət zamanı özünü təzahür etməsinə kömək edir. Ona görə də mədəniyyətin formalaşdırılmasının özülü kimi bu strukturun yaradılması uşaqlıq dövründən başladığı üçün, vətənpərvərlik mədəniyyətinin əsasını muzey vasitələrinin köməyi ilə formalaşdırmaq məqsədi təhsil prosesinin bütün cəhətlərini müəyyən etməli, onun strukturunu qidalandırmalı, məktəblilərin tədris və məktəbdənkənar fəaliyyətlərini birləşdirməlidir.

Beləliklə, vətənpərvərlik mədəniyyəti şəxsin vətənpərvərlik şüurunun inkişafının ən yüksək, integrasiya olunmuş səviyyəsi kimi fəalliyət və hərəkətlərdə təzahür olunur. Vətənpərvərlik mədəniyyəti onun strukturunu əmələ gətirən: kognitiv, dəyər, davranış kimi üç komponentdən ibarətdir. Bu komponentlər bilik, motiv, istək, iradə, davranış və fəaliyyət, hətta emosiyaları özündə birləşdirir ki, onlar da vətənpərvərlik mədəniyyətinin bütün tərkib hissələrinin fundametini təşkil edir. O zaman, bir qədər irəli gedib, vətənpərvərlik mədəniyyətinin əsaslarının formalaşdırılması adı altında uşağın öz yaşına uyğun vətənpərvərlik mədəniyyəti səviyyəsinin (bacarıq və qabiliyyətlər) mənimsənilməsi prosesini başa düşəcəyik.

İnsanın ümumi mədəniyyətinin komponenti kimi vətənpərvərlik mədəniyyəti onun milli özünüdərk və dövlətin çoxəsrlik tarixinə mənsubluq hissini üzə çıxarır. İ.M.Savelyeva özünün monoqrafiyasında qeyd edir ki, “vətənpərvərlik mədəniyyəti” hər şeyi əhatə edən tarixi şüurdan fərqli olaraq keçmiş haqqında institusional və refleksiv, şüurlu şəkildə idarəolunan (“kultivasiya” olunan) aspektini vurğulayır.

Kiçikyaşlı məktəblilərdə vətənpərvərlik hissənin tərbiyəsi doğma vətənin tarixinə hörmət, xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşıma və qarşılıqlı hörmət, məktəblilərin müasir dövrün kəskin problemlərinin həllinə töhfə verməsinə səy göstərmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Q.K.Selevkonun fikrincə, vətənpərvərlik mədəniyyətinin əsaslarının formalaşmasının başlıca istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir: mənəvi-əxlaqi, tarixi-ölkəşünaslıq, hərbi-vətənpərvərlik, mədəni vətənpərvərlik [7, s.106-107].

N.D.Nikandrov qeyd edir ki, vətənpərvərlik mədəniyyətinin mənəvi-əxlaqi istiqaməti “əsas milli dəyərlərimiz baxımından şəxsin mənəvi aləminin strukturunda vətənpərvərlik dəyərlərinin sabitliyi və universallığını, ali dəyərləri, idealları və məqsədin şagirdlərin dərk etməsini, əldə olumuş informasiyanın tənqidi dərk etmək bacarığını, tarixi hadisələrin mahiyyətinin düzgün qiymətləndirilməsini, real həyatın sosial əhəmiyyətli proses və hadisələrini ayırd etmək bacarığını” özündə birləşdirir” [4, s.3-8].

R.Geranın fikrincə, vətənpərvərlik tərbiyəsinin tarixi-ölkəşünaslıq istiqaməti tarixi keçmişimizin öyrənilməsinə istiqamətlənmiş tarixi-mədəni köklərin məktəblilərin mənimsəməsinə, dünyagörüşünün inkişaf etdirilməsi əsasında dəyərlərin dərk olunmasına, tarixi hadisələri dəyərləndirmək bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş kompleks tədbirlərə əsaslanır [3, s.6-8]. Öz ölkəsinin milli dəyərlərini tanımaq, milli qəhrəmanları yadda saxlamaq, vətən tarixində baş vermiş: inqilabi, hərbi, dinc hadisələri bilmək – bütün bunlar vətənpərvərlik tərbiyəsinin vəzifələrinin ifadə olunmasında həlledici rol oynayır. A.N.Abbasov və H.Ə.Əlizadənin fikrincə, muzey dərslərində şagirdlərdə əvvəlki nəsillərin əldə etdikləri nailiyyətlərlə bağlı qürur hissi yaratmaq, bununla yanaşı, Azərbaycan xalqının dünya elmi və mədəniyyətinə verdiyi töhfəni rəngarəngliyi ilə üzə çıxarmaq, dövlətimizin yaranmasında çətin bir yol keçdiyini təsvir etmək, Azərbaycan tarixində böhranlı dövrlərin səbəblərini və onların aradan qaldırılması yolla-

rı haqqında şagirdlərlə fikir mübadiləsi aparmaq, vətənpərvərlik nöqtəyi-nəzərdən təkcə keçmiş deyil, müasir dövrün siyasətçilərinin fəaliyyətini də qiymətləndirmək vacibdir [1, s. 39-43]. Belə istiqamət kiçikyaşlı məktəblilərdə Vətənin qüdrəti ilə fəxr etmək hissini formalaşdırır, Vətən sevgisi, şərəf, vəzifə kimi təsəvvürə uyğun davranış nümunələrini onlara mənimsətmək imkanı verir. Nəticədə şəxsiyyətin keyfiyyətlərindən, özünütərbiyənin vətənpərvərlik hissindən ibarət möhkəm mexanizmi yaranır və şəxsin vətənpərvərlik tərbiyəsi prosesinin möhkəmləndirilməsi, vətənpərvərlik mədəniyyətinin əsaslarının formalaşdırılması baş verir.

Vətənpərvərlik mədəniyyətinin hərbi-vətənpərvərlik istiqaməti isə tarixi-vətənpərvərlik şüurunun Vətənin hərbi tarixi və hərbi ənənələrinə davamlı maraq ilə Vətənə xidmət ideyasının birləşdirilməsinə yönəlmişdir.

Vətənpərvərlik mədəniyyətinin mədəni-vətənpərvərlik istiqaməti şifahi xalq yaradıcılığı və Azərbaycan folklorunun köməyi ilə məktəblilərdə kreativliyin inkişaf etdirilməsi, habelə xalqın adət-ənənələri ilə tanış edilməsi yolu ilə Azərbaycan-türk mədəniyyətinin çoxşaxəli olduğunu onlara dərk etdirməyi özündə əks etdirir.

Vətənpərvərlik mədəniyyətinin təhlilində vətənpərvərliyin komponentləri də vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Vətənpərvərliyin motivasiyaverici komponenti. Əsas motivlərə kiçikyaşlı məktəblilərin idealları, maraq, əyləncə və dəyərləri aiddir. Motivasiyanın mühüm amilinə əldə olunacaq müəyyən nailiyyətlər aid edilir. Əsas metodlara isə uğur əldə ediləcək mühit, inam, pedaqoji tələb, göstəriş, rəğbətləndirmə, qarşılıqlı yardım aiddir. Kiçikyaşlı məktəbli prosesin bərabər-hüquqlu və fəal iştirakçısına çevrilməlidir, yəni onlardan istifadə zamanı şəxsən özü iştirak etməlidir. Proses zamanı elə şərait yaratmaq lazımdır ki, kiçikyaşlı məktəbli qrupda öz vəzifə və hərəkətlərinə görə məsuliyyəti dərk edə bilsin, Vətəninə sevgi, qürur hissi, onun tarixinə heyranlıq hissi nümayiş etdirdirsin.

Vətənpərvərliyin intellektual komponenti (yaxud koqnitiv komponent). Bu komponentin əsas bazasını şagirdlərin mənimsədikləri biliklər təşkil edir. Şagirdlər biliklərlə yanaşı, eyni zamanda bu biliyi ona uyğun gələn dəyərlər sistemi ilə əlaqələndirməyi və əlavə olaraq, öz vətənpərvərlik keyfiyyətini təkmilləşdirmək yollarını görməyi də bacarmalıdırlar.

Vətənpərvərliyin formalaşdırılmasında intellektual komponentin təmin edilməsi üçün muzey proqramına aşağıdakıların daxil edilməsi vacibdir:

1. Dövlət simvolu barədə informasiyaların öyrənilməsi (Azərbaycan Respublikasının himnini, onun bayrağını, gerbini, həm də digər dövlət simvollarımızı və tarixi müqəddəs yerlərimizi bilməsi).

2. Ölkəmizin tarixi və mədəni keçmişi ilə bağlı müxtəlif təbiətli istiqamətlərin və onlara xas olan xalq ənənələrinin öyrənilməsi.

3. Azərbaycan Respublikasının ekoloji, mədəni, sosial-iqtisadi, hüquqi və digər problemlərinin öyrənilməsi.

Müşahidələrimizdən aydın göründü ki, tədqiqat işimiz, əldə etdiyimiz elmi nailiyyətlər tarixi-vətənpərvərlik informasiyalar ilə tanışlıq zamanı kiçikyaşlı məktəblilərin yaradıcılıq və ictimai fəaliyyətlərinin inkişafına köməklik edir. Bu növ fəaliyyət məktəblilərin idrak maraqları və qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, onların baxışlarını genişləndirir, axtarış-tədqiqatçılıq işləri sahəsində təcrübələrə yiyələnmək üçün baza rolunu oynayır, kiçikyaşlı məktəblilərdə konkret vətənpərvərlik əlamətlərini və digər şəxsi keyfiyyətləri formalaşdırır. Təlim-tərbiyədə fəal həyat mövqeyinə və müstəqil işə köməklik kiçikyaşlı məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsi prosesinin müsbət nəticələrini müəyyən edir.

Sözsüz ki, vətənpərvərliyə həm də emosional komponent də xasdır. Emosiyalar – insanın ən ali hissləridir, bununla yanaşı, bəzi hisslər sosial rəng daşıyır. Bu, həm də vətənpərvərlik, Vətən qarşısında borc hissində, kollektivçilik, beynəlmiləçilik hissində, şərəf hissinə aiddir. Emosional komponentləri fəallaşdırmaq üçün muzeydə uşağın fəaliyyətini vətənpərvərlik tə-

zahürünün parlaq nümunələri ilə dolğunlaşdırmaq, həm də eyni zamanda yaradıcılıq axtarışı və müstəqil işləri özündə birləşdirən situasiyalar yaratmaqla kifayətlənməmək, bu situasiyalara vətənpərvərlik çaları qataraq nəticədə uşaqlarda tarixi-vətənpərvərlik mövqeyini formalaşdırmaq vacibdir.

İşin elmi nəticəsi. Tarixi-ədəbi muzeylər vasitəsilə kiçik məktəbyaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsaslarını formalaşdırmaq olar.

İşin elmi yeniliyi. Tarix-ədəbi muzeylərin nümunəsində kiçik məktəbyaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətlərinin formalaşdırılmasının pedaqoji şərtləri üzə çıxarılmış və əsaslandırılmışdır.

İşin təbiiqi əhəmiyyəti. Tədqiqat materiallarından həm praktik ibtidai sinif müəllimləri, həm də dərslük müəllifləri faydalana bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N., Əlizadə, H.Ə. Pedaqogika / A.N.Abbasov, H.Ə.Əlizadə. – Bakı: Mütərcim, – 2024. – 400 s.
2. Ариарский, М.А. Социально-культурная деятельность как предмет научного осмысления / Ариарский М.А. – СПб.: Арт-студия «Концерт», – 2008. – 792 с.
3. Гера, Р. Воспитание патриотизма средствами краеведения / Р.М.Гера // Воспитание школьников. – 2015. – № 10. – с.6-8.
4. Никандров, Н.Д. Духовные ценности и воспитание человека / Н.Д. Никандров // Педагогика. – 2018. – № 4. – с.3-8.
5. Российская педагогическая энциклопедия. В 2т. Том 1. / гл. ред. В.В. Давыдов. – Москва: Большая Российская энциклопедия, –2003. – 1450 с.
6. Ружа, В.А. Патриотическая культура и ее изменения [Электронный ресурс] // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал), №6(14), –2012. – Режим доступа: <http://sisp.nkras.ru/e-ru/issues/2012/6/ruzha.pdf>.
7. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. – М., –2008. – с. 106-107.

A.T.Abdullaev

Various Approaches to the Concept of Patriotic Culture in Pedagogical Theory

Summary

The article defines that patriotic culture manifests itself in activities and actions as the highest, integrated level of development of patriotic consciousness of a person. Patriotic culture consists of three components that form its structure: cognitive, value, behavioral. These components combine knowledge, motive, desires, will, behavior and actions, even emotions, which form the basis of all components of patriotic culture. Undoubtedly, patriotism also has an emotional component. Emotions are the highest human feelings, along with this, some feelings have a social coloring.

The ideas presented in the article may be of interest to both practicing teachers and researchers.

Key words: pedagogical theory, patriotic culture, social society, patriotic activity of the individual, patriotic spirit, intellectual component

A.T.Абдуллаев

Разные подходы к понятию “патриотическая культура” в педагогической теории

Резюме

В статье определено, что патриотическая культура проявляется в деятельности и действиях как высший, интегрированный уровень развития патриотического сознания человека. Патриотическая культура состоит из трех компонентов, образующих ее структуру: когнитивного, ценностного, поведенческого. Эти компоненты объединяют в себе знания, мотив, желания,

волю, поведение и действия, даже эмоции, составляющие основу всех компонентов патриотической культуры. Несомненно, патриотизму свойственно также и эмоциональный компонент. Эмоции являются высшими человеческими чувствами, наряду с этим некоторые чувства имеют социальную окраску.

Идеи, изложенные в статье, могут быть интересны как практикующим преподавателям, так и исследователям.

Ключевые слова: педагогическая теория, патриотическая культура, социальное общество, патриотическая активность личности, патриотический дух, интеллектуальный компонент

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 17.11.2024

T.Q.ABDULLAYEVAbiologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: Abdullayeva.Tarana@adpu.edu.az: <https://orcid.org/0000-0002-9151-8950>**H.N.ƏKBƏRLİ**

e-mail: humayekberli88@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

10.62021/0026-0028.2024.4.203

BİOLOGİYADAN SİNİFDƏNKƏNAR MƏŞĞƏLƏLƏRDƏ REGIONAL EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ ŞAĞİRD TƏDQİQATLARININ TƏŞKİLİ

Xülasə. Ekologiya, təbiətin və onunla əlaqəli bütün sistemlərin öyrənilməsi insan cəmiyyətinin gələcəyi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. İnsan fəaliyyətinin təbiətə təsiri və regional ekoloji problemlər, xüsusilə müasir dövrün ən vacib məsələlərindəndir. Bu məsələlərin şagirdlərə düzgün şəkildə öyrədilməsi, yalnız biliklərin artırılması deyil, həm də gələcəkdə ekoloji problemlərin həllində aktiv rol oynayacaq, təbiətə qarşı daha məsuliyyətli yanaşan gənclərin yetişməsinə xidmət edir. Sınıfənkənar məşğələlər bu prosesin həyata keçirilməsi üçün əhəmiyyətli bir formadır. Çünki şagirdlərə ekoloji tədqiqatlar aparmaq imkanı verildikdə, onlar yalnız biliklərini artırmaqla qalmır, həmçinin praktiki olaraq problemə yanaşma və həll yolları tapmaq bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Müəllimlər bu prosesdə şagirdləri yönləndirərək, ekoloji məsələlərə daha dərinlən yanaşmalarına və gələcəkdə bu sahədə aktiv və məsuliyyətli vətəndaşlar olmalarına kömək edə bilərlər. Bu məqalədə, regional ekoloji problemlərin öyrədilməsində şagird tədqiqatlarının təşkilinin vacibliyi və bunun sınıfənkənar məşğələlərdə necə həyata keçirilə biləcəyi barədə danışılacaq.

Açar sözlər: sınıfənkənar məşğələlər, regional ekoloji problemlər, ekskursiya, şagird tədqiqatı, biologiya dərsləri

Giriş. Bildiyimiz kimi, 2024-cü il cənab prezident İlham Əliyev tərəfindən “Yaşıl Dünya naminə həmrəylik ili” elan olunmuşdur. Bu o deməkdir ki, bugünkü gün həm Azərbaycan-da, həm də dünyada qlobal və regional ekoloji problemlər diqqət mərkəzindədir. Böyüməkdə olan gənc nəsə təbiətə və onun sərvətlərinə məhəbbət hissi aşılamaq bu gün olduqca vacibdir. Sınıfənkənar məşğələlər şagirdlərə ekoloji tədqiqatlar aparmaq imkanı verməklə yanaşı, müasir dövrün şagirdlərini təlimə cəlb edir və onlarda ekoloji tərbiyə formalaşdırır.

Əvvəlcə, region anlayışı nədir, regional ekoloji problem deyəndə nə nəzərdə tutulur bunlara nəzər yetirək. **Region** termini coğrafiya, iqtisadiyyat, siyasət və bir çox digər sahələrdə fərqli mənalar daşıya bilər. Ən geniş mənada, **region** müəyyən coğrafi ərazini, ümumi xüsusiyyətləri, iqlimi, flora və faunası, iqtisadi fəaliyyəti və ya mədəniyyətləri birləşdirən bir sahə olaraq təsvir edilə bilər. Regionlar fərqli ölçülərdə ola bilər – kiçik bir kənddən tutmuş, böyük bir qitəyə qədər. **Regional ekoloji problem** dedikdə isə müəyyən bir coğrafi regionda ekosistemlər və təbiət resursları ilə bağlı yaranan və ya mövcud olan məsələlər nəzərdə tutulur. Bu cür problemlər, adətən bir regionun təbii mühiti və resursları üzərində mənfi təsir edən faktorlardan qaynaqlanır. **Regional ekoloji problemlər** çox vaxt yerli icmalar, hökumətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında əməkdaşlıq və həll yollarının axtarılmasını tələb edən məsələlərdir. Bu problemlərin həlli üçün ekoloji balansın qorunması və davamlı inkişaf prinsiplərinə uyğun strategiyalar hazırlanır. Məsələn, Azərbaycanda olan ən əsas regional ekoloji problemə Qarabağ bölgəsində Ermənistanın təbiətimizə və təbii sərvətlərimizə vurduğu ziyanı misal

göstərmək olar. Qarabağda meşələrin qırılması, iqtisadi məqsədlərə görə endemik növ sayılan ağacların kəsilməsi, bioloji müxtəlifliyə dərinədən zərər vurmuşdur. Daha bunun kimi onlarla vəhşilikləri saymaq olar.

Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisi zamanı ekoloji biliklərin öyrədilməsi və ekoloji tərbiyənin formalaşdırılmasında sadəcə olaraq dərslər kifayət deyil. Dərslərdən əlavə olaraq, sinifdənkənar tədbirlərin keçirilməsi olduqca vacibdir. Sinifdənkənar məşğələlər şagirdlərdə dərslərdə keçirilən mövzuların daha dərinədən mənimsənilməsi ilə yanaşı, şagirdlərdə müxtəlif bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına kömək edir. Sinifdənkənar məşğələlərin başlıca məqsədi ondan ibarətdir ki, şagirdlər asudə vaxtlarını səmərəli keçirsinlər. Bununla yanaşı, bacarıqlarını hərtərəfli inkişaf etdirsinlər. Həmçinin bu məşğələlər şagirdlər üçün məktəblə həyat arasında körpü rolunu oynamaqla bərabər dərslərdə öyrənilənlərin başa düşülməsində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir [1, s. 54].

Əsas hissə. Sinifdənkənar məşğələlər, şagirdlərin dərslər saatlarından kənarda müxtəlif mövzularda fəaliyyət göstərərək praktiki təcrübə qazandığı və yaradıcı düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirdiyi tədris prosesidir. Ekoloji problemlərin öyrədilməsi baxımından bu məşğələlər, şagirdlərin ekosistemlərə və regional ekoloji məsələlərə daha yaxından yanaşmalarını təmin edir və təbiətə qarşı dərin bir anlayışın formalaşmasına kömək edir. Bu məşğələlər, şagirdlərin ekoloji sahədəki biliklərini genişləndirməklə yanaşı, onlara sosial məsuliyyət hissini aşılayır və eyni zamanda problemlərin həlli üçün praktik fəaliyyətlərə cəlb edərək onları daha fəal iştirakçılara çevirir [4, s. 55].

Sinifdənkənar məşğələlər zamanı şagird fəaliyyətləri təbiətə və ekologiyaya olan marağı artırmaq, ekoloji problemləri araşdırmaq və şagirdlərin sosial məsuliyyət hissini inkişaf etdirmək məqsədini daşıyır. Sinifdənkənar işlər həmçinin şagirdlərə praktiki bacarıqlar qazandırır, onların təbiətə qarşı daha müsbət yanaşmalarını formalaşdırır və ekoloji məsələlərdə daha fəal iştirak etmələrini təmin edir. Sinifdənkənar məşğələlər müxtəlif növlərdə təşkil oluna bilər: qrup məşğələləri, kütləvi məşğələlər və fərdi məşğələlər.

Məsələn, qrup məşğələ növü sayılan gənc təbiətçilər dərnəyi, şagirdlərin təbiət və ekologiya mövzusunda kollektiv şəkildə çalışmaları üçün əla bir formadır. Bu fəaliyyət şagirdlərə təbiətə olan maraqlarını inkişaf etdirmək və ətraf mühitin qorunması istiqamətində konkret layihələr həyata keçirmək imkanı verir. Dərnək üzvləri müxtəlif ekoloji problemlər haqqında tədqiqat aparır, ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı tədbirlər təşkil edir və təbiətin qorunmasına dair təbliğat işləri aparırlar. Məsələn, dərnək üzvləri regional ekoloji problemlərə dair seminarlar təşkil edə bilər, ekoloji təmizləmə aksiyaları keçirə bilər və yerli ekosistemlər üzərində tədqiqatlar apararaq təbiətə olan təsirləri daha yaxşı başa düşə bilərlər.

Kütləvi məşğələlər, geniş auditoriyaya yönəlmiş və daha çox şagirdin iştirak edə biləcəyi tədbirlərdir. Bu məşğələlər vasitəsilə ekoloji məsələlər geniş auditoriya ilə paylaşılır, şagirdlərin təbiətə və ekologiyaya olan marağı daha da artırılır. Kütləvi məşğələ sayılan və məktəblərdə ən çox istifadə olunan sinifdənkənar məşğələ ekskursiya və gəzintilərdir. Təbiətə ekskursiyalar və gəzintilər şagirdlərin təbiətlə birbaşa təmasda olmalarını təmin edir və onların ətraf mühitlə bağlı praktik təcrübə qazanmalarına şərait yaradır. Bu cür fəaliyyətlər zamanı şagirdlər yerli bitki örtüyü və heyvanlar haqqında məlumat əldə edir, ekosistemlərin necə işlədiyini öyrənirlər. Eyni zamanda şagirdlərlə müxtəlif regional ekoloji problemləri olan şəhər və yerlərə ekskursiyaların təşkili onlarda ekoloji tərbiyə formalaşdırır. Məsələn, Xəzər dənizinin sahilində şagirdlərlə birlikdə təmizlik aksiyası keçirilməsi həm onlarda ətraf mühiti çirkləndirməyin nə qədər zərərli olacağını aşılamiş olur, həm də ekoloji şüur formalaşdırır.

Fərdi məşğələlər isə şagirdlərə öz maraq və bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müstəqil şəkildə işləmək imkanı verir. Bu cür məşğələlər şagirdin yaradıcı potensialını açığa çıxarır və onları ekoloji məsələlərdə daha fəal iştirak etməyə təşviq edir. Məsələn, hər bir şagird yaşadığı ərazinin və ya əslən olduğu rayonun ekoloji problemləri ilə bağlı layihə, prezentasiya hazırlaya bilər [2, s. 150-152].

Sinifdənkənar məşğələlərdə regional ekoloji problemlərin öyrədilməsi üçün əvvəlcə şagirdlərin yaşadıkları bölgənin ekoloji problemləri müəyyən edilməlidir. Bu, şagirdlərin özləri ilə əlaqəli və aktual mövzularda düşünmələrini təmin edəcəkdir. Həmçinin bu problemi dərk etmələri onlara daha yaxın və maraqlı olacaq.

Məsələn, aşağıdakı regional ekoloji problemlər sinifdənkənar məşğələlərdə araşdırıla bilər:

- **Su resurslarının çirklənməsi və qorunması:** Şagirdlər yerli su hövzələrinin vəziyyətini araşdırır və suyun keyfiyyətini qiymətləndirə bilərlər.

- **Torpaq eroziyası və çölşünəşlik:** Torpaq eroziyasının baş verdiyi ərazilərdə araşdırmalar aparmaq, ərazilərin bərpası üçün təkliflər hazırlamaq.

- **Havanın çirklənməsi və sağlamlığa təsiri:** Yerləşdiyiniz regiondakı hava keyfiyyətini təhlil etmək və çirklənmənin qarşısını almağa dair ideyalar təklif etmək.

- **Meşələrin azalması və təbiətin qorunması:** Yerlərdəki meşə örtüyünün azalmasını öyrənmək və bu problemin qarşısını almaq üçün şagirdlərə təkliflər vermək.

Bu kimi mövzular şagirdlərin ətraf mühitlə bağlı anlayışlarını inkişaf etdirəcək, onları lokal və global problemlərlə əlaqələndirmələrinə kömək edəcəkdir. Şagirdlər, təbii olaraq öz ətraf mühitlərindəki mövcud ekoloji vəziyyəti təhlil etmək üçün müxtəlif mənbələrdən məlumat toplayacaqlar. Bu zaman onlar, yerli ətraf mühit monitorinqi, statistik məlumatlar, dövlət qurumları və qeyri-hökumət təşkilatlarının resurslarından istifadə edə bilərlər. Həmçinin şagirdlər yerli təbii sərvətləri və ekosistemləri daha yaxşı başa düşmək üçün tədqiqatları yerində (məkanlarda) aparacaqlar. Şagirdlər yerli sakinlərdən və ya mütəxəssislərdən sorğular və müsahibələr keçirə bilərlər. Bu onların problemlərə dair daha çox məlumat toplamağa, həmçinin cəmiyyətin düşüncələrini öyrənməyə imkan verəcəkdir. Bu fəaliyyət sinifdə müzakirə və təcrübə mübadiləsi üçün faydalı ola bilər. Şagirdlər yerli ərazilərdə ekoloji vəziyyəti qiymətləndirmək üçün müxtəlif eksperimentlər və nümunə yığımı aparmalıdırlar. Məsələn, suyun keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün müxtəlif parametrləri ölçə bilərlər. Bu təcrübələr şagirdlərin elmi yanaşma və təcrübə aparma bacarıqlarını inkişaf etdirir. Daha sonra isə şagirdlər tədqiqatlarını müxtəlif üsullarla təqdim edə bilərlər. Təqdimatın məqsədi yalnız məlumat vermək deyil, həm də müzakirə yaratmaq və problemləri geniş auditoriyaya çatdırmaqdır. Şagirdlər yalnız ekoloji problemləri öyrənmək və təhlil etmək deyil, həm də bu problemləri həll etmək üçün konkret təkliflər irəli sürməlidirlər. Bu təkliflər yerli icmalarla paylaşılaraq praktiki tətbiq oluna bilər. Məsələn, havanın çirklənməsi məsələsi üzrə şagirdlər, yerli bələdiyyələrə və ya müvafiq qurumlara təkliflər göndərə bilərlər [3, s.50-53].

İşin elmi nəticəsi: Sinifdənkənar məşğələlərdə şagirdlərə yalnız nəzəri biliklər deyil, həm də real ekoloji fəaliyyətlərdə iştirak etmək imkanı yaradılmalıdır. Bu, şagirdləri ekoloji layihələrdə, təbiətin qorunmasına dair tədbirlərdə iştirak etməyə təşviq edəcəkdir. Ekoloji işlərdə fəal iştirak edən şagirdlər, gələcəkdə daha məsuliyyətli və ekologiya dostu vətəndaşlar olacaqlar. Sinifdənkənar məşğələlərdə regional ekoloji problemlərin öyrədilməsi və şagird tədqiqatlarının təşkili, ekoloji şüurun inkişafı və təbiətə qarşı məsuliyyətli yanaşmanın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu cür məşğələlər, şagirdlərin ekosistemlər haqqında daha dərinlən düşünmələrinə, təbiətə qarşı yaradıcı yanaşmalar inkişaf etdirmələrinə və təbiətin qorunmasında fəal iştirakçı olmalarına imkan verir. Ekoloji problemlərin həlli istiqamətində gənclərin iştirakı, gələcək nəsillərin ekosistemləri qorumağa yönəlmiş səylərinə mühüm töhfə verəcəkdir.

İşin elmi yeniliyi. Biologiya fənninin tədrisində regional ekoloji problemlərin öyrədilməsi zamanı sinifdənkənar məşğələlərdən istifadə edilməsi şagirdlərin nəzəri bilikləri əyani formada görmələrinə, həmçinin nəzəri bilikləri tətbiq etmələrinə, real dünyada bioloji prosesləri və hadisələri başa düşmələrinə kömək edən vacib bir komponent sayılır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi. Bu məqalədən ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Feyzullayeva, G. Biologiyanın tədrisində ekoloji biliklərin öyrədilməsinin imkan və yolları: / magistr dis. / – Bakı, 2016. – 73 s.
2. Hacıyeva, G. Biologiyanın tədrisi metodikası (ali məktəblər üçün dərs vəsaiti) / G.Hacıyeva. – Bakı: CBS Polygraphic Production, – 2018. – 363 s.
3. Heydərlı, Ş. Biologiyanın tədrisində ətraf mühitin mühafizəsinin öyrədilməsi yolları / magistr dis. / – Bakı, –2017. – 74 s.
4. Mircəfərova, L. Ümumtəhsil məktəblərində biologiya dərslərində ətraf mühitin mühafizəsi problemlərinin öyrədilməsinin imkan və yolları / magistr dis. / – Bakı, – 2018. – 76 s.

T.Q.Abdullayeva, H.N.Akbarlı

Organization of Student Research Activities in the Study of Regional Ecological Problems During Extracurricular Biology Lessons

Summary

Ecology, as the study of nature and all its interconnected systems, holds significant importance for the future of human society. The impact of human activity on nature and regional ecological issues are among the most critical challenges of the modern era. Teaching these issues to students in a proper manner not only enhances their knowledge but also contributes to the development of young people who will play an active role in solving ecological problems in the future and approach nature with greater responsibility. Extracurricular activities serve as an important method for carrying out this process. By providing students the opportunity to engage in ecological research, they not only expand their knowledge but also develop practical skills in approaching problems and finding solutions. Teachers, by guiding students through this process, can help them adopt a deeper understanding of ecological issues and become active, responsible citizens in this field. This article discusses the importance of organizing student research on regional ecological problems and how this can be implemented in extracurricular activities.

Key words: *extracurricular activities, regional ecological problems, field trips, student research, biology lessons*

Г.Т.Абдуллаева, Х.Н.Акберли

Организация исследовательской деятельности учащихся при изучении региональных экологических проблем на внеурочных занятиях по биологии

Резюме

Экология, как наука о природе и всех её взаимосвязанных системах, имеет большое значение для будущего человеческого общества. Влияние человеческой деятельности на природу и региональные экологические проблемы являются одними из наиболее актуальных вопросов современности. Правильное преподавание этих проблем учащимся не только способствует увеличению знаний, но и служит подготовке молодёжи, которая в будущем будет активно участвовать в решении экологических проблем и более ответственно относиться к природе. Внеклассные занятия являются важной формой реализации этого процесса. Когда учащимся предоставляется возможность проводить экологические исследования, они не только расширяют свои знания, но и развивают практические навыки в подходе к проблемам и нахождении решений. Учителя, направляя учащихся в этом процессе, могут помочь им более глубоко осознавать экологические проблемы и стать активными и ответственными гражданами в этой области. В статье рассматривается важность организации исследовательской деятельности учащихся по региональным экологическим проблемам и возможные способы реализации этого в рамках внеклассных занятий.

Ключевые слова: *внеклассные занятия, региональные экологические проблемы, экскурсия, исследовательская работа учащихся, уроки биологии*

Rəyçi: b.ü.f.d, dos. E.Səfərova

Redaksiyaya daxil olub: 07.11.2024

T.Q.ABDULLAYEVA*biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
e-mail: Abdullayeva.Tarana@adpu.edu.az: <https://orcid.org/0000-0002-9151-8950>**G.S.SƏMƏDOVA**

e-mail: gulafetsamedova9@gmail.com

: <https://orcid.org/0009-0005-0359-2229>**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

10.62021/0026-0028.2024.4.207

İSTEDADLI ŞAĞIRDLƏRƏ BIOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ DİFERENSİAL YANAŞMANIN TƏŞKİLİ

Xülasə. *Biologiyanın tədrisində diferensial yanaşmanın təşkili istedadlı şagirdlərlə iş zamanı təlimdə geniş imkanlar yaradır. Diferensial yanaşma təlim prosesinin şagirdlərin zəif və ya güclü tərəfləri, seçim və maraqları üzərində qurulmasını təmin edir. Biologiyanın tədrisində diferensial yanaşmanı dərsin istənilən mərhələsində tətbiq etmək mümkündür. İstedadlı şagirdlərə biologiyanın tədrisində diferensial yanaşmanın təşkil olunmasında əsas məqsəd şagirdlərin maraqları və öyrənmə tərzləri nəzərə alınaraq sərbəst seçim imkanı verməklə təlimin uğurlu təşkilinə nail olmaqdır. Diferensial yanaşma şagirdlərin biologiyayı daha dərinləşdirilmiş formada öyrənməsinə şərait yaradır. Həmçinin aparılan tədqiqat və eksperimentlər istedadlı şagirdlərin müstəqil öyrənmə qabiliyyətlərinin artırılmasına imkan verir. Biologiyayı əlavə resurslardan istifadə edərək daha geniş spektrdə öyrənməyə təşviq edən bu yanaşma onlarda eyni zamanda problem həlletmə bacarıqlarını inkişaf etdirərək motivasiyanı gücləndirir. Nəticədə istedadlı şagirdlər öz potensiallarını daha yaxşı reallaşdıraraq biologiya fənninə dərinlən maraq göstərirlər.*

Açar sözlər: *istedadlı şagirdlər, biologiyanın tədrisi, diferensial təlim, fərdi yanaşma, təlim formaları*

Giriş. Müasir dövrdə istedadlılar ölkənin milli sərvəti sayılacaq qədər dəyərə malikdir. Qabaqcıl təhsil sistemlərinin təhlili də onu göstərir ki, istedadlı uşaqların təliminə dövlət tərəfindən xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, yüksək intellektə və istedadla malik uşaqların müəyyənləşdirilməsi və onların bacarıq və qabiliyyətlərinin gələcəkdə uğurla icrasının təmin etmək dövlət təhsil sistemlərinin qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir.

Hələ kiçik yaşlarından bəzi uşaqlarda müxtəlif fəaliyyət sahələrinə meyil yarandığını müşahidə etmək mümkündür. Bu meyil və maraq bəzən təsadüfi, keçici xarakter daşısa da bəzən real təbii imkanlarla bağlı olur. Bu səbəbdən müəllim proqrama əsasən müxtəlif elm sahələri üzrə elementar biliklər ötürməklə yanaşı təlim zamanı onların maraq və qabiliyyətlərini aşkara çıxarıb, uşaqlarda müxtəlif sahələr üzrə təzahür edən istedadın inkişafı üçün şərait yaratmalıdır. İstedadlı uşaqların potensial imkanları, onların gələcəkdə uğurla istiqamətləndirilməsi hər zaman diqqət mərkəzində olmalıdır. Belə ki, istedadlı uşaqlarla işin düzgün təşkil olunmaması onları adiliyə çəkərək düşüncə tərzlərinə ciddi zərər vurur. Bu da onların yaradıcılıqlarını və orijinallıqlarını məhv edir.

Son illər Azərbaycanda da istedadlı uşaq və gənclərin daha səmərəli təhsil alması diqqət mərkəzindədir. Bu məqsədlə dövrün tələblərinə uyğun olaraq yeni tədris planı və proqramları tərtib olunaraq tətbiq edilir. Bəzi ölkələrdə istedadlı uşaqlarla iş zamanı daha dərin proqramlar əsasında təşkil olunan diferensiallaşdırılmış yanaşmadan istifadə olunur. Biologiyanın

tədrisində də istedadlı şagirdlərlə iş zamanı müvəffəqiyyət əldə etmək məqsədilə istedadlıların aşkarlanması, gələcəkdə inkişafının təmin olunması xüsusi metodika və təlim proqramı əsasında mərhələlərlə aparılır. Bu məqsədlə ümumtəhsil məktəblərində biologiya fənninin tədrisində istedadlı şagirdlərlə iş zamanı diferensial yanaşmadan istifadə olunur.

Əsas hissə. Diferensial yanaşma deyildikdə əvvəllər ancaq zəif oxuyan və yaxud ən güclü oxuyan şagirdlərə yönəlmiş proses başa düşülürdü. Ancaq hal hazırda diferensial yanaşma öz bacarıq, qabiliyyət, dərk etmə və idrak etmə səviyyələrinə görə bir-birindən fərqlənən şagirdlərlə iş zamanı təhsilin maksimum dərəcədə əlçatanlığını təmin etmək nəzərdə tutulur. Belə ki, məktəbə gələn şagirdlərin şəxsiyyət tipləri, öyrənmə tərzləri, maraqları olduqca müxtəlifdir. Belə olduqda eyni təlim metodlarını bütün şagirdlərə tətbiq etmək uğurlu nəticə verməyə bilər. Diferensial təlim ona şərait yaradır ki, müəllim təlim prosesini şagirdlərin öz seçim və maraqlarına, güclü və zəif tərəflərinə əsasən qura bilsin. Bu zaman müəllim sinifdə istedadlı şagirdlərlə iş zamanı müxtəlif iş forması, iş üsullarından istifadə etməklə çətinlik dərəcəsi digərlərindən daha yüksək olan tapşırıqlardan, müzakirələrdən istifadəni genişləndirməlidir.

Biologiyanın tədrisində istedadlı şagirdlərlə iş zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq şagirdlərə diferensial yanaşma düzgün həyata keçirildiyi halda kifayət qədər effektiv nəticələr əldə etmək mümkündür. Diferensial yanaşmanın tətbiqi zamanı müvəffəqiyyət əldə etməyi qarşısına məqsəd qoyan hər bir müəllim tək yox, eyni zamanda məktəb kollektivi, valideynlər, məktəb psixoloqu, digər şagirdlərlə birgə istedadlıların aşkar olunmasına şərait yaratmalıdır. İstedadlı şagirdlərlə iş zamanı tədris proqramı mövzu və hadisə barədə səthi məlumatlarla kifayətlənməməli, yenilikçi və tədqiqatçılıq əsasında qurulmalıdır. Belə olduqda şagirdlər daha aktiv olaraq təlim prosesindən yorulmur, daim oxumaq, öyrənmək və təcrübə aparmaqdan zövq alırlar [6, s. 49].

Biologiya dərslərində istedadlı şagirdlərlərlə iş zamanı diferensial təlimi şagird haqqında əldə olunan informasiyalara əsasən 4 istiqamətdə təşkil etmək mümkündür:

1. Məzmun. Biologiya dərslərində məzmunun diferensiallaşdırılması dedikdə şagirdlərin öyrənməsi üçün nəzərdə tutulan bilik və bacarıqlara yiyələnmə zamanı istifadə olunan resurs və ya mexanizmlər nəzərdə tutulur. İstedadlı şagirdlərlə iş zamanı buna misal olaraq əlavə və oxu materialları, mövcud biliklərə əsasən müvafiq fəaliyyətlərin təşkili, daha dərinlən öyrənmək üçün mövzu seçimin verilməsi, daha mürəkkəb tapşırıqların verilməsi məzmunun diferensiallaşdırılmasına aiddir. Burada əsas məqsəd şagirdlərin bilik səviyyəsi, maraq, seçimlərinə əsasən ən vacib bilik və bacarıqları formalaşdırmaqla öyrənməni təşkil etməkdir.

2. Proses. Biologiya dərslərində prosesin diferensiallaşdırılması dedikdə şagirdlərin öyrəndikləri bilikləri tətbiq etmələri üçün təşkil olunan fəaliyyətlər nəzərdə tutulur. Burada əsas məsələ dərslərin məqsədi və ona çatmaq üçün istifadə olunan metodlardır. Dərslərin məqsədinə uyğun olaraq şagirdlərin istəkləri üzrə fərdi, cütlər, qruplarla işləyə bilərlər. Bu zaman şagirdləri öyrənmə tərzlərinə və bilik səviyyələrinə görə qruplaşdırmaq olar. Bəzən heterogen qruplaşdırmalardan istifadə olunur ki, bu zaman müxtəlif göstəricilərə malik şagirdlər qrup daxilində əməkdaşlıq göstərərək bir-birindən öyrənirlər. Həmçinin təlim zamanı audial, vizual, kinestetik öyrənmə tərzlərinə malik qrupların da qurulması mümkündür.

3. Nəticə. Biologiya dərslərində nəticənin diferensiallaşdırılması imkan verir ki, dərslərin məqsədinə müvafiq olaraq şagirdlər öyrəndiklərini müxtəlif formalarda nümayiş etdirlsinlər. Burada əsas məqsəd şagirdlərin öyrəndiyi bilik və bacarıqları tətbiq etməsidir. Bu zaman şagirdləri real faktlardan istifadə edərək real problemin həllinə həvəsləndirməklə daha effektiv nəticə əldə etmək mümkündür.

4. Təlim mühiti. Təlim mühitinin diferensiallaşdırılması dedikdə, əsas öyrənmə mühiti olan sinif otağındakı fəaliyyətlər nəzərdə tutulur. Buraya həm əşyevi mühit həm də mühitin sosial-psixoloji tərəfləri aiddir. Belə ki, mühitin diferensiallaşdırılması şagirdlərə təlim mühitində rahat işləməyə, lazımi resurslarla təmin olunmağa şərait yaradır. Mühitin düzgün təşkili həm də məzmun, proses və nəticənin də diferensiallaşdırılmasına təsir edir. Belə mühitlərdə

şagirdlərin öz seçim haqqı olur ki, bu da onlara müstəqil qərar vermə və problem həll etməkdə yardımçı olur. Mühitin sosial-psixoloji diferensiallaşdırılması isə müsbət və təhlükəsiz öyrənmə mühitini yaratmağa imkan verir. Belə olduqda fərqliliklərə açıq və müstəqil kəşflərə təşviq edən bir mühit qurmaq mümkündür [5].

Biologiyanın tədrisində istedadlı şagirdlərlə iş zamanı təlimin diferensiallaşdırılmasının üstün cəhətləri:

- Diferensial təlim şagirdlərin maraq dairələrinə və güclü tərəflərinə uyğun material təqdim etdiyinə görə bu onlarda biologiyaya qarşı marağı artırır. Nəticədə bütün şagirdlər fəallaşır və öz potensial imkanlarını nümayiş etdirirlər.

- Diferensial təlim zamanı şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq onların öyrənmə tərzlərinə uyğun metodlar təqdim olunur ki, bu da hər bir şagirdin potensialına uyğun inkişaf etməsinə şərait yaradır.

- Biologiya praktik fənn olduğu üçün müəllimin biologiya dərslərində istifadə etdiyi metod və üsullar təlimin müvəffəqiyyətlə başa çatmasına şərait yaradır.

- Diferensial təlim zamanı fərqli bacarıqlara malik şagirdlər birlikdə işləyir və bu da bu onlarda həm əməkdaşlıq bacarıqlarını həm də ümumi savadlılığı artırır.

- Diferensial təlim şagirdlərə müxtəlif aspektdən problem həllətmə tədqiqat aparma imkanları yaratdığına görə tənqidi və yaradıcı düşüncə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

Elxan Bəylərovun “Uşaqlarda istedadın müəyyənəşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi. İstedadın işçi konsepsiyası” kitabında istedadlı şagirdlərlə təlimin diferensiasiyası zamanı qeyd olunan bəzi formaları asanlıqla biologiya dərslərinə də tətbiq etmək mümkündür:

1. Paralellərin diferensiasiyası. Bu zaman məktəbdə müxtəlif istedadla malik uşaqlar üçün paralel siniflər yaradılır. Bu forma artıq sabit marağı formalaşmış uşaqlar üçün nəzərdə tutulduğuna görə əsasən yuxarı siniflərdə yaradılması nəzərdə tutulur. Bu məqsədlə yaradılmış biologiya təmayüllü sinifləri nümunə göstərmək olar.

2. Paralellərin qruplaşdırılması. Bu forma imkan verir ki, şagirdlər biologiya fənni üzrə xüsusi qruplarda, digər fənlər üzrə adi sinifdə məşğul olsun. Bu cür qruplar, həmçinin müvafiq biologiya kabinetlərinin olmasını zəruri edir. Bu cür təlim mühiti şagirdlərin müxtəlif qruplara qoşularaq sosiallaşmasına da müsbət təsir göstərir.

3. Ayrı-ayrı şagirdlər üçün icbari proqram ixtisarı hesabına zənginləşdirilmiş təlim. Bu təlim forması tətbiq edilməzdən əvvəl sınaqlar keçirilir, biologiya fənni üzrə yüksək nəticə nümayiş etdirən şagirdin marağına uyğun dərslər salınır.

4. İstedadlı uşaqların əlavə təhsil sistemində təlimi. Əlavə təhsil istedadlı şagirdlərin yaradıcı inkişaf proqramına əsaslanır. Belə ki, bu formada şagirdlərin fərdi və ya qrup halında tədqiqatçılıq və yaradıcılıq layihələri həyata keçirilməsinə şərait yaradılır. Bura biologiya fənni üzrə keçirilən elmi seminarları, konfransları, düşərgələri, olimpiada və festivalları, biologiya yaradıcılıq laboratoriyalarını nümunə göstərmək olar.

5. İstedadlı uşaqlar üçün ixtisaslaşmış məktəblərdə təlim. İstedadlı uşaqlarla iş zamanı təlimdə müvəffəqiyyət əldə etmək məqsədilə xüsusi məktəblər və ya ixtisaslaşmış siniflər yaradıla bilər ki, bunun da öz növbəsində həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri var. Bu zaman təlimə təcrübəli müəllimlər cəlb olunduğu üçün təlimin təkcə forma və həcmi deyil, həm də kim tərəfindən, nə öyrədilir və necə öyrədilir məsələlərinə diqqət olunur [1, s. 43].

Diferensial təlim zamanı istedadlı şagirdləri digərlərindən ayırmamaq, şagirdlər arasında bir-birilərinə qarşı fərqlənmə hissi yaratmadan eyni dərstdə iştirak etmələrini təmin etmək məqsədilə bəzi strategiyalardan istifadə etmək daha məqsədə uyğun hesab olunur:

- Müəllim tapşırıqları sadə və daha çətin versiyalarda çoxsəviyyəli testlər hazırlayaraq bu fərqləri açıq şəkildə vurğulamadan hər kəsə təqdim etməlidir. Nəticədə şagirdlər öz bacarıqlarına uyğun tapşırıqları seçərək fərqli səviyyədə öyrənməni özləri tənzimləyəcəkdir.

• Biologiya dərslərində mütəmadi olaraq birgə təcrübələr həyata keçirilməlidir. Bu təcrübələr şagirdlərin həm bir-birindən öyrənmələrinə həm də qarşılıqlı köməkləşmələrinə şərait yaradacaqdır.

• Biologiya dərslərində beyin həmləsi metodlarından istifadə etməklə sinifdə müxtəlif mövzularda müzakirələrin təşkili zamanı hamının öz fikirlərini bölüşməsinə şərait yaradılmalıdır. Bu zaman şagirdlərin prosesdə eyni səviyyədə iştirak etmələrinə imkan yaranır.

• Mövzu öyrənilən zaman müxtəlif üsullardan istifadə etmək lazımdır. Bu hər kəsin öz öyrənmə tərzinə uyğun fərqlənmə hiss olunmadan material seçməsinə şərait yaradır.

• Biologiya tədrisi zamanı təlimdə davamlı olaraq əks əlaqə yaradılmalıdır. Bu şagirdlərin öz potensialları üzrə inkişaflarını mütəmadi izləyə bilmələrinə imkan verir.

Bu üsullar fərdi təlim ehtiyaclarına uyğun olaraq şagirdlər arasında fərqlənməni azaltmağa kömək edir. Beləliklə də, şagirdlər təhsildə bərabər imkanlar əsasında inkişaf edərək fərdi səviyyədə irəliləyirlər.

İşin elmi nəticəsi: Biologiya dərslərinin diferensial təlim əsasında qurulması xüsusilə istedadlı şagirdlərin zəngin bilik və bacarıqlara yiyələnməsində böyük rol oynayır. Belə ki, diferensial təlim şagirdin nəyi, necə, hansı mühitdə öyrənilib necə çatdırdığını planlayan sisteməlik yanaşmadır. Diferensial yanaşma imkan verir ki, müəllim biologiya dərslərini şagirdlərin seçim və maraqları əsasında qura bilsin. Təlimin şagirdlərin güclü və zəif tərəfləri nəzərə alınaraq qurulması xüsusilə istedadlı şagirdlərin gələcəkdə öz potensial imkanlarının gerçəkləşdirmələrinə şərait yaradır. Diferensial yanaşmanı dərsin istənilən mərhələsində tətbiq etməklə biologiya dərslərinin daha uğurlu təşkil olunmasına nail olmaq mümkündür.

İşin elmi yeniliyi: Biologiyanın tədrisində istedadlı şagirdlərlə iş zamanı diferensial yanaşmanın düzgün təşkilində yeni məzmun, forma, metodlarının elmi pedaqoji mahiyyəti açığa çıxması.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Balakışiyeva, G. Məktəbdə istedadlı şagirdlərlə işin təşkili: / magistrlik dis. / – Bakı, – 2009. – 73 s.
2. Bəylərov, E.B. İstedadlı uşaqların inkişaf məsələləri. Dərslik / E.B.Bəylərov. – Bakı, – 2018. – 95 s.
3. Bəylərov, E.B. İstedadlı uşaqların psixoloji təminatı / E.B.Bəylərov. – Bakı: Aspoliqraf, – 2008. – 268 s.
4. Bəylərov, E.B. Uşaqlarda istedadın müəyyənəşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi. İstedadın işçi konsepsiyası / E.B.Bəylərov. – Bakı: Təhsil, – 2008. – 224 s.
5. Kazımova, C. Dərsdə diferensial yanaşmanın tətbiqi (məqalə). – Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu, – 2023.
6. Pəniyeva, S. Biologiyanın tədrisində diferensial yanaşmanın tətbiqi üzrə işin sistemi: / magistrlik dis. / – Bakı, – 2024. – 69 s.

T.G.Abdullayeva, G.S.Samadova

Organization of a differentiated approach in teaching biology to gifted students

Summary

The organization of a differentiated approach in the teaching of biology creates broad opportunities in teaching when working with gifted students. The differentiated approach ensures that the learning process is based on the weaknesses or strengths, preferences and interests of students. The differentiated approach to teaching biology can be used at any stage of the lesson. The main goal of organizing a differentiated approach in teaching biology to gifted students is to achieve a successful organization of learning, providing them with the opportunity for free choice, taking into account the interests and methods of learning of students. The differential approach enables students to study biology

in a more in-depth way. Also, the conducted research and experiments allow to increase the ability of gifted students to learn independently. This approach encourages them to study biology in a wider range of ways, using additional resources, while developing problem-solving skills and increasing motivation. As a result, gifted students better realize their potential and show a deep interest in biology.

Key words: *gifted students, teaching biology, differentiated learning, individual approach, forms of teaching*

Г.Т.Абдуллаева, Г.С.Самадова

**Организация дифференцированного подхода к одаренным ученикам
в преподавании биологии**

Резюме

Организация дифференцированного подхода в преподавании биологии создает широкие возможности в обучении при работе с одаренными учениками. Дифференциальный подход обеспечивает, чтобы процесс обучения основывался на слабых или сильных сторонах, предпочтениях и интересах обучающихся. Применять дифференцированный подход в преподавании биологии можно на любом этапе урока. Основная цель организации дифференцированного подхода в преподавании биологии одаренным ученикам – добиться успешной организации обучения, предоставив им возможность свободного выбора с учетом интересов и способов обучения учащихся. Дифференциальный подход позволяет студентам более углубленно изучать биологию. Также проведенные исследования и эксперименты позволяют повысить способности одаренных учеников к самостоятельному обучению. Такой подход побуждает их изучать биологию более широким спектром способов, используя дополнительные ресурсы, одновременно развивая навыки решения проблем и повышая мотивацию. В результате одаренные ученики лучше реализуют свой потенциал и проявляют глубокий интерес к биологии.

Ключевые слова: *одаренные ученики, преподавание биологии, дифференцированное обучение, индивидуальный подход, формы обучения*

Rəyçi: b.ü.f.d, dos. E.Səfərova

Redaksiyaya daxil olub: 07.11.2024

T.M.ABIŞOVA

e-mail: teyyibeabisova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-8636-5468>

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

10.62021/0026-0028.2024.4.212

İNKLÜZİV TƏLİMDƏ İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRDLƏRİNƏ HƏNDƏSƏ ELEMENTLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ METODİKASI

Xülasə. *İnklüziv təhsil uşaqların müstəqil bir fərd olduğunu və təhsil zamanı onların hər birinin öz ehtiyacları olduğunu qəbul edən metodologiyaları inkişaf etdirməyə yönəlib. İnklüziv təhsil tədris zamanı müxtəlif ehtiyacların ödənilməsinə yönəlmiş yanaşmaların formalaşdırılmasına çalışır.*

İnklüziv təhsil istər sağlam, istərsə də əlillərin bərabər təhsil alma hüquqlarını təmin edir və bu, cəmiyyətdə sosial bərabərliyin qorunmasına, əlil uşaqların təhsil və başqa xüsusi ehtiyaclarının ödənilməsinə şərait yaratmış olur.

İnklüziv təhsillə bağlı beynəlxalq praktikaya görə, bir sinifdə təhsil alan xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərin sayı 5-10% olmalıdır.

Açar sözlər: *inklüziv təhsil, ibtidai sinif, şagird, həndəsə elementləri, fiqurlar*

İnklüziv təhsil, fərdi və digər insanlarla olan fərqləri nəzərə alaraq, ehtiyaclarına uyğun olaraq müvafiq dəstək və təhsil xidmətlərindən faydalanaraq bütün şagirdlərin birlikdə öyrənməsinə dəstək verən təhsil yanaşmasıdır. İnklüziv təhsildə bütün şagirdlərin birlikdə öyrənməsi vacibdir və hər bir şagirdin dərslərdə, fəaliyyətlərdə və öyrənmə imkanlarında iştirakı gözlənilir. Müəllimlər normal inkişaf edən və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdləri nəzərə almaqla hər cür fəaliyyət təşkil etməlidir; bütün şagirdlər üçün və onların ehtiyaclarını ən yaxşı şəkildə ödəmək üçün digər ekspertlər və təşkilatlarla əməkdaşlıq edərək planlar hazırlayır. Bu kontekstdə inklüziv təhsil təkcə əlillərə aid deyil; Fərqli ana dilləri olan şagirdlər və müxtəlif sosial-mədəni mühitlərdən olan şagirdlər kimi bütün imkansız şagirdləri və xüsusi ehtiyacı olan şagirdləri əhatə etmək məqsədi daşıyır.

İnklüziv təhsil bərabər imkanlar prinsipinə əsaslanan normallaşdırma, ümumiləşdirmə və integrasiya təcrübələri nəticəsində əldə edilən bilik və təcrübələrlə əldə edilmişdir. İnklüziv təhsilə gedən yolda normallaşma xüsusi təhsil ehtiyacı olan bütün şagirdlərin ümumi əhali qrupunda həmyaşıdlarının istifadə etdiyi şəraitə mümkün qədər yaxın olan təhsil xidmətlərinə çıxış əldə etmələrini müdafiə edən bir yanaşmadır. İnklüzivlik xüsusi təhsilə ehtiyacı olan şagirdlərin ehtiyaclarına uyğun fiziki mühitdə lazımi tənzimləmələr edərək ümumi təhsil siniflərinə yerləşdirmək, dərslərdə və sinif fəaliyyətlərində minimum köməkliklə iştirak etmək kimi müəyyən edilir. İnklüziv geniş şəkildə bütün imkansız uşaqları, o cümlədən xüsusi təhsil ehtiyacı olanları əhatə edir. İnklüziv təhsil anlayışına daha yaxın bir təcrübə olan integrasiya, bütün imkansız tələbələrin “ən az məhdudlaşdırıcı” prinsipinə uyğun olaraq, yerləşdikləri təhsil mühitlərində bütün kurslarda və fəaliyyətlərdə tam iştirakını təmin etmək üçün dəstək xidmətlərinin göstərilməsi deməkdir.

İnklüziv təhsildə üç əsas komponent var: çıxış, iştirak və dəstək. “Çıxış” şagirdlərin çoxsaylı və müxtəlif öyrənmə imkanlarının təklif olunduğu və onların maraq və ehtiyacları çərçivəsində fəaliyyətlərin planlaşdırıldığı keyfiyyətli təhsil mühitlərinə çıxışı kimi müəyyən edilir. Şagirdlərin təhsil mühitlərinə çıxışı universal dizayn və köməkçi texnologiyalar kimi təcrübələrdən istifadə etməklə dəstəklənir. Çıxış inklüziv təhsil təcrübələrində ilk addımdır və

tək başına kifayət deyil. “İştirak” gündəlik fəaliyyətlər, rutinlər və mühitlərdə şagirdlərin inkişafını və öyrənməsini dəstəkləməklə çıxış anlayışını genişləndirir. Şagirdlərin cəlb edilməsi, inkişafı və öyrənilməsi müəllimlər tərəfindən sinif fəaliyyətləri, gündəliklər və keçidlər zamanı sistemə şəkildə istifadə olunan təbii tədris yanaşmaları vasitəsilə dəstəklənir. Dəstək fərqlərdən təsirlənmiş şəxslərə, o cümlədən xüsusi təhsilə ehtiyacı olan uşaqlara və onların ailələrinə inklüziv təhsil kontekstində xidmət göstərən müəllimlərə, ekspertlərə və praktikantlara sistemli şəkildə dəstək olmaq üçün zəruri infrastrukturun yaradılması və saxlanılmasıdır. Bu kontekstdə nəzərdən keçirilə bilən dəstəklərə peşəkar inkişaf imkanları, siniflərdə müəllim-uşaq nisbətinin tənzimlənməsi və ya inklüziv təhsil təcrübələrinin tətbiq olunduğu siniflərdə köməkçi müəllimlərin və ya yardımçı heyətin təmin edilməsi daxildir. Bu infrastrukturun yaradılması inklüziv təhsil təcrübələrinin uğurla həyata keçirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 1970-ci illərdə İngiltərə və ABŞ kimi ölkələrdə qəbul edilən qanunlarla gündəmə gələn təhsildə “ən az məhdudlaşdırıcı mühit” anlayışı bugünkü inklüziv təhsil təcrübələrinin əsasını təşkil edən elementlərdən biridir. Bu baxımdan əvvəl “integrasiya təhsili”, sonralar “integrasiya” və “təhsil” kontekstində “inklüziv təhsil” təcrübələrinin nəzəri və praktiki olaraq müzakirəsi və yayılması söylərinin şahidi olmuşdur. “Hamı üçün təhsil” yanaşması 2000-ci illərdə baş vermişdir. Tarixi prosesdə normallaşma hərəkəti ilə başlayan dəyişiklik indi inklüziv təhsil yanaşmasına çevrilib. Son zamanlar bütün dünyada inklüziv təhsillə bağlı araşdırmalar artmaqdadır.

İnklüziv təhsil nədir?

İnklüziv təhsilin üstünlükləri aşağıdakılardır:

- Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara onlara uyğun təhsil sistemi təklif olunur.
- Təhsil bütün uşaqların ehtiyaclarına uyğun təşkil edilir.
- Təhsildə imkan bərabərsizliyinin qarşısı alınır.
- Təhsildə ədalət təmin olunur.
- Təhsil ailələrin və cəmiyyətin iştirakı üçün öncüdür.
- Keyfiyyətli təhsil üçün nümunədir.
- Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların öz həyatlarında yüksək özgüvəni olması təmin edilir.
- Əlillərin məşğulluqda iştirakı üçün infrastruktur yaradılır.

İnklüziv təhsil necə yaranıb? İnklüziv təhsil nə üçün lazımdır? İnklüziv təhsil; Cəmiyyətdə mövcud ola bilməyən, cəmiyyət tərəfindən kənarlaşdırılan, təhsildə imkan bərabərsizliyindən əziyyət çəkən, təhsil almaqda çətinlik çəkən uşaqlar üçün yaradılmış təhsil prosesi və proqramıdır. YUNESKO-nun məlumatına görə, bu təhsil proqramı dövlətlərin öz ölkələrində öyrənmə yaşında olan bütün uşaqlar üçün müvafiq təhsil strategiyasının hazırlanmasını, bu strategiyaların planlı şəkildə həyata keçirilməsini və nəticələrinin müşahidəsini nəzərdə tutur.

YUNESKO inklüziv təhsilin əhəmiyyətini vurğulamaq üçün üç səbəb irəli sürür:

- Təhsil əsaslandırması;
- Sosial əsaslandırma;
- İqtisadi əsaslandırma. [6]

Təhsil əsaslandırması tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərinə və ehtiyaclarına uyğun təhsil proqramlarının hazırlanmasını nəzərdə tutur. Çünki dünya ölkələri təhsil standartına nail olmaq istəyir, lakin keyfiyyətli təhsilə nail olmaq üçün uşaqların ehtiyaclarına uyğun təhsil hazırlanmalıdır. Beləliklə, təhsildə imkan bərabərsizliyi aradan qaldırılır, şagirdlərin öyrənmə potensialı üzə çıxır və onlar sosial həyatda özlərini daha inamlı hiss edirlər.

Sosial əsaslandırma uşaqların ədalətli və bərabər şəraitdə təhsil alması ehtiyacını ehtiva edir.

İqtisadi əsaslandırma bütün şagirdlərin birlikdə təhsil alması ehtiyacını ehtiva edir. Şagirdlərin müxtəlif tipli məktəblərdə təhsil alması böyük xərclər yaradır və təhsildə lüzumsuz xərclər büdcəsi yaradır. Məktəblər şagirdlərə uyğunlaşmalıdır, şagirdlər məktəblərə yox.

İnklüziv təhsilin komponentləri hansılardır?

İnklüziv təhsil sisteminə təsir edən bəzi komponentlər var. Bu komponentlər inklüziv təhsilə təsir edən amillərdir. İnklüziv təhsilin zəruri olduğu qədər əhatəli olması üçün hər bir komponentin düzgün olması və üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirməsi gözlənilir.

İnklüziv təhsilin məqsədi nədir?

İnklüziv təhsilin məqsədi; cins, irq və əlillik kimi ayrı-seçkilik yaradan səbəblərə görə layiq olduqları təhsilə çatma bilməyən uşaqlara lazımi təhsilin verilməsidir.

Bəs müəllimlər inklüziv siniflərdə necə fəaliyyət göstərməlidirlər? Sinif mühitlərində; Müxtəlif xüsusiyyətlərə, ehtiyaclara və gözləntilərə malik olan uşaqlarla işləyərkən müəllimlərin malik olmalı olduğu bilik, bacarıq, münasibət və meyllər həmin təlim mühitinin inklüziv xarakterini müəyyən etmək üçün vacibdir. Bu baxımdan inklüziv təhsilin səlahiyyət sahələrini üç səviyyədə müəyyən etmək olar: bilik, bacarıq və münasibət. Bilik səviyyəsində müəllim sərəşətləri inklüziv təhsil təcrübələrini həyata keçirmək üçün lazımi perspektiv və resurslara malik olmaq ilə bağlı sərəştə sahələrini əhatə edir. Bacarıq səviyyəsindəki sərəşətlərə inklüziv təlim mühiti yaratmaq, bütün uşaqları əhatə edəcək şəkildə öyrənmə və tədris prosesini uyğunlaşdırmaq, inklüziv şəkildə inkişafı və öyrənməni qiymətləndirmək üçün tələb olunan sərəştə sahələri və bacarıqlar daxildir. Nəhayət, münasibət səviyyəsində olan səlahiyyətlərə inklüziv təhsilə müsbət münasibət və meyllər nümayiş etdirmək və təhsilin digər maraqlı tərəflərinin inklüziv paradiqmaya müsbət münasibət bəsləməsinə təmin etmək üçün zəruri olan səlahiyyətlər daxildir. Təhsil islahatından irəli gələn vəzifə kimi milli kurikulumun yaradılması, təhsilin yeni məzmununun xüsusiyyətləri, şagirdyönümlülük, şagird tərəkəkkürünün inkişaf etdirilməsi məsələləri şərh edilmişdir. Riyaziyyat dərslərində kompyuterdən istifadənin aşağıdakı hallarda daha məqsədəuyğun hesab olunması əsaslandırılmışdır: – şifahi hesablamalarda (tez bir zamanda tapşırığı verib, cavabı yoxlamaq); – yeni materialın öyrənilməsində (müxtəlif əyani vasitələrdən istifadə etmək, yeni anlayışlara keçidin motivasiyasını qurmaq); – frontal sorğunun keçirilməsində; – məsələlərin həllində (şəklin çəkilməsi, müəyyən bacarıqların öyrədilməsi); – şagirdlərin tədqiqat fəaliyyətinin təşkilində; – fənlərarası əlaqələrin qurulmasında. Belə dərslərdə şagird tədrisin subyektinə çevrilir, şagirdlə işləməyin optimal tempi əldə edilir, verilən tapşırıqların sayı artır, şagirdin buraxdığı səhvlər tez tapılıb düzəldilir, şagirdin işi tez qiymətləndirilir, müəllim işlərin yoxlanılmasına az vaxt sərf edir, kompyuterlə işləyərkən dərslə oyun elementləri ortaya çıxır və bu da əksər uşaqlarda tədrisə marağı artırır. İbtidai siniflərin riyaziyyat dərslərində kompyuterdən istifadənin məqsədəuyğun formaları müəyyən edilmişdir. Hər bir nümunəyə aid dərslər üçün slaydlar hazırlanmış, onlardan istifadənin metodikası verilmişdir. Burada həndəsə elementlərinin öyrədilməsinə başlayarkən ilk növbədə aşağıda təsviri olan slayd nümayiş etdirmək təklif olunur: Üçbucaq şəkli verilir, altında “3 tərəf, 3 bucaq var” sözləri, kvadrat şəkli, altında “4 tərəfi 4 bucağı var, bütün tərəfləri bərabərdir”, düzbucaqlı şəkli altında “4 tərəfi, 4 bucağı, qarşı tərəfləri bərabərdir”, dairə şəkli altında “yuvarlaqdır, bucağı və tərəfi yoxdur” sözləri yazılmışdır. Məqsəd bu əlamətlərə görə sadə həndəsi fiqurları tanımaqdır. Əvvəlcə slayd tam şəkildə nümayiş etdirilir, şagirdlərdən bu əlamətlər təkrar-təkrar soruşulur, sonra isə ekrandan şəklin altındakı yazılar çıxarılır. Yenidən şagirdlərdən 13 bu əlamətlər soruşulur. Artıq onlar əlamətləri oxuyaraq deyil, şəkllə baxaraq düşünüb cavab verəcəklər.

Riyaziyyat kursuna daxil edilmiş həndəsi məzmun xəttində öyrədiləcək anlayışlar müəyyən edilmişdir. Bu anlayışlar haqqında bilikləri yada salmaq və yeni biliklər əldə etmək məqsədi ilə aşağıda verilmiş oyun xarakterli tapşırıqlardan istifadə etmək tövsiyə olunur: Şagirdlərə əvvəlcədən 7-8 ədəd üçbucaq, kvadrat, düzbucaqlı və dairə kəsib oyun üçün material hazırlamaq tapşırılır (bu işi texnologiya dərslində də yerinə yetirmək olar). Oyun zamanı müəllim yalnız üçbucaqları və dairələri götürüb, heç bir ardıcılıq gözləmədən onları bir-bir şagirdlərə göstərir. Şagirdlər isə neçə üçbucaq və neçə dairə gördüklərini yadda saxlamalıdırlar. Düzgün yadda saxlayanlar qalib hesab olunurlar. Növbəti dəfə başqa fiqurları (kvadrat və düzbucaqlı, kvadrat və üçbucaq, düzbucaqlı və dairə və s.) götürməklə oyunu eyni qayda ilə

keçirmək olar. Bir neçə gündən sonra 3 fiqurla, daha sonra isə 4 fiqurla oyunu davam etdirmək olar. Belə oyunlar şagirdlərin diqqət və hafizəsini daim çalışdırır. Bu oyunu Power Point proqramı vasitəsilə həyata keçirmək qaydası göstərilir. Bunun üçün yeni slayd hazırlanır, slaydda ekranda müəyyən ardıcılıqla müxtəlif fiqurlar canlanır. Sonra ekranda sual pəncərəsi açılır və orada belə bir sual yazılır: Sizə neçə üçbucaq, neçə dairə göstərilmişdir? Sualları pəncərəsinin altında cavab üçün kiçik cavab pəncərəsi yerləşdirilir (Bunu şagirdlər barmaqları vasitəsilə də göstərə bilərlər). Şagirdlər cavabı bu pəncərəyə yerləşdirdikdən sonra düzgünlüyünü yoxlayırlar. Bunu müxtəlif üsullarla yerinə yetirmək mümkündür. Məsələn, cavab düzgün verildikdə ekranda atəşfəşanlıq, görüntüsü yaranır, səhv cavab verildikdə isə cavabın üzərindən xətt çəkilə bilər. Beləliklə, bu ardıcılıqla müxtəlif tipli slaydlar hazırlanmış və ondan istifadə metodikası verilmişdir.

Riyaziyyat dərslərində şagirdlərin yorulduğunu hiss edən kimi rəngarənglik xətinə, həndəsi anlayışlara həsr olunmuş şəir-tapmacalardan da istifadə etməklə şagirdləri maraqlandırmaqla tədris prosesinin səmərəliliyinə təsir göstərir. İbtidai siniflərin riyaziyyat dərslərini daha maraqlı, şagirdlər üçün asan, öyrənilən etmək məqsədilə səmərəli yollardan biri riyazi məzmunlu oyunlardan və əyləncəli çalışmalardan istifadə etməkdən ibarətdir. İbtidai təhsilin başlıca məqsədlərindən birinin şagirdlərdə fəza təfəkkürünün formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsidir. Burada həndəsi məsələlərin tətbiqi zamanı müsbət effekt əldə etmək üçün onlarla müxtəlif iş formalarının təşkil edilməsi tövsiyə olunur [2].

İnklüziv təhsilin səmərəliliyinin öyrənilməsi üçün pedaqoji eksperiment aparılmışdır. Bu eksperiment 3 mərhələdən təşkil olunmuşdur. Eksperimentin birinci mərhələsində (müəyyənədi mərhələ) şagirdlərin imkan və qabiliyyətləri, xarakterik xüsusiyyətləri, dərslər və proqramların imkanları araşdırılmış və tədqiq olunan problem baxımından metodik ədəbiyyat öyrənilmişdir. Eksperimentin ikinci mərhələsində (öyrədi mərhələ) əsas məqsəd kompyuter texnologiyasından istifadə etməklə ibtidai sinif şagirdlərinin fəza təsəvvürlərinin inkişafı, həndəsi anlayışların formalaşdırılmasının səmərəli yollarını müəyyən etməkdən və təklif etdiyimiz metodik sistemin məqsədmüvafiqliyini yoxlamaqdan ibarət olmuşdur. Eksperimentin üçüncü mərhələsində (yoxlayıcı mərhələ) məqsəd, əsasən aşağıdakılardan ibarət olmuşdur: – I-IV siniflərdə kompyuter texnologiyasından istifadə etməklə həndəsi materialın tədrisinin səmərəliliyinin eksperimentdən keçirilməsi; – təklif etdiyimiz metodikanın səmərəliliyinin bir daha yoxlanılması; – ibtidai sinif şagirdlərində öz riyazi biliklərini yeni situasiyalarda tətbiq etmək bacarığının formalaşdırılması səviyyəsinin müəyyənəşdirilməsi. [2].

Elmi nəticə: Nəticə olaraq inklüziv təhsildə həndəsi fiqurların öyrədilməsi prosesində müəllimin təcrübəsi ilə yanaşı, düzgün strategiyasının tətbiqi və onu reallaşdırma bilməsi inklüziv təhsilin effektiv tətbiqinin artırır. Bu zaman inklüziv təhsili dəstəkləyən pedaqoji fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün müəllimin bilik və bacarıqları ilə yanaşı, həm də məktəbin infrastruktur, sinif otağının həcmi və təchizatı, müəllimə kömək edəcək personalın olması, valideyn-məktəb əməkdaşlığı və digər resursların mövcud olmasından bilavasitə asılıdır. Həndəsi fiqurların öyrədilməsi zamanı uşaqların maraqlarını artıran müxtəlif tipli oyunlardan da geniş istifadə olunmalıdır.

Elmi yenilik: Bu məqalənin aktuallığı ondan ibarətdir ki, dediyimiz bu xüsusiyyətlər nəzərə alınarsa, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların həndəsi fiqurların öyrədilməsi prosesində problemlərinin həlli yolunda vacib addımlar atılmış olar.

Tətbiqi əhəmiyyət: Məqalədə qeyd olunmuş məlumatlardan həm bağçada tərbiyəçi-müəllimlərin, həm də orta məktəbdə müəllimlərin istifadəsi üçün tövsiyə edilir. Həmçinin verilmiş məlumatlardan dərsləklərin, dərslər vəsaitlərinin, elmi-metodik ədəbiyyatın və elmi-tədqiqat işlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. “2018-2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”. – Bakı, – 2017, 14 dekabr. – №3498
2. Əliyev, N.Ə. İbtidai sinif şagirdlərində həndəsi anlayışların formalaşdırılmasında kompyuterdən istifadə / pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, – 2013. – 24 səh.
3. Qaralov Z., Osmanlı Ə., Məmmədov V. Riyaziyyat, I, II, III, IV siniflər üçün dərslik, – Bakı, – 2001.
4. <https://tehsilmedia.az/kose/7803-inkluziv-thsil-haqqinda-hr-sey-mqal.html>

T.M.Abishova

Methodology of Teaching Elements of Geometry to Elementary School Students in Inclusive Education

Summary

Inclusive education is aimed at developing methodologies that recognize that children are independent individuals and that each of them has their own needs during education. Inclusive education tries to formulate approaches aimed at meeting different needs during teaching.

Inclusive education ensures the equal rights of both healthy and disabled people to receive education, and this creates conditions for the protection of social equality in the society and meeting the educational and other special needs of disabled children.

According to the international practice of inclusive education, the number of students with special needs studying in one class should be 5-10%.

Key words: *inclusive education, primary class, student, elements of geometry, figures*

T.M.Абышова

Методика преподавания элементов геометрии учащимся начальных классов в условиях инклюзивного образования

Резюме

Инклюзивное образование направлено на разработку методик, признающих, что дети являются независимыми личностями и что у каждого из них есть свои потребности во время обучения. Инклюзивное образование пытается сформулировать подходы, направленные на удовлетворение различных потребностей во время обучения.

Инклюзивное образование обеспечивает равные права как здоровых, так и людей с ограниченными возможностями на получение образования, а это создает условия для защиты социального равенства в обществе и удовлетворения образовательных и других особых потребностей детей-инвалидов.

Согласно международной практике инклюзивного образования, количество учащихся с особыми потребностями, обучающихся в одном классе, должно составлять 5-10%.

Ключевые слова: *инклюзивное образование, начальный класс, ученик, элементы геометрии, фигуры*

Rəyçi: dos. X.Novruzova

Redaksiyaya daxil olub: 15.11.2024

L.O.ATAMOVA

doktorant

e-mail: leylaatamova@yahoo.com

: <https://orcid.org/0009-0004-8078-6492>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2024.4.217

AZƏRBAYCAN ALİ TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI TƏLƏBƏLƏRDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞDIRILMASINA YANAŞMALAR

Xülasə. Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində ingilis dilinin tədrisi zamanı mədəniyyətlərarası səriştənin inkişafı üçün müxtəlif yanaşmaların həyata keçirilməsi vacibdir. Mədəni məzmunun kurikulumla inteqrasiyası, mübadilə və immersion vasitəsilə təcrübi öyrənmənin təşviqi, mədəniyyətlərarası öyrənmə seminarlarının keçirilməsi, əməkdaşlıq layihələrinin təşviqi, texnologiyadan istifadə və əks etdirən təcrübələrin təşviqi kollektiv şəkildə tələbələrə qloballaşan dünyada naviqasiya və inkişaf etməyə hazırlayır. Bu sayələr təkcə dil bacarıqlarını təkmilləşdirməklə kifayətlənmir, həm də müxtəlif mədəni kontekstlərdə empatiya, mədəni həssaslıq və effektiv ünsiyyəti inkişaf etdirir, tələbələrə müasir bir-biri ilə əlaqəli cəmiyyətdə uğur qazanmaq üçün lazım olan bacarıqları verir. Bu strategiyaları qəbul etməklə Azərbaycanın ali təhsil müəssisələri tələbələrin təkcə ingilis dilini öyrənmələri, həm də müxtəlif mədəniyyətləri daha dərin-dən dərk etmələri və qiymətləndirmələri üçün şərait yarada bilərlər. Bu vahid yanaşma məzunların beynəlxalq əməkdaşlığa yaxşı hazırlaşmasını, global müzakirələrə töhfə verməsini və mədəniyyətlərarası anlaşımanın səfiri kimi çıxış etməsini təmin edir. Buna görə də, ingilis dili təhsili vasitəsilə mədəniyyətlərarası səriştənin artırılması müxtəlif və dinamik dünyada müsbət təsir göstərməyə hazır olan daha inklüziv, tolerant və mədəni cəhətdən məlumatlı şəxslərin inkişafına töhfə verəcək.

Açar sözlər: mədəniyyətlərarası səriştə, ünsiyyət, inteqrasiya, dil və mədəniyyət, təhsil prosesi

Giriş: Getdikcə mövcud əlaqələri sıxlaşan dünyada mədəniyyətlərarası səriştə tələbələr üçün vacib bir bacarıq sayılmağa başladı. Bu məsələ Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşən və mədəniyyətlərin qaynayıb-qarışdığı məkan olan Azərbaycanda xüsusilə aktualdır. Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində ingilis dilinin tədrisi tələbələr arasında bu səriştəni inkişaf etdirmək, onları müxtəlif mədəni mühitlərə hazırlamaq üçün unikal imkan yaradır. Bu məqalədə Azərbaycan universitetlərində ingilis dilinin tədrisi zamanı tələbələrdə mədəniyyətlərarası səriştənin inkişaf etdirilməsi üçün müxtəlif yanaşmaları araşdıraraq təqdim etmişik.

Mədəniyyətlərarası səriştə öz mədəniyyətini başa düşməklə bərabər digər mədəniyyət nümayəndələri ilə açıq ünsiyyət yaratmaqdan və mədəni fərqləri istiqamətləndirmək bacarıqlarını inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Buraya həm də səmərəli və adekvat ünsiyyət qurmaq qabiliyyəti daxildir.

Məlumdur ki, ali təhsil müəssisələrində xarici dilin öyrədilməsi ilə yanaşı, mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılması da tədris olunur. Azərbaycanda təhsil sistemində bu üsul yeni tətbiq edilir, əsas məqsədlərdən biri də beynəlxalq əlaqələrin inkişaf etdirilməsidir. Bununla da yaxın gələcəkdə görülməsi planlanan tədqiqat işləri zamanı elmi mənbələrin təhlili, qarşıya çıxan problemlər və onların həlli yolları səmərəli olacaqdır.

Bəzən mədəniyyətlərarası səriştə anlayışı ilə kommunikativ səriştə termini tələbələr tərəfindən qarışdırılır. Belə ki, mədəniyyətlərarası səriştə anlayışının mənasına, tərfi təsnifatına münasibət fərqlidir. Əsas məqsədi tələbələrin müxtəlif xalqların nümayəndələri ilə uğurlu ün-

siyyətlə hazırlamaqdır. Kommunikativ səriştənin məqsədi tələbələr arasında xarici dildə ünsiyyət saxlamaqdan ibarətdir. Burada ünsiyyət vasitəsi xarici dildir. Deməli, mədəniyyətlərarası səriştə ilə mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştə arasındakı əsas fərq qarşıya qoyulan məqsədlərindədir. Bu mövzuda tədqiqatçıların fikirləri də müxtəlifdir.

Amerikalı metodist A.Fantini onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni $ks_1 + ks_2 + \dots + ks_n = mks$ düsturu ilə təqdim etmişdir. Burada, ks – kommunikativ səriştə, mks – mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştə, n – kommunikativ səriştənin ümumi sayının işarəsidir. A.Fantini formulu belə açıqlayır ki, təkcə mədəniyyətə sahib olan şəxs (ks_1) zaman keçdikcə yeni kommunikativ əlaqələr qurur ($ks_1, \dots, ks_n$). Bütün bunların nəticəsində həmin şəxsdə mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştə yaranır.

Səriştənin inkişaf etdirilməsinin effektiv strategiyası universitetlərdə ingilis dili dərslərinə orijinal materialların daxil edilməsidir [4, s. 219]. Yaradılmış materiallar təkcə öyrənmə məqsədi daşımır, onlar həm də real həyatda istifadə üçün nəzərdə tutulmuş mənbələrdir. Buraya ingilis dilli dünyanın mədəni və dil reallıqlarını əks etdirən filmlər, ədəbiyyat, sosial media və digər media formaları daxildir. Bütün bunların nəticəsində mədəniyyətlərarası səriştə universitet tələbələri üçün həlledici bir bacarığa çevrilir. 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda müəyyən sahələrdə inkişaf başlandıqı zaman müxtəlif mədəniyyətlərlə dialoqlar quraraq ünsiyyət əlaqələrinin başlanmasına zəmin yarandı. Bunun əsas səbəblərindən biri də Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi və ölkədə bir çox sahələrdə aparılan islahatlar idi. Onun davamçısı – prezident İlham Əliyevin 16 noyabr 2018-ci ildə imzaladığı sərəncam “2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikası ali təhsil müəssisələrində beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılması üzrə dövlət proqramı” haqqında idi. Bu proqram sayəsində Azərbaycan təhsil sisteminin dünyaya inteqrasiyası sürətlənirdi və müvafiq olaraq öz təsirini ingilis dili tədrisinə də göstərdi. İngilis dilini tədris edən müəllimlər dərslərdə autentik materiallara üstünlük verməyə başladılar. Elə burada qeyd edək ki, mədəniyyətlərarası səriştənin inkişaf etdirilməsi üçün əsas yanaşmalardan biri mədəni məzmunun dil kurikulumuna inteqrasiyasıdır. Burada ingilisdilli mədəniyyətlərin müxtəlif aspektlərini vurğulayan materiallar nəzərdə tutulur [7, s.152]. Tələbələri müxtəlif ingilisdilli ölkələrdən ədəbiyyat, filmlər, musiqi və digər media ilə tanış etməklə, müəllimlər daha geniş mədəni kontekst təmin edə bilərlər. Məsələn, Amerika qısa hekayələrini, Britaniya poeziyasını və Avstraliya kinosunu təhlil etmək tələbələrə bu əsərlərdə əks olunan mədəni nüansları və ictimai dəyərləri anlamağa kömək edə bilər. Bu materialların istifadəsi şagirdlərdə tədris təcrübəsini artırır, çünki dil və mədəni nüanslara birbaşa məruz qalırlar. Burada ilk addım orijinal materialların diqqətlə seçilməsidir. Ona görə də müəllimlər müxtəlif mədəni mənşələri əks etdirən geniş mənbələri – “Nyu-York Times”, “National Geographic” və s. kimi qəzet və jurnalları hədəfləməlidirlər. Bu vəsaitlərdə müasir cəmiyyət məsələləri və mədəni normalar haqqında anlayışlar əks olunur. “YouTube” kimi platformalarda mövcud olan filmlər və TV verilişləri tələbələrə danışıq dilini və mədəni ifadələri qavramağa kömək edir. Klassik romanlardan tutmuş müasir hekayələrə və şeirlərə qədər olan ədəbiyyat daha dərin mədəni kontekst təmin edə bilər.

Təcrübəli öyrənmə, o cümlədən xaricdə təhsil proqramları və mədəni mübadilə təşəbbüsləri mədəniyyətlərarası səriştənin inkişafında mühüm rol oynayan yanaşmalardandır. Azərbaycan universitetləri tələbə mübadiləsini asanlaşdırmaq üçün ingilisdilli ölkələrin institutları ilə əməkdaşlıq edə bilər. Bu cür proqramlar tələbələri yeni mədəni mühitə sövq edir, onları müxtəlif sosial normalara, ünsiyyət tərzinə və həyat tərzinə uyğunlaşmağa vadar edir.

Növbəti addım mədəniyyətin öyrənilməsinə və tənqidi düşüncəni təşviq edən fəaliyyətlərin inkişafıdır [8, s.131]. Müqayisəli təhlil güclü bir öyrənmə vasitəsidir, bunun üçün tələbələr müxtəlif mətnlərdə əks olunan mədəni dəyərləri və təcrübələri müqayisə edə bilərlər. Dünyaca məşhur tədbir və karnavallar haqqında etibarlı mənbələrdən məlumat əldə etmək, onların əhəmiyyəti və adət-ənənələri haqqında öz aralarında müzakirə etmək öyrənənlərin mədəni biliklərini daha da genişləndirir. Həmçinin müxtəlif mədəniyyətlərə xas olan xüsusiyyətləri rol-

lu oyunlar vasitəsi ilə canlandırmaq tələbələrə empatiyanın inkişafına və başqa mədəniyyətin daha dərinlən dərk edilməsinə kömək edə bilər.

Mədəni sərişlərin inkişafına yönəlmiş xüsusi mədəniyyətlərəsası təlim seminarları digər effektiv yanaşmadır. Seminarlar mədəni şüur, etnosentrizm, stereotiplər və multikultural şəraitdə effektiv ünsiyyət strategiyaları kimi mövzuları əhatə etməklə tələbələrə yeni mədəni mühitə maraq oyanır.

Yanaşmalardan biri də birgə layihələr və multikultural komandalar yanaşmasıdır ki, burada sinif mühitində müxtəlif mədəniyyətlərə malik olan tələbələr arasında əməkdaşlıq layihələri və komanda işi təşkil edilməklə mədəniyyətlərəsası sərişlə təşviq edilir. Burada tələbələr ümumi məqsədə doğru birgə addımlayır, qrup tapşırıqları, effektiv ünsiyyət, danışıqlar və münaqişələrin həlli üzrə püxtələşirlər. Bu layihələr real dünya problemlərini həll etmək, qlobal vətəndaşlıq hissini inkişaf etdirmək üçün əla seçimdir [1, s.39]

Texnologiyanın və onlayn platformaların inteqrasiyası mədəniyyətlərəsası sərişlənin artırılması üçün innovativ yollar təklif edir. Tələbələrin müxtəlif ölkələrdən olan həmyaşıdları ilə onlayn müzakirələr və əməkdaşlıq layihələri ilə məşğul olduqları virtual mübadilə proqramları fiziki səyahətə ehtiyac olmadan dəyərli mədəniyyətlərəsası təcrübələr təqdim edir. Videokonfrans, sosial media və birgə onlayn alətlər kimi platformalar real vaxt rejimində ünsiyyət və mədəni mübadilələri asanlaşdırır.

Beynəlxalq əlaqələr ilə inkişafın gücləndiyi bir zamanda əsas məsələ mədəniyyətlərəsası əlaqələrin formalarını nəzərə alaraq ünsiyyətin daha effektiv yollarını araşdırmaq və tətbiq etməkdir [3, s.189-210]. Bütün bunların müsbət nəticələnməsi və gələcək nəslin dünya əmək bazarında uğurla özünü göstərməsi üçün təhsil proqramının seçilməsi müasir informasiya cəmiyyətində Avropa Şurasının təyin etdiyi mühüm sərişlələr siyahısına əsasən təyin olunmalıdır və tələbələrə mədəniyyətlərəsası sərişlənin inkişaf və formalaşmasına istiqamətlənməlidir. Məsələn, kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən aparılan mədəni müzakirələr tələbələrə müxtəlif baxışlara hörmət edərkən fikirlərini formalaşdırmağa sövq edir. Mədəniyyətlərəsası sərişlənin inkişafına tələbələrin öz mədəni köklərini və onların təsəvvürlərinə necə təsir etdiyini araşdırdıqları mədəni avtobiografiyaların yazılması da faydalı ola bilər. Eləcə də, effektiv qiymətləndirmə metodları tələbələrin mədəniyyətlərəsası sərişləsini qiymətləndirmək üçün çox vacibdir. Tədris zamanı tələbələrin mədəniyyətlərəsası ünsiyyət və öyrənmə ilə bağlı topladıqları mədəniyyət portfelleri onların uğurları haqqında hərtərəfli fikir yarada bilər. Mədəniyyətlərəsası qarşılıqlı əlaqə ilə bağlı sualları əhatə edən viktorinalar, mədəni mövzulara dair təqdimatlar tələbələrə anlama və ünsiyyət bacarıqlarını nümayiş etdirməyə imkan verir. Müasir təhsildə mühüm rol oynayan texnologiyanın işlədilməsi orijinal materialların istifadəsini əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir edə bilər. Buna digər ölkələrin universitetlərindən olan tələbələrlə virtual əlaqələr də aiddir, çünki bu mübadilə birbaşa mədəniyyətlərəsası ünsiyyət imkanını təmin edir. Sosial media qrupları və onlayn müzakirə forumları mədəniyyətlərəsası dialoq üçün platformalar təqdim edir. "Google Earth" kimi interaktiv vasitələr tələbələrə öyrənmələrinə vizual və coğrafi cəhət əlavə edərək dünyanın müxtəlif yerlərini kəşf etməyə kömək edə bilər.

Mədəniyyətlərəsası sərişlənin inkişaf səviyyəsini təyin etməkdən ötrü Avropa Şurasının "Müxtəlif dillər üzrə olan referatların ümumavropa çərçivə" sənəd sistemi mövcuddur. Bu əlaqələrin formalaşmasının sürətlənməsi üçün Avropa Şurası hər bir ölkənin öz milli modelinin yaradılmasını tövsiyə edir. Rusiya, Litva, Latviya kimi postsovet respublikalarında olduğu kimi Azərbaycanda da bu sistemin yaradılması zəruri şərtədir. Bu zaman Azərbaycana məxsus milli dəyərlər saxlanılmalı, mədəniyyəti əks olunmalıdır. Müasir qloballaşan dünyada universitet tələbələrə arasında, xüsusən də ingilis dilini öyrənmə proqramlarında mədəniyyətlərəsası sərişləni inkişaf etdirmək vacibdir. Mədəniyyətlərəsası sərişlə anlayışı, dəyər anlayışı və müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə effektiv qarşılıqlı əlaqəni əhatə edir. Bu sərişləni inkişaf etdirməyin ən təsirli yollarından biri ingilis dili dərslərində mədəni mübadiləni təşviq et-

məkdir. Bu mübadilə tələbələrə dil bacarıqlarını artırmağı və mədəni perspektivlərini genişləndirmək imkanı verir, çünki müxtəlif mədəniyyətlərdən olan şəxslər və ya qruplar arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin edir. Bu qarşılıqlı əlaqə müxtəlif formalarda – əməkdaşlıq layihələri ilə, virtual mübadilə və immersiv təcrübələr vasitəsilə yarana bilər. Tələbələri mədəniyyət mübadiləsinə cəlb etməyin ən təsirli yollarından biri fiziki mübadilə proqramlarıdır. Bu proqramlar tələbələrə başqa ölkədə təhsil almağa imkan verir. Bunun nəticəsində onlar digər mədəniyyətlər haqqında dəyərli anlayışlar əldə edir, öz mədəni kimliklərini daha dərinlən dərk edir və mədəni fərqliliklərə istiqamət almağı öyrənirlər.

Hər ölkədə olduğu kimi Azərbaycanda da mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşması təhsildən başlayır. Ancaq təhsilin tədrisində xarici dil üzrə dərslərinin və tədris proqramlarının azlığı istənilən nəticəyə çatmağa mane olur. Bu əskiklik ali təhsilli tələbələrlə aparılan iş təcrübələrin təhlilində özünü göstərir. Ona görə ki, başqa ölkələrdə tədqiq edilmiş mədəniyyətlərarası səriştənin dəyərləndirilməsi hələki Azərbaycanda həyata keçirilməyib. Sözügedən səriştəyə sahib olmağın vacibliyi hər sahədə özünü büruzə verir, ancaq bu prosesin təhsil sisteminə tətbiqi çox mürəkkəb və zaman tələb edəndir. Həmçinin nəzəri və tətbiqi çətinliklər mədəniyyətlərarası səriştənin xarici dillərin tədrisində çətinliklər yaradır. Bu maneələri aşmaq üçün mədəniyyətlərarası səriştənin inkişaf etdiyi ölkələrin təcrübələrinə nəzər yetirmək lazımdır. Oradakı gələcək kadrlar bu səriştəyə hansı səviyyədə sahibdirlər və hansı vasitələrlə qiymətləndirirlər sualları tədqiq edilir. Məlumdur ki, qloballaşan dünyada universitet tələbələrində, xüsusilə də ingilis dili proqramlarında mədəniyyətlərarası səriştənin inkişaf etdirilməsi olduqca vacibdir. Mədəniyyətlərarası səriştə müxtəlif mədəniyyətlərdən olan insanları anlamaq, qiymətləndirmək və onlarla səmərəli ünsiyyət qurmaq deməkdir. Nəticə olaraq demək olar ki, universitetlərdə ingilis dili dərslərində orijinal materialların daxil edilməsi mədəniyyətlərarası səriştənin inkişafı üçün güclü strategiyadır. Müxtəlif mədəni kontekstlərlə birbaşa tanış olmaq təkcə dil bacarıqlarını inkişaf etdirmir, həm də müasir cəmiyyətdə əməkdaşlıq və səmərəli ünsiyyət üçün zəruri olan mədəni müxtəlifliyin daha dərinlən başa düşülməsinə kömək edir. Təhsil müəssisələrində xarici dil tədrisinə multikultural məzmununda, mədəniyyətlərarası və sosiomədəni baxışlar həmin dilə yiyələnərkən geniş imkanlar yaradır [2, s.73].

Məlumdur ki, mədəniyyətlərarası səriştənin inkişafı ali təhsil ocaqlarındakı xarici dilin tədrisindən asılıdır. Nə qədər geniş imkanlara sahib olunarsa, səriştənin formalaşdırılması da tez və asan başa gəlir. Həm orta, həm ali təhsil müəssisələrində Avropa standartlarına uyğun hazırlanan dərslər və tədris materialları milli-mənəvi dəyərlərə və hər ölkənin özünə xas mədəniyyətinə uyğun səviyyədə hazırlanmalıdır. Bunun üçün isə həmin sahələr üzrə nəzəri və praktiki tədqiqatlar aparılmalıdır. Müəllimlərin mədəniyyətlərarası səriştəni effektiv şəkildə öyrətməsi üçün bu mövzunu özlərinin yaxşı başa düşməsi vacibdir [6, s.62]. Onların mədəniyyətlərarası təhsil sahəsində ən son tədqiqat və metodikalarla tanış olmaq, seminarlarda iştirak etmək, həmkarları ilə əməkdaşlıq etməsi önəmlidir. Davamlı və peşəkar inkişaf edən müəllim öz tələbələrinə ən faydalı və müvafiq öyrənmə təcrübələrini təqdim etməkdə çətinlik çəkmir.

Mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşması qədim zamanlardan başlanmışdır, Belə ki, Kristofor Kolumb səyahətlərində öz mədəniyyətini başqa millətdən olan insanlara tanıtmqla, onların mədəniyyətləri ilə də tanış olurdu və qarşılıqlı ünsiyyət yaranırdı. Bundan başqa Makdoniyalı İsgəndər, Yuli Sezar, Çingiz xan kimi tarixi şəxsiyyətlər yeni torpaqlara ayaq basdıqca yeni mədəniyyətlərlə tanış olurdular. Beləliklə, bu mədəniyyətlərarası səriştənin yaranmasına zəmin yaradırdılar.

Müasir dövrdə isə mədəniyyətlərarası səriştənin inkişaf etdirilməsini hər bir sahədə müşahidə edirik [5, s.119]. Bu zamanı qarşıya çıxan problemlərlə bağlı bir çox alimlər – A.Litvinov, V.Vorobyev, V.Varaqiy “tələbələrin sosial-mədəni səriştəsinin formalaşması”; İ.Plujnik, T.Bosvud “təhsil alanların xarici dilləri öyrənərkən mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştəsi”; V.Bernd, S.Mureyeva, L.Zimnyaya “mədəniyyətlərarası səriştənin necə formalaşdırılması”; G.Çen, B.Françis, G.Yelizarova, Y.Vereşagin “leksik və mədəniyyətlərarası rabitənin əsas-

ları”; V.Safonova, Y.Passov, V.Kurqanov, M.Bayram, V.Bibler “təhsildə və xarici dillərin tədrisində mədəniyyətlərin dialoqu konsepsiyası” və başqaları müxtəlif istiqamətdə işlər aparırlar.

Nəticə: Yekun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində ingilis dilinin tədrisi zamanı tələbələrdə mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşması çoxşaxəli yanaşma tələb edir. Mədəniyyət məzmununun dil kurikulumuna inteqrasiyası, təcrübi öyrənmə, mədəniyyətlərarası təlim seminarlarının keçirilməsi, əməkdaşlıq layihələrinin təşviqi, texnologiyadan istifadə vacib strategiyalardandır. Bu yanaşmalar tələbələrin dil bacarıqlarını artırmaqla yanaşı, onları qloballaşan dünyada uğur qazanmaq üçün zəruri olan mədəniyyətlərarası səriş-tələrlə təmin edir. Azərbaycan beynəlxalq arenada öz rolunu gücləndirməkdə davam etdikcə, tələbələrində mədəniyyətlərarası səriştənin inkişafı daha inklüziv və bir-biri ilə əlaqəli cəmiyyətin qurulmasında mühüm rol oynayacaq.

İşin elmi nəticəsi: Məqalədə ingilis dilinin tədrisi zamanı tələbələrdə mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılmasına dair müxtəlif alimlərin gəldiyi qənaətlərdən bəhs edilmiş, eləcə də müəllifin fikirləri öz əksini tapmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə qeyd edilən məqamların ali məktəblərdə nəzərə alınması səmərəli nəticələr verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Crystal, D. English as a Global Language / D.Crystal, –Cambridge University Press, – 2003.
2. Meyer E. The Culture Map: Breaking Through the Invisible Boundaries of Global Business / E.Meyer, – Public Affairs press, – 2014.
3. James, W. Neuliep. Intercultural Communication: A Contextual Approach / Neuliep W.James, – Sage Publications, – 2017.
4. Jane Jackson "The Routledge Handbook of Language and Intercultural Communication". – Routledge, – 2012.
5. Michael, B. Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence / B.Michael, – Multilingual Matters, – 1997.
6. Michael Byram, Adam Nichols, and David Stevens "Developing Intercultural Competence in Practice". – Multilingual Matters, – 2001.
7. Myron, W. Lustig and Jolene Koester "Intercultural Competence: Interpersonal Communication Across Cultures". – Pearson, – 2012.
8. Patrick, R. Moran. Teaching Culture: Perspectives in Practice / Moran R.Patrick, – Heinle & Heinle Publishers, – 2001.

L.O.Atamova

Approaches to Developing Intercultural Competence Among Students when Teaching English in Higher Educational Institutions of Azerbaijan

Summary

It is important to implement different approaches for the development of intercultural competence in English language education in Azerbaijani higher education institutions. Integrating cultural content into the curriculum, encouraging experiential learning through exchange and immersive experiences, conducting cross-cultural learning workshops, encouraging collaborative projects, using technology, and promoting reflective practices collectively prepare students to navigate and thrive in a globalized world. These efforts not only improve language skills, but also develop empathy, cultural sensitivity, and effective communication in diverse cultural contexts, equipping students with skills essential for success in today's interconnected society. By adopting these strategies, Azerbaijan's higher education institutions can create an environment for students not only to learn English, but also to gain a deeper understanding and appreciation of different cultures. This holistic approach ensures that graduates are well prepared to participate in international collaboration, contribute to global conversations and act as ambassadors of intercultural understanding. Consequently, enhancing intercultural competence through English language

education will support the development of more inclusive, tolerant and culturally aware individuals who are ready to make a positive impact in a diverse and dynamic world.

Key words: *intercultural competence, communication, integration, language and culture, educational process*

Л.О.Атамова

Подходы к формированию межкультурной компетентности у студентов при преподавании английского языка в высших учебных заведениях Азербайджана
Резюме

Важно реализовать различные подходы для развития межкультурной компетентности при обучении английскому языку в высших учебных заведениях Азербайджана. Интеграция культурного содержания в учебную программу, поощрение экспериментального обучения посредством обмена и погружения в опыт, проведение семинаров по межкультурному обучению, поощрение совместных проектов, использование технологий и продвижение рефлексивных практик коллективно готовят студентов к навигации и процветанию в глобализированном мире. Эти усилия не только улучшают языковые навыки, но также развивают эмпатию, культурную чувствительность и эффективное общение в различных культурных контекстах, давая учащимся навыки, необходимые для успеха в современном взаимосвязанном обществе. Приняв эти стратегии, высшие учебные заведения Азербайджана смогут создать среду, в которой студенты не только изучат английский язык, но и смогут глубже понять и оценить различные культуры. Такой целостный подход гарантирует, что выпускники хорошо подготовлены к участию в международном сотрудничестве, вносят свой вклад в глобальные дискуссии и выступают в качестве послов межкультурного взаимопонимания. Следовательно, повышение межкультурной компетентности посредством обучения английскому языку будет способствовать развитию более инклюзивных, толерантных и культурно осведомленных людей, которые готовы оказать положительное влияние в разнообразном и динамичном мире.

Ключевые слова: *межкультурная компетентность, коммуникация, интеграция, язык и культура, образовательный процесс*

Rəyçi: ped.f.d., dos. F.Ə.Rzayeva

Redaksiyaya daxil olub: 12.09.2024

T.B.EMİNLİ

pedaqogika elmləri doktoru

e-mail: tovuz.emni@bk.ru

[:https://orcid.org/0009-0002-7089-0160](https://orcid.org/0009-0002-7089-0160)**Gəncə Dövlət Universiteti**

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

10.62021/0026-0028.2024.4.223

AĞIL TƏRBIYƏSİNİN MƏNTİQİ KÖKLƏRİ

Xülasə. Məqalədə ağıl tərbiyəsinin məntiqi əsasları verilir, onun məntiqi kökləri üzə çıxarılır və əsaslandırılır. Bununla bağlı prof. N.M. Kazımov tərəfindən söylənilən müasir elmi ideyalar təzələnməmiş və onlara aydınlıq gətirilmişdir. Müəyyənləşdirilir ki, məfhumun təşəkkülü - dialektik prosesdir, hər bir məfhum tarixi inkişafın, adamların ictimai istehsal təcrübəsinin məhsuludur. Məfhumun məhdudlaşdırılması zamanı şüurumuz ardıcıl olaraq bir obyektə digərinə, bir məfhumdan başqasına keçir. Yekun olaraq aydın olmuşdur ki, xarici aləmin cisim və hadisələrinə xas olan oxşarlıq və fərq əlamətləri baş beyin qabığına cərəyan edən fizioloji proseslərdə, psixoloji və məntiq hadisələrində, o cümlədən məfhumlarda, habelə məfhum üzərindəki əməliyyatlarda: tərifi, təsnifi, məhdudlaşdırmada, ümumiləşdirmədə və mühakimədə əks-səda verir. Bu cür əks-səda bizim istək və arzularımızdan asılı deyil, obyektiv prosesdir. Məqalə müasir pedaqoji ideyaların inkişafı üçün mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: ağıl tərbiyəsi məfhumu, ağıl tərbiyəsinin məntiqi və psixoloji kökləri, müqayisə priyomu, ağılın sönməz məşəli, elmi ümumiləşdirmə

Həyatımızın bütün sahələrində yaradıcı düşünməyə, qurub yaratmağa, xalq təsərrüfatının, elm və mədəniyyətin inkişafını sürətləndirməyə qadir olan adamlara müstəqillik qazanmış respublikamızın ehtiyacı indi xeyli artmışdır. Belə bir ehtiyacın ödənməsinə təfəkkür tərzlərinin özəyi hesab etdiyimiz və ağılın sönməz məşəli adlandırdığımız müqayisə bacarığı əhəmiyyətli dərəcədə kömək edə bilər.

Məfhum məntiq elmində ən sadə kateqoriyalardan biridir. Məfhumun mahiyyətini daha dərindən başa düşmək üçün onun məzmunu ilə həcmi arasındakı fərqi nəzərə almaq lazım gəlir.

Məlumdur ki, hər hansı məfhumun iki başlıca göstəricisi vardır: həcmi və məzmunu. Məfhumun həcmi həmin məfhumun əhatə etdiyi obyektlərin məcmusu ilə təyin edilir. Məfhumun əhatə etdiyi obyektlərdəki əlamətlərin məcmusu isə onun məzmununu təşkil edir.

Ümumiliyindən və ya xüsusiliyindən asılı olmayaraq hər bir məfhum müvafiq obyektlərdəki oxşarlıq və fərqi birliyi ifadə edir. Sual olunur: əgər hər hansı bir məfhumda həm oxşar və həm fərqli əlamətləri əks olunursa, onda ümumi və xüsusi məfhumların bu cəhətdən spesifik xüsusiyyətləri nədən ibarətdir? Bu suala düzgün cavab vermək üçün nəyin: ümumiliyin, yoxsa xüsusiliyin məfhumda üstünlük təşkil etdiyini nəzərə almaq lazım gəlir. Ümuminin (məsələn, ağacın) əks olunduğu xüsusi məfhumda (məsələn, palıd ağacında) xüsusilik üstünlük təşkil edir. Bu xüsusilik imkan verir ki, həmin xüsusi (palıd ağacını) digər xüsusilərdən (çinardan, cökədən, söyüddən və s.) ayıraq.

Xüsusi (palıdın da) əks olunduğu ümumi məfhumda (ağacda) üstünlük təşkil edən isə xüsusilik deyil, bütün xüsusiləri (çinari, cökəni, söyüdü və s.) əhatə edən ümumilikdir (ağaclıqdır). Deməli, obyektiv varlığın özü kimi ümumi və xüsusi məfhumlar da dialektik vəhdətdə olurlar. Dialektika həm də orasındadır ki, bu məfhumların hər ikisində (ümumidə də, xüsusidə də), oxşar və fərqli əlamətlərinin vəhdəti ifadə olunur. Ümumilikdə oxşarlıq, xüsusilikdə isə fərq üstünlük təşkil edir. Buna görə də məfhumda yalnız ümumiliyin (oxşarlığın) əks

olunduğunu, xüsusiyyətin (fərqin) isə əks olunmadığını söyləyən məntiqşünaslarla razılaşmaq mümkün deyil.

Məfhumun başlıca əlaməti olmaq etibarilə oxşarlıq və fərqlənmə məhz vəhdət halında inkişafı həmin məfhumun təşəkkülündə özünü daha qabarıq göstərir.

Məfhumun təşəkkülü dialektik prosesdir, hər bir məfhum tarixi inkişafın, adamların ictimai istehsal təcrübəsinin məhsuludur.

Məsələnin göstərilən cəhətləri sırasında bizi məfhumun təşəkkülündə müqayisənin rolu da maraqlandırır. Prof. N.Kazımovun fikrincə, filosofların əksəriyyəti məfhumun yaranmasında, müqayisənin rolunu Kant kimi inkar edə bilməmişlər; lakin onlar müqayisənin rolunu müxtəlif cisimlər arasında yalnız ümumi, yəni oxşar əlamətlərin aşkara çıxarılması ilə məhdudlaşdırırlar [2, s.101].

Əslində isə müqayisə cisimlər və ya hadisələr arasında yalnız oxşar əlamətləri müəyyənləşdirməklə məhdudlaşmır. Məfhumun formalaşmasında fərqli əlamətlərin, yəni obyektlər arasındakı spesifik xüsusiyyətlərin nəzərə alınması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Cisim və hadisələrdə oxşar və fərqli əlamətlərin varlığı, bu əlamətlərin məfhumlarda vəhdət halında əks olunması və müvafiq sözlərlə ifadəsi onların məfhum üzərində aparılan bütün məntiqi əməliyyatlarında təzahürünü şərtləndirir. Buna görə də tərif, təsnif, məhdudlaşdırma, ümumiləşdirmə, mühakimə kimi məntiqi əməliyyatlarını müqayisə cəhətdən qısaca səciyyələndirmək lazımdır.

Müəyyən qrup obyektlərə dair biliklər tərifdə sistemləşdirilir. Hər bir tərifdə müvafiq oxşar və fərq əlamətlərinin vəhdəti ifadə edilir. Tərif üçün səciyyəvi cəhət budur ki, əvvəlcə oxşarlıq, sonra isə fərq göstərilir: fərq oxşarlığa, yəni xüsusi ümumiyyətdə aid edilir. Oxşarlıq göstərilmədən fərqi tərifdə anlamaq mümkün deyil [4, s.31].

Buna görə də tərifdə qabaqca tərif verilən obyektin hansı cinsə mənsub olduğu qeyd edilir, sonra isə onu həmin cinsə aid olan digər növ obyektlərdən fərqləndirən əlamətlər göstərilir.

Tərifdə adı çəkilən cins əlaməti bir qrup obyektidir, haqqında tərif verilən obyekt də həmin obyektlər qrupuna aid edilir.

Fikrimizi “paraleloqram” məfhumuna verilən tərifdə konkretləşdirək. “Paraleloqram” – qarşı tərəfləri paralel olan dördbucaqlıdır. Göründüyü kimi, paraleloqram üçün ən yaxın cins məfhumu dördbucaqlıdır. Paraleloqramı başqa dördbucaqlılardan fərqləndirən növ əlaməti isə qarşı tərəflərin paralelliyidir. Deməli, paraleloqrama tərif vermək üçün romb, kvadrat və s. haqqında təsəvvürə malik olmaq gərəkdir. Bununla bərabər, həmin fiqurları birləşdirən ümumi əlamətin – dörd tərəfin, yaxud dörd bucağın onların hamısına xas olmasıdır. Buna görə də yuxarıda sadalanan fiqurların hamısı dördbucaqlıdır. Dörd tərəfin olmasına baxmayaraq, dördbucaqlılar bəzi əlamətlərə görə bir-birindən fərqlənir. “Paraleloqram dördbucaqlıdır” dedikdə, biz onu dördbucaqlılara aid edirik və onun bütün dördbucaqlılara oxşadığını söyləyirik. Paraleloqram məfhumuna verilən tərif ikinci hissəsi paraleloqramın digər dördbucaqlılardan fərqlərini əks etdirir. Deməli, paraleloqramın tərfi iki cəhəti: həm paraleloqramın başqa dördbucaqlılarla oxşarlığını, həm də onun digər dördbucaqlılardan fərqlərini eyni zamanda əks etdirir.

Oxşarlıq və fərqlənmə birliyi təsnifdə də ifadə olunur. Təsnif xarici aləmin cisim və hadisələrini müəyyən oxşar əlamətə görə qruplaşdırmaq kimi başa düşülür [1, s.65]. Cisim və hadisələr təsadüfi əlamətlərinə görə deyil, mühüm əlamətinə görə qruplaşdırılır. Başlıca əlamətinə görə cisim və hadisələrin müəyyən qruplara aid edilməsi, yəni təsnif məfhumun həcmi müəyyənləşdirməyə xidmət edir, məsələn, “üçbucaq” məfhumunu bucağın xarakterinə görə təsnif etdikdə biz onu itibucaqlı üçbucağa, düzbucaqlı üçbucağa, korbucaqlı üçbucağa ayırıırıq. Üçbucaqlıları tərəflərin qarşılıqlı münasibəti əsasında da təsnif etmək olur. Göründüyü kimi, cisim və hadisələrin təsnifi, yəni qruplaşdırılması zamanı onlar oxşar əlamət zəminində (bizim misalda üçbucaq əsasında) fərqləndirilərək bu və ya digər qrupa (düzbucaqlı üçbucağa, korbucaqlı üçbucağa və s.) aid edilir. Başqa sözlə desək, məfhumun həcmi bölünəndə, yəni təsnif ediləndə bir qrup oxşar cisimlərin fərqi qeyd edilir.

Məfhumun məhdudlaşdırılması zamanı şüurumuz ardıcıl olaraq bir obyektə digərinə, bir məfhumdan başqasına keçir. Bu zaman hər sonra gələn məfhumun həcmi əvvəlki məfhumun həcmnin bir hissəsini təşkil edir (bitki-ağac-yasəmən-ağ yasəmən). Nəhayət, biz gəlib xüsusi məfhumda dayanırıq. Məfhumun məhdudlaşdırılmasında bir məfhumdan digərinə keçdikcə hər sonra gələn məfhumun məzmunu yeni-yeni əlamətlər hesabına zənginləşir.

Bu yeni əlamətlər əvvəlki məfhumun həcmnin yalnız bir hissəsinə aid olur. Sonra gələn məfhumun məzmununa yeni əlamətlərin əlavə olunması həmin məfhumu əvvəlki məfhumdan fərqləndirməyə imkan verir [3, s.91]. Başlıca cəhət orasıdır ki, hər sonra gələn məfhum əvvəlki məfhumdan fərqlənsə də məhdudlaşdırma əməliyyatı ümumi oxşarlıq çərçivəsində cərəyan edir. Ümumi oxşarlıq çərçivəsində məfhumların fərqləndirilməsi ona görə mümkün olur ki, məhdudlaşdırma prosesində məfhumun həcmi daralır, lakin yox olmur, məfhumun həcmində müəyyən oxşar hissə, cəhət qalır. Deməli, məhdudlaşdırma əməliyyatını müəyyən məfhumun həcminə daxil olan oxşar obyektlərin ardıcıl şəkildə fərqləndirilməsi kimi başa düşmək olur.

Ümumiləşdirmə məntiqdə məhdudlaşdırmanın əksi olan əməliyyat kimi anlaşılar. Ümumiləşdirmə zamanı adamın şüuru dar həcmli məfhumlardan geniş həcmli məfhumla doğru hərəkət edir.

Buna baxmayaraq, ümumiləşdirilən məfhumların məzmunu oxşar cisimlərdəki fərq əlamətlərinin atılması hesabına yoxsullaşır; həmin məfhumların həcmi isə cisimlərdəki oxşar əlamətlərin aşkara çıxarılması hesabına genişlənir. Göründüyü kimi, ümumiləşdirilən cisimlərdəki oxşar və fərq əlamətlərini nəzərə almadan ümumiləşdirmələr aparmaq mümkün deyil. Ümumiləşdirmə oxşar və fərq əlamətlərinin inikası ilə müşayiət edilir.

Deməli ki, məfhumlar üzərində məntiq əməliyyatlarının hamısı: tərifi də, təsnifi də, məhdudlaşdırma da, ümumiləşdirmə də mühakimə formasında cərəyan edir. Məlumdur ki, hər hansı mühakimədə iki əsas cəhət olur: nə haqqında söhbət gedir və nə deyilir. Müəyyən bir şey haqqında məlum cəhətin qeyd edilməsi cisim və hadisələrdəki oxşar və fərqi fikirdə əks olunduğunu qəbul etməyə mane olmur. Mühakimənin iqrar formasında da oxşar və fərq əlamətləri nəzərdə tutulur. Mühakimənin iqrar formasında (məsələn, palıd ağacdır) oxşarlıq qabarıq şəkildə ifadə edilir, fərq isə nəzərdə tutulur: palıd kol və ya ot deyil. Fikrin inkar formasında isə, əksinə, diqqət, birinci növbədə, fərqli əlamətə yönəlir, oxşarlıq nəzərdə tutulur. Məsələn, “daş yumşaq deyildir” mühakiməsində daş bütün yumşaq cisimlərdən fərqləndirilir: bərk cisimlərə onun oxşarlığı isə arxa plana keçir. Deməli, oxşarlıq və fərq əlamətlərinin bu və ya digər nisbətdə inikası mühakimənin bütün növlərinin başlıca xüsusiyyətlərindən biridir.

Başlıcası budur ki, oxşarlıq və fərq əlamətləri mühakimədə vəhdət halında əks olunur. Oxşarlıq və fərq arasındakı dialektikanı, məsələn, “Ağacın yarpaqları yaşılıdır”, “Məhəmməd insandır”, “Dərslik kitabdır” kimi mühakimələrdə daha aydın görmək olur. “Dərslik kitabdır” dedikdə biz dərslik və kitab arasında yalnız bərabərlik işarəsi qoymuruq. Dərslinin kitab olduğu iqrar edildikdə onlar arasındakı fərq əlamətləri nəzərdə tutulur: dərslik, əlbəttə, kitabdır, jurnal və ya qəzet deyil. Eyni zamanda o, sadəcə dərslik olmayıb, həm bilik mənbəyidir, həm də bilik toplusudur və s. Bir varlıq kimi dərslik özünün eynidir; bir dərslik kimi o, başqa kitablara da oxşayır; eyni zamanda dərslik adi kitab deyil. Özünə bənzər kitabların hamısından bəzi cəhətlərinə görə fərqlənir.

Bütün məfhumlarda belədir: hər bir məfhumun özünün eyni olduğu digər məfhumlardan fərqi aşkara çıxarılır.

Müqayisə olunan obyektlər adamın müqayisə etmək bacarığından asılı deyil. Müqayisə etmək üçün adam öz diqqətini müvafiq əşyalara və ya hadisələrə yönəldir, onlar arasındakı oxşarlığı, yaxud fərqi müəyyənləşdirməyə çalışır. İki əşyanın müqayisə edilməsi həmin əşyaların keyfiyyətinə heç bir təsir göstərmir. Əksinə, müqayisə edilən obyektlərin necəliyindən asılı olaraq müqayisənin özü yeni-yeni xüsusiyyətlər kəşb edir. Deməli, müqayisə tutuşdurulan obyektlərdən asılıdır; müqayisə olunan obyektlər isə müqayisə prosesindən asılı deyil.

Müqayisə edilən obyektlərin əlamətləri ilə bu əlamətlər haqqındakı fikirlər eyni şey deyil. Müqayisə zamanı əşyaların keyfiyyət və əlamətləri haqqında bizdə əmələ gələn təsəvvür və anlayışlar dəqiq olmaya bilər. Lakin həmin keyfiyyət və əlamətlər müqayisə zamanı əmələ gələn təsəvvür və anlayışların dəqiq olub-olmadığından asılı deyil. Əşyalardakı əlamətlərin müqayisə zamanı beynimizdə əks olunması heç də o demək deyil ki, həmin əlamətlər şüurda, yaxud şüur tərəfindən yaradılır.

Müqayisə mənbələri və müqayisə prosesi arasındakı münasibətə dair anlayış ikincinin, yəni müqayisə prosesinin birindən asılı olduğunu iqrar etməklə məhdudlaşır.

Müqayisə və onun obyektləri arasındakı münasibətə dair məsələdə subyektiv mövqedə duranlar, yəni müqayisə yolu ilə əldə edilən biliklərin obyektiv biliklər olduğunu inkar edənlər də vardır. Məsələn, Amerika alimi Hamiltona görə, müqayisə maddi aləmin cisimləri haqqında bizə bilavasitə biliklər deyil, bilvasitə biliklər verir; biz müqayisə yolu ilə bilavasitə əşyaların guya özlərini deyil, onların bizdə doğurduğu subyektiv təəssüratları dərk edə bilərik.

Şərh edilən fikirlərdən belə bir nəticəyə gəlirik ki, cisim və hadisələr arasındakı oxşar və fərq əlamətləri mühakimənin formalarında da əks olunur. Mühakimənin bir formasında oxşarlıq, digər formasında isə fərq daha qabarıq ifadə edilir.

Yekun olaraq deyilməlidir ki, xarici aləmin cisim və hadisələrinə xas olan oxşarlıq və fərq əlamətləri baş beyin qabığına cərəyan edən fizioloji proseslərdə, psixoloji və məntiq hadisələrində, o cümlədən məfhumlarda, habelə məfhum üzərindəki əməliyyatlarda: tərifdə, təsnifdə, məhdudlaşdırma, ümumiləşdirmə və mühakimədə əks-səda verir. Bu cür əks-səda bizim istək və arzularımızdan asılı deyil, obyektiv prosesdir.

Bizdən asılı olmayaraq cərəyan edən belə bir obyektiv prosesin olduğunu bildikdə və onu nəzərə aldıqda biz, istər-istəməz, ona uyğun fəaliyyət göstərməli, düşüncə tərzimizi ona uyğun qurmaq oluruq. Başqa sözlə, təbiət və cəmiyyət hadisələrinin mahiyyətinə dərinlən nüfuz etmək üçün, yəni bizi maraqlandıran cisim və hadisələrdəki oxşarlıq və fərqi, onları doğuran səbəblərin nələrdən irəli gəldiyini əsaslı anlamaq üçün müqayisədən istifadə etməliyik: müqayisəni şüurumuzun yenilməz silahına, sönməz məşəlinə çevirməliyik.

Nəticə. Müqayisə ağılın kəsərini, şüurun itiliyini artırır, idrak prosesinə düzgün istiqamət verən sönməz məşəldir. Bu sönməz məşəl öyrənilən materialın dərinlən dərk olunmasına və möhkəm yadda qalmasına və deməli, lazım gəldikdə asanlıqla yadda salınmasına münasib psixoloji şərait yaradır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, təlimdə müqayisədən istifadənin ədəbiyyatda şərh edilmiş, təlimdə müqayisənin əlamətləri və təzahür formaları üzə çıxarılmış, şagirdlərdə müqayisə bacarıqlarını formalaşdırmağın ümumi qaydalarına və metodik xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, aparılmış tədqiqat işindən, onun məzmunundan, nəticə və təkliflərindən pedaqogika dərsləklərinin tərtibində, mühazirə mətnlərinin hazırlanmasında, orta ümumtəhsil məktəblərində təlim və tərbiyənin təşkili prosesində, gənc tədqiqatçıların işlərində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Kazımov, N.M. Məktəb pedaqogikası. Dərslək / N.M.Kazımov. – Bakı: OKA offset, – 2009.
2. Kazımov, N.M. Müqayisə üzərində işin nəzəriyyəsi və təcrübəsi / N.M.Kazımov. – Bakı: Maarif, – 2002.
3. Kazımov, N.M. Ağılın sönməz məşəli / N.M.Kazımov. – Bakı: Maarif, – 2011.
4. Həşimov, Ə.Ş. Pedaqogika kursunun tədrisində xalq hikmətlərindən istifadə / Ə.Ş.Həşimov. – Bakı: Maarif, – 1991.

T.B.Eminli

Logical Roots of Mind Education**Summary**

The article provides the logical foundations of mental education, reveals and substantiates its logical roots. In this regard, modern scientific ideas expressed by prof. N.M. Kazimov were updated and clarified. He found out that the formation of a concept is a dialectical process, each concept is a product of historical development, the experience of people of social production. During the limitation of a concept, our consciousness consistently moves from one object to another, from one concept to another. In conclusion, it turned out that the signs of similarity and difference characteristic of objects and phenomena of the external world are reflected in physiological processes, psychological and logical phenomena occurring in the cerebral cortex, including concepts, as well as in operations on concepts such as definition, classification, limitation, generalization and judgment. Such a process does not depend on our desires, but is an objective process.

The article plays an important role in the development of modern pedagogical ideas.

Key words: *mind education, logical and pedagogical roots of mind education, method of comparison, unquenchable fire of mind, scientific generalization*

Т.Б.Еминли

Логические основы умственного воспитания**Резюме**

В статье даны логические основы умственного воспитания, раскрыты и обоснованы его логические корни. В связи с этим современные научные идеи, высказанные проф. Н.М. Казимовым, были обновлены и уточнены. Выяснено, что образование понятия – это диалектический процесс, каждое понятие – продукт исторического развития, опыта людей общественного производства. Во время ограничения понятия наше сознание последовательно переходит от одного объекта к другому, от одного понятия к другому. В заключение выяснилось, что признаки сходства и различия, характерные для предметов и явлений внешнего мира, находят отражение в физиологических процессах, психологических и логических явлениях, происходящих в коре головного мозга, включая понятия, а также в операциях над понятиями как определение, классификация, ограничение, обобщение и суждение. Такой процесс не зависит от наших желаний, а является объективным процессом.

Статья играет важную роль для развития современных педагогических идей.

Ключевые слова: *понятие умственного воспитания, логические и педагогические корни умственного воспитания, прием сравнения, научное обобщение*

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 17.11.2024

T.H.ƏLİSOY
doktorant

:<https://orcid.org/0000-0001-9937-539X>

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
(Bakı şəh., A.Cəlilov küç., 86)

təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavini
e-mail: aliyevatarana143@gmail.com

Bakı şəhəri 67 nömrəli tam orta məktəbi
(Bakı şəh., N.Məlikov küç., 7)

10.62021/0026-0028.2024.4.228

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ İNTELLEKT İLƏ YARADICILIQ ARASINDAKI ƏLAQƏLƏR

Xülasə. Məqalədə intellekt və yaradıcılıq anlayışları haqqında məlumat verilmiş, onların mahiyyəti izah edilmişdir. Nəzəri baxımdan intellekt və kreativlik arasında həm ortaq, həm də fərqli cəhətlər araşdırılmışdır. Bəzi nəzəriyyələr kreativliyi intellektin tərkib hissəsi kimi dəyərləndirdiyi halda, bəziləri kreativliyi müstəqil bir bacarıq olaraq görür. Hətta intellektin yaradıcılığın tərkib hissəsi olduğunu (və ya tərsinə) qeyd edən tədqiqatçılar da var. Bu sahədə aparılan araşdırmalara diqqət etməklə yanaşı, biz də problemlə bağlı kiçik bir araşdırma apardıq. Məhdud sayda şagird qrupunda (1 sinif) həm intellekt, həm də kreativlik testi keçirməklə nəticələri müqayisə etdik. Aparılan tədqiqatın nəticələri də məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: intellekt, yaradıcılıq, kreativ düşüncə, şəxsiyyət, problem həll etmə

Giriş

Qədim zamanlardan bəri insanların fərqli qabiliyyətlərə, özəlliklərə sahib olması və hətta bu qabiliyyətlərin ölçülməsi məsələsi diqqəti cəlb etmişdir. İntellekt və yaradıcılıq haqqında elmi araşdırmalar isə XX əsrin əvvəllərindən etibarən başlanmışdır. Azərbaycanda isə XX əsrin sonlarında təhsil konsepsiyası şagirdlərdə təfəkkürün inkişaf etdirilməsi, XXI əsrin əvvəllərində isə yaradıcılıq problemi formalaşmağa başladı. Professor Əbdül Əlizadə bu problemi – təhsil konsepsiyasında yeni bir mərhələ – təxəyyülün inkişafı mərhələsi adlandırdı. Çünki tədris prosesində keçirilən müasir dərslərin məzmununda koqnitiv proseslərlə yanaşı kreativ və yaradıcılıq prosesləri də təzahür etməyə başlamışdır [1, s.163].

Bu gün Google axtarış motorunda “intelligence-creativity” başlığı ilə axtarış etdiyimiz zaman təxminən 623 milyon nəticə görünür. Yaradıcılıq (kreativlik) fərdlərin problemləri yeni yollarla həll etmək bacarığını, intellekt isə insanın öyrənmə, anlama, analiz etmə və s. kimi potensialını təmsil edir. Ona görə də hər ikisi tədris prosesində olduqca əhəmiyyətlidir.

Bu sahədə aparılan tədqiqatlar hər nə qədər çox olsa da, problemlə bağlı yanaşmalar, nəzəriyyələr fərqlidir. Yaradıcılıq və intellekt arasında hansı əlaqələr mövcuddur? Bu qabiliyyətlərin inkişafı necə baş verir? Araşdırma prosesində bu baxımdan mövzunun nəzəri əsaslarına, fərqli psixoloji yanaşmalara və müxtəlif tədqiqat nəticələrinə nəzər salmağı məqsədəuyğun hesab etdik.

Amerika psixoloqu D.Vekslerə görə: “intellekt ağıl, düşüncə, məntiqi iş və effektiv davranış deməkdir” [7].

Yaradıcılıq insanın daxili ziddiyyətləri və enerjisi cəmiyyətin qəbul etdiyi məhsula çevrildikdə baş verir. Koqnitiv yanaşmaya görə yaradıcılıq informasiyanı təşkil etməkdə səlislik, problemin həllində çeviklik və hər iki halda yaradılan məhsulda orijinallıqdır. Gestalt yanaş-

masına görə, yaradıcılıq unikal problemə alternativ həll yolları tapan və uyğunlaşdırma bilən düşüncədir [5, s.88].

Kreativlik və intellekt arasındakı nəzəri əlaqələr.

Amerika psixoloqu Robert J.Sternberq üçtərəfli intellekt nəzəriyyəsini təklif etmişdir. Sternberqə görə, intellekt üç istiqamətdə inkişaf etməlidir:

✓ Analitik-insan aldığı informasiyanı analiz etməyi, müqayisə etməyi, qiymətləndirməyi bacarmalıdır;

✓ Kreativ (yaradıcı) insan yeni ideyalar verməyi, problemlərin yeni həllini tapmağı, fərz etməyi, kəşf etməyi bacarmalıdır;

✓ Praktik insan nəzəriyyələri tətbiq etməyi, öyrəndiklərindən praktik olaraq istifadə etməyi bilməlidir [4, s. 74].

Guilford zəka ilə yaradıcılıq arasındakı əlaqənin idrak qabiliyyətinin müxtəlif səviyyələrində dəyişə biləcəyini ilk kəşf edənlərdən biri idi. O, belə nəticəyə gəlmişdir ki, yüksək IQ kreativlik üçün kifayət şərt olmasa da, demək olar ki, zəruri şərtidir”.

Şəxsiyyətin yaradıcı performans nümayiş etdirmək üçün ən azı orta səviyyəli intellektə malik olması nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, yaradıcı insan problemi müəyyən edə bilmək, uyğunsuzluğu ayırd etmək, uyğunlaşdırmaq, birləşdirmək və orijinal həll yolu tapmaq bacarıqlarına malik olmalıdır. Məsələn, Əbdül Əlizadənin fikrincə, təxəyyül nə qədər güclü olarsa, insanlar başqa insanları, təbiət və cəmiyyət hadisələrini daha yaxşı anlayırlar [1, s. 164].

Üstün zəka və yaradıcılıq münasibətlərinin araşdırıldığı müxtəlif tədqiqatlar da mövcuddur. Hamivənd Tehrandə 60 şagird ilə apardığı eksperimentdə üstün zəkali şagirdlərin zəka göstəricisi ilə yaradıcılıqları arasında aşağı səviyyədə və əhəmiyyətli bir əlaqə müəyyən etmişdir. Virgolimin Brazilyada üstün zəkali və ya üstün qabiliyyətli olaraq tanınmış tələbələr üzərində apardığı araşdırmada da aşağı səviyyədə, lakin anlamlı bir əlaqə ortaya çıxmışdır.

Türkiyədə isə Feyzullah Şahinin apardığı bir araşdırmaya əsasən zəka və yaradıcılıq potensiallarının paralel səviyyədə artmadığı aşkar edilmişdir. Belə ki, 87-129 IQ aralığında yer alan şəxslərin zəka və yaradıcılıq qabiliyyətləri arasında bir qədər əlaqə olduğu halda, 130 IQ və daha yüksək zəkaya sahib şəxslərdə əhəmiyyətli dərəcədə əlaqə müəyyən olunmamışdır [6].

Ümumiyyətlə, kreativlik və intellekt arasındakı əlaqə bir sıra nəzəriyyələrlə izah edilir:

1. Kreativlik və intellektin əlaqəsizliyi (Uncorrelated Model)

Bu modelə görə kreativlik və intellekt bir-birindən asılı olmayan fərqli qabiliyyətlərdir. Yəni yüksək intellektə malik biri mütləq yüksək kreativliyə sahib olmaya bilər və əksinə.

2. Müəyyən intellekt səviyyəsi tələb edən kreativlik (Threshold Theory)

“Threshold Theory” adlanan bu nəzəriyyəyə görə, kreativliyin inkişafı üçün müəyyən bir intellekt səviyyəsi lazımdır. Bu səviyyə, ümumiyyətlə, IQ 120 olaraq qəbul edilir. Yəni IQ səviyyəsi 120-dən yuxarı olan insanlar arasında kreativlik və intellekt arasında daha az əlaqə var. Ancaq intellekt səviyyəsi bu həddən aşağı olduqda, kreativliklə intellekt arasında müsbət əlaqə müşahidə olunur [8].

3. İnteqrativ nəzəriyyə (Investment Theory of Creativity)

Robert Sternberg və Todd Lubartın təqdim etdiyi “Yaradıcılığın investisiya nəzəriyyəsi”nə (“Investment Theory of Creativity”) görə, kreativlik intellekt, bilik, motivasiya, şəxsiyyət xüsusiyyətləri və ətraf mühit kimi bir çox faktorların birgə təsiri ilə yaranır. Bu nəzəriyyə iddia edir ki, intellekt kreativliyə təsir etsə də, yalnız intellekt özü təkbaşına kreativliyi təmin etmir. Yəni yaradıcı düşüncə üçün intellekt vacibdir, amma kifayət deyil [9].

4. Kreativlik və intellektin bir-birini tamamlaması

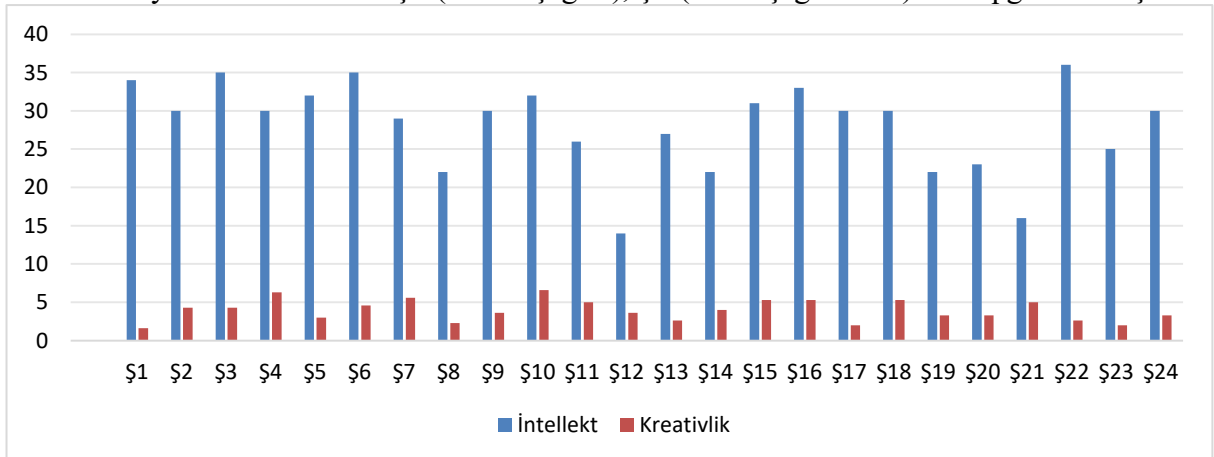
Bu yanaşmaya görə, kreativlik və intellekt bir-birini tamamlayır və hər ikisi fərqli problemlərin həllində əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, kompleks problemlərdə fərd həm kreativ təfəkkür yolu ilə yeni həll yolları tapmağa, həm də intellektual düşüncə ilə həmin həll yollarını təhlil edib uyğun bir həll yoluna çatmağa çalışır. Ağıllı insanlar bu və ya digər qərarı verməzdən əvvəl, necə deyirlər, – yüz ölçüb bir biçirlər. Başqa sözlə, tələsmirlər, düşünürlər [2, s.55].

Məsələn, bir texnologiya şirkətinin mühəndisləri yeni bir məhsul dizayn edərkən, müxtəlif fərqli və hətta çılğın fikirlər ortaya atır. Lakin bu fikirlər irəli sürüldükdən sonra hər bir ideyanın real həyatda tətbiq oluna biləcəyi resurslar və zaman baxımından mümkün olub-olmadığı təhlil edilir. Bununla da yalnız praktik və faydalı ideyalar seçilərək həyata keçirilir [3, s. 25].

“Kiçikyaşlı məktəblilərdə kreativ bacarıqların formalaşdırılması yolları” adlı tədqiqat işinin aparılması prosesində biz də kreativ düşüncə və şagirdlərin akademik bilik səviyyələri arasında bir əlaqənin olub olmamasını araşdırdıq. Belə ki, tədqiqat işi ilə bağlı eksperiment keçirən zaman Bakı şəhəri 67 nömrəli tam orta məktəbin nəzarət qrup olaraq seçilmiş 3c sinif şagirdlərinin kreativliklə yanaşı məntiqi düşüncə qabiliyyətləri də ölçülmüşdür. Bunun üçün Raven testindən istifadə olunmuşdur. Qeyd edək ki, Raven testi 5-9 yaşlı uşaqlarda intellekt səviyyəsini öyrənmək üçün istifadə olunur. Test A, AB, və B seriyalarından ibarət olub, hər seriya 12 test tapşırığından ibarətdir. Hər doğru cavab 1 balla qiymətləndirilir.

Kreativ düşüncənin yoxlanılması üçün istifadə olunan metodlardan isə Varteqaanın “dairələr” metodikası seçilmişdir. Bu metodika şagirdlərə təqdim edilən 20 dairədən ibarətdir. Uşaqlardan hər dairədən ayrıca istifadə etməklə onun daxilində və ya xaricində müxtəlif rəsmlər çəkmək tələb olunur. Metodika davamlılıq, mütəhərriklik, orijinallıq göstəricilərinə əsasən qiymətləndirilir. Şagirdlərin nəticələri hər üç göstərici üzrə təhlil edilərək, orta qiymət çıxarılmış və hər iki testin nəticələrinin müqayisəsi aşağıdakı diaqramda təsvir edilmişdir. Şagirdlərin adları yazılmadan sadəcə Ş1 (birinci şagird), Ş2 (ikinci şagird və.s) olaraq göstərilmişdir.

Şəkilə nəzər saldıqda Raven testindən ən yüksək nəticə göstərmiş 22-ci şagirdin Varteqa testinin nəticəsi o qədər də yüksək deyil. Varteqa testindən ən yüksək nəticə göstərən 10-cu şagird isə Raven testindən də nisbətən yüksək nəticə göstərmişdir. Raven testindən ən zəif nəticə göstərən 12-ci şagirdin Varteqa testinin nəticəsi isə orta səviyyədədir. Varteqa testindən ən zəif nəticə göstərən 1-ci şagirdin intellekt testinin nəticəsi isə yüksək səviyyədədir.

Elmi nəticə. Göründüyü kimi, bizim apardığımız kiçik tədqiqatda da hər iki testin orta hədlərində nisbətən uyğunluq müşahidə edilsə də, hər hansı bir göstəricinin yüksək həddində onlar arasında necə bir əlaqənin olduğunu söyləmək çətinidir.

İşin elmi yeniliyi. Tədqiqatın nəticəsinə görə müəyyən olunmuşdur ki, bizim əldə etdiyimiz nəticələr “Müəyyən intellekt səviyyəsi tələb edən kreativlik (Threshold Theory)” nəzəriyyəsi və Türkiyədə Feyzullah Şahinin apardığı tədqiqatın nəticələri ilə qismən uyğunluq təşkil edir. Yəni intellekt ilə kreativlik orta göstəricilərdə nisbətən düz mütənasib görünür. Lakin hər iki göstəricinin yüksək hədlərində bu mütənasiblik izlənmir. Bu baxımdan da problemlə bağlı daha dəqiq, daha əhatəli araşdırmanın aparılmasına ehtiyac görünür.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalədə təqdim edilən nəticələr mövzu ilə maraqlanan hər kəs üçün əhəmiyyətli ola bilər. Belə ki, məqalədə göstərilən məlumatlardan gələcəkdə bu sahədə aparılan tədqiqatlar üçün istifadə edilə, məktəb təcrübəsində və metodiki vəsaitlərin hazırlanmasında faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Əlixanova, G.H. Təhsil konsepsiyasında təxəyyülün inkişaf mərhələsi // Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri. – c. 90, № 6, – 2023. – s.162-165.
2. Əmrəliyeva İ.B., Təhsilalanlarda tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirməyin vacibliyi // Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri. – c. 90, №3, –2023. –c. 54-56.
3. Quliyeva Ü, Tədris prosesində tənqidi düşünmə bacarığının əhəmiyyəti // Elmi iş, Beynəlxalq Elmi Jurnal. – c.18, № 10, – 2024. – s.22-28.
4. Əsgərova Y.B., İntellekt anlayışı və onun psixoloji mahiyyəti //Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri. – c. 90, №3, – 2023. – s.71-76
5. Karabey, Y, Yürümezoğlu K, Yaradıcılıq və üstün yetenekliliğin zeka kuramları açısından değerlendirilmesi // Buca Eğitim fakültesi dergisi, 40, – 2015. – s.86-106
6. Şahin, F. Yaradıcılıq-zeka ilişkisi: Yeni deliller. İlköğretim online, 13, №4, 2014. –s.1517-1530.
7. <https://psixologiyainstitutu.az/2022/11/15/yaradiciliq-və-qabiliyyətlərin-psixoloji-problemləri/>
8. <https://journals.sagepub.com/doi/10.4219/jsge-2005-473>
9. <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=537671>

T.H.Alisoy

The Relationship between Intelligence and Creativity in Young Schoolchildren Summary

The article provides information about the concepts of intellect and creativity, explaining their importance. From a theoretical perspective, the commonalities and differences between intellect and creativity are explored. Some theories explain creativity as a component of intellect, while others describe it as an independent skill. There are also researchers who consider that intellect might be a part of creativity.

In addition to calling attention to existing research in this field, a small-scale study was conducted on this issue. Tests for both intellect and creativity were administered to a limited group of students (1 class), and the results were compared. The outcomes of the study are also reflected in the article.

Key words: *intelligence, creativity, creative thinking, personality, problem solving*

Т.Г.Алисой

Взаимосвязь между интеллектом и творчеством у младших школьников Резюме

В статье представлена информация о понятиях *интеллект* и *креативность*, а также разъяснена их сущность. С теоретической точки зрения рассмотрены как общие, так и различающиеся аспекты интеллекта и креативности. Некоторые теории трактуют креативность как составляющую интеллекта, в то время как другие рассматривают её как независимый навык. Есть также исследователи, утверждающие, что интеллект может быть частью креативности.

Помимо анализа исследований в этой области, нами было проведено небольшое исследование по данной проблеме. В рамках ограниченной группы учащихся (один класс) были проведены тесты на интеллект и креативность с целью сравнения результатов. Результаты проведённого исследования также отражены в статье.

Ключевые слова: *интеллект, креативность, творческое мышление, личность, решение проблем*

Rəyçi: ped.e.d., prof. İ.Cəbrayilov

Redaksiyaya daxil olub: 06.11.2024

E.G.ƏLİYEVƏ

müəllim

esmiraliyeva877@gmail.com

:<https://orcid.org/0009-0005-0288-5927>

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., K.Rəhimov küç., 13)

10.62021/0026-0028.2024.4.232

TƏRBIYƏÇİ-MÜƏLLİMİN PEŞƏKARLIĞININ YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏNİN VASİTƏLƏRİ

Xülasə. Məqalədə tərbiyəçi-müəllimin peşəkarlığının yüksəldilməsində istifadə olunan texnologiyalardan bəhs edilir. Eyni zamanda burada hansı vasitələr işləkdirsə, onlar da təhlilə cəlb edilir.

Qarşıda duran mühüm vəzifələrdən biri kimi tərbiyəçi-müəllimin fəaliyyətində əsaslı dəyişikliklərin olduğu vurğulanır. Təhsil texnologiyaları da dəyişir, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqi təhsil müəssisəsində hər bir məşğələ üzrə təhsil çərçivəsini genişləndirmək üçün mühüm imkanlar açır. Bu şəraitdə təhsilin klassik modelini həyata keçirən ənənəvi bağçalar səmərəsiz hala düşüb. Tərbiyəçi-müəllimlər bir problemlə üzləşdilər – bilik və bacarıqların toplanmasına yönəlmiş ənənəvi təhsili uşağın şəxsiyyətinin inkişafı prosesinə çevirmək istəyirlər.

Açar sözlər: tərbiyəçi-müəllim, texnologiya, vasitə, istifadə, uşaq, inkişaf

Bir uşağı bağçaya göndərməzdən əvvəl, bir çox valideyn tərbiyəçi-müəllimin peşəkar keyfiyyət səviyyəsi ilə marqlanır. Valideynlərin övladı ilə vaxt keçirəcək şəxsləri tanıması və bu barədə bir fikri olması çox vacibdir. O necə bir insandır, uşağın onu bəyənib-sevməməsi çox vacib bir məqamdır. Uşaq bu adama güvənəcəkmə, əməkdaşlıq etmək və bu insana itaət etmək istəyi olacaqmı? Öz sənətində nə qədər peşəkardır? Uşağa hansı bilikləri verəcək?

Bəzən valideynlər düşünür ki, uşağı bağçaya göndərməklə işi bitir. Əslində isə belə deyil. Belə ki, uşaq əsas tərbiyəni ailədə alır, məktəbəqədər müəssisədə isə tərbiyəçi-müəllimlər bu işi davam etdirir. Bu zaman hər iki tərəfin verdiyi bilik və bacarıqlar üst-üstə düşərsə, alına nəticə də müsbət olması ilə seçilir.

D.B.Elkonin yazır: “Birgə fəaliyyət müddətində yetkinlər tədricən obyektlərin istehlak edilməsinin sosial cəhətdən inkişaf etmiş yollarını ötürürlər. Birgə fəaliyyətlərdə yetkinlər uşağın fəaliyyətini təşkil edir və sonra bu hərəkətlərin meydana gəlməsinin təşviqi və nəzarəti funksiyalarını həyata keçirirlər...” [2, s.75].

Texnologiya uşaqların inkişafı və öyrənməsində müsbət rol oynayır. Texnologiyanın tətbiqi ilə tərbiyəçi-müəllimlər öyrənməyi təşviq etmələrinə və uşaqlar üçün aktiv bir öyrənmə mühiti yaratmalarına imkan verən daha yenilikçi və təkmilləşdirilmiş tədris metodlarına giriş əldə edirlər. Yeni bir anket tərbiyəçi-müəllimlərin erkən uşaqlıq qruplarında texnologiyanı necə istifadə etdiklərini araşdırdı. Tədqiqatçılar tərbiyəçi-müəllimlərin əksəriyyətinin texniki cihazları gündəlik tədrislərinə inteqrasiya etdiklərini, lakin cihazları daha səmərəli istifadə etmək üçün dəstəyə ehtiyac olduğunu müəyyən etdilər.

Təlim prosesində yeni texnologiyalardan istifadə etməklə ənənəvi məqamlardan uzaqlaşmaq təhsil mühitinin və tədris prosesinin monotonluğunu aradan qaldırmağa, uşaqların fəaliyyət növlərinin dəyişdirilməsinə şərait yaratmağı mümkün edir.

Məşğələnin məzmunundan, məqsədindən, uşaqların hazırlıq səviyyəsindən, onların təhsil ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətindən və yaş kateqoriyasından asılı olaraq texnologiyanın seçilməsi tövsiyə olunur.

Uşaqların öyrənməsi üçün tərbiyəçi-müəllimlərin böyük əhəmiyyəti var. Tərbiyəçi-müəllimlər akademik bilikləri çatdırırlar. Tərbiyəçi-müəllimlər sosial-emosional bacarıqları da verirlər. Yaxşı tərbiyəçi-müəllimlər tələbələrin uzunmüddətli həyat nəticələrini artırır. Tərbiyəçi-müəllimlər ilham verə bilər (və onların əhəmiyyətinin başqa bir nümayişində, bəzi hallarda, təəssüf ki, tərbiyəçi-müəllimlər məyus ola və ya hətta sui-istifadə edə bilərlər).

Minilliyin əvvəlindən rəqəmsal texnologiya təhsildə üstünlük təşkil edir və bu, təkcə kompüterlərə aid deyil. 2000-ci illərin əvvəllərində interaktiv lövhələr təqdim edildi. 2010-cu illərdə portativ və əl aparatlarından tutmuş öyrənənlər və tərbiyəçi-müəllimlər üçün getdikcə daha təkmilləşən proqram təminatına qədər geniş çeşidli texnologiyanın təhsilə daxil olduğunu gördük.

Dünyadakı məktəblərdə milyonlarla şagird hər gün texnologiyadan istifadə edir. Cazibədar təxəyyüllərdən tutmuş tərbiyəçi-müəllimlərin vaxtına qənaət etməyə qədər müasir texnologiya indi təhsildə mebelin bir hissəsidir və o, burada qalmaqdadır.

Təhsildə texnologiyanın tərəqqisinə nəzər saldıqda onun yalnız bir istiqamətdə getdiyini görə bilərik. 1980-ci illər daxil olmaqla, təhsildə rəqəmsal texnologiya deyilən bir şey yox idi. 1990-cı və 2000-ci illərdə İT kurikulumda vahid fənn idi. 2010-cu illərdə sürətlə irəliləyin və bu, məktəblərin öyrətdiyi praktiki olaraq hər şeyin ayrılmaz hissəsidir.

Texnologiyanın müasir həyat üçün əhəmiyyəti artdıqca, təbii ki, təhsildə də əhəmiyyəti artacaq. Lakin onlardan yerində və düzgün şəkildə istifadə etmək lazımdır.

Tədqiqatlara görə, texnologiya uşaqların fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir. O, pedaqoqlara maraqlı, cəlbədicə və yaddaqalan dərslər yaratmağa kömək edə bilər. Deməyə ehtiyac yoxdur ki, daha yüksək məşğulluq uşaqları daha da həvəsləndirir və dərsləri həm tələbələr, həm də tərbiyəçi-müəllimlər üçün daha zövqlü edir. Onlar mümkün olmayanı araşdırmaq üçün ClassVR kimi virtual realıq qulaqlıqlarından, gecə səmasını öyrənmək üçün planşetlərdən və ya yaratmaq üçün CoSpaces kimi kodlaşdırma platformalarından istifadə edirlər. Bundan əlavə, rəqəmsal öyrənmə təhsil üçün müasir həyatda əsas olan əvəzolunmaz rəqəmsal bacarıqları təkmilləşdirməyə kömək edir. Bugünkü uşaqlar təbii olaraq ağıllı telefonlar və kompüterlər kimi texnologiya ilə təcrübəli olsalar da, onlardan təhsil şəraitində istifadə etmək onları daha praktik tətbiqlərə gətirib çıxaracaqdır.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, texnologiya həyatımızın böyük bir hissəsidir və heç yere getmir. Bu o deməkdir ki, uşaqların böyüyərkən texnologiyadan necə istifadə etməyi öyrənmələri vacibdir, beləliklə, onlar bütün həyatları boyunca təchiz olunurlar! Texnologiyanın sürətli inkişafı ilə sadəcə olaraq yeni texnologiyalara uyğunlaşmaq özlüyündə əvəzolunmaz bir bacarıqdır.

Texnologiya həmçinin ünsiyyəti və əməkdaşlığı yaxşılaşdırma bilər. Bu, uşaqlar arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı ünsiyyətin yaranmasına səbəb olacaqdır.

Texnologiya tərbiyəçi-müəllimlərə vaxtlarını vacib olan şeylərə, tədrisə yönəltməyə kömək edə bilər. Eyni zamanda texnologiyalardan yerli-yerində və lazım olduqda istifadə müəllimlərə məqamlara gətirib çıxara bilər. Çünki kiçik yaşlı uşaqlar öyrənməyə həvəslidirlər və onlar hər şeyi böyük məmnuniyyətlə qəbul edirlər.

Tərbiyəçi-müəllimlərin bəziləri qrupda masalar, kompüterlər və ya lövhələrdən istifadə edirlər. Erkən uşaqlıq müəllimlərinin 90%-i texnoloji əldə edir və ondan müntəzəm istifadə edir, 88%-i isə ən azı həftədə bir dəfə texniki cihazlardan istifadə etdiklərini söyləyirlər. Tədqiqatçılar, müəllimlərin böyük əksəriyyətinin tədris və öyrənmə mühitini yaxşılaşdırmaq və sinifdə müzakirə olunan mövzularda uşaqlarla daha güclü əlaqələr qurmalarına kömək etmək üçün masalar, masa üstü və ya interaktiv lövhələrdən istifadə edərək, texniki vasitələrin istifadəsini artırıq inteqrasiya etdiklərini aşkar etdilər. İstifadə olunan cihazlara gəldikdə, müəllimlərin 80%-i sinifdə öz istifadəsi üçün iPad və ya planşetlər daxil etməyi qəbul etdi, erkən yaş müəllimlərinin 51%-i və 45%-i onsuz da kompüter və interaktiv lövhələri birləşdirdiklərini söylədi [59, s.214].

Texniki vasitələr yalnız qrup uşaqları ilə qarşılıqlı əlaqədə deyil, müəllimlərin daha təsirli tədris mühiti yaratmasına imkan verən təlimat, sənədləşdirmə, qiymətləndirmə və ünsiyyət dəstəyi üçün də istifadə olunur. Məsələn, müəllimlər məşğələləri planlaşdırmaq üçün xüsusi tətbiqetmələrdən istifadə edə və ya uşaqların işlərini sənədləşdirmək və qiymətləndirmək üçün interaktiv mediadan istifadə edərək, valideynləri ilə irəliləmələrini bölüşə bilirlər. Bundan əlavə, təlim kursları kimi onlayn vasitələr müəllimləri öz peşə inkişaflarını formalaşdırmağa və öz-özünə inkişaf edən modullar və ya oxu hərəkətləri ilə müəyyən bir bacarığı gücləndirməyə təşviq edir.

Qeyd edək ki, sosiallaşma “ətraf aləmlə qarşılıqlı əlaqədə insanın inkişaf prosesidir” (A.V.Mudrik). Uşağın sosial inkişafı A.V.Mudrik, M.A.Qalaguzova görə, fəaliyyətlərdə həyata keçirilir. Bir uşağın sosial inkişafı, ilk növbədə, ünsiyyət bacarıqlarının, həyat dəyərlərinin formalaşması, uşağın böyüdüyü cəmiyyətin ənənələrini və mədəniyyətini mənimsəməsidir. Unudulmamalıdır ki, sosial inkişaf uşağın mənəvi dəyərləri, etik davranışları və ünsiyyət metodlarını mənimsəməsinə zəmin yaradır. Yaranan şəxsiyyətlərarası münasibətlər, öz növbəsində, ictimai davranışın, vətənpərvərlik hisslərinin, doğma torpağa, doğma ölkəyə sevginin, insanlara yaxşı münasibətin mənəvi təməli olur [3, s.186].

Məhz məktəbəqədər uşaqlıq dövründə bir şəxs özünəməxsusluq yaradır və özü haqqında ilk fikirlər ortaya qoyur. Burada şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsir formaları, əxlaqi və sosial normalar formalaşır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial və fərdi inkişafı prosesi müxtəlif fəaliyyət növlərini əhatə edir: oyun, tədqiqat, vizual, obyektiv fəaliyyət, layihə, ünsiyyətçilik, konstruktiv fəaliyyət. Məktəbəqədər yaşlı uşağın aparıcı fəaliyyəti oyun olduğundan, rol oynayan oyun uşağın sosial davranışının formalaşmasında əsas olur, sayəsində uşaq yetkinlərin davranış və münasibətlərini modeləşdirir. Eyni zamanda uşaqlar arasında ön plan insanlar arasındakı əlaqə və işlərinin mənasıdır.

Məktəbəqədər təhsil təşkilatlarının şərtlərindəki sosial-pedaqoji fəaliyyət uşağa, müəllimə və valideynə öz fərdiliyinin inkişafında, özlərini təşkil etmələrində, psixoloji vəziyyətlərində ortaya çıxan problemlərin həllində kömək etməyə yönəlmiş pedaqoji və psixoloji fəaliyyətləri əhatə edən işdir. Daha kiçik bir məktəbəqədər yaşda uşaqlarda yaxınlarına qarşı xeyirxah bir münasibət inkişaf etdirmək lazımdır; orta məktəbəqədər yaşda məktəbəqədər uşaqlarda ətrafdakı insanları başa düşmək, ünsiyyət və qarşılıqlı fəaliyyətə can atma qabiliyyətini inkişaf etdirmək, ətraf dünya haqqında fikirləri genişləndirmək; məktəbəqədər yaşda insanların fikirlərini, münasibətlərini, emosional və fiziki vəziyyətlərini zənginləşdirmək, üz ifadələrində, jestlərdə, intonasiyada duyğuları “oxuya” bilmək xeyirxah, diqqətli bir müəllim-pedaqog qazanmağa və öyrətməyə kömək edir [4, s.115].

Müəllimin əməyinə belə qeyri-ışgüzar və sentimental yanaşma A.S.Makarenkonu hidətləndirirdi. O, belə hesab edirdi ki, “müəllim qəlbi” uşaqlara münasibətlərin daxili tənzimləyicisi kimi istifadə oluna bilməz. A.S.Makarenkonun fikrincə “xeyirxah qəlblər sistemi” uşaqların rəğbətini qazanmaq, “ən çox sevilən müəllim” titulu almaq uğrunda mübarizəyə gətirib çıxarır. O, müəllimə istesalat mövqeyindən yanaşmağı, ona əmək, zəhmət adamı, fəhlə kimi baxmağa çağırırdı [5, s.24].

İşin elmi nəticəsi: Tərbiyəçi-müəllimin peşəkarlığının yüksəldilməsində müasir təlim texnologiyalardan istifadənin vasitələri mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki həmin məsələlər məşğələnin daha maraqlı və rəngarəng keçməsində vacibdir. İşdə məhz həmin müxtəlif məqamlar təqdim olunur.

İşin elmi yeniliyi: Tərbiyəçi-müəllim məşğələdə özünün də yaratdığı və icad etdiyi metodları tətqib edə bilər.

İşin praktik əhəmiyyəti: Əldə olunmuş nəticələr müxtəlif məşğələlərdə tərbiyəçi-müəllimlərin istifadəsi üçün tövsiyə edilir. Tədqiqatdan əldə edilmiş nəticələrdən dərslərlərin, dərslər vəsaitlərinin, elmi-metodik ədəbiyyatın və elmi-tədqiqat işlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. İlyasov, M.İ. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Monoqrafiya / M.İ.İlyasov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – 208 s.
2. Boyçenko, N.A., Məktəbəqədər uşaqlar üçün rol oyunları: dərs vəsaiti / N.A.Boychenko, G.I.Grigorenko, E.I.Kovalenko, E.I.Şerbakov. – Kiyev, – 2002.
3. Газиева, М.Ю. Роль воспитателя в реализации метода проектов в педагогическом процессе дошкольного образовательного учреждения / М.Ю.Газиева. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2017. – № 17 (151).
4. Varentsova, N.S. Dizayn fəaliyyətində qabiliyyətlərin inkişafı // Müasir məktəbəqədər təhsil. Nəzəriyyə və təcrübə. – 2008. – № 1.
5. Veraksa, N.Ye. Məktəbəqədər uşaqların dizayn fəaliyyəti. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin müəllimləri üçün bir bələdçi / N.Ye.Veraksa, A.N.Veraksa. – M.: MOSAIKA-SINTEZ, – 2016.

E.G.Aliyeva

Means of using Modern Educational Technologies in Raising the Professionalism of the Educator-Teacher

Summary

The article talks about the technologies used in raising the professionalism of the educator-teacher. At the same time, whatever tools are available here, they are also included in the analysis.

It is emphasized that there are fundamental changes in the activity of the educator-teacher as one of the important tasks ahead. Educational technologies are also changing, the application of information and communication technologies (ICT) opens up important opportunities to expand the educational framework for each subject in an educational institution. In these conditions, traditional kindergartens, which implement the classical model of education, have become ineffective. Educators-teachers faced a problem – they want to turn traditional education focused on the accumulation of knowledge and skills into the process of personality development of the child.

Key words: *educator-teacher, technology, tool, use, child, development*

Э.Г.Алиева

Средства использования современных образовательных технологий в повышении профессионализма педагога-учителя

Резюме

В статье говорится о технологиях, используемых в повышении профессионализма педагога-учителя. При этом какие бы инструменты здесь ни были, они тоже включены в анализ.

Подчеркивается, что в будущем предстоит кардинальные изменения в деятельности воспитателя-учителя. Образовательные технологии также меняются, применение информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) открывает важные возможности для расширения образовательных рамок по каждому предмету в образовательном учреждении. В этих условиях традиционные детские сады, реализующие классическую модель обучения, стали неэффективными. Воспитатели-учителя столкнулись с проблемой – они хотят превратить традиционное образование, ориентированное на накопление знаний и умений, в процесс развития личности ребенка.

Ключевые слова: *воспитатель-учитель, технология, инструмент, использование, ребенок, разработка*

Rəyçi: ped.f.d., b/m N.İsmayilova

Redaksiyaya daxil olub: 04.11.2024

P.F.ƏLİYEVƏ

e-mail:peri_alieva_2018@mail.ru

:<https://orcid.org/0009-0004-5974-241X>

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

10.62021/0026-0028.2024.4.236

TƏLƏBƏLƏRDƏ İCTİMAİ FƏALLIQ TƏRBIYƏSİNİN İMKANLARI

Xülasə. Məqalədə özünüidarə tələbələrə ictimai fəallıq tərbiyəsinin vasitəsi kimi öyrənilir. Tələbələrin ictimai fəallığı üçün əsas şərtlərdən biri kimi onlarda özünüidarənin inkişafının vacibliyi göstərilir. Qeyd olunur ki, tələbələrin ictimai fəallığının formalaşdırılmasının uğuru tələbə özünüidarə təşkilatlarından asılıdır. Ona görə də, tələbə özünüidarə birlikləri yaxşı təşkil olunmalı, onun tərkibində tələbə şurası yaradılmalı, şuranın hüquq və səlahiyyətləri konkret və düzgün müəyyənləşdirilməli, pedaqoji kollektiv onun qəbul etdiyi qərarların icrasına dəstək göstərməlidir.

Açar sözlər: ictimai fəallıq, özünüidarə, kollektiv, tələbə şurası, komissiya, yaradıcılıq

Tələbələrin öz fəaliyyətinin, müstəqilliyinin, özünəxidmətinin və özünüidarəsinin müasir tələblər səviyyəsində qurulmasında tələbə şurasının üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Tələbə şurası bu işdə ali məktəbin yaxın köməkçisinə çevrilməlidir. Hər bir şəxs daim bu və ya başqa kollektivin əhatəsində, onun üzvləri ilə qarşılıqlı münasibətlərdə, əlaqələrdə, ünsiyyətdə olur, kollektivin müsbət, mənfi təsirləri nəticəsində onun dünyagörüşü formalaşır. O, yeni xarakterə, yeni keyfiyyətlərə yiyələnir. Bu baxımdan tələbələrin ali təhsil müəssisələrində kollektiv vasitəsilə tərbiyə edilməsi labüddür. Özünüidarə orqanlarının mütəşəkkil fəaliyyəti nəticəsində tələbə kollektivi uğurlar qazanır.

Özünüidarə nədir? “Azərbaycan dilinin izahlı lüğət”ində özünüidarə “hər hansı bir təşkilatın, cəmiyyətin, təsərrüfat, yaxud inzibati vahidin və s. öz daxili işlərini yerli qüvvələrlə hələtmə hüququ” [1, c.4, s.462] kimi nəzərdən keçirilir.

Məsələnə pedaqoji baxımdan yanaşdıqda həmin fikri belə ifadə etmək mümkündür: özünüidarə dedikdə, məktəbin, o cümlədən pedaqoji təmayüllü ali tədris müəssisəsinin öz həyatını daxili qüvvələrlə, tələbə oğlan və qızların köməyi ilə təşkilətmə hüququ anlaşılır.

“Pedaqoji ensiklopediya”da özünüidarəyə belə tərif verilir: “... özünüidarə şagirdlərdə məsuliyyət hissini, təşəbbüskarlığı, təşkilatçılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir, kollektivdə təşkilatçıların sayını artırır, təhsildə, əməkdə və məktəbin bütün işlərində ən yaxşı əməli göstəricilərin qazanılmasına yardım edir. Özünüidarə ... ictimai münasibətlərdə, yeni yaranan nə varsa, məktəb həyatına gətirir” [2, s.189].

Özünüidarənin başlıca məğzi yuxarıda nümunə gətirdiyimiz iki iqtibasda öz əksini tapmışdır və irəli sürülən fikirləri eyni zamanda tələbə özünüidarəsinə də aid etmək mümkündür. Ümumiyyətlə götürdükdə, özünüidarə: 1) tələbə şurasının işinin məzmununu zənginləşdirir; 2) tələbələrə təşkilatçılıq vərdişləri aşılayır, onlarda idarəetmə və rəhbərlik, icraetmə və ümumiyyətlə, tapşırılan işə məsuliyyət hissləri yaradır; 3) tələbələrdə təşəkkül tapmış kollektivçilik hisslərinin inkişafına kömək göstərir. Onlar kollektivin mənafeyi naminə iş görməyə öyrəşir, vətənpərvər olurlar; 4) imkan verir ki, gənclər təhsil aldıkları təhsil müəssisəsində məktəbdaxili həyatlarını özləri qursunlar; 5) cəmiyyətimizə layiq yeni keyfiyyətli insanların yetişməsi işində ali məktəblərə öz köməyini göstərir; 6) tələbələrdə şüurlu intizam yaradır; 7) tələbələrdə ictimai fəallıq üçün vacib olan bacarıq və vərdişləri formalaşdırır.

Tədqiqat zamanı özünüidarə vasitəsilə tələbə gənclərdə ictimai fəallığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə tələbə şurasının imkanlarından istifadəyə xüsusi fikir verildi. Tədqiqata cəlb edilmiş GDU-nun Peaqoji fakültəsinin tələbə şurası tədris işinin həyata keçirilməsində, növbətçiliyin, sanitar-sağlamlıq, mədəni-kütləvi tədbirlərin təşkilində və həyata keçirilməsində pedaqoji kollektivə kömək göstərir.

Gənclər ittifaqı tələbələrin kütləvi, ictimai-siyasi təşkilatıdır və idarəetmənin səciyyəvi formasına malikdir. O, respublika və rayon (şəhər) gənclər təşkilatlarının rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərir. Ali təhsil müəssisələrində tələbə şurası isə tədris ocağının və müəllimlərin rəhbərliyi altında, respublika Təhsil Nazirliyinin təsdiq etdiyi əsasnaməyə uyğun surətdə öz işini qurmalıdır. Tələbə şurasında işlər gənclərin özünüidarə prinsipinə əsasən qurulur.

Tələbələrdə ictimai fəallığın formalaşdırılması kimi vacib bir məsələdən danışarkən şə-rəf hissini unutmaq olmaz. Çünki şə-rəf hissi ictimai fəallığın mühüm stimullarından biridir. Şəxsiyyətin, o cümlədən tələbənin şəxsi şə-rəf hissi, ilk növbədə onun ölkəmizin müdafiəsi və quruculuq işlərində necə iştirak etməsindən asılıdır. Bu bir həqiqətdir ki, şəxsi və kollektiv şə-rəflə bilavasitə əlaqədar olan qayğı adamlara dərin hörmətlə, özünə və başqalarına tələbkərliklə, həm də təvazökarlıqla sıx surətdə bağlıdır. Həmin hiss insanı parlaq ideallar uğrunda fəal mübariz olmağa istiqamətləndirir. Tələbələrdə belə bir şə-rəf tərbiyə olunmalıdır. Bu barədə danışarkən V.M.Korotov deyirdi: “Böyük kollektiv olmadan düzgün tərbiyə mümkün deyildir, öz ləyaqətinə hörmət bəsləmə və özünü kollektivin üzvü kimi hiss etmə halları mümkün deyildir” [6, s. 127]. V.M.Korotov böyüməkdə olan nəsilə şə-rəf hissini dönmədən inkişaf etdirməyi vacib bilirdi.

Şəxsiyyətin müsbət keyfiyyətlərinə əsaslanmaqla, şə-rəf hissini inkişaf etdirmək, onun təkmilləşməsi üçün zəruri olan bütün imkanları nəzərə almaq faydalıdır. Psixoloqların (A.S. Aylakrinskaya və b.-nin) tədqiqatlarından görünür ki, şə-rəf hissi bu və ya digər gəncə hər hansı səviyyədə xasdır. Tərbiyə prosesində şə-rəf onlarda davranışın gerçək motivinə çevrilə bilər. Tələbələrlə aparılan işlər buna gətirib çıxarmalıdır ki, sonrakı ictimai fəaliyyət onu həm maraqlandırsın, həm də bu fəaliyyətin ictimai əhəmiyyətinin anlaşılması ilə, borc hissi ilə, şə-rəflə və başqa mənəvi motivlərlə şərtləndirsin.

Müşahidələr göstərdi ki, borc və maraq bir-birindən ayrı nəzərdən keçirilməməlidir. Onların arasında daxili əlaqə vardır. Tələbənin könüllü surətdə məşğul olduğu fəaliyyət borc hissində əsaslanır, tədricən fəaliyyətin özü onda maraq yaradır. Həmin fəaliyyət zamanı çətinliklərin aradan qaldırılması, onun səyi gəncin özünün də xoşuna gəlir. Borca əməl edilməsi ona zövq verir. Bütün bunlar eyni zamanda borc hissini möhkəmləndirir. İctimai motivlərə əsasən, çətinlikləri dəf etmək əsasında ictimai vəzifəyə maraq güclənir. Tələbə onlara həvəslə əməl edir, gənc oğlan və qızlarda dərk olunmuş ictimai mənafe, şəxsiyyətin mənəvi istiqaməti təşəkkül tapır. İctimai fəallıq tələbələrin şəxsiyyətlərinin başqa xüsusiyyətləri ilə də əlaqəlidir. İlk növbədə fəallıq tələbənin ideya inamından asılı olur. Bu inamı şəxsiyyətin məqsədyönlülü-yü və istiqaməti təzahür edir. Nəticədə, onun davranışında xətti-hərəkəti müəyyənləşdirir.

Gənclərdə mənəvi əməllərə, hərəkətlərə daxili cəhd inandırmanın bu və ya digər metodu vasitəsilə, ilk növbədə onun öz şəxsi ictimai təcrübəsi ilə meydana gələrək inkişaf edir. İctimai təcrübənin və şüurun inkişafı sayəsində tələbənin davranışının mənəvi motivləri sabit, qüvvətli olur və kollektivin mənafeyinə uyğun gəlir. Bundan başqa, tələbə öz iradəsini möhkəmləndirir, ictimai fəaliyyət üçün lazımı bacarıq və vərdislər qazanır.

Nöqsanlara qarşı barışmazlıq ictimai fəallığın səmərəliliyindən ötrü başlıca şərtidir. Uğurlu fəaliyyətə mane olanları aradan qaldırmadan qısa müddətdə uğur qazanmaq çətinidir. Bu da unudula bilməz ki, nöqsanlara qarşı mübarizə aparmaq istəyən şəxsin özü düz olmalı, özünə qarşı tələbkərliyi artırmalı, ünvanına söylənən haqlı iraddan nəticə çıxarmalı, özünü təkmilləşdirməlidir.

İctimai fəallığın səviyyəsi işin sona çatdırılması vərdişinə yiyələnməyi də tələb edir. Əks təqdirdə insan ilk çətinlik meydana çıxanadək, ilk uğursuzluğa qədər həvəslə çalışır. Çə-

tinlik onu işdən soyudur və qarşıda duran məqsəddən yan keçmək məcburiyyətində qoyur. Nəticədə tələbələrə iradəsizlik, öz gücünə inamsızlıq meydana gəlir.

Şəxsiyyət keyfiyyətləri arasında hövsələlilik, təmkinlilik və səbir son dərəcə əhəmiyyətli rola malikdir. Hövsələ və təmkin ictimai fəallığın səviyyəsinə də müsbət təsir göstərir. Hövsələ, səbir və təmkin mənəvi normalara zidd olan, işin uğurlu olmasına mane olan hərəkət və əməlləri saxlamaq, dayandırmaq bacarığını yaradır. Gənclər tələbə kollektivində fəaliyyət göstərərək, onun tələblərini, lazım gələrsə, bu tələbləri nəzərə almağı, təbə olmağı bacarmalı, öz maraq və meyllərini, söylərini, arzularını başqalarının maraq, meyil, arzu və məqsədləri ilə uzlaşdırmalıdır.

Tədqiqata cəlb edilmiş tələbələr ictimai fəallığın meydana gəlməsi, inkişafı və möhkəmlənməsi üçün özünüidarənin elə sistemini yaratmağa səy göstədilər ki, bu, istər eyni yaşlı, istərsə də müxtəlif yaşlı tələbələrin birgə fəaliyyəti zamanı ictimai fəallığın inkişafı üçün yeni imkanlar açırsın.

Psixologiya elmləri doktoru prof. R.İ.Əliyev ali məktəblər üçün “Psixologiya” dərsləri vəsaitində yazır: “Kollektivin təşəkkülü iki mühüm mərhələdən ibarətdir... Birinci mərhələdə emosional amillər daha cəlbəedici olur. Bu dövrdə intensiv şəkildə psixoloji oriyentasiya gedir, pozitiv münasibətlər yaranır. İkinci mərhələdə isə koqnitiv proseslər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövrdə hər kəs yalnız potensial və ya real emosional ünsiyyət obyektidir deyil, həm də müəyyən sosial norma və ustanovkaların daşıyıcısı kimi özünü təqdim edir” [3, s.146].

Özünüidarə prinsipi əsasında qurulmuş tələbə kollektivində bu məsələlərin diqqət mərkəzində saxlanılması vacibdir.

Tədqiqata cəlb edilən pedaqoji fakültənin tələbə şurası yanında tələbələrin təşəbbüsü ilə yaradılan və müxtəlif fəaliyyət növlərini həyata keçirən özünüidarə komissiyaları da mövcuddur. Bu tipli özünüidarə komissiyaları yaradılarkən aşağıdakı ideya diqqət mərkəzində dayanmalıdır: “Fərdin, həqiqi mənəvi zənginliyi, onun bütövlükdə həqiqi münasibətlərinin zənginliyindən asılıdır” [4, s.39].

Özünüidarə komissiyalarında gənclərin hər birinin kollektivin köməyiylə asılılıq, təbəçilik, idarəetmə, təşkilətmə münasibətlərinə yiyələnməsindən ötrü lazımı imkan olur. Y.R.Talıbov və F.B.Sadıqov bu barədə göstərir: “Biz yalnız o kollektivi ən yaxşı kollektiv hesab edirik ki, o, öz biliyini, vahidliyini, möhkəmliyini hiss etməklə bərabər eyni zamanda başa düşür ki, bu kollektiv, sözü bir yerə yığıb toplanmış dostların məclisi deyil, ictimai bir hadisədir, müəyyən vəzifələri, borcu olan, müəyyən məsuliyyət daşıyan bir kollektiv, bir təşkilatdır” [5, s.180].

Özünüidarə komissiyaları tələbələrə ictimai fəallığın formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Komissiyanın hər birinin işinə fərdi rəhbərliyi tələbə şurasının üzvlərindən biri həyata keçirir. Müstəqil surətdə fəaliyyət göstərən komissiyaların işinə rəhbərlik tələbələrədən birinə tapşırılır. Komissiyaların hər birinin tərkibinə müxtəlif kurslardan 13-16 tələbə oğlan və qız daxil edilir. Komissiyaların tərkibindəki fəallar gördükləri işlərə görə həm təbə olduqları müvafiq komissiya, həm də tələbə şurası, onun sədri qarşısında cavabdehlik daşıyır. Özünüidarə komissiyasının sədrliyi isə ayda azı bir dəfə tələbə şurası qarşısında hesabat verir. Gəncə Dövlət Universitetində özünün aylıq bülletenini buraxan özünüidarə komissiyaları da var. Bülletəndə görülmüş faydalı işlərə dair müntəzəm məqalələr verilir. Universitetdə tələbələrin yaradıcılıq qüvvətlərinin inkişafı diqqət mərkəzində saxlanılır. Özünüidarə komissiyalarında onların yaradıcı təşəbbüsləri müdafiə edilir, ictimai fəallığın mühüm komponentləri olan idarəetmə və təşkilatçılıq vərdislərinə hər bir tələbənin yiyələnməsi təmin edilir. Kollektivdə rəhbərlikə və təbəçilik, nəzarət və asılılıq, tələbkərlilik və icraçılıq münasibətlərində formalaşan cəhətlər tələbələrə ictimai fəallığın xarakter əlaməti kimi formalaşdırılır.

Tədqiqata cəlb olunmuş pedaqoji fakültənin tələbə şurasında özünüidarə universitetin ənənələrinə, imkanlarına, başlıcası isə tələbələrin arzu və istəklərinə, maraq və meyllərinə əsasən müxtəlif şəkildə, müxtəlif komissiyalar vasitəsilə həyata keçirilir. Ali məktəblərdə, təxminən, 9-11 adda komissiyalar yaradılır. Buraya daxil olur: qrup nümayəndəliyi komissi-

yası, nizam-intizam və qayda-qanun komissiyası, təsərrüfat işi üzrə komissiya, mədəni-kütləvi işlər üzrə komissiya, təmizlik və səhiyyə məsələləri üzrə komissiya, növbətçilərlə iş üzrə komissiya, tərtibat işi üzrə komissiya, kitabxana komissiyası, informasiya-kommunikasiya komissiyası, hərbi vətənpərvərlik və idman komissiyası və s.

İşin elmi nəticəsi. Tələbələrdə ictimai fəallığın, formalaşdırılması üzrə irəli sürülmüş fikirlər, elmi ideyalar pedaqoji psixologiyani nəzəri müddəalarla zənginləşdirir.

İşin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ali məktəb tələbələrinin ictimai fəallığının formalaşdırılması üzrə işin sistemi yaradılmış, tələbələri ictimai fəaliyyətə sövq edən motivlər müəyyənəndirilmişdir.

İşin təbii əhəmiyyəti. Tədqiqat materialları ali məktəb müəllimlərinə, akademik qrupun kuratorlarına, tərbiyə işləri üzrə prorektorlara, tələbə şurasına, gənclər təşkilatlarına əməli kömək göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4 cildə, IV cild. – Bakı: Elm, – 1987. – 640 s.
2. Azərbaycan milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğəti. – Bakı: OKA Ofset, – 2005. – 423 s.
3. Əliyev, R.İ. Psixologiya: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti / R.İ.Əliyev. – Bakı: Qamma servis, – 2003, – 176 s.
4. Mehdiyev, M.M. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları / M.M.Mehdiyev. – Bakı: Maarif, – 1982. – 384 s.
5. Talıbov, Y.R. Gənclərin milli-mənəvi tərbiyəsi problemi / Y.R.Talıbov, F.B.Sadıqov, S.M.Quliyev. – Bakı: Ünsüzadə, – 1999. – 271 s.
6. Коротов, В.М. Самоуправление школьников / В.М.Коротов. – М.: Просвещение, – 2001. – 154 с.

P.F.Aliyeva

Personality Control of Public Activities of Students

Summary

In article were studied the problem of research of personality control as the method of public activities of students. Have been determined, that this element-control of person is one of the basic features of improvement of personality of students.

Also in the paper noted the importance of development of this characteristics in students as the main element. Therefore, student self-government associations should be well organized, a student council should be created within their framework, the rights and powers of the council should be defined specifically and correctly, and the teaching staff should support the implementation of its decisions. It should be taken into account that each student in the environment of the team, in relationships, relationships and communication with its members, as a result of the positive and negative impact of the team, his worldview is formed. He acquires new character traits.

Key words: social activism, self-management, team, student council, commission, creativity

П.Ф.Алиева

Возможности воспитания общественной активности у студентов

Резюме

В статье самоуправление изучено как средство воспитания общественной активности у студентов. Определено, что одним из важных условий для общественной активности студентов является развитие в них способностей самоуправления.

В статье отмечено, что успех формирования общественной активности студентов зависит от организации самоуправления студентов. Поэтому объединения студенческого самоуправления должны быть хорошо организованы, в их рамках должен быть создан студенческий совет,

права и полномочия совета должны быть определены конкретно и правильно, а педагогический коллектив должен поддерживать реализацию его решений.

Следует учитывать, что каждый студент в окружении коллектива, во взаимоотношениях, взаимоотношениях и общении с его членами, в результате положительного и отрицательного воздействия коллектива формируется его мировоззрение. Он приобретает новые качества характера.

Ключевые слова: *социальная активность, самоуправление, коллектив, студенческий совет, комиссия, творчество.*

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 17.11.2024

Ş.X.ƏLİYEV

baş müəllim

e-mail: shahnaz.aliyeva@sport.edu.az

: <https://orcid.org/0009-0007-2021-0493>**H.E.MƏMMƏDOVA**

müəllim

e-mail: hokuma.mammadova@sport.edu.az

: <https://orcid.org/0000-0003-2512-9903>**Azərbaycan İdman Akademiyası**
(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)

10.62021/0026-0028.2024.4.241

YORULMANIN PROFİLAKTİKASI VƏ ORQANİZMİN ƏMƏK QABİLİYYƏTİNİ ARTIRMA ÜSULLARI

Xülasə. Məşq və fiziki hərəkətlər orqanizmdə bir sıra dəyişikliklər törədir. Məşq nəticəsində əzələlərdə qlikogenin miqdarı artır, əzələlər böyüyür. Kreatinfosfat turşusunun miqdarı xeyli artır. Məşq və fiziki hərəkətlər nəticəsində iş vahidinə sərf olunan enerji azalır, yəni faydalı iş əmsalı artır.

Müəyyən edilmişdir ki, idmanda yüngül və qısa müddətli məşq yorulma əmələ gətirmirsə, məşqin təsiri cüzi olur. Lakin kəskin yorulmaya, yəni üzülməyə səbəb olan iş orqanizmi məşq etdirə bilmir. Əksinə, bu cür iş orqanizmin əmək qabiliyyətini azalda bilər.

Məqalədə yorulmanın profilaktikası və orqanizmin əmək qabiliyyətinin artırılması yolları barədə tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: fiziki hərəkətlər, tənəffüs hərəkətləri, fiziki qüvvələr, qabiliyyət, hərəkətlərin metodikası

Giriş. İnsanın sağlamlığına təsir edən kütləvi hal olan yorulma problemi bir sıra ictimai tədbirlərlə müvəffəqiyyətlə həll edilir.

Lakin bəzi hallarda yorulmanın profilaktikasına lazımınca diqqət verilməməsi faydalı fiziki və zehni əməklə məşğul olanların sağlamlığının pozulmasına səbəb olur.

Tez-tez təkrar edən gərgin əqli iş nəticəsində, beyin damarları əzələlərinin tonusunun uzun müddət artması damarların spazmına və beyində qan dövrəsinin pozulmasına səbəb ola bilər. Fiziki qüvvələri həddindən artıq gərgin vəziyyətdə saxlamaq, bədənin məcburi vəziyyəti patoloji hallar törədə bilər.

Yorulmanın profilaktikasında və insanın əmək qabiliyyətinin artırılmasında fiziki hərəkətlər və məşq mühüm yer tutur.

Fiziki hərəkətlər və orqanizmin məşq etdirilməsi. Orqanizmin məşq etdirilməsi müntəzəm olaraq təkrar edilən işlər nəticəsində baş verən və orqanizmin əmək qabiliyyətini artıran xüsusi halıdır. Fiziki hərəkətlər – məşqin bir növü olub dəfələrlə təkrar etdikdə müəyyən bir fəaliyyət üçün əmək qabiliyyətini artırır [6, s. 108].

Hərəkəti vərdişlər qazanılmağa başladığında irradiasiya prosesi sayəsində bir çox əzələ qrupları işə cəlb olunur, halbuki həmin proses üçün bu proseslərin iştirakı o qədər də vacib deyil. Bu dövrdə dayaq-hərəkət aparatının və daxili üzvlərin işində hələ tam uzlaşma (ahəngdarlıq) yoxdur. Hərəkət aktlarını təkrar etdikcə şərti reflekslər ixtisaslaşır, yəni dəqiqləşir. Daxili tormozlanma prosesləri baş verir ki, bunlar da həddindən artıq yayılmış oyanma proseslərini məhdudlaşdırır. Sonra oyanma və tormozlanma proseslərinin bir-birinə qarşılıqlı tə-

sirinə əsasən beyin qabığının müəyyən hüceyrələrində oyanma və tormozlanma cəmləşir. Əsas sinir proseslərinin bu cür cəmlənməsi, bunların vaxt etibarilə tez və dəqiq surətdə növbələnməsi sayəsində uzlaşmış və dəqiq hərəkət yaranır. Birinci və ikinci signal sistemlərinin qarşılıqlı təsirinə əsasən, lazımlı və faydalı şərti reflektor rabitələr möhkəmlənir, lazımsız və ya faydasız rabitələr isə atılır. Ustanız, müəllimin və ya rəhbərin sözü, işin müsbət nəticəsi, müşahidəçilik və səy göstərmək dinamik steretip əmələ gəlməsinə və onun möhkəmlənməsinə kömək edir [5, s. 76].

Əqli iş zamanı təkrar nəticəsində yaranan məşq fiziki işdə olduğundan az olmur. Burada ali sinir fəaliyyətini təfəkkür, yaddaş, diqqət, düşüncə və s. kimi mürəkkəb aktları təkmilləşir.

Beləliklə, məşq nəticəsində orqanizmin yeni bir halı əmələ gəlir ki, bu da fiziki və əqli iş üçün orqanizmin qabiliyyətini artırır, enerji qənaətlə sərf olunur, bir çox hərəkətlər avtomatlaşır, iş vərdişi, möhkəm dominant hal yaranır.

Məşq və fiziki hərəkətlər orqanizmdə bir sıra dəyişikliklər törədir. Məşq nəticəsində əzələlərdə qlikogenin miqdarı artır, əzələlər böyüyür. Kreatinfosfat turşusunun miqdarı xeyli artır. Məşq və fiziki hərəkətlər nəticəsində iş vahidinə sərf olunan enerji azalır, yəni faydalı iş əmsalı artır [7, s. 54].

Məşq nəticəsində ürəyin sistolik həcmi böyüyür və eyni zamanda ürək vurğunlarının sayı azalır, yəni ürək daha qənaətlə işləyir. Məşq etdikdə orqanizm daha çox oksigen işlədir və ürəyin dəqiqəlik həcmi azalır [3, s. 42].

Məşq zamanı ağciyərlərin həyat tutumu artır və tənəffüs hərəkətlərinin sayı azalır.

Məşq halının baş verməsi və möhkəmlənməsi üçün müəyyən şərait lazımdır. Əgər təkrar iş bərpa prosesləri qurtardıqda görülürsə və onun nəticəsi əvvəlki işdən artıqdırsa, onda məşqin müsbət nəticə verdiyi göz qabağındadır. Lakin elə ola bilər ki, hər iki iş arasında çox böyük fasilə olsun, onda iş əvvəlki iş həcmində yaxud ondan kiçik həcmdə görülmə bilər. Belə halda məşqin faydasını itmiş hesab etmək lazımdır. Təkrar iş bərpa prosesləri qurtarmamış başlayırsa xronik yorulma halları – həddindən artıq yorulma baş verəcəkdir [6, s. 112].

Müəyyən edilmişdir ki, idmanda yüngül və qısamüddətli məşq yorulma əmələ gətirmirsə, məşqin təsiri cüzi olur. Lakin kəskin yorulmaya, yəni üzülməyə səbəb olan iş orqanizmi məşq etdirə bilmir. Əksinə, bu cür iş orqanizmin əmək qabiliyyətini azalda bilər [8, s. 14].

Çox zəhmət tələb edən işlərin mexanikləşdirilməsi əməyin intensivləşdirilməsini yüzlərlə dəfə artırmışdır. Mexanizmlərin daha da təkmilləşdirilməsi, bunların idarə olunmasının sadələşdirilməsi yorulmanın qarşısını alacaqdır.

Tədqiqatçıların topladıqları saysız-hesabsız məlumatlar işdə müntəzəm olaraq qısa fasilələr verilməsinin müsbət təsiri olduğunu sübut edir.

Qısamüddətli fasilələrin neçə dəfə və nə müddətə verilməsi məsələsini həll etdikdə nəzərə almaq lazımdır ki, uzun fasilə iş dominantını poza bilər və beləliklə də əmək məhsuldarlığını azalda bilər. Fasilələrin sayını təyin etdikdə bərpa dövrünün nəticələrini, əmək məhsuldarlığının nə vaxt azalmağa başladığını, zay məhsulun nə vaxt çoxalmağa başladığını, işin icrasının nə vaxt çox vaxt aparmağa başladığını və s. əsas götürmək lazımdır [6, s. 124].

Əzələ fəaliyyətində baş verən kimyəvi çevrilmələrdə vitaminlərin çox böyük rolu vardır. Xüsusilə B₁ vitamini əzələ yığıldıqda karbohidrat mübadiləsinin fazalarından biri olan pi-roüzüm turşusunun oksidləşməsində iştirak edir

Müasir dövrdə idmanın sürətli inkişafı yüksək uğurun əldə olunması üçün idman məşqlərinin təkmilləşdirilməsini, fiziki yüklərin həcmnin və intensivliyinin yüksəldilməsini tələb edir. Məşq yüklərin kortəbii artırılması idmançıların sağlamlığına və funksional vəziyyətinə mənfi təsir göstərməklə yanaşı, həddən artıq məşqolunmaya səbəb ola bilər. Ona görə də məşq prosesinin tərkib hissəsi olan bərpa metodları ilə bağlı məsələlər xüsusi aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Fiziki yüklərin zehni iş zamanı vegetativ reaksiyalara təsiri ilə bağlı faktlar elmi ədəbiyyat da azdır. Ürək ritminin parametrlərinin dinamikasının analizinə aid çoxsaylı elmi tədqiqat işləri fonunda, zehni yükləri fərqli proqramlarla alan tələbələrin ürək

ritminin strukturunda adaptasiya dəyişiklikləri ilə bağlı faktların olmaması diqqəti özünə cəlb edir. Ədəbiyyat qaynaqlarının verdiyi dəlillərin analizi göstərir ki, əksər tələbələrin dərslər fəaliyyətinə daim təsir edən risk amillərinin kompleks təsiri altında olur. Bu amillərin arasında hipokineziya aparıcı rol oynayır. Böyük həcmdə olan informasiya yükü, vaxtın məhdudluğu, şərait və sinir-psixoloji gərginliklər də belə amillərdəndir. Adaptiv mexanizmlərdə yaranan gərginliklər vegetativ sinir sisteminin simpatik hissəsinin aktivləşməsinə səbəb olur. Bu bir tərəfdən dərslər tapşırıqlarının müvəffəqiyyətlə həll olunmasını təmin edir, digər tərəfdən ürək-damar, endokrin və sinir sistemlərində dəyişikliklərin inkişafına rəvac verir. Ümumiyyətlə, tələbələrin 15-20%-inin sağlamlıqlarında zəifləmə müşahidə olunur [4, s. 72].

Fiziki yüklərə adaptasiya prosesi aerob enerji yaranmasının mexanizmlərini və hemo-dinamikanı təkmilləşdirir, vegetativ balansın daha çox parasimpativ istiqamətdə yerdəşməsinə şərait yaradır. Lakin onu da yadda saxlamaq lazımdır ki, adaptasiyanın müsbət cərpazlaşmış effekti yalnız dozalaşdırılmış fiziki yüklərdən səmərəli istifadə olunduğu hallarda yaranır və bu hal daha çox sağlam orqanizmə doğru istiqamətlənir. Məşq prosesinin düzgün qurulmaması, hətta möhkəm, dayanıqlı və fiziki yüklərə kifayət qədər yüksək adaptasiya özünün bioloji və struktur qiyməti alacaqdır: funksional sistemlərin köhnəlməsi onların üzərinə düşən yükün və hadisənin yaratdığı mənfi cərpaz adaptasiyasının təsirinin artması, fiziki yükə adaptasiya ilə bağlı digər funksional sistemlərin pozulması və s [8, s. 16].

Tədqiqatın elmi nəticəsi. Fiziki hərəkətlərin orqanizmə təsirinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər hansı bir sadə hərəkət belə böyük bir qrup əzələlərin iştirakı ilə həyata keçirilir (məsələn, tənəffüs aktında 90-a qədər əzələ iştirak edir). Əzələlərin bir qrupunun işi əsas hərəkət aktının təmin olunmasına, digərlərinin yığılması koordinasiyaya, üçüncü qrup əzələlərin işi qamətin düzgün formalaşmasına və qorunmasına, əzələ tonusunun paylanmasına istiqamətlənmiş olur. Hərəkət fəaliyyətində təkcə əzələlər deyil, həmçinin, sinir sisteminin hissələri, periferik sinir sistemindən tutmuş, beyin yarım kürələrinin qabığındakı ali sinir mərkəzlərinə qədər iştirak edir. İşləyən əzələlərdə yaranan siqnallar mərkəzi sinir sisteminə stimullaşdırıcı təsir göstərir, sinir mərkəzlərinin iş qabiliyyətini artırır. Belə siqnalların sistemli axını beyinin inkişafına və funksiyalarına müsbət təsir göstərir, vegetativ sinir sisteminin işini stimullaşdırır. Hərəkətin təşkilində nəzarət aparatı qismində və informasiya mənbəyi rolunda duyğu orqanları – analizatorları iştirak edir. Hərəkətlərin təmin olunmasında ürək-damar, tənəffüs, endokrin sistemləri, həzm orqanları, ifrazat və d. iştirak edir. Hərəkət fəaliyyəti nə qədər rəngarəng olarsa, orqanizmin funksional təkmilləşməsi və imkanları da yüksəlir, ömrü uzanır. İnsan ömrünün davam etmə müddəti hərəkət aktivliyinin dərəcəsi ilə düz mütənəsibdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Yorulmanın profilaktikası və orqanizmin əmək qabiliyyətini artırma üsullarının səbəblərinin öyrənilməsi və azaldılması tədbirləri. Yorulmanın qarşısının alınması üçün elmi əsasların və profilaktik tədbirlərinin icra mexanizminin hazırlanması.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Aparılmış çox saylı tədqiqatlar göstərmişdir ki, əzələ işinin şiddətindən və müddətindən asılı olaraq ürək atması artır və buna müvafiq olaraq sistolik qan təzyiqi də yüksəlir. Bu zaman işləyən əzələlərdə kəskin damar genişlənməsinə səbəb olur. Nəticədə fiziki hazırlığı aşağı səviyyədə olan idmançılarda minimal qan təzyiqi kəskin əzələ işi zamanı azalır, hətta “0”-a düşür (PWC₁₇₀ sınağında olduğu kimi). Veloerqometrik yüklərin icrasından sonra arterial qan təzyiqini 30 dəqiqə müddətində ölçülməsi tövsiyə olunur. Arterial qan təzyiqi, adətən, 5-10 dəqiqə ərzində bərpa olunsada, bəzilərinə daha tez baş verir, lakin istənilən hallarda arterial qan təzyiqi nəbzdən tez bərpa olunur.

Ədəbiyyat

1. Babayev, Ə.C. Fiziki hərəkətlərin və idmanın gigiyenası / Ə.C.Babayev, – Bakı: Maarif, – 2002.
2. Инжеваткин, Е.В., Савченко А.А., Альбрант А.И., Нефедов В.П. Исследование метаболических изменений печени крыс в динамике восстановительного периода после гипертермического воздействия // Вопросы медицинской химии. Казань, – 2010.

3. Камышников, В.С. Справочник по клинико-биохимической лабораторной диагностике / В.С.Камышников, – Минск, – 2012.
4. Рагино, Ю.И. Применение новых биохимических способов для оценки окислительно-антиоксидантного потенциала липопротеинов низкой плотности // Клиническая и лабораторная диагностика. – Москва, – 2015.
5. Солонин, Ю.Г. Терморегуляция и кровообращение у лиц зрелого возраста при кратковременных экстремальных температурных воздействиях // Физиология человека / Ю.Г.Солонин, Е.А.Кацюба, – Киев: олимп. лит., – 2016.
6. Зинчук, В.В. Эффект сауны на кислородтранспортную функцию крови и прооксидантно – антиоксидантный баланс у нетренированных лиц // Физиология человека / В.В.Зинчук, Д.Д.Жадько, – Минск, – 2018.
7. Зинчук, В.В., Борисюк М.В. Роль кислородсвязывающих свойств крови в поддержании прооксидантно-антиоксидантного равновесия организма // Успехи физиологических наук. – Москва, – 2019.
8. Ахматова, Н.А. Сомато-функциональная изменчивость организма студентов в условиях применения дифференцированных физкультурных технологий: Автореф. дис.. кан. мед. наук. – Тюмень, – 2019.

Sh.Kh.Aliyeva, Kh.E.Mamedova

World Profile and Ways to Improve Organizational Work

Summary

Exercise and physical activity make a number of changes to the body. As a result of exercise, the amount of glycogen in the muscles increases, and the muscles grow. The amount of creatine phosphate increases significantly. As a result of training and physical activity, the amount of energy consumed per unit of work decreases, that is, the efficiency of work increases.

Key words: *physical activity, breathing movements, physical strength, abilities, movement methodology*

Ш.Х.Алиева, Х.Э.Мамедова

Профилактика усталости и способы повышения

трудовой способности организма

Резюме

Физические упражнения и физическая активность вносят ряд изменений в организм. В результате упражнений количество гликогена в мышцах увеличивается, а мышцы растут. Количество креатинфосфата значительно увеличивается. В результате тренировок и физической активности количество потребляемой энергии на единицу работы уменьшается, то есть повышается эффективность работы.

Ключевые слова: *физическая активность, дыхательные движения, физические силы, способности, методология движений*

Rəyçi: Əməkdar məşqçi, dos. E.B.Həsənova

Redaksiyaya daxil olub: 21.10.2024

T.Ə.ƏLİYEVƏ

e-mail: tureeliyeva@mail.ru

: <https://orcid.org/0009-0005-4237-8751>

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

10.62021/0026-0028.2024.4.245

MÜASİR AİLƏLƏRDƏ TƏRBIYƏNİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. Məqalədə müasir azərbaycan ailələrində tərbiyənin təşkili problemləri tədqiqata cəlb olunmuş və müəyyənləşdirilmişdir ki, tərbiyə uzun müddətli prosesdir və onun nəticəsi hələ sabitləşincəyə qədər tez-tez dəyişə bilər. Bir çox valideyn və tərbiyəçilər bunu bilmədiklərindən, tələskənlik edib övladları və şagirdləri barədə səhv hökmlər verirlər. Həyat isə onların əksinə olaraq həmin uşaqların istedadlı və tərbiyəli olduqlarını təsdiq etmişdir. Məqalədə ailə tərbiyəsindəki problemlərdən bəziləri təhlil olunur və həmin problemlərin aradan qaldırılmasının pedaqoji şərtləri dəqiqləşdirilir.

Açar sözlər: müasir ailə, tərbiyə, valideyn, uşaqlar, ailə üzvləri, ana pedaqoji şərtlərinə aydınlıq gətirilir

Valideynin övladla bağlı arzuları tükənməzdir. Hər kəs istəyir ki, övladı gəyğisiz, şən, xoşbəxt yaşasın, gözəl sənət sahibi olsun, əxlaqı ilə baş ucalığı gətirsin. Bu arzu və istəyə qoşulmağın ilkin yolu uşaqlara qayğı, diqqət göstərmək, onlara düzgün tərbiyə verməkdən başlayır. Bunun üçün bir sıra pedaqoji şərtlərin ödənilməsi zəruridir:

1. *Valideyn olmağa mənən və ruhən hazır olmalı.* Əks təqdirdə, valideynlik vəzifəsini və borcunu ödəyə bilməyəcəksiniz. Övladlarınızın mənəvi, iqtisadi tələblərinin yerinə yetirilməsində çətinlik çəkəcəksiniz. Və daha pisi o olacaq ki, onları düzgün tərbiyə edə bilməyəcəksiniz. Belə olmasın deyə, ilk növbədə, özünüz tərbiyəli, əxlaqlı olmalısınız. Dahi rus yazıçısı və pedaqoqu L.N.Tolstoy deyirdi: “Tərbiyə yalnız o vaxta qədər mürəkkəb və çətin bir iş olur ki, biz özümüzü tərbiyə etməmiş, öz uşaqlarımızı və ya başqa birisini tərbiyə etmək istəyirik” [3, s. 91].

2. *Övladlarının tərbiyəsini elmi əsaslarını öyrənməli.* Axı, tərbiyə işi kənardan asan görünən, lakin olduqca çətin və mürəkkəb işdir. K.D.Uşinski bununla əlaqədar yazırdı: “Tərbiyə işinin belə bir xüsusiyyəti var: o, demək olar ki, hamıya tanış gəlir, aydın görünür, bəzilərinə isə hətta asan görünür; adam onunla nəzəri və əməli cəhətdən az tanış olduqca, bir o qədər aydın və asan görünür” [2, s.76].

3. *Uşaq tərbiyə prosesini səmərəli təşkil etməyin metodikasını düzgün qurmağı bacarmalı.* Uşaq oynamaq, əylənmək istəyir. O, rənglərlə düşünür, şadlanmağa, romantikaya daha çox canatır. Siz də onlarla işinizi məhz bu səpgidə qurmalısınız. Belə olarsa, uşaqlarınız nikbin, mehriban, şən böyüyəcək, onlarda nəcib hisslər, ışıqlı duyğular nəşət tapacaq...

4. *Uşaq tərbiyə işini ardıcıl və səmərəli təşkil etməli.* Tərbiyə işi gündəlik işdir. hər günün, hər saatin öz məqamı, öz yeri var. Ona görə də, darıxmadan, səbrlə, təmkinlə uşaq oturmağı, əylənməli, suallarına cavab verməlisiniz. Cavabınız isə bütünlüklə uşaq dünyasına, uşaq tərbiyyəsinə uyğun olmalıdır. Belə olarsa məqsədinizə çatacaqsınız. Ailə tərbiyəsi üzrə tanınmış Azərbaycan pedaqoqları S.H. Axundov və A.M.Həsənov yazırlar: “Ərlə arvadın hər birinin mənəvi və mədəni inkişafı, yüksək mənəvi tələbat əsasında qurulan qarşılıqlı münasibəti, özləri işdən, uşaqları isə tərbiyə ocaqlarından, xüsusən məktəbdən qayıtdıqdan sonra uşaqların tərbiyə edilməsində birlikdə iştirak etmələri niləsinin möhkəmlənməsinə daima kömək edir; uşaqların öz valideynləri ilə əlaqəsinin doğurduğu sevinci artırır” [3, s. 8-9].

5. *Uşaqqla tərbiyə işinin təşkilindən zövq almalı.* Siz bundan mənəvi ləzzət almasanız, onların tərbiyəsini taleyin ixtiyarına buraxacaqsınız. Bu isə sonralar valideyn kimi sizə baha başa gələcək: peşimançılıq hissi keçirəcək, əzab çəkəcək xəcalət təri axıdacaqsınız. Belə olmasın deyə, övladlarınızı sevin, onlarla bir yerdə olmaqdan, əylənməkdən zövq alın. Bu, sizin sabah övladınız, ailəniz və cəmiyyətiniz qarşısında baş ucalığınız, alın açıqlığınız, vüqarlığınız olacaq...

6. *Uşaqların tərbiyəsində valideynlər vahid mövqedən hərəkət etməli.* Professor Ə.Ə.Əlizadə bununla əlaqədar yazır: “Psixoloqlar müəyyən etmişlər ki, əgər ata və ananın idealları (uşaqda tərbiyə etmək istədikləri keyfiyyətlər haqqındakı təsəvvürləri) uyğun gəlmirsə, tərbiyə işində ciddi nöqsanlar özünü göstərir. Uşağın eyni hərəkətini biri pisləyir, o biri rəğbətləndirir. Ailə tərbiyəsində vahidlik prinsipi pozulur” [4, s. 160].

7. *Milli tərbiyənin məktəb qaynaqları:* Millətin övladlarını milli adət-ənənələrə sədaqət, soy kökünə bağlılıq ruhunda tərbiyə etmək, elmi biliklərlə silahlandırmaq məqsədilə xalq məktəblərə söykənmişdir. Qədimlərdə Şərqdə ən aparıcı, azman məktəb şəbəkəsi orta və ali təhsil verən mədrəsələr olmuşdur. İslamaqədərki dövrdə elmi-fəlsəfi fənlərin öyrənilməsi ilə məşğul olan xeyli mədrəsə vardır. Onlardan Misirin İsgəndəriyyə, Sasani hökmdarı Ənuşirəvanın təşəbbüsü ilə təsis edilmiş Cundeysibur və Hərran mədrəsələrini göstərmək olar. Onlarda qədim Yunan fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndələrinin əsərləri ərəb dilinə tərcümə olunaraq tədris edilirdi.

İslamdan sonra isə yeni dini, elmi mədrəsələr təsis olundu. Onların sırasında Suriyanın Adiliyyə, Qəzaliyyə, Dimağiyə, Misirin Nəsiyyə, Müstəqriyyə mədrəsələrinin adlarını çəkmək olar. Şərqdə mədrəsələrin genişləndirilməsində Sultan Alp Arslanın və Sultan Məlik şahım vəziri Nizam əl-Mülkün tarixi xidmətləri əvəzsizdir. Bilavasitə onun rəhbərliyi ilə X əsrin ikinci yarısından etibarən İranın və Mövəraünnəhrin ərazisində sünnilik ali təhsil müəssisəsinin mədrəsənin sürətli tikintisi başlandı. Az vaxt ərzində Bağdad, Nişapur, Bəlx, Herat Mərv, İsfahan, Bəsrə, Məsul şəhərlərində mədrəsələr yaradıldı. Bunların ardınca Nizam əl-Mülkün siyasi rəqibi Tac əl-Mülk Bağdadda Taciyyə mədrəsəsini Hənəfəlilər və Hənəbəlilər imam Əbu Hənifənin türbəsi ətrafında Hənifə mədrəsəsini 1027-ci ildə əl-İsfarani tərəfindən Nişapur mədrəsəsini tikdirirlər.

Nizamiyyə mədrəsələrinə şəxsən Nizam əl-Mülk özü nəzarət edir, onlara müdir və müəllim göndərirdi. Beləliklə, 1091-ci ildə 33 yaşlı ilahiyyətçi-filosof Əbu Həmid əl-Qəzəlini Bağdad mədrəsəsinə, azərbaycanlı alim, “Fəqihlərin təbəqələri” kitabının müəllifi Əbuışhaq Şirazi Firuzabadı mədrəsələrə müdir kimi təyin olunurlar. Dövrün adlı-sanlı əşəri olan Əbülqasim əl-Quşeyrini Bağdad mədrəsəsinə moizə oxumağa göndərdilər.

Azərbaycanlı gənclər həm özümüzün ərazimizdəki mədrəsələrdə, həm də ayrı-ayrı Şərq ölkələrində məşhur olan tədris müəssisələrində təhsil alırdılar. Xüsusən xarici ölkə mədrəsələrində oxumağa çox maraq göstərirdilər Azərbaycanlı filosoflardan Şihabəddin Sührəvərdi Nizamiyyədə, Kəmaləddin Musa ibn Yunus Bağdad Nizamiyyəsində (O, sonralar N.Tusinin müəllimi olub). Şəmsəddin Əbdülhəmid ibn İsa Xosrovşahi Şamda... təhsil almışlar.

Xalqımızın içərisindən çıxmış böyük alim və ülamələr Şərqin mötəbər mədrəsələrində müəllim kimi xidmət göstərmişlər. Onlardan Ələddin Müzəffər Əbülxeyr oğlu Təbrizi Varani Misrin Nəsiyyə mədrəsəsində, Əbdülmənaqib Zəncani Müstəniyyə mədrəsəsində, Səfiəddin Urməvi Dəməşqin Zöhriyyə Atabəkiyyə mədrəsələrində, Əfzəlləddin Xunəci Qahirənin Salihiyyə mədrəsəsində, Şəmsəddin Xoylu və onun oğlu Şihabəddin Xoylu Adiliyyə, Qəzaliyyə və Dimağiyə mədrəsələrində, Əbuəhməd Zəki Həsən oğlu Beyləqani Yəmənin mədrəsəsində müəllim işləmişlər. Şübhəsiz ki, oxucular üçün həmin mədrəsələrdə təlimin quruluşu, tədris planları və tədris proqramlarının məzmununu bilmək maraqlı ola bilər. Həmin marağı az-çox ödəmək istədiyimizdən, qısaca da olsa onlara toxunmağı lazım bilirik.

Orta təhsil verən mədrəsələrdə həflərin öyrədilməsi, Quranın qiraəti, imla hədislər və onların məna duyumlarının açıqlanması ilk yerdə dururdu. Bunlardan sonra, dünyəvi elmləri

tədris edirdilər. Ali təhsil verən mədrəsələrdə təlim daha çətin qurulmuşdur. Fikrimizi “Saflıq qardaşları”nın məktəb nümunəsində açıqlayacağıq. Bu məktəblər dini səciyyə daşıdığından, onların tədris planına din, əxlaq, islamşünaslıq fiqh, nücum; dünyəvi elm kimi fəlsəfə, məntiq, meteorologiya, minerologiya, cəbr həndəsə, kimya, zoologiya, coğrafiya, musiqi fənləri daxil edilmişdir.

Yuxarıda bu və ya digər şəkildə dəfələrlə deyilmişdir ki, tərbiyənin bünövrəsi ailədə qoyulur. Belə bir fikir də təsdiq edilmişdir ki, tərbiyə nə qədər erkən uşaqlara aşılarsa, bir o qədər faydalıdır. Bunun sürəti və faydalılığı sizin ailə tərbiyənin pedaqoji şərtlərini bilməyiniz və onlara əməl etməyinizdən çox asılıdır.

Əvvəla, uşaqların ailə tərbiyəsində səbrlilik, təmkinlilik əsas prinsip kimi gözlənilməlidir. Çünki tərbiyə etdiyiniz uşaqdır. Onlar elastik, oynaq və hədsiz dərəcədə fəaldırlar. Uzun müddət dinləmək, oturmaq, deyilənləri yadlarında saxlamaq, əxz etmək iqtidarında deyillər. Bu cəhətdən, yuxarıda deyilənləri gözləməyiniz lazım gəlir. Hətta uşaqlar ilk dəfə gördükləri və eşitdikləri bu və ya digər məsələ barədə sizə dəfələrlə sual verəcəklər: “bu nədir?”, “Onun rangi nə üçün belədir?”, “mən kiməm?”, “buzovumuz anasını niyə əmir?”, “dəniz niyə dalğalanır?”, “it niyə hürür?”, “yağış nə üçün yağır?”, “ot haradan əmələ gəlir?... ildum niyə çaxu?”, “filənkəs niyə axsayu?”, “Mələk xalanın belə niyə ayridir?... niyə, nə üçün, hara? suallarını yağış kimi üstünüzdə yağdıracaqlar. Həmdə eyni sualı dəfələrlə verəcəklər. Bütün bunları dinləmək, cavab vermək, başa salmaq siz valideynlərdən səbr, dözümlülük tələb edir.

Övladının tərbiyəsində yorulanlar, onu bacarmayanlar nəhayətdə naəlac qalıb, tərbiyə işini taleyin ümidinə buraxırlar. Professor N.M.Kazımov belələrini nəzərdə tutaraq yazır: “Bu və ya digər uşağın tərbiyəsində çətinliklə qarşılaşan bəzi tərbiyəçilərin “qozbeli qəbir düzəldər”, “qurda nə qədər yaxşılaşsın, yenə də meşəyə baxar”, “ilanın balası yenə də ilan olar” və s. deməklə özlərini tərkisilah edir, tərbiyə işində aciz olduqlarını göstərir...”[5, s. 27].

İkincisi, ailə tərbiyəsi ardıcıl verilməlidir. Bu işdə fasilə etmək, sonraya saxlamaq udurmaq deməkdir. “Dəmiri isti-isti döyərlər”, – demişlər. Sizə verilən suallara həmin an cavab verməlisiniz. Əgər belə etməsəniz, uşaqlar onu kimdənsə soruşacaqlar və ola bilsin ki, səhv cavab alacaqlar. Həmin səhvləri də yaddaşlarında möhkəm saxlayacaqlar. Sonralar həmin yanlışlıqları düzəltmək sizin üçün əziyyətə çevriləcəkdir.

Həmçinin hər yaş dövrünün özünün tərbiyə işi var.

Atalarımız “Bu günün işin sabaha saxlama” – demişlər. Sabahın da öz işi var. Bunların hamısını sabaha saxlasa, nəhayətdə, gör nə qədər işlər sabaha toplanıb qalar. Uşaq isə gözləmir. O, təbiətin, cəmiyyətin, ictimai mühitin məhəllənin, yoldaşlarının təsir obyektindədir. Özündən asılı olmayaraq, bütün təsirlərə məruzdur: yaxşını da, pisi də, xeyirliyi də, zərərliyi də qeyd-şərtsiz qəbul edir. Bu mənada, uşaqlarınızın tərbiyəsi sizin daim diqqətinizdə olmalıdır. Uşağınız sizin gözüünüzün qarşısında və yaxud sizdən gizləndə necə oynayır, necə nahar edir, necə davranır?... Bütün bunlardan vaxtında xəbər tutmalı və düzgün İstiqamətə yönəltməlisiniz. Deyilənlər bir daha təsdiq edir ki, tərbiyə işi ardıcıl qurulmalıdır.

Üçüncüsü, uşaqların yaşına uyğun hərəkət etmək, davranmaq lazımdır. Kiçik yaşlıların bu və ya digər naqis hərəkət etməsi təbiidir. Axı, o, yaxşı və pisin nədən ibarət olmasını sizin səviyyənizdə bilmir. Bilavasitə bununla əlaqədar övladınızın yaşı ilə hesablaşmalı və həmin yaşın xüsusiyyətləri ilə əlaqədar onlarla davranmalısınız. Bu barədə hindlilərin gözəl, elmi əsasları olan bir zərb məsəlində deyilir: “Oğlun beş yaşına çatanaqədər onunla şah kimi, beşdən on beşəqədər nökr kimi, on beşdən sonra isə dost kimi rəftar elə”...

Dördüncüsü, ailə tərbiyəsində uşağa münasibətdə orta hədd gözlənməlidir. Uşağa məhəbbət məsələsində valideynləri üç qrupa bölmək olar: a) uşağını hədsiz əzizləyənlər. Bu, olduqca zərərli. Uşaq valideyninin hüdudsuz məhəbbətindən istifadə edərək şiltaqlıq, ərköynlülük edir; b) hədsiz sərtlik edənlər. Uşaq şadlıq, təbəssüm istəkdir, onların qəlbini qırmaq olmaz. Əks təqdirdə, uşaqlar qəddar, əzəzil, başqalarına qarşı biganə olurlar.

Beşincisi, uşaqların ailə tərbiyəsində xırda məsələlərdən iri problemlərə kimi hamısı diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Bu gün sizə kiçik görünən nöqsan sabahkı bələlərin başlanğıcıdır. L.A.Seneka deyirdi ki, kiçik nöqsanlar böyük səhvlərə aparır. K.D.Uşinskiy də böyük yüklər haqqında dediyi bir fikir burada yerinə düşür. O, yazırdı: “Tərbiyəçi insanı həqiqətdə olduğu kimi bilməli, onun bütün zəif və qüvvətli cəhətləri ilə, bütün gündəlik xırda ehtiyacları və eləcə də böyük ruhi tələbləri ilə tanış olmalıdır. Tərbiyəçi insam ailədə, cəmiyyətdə, xalq arasında bəşəriyyət içərisində və öz vicdanı ilə üzbəüz durduğu halda öyrənməlidir; o insanı bütün yaşlarda, bütün vəziyyətlərdə, şadlıq və qəmkinlik hallarında, yüksələn və alçalan hallarda, bədəncə xəstə və sağlam olan vaxt hədsiz ümidlər içərisində və bütün insan təsəllilərinin gücsüz olduğu ölüm yatağında olan zaman öyrənməlidir” [2, s. 98].

Altıncısı, uşaqların tərbiyəsinə təsir göstərəcək, bütün vasitələrdən maksimum səmərə ilə istifadə edilməlidir. Mənzilin quruluşu, onun bədii tərtibatı, avadanlığın yerləşdirilməsi, onlardan istifadə edilməsi, ailə rejimi, mədəni vərdiş qaydaları elə tənzimlənməlidir ki, onların ümumi ahəngindən tərbiyə üçün istifadə imkanları artmış olsun. Bütün bunlar elə əlaqələndirməlidir ki, müəyyən vaxtdan sonra valideynin evdə olub-olmamasından asılı olmayaraq, uşağı tərbiyə etsin. N.M.Kazımov məhz bunları nəzərdə tutaraq yazırdı: “Elə düşünməyin ki, siz uşağı yalnız onunla danışığınız və ya öyrətdiyiniz, ya da siz bir əmr etdiyiniz zaman tərbiyə edirsiniz, Siz onu həyatınızın hər bir anında, hətta evdə olmadığınız zamanda da tərbiyə edirsiniz. Siz necə geyinirsiniz, başqa adamlarla və özgə adamlar haqqında necə danışsınız, necə sevinir və necə kədərlənirsiniz. dostlar və düşmənlərlə necə davranırsınız, necə gülürsünüz, qəzeti necə oxuyursunuz – bütün bunların uşaq üçün böyük əhəmiyyəti vardır” [5, s.182].

Yeddincisi, uşaqların tərbiyəsindən tələsik nəticə çıxarılmamalıdır. Hər birimiz doğulandan qəbir evinə kimi tərbiyəyə möhtacıq. Tərbiyə uzun müddətli prosesdir və onun nəticəsi hələ sabitləşincəyə qədər tez-tez dəyişə bilər. Bir çox valideyn və tərbiyəçilər bunu bilmədiklərindən, tələskənlik edib övladları və şagirdləri barədə səhv hökmlər verirlər. Həyat isə onların əksinə olaraq həmin uşaqların istedadlı və tərbiyəli olduqlarını təsdiq etmişdir.

İşin elmi nəticəsi. Tədqiqat pedaqogikanın tərbiyə nəzəriyyəsini zənginləşdirməklə yanaşı Azərbaycan dövlətçiliyi ideologiyasına da dəyərli xidmət edə bilər.

İşin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq müasir ailələrdə tərbiyənin təşkili xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır, ailə şəraitində neqativ halların aradan qaldırılması yolları müəyyən olunur, ailə qruplarının tərbiyə imkanları açılır.

İşin təbii əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələrindən orta məktəb müəllimləri tərbiyəçilər və məktəb rəhbərləri, hər bir azərbaycan ailəsi başçıları, tədqiqatçı alimlər, ali məktəb işçiləri istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Ailə pedaqogikası / A.N.Abbasov. – Bakı: Mütərcim, – 2000. – 311 s.
2. Uşinskiy, K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. “Azərbaycan məktəbi” jurnalının nəşri / K.D.Uşinskiy. – Bakı, – 2003. – 314 s.
3. Axundov S.H. Ailədə uşaqların əxlaq tərbiyəsi / S.H.Axundov, A.M. Həsənov. – Bakı: Maarif, 1991. – 278 s.
4. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.N. Ailə / Ə.Ə.Əlizadə, A.N.Abbasov. – Bakı: Maarif, – 1999. – 312 s.
5. Kazımov, H.M. Məktəb pedaqogikası / H.M.Kazımov. – Bakı: OKA Ofset, – 2009. – 514 s.

T.A.Aliyeva

Organizational Features of Education in Modern Families

Summary

The article touched upon the problems of organizing education in modern Azerbaijani families and determined that education is a long-term process and its result can often change to stability. Since many

parents and teachers do not know this, they rush and give wrong conclusions about their children and students. Life, in spite of this, has confirmed that these children are talented and well-mannered. The article analyzes some problems of family education and specifies pedagogical conditions for overcoming them.

Key words: *modern family, education, parent, family members, mother*

Т.А.Алиева

Организационные особенности воспитания в современных семьях

Резюме

В статье были затронуты проблемы организации воспитания в современных азербайджанских семьях и определено, что воспитание является длительным процессом и его результат может часто меняться до устойчивости. Поскольку многие родители и педагоги этого не знают, они спешат и дают неправильные выводы о своих детях и учениках. Жизнь вопреки этому подтвердила, что эти дети талантливы и воспитаны. В статье анализированы некоторые проблемы семейного воспитания и уточнены педагогические условия их преодоления.

Ключевые слова: *современная семья, воспитание, родитель, члены семьи, мать*

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş. Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 17.11.2024

L.İ.ƏSGƏROV

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: lachinaskerov@gmail.com

:<https://orcid.org/0009-0001-7300-370X>

F.A.DADAŞOV

e-mail: faildadasov@icloud.com

:<https://orcid.org/0009-0008-8527-3273>

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

10.62021/0026-0028.2024.4.250

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD OLAN ŞAGİRDŁƏRİN İNKİŞAFINDA FİZİKİ TƏRBİYƏNİN TƏŞKİLİ

Xülasə. Bu məqalədə sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlər üçün fiziki tərbiyə proqramlarının əhəmiyyətindən və tətbiq olunan metodlardan bəhs edilir. Xüsusi ehtiyacı olan uşaqların fiziki, psixoloji və sosial inkişafını dəstəkləyən bu proqramların effektivliyi, adaptiv təlim metodları və uyğunlaşdırılmış idman avadanlıqları ilə artırıla bilər. Məqalədə, həmçinin fiziki tərbiyə müəllimlərinin peşəkar hazırlığının və inklüziv təhsil yanaşmalarının vacibliyi vurğulanır.

Açar sözlər: Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar, fiziki tərbiyə, inklüziv təhsil, adaptiv fiziki tərbiyə, motor bacarıqları, sosial inkişaf, psixoloji inkişaf, təlim metodları

Giriş. Sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlər üçün fiziki tərbiyə yalnız fiziki inkişafı deyil, həm də psixoloji və sosial inkişafı dəstəkləyən bir sahə olaraq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə uşaqların təhsili zamanı qarşıya çıxan çətinliklər, onların digər uşaqlarla bərabər təhsil və inkişaf imkanlarına sahib olmalarını təmin etmək üçün fiziki tərbiyənin əhəmiyyəti artır. Fiziki fəaliyyətin sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların psixoloji və sosial inkişafına böyük təsir bağışlayır.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar barədə açıq şəkildə danışmağa yalnız son dövrlərdə başlanılmışdır. Əvvəlki dövrlərdə onların fiziki tərbiyəsinin xüsusi xüsusiyyətlərə malik olmadığı və xüsusi metodikalara ehtiyac duymadığı nəzərdə tutulurdu. Lakin son beş ildə bu məsələyə yanaşma əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmiş və psixoloqlar, nevroloqlar və digər mütəxəssislər tərəfindən sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların adaptasiyası, təhsili və sosiallaşması ilə bağlı müvafiq proqramlar hazırlanmağa başlanmışdır. Eyni zamanda, xüsusi mərkəzlər inkişaf edərək, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların məktəbi başa vurmasına və orta ixtisas və ali təhsil müəssisələrində təhsilini davam etdirməsinə dəstək verilməsi təmin olunmuşdur.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların təhsil və idman fəaliyyətləri üçün xüsusi şəraitə ehtiyacı vardır. Bu ehtiyaclar, uşaqların yaşlarına, xəstəliyin növünə və inkişaf mərhələsinə görə fərqlənir. Bu uşaqlarda tez-tez müşahidə olunan hallara aşağıdakılar daxildir: zəifləmiş immunitet sistemi, gerçəklik qavrayışının zəifliyi, aşağı iş qabiliyyəti və diqqət toplamaqda çətinliklər, həmçinin hərəkətlərin qismən və ya tamamilə pozulması. Bu hallar həm fizioloji, həm də psixoloji amillərlə əlaqəli olaraq meydana çıxır. Nəticədə, bu uşaqların fiziki tərbiyə fəaliyyəti zamanı narahatlıqları minimuma endirmək və onların rahatlığını təmin etmək üçün fərdi yanaşmaların tətbiq edilməsi vacibdir.

Fiziki tərbiyə proqramları sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərə müxtəlif cəhətlərdən fayda təmin edir. Bu faydalar yalnız fiziki inkişaf ilə məhdudlaşmır, həm də şagirdlərin psixoloji və sosial vəziyyətlərinə müsbət təsir edir. Fiziki tərbiyə, bilik, bacarıq və vərdisləri inkişaf etdirmək, fiziki sağlamlığı möhkəmləndirmək və ümumi fəaliyyət səviyyəsini artırmaq məqsədini güdür. Fiziki fəaliyyətlər, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların fiziki inkişafını sürətləndirir, bu da onların gündəlik həyatında daha müstəqil olmalarına kömək edir [1, s. 45].

Fiziki tərbiyənin psixoloji təsirləri olduqca əhəmiyyətlidir. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların özünə inamını artırmaq və onlara qarşı müsbət təcrübə qazandırmaq məqsədilə fiziki fəaliyyətlərə daxil olmaları vacibdir. Fiziki fəaliyyətin şagirdlərin psixoloji vəziyyətini yaxşılaşdırır və onları müsbət emosional inkişaf yolunda irəliləməyə yardım edir. Bu, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlarda özünə inamın artmasına və daha müsbət emosional vəziyyətə səbəb olur [3, s. 68-80].

Fiziki tərbiyə, sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərə sosial bacarıqlar qazandıran və cəmiyyətə inteqrasiya olmağa kömək edən bir sistemdir. Belə şagirdlər, komanda şəklində fəaliyyət göstərərək, əməkdaşlıq, özünü idarəetmə, kommunikasiya və empati bacarıqlarını inkişaf etdirirlər.

Fiziki tərbiyə proqramları sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlər üçün müxtəlif təlim metodları ilə tətbiq edilir. Bu metodlar şagirdin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq hazırlanmalı və onların inkişafını dəstəkləməlidir. Sherrill tərəfindən təqdim edilən “adaptiv fiziki tərbiyə” yanaşması, şagirdlərin ehtiyaclarına uyğun təlimlər keçirməyə imkan verir. Bu yanaşma, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq təlimləri daha əlverişli və uyğun hala gətirir [6, s. 113].

Fiziki tərbiyə dərslərini hazırlayarkən, müxtəlif fəaliyyətlər və təlimlər şagirdin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmalıdır. Həmçinin müəllimlər təlimləri şagirdin motor bacarıqları, sosial ehtiyacları və psixoloji vəziyyəti nəzərə alaraq təşkil etməlidir.

Adaptiv fiziki tərbiyə dərsləri keçirmək üçün məktəblərdə müvafiq təchizat və şəraitin yaradılması vacibdir. Sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlər üçün uyğunlaşdırılmış idman avadanlıqları onların fəaliyyətlərinə uyğunlaşdırılmalıdır [5, s. 90].

Sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlər üçün fiziki tərbiyə proqramlarının təşkilində bir sıra çətinliklər mövcuddur. Fiziki tərbiyə müəllimlərinin xüsusi təlimlərə və sertifikatlaşdırılmağa ehtiyacı vardır. Onlar yalnız fiziki tərbiyə üzrə deyil, həm də xüsusi ehtiyacı olan uşaqlarla işləmək üçün uyğun metodları bilməlidirlər. Müəllimlər bu sahədə ixtisaslaşmalıdırlar və xüsusi təlimlər almalıdırlar [4, s. 105]. Belə uşaqlar üçün fiziki tərbiyə proqramlarının hazırlanmasında bir sıra xüsusi xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır:

Fərdi yanaşma: Hər uşağın xüsusi ehtiyacları olduğu üçün fiziki tərbiyə proqramları şəxsən uyğunlaşdırılmalıdır. Uşaqların fiziki və psixoloji vəziyyəti, xəstəliyin növü və inkişaf mərhələləri nəzərə alınaraq təlimlər planlanmalıdır.

İnklüziv təhsil yanaşması: Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların sosiallaşması və məktəb həyatına tam inteqrasiyası çox önəmlidir. Bu onların həm fiziki, həm də sosial bacarıqlarının inkişafına töhfə verir. İnklyuziya modeli, onlara digər uşaqlarla birgə fəaliyyət göstərmək, sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək və cəmiyyətdəki mövqelərini gücləndirmək imkanı yaradır.

Hərəkət və koordinasiya problemləri: Bu uşaqlarda tez-tez motor bacarıqları, balans və koordinasiya ilə bağlı çətinliklər müşahidə olunur. Bu səbəbdən fiziki tərbiyə proqramları onlara uyğunlaşdırılmalı və hərəkətləri dəstəkləyən xüsusi texnikalar istifadə edilməlidir. Bu həm də onların gündəlik həyatda müstəqillik əldə etmələrinə kömək edir.

Psixoloji dəstək: Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların psixoloji vəziyyətləri də fiziki tərbiyə proqramlarının hazırlanmasında nəzərə alınmalıdır. Həmin uşaqlar tez-tez özünə inamsızlıq, sosial narahatlıq və stresslə qarşılaşa bilərlər. Buna görə də, fiziki tərbiyə fəaliyyətləri həm də psixoloji dəstək və motivasiya verən mühit yaratmalıdır.

Təhlükəsizlik və komfort: Fiziki tərbiyə zamanı təhlükəsizlik çox vacibdir. Bu uşaqların fiziki tərbiyə fəaliyyəti zamanı mümkün zədələnmələrin qarşısını almaq üçün xüsusi ehtiyat tədbirləri görülməli və hərəkətlər daha yavaş və diqqətlə idarə olunmalıdır.

Təlim metodlarının fərdiləşdirilməsi: Uşaqların fiziki vəziyyətlərinə görə uyğun təlim metodlarının seçilməsi lazımdır. Bu hər bir uşağa uyğun fərdi proqramların hazırlanması və tətbiq edilməsi deməkdir. Məsələn, hərəkətləri tam yerinə yetirə bilməyən uşaqlar üçün sadə hərəkətlər və xüsusi avadanlıqlar istifadə edilə bilər.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlər üçün uyğun fiziki təhsil mühiti və idman avadanlıqları çox vaxt məhdud olur. Məktəblərdə fiziki təhsil infrastrukturalarının bərpa edilməlidir və sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlər üçün uyğunlaşdırılmalıdır [2 s. 76].

Bəzi məktəblərdə sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlər üçün bütöv və inklüziv təhsil proqramları mövcud deyil. Bu vəziyyət fiziki tərbiyə dərslərinin keçirilməsində problemlər yaradır. Bütün məktəblərdə inklüziv təhsil yanaşmasının tətbiq olunması, sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlər üçün daha yaxşı təhsil mühiti yaradacaqdır.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlər üçün fiziki tərbiyə proqramları, onların fiziki, psixoloji və sosial inkişafını dəstəkləyir. Bu proqramların effektivliyi, xüsusi təlim metodlarının, uyğun təchizatın və ixtisaslaşmış müəllimlərin tətbiqi ilə artırıla bilər. Gələcəkdə bu sahədəki tədqiqatların artırılması, məktəblərdə daha geniş inklüziv proqramların tətbiq edilməsi və xüsusi ehtiyacı olan uşaqların fiziki tərbiyə dərslərində daha çox iştirak etməsi məqsədilə təkliflər irəli sürülməlidir.

Elmi işin nəticəsi: Bu işin elmi nəticəsi, sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlər üçün fiziki tərbiyə proqramlarının əhəmiyyətini və bu proqramların onların fiziki, psixoloji və sosial inkişafına müsbət təsirini ortaya qoymuşdur. Məqalədə göstərilir ki, adaptiv fiziki tərbiyə proqramlarının tətbiqi, sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərin motor bacarıqlarını inkişaf etdirmək, özünə inamlarını artırmaq, sosial inteqrasiyalarını dəstəkləmək və psixoloji vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq baxımından müsbət nəticələr doğurur.

Elmi işin yeniliyi: Bu işin elmi yeniliyi, sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlər üçün fiziki tərbiyə proqramlarının əhəmiyyətini, effektiv metodlarını və qarşılaşılan çətinlikləri dərinlən araşdıraraq, mövcud tədqiqatlara yeni bir baxış gətirməsidir. Ən mühüm yenilik, fiziki tərbiyə proqramlarının şagirdlərin fiziki, psixoloji və sosial inkişafına inteqrasiya olunmuş təsirini göstərən ilk tədqiqatlardan biri olmasıdır. Bu məqalə, həmçinin inklüziv təhsil yanaşmasının tətbiqi, müəllimlərin peşəkar hazırlığının artırılması və uyğunlaşdırılmış idman avadanlıqlarının istifadəsinin təhsil sahəsindəki tətbiqi əhəmiyyətini vurğulayan yenilikçi tövsiyələr təqdim edir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Bu işin tətbiqi əhəmiyyəti, fiziki tərbiyə proqramlarının sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlər üçün daha effektiv və əlçatan olmasına yönəldilmişdir. Təklif olunan metodlar və yanaşmalar məktəblərdə inklüziv təhsil yanaşmasının tətbiqi, müəllimlərin xüsusi təlimlərə cəlb edilməsi, fiziki tərbiyə proqramlarının təkmilləşdirilməsi və uyğunlaşdırılmış avadanlıqların istifadəsi ilə bağlı konkret tövsiyələr verir. Bu yanaşmalar həm də təhsil müəssisələrinin fiziki tərbiyə dərslərini daha effektiv və hər bir şagirdin ehtiyaclarına uyğun hala gətirə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva, A. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərdə motor bacarıqlarının inkişafı / A.Abdullayeva. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, – 2018. – s. 45.
2. Əhmədova, T. Xüsusi təhsil proqramlarının inkişafı və idman avadanlıqları / T.Əhmədova, – Bakı: Şərq-Qərb, – 2017. – s. 76.
3. Daly, D., & Kinsella, W. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün fiziki tərbiyənin psixososial faydaları // Disability and Rehabilitation, – 2011. 33(1), – s. 68-80.

4. Hüseynov, R. Fiziki tərbiyə müəllimlərinin peşəkar hazırlığı və inklüziv təhsildə rolu / R.Hüseynov. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2015.– s. 105.
5. Qasımova, N. Sağlamlıq imkanları məhdud olan şagirdlərə adaptiv fiziki tərbiyə proqramlarının effektivliyi / N.Qasımova. – Bakı: Pedaqoji Universitet, – 2016. – s. 90.
6. Sherrill, C. Adapted physical activity, recreation, and sport: Crossdisciplinary and lifespan/ C.Sherrill, – New York: McGraw-Hill, – 2004. – p. 113.

L.I.Asgarov, F.A.Dadashov

Organization of Physical Education in the Development of Students with Disabilities

Summary

This article investigates the importance of physical education programs for students with disabilities and their impact on students' physical, psychological, and social development. Physical education not only fosters physical development but also enhances students' self-confidence, social skills, and emotional well-being. The article highlights the importance of professional teacher preparation, adapted equipment, and inclusive education approaches in improving the effectiveness of physical education programs. These approaches ensure that physical education lessons are more accessible and beneficial for students with disabilities.

Key words: *students with disabilities, physical education, inclusive education, adapted physical education, motor skills, social development, psychological development, teaching methods*

...Л.И.Аскеро, Ф.А.Дадашов

Организация физического воспитания в развитии учащихся с ограниченными возможностями здоровья

Резюме

Данная статья исследует важность программ физического воспитания для учащихся с ограниченными возможностями здоровья и их влияние на физическое, психологическое и социальное развитие студентов. Физическое воспитание способствует не только физическому развитию, но и повышению уверенности в себе, развитию социальных навыков и эмоционального благополучия учащихся. В статье подчеркивается важность профессиональной подготовки преподавателей, использования адаптированного оборудования и внедрения инклюзивного подхода в образовании для повышения эффективности программ физического воспитания. Эти подходы обеспечивают доступность и пользу уроков физического воспитания для учащихся с ограниченными возможностями.

Ключевые слова: *учащиеся с ограниченными возможностями здоровья, физическое воспитание, инклюзивное образование, адаптированное физическое воспитание, моторные навыки, социальное развитие, психологическое развитие, методы обучения*

Рəуғи: p.ü.f.d, dos. B.S.Quliyev

Redaksiyaya daxil olub: 07.11.2024

L.İ.ƏSGƏROV

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: lachinaskerov@gmail.com

:<https://orcid.org/0009-0001-7300-370X>

Ş.Ş.İSAYEVA

e-mail: shamsisaeva0803@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

10.62021/0026-0028.2024.4.254

YUXARI SINIF ŞAĞIRDLƏRİNDƏ FİZİKİ TƏRBİYƏ FƏNNİNƏ OLAN MARAĞIN ARTIRILMASI

Xülasə. Bu məqalə yuxarı sinif şagirdlərində fiziki tərbiyə fənninə marağın artırılması mövzusunı araşdırır. Fiziki tərbiyə, şagirdlərin fiziki və zehni sağlamlığını qorumaqla yanaşı, onların sosial bacarıqlarını və özünəinamını da artıran vacib bir fəndir. Məqalədə, mövcud vəziyyətin təhlili, motivasiya yolları və praktik təkliflər təqdim edilir.

Məqalədə, həmçinin məktəbdaxili və məktəblərarası idman müsabiqələri və tədbirlərin təşkili, şagirdlər arasında sağlam rəqabətin təşviqi kimi praktik təkliflər də yer alır. Bu tədbirlər şagirdlərin fiziki tərbiyə dərslərinə marağını artırmaqla yanaşı, onların komanda işini və liderlik bacarıqlarını da inkişaf etdirir.

Açar sözlər: fiziki tərbiyə, metodlar, idman növləri, sağlamlıq, texnologiya, ailə və cəmiyyət

Giriş. Fiziki tərbiyə, sağlam həyat tərzinin əsasını təşkil edən vacib bir fəndir. Bu fənn, şagirdlərin fiziki və zehni sağlamlığını qorumaqla yanaşı, onların sosial bacarıqlarını və özünəinamını da artırır. Fiziki tərbiyə dərsləri, şagirdlərin gündəlik həyatında aktivliyini artırmaq və sağlam həyat tərzini təşviq etmək üçün mühüm rol oynayır. Bu dərslər şagirdlərin fiziki bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, onların komanda işini, liderlik bacarıqlarını və sosial əlaqələrini gücləndirir.

Məqalənin məqsədi, yuxarı sinif şagirdlərində fiziki tərbiyə fənninə marağın artırılması üçün müxtəlif metod və yanaşmaları araşdırmaqdır. Bu məqsədlə, mövcud vəziyyətin təhlili, motivasiya yolları və praktik təkliflər təqdim ediləcəkdir. Məqalədə, həmçinin ailə və cəmiyyətin roluna da diqqət yetiriləcək və fiziki tərbiyə dərslərinin şagirdlərin ümumi inkişafına təsiri müzakirə ediləcəkdir.

1. Mövcud vəziyyətin təhlili

Statistik məlumatlar. Son illərdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, yuxarı sinif şagirdlərinin fiziki tərbiyə dərslərinə marağı azalmaqdadır. Bu əsasən texnologiyaların inkişafı və oturaq həyat tərzinin yayılması ilə əlaqədardır. Məsələn, bir çox şagirdlər dərslərdən sonra vaxtlarını kompüter oyunları oynamaq və ya sosial mediada keçirməyi üstün tutur. Bu isə onların fiziki fəaliyyətə olan marağını azaldır. Statistik məlumatlar göstərir ki, şagirdlərin yalnız 30%-i müntəzəm olaraq fiziki tərbiyə dərslərində iştirak edir.

Gənc nəslin fiziki cəhətdən inkişaf etdirilməsi müasir cəmiyyətin qarşısında duran tələbatdır. Sağlam fiziki cəhətdən inkişaf etmiş gənc nəslin yetişdirilməsi müasir dövrün və cəmiyyətin tələbidir. 15-17 yaş dövrlərində insanın cəmiyyətin fəal üzvü kimi yetişməsidir. Onlar bu dövrdə əməyə, vətənin müdafiəsinə hazır olan bir vətəndaş kimi püxtələşir. Fiziki tərbiyə tədris müəssisələrinin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri olmaqla bütün təlim-tərbiyə prosesinin

vacib hissəsidir. 15-18 yaşlarında – 9-11 sinfə keçid dövründə uşaqların sadə hərəkətləri mənimsəmək və mürəkkəb hərəkətləri icra etmək qabiliyyəti yüksək həddə çatır [3, s. 150].

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarı siniflər (16-18 yaş) endokrin sistemin yenidən qurulması, cinsi yetişkənlik dövrünün olması ilə əlaqədar olaraq xüsusilə bədən tərbiyəsi hərəkətləri ilə qeyri-aktiv məşğul olan müvəqqəti olaraq hərəkətlərin koordinasiyası, güc və çəkinin bədənə nisbətən uyğun gəlməməsi baş verir. Təlim-tərbiyə mürəkkəb proses olduğu üçün ən vacibi odur ki, məktəblilər I mərhələdə hərəkətlərin ilkin mənimsənilməsinə hazır olsunlar. Ona görə də əvvəlcədən fiziki yük verilən əzələləri möhkəmləndirmək lazımdır [3, s. 150].

Problemlər və çətinliklər. Şagirdlərin fiziki tərbiyə dərslərinə marağının azalmasının bir neçə səbəbi var. Bunlar arasında dərslərin monotonluğu, müəllimlərin motivasiyaedici olmaması və şagirdlərin fərqli maraqlarının nəzərə alınmaması kimi amillər yer alır. Məsələn, bəzi şagirdlər futbolu sevir, digərləri isə basketbola üstünlük verir. Lakin dərslərdə yalnız bir neçə idman növü tədris olunduqda, bu, şagirdlərin marağını azalda bilər. Həmçinin bəzi məktəblərdə idman avadanlıqlarının çatışmazlığı və ya idman zallarının olmaması da problemlər arasında yer alır.

2. Motivasiya yolları

Müəllimlərin rolu. Müəllimlərin motivasiyaedici rolu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onların şagirdlərlə qurduğu münasibət və dərsləri maraqlı etmək üçün istifadə etdikləri metodlar, şagirdlərin dərslərə olan marağını artırır. Ölkəmizdə həyata keçirilən kurikulum təlimində fiziki tərbiyənin imkanları daha modern şəkildə öz əksini tapır. Bu imkanlar içərisində fiziki tərbiyə müəllimlərinin rolu günün aktual tələbləri səviyyəsinə qaldırılır. Yəni fiziki tərbiyə məşğələlərində şagirdlərin şəxsiyyətyönümlülük səviyyəsini yüksəltmək üçün müəllim öz imkanlarından, səriştə və təcrübəsindən geniş şəkildə istifadə etməlidir [2, s. 25].

3. Praktik təkliflər

Fərqli idman növlərinin təqdimatı. Şagirdlərin maraqlarına uyğun müxtəlif idman növlərinin tədrisi, onların fiziki tərbiyə dərslərinə marağını artırmaq üçün effektiv bir yoldur. Məsələn, basketbol, voleybol, futbol və s. kimi idman növləri tədris edilə bilər. Həmçinin daha az tanınan idman növləri, məsələn, badminton və ya qılıncoynatma da təqdim edilə bilər. Bu, şagirdlərin müxtəlif idman növlərini kəşf etməsinə və öz maraqlarına uyğun olanı seçməsinə imkan verir. Məktəblər, müxtəlif idman növləri üzrə dərnəklər təşkil edərək şagirdlərin maraqlarını artırmağa kömək edə bilər.

Gəzinti, yürüş və ekskursiyalar. Məktəbdə ətraf yerlərə gəzinti, yürüş və ekskursiyaların təşkilinin təhsil, tərbiyəvi və həm də sağlamlaşdırıcı əhəmiyyəti vardır. Gəzinti və ekskursiyalara bütün şagirdlər cəlb olunur ki, bu da saat 10-dan 12-dək davam etməlidir. Bu cür ekskursiyaların başlıca əhəmiyyəti təbii şəraitdə fiziki keyfiyyətləri inkişaf etdirməkdir (meşədə, çay və dəniz kənarında və s.). Bura marşrutun və qarşıya çıxacaq maneələrin (çay, keçidlər) əvvəlcədən öyrənilməsi daxildir. Piyada gəzintilər təxminən 1 saatdan 2 saata qədər davam edə bilər. 16-17 yaşlı şagirdlər daha davamlı olduğu üçün onlar, hətta 3-4 km-dək piyada gəzə bilərlər [4, s. 575].

Müsabiqələr və tədbirlər. Məktəbdaxili və məktəblərarası idman müsabiqələri və tədbirlərin təşkili, şagirdlərin fiziki tərbiyə dərslərinə marağını artırmaq üçün əla bir vasitədir. Məsələn, məktəbdaxili futbol turnirləri və ya məktəblərarası basketbol yarışları təşkil edilə bilər. Bu tədbirlər, şagirdlərin fiziki fəaliyyətə olan marağını artırmaqla yanaşı, onların komanda işini və liderlik bacarıqlarını da inkişaf etdirir. Həmçinin bu tədbirlər vasitəsilə şagirdlər arasında dostluq və əməkdaşlıq əlaqələri güclənir.

Sağlam rəqabət mühiti. Şagirdlər arasında sağlam rəqabətin təşviqi, onların fiziki tərbiyə dərslərinə olan marağını artırır. Bu həm də onların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir. Məsələn, müəllimlər şagirdlər arasında dostluq yarışları təşkil edə bilər və qalibləri mükafatlandıraraq onları motivasiya edə bilər. Sağlam rəqabət mühiti, şagirdlərin özlərini daha yaxşı göstərməyə və fiziki fəaliyyətə daha çox maraq göstərməyə təşviq edir. Həmçinin şagirdlər arasında sağlam rəqabət mühiti yaratmaq üçün müxtəlif idman layihələri və proqramlar təşkil edilə bilər.

Ailə və cəmiyyətin dəstəyi. Ailə və cəmiyyətin dəstəyi, şagirdlərin fiziki tərbiyə dərslərinə olan marağını artırmaq üçün vacibdir. Ailələr, uşaqlarının fiziki fəaliyyətlərinə dəstək olmaq üçün evdə də müxtəlif idman fəaliyyətləri və oyunlar təşkil edə bilər. Məsələn, ailəvi yürüşlər və ya velosiped sürmə kimi fəaliyyətlər, uşaqların fiziki fəaliyyətə olan marağını artırır. Cəmiyyət də müxtəlif idman tədbirləri və müsabiqələr təşkil edərək şagirdlərin marağını artırmağa kömək edə bilər. Həmçinin valideynlər və cəmiyyət üzvləri, məktəblərdə keçirilən idman tədbirlərində iştirak edərək və dəstək göstərərək şagirdlərin motivasiyasını artırmağa kömək edə bilər. A.S.Makarenko “Tərbiyə haqqında mühazirələr” kitabında oyunun uşağın həyatındakı mövqeyini belə qiymətləndirir: “Yaşlı adamın həyatında iş fəaliyyəti, qulluq nə kimi əhəmiyyətə malikdirsə, uşağın həyatında oyun o qədər vacib və əhəmiyyətlidir. Uşaqlar oyunda necədirlərsə, böyüyəndən sonra işdə bir çox cəhətdən elə olmalıdırlar. Ona görə də gələcək xadimin tərbiyəsi hər şeydən əvvəl oyun prosesində keçir [1, s. 378]. A.S.Makarenko oyunla işin arasında o qədər də fərq olmadığını göstərir: “Yaxşı oyun işə yaxşı bənzəyir, pis oyun pis işə bənzəyir. Bu bənzəyiş çox böyükdür. Cəsarətlə demək olar ki, pis iş yaxşı işdən daha çox pis oyuna oxşayır [1, s. 378].

4. Gözlənilən nəticələr

Fiziki və zehni sağlamlıq. Fiziki tərbiyə dərslərinin şagirdlərin fiziki və zehni sağlamlığına müsbət təsiri danılmazdır. Müntəzəm fiziki fəaliyyət, şagirdlərin fiziki sağlamlığını qorumaqla yanaşı, onların zehni sağlamlığını da gücləndirir. Fiziki fəaliyyət, stressi azaltmağa, yuxu keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa və ümumi rifahı artırmağa kömək edir.

Sosial bacarıqlar və komanda işi. Fiziki tərbiyə dərsləri, şagirdlərin sosial bacarıqlarını və komanda işini inkişaf etdirmək üçün əla bir vasitədir. Bu dərslər vasitəsilə şagirdlər, əməkdaşlıq etməyi, liderlik etməyi və komanda daxilində effektiv ünsiyyət qurmağı öyrənirlər. Bu bacarıqlar, onların gələcəkdəki peşəkar və şəxsi həyatlarında da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Təhsil sistemində yeniliklər. Fiziki tərbiyə fənninin tədrisində yeniliklərin tətbiqi, şagirdlərin bu fənnə olan marağını artırmaq üçün vacibdir. Müasir texnologiyaların istifadəsi, interaktiv dərslər və müxtəlif idman növlərinin təqdimatı kimi yeniliklər, şagirdlərin fiziki tərbiyə dərslərinə olan marağını artırmağa kömək edir. Həmçinin müəllimlərin motivasiyaedici rolu və ailə-cəmiyyət dəstəyi də bu prosesdə mühüm rol oynayır.

İdman-informasiya təminatı. Fiziki tərbiyə, idman haqqında informasiya bankı zənginləşdikcə dərstdə verilən biliklər daha çox peşəkar xüsusiyyət daşımaqla ayrı-ayrı hərəkəti qabiliyyətlərin inkişafına aid metod, vasitə seçiminə, bərpaedici vasitələrdən istifadəyə, qamətin korreksiya olunmasına və s. istiqamətlənməlidir. Fiziki informasiya təminatı ayrı-ayrı idman növlərində Azərbaycanı müxtəlif beynəlxalq yarışlarda uğurla təmsil etmiş idmançıların, dünyada tanınmış atletlərin idman həyatının nümunə göstərilməsi və ya sadəcə sağlam və mütənasib bədən quruluşuna malik olmağa həvəsləndirmə motivi yaratmaq üçün əsas ola bilər. Yaşadığımız cəmiyyətə layiqli üzv olmaq, mənəvi və milli dəyərlərimizi yaşatmaq, vətəni Milli qəhrəmanlarımızın məhəbbəti ilə sevmək insan psixologiyasında mənəvi-iradi xüsusiyyətlərin formalaşdırılması üçün əsas motiv olmalıdır [5, s. 16].

İşin elmi nəticəsi: Fiziki tərbiyə fənninin əhəmiyyəti böyükdür və şagirdlərin bu fənnə olan marağını artırmaq üçün müxtəlif metodlar mövcuddur. Nəticədə, təklif olunan metodların tətbiqi ilə şagirdlərin fiziki tərbiyə dərslərinə marağının artması və onların fiziki və zehni sağlamlığına müsbət təsir göstərməsi gözlənilir. Bu, onların gələcəkdə daha sağlam və aktiv bir həyat tərzini sürmələrinə kömək edəcək və daha sağlam bir cəmiyyətin formalaşmasına töhfə verəcək.

İşin elmi yeniliyi: Məqalə müasir metodların tətbiqi, müəllimlərin motivasiyaedici rolu və ailə-cəmiyyət dəstəyi, bu məqsədə nail olmaq üçün vacibdir. Gələcəkdə fiziki tərbiyə fənninin tədrisində daha çox yeniliklərin tətbiqi, şagirdlərin bu fənnə olan marağını daha da artıracaq.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi: Məqalədən ali və ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrant və doktorantlar faydalana bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Makarenko, A.S. Tərbiyə haqqında mühazirələr / A.S.Makarenko. – Bakı: Maarif. – 1953.
2. Hüseynova, G. Kurikulum təliminə praktiki baxış / G.Hüseynova. – Bakı: Hədəf nəşrləri, –2017.
3. Fiziki tərbiyə nəzəriyyəsi və metodikası / İ.Əliyev, İ.Ramazanov, R.Qədimov [və b.] – Bakı: Mütərcim, – 2018.
4. Quliyev, B.S. Fiziki tərbiyənin nəzəri-metodiki və praktik işlərinin əsasları / B.S.Quliyev. – Bakı: ADPU nəşr, – 2010.
5. Əliyev, S. Azərbaycan Respublikasının Peşə İxtisas Təhsili Müəssisələri üçün fiziki tərbiyə fənni üzrə təhsil proqramı / S.Əliyev, R.Salmanov. – Bakı, – 2019.

L.I.Asgarov, Sh.Sh.Isayeva

Increasing the Interest in the Subject of Physical Education in High School Students

Summary

This article explores the topic of increasing interest in physical education among high school students. Physical education is an important subject that not only preserves students' physical and mental health but also enhances their social skills and self-confidence. The article presents an analysis of the current situation, motivational strategies, and practical suggestions.

The article also includes practical suggestions such as organizing intra-school and inter-school sports competitions and events, and promoting healthy competition among students. These activities not only increase students' interest in physical education classes but also develop their teamwork and leadership skills.

Keywords: *physical education, methods, sports, health, technology, family and community*

Л.И.Аскеро, Ш.Ш.Исаева

Повышение интереса к предмету физическое воспитание у старшеклассников

Резюме

В данной статье рассматривается вопрос о повышении интереса к физическому воспитанию среди старшеклассников. Физическое воспитание – это важный предмет, который не только сохраняет физическое и психическое здоровье учащихся, но и повышает их социальные навыки и самооценку. В статье представлены анализ текущей ситуации, мотивационные пути и практические предложения.

В статье также содержатся практические предложения, такие как организация внутришкольных и межшкольных спортивных соревнований и мероприятий, а также продвижение здоровой конкуренции среди учащихся. Эти мероприятия не только увеличивают интерес учащихся к занятиям физическим воспитанием, но и развивают их командную работу и лидерские навыки.

Ключевые слова: *физическое воспитание, методы, виды спорта, здоровье, технологии, семья и общество*

Rəyçi: ped.f.d., prof. Ə.E.Mehdiyev

Redaksiyaya daxil olub: 14.11.2024

N.Ç.HEYDƏROVA

e-mail: heydarovanigar.87@gmail.com

müəllim

:<https://orcid.org/0009-0009-7350-3569>

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., K.Rəhimov küç., 13)

10.62021/0026-0028.2024.4.258

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN SOSIAL-EMOSIONAL İNKİŞAFININ MAHİYYƏTİ, MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİNİN UĞURLA HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ YOLLARI

***Xülasə.** Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial-emosional inkişafı uşaqların sosial-emosional inkişaf haqqında bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsini, uşaqlarda ünsiyyət, davranış, nəzakətli olmaq kimi mühüm dəyərləri tərbiyə etməyi, onlara sosial-emosional inkişaf sahəsi üzrə nəzərdə tutulan bacarıqların formalaşdırılmasını asılmağı, sosial-emosional inkişafda yaranan mənfi hallar və onların aradan qaldırılması yollarını başa salmağı əsas götürür.*

***Açar sözlər:** məktəbəqədər yaşlı uşaqlar, sosial-emosional, empati, rollu oyunlar, duyğular*

Həyatının ilk illərindən uşağın sosial və emosional cəhətdən inkişafının onun şəxsiyyətinin inkişafına böyük təsiri vardır [3]. **Sosial inkişaf** uşağın yaxınları, başqa uşaq və böyüklərlə ünsiyyət yaratmaq, əməkdaşlıq etmək, birgə fəaliyyət göstərmək bacarığı, sosial normaları mənimsəməsidir. **Emosional inkişaf dedikdə** isə uşağın başqalarının hissələrini başa düşməsi, öz hissələrini düzgün ifadə etməsi və hissələrini tənzimləməsi başa düşülür [1, s. 34-56].

Erkən uşaqlıqda olduğu kimi, 3-5 yaşlarında da hissələr uşağın həyatının bütün cəhətlərinə hökmranlıq edir, onlara özünəməxsus çalar və ifadəlilik verir. Uşaq bu yaşda onu əhatə edən aləmin onda yaratdığı təəssürləri idarə edə bilmir və demək olar ki, həmişə ona hakim kəsilən hissələrin əsiri olur. Bütün uşaqlar fərdi xüsusiyyətlərə malikdir, onların təcrübələri isə dünyanın, ətraf aləmin dərkini şərtləndirir. Yaşlılarla müqayisədə, uşaqlarda emosiyaların xarici təzahürü daha qızgın, sadələvh və səmimi səciyyə daşıyır. Uşağın hissələri tez və parlaq şəkildə coşur, elə həmin sürətlə də sönür: bir çox hallarda hədsiz sevinci göz yaşları ilə əvəzlənir. Uşağın təəssürlərinin ən güclü və mühüm mənbəyi onun başqa adamlarla – yaşlılar və uşaqlarla münasibətləridir. Ətrafdakılar uşağa qarşı mehriban olduqda, onun hüquqlarını qoruduqda, ona qarşı diqqət və qayğı göstərdikdə uşaq emosional rahatlıq – əminlik və arxayınlıq hissi keçirir. Adətən, belə şəraitdə uşaq gümrah və şən əhvali-ruhiyyədə olur. Emosional rahatlıq uşağın şəxsiyyətinin normal inkişafına, onda müsbət keyfiyyətlərin, başqa adamlara qarşı xeyirxah münasibətin formalaşmasına dəstək olur. Ətrafdakıların uşağa münasibətdə davranışı onda daim müxtəlif hissələr – sevinc, kədər, inciklik və s. doğurur. Uşaq həm nəvaziş və tərifi, həm də özünə qarşı sərtliyi, haqsızlığı çox həssaslıqla qarşılayır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar yaxınlarına, ilk növbədə, valideynlərinə, qardaş və bacılarına qarşı məhəbbət və mehribanlıq hiss edir, çox vaxt onlara münasibətdə qayğı, nəvaziş göstərirlər.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda “Sosial oyunlar və rol oynama” çox mühüm bir tədris vasitəsidir. Bu fəaliyyətlər uşaqların emosional və sosial bacarıqlarını təkmilləşdirməklə yanaşı, onların təxəyyülünü, nitqini və empatiya hissini inkişaf etdirir. Sosial oyunlar və rol oynama vasitəsilə uşaqlar müxtəlif vəziyyətləri təcrübədən keçirərək həyat bacarıqları qazanır və başqalarının duyğu və hissələrini daha yaxşı anlamağa başlayırlar.

Sosial oyunlar və onların faydaları: Sosial oyunlar zamanı uşaqlar həmyaşıdları ilə qarşılıqlı əlaqəyə girir, paylaşma, gözləmə və əməkdaşlıq kimi bacarıqları öyrənir. Sosial oyunlar uşaqların sosial bacarıqlarını (uşaqlar oyun vasitəsi ilə sosial qaydaları öyrənir, öz davranışlarını başqalarına uyğunlaşdırmağı və birgə fəaliyyətə qatılmağı), problemlərin həlli bacarığını (oyunlar zamanı ortaya çıxan münaqişələrin həll edilməsi bacarığı inkişaf edir), emosional bacarıqlarını təkmilləşdirməyi (sosial oyunlar uşaqlara müxtəlif duyğuları yaşama və ifadə etmə imkanları verir. Bu onların öz emosiyalarını tanıması və başqalarının hisslərini anlamasına kömək edir) inkişaf etdirir [2, s. 15-22].

Rol oynama və onun inkişaf etmə üstünlükləri: Rol oynama (rollu oyunlar), uşaqlara fərqli rolları və vəziyyətləri canlandırmağa imkan verir, bu da onların təsəvvürünü genişləndirir və empatiya hissini gücləndirir. Rollu oyunlar zamanı uşaqlar hər hansı bir obrazın həyatına “girmək” və onların hisslərini yaşamaq imkanı qazanır. **Rol oynamaq (rollu oyunlar) empati hissini gücləndirir** (uşaqlar rol oynayarkən başqalarının baxış bucağını və hisslərini başa düşməyə çalışırlar. Məsələn, bir həkim rolunu oynayan uşaq xəstələrin vəziyyətini başa düşməyə cəhd edir), **nitq bacarıqlarını inkişaf etdirir** (uşaqlar rolları canlandırarkən daha çox ünsiyyət qurur və dil bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Məsələn, satıcı və alıcı oyununda dialoq qurma qabiliyyətləri artır), **özünü ifadə etmə və inamın artmasını təşkil edir** (rol oynama uşaqların özlərini ifadə etmə bacarığını gücləndirir və inamlarını artırır. Uşaqlar müxtəlif rollarda fərqli cəhətlərini üzə çıxara bilirlər), **qaydaları anlama və hörmət etmə baş verir** (rollu oyun zamanı uşaqlar müəyyən qaydalar çərçivəsində oynamağı öyrənir, bu da gələcəkdə məktəb və ictimai həyatdakı davranış qaydalarını anlamalarına kömək edir).

Sosial oyunlar və rol oynama üçün fəaliyyət nümunələri [5, s. 55].

Müəllimlər və valideynlər aşağıdakı oyun və rol fəaliyyətlərini təşkil edə bilirlər:

- Mağaza oyunu: Uşaqlar alıcı və satıcı rollarında fəaliyyət göstərir, ünsiyyət qurur və əməkdaşlıq edir.
- Doktor oyunu: Bir uşaq həkim olur, digərləri isə xəstələr rolunda olur. Bu, uşaqlara qayğı göstərmə və başqalarına kömək etməyi öyrədir.
- Ailə oyunu: Uşaqlar ailə üzvlərini canlandırır, bu da onların ailə daxilindəki rolları və məsuliyyətləri anlamalarına kömək edir.

Bu fəaliyyətlər uşaqlarda sosial, emosional və intellektual inkişafı stimullaşdırır və onları həyatın müxtəlif vəziyyətlərinə hazırlayır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün **duyğuları tanıma və ifadə etmə** bacarıqlarını inkişaf etdirmək emosional və sosial inkişaf üçün əsasdır [6, s. 25-34, 50-60]. Bu bacarıq uşaqların özlərini daha yaxşı ifadə etmələrinə, başqalarının duyğularını anlamağa və münasibətlərini sağlam şəkildə qurmağa kömək edir. Uşaqlar duyğularını başa düşdükdə və onları ifadə edə bildikdə, emosional sabitliyi daha yaxşı qoruyur və münaqişələri daha rahat həll edirlər.

Duyğuları tanıma və ifadə etmə önəmi aşağıdakı kimidir:

1. Özünü dərk etmə – Uşaqlar öz emosiyalarını tanıdıqca özlərini daha yaxşı dərk edir və hisslərinə nəzarət edə bilirlər. Bu onların emosional dayanıqlığını artırır.
2. Başqalarını anlama və empatiya – Başqalarının duyğularını dərk etmək və onları başa düşmək empatiyanın inkişafı üçün vacibdir [4]. Bu, uşaqların sosial bacarıqlarını təkmilləşdirir və münaqişələri sülh yolu ilə həll etmələrinə kömək edir.
3. Sağlam ünsiyyət qurma – duyğularını aydın şəkildə ifadə edən uşaqlar ünsiyyətdə daha açıq və dürüst olur, bu da onların qarşılıqlı əlaqələrini gücləndirir.

Məktəbəqədər yaşda duyğuları tanıtma yolları

Uşaqlara duyğuları tanıtmaq və onları ifadə etməyi öyrətmək üçün aşağıdakı üsullardan istifadə etmək faydalıdır:

1. Duyğu kartları və şəkillər

- Müxtəlif duyğuları ifadə edən şəkillərdən və kartlardan istifadə edərək uşaqlara sevinc, kədər, qorxu, qəzəb və digər əsas duyğuları tanıtmaq olar.

- Hər kart və ya şəkil haqqında danışmaq, uşaqların bu duyğuların nə olduğunu və onları necə ifadə etməyi öyrənmələrinə kömək edir.

2. Hekayələr və kitablar

- Müxtəlif duyğuları ifadə edən hekayələr və nağıllar oxumaq uşaqlara başqalarının yaşadığı duyğuları dərk etməyə kömək edir.

- Oxunan hekayələrdə personajların nəyə görə belə hiss etdikləri haqqında uşaqlarla müzakirə aparmaq faydalıdır.

3. Güzgü məşqləri

- Uşaqlara öz üz ifadələrinə baxaraq duyğularını tanımaq üçün güzgüdən istifadə etdirmək effektiv bir üsuldur. Uşaqlar üz ifadələrini güzgüdə görərək özlərini daha yaxşı dərk edirlər.

4. Rol oynama və dram məşqləri

- Müxtəlif duyğuları canlandırmaq üçün rol oynama məşqlərindən istifadə edə bilərsiniz. Məsələn, “bir az kədərlənmiş bir uşaq” və ya “çox sevinən bir uşaq” rolunu oynayaraq duyğuları dramatik şəkildə yaşaya bilərlər.

5. Duyğuları sözlərlə ifadə etmə

- Uşaqlara “Mən kədərləndim”, “Mən xoşbəxtəm” kimi ifadələrdən istifadə edərək duyğularını sözlərlə bildirməyi öyrətmək onlara hisslərini açıq şəkildə ifadə etməyə kömək edir.

- Hər bir duyğunun adını öyrədərək və uşaqların gündəlik həyatda özlərini necə hiss etdiklərini paylaşmaqlarına təşviq etməklə bu bacarıq inkişaf etdirilə bilər.

Duyğuları tanıma və ifadə etmək üçün fəaliyyətlər:

- Hissləri rəngləmək: Uşaqlara fərqli rəngləri müəyyən duyğularla əlaqələndirməyi öyrətmək, məsələn, “qırmızı” qəzəbi, “mavi” kədəri ifadə edə bilər.

- Duyğu günlüyü: Uşaqlara hər gün özlərini necə hiss etdiklərini təsvir etmək üçün sadə rəsmlər və ya sözlər vasitəsilə duyğu günlüyü tutmağa təşviq edilə bilər.

- Duyğu maşını: Uşaqlar hər bir duyğunun simvolik üz ifadəsi ilə canlandırıldığı “duyğu maşını” oyununda iştirak etmək əyləncəli və öyrədici ola bilər.

Duyğuları tanımaq və ifadə etmək uşaqlara yalnız özlərini anlamaq üçün deyil, həm də başqaları ilə daha sağlam münasibətlər qurmaq üçün lazım olan əsas bacarıqları qazandırır. Bu bacarıqları inkişaf etdirmək uşaqların məktəbə, sosial çevrəyə və gələcəkdəki münasibətlərə hazırlıq səviyyəsini artırır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda empatiya bacarıqlarının inkişafı onların sosial əlaqələrini möhkəmləndirmək və sağlam emosional inkişaf təmin etmək üçün çox önəmlidir. Empatiya uşaqların başqalarının hisslərini anlamaq, onlara qayğı göstərmək və müsbət sosial davranışlar göstərmək bacarığıdır. Bu bacarıq uşaqların həmyaşıdları ilə əlaqə qurmasına və sağlam münasibətlər inkişaf etdirməsinə kömək edir. Empatiya bacarığı olan uşaqlar başqalarının hisslərini anlamada və düzgün reaksiya vermədə daha müvəffəqiyyətli olurlar. Bu onların sosial həyatında bir çox müsbət nəticələrə səbəb olur:

1. Sağlam münasibətlərin qurulması – Empatiya bacarığı olan uşaqlar dostları və ailə üzvləri ilə sağlam münasibətlər qurmaqda daha uğurlu olurlar, çünki başqalarının hisslərinə həssaslıqla yanaşırlar [4].

2. Münaqişələrin sülh yolu ilə həlli – Empatiya uşaqların münaqişələr zamanı başqalarının hisslərini başa düşməsinə kömək edir və problemləri dinc şəkildə həll etməyi öyrədir.

3. Duyğusal sabitlik və inam – Empatiya uşaqlara özlərini başqalarının yerinə qoymağı və başqalarına qarşı həssas olmağı öyrətdiyi üçün onların emosional sabitliyini artırır və sosial cəsarət qazandırır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda empatiya bacarıqlarının inkişafı etdirmək üsullarına hekayələrdən və nağıllardan istifadə, rol oynama və dramatik oyunlar daxildir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda problem həll etmə bacarıqlarının inkişaf etdirmək onların müstəqil düşüncə və qərar vermə qabiliyyətlərini gücləndirir. Bu bacarıqlar uşaqların

gündəlik həyatda qarşılaşdıqları çətinlikləri həll etmələrinə, özünə inamlı olmalarına və daha kreativ yanaşmalar nümayiş etdirmələrinə kömək edir. Problem həlletmə bacarıqları həm də uşaqların gələcəkdə məktəb və sosial həyatda daha uğurlu olmalarına şərait yaradır. Problemi həlletmə bacarıqlarının inkişafı özünə inamı artırır, tənqidi və məntiqi düşüncə bacarıqları formalaşdırır, emosional sabitlik və səbr öyrədir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda problem həlletmə bacarıqlarının inkişaf etdirmək üsulları:

1. Sadə problemləri həll etmək üçün tapşırıqlar

- Uşaqlar üçün sadə problemlər qoymaq, məsələn, “Oyuncağını tapmaq üçün nə edə bilərsən?” və “Dostunun oyuncağını geri qaytarmırsa, nə edərsən?” kimi vəziyyətlər yaratmaq onların problem həlletmə yollarını düşünmələrinə kömək edir.

2. “Sən nə fikirləşirsən?” sualları ilə düşünməyə təşviq etmək

- Uşaqlara “Səncə bunu necə həll edə bilərsən?”, “Başqa hansı yollarla bu problemi həll edə bilərik?” kimi suallar vermək, onların yaradıcı düşüncə tərzini inkişaf etdirmək və onları fərqli həll yolları axtarmağa təşviq edir.

3. İnteraktiv oyunlar və tapmacalar

- Problem həlletmə bacarıqlarının inkişaf etdirmək üçün interaktiv oyunlar və tapmacalar çox faydalıdır. Məsələn, qutu içində gizlədilmiş bir əşyanı tapmaq və ya fərqli formalı parçaları birləşdirərək şəkil yaratmaq kimi oyunlar uşaqların tənqidi düşüncəsini gücləndirir.

4. Qrup fəaliyyətləri və komanda işləri

- Komanda ilə problemləri həll etmək uşaqlara birlikdə çalışmağı, paylaşmağı və başqalarının fikirlərinə hörmət etməyi öyrədir. Məsələn, bir tapşırıq üçün qrupda çalışma, uşaqlara həm də başqalarının perspektivindən düşünməyi aşılayır.

5. Rol oynama və ssenari canlandırması

- Problemli vəziyyətlərin canlandırılması, məsələn, dostu ilə oyuncağını paylaşmaqdan imtina edən bir uşaq rolu oynama, uşaqlara bu cür vəziyyətlərdə necə davranmalı olduqlarını öyrədir.

- Müxtəlif rollar vasitəsilə uşaqlar müxtəlif həll yollarını təcrübədən keçirə bilirlər.

6. Səbr və davamlılıq öyrətmək

- Uşaqlara problemləri həll edərkən tələsməməyi və səbirli olmağı öyrətmək vacibdir. Bəzən problem həll etmək vaxt və səbir tələb edir, bu da uşaqlara təslim olmamağın əhəmiyyətini dərk etdirir.

Bütün bunları ümumiləşdirsək deyə bilərik ki, sosial-emosional inkişaf uşaqların müxtəlif fəaliyyətlərini: oyun, tədqiqat, idrak, aktiv qarşılıqlı əlaqə və müxtəlif ideyaların, münasibətlərin birləşməsinin baş verdiyi, uşağın sosial və fərdi oriyentasiyasının davranışının formalaşdığı sosial-fərdi təcrübəni əhatə edir.

İşin elmi nəticəsi: Məqalədən alınan elmi nəticə ondan ibarətdir ki, həm sosial, həm də emosional inkişaf ifadəsi birgə daha geniş anlam kəsb edir. Belə ki, sosial inkişaf uşağın yaxınları, başqa uşaq və böyüklərlə ünsiyyət yaratmaq, əməkdaşlıq etmək, birgə fəaliyyət göstərmək bacarığı, sosial normaları mənimsəməsidir. Emosional inkişaf dedikdə isə uşağın başqalarının hisslərini başa düşməsi, öz hisslərini düzgün ifadə etməsi və hisslərini tənzimləməsi anlaşılır.

İşin elmi yeniliyi: Məqalədə sosial-emosional inkişafı dəstəkləyən və onun təşkili ilə bağlı mövcud olan elmi nəzəriyyələr və yanaşmalar təhlilə cəlb edilir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi: Məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial-emosional inkişafına nələrin təsir etdiyini, nələrin faydalı olduğunu fəaliyyət nümunələri ilə göstərməklə tərbiyəçi-müəllimlərin, həmçinin valideynlərin faydalanması tövsiyə edilir.

Ədəbiyyat

1. Denham, S.A. Emotional Development in Young Children / S.A.Denham. – New York: Guilford Press, – 1998. – 72 p.
2. Əliyeva, Ş. Təlim-tərbiyə və inkişaf prosesinin həyata keçirilməsi / Ş.Əliyeva, X.Həmidova, S.Mustafayeva. – Bakı, – 2020. – 300 s.
3. <https://narinc.az/article/mektebeqeder-yasli-usaqlarin-sosial-inkisafi>
4. <https://az.wikipedia.org/wiki/Empatiya>
5. İlyasova, V.İ. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində müxtəlif növ fəaliyyət vasitəsilə uşaqların sosial-kommunikativ inkişafı / V.İ.İlyasova. – Çelyabinski, – 2017.
6. Thompson, R.A. Emotion Regulation: A Theme in Search of efnition. // In N. A. Fox (Ed.) The Development of Emotion Regulation: Biological and Behavioral Considerations. – 1994.

N.Ch.Heydarova

Nature of Social-Emotional Development of Pre-School Children, Goals and Ways of Successful Implementation of Tasks

Summary

The socio-emotional development of preschool children involves acquiring knowledge, skills and habits about social-emotional development, educating children about important values such as communication, behavior, and being polite, instilling in children the formation of skills intended for the field of social-emotional development, giving children social-emotional development. It is based on understanding the negative situations that arise in development and ways to eliminate them.

Key words: *preschool children, social-emotional, empathy, role playing games, emotions*

Н.Ч.Гейдарова

Характер социально-эмоционального развития детей-дошкольников, цели и пути успешной реализации задач

Резюме

Социально-эмоциональное развитие детей дошкольного возраста предполагает приобретение знаний, умений и привычек детей в области социально-эмоционального развития, воспитание у детей таких важных ценностей, как общение, поведение и вежливость, формирование навыков, предназначенных для данной области. Для социально-эмоционального развития детей, формирования у них социально-эмоциональных навыков важно понимать негативные ситуации, возникающие в развитии, и способы их устранения.

Ключевые слова: *дети дошкольного возраста, социально-эмоциональный, эмпатия, ролевые игры, эмоции*

Rəyçi: ped.ü.f.d., b/m. N.R.İsmayılova

Redaksiyaya daxil olub: 13.11.2024

N.Ş.HÜSEYNOVA

baş müəllim

e-mail: huseynova.nushaba.sbsu-uni.edu.az

: <https://orcid.org/0000-0001-6855-1478>

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

10.62021/0026-0028.2024.4.263

SİFƏTİN ÖYRƏDİLMƏSİNƏ DAİR

Xülasə. Əsas nitq hissələrinin şüurlu surətdə mənilmənilməsi onlara aid ilkin məlumatların mükəmməl öyrədilməsindən asılıdır. Sifətin öyrədilməsinə keçməzdən əvvəl isim bəhsini yekunlaşdırmaq, öyrənilən materialla keçilmişlər arasında əlaqə qurmaq məqsədilə təkrarın aparılması məqsədəuyğundur. Sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirir. Şagirdlər anlamalıdırlar ki, məhz əlamət və keyfiyyətlərə görə əşyalar bir-birindən fərqlənir. Əşyalara xas olan əlamətlər də müxtəlifdir. Bunlar rəng, həcm, ölçü, zahiri görünüş, dad və s. ola bilər.

Sifət bəhsi öyrədilərkən onun quruluşca növləri, dərəcələri, cümlədəki rolu üzərində də xüsusi dayanmaq lazımdır. Sifət isim yerində də işləyə bilər və bu zaman dəyişərək ismin xüsusiyyətlərinə malik olur. İsim kimi hal-lana, cəmlənə bilər, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Cümlə üzvü kimi sifət əsasən təyin, bəzən də xəbər olur.

Müəllim şagirdləri maraqlı mətnlər və çalışmalar üzərində işlədə bilər. Sinonim sifətlərdən düzgün, yerində istifadə etmək nitqi gözəlləşdirir.

Açar sözlər: sifət, çalışma, cümlə üzvü, sifətin cümlədəki rolu, morfologiya

Əsas nitq hissələrinin düzgün, şüurlu şəkildə mənimsənilməsi onlara aid ilkin məlumatların mükəmməl öyrədilməsindən asılıdır.

Məlum olduğu kimi, şagirdlərə əsas nitq hissələri haqqında ümumi anlayış ibtidai siniflərdə verilir.

Yuxarı sinifdə, daha dəqiqliyi ilə desək, VI sinifdə isə morfologiya bəhsi tədris olunarkən əsas nitq hissələri ətraflı, geniş şəkildə öyrədilir. Bu zaman mövzunun tədrisi bir növ təkrar xarakterli olur. Başqa sözlə, əsas nitq hissələrinin keçilməsində əsas məqsəd şagirdlərin aşağı siniflərdə qrammatik kateqoriyalara aid öyrəndikləri bilikləri ümumiləşdirməkdən, nitq hissələri barədə veriləcək yeni məlumatları daha dərinlən mənimsətmək üçün müəyyən bir əsas yaratmaqdan ibarətdir.

Məqalə konkret olaraq sifətin tədrisinə həsr olunduğundan bu nitq hissəsinin üzərində xüsusi olaraq dayanırıq.

Fikrimizcə, sifətin öyrədilməsinə keçməzdən əvvəl isim bəhsini yekunlaşdırmaq, öyrənilən materialla keçilmişlər arasında əlaqə qurmaq məqsədilə qısa şəkildə təkrar aparılması məqsədəmüvafiqdir. Belə olduqda yeni mövzunun öyrədilməsi daha keyfiyyətli olar. Aparılan təkrar müsahibə xarakterli də ola bilər. Sorğu əsasında məlum olur ki, isim öz qrammatik xüsusiyyətlərinə görə başqa nitq hissələrindən fərqlənir. Belə ki, isim əşyanın adını bildirir (kitab, qələm, kənd, çanta və s.), kim? nə? hara? suallarından birinə cavab verir (ana, müəllim, şəhər, Bakı), mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir (eviniz, anamız, otağı), tək və cəm halda ola bilər (şagirdlər, ata-atalar), isimlər hallana bilir (dəftər, dəftərin, dəftərə və s.), isimlər ümumi və xüsusi olur (ölkə – Azərbaycan, tələbə – Nərimin və s.).

Bu ümumi təkrardan sonra müəllim diqqəti aşağıdakı cümlələrə yönəldir:

1. Bakı gözəl şəhərdir. 2. Azərbaycanın mənzərəli guşələri çoxdur. 3. Şəhərimiz mavi Xəzərin sahilində yerləşir. 4. Uca dağlar, gen dərələr, ürəkaçan mənzərələr (S.Vurğun). 5. Bağçamızda ətirli güllər əkməmişik. 6. Anam dadlı yeməklər bişirir.

Diqqət altından xətt çəkilmiş sözlərə yönəldilir və bundan sonra müəllim yeni mövzunun – sifət mövzusunun tədrisinə keçir, sifətin əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirdiyini qeyd edir. “Azərbaycan dilinin tədrisi” kitabında çox haqlı olaraq göstərilir: “Şagirdlərə ilk növbədə sifətin tərifindəki əlamət sözünü başa salmaq lazımdır” [2, s. 39].

Şagirdlər anlamalıdırlar ki, məhz əlamət və keyfiyyətlərə görə əşyalar bir-birindən fərqlənir.

Əşyalara xas olan əlamətlər özləri də müxtəlifdir. Məsələn, qələm – göy, qırmızı, sarı, yaşıl və s. rəngdə; qalın, nazik ölçüdə; ev – təmiz, səliqəli, hündür, alçaq, işıqlı və s. ola bilər. Müəllimin iştirakı ilə şagirdlər əlamət bildirən sözlərin sifət olduğunu təyin edirlər.

Müəllim qeyd edir ki, sifət də isim kimi dilimizdə ən çox işlənən nitq hissəsidir, sifət necə? nə cür? hansı? suallarından birinə cavab verir və isimlə yanaşı işlənir. Sifət öz xüsusiyyətini ancaq əşyanın adını bildirən isimlə birləşdiyi zaman göstərir, cümlədə sifət, əsasən təyin yerində işlənir.

Sifət haqqında yuxarıda deyilənləri əsas tutaraq müəllim yenə də şagirdlərin ibtidai sinifdə bu nitq hissəsi ilə bağlı əldə etdikləri bilikləri təkrar etdirib onlara mətnlər yazdırıb, oradakı sifətləri aid olduqları isimlərlə birlikdə tapmağı tapşırı bilər.

“Sifət” öyrədilərkən onun tərifindəki əlamət sözünün üzərində dayanmaq və onun müxtəlif cəhətlərini izah etmək, aydınlaşdırmaq lazımdır. Bunlar isə aşağıdakılardır:

1. Əşyanın rəngini bildirən sifətlər: qırmızı (bayraq), yaşıl (yarpaq);
2. Əşyanın formasını, zahiri görünüşünü bildirən sifətlər: hündür (bina), uca (dağ), gözəl (mənzərə);
3. Əşyanın dadını bildirən sifətlər: şirin (alma), acı (soğan);
4. Əşyanın keyfiyyətini bildirən sifətlər: möhkəm (qapı), ağıllı (uşaq);
5. Əşyanın həcmiini bildirən sifətlər: geniş (otaq), uca (dağ), kiçik (eyvan);
6. Əşyanın zamanını və məkanını bildirən sifətlər: dünənki (hadisə), küçədəki (əhvalat), axşamkı (söhbət) [2, s. 67].

Əlamət anlayışının məzmunu yaxşı mənimsənildikdən sonra müəllim sinifdə olan müvafiq əşyaların (kitab, dəftər, yazı lövhəsi, qapı, pəncərə və s.) konkret hansı əlamətlər daşıdıqlarını, hansı suala cavab verdiklərini şagirdlərdən soruşa bilər.

Digər mövzularda olduğu kimi, sifət də tədris olunarkən müəllim öyrədilən və öyrənilmiş qrammatik qaydalar arasında əlaqə yaratmalıdır. Nitq hissəsinə verilən tərif sadəcə olaraq əzbərlənməməli, misallara tətbiq olunmaqla şüurlu surətdə mənimsənilməlidir. Şagirdlər lövhədə müxtəlif isimlər yazıb onun qarışmasına uyğun gələn sifətlər əlavə etməklə öyrəndiklərini əyani şəkildə nümayiş etdirə bilərlər.

Sifət bəhsi öyrədilərkən onun quruluşca növləri, dərəcələri, cümlədəki rolu üzərində də dayanmaq lazımdır. Sifətin quruluşca növlərinin tədrisi zamanı müəllim onun da isimlərdə olduğu kimi, sadə, düzəltmə və mürəkkəb ola bilməsini vurğulayır və nümunələr gətirir.

Sadə sifətlərin bir kökdən (qırmızı, ağ, kiçik, uca və s.) ibarət olmaları, düzəltmə sifətlərin isim və feillərin sonuna leksik şəkilçilər əlavə etməklə (ağıl-lı, dad-sız, nümunə-vi, tarix-i, zarafat-cıl, xurma-yı, bənövşə-yi, küs-əyən, aç-ıq, gül-ünc və s.) yarandığı, mürəkkəb sifətlərin isə iki sadə sözün birləşməsi ilə (hazırcavab), iki düzəltmə sifətin birləşməsi ilə (soyuq-qanlı), bir sadə, bir düzəltmə sözün birləşməsi ilə (çoxhecalı), mənsubiyyət şəkilçili sözün iştirakı ilə (stolüstü), sadə, ya da düzəltmə sifətlərin təkrarı ilə (uzun-uzun, kiçik-kiçik), biri və ya hər ikisi ayrılıqda işləmə bilməyən sözlərin birləşməsi ilə (qara-qura, kələ-kötür), yaxın və yaxud əksmənalı sözlərin birləşməsi ilə (evli-əşikli, irili-xırdalı) əmələ gəldikləri şagirdlərin nəzərinə çatdırılır [4, s. 12].

Sifəti digər nitq hissələrindən fərqləndirən cəhətlərdən biri onun dərəcələrə malik olmasıdır. Şagirdlərə izah olunmalıdır ki, əşyanın əlaməti üç dərəcədə özünü göstərir. Əlamət adi, normal dərəcədədirsə, buna sifətin adi dərəcəsi deyilir. Məsələn, qırmızı, ağ, göy və s. əlamət adi dərəcədən az olduqda azaltma dərəcəsi (qırmızımtıl, açıq göy və s.), əlamət adi dərəcədən

çox olduqda isə çoxaltma dərəcəsi (qıpqırmızı, tünd yaşıl və s.) əmələ gəlir. Müəllim sifətin dərəcəsi haqqında məlumat verərkən azaltma və çoxaltma dərəcələrinin hansı yollarla (şəkilçilərin, yaxud sözlərin köməyi ilə) yarandığını da göstərməlidir. Bundan sonra müəllimin köməyi ilə şagirdlər sifətə aid nümunələr söyləyib, onları azaltma və çoxaltma dərəcəsində işlədə bilirlər. Bu zaman əyani vəsait kimi aşağıdakı formada sxemdən istifadə etmək olar:

azaltma dərəcəsi**adi dərəcə****çoxaltma dərəcəsi**

ağ
yaşıl
uzun
qırmızı
göy

Sifətə aid ilk dərstdən etibarən şagirdlərə aydın olmalıdır ki, sifət aid olduğu isimlə əlaqəyə girdikdə dəyişmir, eyni zamanda ismin dəyişməsi ona təsir etmir. Məsələn, uca dağın, uca dağdan, uca dağlar, uca dağlarımız və s.

Sifət isim yerində işlənə bilir və bu zaman isə dəyişir, ismə aid olan xüsusiyyətlərə malik olur, başqa sözlə, cəmlənə bilir, hal və mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir, həmçinin ismin sualına cavab verir. Bu göstərilənlər misallara tətbiq edilir:

Qoca (kim?) asta-asta yeri yirdi. Gənclər qocaya yardım etdilər. İgid ölür, adı qalar. Azərbaycanda igidlərimiz çoxdur. Məktəbimizdə qəhrəmanlarla görüş keçiriləcək. Tənbəl deyər ki, ver yeyim, ört yatım, gözlə canım çıxmasın. Nəqliyyatda balacalara yer vermək lazımdır. Söz böyüyündür, su kiçiyin [6, s. 56].

Sifət öyrədilərkən müəllim şagirdlərə onun sintaktik vəzifəsini də anlatmağı yaddan çıxarmamalıdır. Cümlə haqqında şagirdlər ibtidai sinifdən müəyyən məlumata malik olurlar. Sifətin cümlədəki roluna gəldikdə isə bunu cümlələr söyləyib (yazıb) məhz cümlə daxilində izah etmək məqsəduyğundur.

1. Uca dağlar, yaşıl meşələr rayonumuza xüsusi gözəllik verir.
2. Yumşaq, göy çəmənin üstə düşüb şəh gecədən (A.Səhhət) [5, s. 45].
3. Bulaq suyu dumdurudur.
4. Vətənimiz Azərbaycan gözəldir. [1, s. 32].

Müəllim yuxarıdakı cümlələri oxuyaraq suallar verir və göstərir ki, birinci və ikinci cümlələrdə işlənən sifətlər cümlə üzvü kimi təyin, üçüncü və dördüncü cümlələrdəki sifətlər isə xəbər yerində işlənmişdir.

“Sifət” mövzusunı şüurlu surətdə mənimsəyən şagirdlər artıq sərbəst şəkildə çalışmalar üzərində işləyə bilirlər. Müəllim onlara aşağıdakı tipdə tapşırıqlar təqdim edə bilər.

Çalışma 1.

Ədəbiyyat fənnindən keçdiyiniz şeir və mətnlərdən sifətə aid on nümunə söyləyin.

Çalışma 2.

Aşağıdakı sifətlərə uyğun isimlər yazın. Gözəl, maraqlı, qalın, isti, hündür, işıqlı, qara, kiçik, duru güləyən, yağsız.

Çalışma 3.

Verilən isimlərə bacardığınız qədər sifətlər əlavə edin. Vətən, kitab, küçə, şagird, ana.

Çalışma 4.

Bu sifətləri azaltma və çoxaltma dərəcələrində işlədin.

Qırmızı, acı, yaşıl, balaca, uzun.

Çalışma 5.

Sifətin cümlədə təyin yerində işlənməsinə aid 5 misal yazın.

Şagirdləri tərkibində sifət olan maraqlı mətnlər üzərində işlətmək çox müsbət nəticə verir.

Qeyd edək ki, şagirdlərə lüğət, üslubiyyət üzrə müəyyən işlər aparmaq üçün sifət daha çox material verən nitq hissəsidir. Sifətdən düzgün istifadə etdikdə nitq gözəl, dəqiq olur. Başqa sözlə, şəxsin sinonim sifətlərdən yerində, məharətlə istifadə etməsi onun yüksək nitq inkişafına malik olmasının göstəricisidir.

Elmi işin nəticəsi. Sifət öyrədilərkən onun quruluşca növləri, dərəcələri, cümlədəki rolu üzərində xüsusi dayanmaq lazımdır. Öyrənilən nəzəri məlumat təcrübəyə tətbiq edilməlidir. Şagirdlər çalışmalar üzərində sərbəst şəkildə işləməlidirlər.

Elmi işin yeniliyi. Əsas nitq hissələrinin şüurlu mənimənilməsi onlara aid ilkin məlumatların mükəmməl öyrədilməsindən asılıdır. Sifətin tədrisinə keçməzdən əvvəl isim bəhsi yekunlaşdırılmalı, öyrənilən materialla keçilmişlər arasında əlaqə qurulmalıdır. Belə olduqda yeni mövzunun öyrədilməsi daha keyfiyyətli olar.

Elmi işin əhəmiyyəti. Şagirdlərin tərkibində sifət olan mətnlər üzərində işləmələri müsbət nəticə verir. Üslubiyyət, lüğət üzrə iş aparılmasında sifətin bir nitq hissəsi kimi rolu böyükdür. Şəxsin sinonim sifətlərdən məharətlə istifadə etməsi onun yüksək nitq inkişafına malik olmasının göstəricisidir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya) / M.Hüseynzadə. – Bakı: Maarif, – 1983.
2. Azərbaycan dilinin tədrisi, I hissə – Bakı: Maarif, – 1965.
3. Cəfərov, S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (Leksika) / S.Ə.Cəfərov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 192 s.
4. Dəmirçizadə, Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti / Ə.M.Dəmirçizadə. – Bakı: Azərtədrisnəşr, – 1962. – 272 s.
5. Mustafayeva, Q.H. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti / Q.H.Mustafayeva. – Bakı: Elm, – 2010. – 392 s.
6. Qurbanov, A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. [I cild] / A.M.Qurbanov. – Bakı: Nurlan, – 2003. – 450 s.
7. İbrahimov, M. Seçilmiş əsərləri / M.İbrahimov. – Bakı: Yazıçı, – c.1. – 1978.

N.Sh.Huseynova

On Teaching the Adjective Summary

Conscious learning of the main parts of speech depends on the perfect learning of the basic information about them. Before moving on to the teaching of adjectives, it is appropriate to repeat the topic in order to conclude the discussion of nouns and establish a connection between the learned material and what has been learned. Adjectives indicate the characteristics and qualities of a thing. Students should understand that things differ from each other precisely because of signs and qualities. The characteristics of the objects are also different. These are color, volume, size, appearance, taste, etc. can be.

When teaching adjectives, special emphasis should be placed on their structural types, degrees, and role in the sentence. An adjective can also be used in place of a noun, and in this case it changes and has the properties of a noun. It can be used as a noun, it can be aggregated, and it takes a relative suffix. Adjectives as part of a sentence are mostly determinative and sometimes news.

The teacher can make students work on interesting texts and studies. Correct use of synonymous adjectives makes the speech more beautiful.

Key words: *adjective, exercise, part of the sentence, the role of the adjective in the sentence, morphology*

Н.Ш.Гусейнова

Об обучении прилагательному Резюме

Сознательное изучение основных частей речи зависит от идеального усвоения основной информации о них. Прежде чем перейти к обучению прилагательных, уместно повторить тему,

чтобы завершить обсуждение существительных и установить связь между изученным материалом и изученным. Прилагательные указывают на характеристики и качества вещи. Учащиеся должны понять, что вещи отличаются друг от друга именно признаками и качествами. Характеристики объектов также различны. Это цвет, объем, размер, внешний вид, вкус и т. д.

При обучении прилагательным особое внимание следует уделять их структурным типам, степеням и роли в предложении. Прилагательное может использоваться и вместо существительного, и в этом случае оно изменяется и приобретает свойства существительного. Его можно использовать как существительное, объединять и принимать относительный суффикс. Прилагательное в предложении в основном выступает в роли определения, иногда является сказуемое.

Учитель может заставить учащихся работать над интересными текстами и исследованиями. Правильное употребление синонимов прилагательных делает речь красивее.

Ключевые слова: прилагательное, упражнение, часть предложения, роль прилагательного в предложении, морфология

Rəyçi: dos. Ç.H.Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 05.11.2024

Z.İ.XƏLİLOVA

müəllim

e-mail: zeynab.xalilova90@gmail.com

:<https://orcid.org/0009-0004-2761-1829>

Azərbaycan Universiteti

(Bakı şəh., C.Hacıbəyli küç., 71)

10.62021/0026-0028.2024.4.268

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ RƏYVERMƏNİN ROLU

Xülasə. Əks-əlaqə indi gündəlik həyatımızın mühüm bir hissəsinə çevrilmişdir. Restorana baş çəkdikdən sonra rəy yazırıq, sosial media yazısını oxuyanda və seçdiyimiz xidmətləri bəyənilib bəyənmədiyimizlə bağlı tövsiyələr təqdim edəndə cavab verməyə təşviq olunuruq. Əlbəttə, bu əks əlaqə dövrləri həyatımızı yaxşılaşdırmaq üçün nəzərdə tutulub və eyni şey, şübhəsiz ki, ikinci dil öyrənənlər üçün də keçərlidir – onların inkişafı üçün müəllimlərdən daha çox hansı şeylərin lazım ola biləcəyini göstərən keyfiyyətli rəy almaları çox vacibdir.

Məqalədə rəyvermənin xarici dilin inkişafında müsbət təsirləri araşdırılmışdır.

Tədqiqat zamanı araşdırma metodundan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər. Rəyvermə, əks əlaqə, metalingvistik, formativ, summativ

Effektiv əks əlaqə kommunikativ linqvistikanın dilin tədrisi prosesində müəllim və öyrənən üçün vacib olan aspektidir. Təlim prosesində əks əlaqənin əhəmiyyətinə əsaslanaraq, bu tədqiqat dilin öyrənilməsində müvafiq əks əlaqəni aşkar etmək və həyata keçirmək məqsədi daşıyır. Bu iş inkişaf edən müəllimlərin və tələbələrin rəy vermə və qəbulunu effektiv şəkildə araşdırmağa çalışır. Bu araşdırmada, həmçinin əks əlaqənin dil öyrənmə prosesinə təsirini araşdırmağa cəhd edilmişdir.

- Dil öyrənənlər üçün rəy təmin etmək nə üçün vacibdir?

Rəyvermə tələbələrin dil bacarıqlarını inkişaf etdirmələrinə kömək etmək üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Öyrənənlərə hədəf dildən nə dərəcədə yaxşı istifadə etdiklərini başa düşməyə kömək etmək üçün onu pedaqoq və ya başqa bir tələbə bunu təqdim edə bilər. O, əsas bacarıqlara (dinləmə, oxuma, danışma və yazma) və ya əlavə işə ehtiyacı olan sahələri (məsələn, qrammatika və tələffüz) xüsusi olaraq müəyyən etmək bacarığının ümumi göstəricisini təmin edə bilər.

Aşağıda görəcəyimiz kimi, rəy həmişə məqsədyönlü, konkret və vaxtında olmalıdır və şəfahi və ya yazılı formada çatdırıla bilər. O həmişə şagirdə/şagirdlər qrupuna, onların öyrənmə məqsədlərinə və gözlənilən bacarıq səviyyəsinə uyğunlaşdırılmalıdır. Rəyləri mülayim şəkildə çatdırmaq vacibdir – pedaqoqlar tələbələrə təkmilləşdirmələri lazım olan məlumatlarla təmin etməyi hədəfləməlidirlər və hər hansı bir zamanda onları çoxlu rəylərlə sıxışdırmamalıdırlar.

Əks əlaqə həm formativ (təlim prosesi zamanı öyrənənlərin təlim hədəflərinə doğru irəliləyişini qiymətləndirir) və yaxud summativdir (təlim dövrünün və ya bölmənin sonunda tələbə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsini təmin edir). Bununla belə, dil dərslərində əks əlaqənin ən çox yayılmış forması, şübhəsiz ki, səhvlərin düzəldilməsidir (korrektə edici rəy), burada məqsəd adətən şagirdin dəqiqliyinə xüsusi təkmilləşdirmələr etməkdir [5, s. 4].

Rəyin hansı formada çatdırılmasından asılı olmayaraq əks əlaqənin “üç əsas və bir-biri ilə əlaqəli məqsədi” olduğunu müəyyən olunmuşdur. Onlar:

- öyrənənlərin nitqinin və yazısının səlisliyini, dəqiqliyini və ya mürəkkəbliyini təkmilləşdirmək.

- öyrənənləri həvəsləndirmək.
- şagird müstəqilliyinin inkişafı.

Tələbələr də özlərinə rəy bildirməyə həvəsləndirilməlidir. Tələbələrin öz bacarıqlarını və fəaliyyətlərini qiymətləndirmək üçün əks etdirici rəy çox vacibdir. Bu özünüqiymətləndirmə onlara öz öyrənmələrinə rəhbərlik etmək və təkmilləşdirmək üçün lazım olan dəyişiklikləri etmək şansı verir. Məsələn, tələbələrin öz audio yazılarını dinləmələri mühüm özünü qiymətləndirməyə imkan verir [2, s. 97].

Bəs yaxşı rəy necə olmalıdır?

- Spesifik
- Məqsədyönlü
- Vaxtında.

1. Spesifik

Effektiv rəy spesifik olmalıdır ki, bu da tərifinə görə onun şəffaf və istifadəçi üçün əlverişli olması deməkdir. Birincisi, tələbələrin təkmilləşmək üçün vaxtlarını hara sərf etməli olduqlarını başa düşmələrini və xeyirlərin real və uyğun olmasını təmin edir. Aydın ki, rəy tələbənin həqiqətən reallaşıra bilməsi üçün mümkün olmalıdır (hərəkətli) və o, şagirdin bacarıqlarına və anlayışına uyğun olmalıdır. Bunların heç biri tətbiq edilmirsə, rəy kifayət qədər konkret olmayacaq və tələbə bundan asılı olmayaraq davam edəcək.

Aydın səhv nümunəsini müəyyən etmək və izah etmək və nəticəni yaxşılaşdırmaq üçün ətraflı təkliflər vermək çox güman ki, sözügedən tələbə tərəfindən qiymətləndiriləcək. Təkmilləşdirməyə ehtiyac duyulan yerlərə dair aydın nümunələrin təqdim edilməsi də bu yanaşmanı çox dəstəkləyir.

2. Məqsədli

Effektiv rəy də hədəflənməlidir ki, bu da “məqsədlərə istinad edilən və ardıcıl olması” deməkdir. Məqsədlə bağlı əks əlaqə o deməkdir ki, rəy tələbələrin öyrənmə məqsədinə çatmasına kömək etmək üçün aydın şəkildə əlaqələndirilməlidir. Bu baxımdan, tələbələrin təlim tapşırıqlarının tələblərini 100% aydın bilmələri və pedaqoqun rəyinin onlara buna nail olmaqda necə kömək edəcəyini dərk etmələri çox vacibdir.

3. Vaxtında

Nəhayət, effektiv əks əlaqə vaxtında olmalıdır, yəni “bu, vaxtında, operativ və davamlıdır”. Aydın ki, tələbələr müəyyən mövzu üzrə öyrənmə davam edərkən geribildirim almalıdırlar, əks halda aşkar edilmiş qüsurları aradan qaldırmaq üçün onların imkanları azdır. Eyni şəkildə, geribildirim dərhal izlənməzsə, tələbələrin anlaşılmazlıqları genişlənməkdə və daha ciddi hala gəlməkdə davam edir. İmtahandan bir ay keçdikdən sonra qiymətlərinizi almaq tələbələri davam etdirməyə həvəsləndirmək üçün kifayət etməyəcək. Davam edən bir sıra formativ qiymətləndirmələri görmək və rəy bildirmək həm də daha tez inkişafa və tələbə fəallığının artmasına imkan verə bilər.

İkinci dil tədrisində korreksiyaedici rəy öyrənənin inkişafı üçün çox mühüm bir göstəricidir. Tədris zamanı aşağıdakı korreksiyaedici rəyvermə strategiyalarını təsnif etmək olar [4, s. 7].

1. Cavab-vermə strategiyaları: Bu zaman müəllim bilavasitə düzgün cavab verərək tələbənin harada səhv etdiyini göstərir və səhvini düzəldir. Bunlara daxildir:

➤ Təkrarlama: Müəllim səhvi və ya şagirdin səhvindən ibarət olan hissəsini təkrarlayır. Şagirdin diqqətini problemlə hissəyə yönəltmək üçün stress və ya yüksələn intonasiyadan istifadə edərək səhvi vurğulayır.

➤ Yenidən tərtib: Tələbənin cavabının hamısının və ya bir hissəsinin düzəldilərək yenidən formalaşdırılması, düzgün konstruksiyanı təmin etmək.

➤ Açıq düzəliş: Müəllim düzgün hədəf formasını birbaşa təqdim edir. Bu, müəllimin yenidən tərtibdən fərqlənir, çünki tələbənin cavabını dəyişdirmədən və ya yenidən tərtib etmədən səhvi birbaşa düzəldilir.

➤ Cavab vermə: Tələbənin cavabı bilmədiyi və ya əmin olmadığı hallarda istifadə olunur.

2. Cavab-tələb strategiyaları. Müəllimin tələbələrə cavabında dil xətası görməyə və səhvi özlərinin düzəltməyə sövq etdiyi bir üsuldur.

Bu qrupa üç növ strategiya daxildir:

➤ Metalinqvistik işarələr: Müəllim hədəf formanı açıq şəkildə təqdim etmədən, şagirdin ifadəsinin düzgünlüyü ilə bağlı məlumat verir və ya bu haqda şagirdlərə suallar ünvanlayır.

➤ Dəqiqləşdirici suallar: Tələbəyə onun cavabının doğru olmadığını bildirmək üçün nəzərdə tutulmuş suallardır ki, onlar vasitəsilə tələbə yol verdiyi səhv ucbatından düzgün başa düşülmədiyini və ya nitqin hansısa şəkildə düzgün formalaşmadığını anlayır, təkrarlama və ya yenidən formalaşdırma tələb edildiyini başa düşür.

➤ Təhlil: Müəllim nitqinə fasilə verərək şagirdi düzgün forma verməyə və ona nitqini tamamlamağa təşviq edir.

Rəy yalnız şagirdlərin işlərini qiymətləndirmək üçün deyil, həm də onlara kömək etmək və onları öyrətmək üçündür. Bəzən rəyvermə tənqidlə qarışdırılır, bu da şagirdlərin fəaliyyətlərini tənziqləməsinə mane olur, həmçinin münasibətlərin gərginləşməsinə gətirib çıxarır. Şagirdlərin fəaliyyəti barədə doğru şəkildə verdiyimiz bildirişlər və rəylər öyrənmə prosesini yaxşılaşdırır. Tələbələrə rəy verilir, çünki onların keçmişdəki xətalarını göstərməklə onların gələcək dil istifadəsini inkişaf etdirmiş oluruq. Ona görə də əks əlaqə qurarkən aşağıdakı qaydalara diqqətlə yanaşmaq lazımdır.

1. Rəyvermə öyrənmə zamanı, dərhal sonar və bir müddət sonar təsirli ola bilər.

2. Rəy müxtəlif mənbələrdən gələ bilər. Tədqiqatlar müəllimlər və həmyaşıdların rəylərinin müsbət təsirinin olduğunu göstərmişdir.

3. Əks əlaqənin, yəni rəyin çatdırılmasının müxtəlif üsulları ola bilər və əks əlaqə yalnız yazılı işarələmə ilə məhdudlaşdırılmamalıdır. Şifahi əks əlaqə də öyrənməyə müsbət təsir göstərə bilər.

4. Yalnız səhv olanda deyil, doğru olanda da rəy bildirmək vacibdir, çünki effektiv rəy öyrənmə prosesini daha da motivasiyalı edə bilər.

Adətən, müəllimlər rəy verərkən konstruktiv rəy verməyə daha çox diqqət yetirirlər, çünki destruktiv rəy şagirdlərin motivasiyasını aşağı sala bilər. Bəzən isə ingilis dili müəllimlərinin daha çox tanış olduğu SENDVİÇ metodundan istifadə edilir, hansı ki ilk öncə şagirdin müsbət cavabından başlanır sonra yumşaldılmış formada səhvi səsləndirilir, ən sonda yenidən cavabın doğru olan hissələrinə diqqət çəkilir. Aşağıdakı cədvəldə bəzi konstruktiv və destruktiv rəy nümunələri ilə tanış ola bilərsiniz: [7, s. 173]

N	Destruktiv rəy	Konstruktiv rəy
1	Bacarmırsan!	Bunu belə etsən daha yaxşı olardı.
2	Yaxşı bilmirsən!	Tam doğru deyil, amma....
3	Belə etməzlər!	Çox çalışmışsan, amma....

Beləliklə, biz şagirdlərin səhvlərinə rəy verməklə vaxtımızı boş yerə sərf etmiş olmuruq, çünki rəyvermə də əslində öyrənmə prosesinin vacib hissələrindən biridir [1, s. 112]. Əgər şagirdlər öz səhvlərinin fərqiə varsalar, onları düzəltmək şansı əldə etmiş olacaqlar. Rəyvermə prosesi şagirdlər öz səhvlərini düzəldən zaman həqiqətən yekunlaşmış hesab olunur.

İşin elmi nəticəsi: Bu məqalə zamanı ikinci xarici dilin tədrisində rəyvermənin əhəmiyyəti və müxtəlif üsulları araşdırılmışdır. Rəyvermənin öyrənmə prosesinin əsas komponentlərindən biri kimi vacibliyi sübuta yetirilmişdir. Bununla belə, rəyvermə sadəcə keçmişə yönəlik deyil, həm də gələcək fəaliyyətə əsaslanaraq tələblərin dil biliklərinin inkişafına yüksək dərəcədə təkan verdiyi müəyyən edilmişdir.

İşin elmi yeniliyi: Məqalədə destruktiv və konstruktiv rəyin fərqli cəhətləri araşdırılmış və onların növləri ilə bağlı müxtəlif cəhətlərə toxunulmuşdur. Xarici dilin tədrisi zamanı rəyvermənin nə dərəcədə böyük əhəmiyyətə malik olduğu və öyrənmə prosesinə müsbət və mənfi təsirləri nəzərə çatdırılmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: “Xarici dilin tədrisində rəyvermənin rolu” adlanan bu məqalə xarici dil tədris edən hər kəs üçün əhəmiyyətli ola bilər. Bu məqalədən xarici dil tədris edən bütün müəllimlər və gələcəkdə xarici dili tədris edəcək tələbələr yararlanırlar.

Ədəbiyyat

1. Harmer, J. The practice of English language teaching / J.Harmer. – London: Pearson Education Ltd., – 2001.
2. Ur P. A Course in Language Teaching / P.Ur. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1996.
3. Edge, J. Mistakes and correction / J.Edge. – London: Addison Wesley Longman, 1989. – p. 80.
4. Rinvoluceri, M. Mistakes // Modern English teacher, Vol. 7, № 4, – 1998, – p. 45-48.
5. Bolitho, R. Current issues: error correction // Modern English teacher, Vol. 3, № 4, – 1994.
6. Muncie, J. Using written teacher feedback in EFL composition classes // Oxford University Press, ELT Journal, Vol. 54, Issue 1, – 2000. – p. 47-53.
7. Əliyev, M. Müasir pedaqogika. Metodika Kurikulum / M.Əliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2022, – 268 s.

Z.I.Khalilova

The Role of Feedback in Foreign Language Teaching Summary

Feedback has now become an important part of our daily lives. We write a review after visiting a restaurant, like and respond when we read a social media post, and when our streaming services of choice offer recommendations that we like or dislike. Ultimately, these feedback responses are meant to improve our lives, and the same is certainly true for second language learners, who need qualitative feedback from their teachers to show that they may need more work to progress.

The positive effects of feedback on foreign language development were investigated in this article. A research method was used during the research.

Key words: Feedback, response, metalinguistics, formative, summative

З.И.Халилова

Роль обратной связи в обучении иностранному языку Резюме

Обратная связь теперь стала важной частью нашей повседневной жизни. Мы пишем отзыв после посещения ресторана, ставим лайк и отвечаем, когда читаем публикацию в социальных сетях, а также когда выбранные нами потоковые сервисы предлагают рекомендации, которые нам нравятся или не нравятся. В конечном счете, эти петли обратной связи предназначены для улучшения нашей жизни, и то же самое, безусловно, верно и для изучающих второй язык, которым нужна качественная обратная связь от учителей, чтобы указать, что им, возможно, потребуется больше работы для прогресса.

В статье рассматривается положительное влияние обратной связи на развитие иностранного языка.

В ходе исследования был использован метод исследования.

Ключевые слова: обратная связь, ответ, металингвистика. формативный, суммативный

Рəyçi: filol. f.d., b/m. S.Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 13.11.2024

X.Q.İBRAHİMOVA

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: xosqedem.ibrahimova59@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5987-3346>

L.S.HƏMZƏYEVA

e-mail: hemzeyeva202@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

10.62021/0026-0028.2024.4.272

BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ TAPŞIRIQLAR VASİTƏSİLƏ ŞAĞIRDLƏRİN YARADICI TƏFƏKKÜRÜNÜN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

Xülasə. Məqalədə ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində yaradıcı tapşırıqlar vasitəsilə şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün formalaşdırılması yolları açıqlanır. Yaradıcı tapşırıqların həlli alqoritmi, biologiya dərslərində istifadə oluna biləcək yaradıcı tapşırıqlar araşdırılmışdır. Yaradıcı tapşırıqlar idrak marağı, mücərrəd və məntiqi təfəkkürü, yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, tədris materialını mənimsəmək, ümumiləşdirmək və təkrarlamağa imkan verir.

Açar sözlər: məntiqi tapşırıqlar, tənqidi tapşırıqlar, yaradıcı tapşırıqlar, bilik, bacarıq, vərdiş, təlim, səriştə

Təhsil sisteminin vacib mərhələlərindən biri təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və innovativ texnologiyalardan istifadə etməklə şagirdlərin məntiqi, tənqidi və yaradıcı tapşırıqlar vasitəsilə təfəkkürünü inkişaf etdirməkdir. Belə tədbirlərdən biri tədris prosesində şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirmək məqsədilə təlim üsullarından istifadəyə geniş yer verilməsidir [1, s. 8-24].

Təhsildə belə bir təlim üsulunun tətbiq edilməsi şagirdlərin sərbəst düşünmə və təhlil etmə qabiliyyətini formalaşdırır, yeni təlim texnologiyalarından istifadə etməyə meyilliliyi artırır, öyrəndiyi mövzulardan düzgün nəticə çıxarmaya kömək edir. Bu da şagirdlərin məntiqi, tənqidi və yaradıcı tapşırıqlar vasitəsilə təfəkkürünün inkişafı deməkdir [5].

Biologiya fənninin tədrisi zamanı şagirdlərdə müəllim tərəfindən bioloji biliklərin məntiqi, tənqidi və yaradıcı tapşırıqlarla təfəkkürünü inkişaf etdirməklə onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına səbəb olur.

Yaradıcı təfəkkürə malik olan şagird öz həyat tərzini yaxşılığa doğru qura və cəmiyyətin inkişafına köməklik etməyi bacarır. Şagird yaradıcı təfəkkürünü yaddaşdan, hafizədən mayasını götürür və onlarda yaradıcılıq qabiliyyəti yüksəlir və qurub-yaşamaq əzmi yaranır. Yaradıcı təfəkkürə malik olan insan hər hansı bir işi mənimsədikdən sonra daha mükəmməlini, səmərəli olanını və yenisini yarada bilir. İnsanın yaradıcı fantaziyası hər bir münasibətdə yeni-yeni əlamətlər formalaşdırır bilir. Onların davranışında, hərəkətində, danışığında yeni-yeni keyfiyyətlər yaratmağa qadirdilər. Təhsildə fəal təlimin formalaşdırılması fəal təlim metodlarının tətbiqi, metod, texnika və üsulların prinsipcə daha da təkmilləşdirilməsi son illərdə təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə səbəb olmuşdur.

Müəllim şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişaf etdirmək üçün hazırladığı tapşırıqlarla yanaşı, qoyulan suallarla da yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə səbəb olmalıdır [5, s. 8-14].

Biologiya dərslərində məhz elə yaradıcı tapşırıqlardan istifadə olunmalıdır ki, həm hafizəsini, həm də düşüncələrini daha da inkişafda saxlaya bilsin.

Yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirilməsi üçün müəllim hər bir mövzu ilə əlaqədar istifadə olunacaq yaradıcı tapşırıqları qabaqcadan hazırlamalıdır.

Müəllim şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü yoxlamaq və bacarıqlarını aşkarla-maq üçün aşağıdakı göstərilən yaradıcı tapşırıqların birindən istifadə edə bilər: problemi müəyyən et, öz şəxsi mülahizələrini ver, yeni əsaslar üzərində təsnif et, fərziyyələr söylə, mübadilə et, proqnoz ver, müqayisə et və anlayışı tap, iştirak et, yarat, başqa obyektə döndər, yeni tətbiq üsulunu tap, dəyişikliklər et və s. [2, s. 94].

Bundan əlavə müəllim şəkil, kitab, sxem, qrafik, cədvəl, diaqramlar üzrə iş, oxu strategiyalarından səmərəli istifadə kimi yaradıcı tapşırıqlardan istifadə etməklə şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirə bilər.

Fəal dərslə əlaqədar tədqiqatın aparılması mərhələsində yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirmək məqsədilə fərziyyələri yoxlamaq və təsdiq etmək üçün şagirdlər qruplara bölünür. İlk öncə mövzu ilə əlaqədar müəllim tədqiqat mərhələsində şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün verilmiş yaradıcı tapşırıqların necə icra ediləcəyinə dair ümumi təlimat verir. Şagirdlər qruplara verilmiş tapşırıqla əlaqədar yaradıcı prosesində tapşırıqları icra etmək üçün iş vərəqləri ilə təmin edilir [4, s. 103-107].

Beləliklə, hər bir qrup verilmiş vaxt ərzində şagirdlər kollektiv surətdə iş vərəqlərində görü-lən işlərin nəticəsini qeyd edirlər. Şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün müəllim onlardan yaradıcı qrup tapşırıqları təlim nəticələrinə və tədqiqat suallarına əsaslanaraq qısa, aydın, sadə və qazandığı biliklərə müvafiq formada iş vərəqində qeydlər aparılmasını tapşırır.

Şagirdlərin yaradıcı tədqiqatı prosesində müəllim yalnız dəstəkləyici və nəzarətedici iş-ləri yerinə yetirməlidir. Tədqiqatın belə gedişi nəticəsində şagirdlərdə sərbəst olaraq mövzu ilə əlaqədar yaradıcı təfəkkür inkişaf etdirilir.

Şagirdlərin idrak fəaliyyətinin məhsuldarlığını artırmaq yaradıcı təfəkkür fəaliyyətindən asılıdır. Burada idrak fəaliyyətinin məhsuldarlığı təfəkkürün aşağıdakı xassələrindən-təfəkkür fəaliyyətinin ümumiləşdiriciliyindən, düşünülmüş olmasından, çevikliyindən, sabitliyindən, müstəqilliyindən və s. asılıdır.

Yaradıcı idrak fəaliyyətinin formalaşmasında bu komponentlərin hər birinin mühüm əhə-miyyəti vardır. Onların arasında yaradıcı təfəkkür fəaliyyətinin ümumiləşdiriciliyi aparıcı rol oynayır. Bu prosesdə yaradıcı təfəkkür nə qədər ümumiləşdirici olarsa, qavranılan situasiyaların əsas tərəfləri onlar arasında qanunauyğun münasibətlər, əlaqələr tez və asan müəyyən olunar.

Burada tədqiqat prosesində yaradıcı təfəkkür fəaliyyətinin ümumiləşdiriciliyi elə bir pa-rametrdir ki, o əqli qabiliyyətin özəyini təşkil etməklə digər qabiliyyətləri müəyyənləşdirir.

Şagirdlərdə ən intensiv inkişaf bilikləri fəal mənimsəyən və yaradıcı tətbiq edən zaman baş verir. Onun yaradıcı tapşırıqlar vasitəsilə ətraf aləmdəki hadisələrə çevik münasibəti, mə-lum olanlarla kifayətlənməməsi, öz bildiklərini müntəzəm olaraq genişləndirməyə çalışması yaradıcı təfəkkürünün formalaşmasına səbəb olur.

Şagirdin öyrəndiyi mövzularla əlaqədar biliklərini sistemləşdirmə qabiliyyəti, bilik fəaliyyətini düzgün təşkil etməyə və yaxşı nəticələr qazana bilməsi üçün şərait yaradır. Ağıln həcmi onun sistemliyi ilə bağlıdır. Şagirdlərin inkişaf etmiş hafizəsi ilə şərtlənir.

Şagirdlərin əqli qüvvələrini və yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirmək, elmi dünyagörüşü-nün formalaşdırılması müəllimin məqsədyönlü fəaliyyətindən asılıdır ki, belə keyfiyyətə yiyələ-nən insanın əsas yaradıcı təfəkkür fəaliyyəti yaradıcı tapşırıqlar əsasında, yəni analiz, sintez, tu-tuşdurma, ümumiləşdirmə, təsnifetmə əməliyyatlarının həyata keçirmə bacarığından asılıdır.

Şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin ümumiləşdirilməsi elmi məlumatların sürətlə inkişaf etdiyi indiki zamanda böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yaradıcı təfəkkür formalaşdırılması məqsədilə aparılan ümumiləşdirilmə bacarığı yeni biliklərə tez və qənaətlə az qüvvə və vaxt sərf etməklə yiyələnməyə imkan verir.

Əgər şagird müəyyən mövzu ilə əlaqədar riyazi misalları tez həll etmək üçün çoxlu pri-yomları mənimsəyə bilsə, o həmin priyomları digər hallarda da tətbiq edə bilər.

Ümumilikdə, təlimdə ümumi fənlərə aid metodlarla yanaşı, mövzunun spesifikasına xidmət edən metodlar da vardır. Yaradıcı tapşırıqlar vasitəsilə şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün formalaşdırılmasında axtarış metodundan istifadə onların təfəkkürünün inkişaf etdirilməsində xüsusi rol oynayır.

Axtarış metodunun əsasını evristik müşahidə təşkil edir. Burada öyrədən təlimin aparıcı siması olsa da, öyrənən öyrənmə, mənimsəmə marağında olmayanda təlim nəticəsinin alınması çətinləşir.

Yaradıcı tapşırıqlar əsasında təfəkkürün inkişafında rolunu artırmaq üçün evristik müşahidə və problemlə təlim metodundan istifadə edilməsi təlimin keyfiyyətini yüksəldir. Burada məqsəd öyrənəni müstəqil, şüurlu mənimsəməyə cəlb etməkdir. Evristik təlim, problemlə təlim anlayışlarının fəal (interaktiv) təlimin sinonimi kimi işlədilir.

Müşahibənin özəyini təşkil edən pedaqoji tapşırıqlar və suallar problemin həllinə yönəlmiş motivasiya stimullaşdırıcı öyrənənin bütün diqqətin cəlb etməlidir. Məsələn: Ümumtəhsil məktəblərinin VII sinfində “Məməlilər sinfi” mövzusu ilə əlaqədar keçirilən dərstdə müəllim şagirdlərə yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirmək məqsədilə aşağıdakı tapşırıqları hazırlamağı tapşırıla bilər: [3, s. 109-114].

1. Mövzu ilə əlaqədar yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirən tapşırıqlar hazırlayın və dərslər modelində tətbiq edin;

2. Mövzuda məməli heyvanlarla əlaqədar “Mənim o heyvandan daha çox xoşum gəlir, ona görə ki...” adlı esse yazın;

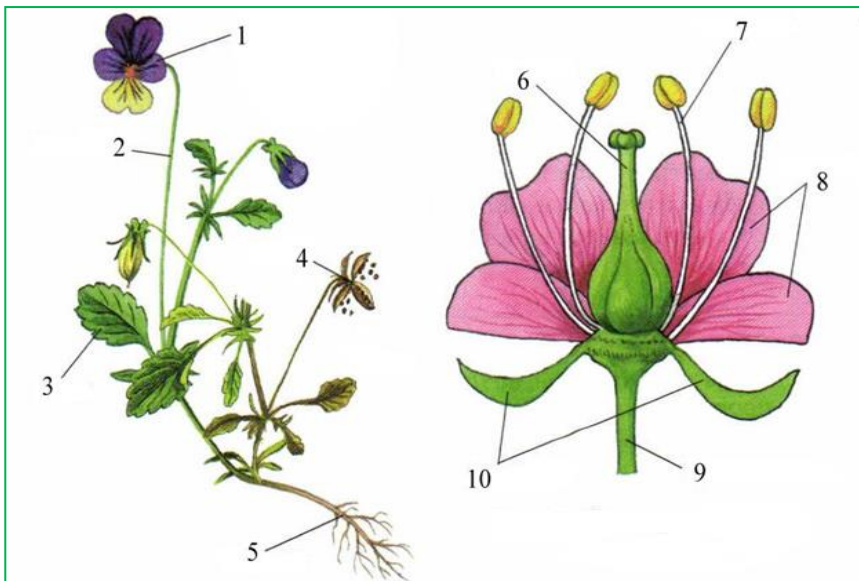
3. Mövzudakı əsas anlayışları təyin edir və onun öyrənilməsi üçün yollar müəyyənləşdirir.

Müəllim biologiya dərslərində siniflər üzrə keçiriləcək hər dərslər nümunəsi üçün yuxarıda göstərilən qaydada yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirmək məqsədilə yaradıcı tapşırıqlar hazırlaya bilər. Beləliklə, müəllim qarşısına qoyulan əsas məqsəddə şagirdlərin biliyinin formalaşmasına, bacarıq və vərdislərin aşılmasına nail ola bilər.

Yaradıcı təfəkkürün inkişafına dair tapşırıqda hekayə, situasiya, nağıl, musiqi, üsul uydur, maket, kitab tərtib et, proqnoz ver, müqayisə et və analoqunu tap, ixtira et, yarat, başqa obyektə döndər, yeni tətbiq üsulunu tap, dəyişikliklər et, yenidən tərtib et, yeni əsaslar üzərində təsnif et, yeni şəraitə uyğun hala gətir, öz şəxsi mülahizəni ver, problemi müəyyən et, fərziyyələr söylə, mübaliğə et, minimuma endir, simvol şəklində təsvir et əks oluna bilər.

Mövzu: Çiçəkli bitkilərin orqanları

1. Təsvirə istinad edərək “açar” sözləri müəyyənləşdirin və onlara uyğun abzasları tərtib edin:

Şagirdlər qruplarda iş formasında tapşırığı düzgün yerinə yetirirlər.

Bitki orqanları. Bitkilər canlı orqanizm olmaqla müxtəlif orqanlardan təşkil olunur. Hər hansı bir funksiyasını yerinə yetirən hissəsinə bitkinin orqan deyilir. Kök, gövdə, yarpaq, çiçək, toxum və meyvə çiçəkli bitkilərin orqanlarıdır. Bu orqanlar bitki orqanizmində konkret funksiya (vəzifə) yerinə yetirir. Bunun sayəsində həmin orqan daşdığı vəzifəyə görə formalaşmış olur. İstər torpaq, istərsə də hava, digər amillərlə yanaşı olaraq, bitki orqanizminə ikitərəfli təsir göstərir. Orqanizmin ayrı-ayrı hissələrinin bir-birindən kəskin surətdə fərqlənən amillərin təsirinə məruz qalması, maddələr mübadiləsinin gedişində həmin hissələrin quruluşca müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, bitkidə müxtəlif quruluşlu orqanlar əmələ gəlmişdir. Həmin orqanlar bitkinin yaşayışı prosesində bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır və bir-birindən asılıdır. Bir çox bitkilər yaşayış şəraitinə uyğunlaşması prosesində vegetativ və generativ olmaqla iki qrup orqan əmələ gətirir. Bu orqanlar vegetativ və generativ orqanlar adlanır.

Vegetativ orqanlar. Kök, gövdə və yarpaq çiçəkli bitkilərin əsas vegetativ orqanlarıdır. Kökün əsas vəzifəsi bitkini torpağa bərkitmək, torpaqdan suyu və suda həll olmuş mineral maddələri sormaqla, həmin maddələri bitkinin yerüstü hissəsinə ötürməkdir. Bəzi hallarda kök özündə qida maddələri toplayır. Gövdənin üzərində yarpaqlar və tumurcuqlar olan cavan hissəsi zoğ adlanır. Gövdənin əsas funksiyaları bitkinin kökü ilə yarpaqları arasında əlaqə yaratmaq və yarpaqları işığa çıxarmaqdır. Yarpaq vasitəsilə bitkidə üzvi maddələrin hazırlanması, suyun buxarlanması və qaz mübadiləsi həyata keçirilir. Yarpaqda əmələ gələn üzvi maddələr hesabına bitki öz bədənini qurur.

Generativ orqanlar. Cinsi çoxalma prosesində iştirak edən orqanlara – çiçək, toxum və meyvə aiddir. Çiçək – şəklini dəyişmiş və qısalmış zoğdur. Ən mühüm hissələri dişicik (dişi cinsiyyət orqanı) və erkəkcikdir (erkək cinsiyyət orqanı). Bu orqanlarda əmələ gələn cinsiyyət hüceyrələri birləşərək ziqot (yun.– “birləşən cütlük”) yaradır. Ziqotdan isə bitkiyə başlanğıc verən rüşeym əmələ gəlir. Toxum – içərisində rüşeymə və ehtiyat qida maddəsinə malik orqandır. Meyvəyanlığı – toxumu xarici təsirlərdən qoruyur və onun yayılmasını təmin edir.

Sonra isə şagirdlərə təklif olunur ki, tapşırığın ardını onlar fərdi iş formasında yerinə yetirsinlər. Bu zaman müəllim şagirdlərə – Siz tapşırığı necə davam edərsiniz? Siz daha hansı “açar” sözlərini və ya abzasları qeyd edə bilərsiniz? sualları ilə müraciət edə bilər. Şagirdlərin hər biri digər “açar” sözləri, abzasları dolğun şəkildə tərtib və təqdim edirlər.

2. Bitki orqanlarına uyğun olan funksiyaları qeyd edin:

Bitki orqanları	Funksiyaları
Kök	
Gövdə	
Yarpaq	
Çiçək	
Meyvə	
Toxum	

Yaradıcı tapşırıqlar hər bir şagirdə özünü ifadə etmək imkanı verir, onlara tədris materialını daha yaxşı anlamağa və mənimsəməyə kömək edir, əldə edilmiş bilikləri praktikada istifadə edir.

Biologiya dərslərində yaradıcı tapşırıqlarından istifadənin böyük rolu var. Şagirdlər təlim prosesində tədris materialını ümumiləşdirmək, təkrar etmək və mənimsəmək, yaradıcılıq qabiliyyətlərini, idraki maraqlarını, mücərrəd və məntiqi təfəkkürlərini inkişaf etdirmək kimi bacarıqları formalaşdırmaq imkanına nail olurlar.

İşin elmi nəticəsi: Müasir cəmiyyətdə kreativ düşünməyə qadir olan yaradıcı şəxsiyyət yetişdirmək əsas vəzifədir. Bu vəzifəni həyata keçirmək üçün müasir pedaqoji elm və praktika şagirdləri dərin biliyə və yaradıcılığa sövq edən qeyri-standart təlim formalarının tətbiqi problemi aktualdır.

İşin elmi yeniliyi: Məqalədə şagirdlərin analitik qabiliyyətlərini və yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirən metod və texnikalar tədqiq edilərək, biologiya tədrisində tətbiq edilə bilən qeyri-standart tapşırıqlar tərtib edilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi: Məqalədən ali və ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrant və doktorantlar faydalan bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil müəssisələri üçün “Biologiya fənni üzrə təhsil (kurikulum)” (VII-XI siniflər). – Bakı: – 2023. – 57 s.
2. Hacıyeva, G.N. Biologiyanın tədrisi metodikası, Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti / G.N.Hacıyeva. – Bakı, – 2018, – 356 s.
3. İbrahimova, X.Q. Biologiyanın tədrisində fəal təlim metodlarının tətbiqi / X.Q.İbrahimova. – Bakı, RN Novruz, – 2005, – 160 s.
4. İbrahimova, X.Q. Məktəb biologiya kursunda məsələ həllinin texnologiyası / X.Q.İbrahimova. – Bakı: Müəllim. – 2022, – 216 s.
5. Sultanov, R.L. Ümumtəhsil məktəbləri üçün biologiya fənni üzrə təhsil standartları / R.L.Sultanov. – Bakı, – 2004, – 28 s.

Kh.G.Ibrahimova, L.S.Hamzayeva

Ways of Forming Students' Creative Thinking Through Tasks in Biology Lessons Summary

In the article teaching biology in secondary schools ways of forming students' creative thinking through assignments is disclosed. Algorithm for solving creative tasks in the article, in biology classes creative tasks that can be used have been investigated. Cognitive creative tasks develop interest, abstract and logical thinking, creative abilities ability to learn, learn, generalize and repeat the learning material gives.

Key words: *logical tasks, critical tasks, creative tasks, knowledge, skills and habits, knowledge, skills, habit, training*

Х.Г.Ибрагимова, Л.С.Хамзаева

Пути формирования творческого мышления учащихся через задачи на уроках биологии Резюме

В статье описаны способы формирования творческого мышления учащихся через задания на уроках биологии в общеобразовательной школе. В статье исследован алгоритм решения творческих задач, творческие задачи, которые можно использовать на уроках биологии. Творческие задания позволяют развивать познавательный интерес, абстрактно-логическое мышление, творческие способности, усвоение, обобщение и повторение учебного материала.

Ключевые слова: *логические задачи, критические задачи, творческие задачи, знания, умения и навыки, знания, умения, навык, обучение*

Rəyçi: b.ü.f.d., dos. T.Q.Abdullayeva

Redaksiyaya daxil olub: 19.08.2024

F.A.QARAQURBANLI
filologiya elmləri doktoru, dosent

:<https://orcid.org/0009-0004-6224-0840>

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

10.62021/0026-0028.2024.4.277

QADIN TƏXƏLLÜSLƏRİNİN LİŖQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Xülasə. Məqalədə ingilis dilində antroponimik vahidlərdən olan qadın təxəllüslərinin linqvistik xüsusiyyətləri haqqında bəhs olunur. Təxəllüslər onu daşıyan şəxsə özü tərəfindən yaxud ətrafdakılar tərəfindən uyğun olaraq seçilir. Bu xüsusiyyət eyni zamanda təxəllüsün fərqləndirici əlamətidir. Təxəllüslər nəinki kişilər, həmçinin qadınlar tərəfindən geniş yayılmışdır. Hamının istifadə etmədiyi, köməkçi adlar sırasına daxil olan təxəllüslərin şəxs adları və soyadlardan sonra meydana çıxması qeyd edilir. İngilis dilində istifadə olunan təxəllüslər, onların semantik qrupları barədə şərh edilir. Məqalədə açıq və ya şəffaf təxəllüslərdən, eləcə də təsviri təxəllüslərdən bəhs olunur. Qadın təxəllüslərinin yaranma səbəbləri şərh olunur. Onların semantik qrupları haqqında danışılır.

Açar sözlər: onomastika, antroponimik vahid, təxəllüs, köməkçi ad, semantika

Antroponimlərə aid köməkçi adlar kateqoriyasından olan təxəllüslər şəxs adı və soyadlar kimi rəsmi xarakter daşımır, əsas ad – şəxs adları və soyadlar kimi hamıya verilmir. Şəxs adları və soyadlardan sonra meydana çıxmış ləqəblər, titullar və təxəllüslərin daxil olduğu köməkçi adlar əsas adlardan fərqlənir. Eyni zamanda bəzi istisnalar olmaqla, rəsmi səviyyədə qəbul olunmur. Köməkçi adlar sırasında olan təxəllüslər alim, yazıçı, rəssam və s. tərəfindən rəsmi ad kimi istifadə olunan antroponimik vahiddir.

Şəxs adı və soyad insana doğulduğu andan verilən rəsmi adlardır, şəxs dünyasını dəyişənə qədər rəsmi ad və soyadını daşıyır. Həyatının bütün mərhələlərində həmin ad və soyadla yaşayır, bəzən şəxs adları da nəsildən-nəslə də ötürülür. Bu hal köməkçi adlara üçün keçərli deyildir. Təxəllüslər qəbul edildiyi zamandan şəxs tərəfindən həyatın müəyyən mərhələlərində daimi olaraq istifadə edilir. Bu adlar hər zaman özünə təxəllüs götürən şəxs tərəfindən müəyyən məqsədə uyğun seçilir. Köməkçi ad kateqoriyasına daxil edilən antroponimik vahidlərdən biri kimi təxəllüslərin bu sıraya daxil olmasının bir neçə səbəbi vardır. Əvvəla, təxəllüslər əsas ad kateqoriyasına aid edilən şəxs adları və soyadlar kimi bütün şəxslərə verilmir. Yalnız əhalinin kiçik bir hissəsi tərəfindən istifadə olunur. Bundan əlavə, təxəllüslər şəxs adı və soyadlar kimi heç də rəsmi xarakter daşımır.

Təxəllüslər yalnız söz sənətkarları, şair və yazıçılar tərəfindən deyil, digər nümayəndələr – siyasətçilər, deputatlar, rəssamlar, inqilabçılar və s. tərəfindən də istifadə olunmuşdur. Azərbaycanda M.Hadi, M.Füzuli, N.Gəncəvi və s. kimi dahi yazıçılarımız da istifadə etdikləri təxəllüsləri uyğun hesab etmiş, əsərlərində yeri gəldikcə bu barədə qeyd etmişlər. Böyük Britaniyanın tanınmış filosof və iqtisadiyyatçısı Adam Smit (Adam Smith) “Smith” təxəllüsünü özü seçmişdir.

Təxəllüslər onomastik vahidlərin bir sıra kateqoriyaları ilə əlaqəli olaraq yaradılır. Toponimlər (yer adları), hidronimlər (su hövzələrinin adları), ornitonimlər (quş adları) əsasında formalaşan təxəllüslər buna nümunə ola bilər.

Əksər hallarda təxəllüs digər köməkçi adlardan, xüsusən də ləqəbdən fərqli olaraq müsbət xarakter daşıyır. Bəzən ləqəblərdən bəhs edərkən insanlara onların başqa şəxslər tərəfin-

dən verildiyinə görə, bəzən mənfi xüsusiyyətləri də əks etdirdiyini müşahidə edirik. Lakin bu, təxəllüslərdə müşahidə olunmur. O da məlumdur ki, ləqəblər istənilən şəxsə verilə bilər, lakin təxəllüslər adətən yazıçılar, şairlər, elm və mədəniyyət xadimləri, incəsənət nümayəndələri, bəstəkarlar, alimlər, ustalar və b. tərəfindən istifadə olunmaq üçün qəbul edilən müstəqil antroponimik vahidlərdir. Bəzən ətrafdakıların da verdiyi təxəllüslər əslində tanınmış şəxslərə məxsus olan ad sistemidir. Cəmiyyətdə müəyyən səbəblərdən tanınmış, məşhur olmuş şəxslər tərəfindən təxəllüslərin qəbul edilməsi isə həmin şəxslərin əsl rəsmi adlarından başqa, digər bir müstəqil ad daşımaq istəyindən irəli gəlir. Təxəllüslər nəinki kişilər, hətta qadınlar tərəfindən geniş yayılmışdır. Azərbaycan ədəbiyyat tarixində Məhsəti Gəncəvi, Xurşudbanu Natəvan, Mədinə Gülgün, Hökümə Bülluri, Gülarə Azafli və b. qadın şair və yazıçılarımız da özlərinə təxəllüs seçərək bu ad altında yazıb-yaratmışlar. Lakin bəzən tanınmış insanlara xalq tərəfindən də təxəllüslər verilir. Təxəllüslərin yaranması səbəbi həm də onu götürənin özünü qoruması ilə əlaqədardır.

Dövrün tələbindən irəli gələn köməkçi adlar – təxəllüslər müəyyən hallarda müəllifin imzası rolunu oynamışdır. Avropada XIX əsrdə əsərlərin qadın müəlliflər tərəfindən yazılıb oxuculara təqdim olunması cəmiyyətdə birmənalı qarşılanmamışdır. Məhz bu səbəbdən qadınlar məcburən əsərlərini kişi təxəllüsləri ilə nəşr etdirmişlər. Çünki qadınlar üçün yazıb yaratmaq, eyni zamanda yazdıqlarını öz rəsmi adı ilə nəşr etdirmək təhlükəli hesab edilirdi. XIX əsrdə Avropada qadın yazıçılar əsərlərini öz rəsmi adları altında nəşr etdirə bilmirdilər. İngilis ədəbiyyatında iz qoymuş bir sıra dəyərli əsərlərin müəllifi Bronte bacıları da bu halla qarşılaşdıqdan sonra ilk əsərlərini kişi adı ilə nəşr etdirmişdilər. Bacılardan biri – Anna Bronte “The Tenant of Wildfell Hall” əsərini *Acton Bell* təxəllüsü ilə nəşr etdirmişdir. Digər bacılar isə qələmə aldıkları əsərləri *Ellis Bell* (Emili Bronte) və *Currer Bell* (Şarlotta Bronte) təxəllüsləri ilə nəşr etdirmişlər. Maraqlıdır ki, hansı səbəblərdən olmasına baxmayaraq, Şarlotta Brontenin istifadə etdiyi təxəllüslə *Aurora Dupin*in *Corc Sand* və *Marian Evans*in *Corc Eliot* təxəllüsünü götürməsi heç də eyni səbəblərdən olmamışdır. Fikrimizcə, Bronte bacılarının şəxsi həyatı ilə bağlı elə bir çəkinəcək məsələ olmamışdır. Əslində burada əsas məsələ yazıçının yaradıcılığına ciddi yanaşılması ilə əlaqədar olmuşdur, bu məqsədlə də qadın yazıçılar təxəllüs olaraq kişi adından istifadə etmişdilər.

Əsərlərini *Corc Eliot* təxəllüsü ilə nəşr etdirən Meri Enn yaxud *Marian Evans* (22 noyabr 1819-22 dekabr 1880, London) Viktorian dövrünün ən məşhur ingilis yazıçılarından biri olmuşdur. C.Eliot təxəllüsünə gəlincə (*Merian Evans* – *Meri Enn Evans*), həmin qadın yazıçının kişi adını təxəllüs olaraq götürməsinin səbəbi onun sonradan başqa birisi ilə yenidən ailə qurduğu üçün mühakimə olunması ilə əlaqədar olmuşdur. Yazıçı *Nora Roberts* əsərlərini *J.D.Robb* təxəllüsü ilə, *Coys Karol* (*Joyce Carol*) isə *Geyts Rozalind Smit* (*Oates Rosalind Smith*) təxəllüsü ilə nəşr etdirmişdir. Bu sıradan olan təxəllüslərə onomastikada açıq və ya şəffaf təxəllüslər deyilir. Göründüyü kimi, Avropada yazıçı qadınların əsərlərini kişi təxəllüsü ilə yazıb nəşr etdirməsi kifayət qədər müşahidə edilir. Qadınların əsərlərini kişi təxəllüsü ilə nəşr etdirməsi kişilərin qadın imzası ilə nəşr etdirməsindən daha çox müşahidə edilir. Məsələn: dövrünün tanınmış yazıçısı, sevilən romanların müəllifi, qadın təxəllüsü ilə əsərlərini nəşr etdirmiş *Fiona Macleod* əslində kişi olmuşdur. Yalnız ölümündən sonra onun əsl adının *Uilyam Şarp* (*William Sharp*) olduğu üzə çıxmışdır.

Bildiyimiz kimi, onomastikada təsviri təxəllüs termini mövcuddur. Özünə təsviri təxəllüs seçən yazıçı və şairlərin əsas məqsədi təxəllüsün oxucu tərəfindən daha tez seçilməsi, nisbətən cəlbədicili olması ilə əlaqədar olmuşdur. Bu adı qəbul edən yazıçı və şairlər öz əsərində yer almış baş qəhərmənin soyadı ilə öz təxəllüsünü eyniləşdirirdi. Məhz bu xüsusiyyət oxucuların əsərə marağını artırmış və diqqətini daha çox cəlb etmişdir. Məsələn: yazıçılardan *C.Spender* özünə *The Philistine*, məşhur ingilis yazıçısı *D.Defo* isə özünə *A Ministering Friend* təxəllüsünü uyğun bilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, təsviri təxəllüslərin əksəriyyəti yazıçı, şair və bəstəkarlar tərəfindən qəbul edilmişdir.

Təxəllüslər yalnız söz ustaları, yəni şair və yazıçılar tərəfindən yox, siyasətçilər, deputatlar, rəssamlar, dövlət rəhbərləri, inqilabçılar və cəmiyyətin digər nümayəndələri tərəfindən də qəbul olunmuşdur. Məsələn: Britaniyalılar Birləşmiş Krallıqda çox uzun müddət vəzifədə qalmış baş nazir və ölkənin yeganə qadın baş naziri Marqaret Hilda Tetçerə fəaliyyəti dövründə xalq tərəfindən “*Tank*” təxəllüsü verilmişdi. Sonradan SSRİ-yə qarşı məlum sərt rəftarına görə rus mətbuatında M.Tetçerə ilk dəfə “Dəmir xanım” (Железная Дамa) təxəllüsü verilir. Rus mətbuatında baş nazir haqqındakı yazılar ingilis dilinə tərcümə edilir. Məqalədəki “Dəmir xanım” təxəllüsü ingilis dilinə tərcümə edilərkən “*Dəmir Ledi*” (Iron Lady) kimi qeyd edilir. Məlumdur ki, M.Tetçer əsasən “*Dəmir Ledi*” təxəllüsü ilə yadda qalmışdır. Baş nazir özü də ona verilən “*Dəmir Ledi*” təxəllüsünü sevə-sevə qəbul etmişdi. Tetçer bu təxəllüsü dönməz xarakterinin rəmzi olaraq bəyənmişdi. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ-nin prezidenti M.Qorbaçova dünyaya səs salan “*Qorbi*” təxəllüsü də məhz Tetçer tərəfindən verilmişdi.

İngiltərədə əsərlərin qadın müəlliflər tərəfindən yazılıb oxuculara təqdim olunması cəmiyyətdə birmənalı qarşılanmamışdır. Dövrün tələbindən irəli gələn bu köməkçi adlar – təxəllüslər müəyyən hallarda müəllifin bir növ imzası rolunu oynamışdır. İngilis dilində təxəllüslərlə bağlı lüğətlərdə onların sayının 60 minə yaxın olduğu barədə məlumatlar yer almışdır. Qadın təxəllüslərinin yaranması ilə bağlı konkret səbəbləri nəzərdən keçirək:

a) Bəzən tanınmış şəxslər ad və soyadlarının kifayət qədər diqqəti cəlb etmədiyini düşünərək özlərinə təxəllüs seçmişlər. *İda Barr* (Maud Barlow), *Marilyn Monro* (Norma Baker) və s.

b) Bəzən rəsmi adın bir qədər gülməli olduğunu düşünən şəxslər özlərinə təxəllüs götürmüşlər. Məsələn: *Louise Kirkland* (Louise Jelly jelly – jele anlamını verir).

Tanınmış ingilis aktrisası Shirley Broadbent soyadının gülünc olduğunu düşünərək özünə *Amanda Barrie* təxəllüsünü götürmüşdür. Lina Belcher soyadının (*belch* feilinin mənası: *gəyirmək, gəyirməkdən əziyyət çəkmək*) mənasından utanaraq *Lina Basquette* təxəllüsü ilə fəaliyyət göstərmişdir. George Bedlam *Rex Bell* təxəllüsündən istifadə etmişdir. Bedlam Londonda bir psixiatriya xəstəxanasının adıdır. Jean Shuffbottom (şuffle – qarışdırmaq; bottom – aşağı hissə) isə *Jeannie Carson* təxəllüsü ilə tanınmışdır.

c) Soyadın həddən artıq uzun olması çox zaman bu adın daşıyıcısının daha kiçik adla/təxəllüslə fəaliyyət göstərməsinə səbəb olur. Məsələn: *Cleo Lane* (Clementine Campbell).

d) İngilis dilində standart antroponimlərdən formalaşmış kifayət qədər təxəllüslər müşahidə edilir: Lucille Langehanke özünə *Mary Astor* təxəllüsünü götürmüşdür. Romulo Larralde *Pomney Brent* təxəllüsü ilə fəaliyyət göstərmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu hal Azərbaycan və rus dillərində də müşahidə olunur.

Bəzən ingilis dilində məqbul səslənmə məqsədilə xarici adlar tanınmaz hala gətirilir, təxəllüs kimi işlənir. Məsələn: Marlo Bianchi *Monty Banks*, Nicholas Adamshok isə *Nick Adams*, məşhur ingilis yazıçısı Jozef Korzeniowski isə *Jozef Conrad* təxəllüsü ilə yazıb məşhur olmuşdur.

d) Bəzən eyni soyadı daşıyanların kifayət qədər olması səbəbindən tanınmış insanlar özünə təxəllüs seçmişlər. Bu da özünü digərlərindən fərqləndirmək məqsədi daşımışdır. Bununla bağlı rəsmi soyadın da dəyişdirilməsi müşahidə edilir. Məsələn: Patricia White və Nora White İngiltərədə məşhur balet ustaları olmuşdur. Balerina bacılardan biri – Patricia White bacısından (Nora White) seçilmək üçün *Patricia Wilde* təxəllüsünü seçmişdir. Tanınmış aktyor Melvin Kaminsky məşhur musiqiçi Max Kamunsky ilə səhv salınmasın deyə *Mel Brooks* təxəllüsü ilə fəaliyyət göstərmişdir.

c) İngiltərədə yazıçı qadınlar əsərlərini təxəllüs kimi seçdikləri kişi adları altında nəşr etdirmişlər. Onlar əsərlərinin işıq üzü görməyəcəklərindən ehtiyat edərək, yəni bu əsərlərin qadın qələmi məhsulu olduğunu bilərkən başqa səbəblər gətirərək nəşr olunmayacağından qorxurdular. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yaradıcılığını *Currer*, *Ellis*, *Acton* və *Georg Eliot* təxəllüsləri ilə başa vurmaları olmuş məşhur qadın yazıçılar buna bariz nümunədir. Populyar mahnıların bənzərsiz ifaçısı amerikalı müğənni Vince Furnier rəhbərlik etdiyi pop-qrupun adı-

na diqqət çəkmək məqsədi ilə özünə *Alice Cooper* təxəllüsünü götürmüşdü. Amerikalı yumor ustası Benjamin Shillaber özünə *Mrs. Partington* təxəllüsünü seçmişdi. Onun yazdıqları kitablarda müəllifin adı *Life and Sayings of Partington* qeyd edilmişdir.

ç) İngilis mədəniyyətinə xarici mədəniyyət xadimlərinin də töhfəsi az olmamışdır. Bu xüsusilə balet sahəsində müşahidə edilir. Rus balet məktəbinin yetirmələri mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. İngilis balet ustaları rus mənşəli təxəllüslər götürərək həmin təxəllüslər altında fəaliyyət göstərmişlər Məsələn: Evelyne Cournard *Anna Qalina* təxəllüsü, Lilian Marks *Alicia Marcova* təxəllüsü, Patrik Healey-Kay *Anton Dolinin* təxəllüsü ilə fəaliyyət göstərərək məşhurluq qazanmışdır.

d) Təxəllüs – xarakteristikalar. Bu təxəllüsləri seçənlərin məqsədi heç də rəsmi adını gizlətmək olmamışdır. Bu, təxəllüsü daşıyanın müəyyən keyfiyyətinin diqqətə çatdırılması ilə əlaqədardır. Məsələn: müəllifin xarici görkəmindəki hər hansı bir əlaməti, milliyyətini, doğulduğu və ya yaşadığı yeri, yaxud xarakterinin və ya yaradıcılığının başlıca xüsusiyyətini, onun peşəsini, vəzifəsini, aldığı adı, sosial mövqeyini, mənsub olduğu partiyayı və b. bu kimi cəhətləri diqqətə çatdırmaq məqsədilə bu təxəllüslər götürülür. Bura müəllifin müəyyən bir tarixi şəxsiyyətin soyadı, yaxud artıq dünyasını dəyişmiş yazıçının, müəyyən bir bədii əsərin yaxud eposun, mifin qəhrəmanının adı ilə imza atması kimi hallar aiddir. Bir çox yazıçılar və sənət adamları ölkəsinin doğma yerlərinin, sevdikləri yaxud doğulub başa çatdıqları məkanların adlarının təxəllüs olaraq qəbul etmişlər. Bu hal Azərbaycan onomastikasında da kifayət qədər müşahidə olunur. Bu sıradan olan təxəllüslər həmişə bu adları qəbul etmiş yazıçıların özü yaxud yaradıcılığı ilə əlaqədar əsas cəhətləri ifadə etmək məqsədilə seçilmişdir. Bəzən təxəllüs olaraq aralıq ad və soyad götürülür. Təxəllüs-xarakteristikalar arasında tez-tez imza yerinə ədəbi və mifoloji qəhrəmanların adı ilə bağlı heronimlərdən istifadə müşahidə olunur. Bu, yazıçının həmin qəhrəmanların ideyasına sadıq qaldığının göstəricisidir. Hətta mahnı adları, pop-qrupların adlarının təxəllüs olaraq seçilməsi bununla bağlıdır.

Özünə təxəllüs – xarakteristika seçənlər əsasən yunan və latın şəxs adlarından yaxud sözlərindən istifadə edirlər, bu da yazıçının bu və ya digər xüsusiyyətini nəzərə çatdırmaq məqsədi daşıyır. Müəmmalı və peyğəmbərliklə bağlı məqalələrin yer aldığı məşhur *Daily Mirror* qəzetinin müxbiri və icmalçısı William Connor müntəzəm olaraq məqalələrini *Kassandra* imzası ilə (yunan mifologiyasından tanınan peyğəmbərlik verilmiş hökmdar Priamın qızı) dərc etdirmişdir.

e) Komik effekt yaratmaq məqsədilə formalaşmış məzhəkəli təxəllüslər. Bu sıradan olan təxəllüslər öz rəsmi adını gizlətmək, naməlum qalmaq kimi məqsədlərdən çox uzaqdır. Yumoristik effekt yaratmaq üçün seçilmiş təxəllüslər dərin zəka tələb edir və müəlliflərə öz fantaziyalarını ifadə etmək üçün xeyli imkanlar açır.

ə) İngilis dilində mövcud bir sıra təxəllüslər ad və soyad kimi qəbul oluna biləcək iki hərfdən ibarətdir, əslində isə bu hərflər tamamilə başqa sözlərlə əlaqədardır. Məsələn: S.B. təxəllüsü H.G. Wells tərəfindən götürülmüşdür. Bu təxəllüs Bachelor of Science (latın dilindən tərcümədə: elmlərin bakalavri) mənasını ifadə edir.

İngilis dilində qadın və kişi təxəllüslərinin (xüsusən kino və teatr aktyorlarının təxəllüsləri) müqayisəsi təxəllüs seçənlər tərəfindən müəyyən leksik vasitələrə üstünlük verilməsi ilə bağlı bəzi nəticələrə gəlməyə imkan verir. Adətən güclü, qüvvətli, əzmkar, dönməz ruhlu, bir qədər kobud qəhrəmanların rolunu ifadə edən aktyorlar özünə güc, qüvvət, enerji, qətiyyət, impulsiv hərəkətlər ifadə edən, daha yığcam, qısa, bir növ “rəndələnmiş”, birhecalı təxəllüslər seçir. Xüsusilə yazıda qoşa samitlərin, yanaşı samitlərin olduğu sözlərdən geniş istifadə edilir. Məsələn: (Scott, Ross, Jeff, Clenn) *Tex Awry, Rex Bell, Scott Brady, Red Bottoms, Ceff Candler, Glenn Ford, Rock Hudson, Ross Hu, Ted Ray, Rob Roy, Mark Twain, Jone Waine* və i.a. Qadın təxəllüsləri romantik məftunluq, rəğbət, gözəllik, incəlik, saflıq və başqa bu kimi xüsusiyyətlərlə zəngindir.

Hazırda ingilis dilində saysız-hesabsız *nikneymlərə* (nickname, qısaca *nik* ingilis dilində təxəllüs deməkdir, yerinə görə bəzən hətta ləqəb anlamında da işlənə bilər) rast gəlmək olur. Müxtəlif insanlara məxsus olan bu niklərin başlıca vəzifəsi rəsmi adı anonim şəkildə saxlamaq, onu təxəllüs altında gizlətməkdir. Bu baxımdan niklər təxəllüslərin müasir forması hesab olunur, desək, yəqin ki, yanılmarıq. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, təxəllüslər də ilk dəfə meydana çıxanda məhz bu funksiyanı – müəlliflərin adını gizli saxlamaq funksiyasını daşıyırdı.

Bir məqalə hüdudunda ingilis dilində qadın təxəllüslərinin linqvistik xüsusiyyətlərin müşahidəsinə əsasən aşağıdakı nəticələri qeyd etmək olar:

İngilis dilində mövcud qadın təxəllüsləri sırasında başqa dillərdən alınmış adlardan təxəllüs kimi istifadə müşahidə edilir. Allitrerasiyanın özünü büruzə verdiyi şəxs adlarından (bu səbəbdən də ekzotik səslənən) formalaşmış təxəllüslərdən istifadə daha geniş yayılmışdır. Məsələn: *Brigitte Bardot, Diana Dors, Greta Qarbo, Marilyn Monroe, Virginia Valli, Jennifer Jons* və i.a.

İngilis dilində mövcud qadın təxəllüslərində əsasən kiçiltmə və əzizləmə mənası ifadə edən -y (bəzən də -ie, -i) şəkilçilərdən istifadə edilir. Məsələn: *Wendy, Sally, Fanny, Dulcie, Stefanie, Bonnie, Kiki, Patti, Judy Posey, Sandy Holliday* və i.a.

Qadın təxəllüsləri arasında zəngin assosiasiyalara malik adlar kifayət qədərdir. Məsələn: *Eva Arden* (Basic woman + garden or ardent), *Belinda Dell* (belle, bel), *Hy Hazel, Gale Storm* ('fiery one'), *Virginia Valli* (maidenly innocence and the countryside), *Penny Singleton* (simplicity and wistful loneliness combined). İngilis dilində geniş yayılmış, tərkibində 'l' və 's' hərflərinin yer aldığı sözlərdən formalaşmış təxəllüslər (Gutturals can be gutsy, and sibilants sexy): *Sue Carol, Belinda Dell, Gloria Graham Dulcir gray, Judy Holliday, Shelley Winters, Loretta Young, Carol Raye, Carmen Miranda* və i.a. də kifayət qədərdir.

Bəzən təxəllüslərin kimə aid olduğu, yəni əsl ad və soyad naməlum qalır. 1769-1772-ci illərdə Londonda nəşr olunan *Public Advertiser* qəzetində 70-dən artıq məktub nəşr etdirmiş *Yunius* təxəllüsünü daşımış şəxsin kimliyi (qadın və ya kişi olması da) hələ də müəyyən olunmamışdır.

İşin elmi nəticəsi – ingilis dilində allitrerasiyanın özünü büruzə verdiyi alınma şəxs adlarından formalaşmış qadın təxəllüslərindən istifadə daha geniş yayılmışdır. Başqa dillərdən alınmış adlardan da təxəllüs kimi istifadə müşahidə edilir. Burada zəngin assosiasiyalara malik təxəllüslər də kifayət qədərdir. Qadın təxəllüslərində əsasən kiçiltmə və əzizləmə mənası ifadə edən -y (bəzən də -ie, -i) şəkilçilərdən istifadə edilir. Bu təxəllüsləri sırasında tərkibində 'l' və 's' hərflərinin yer aldığı sözlərdən formalaşmış təxəllüslər də kifayət qədərdir.

İşin elmi yeniliyi hələ də sistemli şəkildə araşdırılmamış qadın təxəllüsləri ilə bağlıdır. Elmi işdə – məqalədə yer almış faktlar ingilis dilində qadın təxəllüslərinin linqvistik xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilir, həmçinin qadın təxəllüslərinin yaranması, formalaşması barədə məsələlərə aydınlıq gətirilir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalənin nəticələrinə əsaslanaraq, ondan mühazirə və seminarlarda istifadə oluna bilər. Bununla yanaşı, gələcək elmi məqalələrin və tədqiqat işlərinin yazılmasında, həmçinin dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında məlumat üçün müraciət oluna bilər.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Qurbanov, A.M. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları [2 cildə] / A.M.Qurbanov, – Bakı, – 2019, – c.2. – 432 s.

İngilis dilində

2. Carty, J.T. A Dictionary of literary pseudonyms in the English language / J.T. Carty, – Charlotte: British library, – 1998, – 741 p.

Rus dilində

3. Масанов, И.Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: в четырех томах / И.Ф.Масанов. – Москва. Изд-во Всесоюз. книжной палаты, – 1956-1960.

F.A.Karakurbanli

About Linguistic Features of Female Pseudonyms

Summary

The article talks about the linguistic features of female pseudonyms. Nicknames are chosen by the person who carries them or by the people around them unlike pseudonyms. This feature is also a distinguishing feature of a pseudonym. Pseudonyms are widely used not only by men, but also by women. It is noted in the article that pseudonyms, which are not used by everyone and are included in the list of auxiliary names, appear after personal names and surnames. It's talked about open or transparent pseudonyms, descriptive pseudonyms, the reasons for the creation of female pseudonyms and also their semantic groups.

Key words: *onomastics, anthroponymic unit, pseudonym, auxiliary name, semantics*

Ф.А.Гарагурбанлы

О лингвистических особенностях женских псевдонимов

Резюме

В статье рассматриваются языковые особенности женских псевдонимов, сопоставляются понятия «прозвища» и «псевдоним» в контексте отечественного и зарубежного языкознания, а также приводятся примеры использования прозвищ в качестве псевдонимов. Псевдонимы широко используются не только мужчинами, но и женщинами. Отмечается, что после личных имен и фамилий появились псевдонимы, которые используются не всеми и входят в список вспомогательных имен. Также в статье рассмотрены смысловые группы, семантические группы, а также причины образования женских псевдонимов.

Ключевые слова: *ономастика, антропонимическая единица, псевдоним, вспомогательное имя, семантика*

Rəyçi: dos. N.O.Babayeva

Redaksiyaya daxil olub: 11.11.2024

S.Z.QUBATOVA

müəllim

e-mail: sakinaqubatova@gmail.com

:https://orcid.org/0009-0004-9807-838X

İsmayılı Dövlət Humanitar və Texnologiya Kolleci

(İsmayılı ray., A.Aslanov küç.)

10.62021/0026-0028.2024.4.283

YENİYETMƏLƏRİN SOSİALLAŞMASININ MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ FUNKSİYALARI

Xülasə. Məqalənin əsas mahiyyətini yeniyetmə şagirdlərin sosiallaşmasında mövcud problemlər və onların həlli yolları, elmi əsaslarla həyata keçirilməsi üçün təşkil olunan yeni yanaşmalar, modellər, elmi ideyalar təşkil edir. İzah olunur ki, şagird özünüidarəetmə orqanının fəaliyyətinin mahiyyəti bir sıra şagirdlərə cəmiyyətdə demokratik münasibətlərin əsaslarını, kollektivdə və müstəqil həyatda özünü idarə etməyi öyrətməkdir. Özünüidarəetmə orqanını təşkil etmək üçün əvvəlcədən lazımi metodik ədəbiyyat toplamaq və iclasların tematik məzmununu müəyyənləşdirmək və iş planı tərtib etmək lazımdır. Tədqiqatdan belə bir nəticəyə də gəlmək olur ki, gənclərin sosiallaşması fərdin öz xarakterindən, xüsusiyyətlərindən, ətraf mühitin, məktəbin, ictimai cəmiyyətin təsiri və fərdin təhsil aldığı məktəbin sosioloji əsaslarla qurulmasından asılı olaraq dəyişə bilər.

Açar sözlər: yeniyetmə, sosiallaşma, sosiallaşmanın mərhələləri, sosiallaşmanın funksiyaları, şəxsiyyətinin formalaşması

Cəmiyyət stabilliyə can atan sistemdir, onun zəmini isə dövlətdir. Cəmiyyətin stabilliyi, bir çox hallarda, nəsillərin varisliyi ilə, gənclərin cəmiyyətin və dövlətin əsas dəyər və normalarının yaradıcı dərk edilməsi ilə müəyyənləşir. Bu varislik geniş mənada tərbiyə ilə təmin olunur.

“Sosiallaşma” anlayışı ilə ictimai təcrübənin xüsusiyyətləri təsvir olunur, bu prosesin optimallığı isə bilavasitə vətəndaşın tərbiyəsi vasitələrindən asılıdır. Vətəndaşın sosiallaşması hər bir şəxs tərəfindən peşə, siyasi və hüquqi həyat fəaliyyəti məkanında müəyyən bilik, norma, dəyərlər sisteminin və ənənələrinin mənimsənilməsi yolu ilə vətəndaşın cəmiyyətin bərabərhüquqlu üzvü kimi fəaliyyət göstərməsidir.

Vətəndaş tərbiyəsi formalaşan vətəndaş şəxsiyyətinin məqsədyönlü pedaqoji təşkilətmə və idarəolunma prosesidir və yekun məqsədi şəxsiyyətin vətəndaş sosiallaşmasıdır. Beləliklə, hər bir cəmiyyət vətəndaş tərbiyə sisteminin, böyüyən nəslin vətəndaş sosiallaşmasının mühüm institutu kimi effektiv işində marağı var.

Yeniyetmələrin sosiallaşması dinamik olduğu üçün o bir neçə mərhələlərlə yerinə yetirilir. Bu məsələlərdə məlumatın çatdırılması, münasibətin formalaşması, məlumata münasibət, davranış sisteminin qurulması və sosial fəaliyyətin dərk olunması əhatə olunur.

Araşdırmalar göstərdi ki, sosiallaşmanın gedişində 7 əsas mərhələ nəzərə alınmalıdır və bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: Sosiallaşmanın I mərhələsində sosial məlumatı bilik, vərdiş, bacarıq, hiss və duyğu səviyyəsində şəxs tərəfindən qavranmasıdır. Mütləq məlumatın vaxtında çatdırılması nəzərə alınmalıdır; Sosiallaşmanın II mərhələsində alınmış məlumatın şəxsi sosial təcrübə ilə əlaqələndirməsi və bunun əsasında onlarda şəxsi münasibətlərin formalaşdırılması nəzərə alınmalıdır; Sosiallaşmanın III mərhələsində alınmış məlumatlar ya qəbul ediləli, ya da ondan imtina olunmalıdır; Sosiallaşmanın IV mərhələsi dəyər istiqamətlərinin formalaşdırılması və fəaliyyətə göstərişlərin verilməsidir; Sosiallaşmanın V mərhələsinin əsasında rəftar, əməl və məntiqi ardıcılığa malik davranış sisteminin qurulması durur; Sosiallaşma-

nın VI mərhələsi davranış normalarının reallaşdırılmasından və stereotiplərin formalaşdırılmasından ibarətdir. Sosiallaşmanın VII mərhələsi öz sosial fəaliyyətinin dərk olunması və qiymətləndirilməsidir.

Sosiallaşma mərhələli proses kimi şəxslərin şüurunda və davranışında biruzə verir və məntiqi mərhələlərdən ibarət olur. Sosiallaşma məntiqi tamamlanmaya – özünüqiymətləndirməyə çatdıqda, bu proses yeni keyfiyyət formasında təkrarlanır.

Müasir cəmiyyətdə ictimai inkişafın əsas problemi cəmiyyətin hər bir üzvü ilə münasibətlərin harmonik inkişafıdır, yəni onun sosiallaşmasıdır. Cəmiyyət üçün ən aktual problem gənc nəslin məqsədyönlü sosiallaşmasıdır. Çünki uşaqlıq, yeniyetməlik və gənclik dövründə şəxsiyyətin əsas strukturlarından biri olan sosiallaşma amilləri baş qaldırır və tədricən formalaşır. Sosial mühit dinamik olduğu üçün sosiallaşma zamanı müxtəlif sistemlərlə, birliklərlə, insanlarla yeni əlaqələrin və münasibətlərin yaranması nəticəsində yeni-yeni keyfiyyətlər əldə olunur.

Yeniyetməliyin sosiallaşmasının əsas iki forması seçilir: yönəldilmiş forma (yəni məqsədyönlü, istiqamətləndirilmiş forma) və yönəldilməmiş forma (Yəni öz-özünə əmələ gəlmə forması, istiqamətləndirilməmiş forma). Sosiallaşmanın yönəldilmiş, məqsədyönlü forması müəyyən cəmiyyət tərəfindən xüsusi tərtib edilmiş, həmin cəmiyyətin maraq və məqsədlərinə uyğun şəkildə insana təsir sistemidir. Yönəldilməmiş, öz-özünə əmələ gəlmiş, kənardan istiqamətləndirilməmiş sosiallaşma forması – indiddə, səmimi sosial əhatədə müəyyən sosial vərdişlərin avtomatik formalaşmasıdır.

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, hər hansı sosial institut; məktəb, ailə, birlik cəmiyyət və s. insana həm yönəldilmiş şəkildə və həm də yönəldilməmiş şəkildə təsir göstərə bilər və hər şey bu və ya digər sosial institutun proqramından asılı olaraq dəyişir.

Ədəbiyyatda sosiallaşmanın qoyuluşunun təhlili və aparılmış tədqiqatlar əsasında müəyyən edilmişdir ki, yeniyetmələrin sosiallaşmasının əsasını səviyyələrin müəyyənəlməsi təşkil edir.

Yeniyetmənin cəmiyyətin tələbatlarına uyğunlaşması və sosiallaşmasının hansı ardıcılıqla baş verməsi aşağıdakı səviyyələrdə müşahidə olunur:

1. Passiv səviyyə. Yeniyetmə özünü həmyaşıdlarla bərabər tutmur, aşağı kommunikasiya səviyyəsinə malikdir, onun dar dünyagörüşü var, sosial istiqamətlənməsi zəifdir, öyrənmə qabiliyyəti aşağıdır, müəyyən vacib həyatı dəyərlərdən qismən bəhrələnir, onda cəmiyyətə məxsus qayda-qanunlara tabe olmamaq hissi yaranır, sosiallaşma baş verən sosial-iqtisadi, siyasi-mədəni proseslərin dəyərlənməsini bacara bilməməyi bu səviyyəyə xas olan xüsusiyyətlərdən biridir.

2. Sosial və şəxsi cəlbətmə səviyyəsi. Tədricən yeniyetmə qrupa aid olmasını dərk edir, özünü həmyaşıdlarla bərabərləşdirir, öz nöqteyi-nəzərini müdafiə edir, tədris edilən fənlər üzrə müvəffəqiyyət əldə edir, ictimai inkişafın vacib ünsürlərindən xəbərdardır, digərləri üçün dəyərli və faydalı olmaq arzusundadır, özünü təkmilləşdirməyə və özünüinkişafa can atır.

3. Fəal səviyyə. Özünü həmyaşıdlarla tam bərabərləşdirməsi, solumun hüquqlarının və vəzifələrinin tam yerinə yetirilməsi, yüksək ünsiyyət, solumun həyatında fəal iştirak, öz nöqteyi-nəzərinin fəal müdafiəsi, ideyaların olması və onları müdafiə etmək bacarığı, özünü ifadə, özünü reallaşdırma, şəxsi təsdiqlənmə, özünü müəyyənəşdirmə, motivasiyanın yüksək səviyyəsi, uyğunlaşmaq bacarığı.

Sosiallaşma səviyyələrini müəyyənəşdirəndən sonra sosiallaşma prosesinin mərhələlərini qeyd etmək lazımdır. Şerti olaraq sosiallaşmanın 3 mərhələsi qeyd edilir və bunların hər biri axaraq digərindən əmələ gəlir, bir birinin əlaqələrini tamamlayırlar və yeniyetmənin durumunda, inkişafında, nə qədər müvəffəq və ya qeyri müvəffəq olmasını göstərirlər. Bunlar aşağıdakı mərhələlərdə ayrı-ayrılıqda göstərilirlər:

1. Hazırlıq mərhələsi. Bu mərhələ sosiallaşmanın ən aşağı mərhələsidir, yeniyetmənin cəmiyyətdə istifadə olunan qaydalara və normalara aşağı səviyyədə daxil olmasını göstərir, yeni qarşılıqlı əlaqə forma və üsulları ilə tanışlığı, yeniyetməyə təqdim olunan məlumatın qavranılması, şəxsi mövqeyin qəbul edilməsini nəzərdə tutur.

2. Uyğunlaşma mərhələsi. Bu mərhələ yeniyetmənin, müntəzəm dəyişən solumun həyatına uyğunlaşmasını, onu müxtəlif, vacib, həyatı əhəmiyyətli ünsiyyətin və qarşılıqlı əlaqələrin formalarına və növlərinə qatılmasını, dünyagörüşünün genişlənməsini, maraqlarının və qabiliyyətlərinin realizə edilməsini nəzərdə tutur.

3. Özünü realizə etmə mərhələsi. Bu mərhələdə sosiallaşmanın və şəxsi özünü müəyyənləşmənin ən yüksək mərhələsidir. Məhz bu mərhələdə yeniyetmə tərəfindən həyatın mənası və məqsədi başa düşülür, dərk edilir və qəbul olunmağa başlanılır.

Aşağı hazırlıq mərhələsindən yüksək, özünü realizə etmə mərhələsinə müvəffəqiyyətlə keçid, solumda qəbulu və başa düşülməsi üçün həvəs göstərməsi və çalışması, solumdaözü-nə layiqli mövqe tutması, fərdi münasibət göstərməsi, sosial yetkinliyə çatmasını çox zaman yeniyetmənin özündən asılıdır.

İctimai inkişafın əsas problemi cəmiyyətin hər bir şəxsiyyətlə münasibətlərinin, əlaqələrinin harmoniyalaşmasıdır, yəni onun uyğun olaraq sosiallaşmasıdır. Uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik dövründə şəxsiyyətin əsas strukturları formalaşır və onların keyfiyyət xüsusiyyətləri cəmiyyətin, ətraf mühitin pedaqojiləşməsindən asılı olur.

Yetişən gəncliyin sosiallaşması mürəkkəb, arasıkəsilməz, fasiləsiz prosesdir və burada bir tərəfdən şəxsin fərdi tələbatları ictimai tələbatlara uyğunlaşır və bu fəal, yaradıcı, ümumbəşəri dəyərlərin mənimsənilməsi prosesidir, digər tərəfdən cəmiyyət davranış və mədəniyyət normalarını formalaşdırır, insanlar arasında evdə, məktəbdə, məktəbdən kənar müəssisələrdə, insanı əhatə edən digər sosial mühitlərdə pedaqoji məqsəduyğun münasibətlər formalaşdırır [4, s. 27].

Yeniyetmənin sosiallaşması fərdlə cəmiyyət arasında mürəkkəb, çox- mərhələli və münəfişəli, qarşılıqlı əlaqəli prosesdir [2, s.34]. Bu prosesin nəticəsində şəxsiyyətdə müəyyən sosial və şəxsi keyfiyyətlərin inkişafı müşahidə olunur; şəxsi dəyərləndirmə, özünə arxayınlıq, qərar qəbulunda müstəqillik, dünyaya, özünə şəxsi münasibət, sosial münasibətləri şəxsi mədəniyyəti və ümumi qəbul edilmiş solum mədəni dəyərlərə istinad edərək öyrənilməsi, sosial kompetentliyin inkişafı, şəxsi arzu və tələbatlarının cəmiyyətin tələbatları ilə uyğunlaşması (Mən istəyirəm; Mən bacarıram; Mən varam və s.). Məhz bu yaş dövrü insan həyatında ən məsuliyyətli dövr sayılır, çünki bu yaş dövründə insanın real yetişməsi baş verir, mədəniyyətinin əsası qoyulur, cəmiyyətə, insanlara, özünə qarşı münasibətlər, sosial münasibətlər formalaşır [3, s. 202]. Müasir məktəb təcrübəsi göstərdi ki, müəllimlərin diqqəti əsasən şəxsiyyətin xarici inkişaf faktorlarına, yeniyetmənin bilik, bacarıq və vərdislər əldə etməsi prosesinə yönəlir. Ona görə də, yeniyetmənin öz təkrarolunmaz şəxsiyyəti, mədəniyyəti ilə bağlı bir sıra ciddi münəfişələr meydana gəlir. Münəfişələrin səbəbləri: a) yeniyetmənin sosiallaşma səviyyəsinin obyektiv tələbatları ilə bu tələbatı ödəyən nəzəri-metodoloji və təşkilati təminatın lazımı səviyyədə təşkil olunmaması; b) yeniyetmənin solumun həyatında fəal iştirak etməyə can atması, özünüreallaşdırması, şəxsi özünü təsdiqi və özünümüəyyənləşdirməsi ilə ümumtəhsil müəssisəsində şəxsiyyətin sistemli sosiallaşması üçün pedaqoji şəraitin uyğun gəlməməsi; c) mövcud münəfişələrin həlli üçün ümumtəhsil məktəblərində pedaqoji şəraitin olmaması, yeniyetmənin sosiallaşmasının optimal pedaqoji imkan və yollarının müəyyənəşdirilməməsi.

Tədqiqatın nəticəsində müəyyənəşdirə bildik ki, məktəbli-yeniyetmələrin sosiallaşma prosesi aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

1. Yeniyetmənin sosiallaşması, şəxsiyyətin sosial əhəmiyyətli keyfiyyətləri mənimsəmə prosesidir. Bu proses şəxsin özünü dərk etməsinə, dünyaya və şəxsən özünə olan şəxsi münasibətinə istiqamətlənir: sosial münasibətlərin a) daxili motivlərə və ümumi qəbul edilmiş sosial mədəni dəyərlərə istinad etməklə mənimsənilməsidir; b) sosial kompetentlik vərdislərinin inkişafı və sosial təqdir edilmiş davranışın qəbul edilməsidir; c) şəxsi arzuların və imkanların solum tərəfindən təqdim edilmiş tələblərinə uyğunluğudur.

2. Yeniyetmənin sosiallaşma prosesinin yerinə yetirilməsi istiqamətlənmiş model çərçivəsində baş verir. Bura sosiallaşma prosesinin nəzəri-metodoloji əsasları, pedaqoji şəraitləri, metodları, vasitələri və formaları daxildir.

3. Yeniyetmənin sosiallaşması prosesi pedaqoji və psixoloji şərtlərin kompleks nəzərə alınması nəticəsində reallaşa bilər.

Prof. A.O. Mehrabov və prof. R.İ. Əliyev xüsusi olaraq vurğulayırlar ki, "...sosial mühit dinamik olduğu üçün sosiallaşmanın nəticəsində sosial həyat zamanı sistemlərlə, birliklərlə, insanlarla yeni əlaqələrin, münasibətlərin bağlanması nəticəsində yeni-yeni keyfiyyətlər əldə olunur" [4, s. 26].

Deməli, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sosiallaşmanın yönəldilmiş, məqsədyönlü forması müəyyən cəmiyyət tərəfindən xüsusi tərtib edilmiş, insanın həmin cəmiyyətin maraq və məqsədlərinə uyğun formalaşmasına yönəlmiş təsir sistemidir. Sosiallaşmanın yönəldilməmiş, yəni öz-özünə əmələ gəlmə forması isə, yeniyetmədə müəyyən sosial vərdislərin avtomatlaşmış şəkildə formalaşmasıdır.

Yuxarıda söylədiklərimizdən belə qənaətə gəlmək olur ki, hər hansı sosial institut, məktəb, ailə, ictimai təşkilatlar və birliklər insana müxtəlif formalarda təsir göstərir və məktəbin, ailənin, ictimai təşkilatların fəaliyyətindən asılı olaraq dəyişir.

Yeniyetmələrin sosiallaşması prosesində sosiallaşmanın aşağıdakı ümumi funksiyalarının nəzərə alınması da önəmlidir. [1, s. 261]. Yəni, sosiallaşma normativ tənzimləyici funksiya daşıyır, yeniyetmənin cəmiyyətdə həyat fəaliyyətini formalaşdırır və tənzimləyir; sosiallaşma sosial münasibətlər sistemində yeniyetmənin ideyalarını istiqamətləndirir, onu fərdiləşdirir; sosiallaşma yeniyetmənin həyat tərzini müəyyənləşdirən dəyərlər sistemini formalaşdırır; sosiallaşma yeniyetməni digər insanlarla, insan qrupları ilə, sistemlə qarşılıqlı münasibətlərə gətirir, həyat tərzini formalaşdırmaq üçün onu məlumatlarla təmin edir; sosiallaşma yeniyetməni qeyri-standart situasiyalardan çıxış yolu axtarmaq, əhatəsində olduğu dünyanı kəşf etmək və dəyişdirmək təşəbbüsünü yaradır, onun çatışmayan fiziki, psixi və zehni xüsusiyyətlərinin və xassələrini tamamlayır.

Sosiallaşma funksiyaları yeniyetmənin təkcə inkişaf prosesini açmır, onun həm məzmununu müəyyənləşdirir, həm də şəxsin inkişafının müəyyən qədər perspektiv yollarını işıqlandıraraq fəallığını gücləndirir. Funksiyalar kompleks şəkildə reallaşır və şəxsə müəyyən fəaliyyət sahəsində özünü göstərməyə imkan yaradır.

Nəticə. Özünüidarəetmə orqanının inkişafı şagirdlərə sosial münasibətlərin mürəkkəbliyini başa düşməyə, sosial mövqeyi formalaşdırmağa, lider funksiyalarını realizə edəndə öz imkanlarını müəyyənləşdirməyə kömək göstərir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi gənclərin sosiallaşmasının fərdin öz xarakterindən, xüsusiyyətlərindən, ətraf mühitin, məktəbin, ictimai cəmiyyətin təsiri və fərdin təhsil aldığı məktəbin sosioloji əsaslarla qurulmasından asılı olmasıdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyətini yeniyetmə şagirdlərin sosiallaşmanın mərhələ və funksiyalarının tətbiqinin geniş praktikaya yol tapması təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Pedaqogika. Dərslik / A.N.Abbasov, H.Ə.Əlizadə. – Bakı: Mütərcim, – 2024. – 564 s.
2. Ağayeva B.S. Şagirdlərin sosiallaşması üzrə tərbiyə işinin təşkili / B.S.Ağayeva, V.H.Vahidova. – Bakı: Mütərcim, – 2011. – 97 s.
3. Kazımov, N.M. Seçilmiş əsərləri. 7-ci cild / N.M.Kazımov. – Bakı: OKA Ofset, – 2012. – 323 s.
4. Mehrabov A.O., Əliyev R.İ. Demokratik cəmiyyətdə rəqabətəqabil şəxsiyyətin formalaşdırılması //Təhsil, mədəniyyət, incəsənət. – Bakı, – 2003, № 3.
5. Vahidov F.B. Sosiologiya. Dərs vəsaiti. – Bakı: Təknur, 2008. – 308 s.

S.Z.Gubatova

Stages and Functions of Socialization of Teenagers

Summary

The main essence of the article is the existing problems of socialization of adolescent students and ways to eliminate them, new approaches, models and scientific ideas organized for their

implementation on scientific grounds. It is explained that the essence of the activity of the student self-government body is to teach a number of students the basics of democratic relations in society, self-government in collective and independent life. To organize a self-government body, it is necessary to collect the necessary methodological literature in advance, determine the thematic content of meetings and draw up a work plan.

In the result of the study, it is possible to come to the conclusion that the socialization of youth can change depending on their own character, personality characteristics, the influence of the environment, school, social society and the sociological basis of the school where the person is studying.

Key words: *teenager, socialization, stages of socialization, functions of socialization, personality formation*

С.З.Губатова

Этапы и функции социализации подростков Резюме

Основная суть статьи заключается в существующих проблемах социализации учащихся-подростков и путях их устранения, новых подходах, моделях и научных идеях, организованных для их реализации на научных основаниях. Поясняется, что суть деятельности органа ученического самоуправления заключается в обучении ряда учащихся основам демократических отношений в обществе, самоуправления в коллективной и самостоятельной жизни. Для организации органа самоуправления необходимо заранее собрать необходимую методическую литературу, определить тематическое содержание заседаний и составить план работы.

В результате исследования можно прийти к выводу, что социализация молодежи может меняться в зависимости от собственного характера, особенностей личности, влияния среды, школы, социального общества и социологической основы школы, в которой учится личность.

Ключевые слова: *подросток, социализация, этапы социализации, функции социализации, формирование личности*

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 13.11.2024

K.F.MAHMUDOVA

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: konul-mahmudova@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7042-9257>

M.S.AĞAYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

10.62021/0026-0028.2024.4.288

BİOLOGİYADAN EKSKURSIYALARIN TƏŞKİLİ İLƏ EKOLOJİ BİLİK VƏ BACARIQLARIN AŞILANMASI

Xülasə. Məqalədə ümumtəhsil məktəblərində biologiya fənninin tədrisində ekskursiyaların təşkilində şagirdlərə aşılanan bilik və bacarıqlardan bəhs edilir. Göstərilir ki, ekskursiyalar təlimin köməkçi formaları olub, orada şagirdlərə dərslərdə aşılanan bilik və bacarıqlar daha da genişləndirilir, dərinləşdirilir. Sınıfənkənar məşğələlərin əhəmiyyəti, əsas vəzifələri, prinsipləri izah edilir. Şagirdlərin cəmiyyət üçün hərtərəfli inkişafında sinifənkənar məşğələlərin xüsusi rolu göstərilir. Sınıfənkənar məşğələlərdən tədrisdə daha çox tətbiq olunan ekskursiya məşğələsindən bir nümunə verilir. Məqalədə biologiyadan sinifənkənar məşğələlərin keçirilməsinə dair verilən metodik məsləhətlər müəllimlərə bu sahədə kömək edə bilər.

Açar sözlər: təlim, dərs, sinifənkənar məşğələ, pedaqogika, ekskursiya, təbiət, tarix, muzey

Müəllimin rəhbərliyi altında, məktəbdə eyni yaşlı şagird kollektivi ilə, dövlət proqramına uyğun, sabit cədvəl əsasında keçirilən kollektiv məşğələ təlimin əsas təşkil forması dərslərdir. Dərs təlimin çevik forması olub, orada müxtəlif təlim metodları, üsul və tərzləri tətbiq olunur. Dərs müəllimlə şagirdlərin birgə fəaliyyəti olub, uşaq kollektivinin yaranmasına və ünsiyyət tapmasına kömək edir. Dərs, həmçinin şəxsiyyətin qiymətli dərk etmə xassələrini: fəallıq, müstəqillik, bilik və bacarıqlar əldə etməsi kimi keyfiyyətlərini formalaşdırır. Hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşmasında dərslə yanaşı, təlimin sinifənkənar və məktəbdənkənar iş formalarının da tətbiqi əsas məsələlərindəndir [1, s.23].

Şagirdlərin asudə vaxtlarının səmərəli təşkil edilməsi sinifənkənar məşğələlərin yüksək səviyyədə təşkilini tələb edir. Təlimin sinifənkənar iş formaları dərslərdə öyrənilən bilik və bacarıqları möhkəmləndirir, şagirdin fərdi meyil və qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Sınıfənkənar məşğələlər müəllimlər tərəfindən dərslərdən sonra şagirdlərlə aparılan təlim-tərbiyə fəaliyyətləridir. Belə məşğələlər təlim-tərbiyə prosesinin fasiləsizliyini və ardıcılığını təmin edir. Deməli, sinifənkənar işlərdə əsas məqsəd şagirdlərin müxtəlif bilik sahələrinə və fəaliyyət növlərinə olan marağını, qabiliyyət və istedadlarını inkişaf etdirməkdən, asudə vaxtlarının səmərəli təşkilindən və peşə seçmə işinə kömək göstərməkdən ibarətdir [1, s.116].

Sınıfənkənar məşğələlər müxtəlif formalarda təşkil olunur. Formalarına görə onların aşağıdakı sxem üzrə ümumiləşdirilməsi məsləhətdir.

Məktəblərimizdə mövzusa görə təbiət, istehsalat, tarix və incəsənət ekskursiyaları təşkil edilir. Müxtəlif təbiət guşələrinə təşkil olunan ekskursiya məşğələlərinə biologiyanın tədrisində daha çox yer verilir. Təbiət ekskursiyası bir neçə fənn üzrə təşkil olunur [3, s. 131].

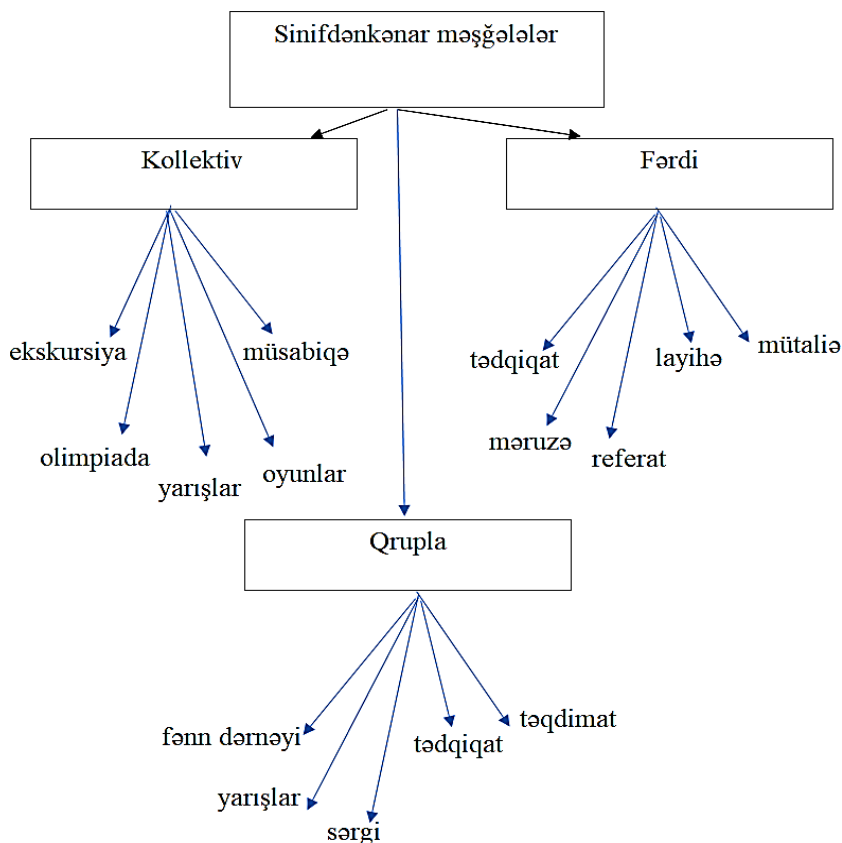
Biologiyadan Bakı şəhəri, N.Nərimanov rayonu 291 saylı məktəbdə təşkil olunmuş ekskursiya məşğələlərində şagirdlərin əldə etdikləri bilik və bacarıqlara nəzər yetirək.

Bakı şəhəri N.Nərimanov rayonu 291 nömrəli ekologiya liseyində biologiya müəllimi 10 may Beynəlxalq Köçəri Quşlar Günü münasibəti ilə Şirvan Milli Parkına ekskursiya təşkil etdi. Ekskursiyanın məqsədi mövsüm hadisələrinin quşların həyatına təsirini müşahidə etmək, “Quşların miqrasiya səbəbləri” və “Beynəlxalq Köçəri Quşlar Günü” barədə məlumat almaq idi.

Müəllim ekskursiyadan 3 gün əvvəl şagirdləri tərtib etdiyi ekskursiya planı ilə tanış etdi. Şirvan Milli Parkına dair video material izləndi. Sonra məktəb rəhbərliyi və valideynlər bu barədə məlumatlandırıldı. Şagirdləri ekskursiyanın uğurlu keçməsi üçün vacib davranış qaydaları ilə tanış etdi, onlara quşları qorxutmağı, səs salıb heyvanları narahat etməməyi tapşırırdı.

Şagirdləri 2 qrupa ayıraraq, onların birinə “Quşların miqrasiya səbəbləri” digərinə “Beynəlxalq Köçəri Quşlar Günü” mövzusunda təqdimatın hazırlanmasını tapşırırdı.

14 may 2014-cü ildə İDEA İctimai Birliyinin “Azərbaycanın 9 möcüzəsi” adlı xüsusi layihəsi çərçivəsində hazırlanan və Şirvan Milli Parkından bəhs edən filmi aşağıdakı linkə (<https://youtu.be/xi8g2AhD1Ps>) daxil olaraq izləndi. Filmin izlənməsində məqsəd, şagirdlərin doğma yurdu daha yaxından tanıması, Milli Park barədə məlumatlandırılması və ekskursiyaya dair maraqlarının artırılması idi. Ekskursiya məkanında Milli Parkın rəhbəri parkda gedən işlərlə şagirdləri tanış etdi. Şagirdlər Milli Parkın təbiəti ilə tanış olaraq tapşırılan mövzular üzrə nəticələri təqdim etdilər.

Birinci qrupun şagirdləri “Quşların miqrasiya səbəbləri” mövzusunda çıxış edərək göstərdilər ki, bir çox yırtıcı quşlar bütün il boyu bir yerdə yaşamır. Bəziləri sərt qışdan qorunmaq üçün miqrasiya edir, başqaları isə fəsilələrin dəyişməsi ilə əlaqədar bir ov yerindən digərinə köç edir. Məsələn, rasionu həşəratlarla zəngin adı arıyeyən və çöl müşgülü yayda yemin daha bol olduğu şimala uçur. Amma qış yaxınlaşdıqda və həşəratlar azaldıqda cənuba qayıdır. Başqa quşlarla qidalanan bəzi yırtıcılar ovladıqları quşların mövsümi miqrasiyası ilə əlaqədar köç edir. Digərləri, məsələn, şahin-laçının dağdakı yuvadan sahil boyundakı qış məskənlərinə köçü arasında məsafə cəmi bir neçə kilometrdir. Yırtıcı quşlar köç zamanı geniş su hövzələ-

rindən kənar uçuş. Məsələ bundadır ki, onlar göydə süzməyə yaxşı uyğunlaşsa da, qanadlarını uzun müddət yelləməyə dözümlü deyillər.

Digər qrup “Beynəlxalq Köçəri Quşlar Günü” mövzusunda çıxış etdilər. Göstərdilər ki, 10 may Beynəlxalq Köçəri Quşlar Günüdür. Bu təqvim 2006-cı ildən beynəlxalq səviyyədə qeyd edilən məlumatlandırma kampaniyası və ekoloji bayramdır. Bir çox ölkələrdə, o cümlədən Kanada və ABŞ-da hər il 10-11 may tarixlərində Beynəlxalq Köçəri Quşlar günü qeyd olunur. Amerikalı ornitoloqlar tərəfindən 1993-cü ildən etibarən bu gün bayram edilir. 1906-cı ildə isə “Köçəri quşlar haqqında beynəlxalq Konvensiya” qəbul olunub. Günün əsas məqsədi dünya ölkələrinin diqqətini global ekoloji problemlərdən biri olan köçəri quşların köçü zamanı onların sərbəstliyini və təhlükəsizliyini təmin etməkdir [10, s. 132].

Çıxışları dinlədikdən sonra quşların köçünün izlənməsi üçün müəllim şagirdləri müşahidə qülləsinə topladı və onları dürbinlə təmin etdi. Şagirdlər quşların köç hadisəsini yaxından müşahidə etməyə nail oldular.

Şagirdlər qeyd etdilər ki, quşların köçünün yaxından izlənməsi çox maraqlı və hər zaman yadda qalacaq bir hadisədir. Ekskursiya sayəsində quşların köç etmə prosesinin əyani şahidi olduq və quşlar barədə maraqlı məlumatlar əldə etdik. Şagirdlər təqdimatlarında və yekun çıxışlarında çəkdikləri maraqlı şəkilləri də təqdim etdilər. Ekskursiyanın yekun mərhələsində aşağıdakı suallarla şagirdlərin ekoloji bilik və bacarıqları yoxlanıldı. Suallar:

- 1) Şirvan Milli Parkına hansı quşlar köç edir?
- 2) Şirvan Milli Parkında quşların qidasını nələr təşkil edir?
- 3) Şirvan Milli Parkının yaradılmasında məqsəd nə idi?
- 4) Parkda hansı heyvanlar qorunur?
- 5) Parkın ərazisinin bitkiləri hansılardır?

Problemin aktuallığı. Ekskursiyada iştirak edən şagirdlər suallara təmkinli, elmi, doğru cavabları ilə aldıkları ekoloji bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirirlər. Bununla da əmin olundu ki, sinifdən kənar məşğələlər, o cümlədən ekskursiyaların şagirdlərin təlim-tərbiyəsində, şəxsiyyət kimi inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Problemin elmi yeniliyi. Ümumtəhsil məktəblərində biologiyadan ekskursiyaların təşkilində şagirdlərə ekoloji bilik və bacarıqların aşılınması sahəsində yeni metodika verilir. Müasir formatda təbiət ekskursiyasına dair nümunə işlənmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Problemin həllində çətinlik çəkən fənn müəllimlərinə metodik tövsiyələr verilir.

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva, H. Ümumtəhsil məktəblərində səriştəli təlimin əsas istiqamətləri / H.Hacıyeva, M.Zülfüqarova, – Bakı, – 2023, s. 23, s. 111-127.
2. Hacıyeva, H. Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın fəal təlim metodları ilə tədrisi metodikası / H.Hacıyeva, T.Abdullayeva, E.Hacıbəyova. – Bakı, – 2014, – 166-170 s.
3. Hüseynov, Ə.M., Məhərrəmov Ə.M. Biologiyanın tədrisi metodikası / Ə.M.Hüseynov, Ə.M.Məhərrəmov. – Bakı, – 2003.
4. Paşayev, Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedagogika / Ə.X.Paşayev, F.A.Rüstəmov. – Bakı, – 2002.
5. Seyidli, Y. Biologiya 6. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik / Y.Seyidli [və b.], – Bakı, – 2018.
6. Seyidli, Y. və b. Biologiya 7. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslik / Y.Seyidli [və b.], – Bakı, – 2018.
7. Hacıyeva, H.M. Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində bitkilərə dair tibbi bilik və bacarıqların aşılınması / H.M.Hacıyeva [və b.], – Bakı, – 2015.
8. Kazımov, N.M. Məktəb pedagogikası / N.M. Kazımov, – Bakı, – 2008.
9. Hacıyeva, G. Biologiyanın tədrisi metodikasından mühazirələr / G.Hacıyeva, – Bakı, – 2016.
10. Qafarova, P. Biologiyanın tədrisi metodikası. Ali məktəblər üçün dərslik / P.Qafarova, – Bakı, – 2024.

K.F.Makhmudova, M.S.Aghayeva

**Teaching Environmental Knowledge and Skills to Students
by Organizing Biology Excursions
Summary**

The article talks about the knowledge and skills imparted to students in the organization of excursions in the teaching of biology in secondary schools. It is shown that the excursions are auxiliary forms of training, and the knowledge and skills imparted to the students in the lessons are further expanded and deepened. The importance, main tasks and principles of extracurricular activities are explained. The special role of extracurricular activities in the comprehensive development of students for society is noted. An example of a field trip is an example of extracurricular activities that are more commonly used in teaching. Methodical advice given in the article on conducting extracurricular activities in biology can help teachers in this area.

Key words: *training, lesson, extracurricular activity, pedagogy, excursion, nature, history, museum*

К.Ф.Махмудова, М.С.Агаева

**Обучение школьников экологическим знаниям
и навыкам путем организации экскурсий по биологии
Резюме**

В статье говорится о знаниях и умениях, передаваемых учащимся при организации экскурсий при преподавании биологии в общеобразовательных школах. Показано, что экскурсии являются вспомогательной формой обучения, а знания и умения, передаваемые учащимся на уроках, дополнительно расширяются и углубляются. Объясняются значение, основные задачи и принципы внеклассной деятельности. Отмечается особая роль внеклассной деятельности во всестороннем развитии учащихся для общества. Экскурсия является примером внеклассной деятельности, которая чаще используется в обучении. Приведенные в статье методические советы по проведению внеклассной работы по биологии могут помочь учителям в этой области.

Ключевые слова: *обучение, урок, внеклассная деятельность, педагогика, экскурсия, природа, история, музей*

Rəyçi: ped.f.d., dos., H.Nacıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 21.08.2024

G.E.MAHMUDZADƏ

müəllim

e-mail: Mahmudzadegulshan457@gmail.com

: <https://orcid.org/0009-0002-1756-8789>

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

10.62021/0026-0028.2024.4.292

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN PSIXOLOJİ İNKİŞAFI

Xülasə. Məktəbəqədər yaş uşağın həyatında əsas dövrüdür. Məhz bu zaman ən mühüm psixi funksiyalar formalaşır: qavrayış, təfəkkür, yaddaş, nitq. Bu dövrün də həssaslığın artması ilə əlaqəli olduğunu nəzərə alaraq, valideynlər körpənin gündəlik həyatda nə ilə qarşılaşmalı olduğuna çox diqqət yetirməlidirlər. Xüsusilə, arzuolunmaz sinir reaksiyalarına səbəb ola biləcək güclü stimulları minimuma endirmək çox vacibdir. Təxminən üç yaşından etibarən uşaq öz bədənini öyrənir və özünü qız və ya oğlan kimi tanımağa başlayır. Bu, müxtəlif davranışları təqdim etmək üçün ən yaxşı vaxtdır. Eyni dövrdə uşaq sosial məkanı kəşf etməyə başlayır və insanlar arasında münasibətlər qurmağı öyrənir. Bu səbəbdən məktəbəqədər uşağın mühitinə və bu yaşda həyatı əhəmiyyət kəsb edən digər uşaqlarla ünsiyyətinə diqqət yetirmək çox vacibdir.

Açar sözlər: məktəbəqədər, yaş, uşaq, həyat, psixoloji, dövr, diqqət, inkişaf, nitq, şəxsi, emosional

Məktəbəqədər yaşlı uşağın özü üçün həll etdiyi məsələlər, obyektlərin funksiyalarını öyrənməklə yanaşı, onlara dəyərli münasibət formalaşdırmaqdır. Bu yaşda nitq fəal şəkildə formalaşır. Həyatın məktəbəqədər dövründə formalaşan ən maraqlı psixi funksiyalardan biri də zamanla özünü dərk etməkdir. Uşaq keçmişə xatırlamağa başlayır, indiki zamanda özünü dərk edir və artıq gələcəyin varlığını bilir. Şəxsi, emosional və intellektual inkişafın 3-6 yaşlarında baş verdiyinə görə, balaca insan özünü və ətrafındakı dünyada yerini getdikcə daha çox dərk etməyə başlayır. O artıq özünün, eləcə də başqalarının davranışlarına dair ilk qiymətləndirmələrini verə bilir [2; 7].

Bu yaş dövründə oyun şəxsiyyətlərarası münasibətlər baxımından heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Uşaq həmyaşıdları və böyük uşaqlarla bərabər şəraitdə ünsiyyət qurmağı öyrənir və məhz bu yaşda gələcək “şəxs-cəmiyyət” modelinin əsası qoyulur. Bundan əlavə, yaxşı qurulmuş oyun fəaliyyəti ilk əxlaqi hisslərin, eləcə də əxlaqi münasibətlərin formalaşmasına kömək edir. Bu yaşda bir çox oyunların rəqabətli olmağa başladığını nəzərə alsaq, məktəbəqədər yaşda olan oğlan və ya qızda təcridən ilk şəxsi motivasiya formalaşır [1; 3].

Bu yaş dövründə yaradıcı fəaliyyətlər (ancaq bu da oynaq formada baş verməlidir) çox vacibdir. Əksər uşaqlar rəsm çəkməyi, oyun xəmirindən heykəl qoymağı və hər cür sənətkarlıq və tətbiqlər yaratmağı sevir. Ətrafdakı dünya və təbiətlə addım-addım tanışlığı gündəlik oyun fəaliyyətlərinə daxil etmək çox vacibdir – xoşbəxtlikdən, məktəbəqədər uşaqlar adətən yaşadıqları mühiti öyrənməyə böyük maraq göstərir. Müvafiq olaraq, valideynlər ətraf mühiti öyrənmək və anlamaq üçün təcridən mümkün qədər çox obyekt təqdim etməlidirlər. Bu, gələcək tələbədə fəal marağın inkişafına kömək edəcək və gələcəkdə həqiqətən geniş dünya görüşünün inkişafına töhfə verəcəkdir [4; 8].

Bizim araşdırmalarımız göstərir ki, məktəbəqədər yaş hafizənin inkişafı üçün həssasdır (ən əlverişlidir). Hafizə aparıcı funksiyadır və psixi proseslər arasında mərkəzi yer tutur. Hafizə uşaqdan qeyri-ixtiyari, 4-5 yaşlarında ixtiyari hafizə formalaşmağa başlayır. Məcburi əz-

bərləmə üstünlük təşkil edir: əzbərləmə dərəcəsi uşağın maraq dairəsindən, uşağın fəaliyyətindən, materialın mənalılığından və ona emosional reaksiyadan asılıdır. Hafizədə yadda saxlamaq və hifz etməyin inkişafı uşağın qavrayış və düşünmə hərəkətləri ilə bağlılığın nəticəsidir.

Bu yaş dövründə ixtiyarı hafizə 4-5 yaşında formalaşmağa başlayır. Oyun hafizəsinin inkişafına güclü təsir göstərir, çünki əzbərləmə uşağın rolu uğurla yerinə yetirməsi üçün şərtidir. Əvvəlcə uşaq lazımi texnikaları mənimsəmədən yalnız xatırlamaq və xatırlatmaq vəzifəsini ayırmağa başlayır. Bu vəziyyətdə xatırlama vəzifəsi daha əvvəl vurğulanır, çünki uşaq ilk növbədə xatırlaması gözlənilən vəziyyətlərlə qarşılaşır, əvvəllər qəbul etdiyi və ya istədiyi şeyi təkrarlayır. Hafizənin vəzifəsi yaddasaxlama təcrübəsi nəticəsində yaranır, o zaman uşaq dərk etməyə başlayır ki, xatırlamağa cəhd etməsə, o zaman lazım olanı təkrar edə bilməyəcək.

Diqqətin inkişafı aşağıdakı kimi davam edir. 3 yaşında uşağın qeyri-iradi diqqəti üstünlük təşkil edir, onun maraqları ilə sıx bağlıdır. Diqqətin inkişafı üçün universal bir vasitə kimi nitq çıxış edir. Birincisi, bunlar göstərişlərdir – böyüklərdən, daha sonra isə uşağın özündən. Uşaq tədricən planlaşdırma funksiyasını inkişaf etdirir və eyni zamanda şifahi olaraq öz fəaliyyətini əvvəlcədən təşkil edir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar çox vaxt öz diqqətlərini təşkil edərək, özlərinə göstərişləri yüksək səsle söyləyirlər. Burada diqqətin inkişafında nitqin rolu çox böyükdür [10].

Məktəbəqədər yaşlı uşağın təlimində şəkillərə baxarkən, nağıllara qulaq asarkən diqqətləri artır. Şəkilə baxma müddəti məktəbəqədər yaşın sonuna qədər təxminən iki dəfə artır; altı yaşlı uşaq kiçik məktəbəqədər uşaqdan daha çox şəkildən xəbərdardır və orada daha maraqlı cəhətləri və detalları müəyyən edir [5].

5-6 yaşda diqqət getdikcə daha çox ixtiyarı olur, onun sabitliyi artır. Oyunun şərtləri uşağın diqqətini oyun vəziyyətinə daxil olan obyektlərə, oynanan hərəkətlərin məzmununa və süjetə yönəltməsinə tələb edir. Əgər uşaq oyun şəraitinin ondan nə tələb etdiyinə diqqətsizdirsə, oyunun şərtlərini xatırlamırsa, o, həmyaşıdları tərəfindən sadəcə olaraq qovulur [5; 9].

Məktəbəqədər yaşın sonunda ixtiyarı diqqət intensiv şəkildə inkişaf etməyə başlayır. Qavrayışın inkişafında, məktəbəqədər uşaqlığın başlanğıcında, duyğu standartlarının (rəng, forma, ölçü, çəki, temperatur, səth xüsusiyyətləri) mənimsənilməsi başlayır və sonradan yaxşılaşır. Qavrayış xassəsi – appersepsiya inkişaf edir, bunun nəticəsində qavrayış mənalı, məqsədyönlü və analitik olur. Uşaqlar müxtəlif növ sxematik təsvirləri çox asanlıqla və tez başa düşür və onlardan uğurla istifadə edirlər. Beləliklə, beş yaşından başlayaraq, məktəbəqədər uşaqlar, hətta bir izahatla belə, mərtəbə planının nə olduğunu başa düşə və plandakı işarədən istifadə edərək otaqda gizli bir obyekt tapa bilirlər.

Onlar obyektlərin sxematik təsvirlərini tanıyırlar, geniş yollar sistemində düzgün yolu seçmək üçün xəritə tipli diaqramdan istifadə edirlər və s. Belə problemlərin düzgün həlli təsvirlərə əsaslanan mühakimələrdən şifahi anlayışlardan istifadə edən mühakimələrə keçidi tələb edir [6; 11].

Nəticə: Oyun zamanı uşaq tam ünsiyyət qurmağı öyrənir, başqaları ilə dostluq ünsiyyətini qurmağa çalışır. Rollu oyunlar idrak “eqosentrizmi” dəf etmək üçün imkanlar yaradır, çünki oyunda lazımdır, oyun iştirakçılarının müxtəlif mövqelərini əlaqələndirir. Uşaq öz istəklərini oyun qaydalarına tabe etməyi öyrənir. Oyunda motivasiya-ehtiyac sferası inkişaf edir, motivlərin ilkin tabeliyi formalaşır və “könüllü motivlər” formalaşır. Motivlərin tabeçiliyi yaranır – “Mən istəyirəm” “bacarmıram” və ya “məcburam”a tabe edilir və könüllü tənzimləmə üsulları öyrənilir. Oyun sayəsində zehni proseslər intensiv inkişaf edir, qavrayış fəaliyyətinin daha yüksək formaları, vizual-obrazlı təfəkkür, iradi diqqət və yaddaş inkişaf etməyə başlayır. Bu, uşağın ünsiyyət və emosional stimullaşdırma ehtiyacı onu diqqətini cəmləməyə və yadda saxlamağa məcbur etdiyi üçün baş verir. Oyun məktəbəqədər uşaqlıq dövründə zehni hərəkətlərin addım-addım inkişafı üçün təbii, kortəbii inkişaf etmiş bir təcrübə kimi [7].

Oyun yaradıcılıq və təxəyyül inkişaf etdirir. Oyunda yeni ehtiyaclar və motivlər meydana çıxır (oyun, rəqabət, müstəqillik ehtiyacı). Oyunda nitq inkişaf edir. Nitqin işarə funksiyası inkişaf

edir, çünki oyundakı obyektlər müəyyən məna daşıyır və işarə ilə göstərilir. Uşaq oyun zamanı nitq fəaliyyətini nümayiş etdirir. Oyun fəaliyyəti çərçivəsində yeni və müxtəlif fəaliyyət növləri (rəsm, aplikasiya, modelləşdirmə) yaranır. Oyunda hərəkətlərin özbaşınalığının inkişafı baş verir. Tədris və əmək fəaliyyətinin elementləri meydana çıxır. Oyun ilk mənəvi hissləri (yaxşı və pis) aşılır.

Mövzunun aktuallığı. Məktəbəqədər yaşlı uşağın əqli inkişafının bütün xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, əminliklə deyə bilərik ki, bu yaşda aparıcı və üstünlük təşkil edən fəaliyyət oyun olmalıdır. Oğlunuza və ya qızınıza nə öyrətsəniz və hansı bacarıqları aşılamağa çalışsanız da, öyrənmə mütləq əyləncəli şəkildə baş verməlidir. Bu zaman onu ən yaxşı qəbul edən körpəsidir. Bütün növ rol oyunları böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki onların prosesində məktəbəqədər uşaqlar əsas sosial rolları oynayırlar. Eyni zamanda, uşaq istəklərini aydın şəkildə qurulmuş oyun qaydalarına tabe etməyi öyrənir ki, bu da həyatın bu dövründə son dərəcə vacibdir.

Tədqiq olunan mövzunun **elmi yeniliyi** ondan ibarətdir ki, son zamanlar praktik uşaq psixoloqu peşəsi getdikcə geniş yayılmışdır. Bu mütəxəssislərin vəzifəsi uşaqların psixoloji inkişafını diaqnoz etmək və düzəltmək, həmçinin “çətin” uşaqlar və onların valideynləri ilə işləməkdir. Seçdiyimiz mövzu bu məsələləri öyrənir və bu peşədə məktəbəqədər uşaq psixologiyasına dair biliklərin artırılmasıdır. Yalnız yaş normalalarının və əqli inkişafın qanunauyğunluqlarının başa düşülməsi praktik psixoloqa hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətlərini, onların yaş normasına uyğunluğunu müəyyən etməyə, ayrı-ayrı uşaqların əqli inkişafına diaqnoz qoymağa və adekvat və effektiv korreksiya üsullarını seçməyə imkan verir.

Elmi işimizin praktiki və tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, təqdim olunan məktəbəqədər uşağının psixoloji inkişafı mövzusu çox aktualdır. Məktəbəqədər yaşlı uşağın mədəni və tarixi təcrübənin mənimsənilməsi və sosial dəyərlərin və fəaliyyət normalalarının uşağın öz fərdi qabiliyyətlərinə çevrilməsi yolu ilə psixoloji inkişaf edir. Məktəbəqədər yaşlı uşağın psixologiyası müstəqil fundamental elm olmaqla digər fənlərlə sıx və qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. O, bir tərəfdən fəlsəfə, mədəniyyətşünaslıq, inkişaf psixologiyası və ümumi psixologiyaya əsaslanır və onlar üçün empirik material verir, digər tərəfdən isə təhsil psixologiyası, pedaqogika və praktik psixologiya üçün elmi əsasdır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, Ə.S. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik / Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. – Bakı: Çinar-Çap, – 2002.
2. Bayramov, Ə.S. Sosial psixologiya. Dərslik / Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. – Bakı: Qapp-Poliqraf, – 2003.
3. Qədirov, Ə.Ə. Yaş psixologiyası / Ə.Ə.Qədirov, – Bakı, – 2002.
4. Məmmədov, A. Təlimin psixoloji əsasları / A.Məmmədov, – Bakı, – 1993.
5. Psixologiya. Dərslik // elmi red. Prof. S.İ.Seyidov, prof. M.Ə.Həmzəyev. – Bakı: Nurlan, – 2007.
6. Həmzəyev, M.Y. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları / M.Y.Həmzəyev, – Bakı, – 2003.
7. Hüseynov, E.A. Yaş Psixologiyası / E.A.Hüseynov, – Bakı, – 2015.
8. Hüseynov, E.A. Oyun psixoterapiyası / E.A.Hüseynov, – Bakı, – 2024.
9. Hüseynov, E.A. Art-psixoterapiya / E.A.Hüseynov, – Bakı, – 2024.
10. Лисина, М.И. Общение, личность и психика ребенка / М.И.Лисина, – М.: МПСИ; Воронеж: НПО «МОДЭК», – 1997.
11. Мухина, В.С. Психология детства и отрочества / В.С.Мухина, – М.: ИПП, – 1998.
12. Поддьяков, Н.Н. К проблеме умственного развития ребенка. // Хрестоматия по детской психологии, – М.: ИПП, –1996, – с.147-149.

G.E.Mahmudzade

Psychological Development of Preschool Children Summary

Preschool age is the main period in a child's life. It is at this time that the most important mental functions are formed: perception, thinking, memory, speech. Considering that this period is also

associated with an increase in sensitivity, parents should pay close attention to what the baby has to deal with in everyday life. In particular, it is very important to minimize strong stimuli that can cause unwanted nervous reactions. From about the age of three, a child learns about his body and begins to recognize himself as a girl or a boy. This is the best time to introduce different behaviors. At the same time, the child begins to explore the social space and learns to build relationships between people. For this reason, it is very important to pay attention to the preschool child's environment and his communication with other children, which is vital at this age.

Key words: preschool, age, child, life, psychological, period, attention, development, speech, personal, emissive

Г.Э.Махмудзаде

Психологическое развитие детей дошкольного возраста

Резюме

Дошкольный возраст – является очень важным периодом в жизни каждого ребенка. В это период у ребенка начинают формироваться основные психические функции: речь, восприятие, произвольное внимание, память и мышление. В связи с этим этот период, безусловно связан с увеличением эмоциональности. Воспитателям, работающим с ребенком и его родителями, следует особенно обращать внимание на все, с чем сталкивается ребенок этого возраста в своей повседневной жизни. Необходимо довести до минимума основные раздражители, что может привести к нежелательным реакциям и вывести ребенка из нормального состояния. Начиная с возраста трех лет, каждый ребенок начинает интересоваться своим телом и осознает себя определенным полом. Это наилучшее время для развития его психики и расширения различных норм поведения. Каждый ребенок в этом возрасте старается изучить все свое социальное окружение и старается строить отношения со всеми людьми. Необходимо особенно обращать внимание на среду проживания и людей окружающих ребенка.

Ключевые слова: дошкольный возраст, ребенок, жизнь, психологический, период, внимание, развитие, речь, личностный, излучающий

Rəyçilər: prof. E.Hüseynov,
dos. N.Rzayeva

Redaksiyaya daxil olub: 26.08.2024

G.H.MEHDİYEVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

e-mail: gulbeniz57@mail.ru

:<https://orcid.org/0000-0002-2561-1591>

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

10.62021/0026-0028.2024.4.296

TƏHSİLDƏ SƏRBƏSTLİK VƏ MOTİVASİYA

Xülasə. Məqalədə xarici və daxili motivasiyadan bəhs edilir. Xarici motivasiyanın əksi daxili motivasiyadır. Bu zaman insan özünə lazım olanı edir (məsələn, maraqlanır və ya həyəcanlanır – özünü sınamaq istəyir). Bununla belə, daxili motivasiyanı inkişaf etdirmək üçün insan müəyyən bir hərəkət azadlığını hiss etmək seçimini hiss edir. Sadəcə olaraq, insana azadlıq lazımdır. Daha yaxşı təlim nəticələri – tədqiqat göstərir ki, azadlıq daxili motivasiya və rifahın inkişafına gətirib çıxarır. Bu təkcə şagirdin aldığı qiymətlərə deyil, həm də ümumi təhsil istəyinə təsir göstərir. Motivasiya insanın müəyyən məqsədə doğru çalışmasına səbəb olan amillər toplusudur. Motivasiya anlayışı sosiologiya, biologiya və politologiya tərəfindən öyrənilir. Motivasiya insanın ehtiyacları ətrafında qurulur və onları təmin etməyə çalışarkən daim inkişaf edir, ehtiyaclar iyerarxiyasının növbəti mərhələsinə keçir və insan fəaliyyətinin əsas mənbəyidir. Bu, idrak və praktik fəaliyyətlərə də aiddir. Motivasiya zəhəri və daxildir. Birinci halda o, xarici şəraitlə, ikinci halda isə daxili motivlərlə bağlıdır. Motivasiya müsbət və mənfi olur. Araşdırmalar göstərir ki, daxili motivasiyalı insanlar həyatda xarici motivasiyalı insanlardan daha uğurlu olurlar. Xarici motivasiyaya sahib olanlar xarici motivasiya dayandırıldıqda yaxşı nəticə göstərməyəcəklər. Alimlər daxili və xarici motivasiya nəzəriyyəsini dəstəkləyirlər. Bu nəzəriyyə xarici və ya daxili amillərin təsiri nəticəsində insanların davranışlarında özünü göstərir. Hər hansı bir fəaliyyətin təşkilində özünü və başqalarını bir şey etməyə ruhlandırmaq üçün motivasiya çox vacibdir. Motivasiyanın öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu, mahiyyətə insanları onların fəaliyyətlərinə və spesifik xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq öyrənmək deməkdir. İnsan fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyəti onun həmişə məqsədyönlü olmasıdır. Motivasiya (latınca *movere* – hərəkət etmək, itələmək deməkdir) insanı ehtiyacların ödənilməsi ilə əlaqədar hərəkətə sövq edən amillərə aiddir. Motivasiya insanı fəaliyyətə sövq edir və onun fəaliyyət istiqamətini müəyyən edir. Bu iki aspekt bir-biri ilə vəhdət təşkil edir və motivasiyanın əsas funksiyaları kimi görünür. Motivasiya onlarda təzahür edən ehtiyac növünə, aldığı formalara, genişliyinə və ya məhdudluğuna, fəaliyyətin spesifik məzmununa görə bir-birindən fərqlənir. Mürəkkəb fəaliyyət növləri, bir qayda olaraq, bir motivə deyil, eyni vaxtda fəaliyyət göstərən və qarşılıqlı təsir göstərən bir neçə motivə cavab verir ki, bu da insan hərəkətlərinin və əməllərinin şaxələndirilməmiş motivasiya sistemini təşkil edir.

Açar sözlər: Motivasiya, tələbə, özünüidarə, soyuqqanlıq, müəllim, peşəkarlıq, təvazökarlıq

Təhsilə münasibətdə Heydər Əliyev ənənəsi ondan sonrakı dövrdə də davam edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev yeni dövrdə yeni təhsil sistemi, o cümlədən yeni ali təhsil sisteminin yaradılması məqsədilə insan kapitalının yaradılması konsepsiyasını irəli sürdü. Təhsilin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı yeni dövlət proqramları təsdiq edildi. Azərbaycan 2005-ci ildə Bolonya prosesinə qoşuldu. Bununla da faktiki olaraq ali təhsildə aparılacaq islahatların istiqaməti müəyyən edildi [1, s. 426].

Bu məqalədə motivasiyadan söz açmaq istərdik. Motivasiya nədir? Motivasiya həyatımızda daim müşahidə olunan keyfiyyətdirmi? Nə zaman motivasiya yaranır? Motivasiyanı yaradan amillər hansılardır? Müəllimin motivasiyası olmadıqda nə baş verə bilər.

Motiv latınca *movere* – sözündən olub ilkin mənası itələmək, hərəkətə gətirmək, insanı fəaliyyətə təhrik etmək deməkdir.

Uzun müddət müəllimlər olduqca səciyyəvi, tipik motivasiya üsullarına meyilli idilər. Yəni tələbə, şagird bir tapşırığı yerinə yetirmədikdə pis qiymətlər vəd edilməsi, yaxud da əmr tonunda şablon təlimatların verilməsi: “Bunu et”, “hazırla”, “cavab ver” və s. Nəzərinizə çatdırdığımız nümunələr xarici motivasiya vasitələrinə aiddir. Məsələ burasındadır ki, tələbə, şa-

gird müəllimin ondan tələb etdiyi işi yerinə yetirmək üçün hansısa xarici stimulla yönləndirirlər, ancaq bu həvəs bitərsə, motivasiya onunla birlikdə "yox olar"dı.

Motivasiya müəyyən fəaliyyətə başlamaq təşəbbüsüdür və həmin fəaliyyəti davam etdirmək əzmkarlığıdır [4, s. 143]. Xarici motivasiyanın əksi daxili motivasiyadır. Bu zaman insan nəyə ehtiyac duyarsa onu edər (məsələn, maraqlanar və ya həyəcanlanar – özünü sınamaq istər). Ancaq daxili motivasiyanı inkişaf etdirmək üçün insan özündə müəyyən bir hərəkət azadlığını hiss etmə seçimini – məsələn, oxumaq və ya oxumamaq problemini müstəqil olaraq həll etməsinə inanmalıdır. Sadə dillə desək, insana sərbəstlik lazımdır.

Alimlər təhsildə sərbəstliyə üstünlük verərək tədrisin iki əsas məziyyətlərindən düzgün nəticə çıxarılmasını vurğulayırlar.

Daha yaxşı təlim nəticələri – tədqiqatlar göstərir ki, sərbəstlik, daxili motivasiyanın inkişafına və rifahına səbəb olur. Bu təkcə tələbənin və ya məktəblinin qiymətlərinə, yəni uğursuz və müvəffəqiyyət səviyyəsinə, həm də onun ümumi təhsil istəyinə təsir göstərir [2, s. 123]. Bu zaman müəllimin həvəs və motivasiyasının tükənmə ehtimalı azalır, müəllim var qüvvəsi ilə öz üzərində çalışaraq, əlavə mənbələrdən istifadə edərək bilik səviyyəsini genişləndirir. Şagirdin və ya tələbənin diqqətini müəyyən fənnə və ya uğurlu motivasiya sayəsində keçilən dərslərə (keçilən dərslərdən daha effektiv və daha gözəl məhsuldar nəticə almaq) yönləndirmək bacarığı müəllimin öz işindən məmnunluq duyması ilə nəticələnir. Müəllim şagirdlərə sərbəstlik verərkən, qarşısında iki məqsədi olur. Birinci onların psixoloji ehtiyaclarını ödəmək və öyrənmə motivasiyasını inkişaf etdirmək, ikinci məqsəd isə şagirdlə müəllim arasında mehriban münasibət qurmaq (xarici təzyiqə ehtiyac olmadan) onda fənnə qarşı maraq oyatmaq və ətrafında olanların da öyrənmə motivasiyasını qoruyub saxlamaqdır. Motivasiya bizi müəyyən istiqamətlərə yönəldən müxtəlif fəaliyyətlərə sövq edən daxili hissidir. Öyrənmə və motivasiyanın hər ikisi performans üçün çox vacibdi: öyrənmə bizə bilik və bacarıqlar əldə etməyə, motivasiya isə öyrəndiklərimizi göstərmək üçün təkan verir. Çox motivasiyalı insanlar daha çox nəticələr əldə edirlər [3, s.48]. Deməli, yalnız güclü motivasiya sahib olan müəllimlər – ümumiyyətlə, insanlar yüksək nəticə əldə edə bilirlər.

Əksər müəllimlər mühazirə, seminar keçdikləri dərslərin, (müəllimin aktiv fəaliyyətinin tələbə-şagird tərəfindən qiymətləndirilməsi) maraqlı olub-olmayacağı ilə maraqlanırlar. Bu çox düzgün fikirdir. Sərbəstliyi dəstəkləyən müəllimlər tələbələrə keçdikləri mühazirə və ya dərslər haqqında nə düşündüklərini öyrənməlidirlər. Tələbələrə bu sual əyləncə məqsədilə deyil, tam səmimi verilməlidir. Burada müəllimlik fəaliyyətində bu sənətə xas olan, çoxları tərəfindən unudulan bir keyfiyyət – təvazökarlıqdan bəhs edirik. Yuxarıda diqqətə çatdırdığımız situasiyalarda məhz müəllimin gözəl keyfiyyətlərə malik olması vurğulanır. "Bu, təvazökarlığa istiqamətlənir, çünki müəllim anlayır ki, ona və onun keçdiyi dərslərə dəqiq qiymət verən tələbələrdir. Müəllim peşəkarlığının meyarı tələbənin rəyidir. Bu zaman tələbədə və ya şagirddə özünəməxsus şəxsi fikrin yaranması rəyvermə bacarığının ilkin təməli qoyulur. Bu proses həm də özünəinamı qüvvətləndirir. Müəllimin keçdiyi dərslər haqqında fikir söyləmələr, rəy vermələr müxtəlif şəkildə ifadə oluna bilər: "Dərslər üçün təşəkkür edirik və ya edirəm" və s.

Motivasiya öyrənmə strategiyalarına və fərdin idrak proseslərinə təsir edir Əlbəttə ki, onlar (tələbələr) hələ dərslərin məzmununu mülhəkimə edə bilməzlər, lakin bu proses mütəmadi davam edərsə artıq tələbə və ya şagirdin şəxsi fikri yaranmış olur və sonra proseslər getdikcə inkişaf edərək analizlərə, təhlillərə çevrilir. Amerika Birləşmiş Ştatları Milli Elmlər Akademiyasının 2012-ci ildən üzvü olan, Stenford Universitetinin professoru Kerol Dvek Motivasiya sahəsində dünyanın aparıcı ekspertlərindən biri "Böyükələrin və uşaqların inkişaf psixologiyasına yeni baxış" adlı elmi monoqrafiyası Dünya Təhsil Federasiyası tərəfindən ilin kitabı kimi tanınmışdır. O yazır: "Motivasiya, öyrənmə strategiyalarına və fərdin idrak proseslərinə təsir edir". Amerikalı psixoloq Kerol Dvek beynimizin öyrənmə problemlərini və həll etmə bacarığının inkişafını mümkün hesab edildiyi "inkişaf yanaşması" konsepsiyası barədə araşdırma aparmış və həlli bir qədər çətin olan problemlərə dair düşünmənin iki tərzini haqqında söhbət açır [5, s. 89].

Motivasiya sahəsində dünyanın aparıcı ekspertlərindən bəziləri onun tətbiqini “Elastik şüur” adlandırır [6, s. 59].

Mütəxəssisə yazırlar ki, adətən hər bir müəllim işini asanlaşdırmaq üçün öz maraqlarına görə hərəkət edir – bu, tamamilə təbiidir. Məqsəd tələbələrə sərbəstlik verməkdirsə, o zaman onların maraqlarını sevimli mövzulara, kitablara, və resurslara cəlb etmək vacibdir. Bunun sayəsində onlar oxumağa daha çox maraq göstərəcək və cəlb olunacaqlar. Burada psixoloji durumları da unutmək olmaz. Yeri gəlmişkən, bir sıra xarici universitetlər yuxarı kurs tələbələrinə və ya məzunlara öz maraqlarına uyğun olaraq təhsil proqramlarını yazmağı təklif edirlər. Bəzən belə proqramların seçilmiş mövzuları təcrübəli müəllimləri təəccübləndirəcək, lakin ekspertlər qeyd edirlər ki, bu, standart akademik yanaşmanı diversifikasiya, yəni müxtəliflik, rəngarəng (diversifikasiya – tələbənin diqqətini tədrisə cəlb etməkdən ötrü müxtəlif məqamlardan istifadə) etmək üçün düzgün hesab edilən yoldur. Eyni zamanda sərbəstliyi, sərbəstliyi və özünəgüvəni inkişaf etdirən dərs mühitini yaratmaq deməkdir. Bu təcrübədən Amerikanın bir neçə ştatında istifadə etmişlər. Və bu çox gözəl nəticə vermişdir. Tələbənin marağını nəzərə almaq müəllimin fəaliyyətindəki ən ündə keyfiyyətdir.

Belə bir sual yarana bilər ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz fikir və təcrübələr tələbələr üçün çox deyilmi?! Yəni tələbələrin ehtiyaclarını ödəmək onları “ərköyünləşdirmək” demək deyilmi?!

Bu məqamda şifahi xalq ədəbiyyatına müraciət edək, çox işlək, dilimizdə daim işlənən atalar sözü vardır: “Elin gözü tərəzidir” – deyərlər. Uzun illər boyu tədrisdə müəllim kimi fəaliyyət göstərdiyimiz və qazandığımız təcrübələrdən nəticə çıxararaq demək istərdik ki, bu prinsip üzrə hərəkət edən müəllimin gözü (irəli-geri) tərəzi olmalıdır. Yuxarıda psixoloji durumdan bəhs etmişdik. Öz müqəddəratını təyin etmə, özünüinkişaf istiqamətini müstəqil seçmək böyük bacarıqdır. İnsanın sağlam və dolğun ömür sürməsi üçün qabiliyyət və imkanlara malik olması həyatın əsas qanunlarından. Müstəqil seçim etmək üçün sərbəst olmaq vacibdir. Bacarıq həyata keçirilə bilən, vacib tələbdir. Əgər dərs zamanı tələbələrə çətin tapşırıq versəniz, tələbələr tez həvəsdən düşəcək, əgər çox asan versəniz, darıxacaqlar. Deməli, orta həcmli bir neçə tapşırıq seçmək ya da auditoriyanın bilik səviyyəsindən asılı olaraq seçilmiş tapşırıqları vermək məqsədə uyğundur. Şagirdlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi – qrup işi, müzakirələr, cütlük tapşırıqlar bu tələbi yerinə yetirməyə kömək edir. Bu vəziyyətdə səbr tək cə tələbələrə deyil, bütövlükdə təhsil prosesinə də aid edilir. Bir dərsdə qədər çox tapşırıq vermək və tez bir zamanda həllini tələb etmək nə qədər düzgündür?! Sual verərkən – bir az gözləmək, tələbələrə düşünmək üçün ən azı on saniyə vermək, onları tələsdirməmək, sadəcə səbirlə gözləmək lazımdır.

Müəllim birinci dəfə auditoriyaya daxil olarkən ilk anlardan başlayaraq auditoriyanın əhvali-ruhiyyəsini, fəaliyyət və imkanlarını ilkin mərhələdə seçilmiş metodlardan istifadə etməklə aydınlaşdırmalıdır. Müəllim ünsiyyətin təşəbbüskarı kimi çıxış etməli və bu prosesdə uğur əldə etmək üçün şagirdlərlə pedaqoji ünsiyyət qurmalıdır. Müəllimin şagirdlərlə təlim-tərbiyə prosesində həyata keçirdiyi ünsiyyət peşə ünsiyyətidir. Buna çox zaman “pedaqoji ünsiyyət” də deyilir. Düzgün qurulmayan pedaqoji ünsiyyət qorxu, inamsızlıq yaradır, diqqətin, hafizənin, iş qabiliyyətinin zəifləməsinə səbəb olur. Pedaqoji ünsiyyət, ümumiyyətlə, ünsiyyətin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

İnsanlar arasında informasiya mübadiləsi, qarşılıqlı təsir prosesi, bir-birinin qavraması və bunun əsasında bir-birini anlaması ünsiyyətin əsas xüsusiyyətləridir. Pedaqoji ünsiyyətin vəzifələrə görə iki növünü diqqətə çatdırmaq istəyirik: bu pedaqoji ünsiyyətin informasiya mübadiləsinin təşkil olunması və şəxsiyyətlərarası anlama, digər adamın davranışını tənzimləməsi. Məzmununa görə isə təşkilədi, qiymətləndirici, intizamyaradıcı və s. Ünsiyyətin məzmunu təlim prosesində müəllimin qarşıya qoyduğu məqsədlə müəyyən edilir.

Motivasiya – özünü şəxsi və ya ictimai məqsədlərə nail olmaq üçün fəaliyyətə vadar etmə prosesidir.

Sərbəstlik – bizim fikir və düşüncələrimizi elan edən yeganə vasitəçidir.

İşin elmi nəticəsi: Hərəkətlərin sərbəst şüurlu mənəvi motivasiyası və onun real həyata keçirilməsi zəruridir.

Təhsildə motivasiya həm bioloji, həm də sosial elementlərə əsaslanan mürəkkəb bir sistemdir. Motivasiya strukturu iyerarxik təbəçilik, çoxmotivlilik, ehtiyaclara münasibətdə motivlərin polivalentliyi və bir-birini əvəz etmə qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur. Həm daxili, həm də xarici amillərin təsiri altında inkişaf edir.

Təhsildə məhsuldar fəaliyyət üçün motivasiyanın istiqamətləndirməsi və icrasının tənzimlənməsinin təmin olunması sabit sistemdir. Bu, daxili və xarici motivlərin iyerarxiyasını, məqsədlərin qoyulmasını və bu məqsədlərin həyata keçirilməsinə yönəlmiş konkret hərəkətlərin planlaşdırılmasını, fəaliyyətin həyata keçirilməsi zamanı yaranan çətinliklərə və uğursuzluqlara cavab vermək strategiyalarını ehtiva edən mürəkkəb dinamik bir prosesdir.

İşin elmi yeniliyi: Motivasiya və müstəqilliyin öyrənilməsinin elmi aktuallığı bir sıra amillərlə bağlıdır: Təhsildə motivasiya və sərbəstliyin, müstəqilliyin öyrənilməsi, onun elmi aktuallığı, tələbələrin davranışları və onların nailiyyətlərini, müvəffəqiyyət və uğur qazanmalarına kömək edir. Bundan əlavə, təhsildə daimi dəyişiklikləri nəzərə alaraq, motivasiya nəzəriyyələrinin əlavə öyrənilməsinə və uyğunlaşdırılmasına tələb edən yeni motivasiya amilləri meydana çıxır. Motivasiya müxtəlif keyfiyyətlərə və bu keyfiyyətlər isə müxtəlif dərəcələrə malikdir. Motivasiya və sərbəstlik fəaliyyətin tənzimlənməsi strukturunda motiv, məqsəd və məna arasındakı əlaqədir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Motivasiya və sərbəstliyin mənasının tətbiq edilməsi aşağıdakı istiqamətləri ehtiva edir: Motivasiya insanı istiqamətləndirən və onu aktiv olmağa və ya müəyyən bir işlə məşğul olmağa sövq edən məqsədə çatmağın səbəbidir. Daxili motivasiya daha güclü hesab olunur, çünki o, insanın öz istəklərinə nail olmağa kömək edir. Xarici motivasiya nümunələrinə təhsildə yüksəlmə daxildir. Sərbəstliyin təmin edilməsi motivasiyanı artırır. Bu, tələbələrin və ya şagirdlərin iddialı, aktiv və maraq göstərməsindən irəli gəlir. Onları təkcə xarici amilləri deyil, həm də vəzifələri yerinə yetirmək və məsuliyyət götürməklə stimullaşdırırlar. Bəzən dərsin keyfiyyətini yüksəltmək üçün tələbələrə daha çox sərbəstlik verilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov, H.H. Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası / H.H.Əhmədov, – Bakı: Elm, 2010. 799 s.
2. Əliyev, M. İnsan resurslarının idarə edilməsi. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti / M.Əliyev, H.Əmidov. – Bakı, – 2002, – 251 s.
3. Bayramova, Ü. Tələbələrdə öyrənmə motivasiyasının və istəyinin artırılması / Ü. Bayramova. – 2007, – 278 s.
4. Stipek, D. Öyrənmək üçün Motivasiya – Nəzəriyyədən Təcrübəyə / D.Stipek, – ABŞ: Allyn and Bacon A Viacom Company. – 1998.
5. Heckhausen, J. Мотивация и саморегуляция на протяжении всей жизни / J.Heckhausen, C.S.Dweck [Eds.] – Кембридж: Пресса Кембриджского университета, – 1998.
6. Дюэк, К. Гибкое сознание. Новый взгляд на психологию развития взрослых и детей / К.Дюэк, 2012 – Москва, – 2013.

G.H.Mehdiyeva

Freedom and Motivation in Education

Summary

The article talks about external and internal motivation. The opposite of extrinsic motivation is intrinsic motivation. At this time, a person does what he needs (for example, he is interested or excited - he wants to test himself). However, in order to develop intrinsic motivation, one feels the choice to feel a certain freedom of action. Simply put, man needs freedom. Better learning outcomes – research shows that freedom leads to the development of intrinsic motivation and well-being. This affects not only the grades a student receives, but also their overall desire for education. Motivation is a set of factors that cause a person to work towards a certain goal. The concept of motivation is studied by sociology, biology and political science. Motivation is built around human needs and constantly develops while trying to satisfy them, moves to the next stage of the hierarchy of needs and is the main source of human activity. This also applies to cognitive and practical activities. Motivation is extrinsic and intrinsic. In the first case, it is related to external conditions, and in the second case, it is related to internal motives. Motivation is positive

and negative. Research shows that intrinsically motivated people are more successful in life than extrinsically motivated people. Those who are extrinsically motivated will not perform well when extrinsic motivation ceases. Scientists support the theory of intrinsic and extrinsic motivation. This theory manifests itself in people's behavior as a result of the influence of external or internal factors. In organizing any activity, motivation is very important to inspire yourself and others to do something. The study of motivation is of great importance. This essentially means studying people based on their activities and specific characteristics. A specific feature of human activity is that it is always purposeful. Motivation (Latin *movere* – means to move, push) refers to the factors that prompt a person to act in connection with the satisfaction of needs. Motivation drives a person to action and determines his direction of action. These two aspects are united with each other and appear as the main functions of motivation. Motivation differs from each other according to the type of need manifested in them, the forms they take, their breadth or limitation, and the specific content of the activity. Complex types of activities, as a rule, respond not to one motive, but to several motives that operate simultaneously and interact, which constitutes an undiversified motivational system of human actions and deeds.

Key words: *Motivation, student, self-government, composure, teacher, professionalism, modesty*

Г.Г.Мехтиева

Независимость и мотивация в образовании

Резюме

В статье говорится о внешней и внутренней мотивации. Противоположностью внешней мотивации является внутренняя мотивация. В это время человек делает то, что ему нужно (например, ему интересно или интересно – он хочет проверить себя). Однако для развития внутренней мотивации человек чувствует возможность ощутить определенную свободу действий. Проще говоря, человеку нужна свобода. Лучшие результаты обучения: исследования показывают, что свобода ведет к развитию внутренней мотивации и благополучия. Это влияет не только на оценки, получаемые учеником, но и на общее стремление к образованию. Мотивация – это совокупность факторов, которые заставляют человека работать для достижения определенной цели. Понятие мотивации изучается социологией, биологией и политологией. Мотивация строится вокруг потребностей человека и постоянно развивается при попытках их удовлетворения, переходит на следующую ступень иерархии потребностей и является основным источником активности человека. Это касается и познавательной и практической деятельности. Мотивация бывает внешняя и внутренняя. В первом случае оно связано с внешними условиями, а во втором – с внутренними мотивами. Мотивация бывает положительной и отрицательной. Исследования показывают, что люди с внутренней мотивацией более успешны в жизни, чем люди с внешней мотивацией. Те, кто имеет внешнюю мотивацию, не смогут добиться хороших результатов, если внешняя мотивация отключена. Ученые поддерживают теорию внутренней и внешней мотивации. Эта теория проявляется в поведении людей в результате влияния внешних или внутренних факторов. В организации любой деятельности очень важна мотивация, чтобы вдохновить себя и других на что-то. Изучение мотивации имеет большое значение. По сути, это означает изучение людей на основе их деятельности и конкретных особенностей. Специфической особенностью человеческой деятельности является то, что она всегда целенаправленна. Мотивация (от лат. *movere* – значит двигать, толкать) относится к факторам, побуждающим человека действовать в связи с удовлетворением потребностей. Мотивация побуждает человека к действию и определяет направление его действия. Эти два аспекта образуют единство друг с другом и представляют собой основные функции мотивации. Мотивации отличаются друг от друга по типу проявляющейся в них потребности, формам, которые они принимают, широте или ограниченности, а также конкретному содержанию деятельности. Сложные виды деятельности, как правило, отвечают не одному мотиву, а нескольким мотивам, действующим одновременно и взаимодействующим, что составляет разнообразную мотивационную систему действий и поступков человека.

Ключевые слова: *Мотивация, ученик, студент, самообладание, хладнокровие, преподаватель, профессионализм, смирение*

*Rəyçi: filol.f.d., dos. N.F.Sadiqzadə
Redaksiyaya daxil olub: 30.09.2024*

K.K.MƏMMƏDOV

e-mail: kmammadov69@bk.ru

<https://orcid.org/0009-0009-5755-1181>

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

10.62021/0026-0028.2024.4.301

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ HƏRBİ-VƏTƏNPƏRVƏRLİK PROBLEMİ

Xülasə. Məqalədə ibtidai sinif şagirdlərinin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi problemi müasir tələblər baxımından təhlil olunur, ibtidai sinif şagirdlərinin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin məzmununa, nəzəri və metodik əsaslarına, səmərəli yol və vasitələrinə yeni əlavələr olunur. Göstərilir ki, ibtidai sinif müəllimləri və valideynlər hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin mahiyyətini, məqsəd və vəzifələrini, məzmununu, pedaqoji və psixoloji əsaslarını aydın təsəvvür edərlərsə, təlimin səmərəliliyi yüksəlmiş olar.

Açar sözlər: hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi, təlim, milli ordu, milli qəhrəman, xain düşmən

Vətənpərvərlik geniş anlayış olub, bir sıra əlamətlərə malikdir. Onun aparıcı əlaməti yeniyetmə və gəncləri Vətənin fəal müdafiəçiləri kimi böyütməsidir. Elmi pedaqogikada bu, hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi anlayışı kimi formalaşmışdır.

Hərtərəfli inkişaf etmiş insanın mühüm keyfiyyətlərindən biri hərbi-vətənpərvərlik hissinə yiyələnməkdir [4, s.167]. Onun mahiyyətini ideya-siyasi, fiziki, hərbi-texniki və ibtidai hərbi hazırlıq təşkil edir. Bu da gənc nəsli Vətənin müdafiəsinə, hərbi xidmətdə müqəddəs borcunu yerinə yetirməsinə hazırlayır.

Bir daha təkrar demək lazım gəlir ki, hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas əlamətlərindən biri olub, insanın öz vətəninə, ana dilinə, xalqının mütərəqqi adət-ənənələrini sevməsini, milli ordu sıralarında hərbi xidmətə hazırlanmasını, müasir hərbi texnikanı mükəmməl və yüksək səviyyədə idarə edə bilməsini nəzərdə tutur. Bu çoxcəhətli fəaliyyətin əsas məqsədi ordunun və xalqın birliyini möhkəmlətmək, gənc nəsildə doğma yurduna hədsiz sədaqət, hərbi işə hörmət və məhəbbət hissini gücləndirməkdən ibarətdir.

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin ibtidai siniflərdə başlıca vəzifəsi məktəblilərin əxlaqi, siyasi, psixoloji, fiziki və hərbi-texniki cəhətdən vətənin müdafiəçiləri kimi hazırlamaqdır [1, s.67]. Sinif müəllimləri şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin təşkili təcrübəsinə yiyələnməlidirlər.

İbtidai siniflərdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə geniş, əhatəli və elmi-pedaqoji cəhətdən daha səmərəli qurmağın xüsusi əhəmiyyəti vardır. Həmin siniflərdə işləyən müəllim və tərbiyəçilərin bunları bilməsinin faydalılığını nəzərə alaraq, onların izahı üzərində dayanmağı lazım bilirik.

İbtidai sinifdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin birinci mühüm faydası şagirdlərdə kiçik yaşlardan vətənə məhəbbət hissini gücləndirməkdir. Şagird Vətəninə təkcə zümrüd meşəsinə, neft yataqlarına, taxıl zəmisinə, dağına, aranına görə deyil, həm də Vətənin müdafiə sipəri olan hərbi-texnikasına, qüdrətli ordusuna, qorxmaz əsgərlərinə görə sevməlidir. Bu sevgi hissi ata-ana öyüdü ilə birlikdə məktəblilərin anlaq səviyyələrinə uyğun bədii əsərlər, dərslilər vasitəsilə aşılmalı və məktəbin ümumi tərbiyəvi işlərindən keçməlidir.

İbtidai siniflərdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin təşkilinin ikinci mühüm faydası şagirdlərin bu əsasda vətənin dostunu və düşmənini tanımasını təmin etməkdir. Bu cəhətdən

xalqımızın bəxti gətirməmişdir. Əsrlər boyu bizə dost deyən, respublikamızda yaşayıb, sərvətlərindən bəhrələnən ermənilər bizə düşmən kəsilmişlər. Müdrik atalarımızın sözləridir: “Canavardan dost olmaz”, “Düşmən qarışqa olsa da, sən onu fil say”, “Düşməne fürsət vermə, ayıq ol”, “Gizli düşmən ilan kimidir, sürünə-sürünə səssiz gəlir”. Bunlar o deməkdir ki, hələ kiçik yaşlarından məktəblilərə xalqımızın düşmənlərini tanıtmalı və onlara qarşı mübariz olmaq hissi aşılanmalıdır.

İbtidai siniflərdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin təşkilinin üçüncü faydası kiçikyaşlı məktəblilərin erkən yaşdan vətənin müdafiəsi üçün bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələndirilməsidir. Hərbi iş əsgərdən döyüşün strategiya və taktikası, düşmənin üzərinə hücumun ağıllı planlaşdırılması, düşmən hücumunun qarşısını almaq kimi geniş hərbi bilik tələb edir. Bu biliklər müxtəlif müharibələrin izahı, təhlili ilə şagirdlərə çatdırılmalıdır. Onlar bu yolla hadisələri düzgün izah edir, düşünülmüş nəticələr çıxarır, hərbi peşəkarlıq qabiliyyətinə yiyələnirlər.

İbtidai siniflərdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin ardıcıl və səmərəli qurulmasının dördüncü faydası məktəblilərin ibtidai sinifdən hərbi xidmətə siyasi-əxlaqi cəhətdən hazırlanmaları ilə əlaqədardır. Milli orduda xidmət edəcək gənclərdə hələ ibtidai sinifdə oxuyarkən siyasi sayıqlığı gücləndirmək, əxlaqi keyfiyyətləri formalaşdırmaq və bununla da onları ata-babalarımızın inqilabi varislik qanunu əsasında tərbiyələndirmək lazım gəlir. Nəticədə şagirdlər ölkəmizin hər qarış torpağını daha çox sevər, onu hər cür təcavüzdən müvəffəqiyyətlə qoruyar, lazım gəldikdə, onun yolunda canlarından belə keçərlər.

Aparılmış məqsədyönlü, sistemli iş nəticəsində şagirdləri vətənpərvərlik ideyalarına, ölkəmiz və xalqımızla fəxr etmək hissinə, torpaqlarımızı qorumaq əzminə yiyələndirmək mümkündür. Tərbiyə işində bunun faydası əvəzsizdir.

İbtidai siniflərdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin aparılmasının beşinci faydası uşaqların hərbi xidmətə psixoloji cəhətdən hazırlanmasıdır. Məktəblilərin hərbi xidmətə siyasi-əxlaqi hazırlıqları ilə psixoloji hazırlıqları arasında möhkəm sərhəd yoxdur, əksinə, bunlar bir-birini tamamlayan vahid prosesdir. Məlumdur ki, hərbi xidmət kollektivçilik münasibətlərinə əsaslanır. Əsgərin xidmət etdiyi hərbi hissənin sırası əsgər və zabıt kollektivi onun fəaliyyətinin psixoloji şəraitini müəyyənləşdirir. Bu səbəbdən də gənclərin kiçik yaşlarından hərbi xidmətə psixoloji cəhətdən hazırlıqlarının başlıca istiqamətlərini kollektivin mənafeyinə yönəltmək, onları kollektivin əhvali-ruhiyyəsinə şərik çıxmağa, kollektivin “iradəsi”nə, “tələbi”nə, “məqsədi”nə qoşmaq lazımdır. Məhz bu zaman hərbi xidmətə hazırlığın psixoloji bünövrəsi düzgün qoyulmuş olar. Həmin bünövrə üzərində isə digər psixi proseslər inkişaf etdirilməlidir. Təcrübə göstərir ki, əsgərlərin bu cür psixoloji hazırlıqları döyüş müvəffəqiyyətini şərtləndirir. Məhz ordu həyatının bu cəhətinə görə gələcəkdə hərbi xidmətə gedəcək məktəblilərin psixoloji hazırlıqlarını təhsil illərində gücləndirmək lazım gəlir. Axı hərbi həyat rahat və asan olmayıb, yüksək mənəvi-psixoloji hazırlıq tələb edir.

Özünü psixoloji cəhətdən hərbin çətinliklərinə hazırlamaq qələbənin rəhnidir. Bu keyfiyyət şərait və konkret işlə bağlı əsgərin döyüş vəziyyətini lazım gələn vaxt dəyişə bilməsini və onun qələbəyə yaxınlaşmasını təmin edir.

Göründüyü kimi, gələcəkdə hərbi xidmətə hazırlaşacaq bugünkü məktəblilərin psixoloji hazırlıq qazanmalarının olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Belə bir hazırlığa yiyələnən şagird diqqətli olur, onun hafizəsi dərinləşir, yaddaşı möhkəmlənir, müşahidə qabiliyyəti artır.

Apardığımız müşahidə və müsahibələrdən aydın olur ki, məktəblərdə müəllimlər ibtidai sinifdən başlayaraq fənlərin tədrisi zamanı Vətənə, milli ordumuza həsr olunmuş mətnlərdən istifadə edərək kiçikyaşlı məktəblilərin öz yurduğunun layiqli müdafiəçisi olmasına çalışırlar. Bununla yanaşı, qabaqcıl məktəblərimizdə hərbi məzmunlu bədii və sənədli kinofilmlərə baxışlar təşkil edilir, ordumuzun döyüş yoluna həsr olunmuş ədəbi-bədii əsərlərin kollektiv şəkildə oxunub müzakirə edilməsi ilə, hərbi viktorinalar, əsgərlərlə görüşlərə, Şəhidlər xiyabanına ziyarətlərin təşkil edilməsinə və sairəyə müntəzəm yer verilməsilə şagirdlərdə cəsurluq və mərdlik Vətənin keşiyində durmağa həmişə hazır olmaq kimi vacib keyfiyyətlər formalaşdırılır.

Qabaqcıl sinif müəllimləri hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi məqsədilə məktəblilərlə birgə Dağlıq Qarabağda mərdliklə həlak olan öz həmyerlilərinin məzarlarına gül-çiçək dəstələri qoyur, qəhrəmanların göstərdikləri şücaətə aid faktlar toplayır, onların həyat yoluna aid albom, foto-stend tərtib etməklə adlarını əbədləşdirməyə çalışırlar.

Belə tədbirlər məktəblilərin hərbi-vətənpərvərlik hissini, Vətənin gələcək qoruyucusu olmaq əzmini artırır, Vətənə, doğma yurda, təbiətə, ana dilinə, mədəniyyətə, xalqın görkəmli şəxsiyyətlərinə məhəbbətini gücləndirir. Bununla da onlarda tədricən ətrafda baş verən hadisələrə öz münasibətini bildirmək qabiliyyəti formalaşır.

Aparılan məqsədyönlü və mütəşəkkil tədbirlər nəticəsində məktəblilər hərbi bilik, bacarıq və qabiliyyətlərdən yaşlarına uyğun olanlarını qavrayır, öz fəaliyyətlərində əməli həyata keçirir, müasir hərbi-texnika və döyüş zamanı onun rolu haqqında anlayışlara yiyələnir, şəhidlik zirvəsinin mahiyyətini aydın başa düşür, Vətənin müdafiəsinə kiçik yaşdan hazır olmağın zəruriliyi haqqında qəti əqidəyə gəlirlər.

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin ibtidai siniflərdə planlı və mütəşəkkil təşkili və aparılması şagirdlərdə vətənpərvərlik hissini gücləndirir, onlarda iradəlilik, dözümlülük, mətinlik, qorxmazlıq kimi iradi keyfiyyətləri, qarşıya çıxan çətinlikləri güclərinə müvafiq səylə aradan qaldırmaq, maneələri dəf etmək, öz fiziki sağlamlığının qayğısına qalmaq və s. bu kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətləri formalaşdırır.

Düşmənin mənfur siyasətini aydın dərk edib ona nifrət hissi bəsləmək məhz kiçik məktəb yaşları dövründən formalaşdırılır. Vurduğu ağır yaralara görə düşməyə layiqli cavab vermək kiçik yaşlardan uşaqların əqidəsinə çevrilməlidir.

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin pedaqoji cəhətdən düzgün aparılması məktəblilərdə belə bir əqidə yaradır ki, oğlan-qız olmasından asılı olmayaraq, bütün gənclər orduda xidmət etmək üçün indidən psixoloji cəhətdən hazırlaşmalıdırlar. Erməni qəsbkarlarının ölkəmizdə apardığı ədalətsiz müharibədə tökdüyü nəhaq qanlar göstərdi ki, şagirdlərin orduya kiçik məktəb yaşlarından psixoloji hazırlığı aclıq, susuzluq, yorğunluq, kəskin şaxta, dözülməz isti, bədənə verilən fiziki əziyyətlərə dözümlü olmaq kimi mühüm əlamətlərlə, psixi prosesləri və fərdi psixi xüsusiyyətləri düzgün inkişaf etdirməklə sıx surətdə bağlıdır. Bütün bunlar ibtidai sinif şagirdlərində tədricən yaradılıb inkişaf etdirilir.

İbtidai sinif şagirdlərinin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsində nümunənin təsir qüvvəsi böyükdür [3, s.163]. Bu baxımdan müəllimin pedaqoji ustalığı əsas şərtidir. Müəllim təlim prosesində, eləcə də sinifdən xaric tədbirlərdə birinci sinifdən başlayaraq məktəbliləri ata-babalarımızın, ana-bacılarımızın, tarixi və milli qəhrəmanlarımızın vətənpərvərliyi, döyüşkənliyi, mərdliyi, mübarizliyi, təmkinliliyi, düşməyə qəzəbi, nümunəsində tərbiyə etmək üçün böyük pedaqoji ustalığı göstərməlidir. Onun doğma Vətəni, Milli ordu əsgərlərini dərin məhəbbətlə sevməsi, bu məhəbbəti söz və ifadələrində, hərəkətlərində nümayiş etdirməsi, şagirdlərin hərbi-vətənpərvərlik hisslərinə, mənəvi dünyasına müsbət təsir edir.

Bu vaxta kimi ibtidai siniflər üzrə proqram və dərsliklərdə şagirdlərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə kifayət qədər yer ayrılıbmış, problem bu yaş dövrü üçün ayrıca tədqiq edilməmiş, müəllimlər üçün elmi, pedaqoji və metodik materiallar az çap olunmuşdur [2, s.34]. Məhz buna görə də ayrı-ayrı mövzular tədris olunarkən müəllimin vətənpərvərlik tərbiyəsi üzrə daha çox hansı məsələlərə diqqət yetirəcəyi bilinmir; ibtidai siniflərin fənn proqramında vətənpərvərlik tərbiyəsi üzrə əlaqə pedaqoji və məntiqi tələblərə müvafiq yaradılmış; təlim materiallarının planına daxil edilən mövzuların bir qismi dərsliklərdə öz əksini tapmır.

İşin elmi nəticəsi. Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi məktəbəqədər tərbiyə dövründən başlansa da, ibtidai siniflərdə fənlərin tədrisi prosesində geniş vüsət alır, şagirdlərdə Milli Ordumuza, şəhidlərimizə, qazilərimizə, Milli Qəhrəmanlarımıza rəğbət və məhəbbət hissi güclənir və dərinləşir.

İşin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, məqalədə ibtidai sinif şagirdlərinin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin nəzəri və təcrübi məsələlərinə, pedaqoji və psixoloji əsaslarına yeni fikirlər daxil edilir, gələcək tədqiqatlar üçün yeni ideyalar verilir.

İşin tətbiqi əhəmiyyətini bunda görmək olar ki, ibtidai sinif şagirdlərinin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi üzrə tövsiyələrdən, tədqiqat materiallarından proqram və dərslik müəllifləri gələcək fəaliyyətlərində bəhrələyə bilər.

Ədəbiyyat

1. Uşinski, K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri / K.D.Uşinski, – Bakı: Azərnəşr, – 2009, – 303 s.
2. Tağıyev, Ş.T. Fənlərarası əlaqə və gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi / Ş.T. Tağıyev, – Bakı: Mütərcim, – 2022, – 231s.
3. Kazımov, N.M. Məktəb pedaqogikası / N.M.Kazımov, – Bakı: OKA Ofset, – 2016, – 514 s.
4. Pedaqogika: ali pedaqoji məktəblər üçün dərs vəsaiti / Y.A.Talıbov, Ə.A.Ağayev, İ.N.İsayev [və b.] – Bakı: Maarif, – 1993, – s. 292.

K.K.Mamedov

The Problem of Military Patriotism in Primary Classes

Summary

The article analyzes the problem of military-patriotic education of primary school students from the point of view of modern requirements, introduces new additions to the content, theoretical and methodological foundations, effective ways and means of military-patriotic education of primary school students. It is shown that if primary school teachers and parents clearly understand the essence, goals and objectives, content, pedagogical and psychological foundations of military-patriotic education, then the effectiveness of training will increase.

Key words: *extra-curricular activities, military knowledge, the parabolic trajectory, the knowledge of physics, fire preparation*

К.К.Мамедов

Проблема военного патриотизма в начальных классах

Резюме

В статье проблема военно-патриотического воспитания учащихся младших классов анализируется с точки зрения современных требований, вносятся новые дополнения в содержание, теоретические и методические основы, эффективные пути и средства военно-патриотического воспитания учащихся младших классов. Показано, что если учителя начальных классов и родители четко представляют себе сущность, цели и задачи, содержание, педагогические и психологические основы военно-патриотического воспитания, то эффективность обучения повысится.

Ключевые слова: *военно-патриотическое воспитание, обучение, национальная армия, героизм, враг*

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 17.11.2024

A.R.MƏMMƏDOVA

baş müəllim

e-mail: ayten.memmedova1980@inbox.ru

: <https://orcid.org/0009-0007-1075-1720>

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

10.62021/0026-0028.2024.4.305

MÜASİR DƏRSİN MODELİ HAQQINDA NƏZƏRİYYƏLƏRİN MÜXTƏLİFLİYİ

Xülasə. Məqalədə dərslər müasir tələblər baxımından tədqiq olunur və təlimin ümumi modeli baxımından ümumiləşdirilir. Daha sonra dərsin ümumi modeli verilir və alman elmi-pedaqoji qənaətlər göstərilir. Məqalədə həmçinin müasir dərslərin tələblərinə aydınlıq gətirilir. Bu məqalə tədqiqatçı-alimlər, praktik müəllimlər, tələbələr üçün əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: dərslər, təlim modeli, təlimin problemləri, təlim nəzəriyyəsi, ümumiləşdirmə

“Dərslərin müəyyən ardıcılıqla tətbiq edilən dəyişməz mərhələlərdən ibarət quruluşa malik olması vacibdirmi?” sualı ətrafında da bir-birinə zidd iki cür rəy vardır: bir qrup alimlər dərslərin müəyyən ardıcılıqla tətbiq edilən sabit mərhələlərdən ibarət quruluşa malik olmasını vacib sayırlar. Başqa qrup alimlər isə dərslərin quruluşunda hər hansı ardıcılığı, sabitliyi tamam rədd edirlər.

Qeyd edək ki, bütün dərsləri vahid, sabit mərhələlər üzrə təşkil etmək ideyasının kökü çox uzaqlara gedir. Məsələn, məlum olduğu kimi, hələ keçən əsrin ortalarında alman pedaqoqu İ.F.Herbert hər bir dərslərin mütləq dörd hissədən ibarət olmasını təkid etmiş və bunu əsaslandırmağa çalışmışdır. Onun fikrincə, hansı tipə və fənnə aid olmasının fərqi nə varmadan, bütün dərslər quruluşca ancaq a) aydınlıq, b) assosiasiya, v) sistem və q) metod pillələrindən ibarət olmalıdır. Birinci pillədə (yəni aydınlıq pilləsində) mövzunun mahiyyəti uşağa izah edilməli, aydınlaşdırılmalı, başa salınmalıdır. İkinci pillədə (yəni assosiasiya pilləsində) həmin məlumat, məsələ, biliklər əvvəllərdə qazanılmışlarla əlaqələndirilməlidir, yəni onların (yeni qazanılmışlarla köhnədə mənimsənilmişlərin) arasında assosiasiya əlaqə yaradılmalıdır. Üçüncü pillədə (sistem pilləsində) bu biliklər, mənimsənilmiş məlumat və məsələlər sistemləşdirilməlidir. Dördüncü pillədə (metod pilləsində) isə onların tətbiqi yolları göstərilməlidir.

Herbertdən sonra T.Şiller bütün dərslərin quruluşu üçün beş formal mərhələ təklif etdi: 1) təhlil, 2) tərkib, 3) assosiasiya, 4) sistem, 5) metod. Şillerin fikrinə görə, bütün siniflərdə və bütün fənlər üzrə dərslərdə ardıcılıqla həmin bu beş pillə mərhələ olmalıdır. Yəni öyrədiləcək məsələ, keçilən mövzu əvvəlcə analiz edilməli, hissələrinə, cəhətlərinə ayrılmalı (birinci mərhələ), sonra bu hissələr birləşdirilməli (ikinci mərhələ), əvvəlcədən qazanılmış müvafiq biliklərlə əlaqələndirilməli (üçüncü mərhələ), təshih edilib sistemə salınmalı (dördüncü mərhələ), nəhayət, tətbiq yolları göstərilməlidir və ya təcrübədə tətbiq edilməlidir (beşinci mərhələ).

Öz dövrünün tanınmış pedaqoqlarından olan V.Reyni də hər bir dərslərin mütləq beş formal mərhələdən ibarət olması fikrini müdafiə etmiş və bu məqsədlə aşağıdakı mərhələləri daha münasib saymışdır. 1. hazırlıq. 2. çərçivə, 3. əlaqə, 4. nəticə, 5. tətbiq. V.Reyni bu mərhələlərin vacibliyini və göstərilən ardıcılığın zəruriliyini özünəməxsus şəkildə əsaslandırmağa çalışmışdır.

Sinfi, fənnin və mövzunun xarakterini nəzərə almadan bütün dərsləri bu cür standart formada keçməyin əleyhinə hələ XIX əsrdə Adolf Disterveq kəskin çıxış etmiş və yazmışdır ki, “məktəbdə ölüm yox, təfəkkür, sual-cavab, axtarma və tapma hökm sürməlidir” [4, s.163].

Dərsin quruluşunu mexanikləşdirmək yaxşı hal olmasa da, etiraf edək ki, dərsi elmi əsaslar üzərində qurmaq səyi təqdirəlayiqdir. Hazırda dərsin müəyyən ardıcılıqla tətbiq edilən sabit mərhələlərdən ibarət quruluşa malik təcrübəsi göstərir ki, bütün dərsləri sabit çərçivəyə salmaq qeyri-mümkündür. Xüsusilə Herbartın, Şillerin, Reyninin vaxtı ilə təklif etdikləri mərhələlərin formal xarakter daşdığını tarixi təcrübə çoxdan sübut etmişdir [2, s.33].

Məlum olduğu kimi, dərsin quruluşunu müəyyənləşdirməkdə, planlaşdırmaqda, dərsi keçirməkdə müəllimin təşəbbüskarlığı, yaradıcılığı və fərdiyyətçiliyi [1, s.93] çox böyük rol oynayır. Həyata keçirəcəyi konkret məqsədin, aid olduğu fənnin və sinfin xüsusiyyətlərini, imkan və şəraitini nəzərə almadan, bütün dərsləri eyni qəlibə salmaq zərurəti isə müəllimin fərdiyyətini, şəxsi yaradıcılığını və təşəbbüskarlığını buxovlayır, dərsin əlvanlığını, rəngarəngliyini imkan xaricində qoyur, təlimdə şablonluluq yaradır, dərsi standart formaya salır.

Bununla yanaşı, dərsin quruluşunda hər hansı ardıcılığı, sabitliyi və əlaqəni tamamilə rədd etmək doğru olmazdı. Çünki elə obyektiv və zəruri tələblər var ki, onları yerinə yetirmədən dərs haqqında danışmağa dəyməz.

Beləliklə, dərsi nə qəlibləşdirmək (yəni həmişə mərhələləri eyni ardıcılıqla, eyni quruluşda və eyni metodlarla keçmək), nə də onun quruluşunda anarxiyaya, kor-kəranəliyə yol vermək yaxşı deyil. Bu məsələdə bütün fənlər, mövzular və sinflər üçün məqbul sayılan yeganə resept də vermək düzgün olmaz. Burada ən ümdə rol oynayan amil müəllimin pədaqoji hazırlığı, metodiki ustalığı, biliyi, məharəti, səriştəsi və şəxsi yaradıcılığıdır. Öz adının səviyyəsində işləməyi bacaran müəllim dərsin məqsədini, tərbiyəvi və təhsil vəzifələrini, mərhələlərini, bunların əlaqə və ardıcılığını, komponentlərini, bunların əlaqə mexanizmini və s. cəhətləri yaxşı bilir, hər bir dərsdə təşəbbüskarlıq və yaradıcılıq göstərir, çünki A.A.Budarnı de-mişkən, hər bir növbəti dərsdə mövzunun və məqsədin dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq müəllim və şagirdlərin fəaliyyətinin məzmunu və təşkili fasiləsiz hərəkətdə və inkişafda olur: o şey ki, dünən lazımlıydı, maraqlıydı, yaxşıydı, bu gün yaramır; sabah da onların iş sistemi bugünkündən fərqli olmalıdı və olacaqdır, əks halda inkişaf və yenilik olmaz [5, s.187].

Bununla belə, hazırda qəbul olunmuş dərs tiplərinin hər biri üçün səciyyəvi olan quruluşdan – modeldən söz açmaq olar və lazımdır. Mövcud pədaqoji ədəbiyyatı və müəllimlərin iş təcrübəsinə istinad edərək burada ümumiyyətlə, hər bir dərs üçün məqbul sayılan təlim modelinin necə təsəvvür olunduğundan danışaq. Belə bir model “Orta məktəb didaktikası” kitabında aşağıdakı kimi verilmişdir.

Buradakı hərf, xətt və şərti işarələr belə mənalandırılır:

A – müəllim; B – şagirdlər; B₁ – şagirdlərin ilkin vəziyyəti, konkret dərsə qədər olan hazırlıq səviyyəsi; B₂ – şagirdlərin tipik təlim xarakteristikaları; C dərsin məqsədləri (C₁, C₅, C₁₀, C₁₅ və s. dərsin natamam məqsədləri, yəni ayrı-ayrı təlim situasiyalarının məqsədləri); D – təlimin didaktik aparatı (yəni təlimin məzmunu, dərsdə istifadə olunan vasitə və üsullar);

S₁, S₂, S₃ və i.ə. təlim situasiyaları (buraya həm dərsin natamam məqsədləri – yəni ayrı-ayrı mərhələ və ya momentlərdə yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan məqsədlər, həm də bu məqsədlərə çatmaq üçün zəruri olan məzmun, vasitə və üsullar, dərsin vaxtı, yeri və nəhayət ayrı-ayrı mərhələlərdə qazanılmış natamam nəticələrin yoxlanması qaydaları daxildir);

E (ümumi) – dərsin ümumi nəticəsi (E₅, E₁₀, E₁₅ və i.ə. dərsin natamam nəticələri, yəni ayrı-ayrı təlim situasiyalarında əldə edilən nəticələr); C₁ – E (ümumi) xətti – dərsdə təlim prosesi gedişinin optimal xətti.

– → – (qırıq xətlər) – dərsdə təlim prosesi gedişinin konkret şərait üçün optimal olmayan xətləri.

E₅ – C₅, E₁₀ – C₁₀, E₁₅ – C₁₅ və s. – müəyyən vaxt ərzində (bu modeldə hər beş dəqiqədən bir) şagirdlərin təlim fəaliyyətlərinin nəticələri haqqında müəllimin aldığı məlumat-informasiya (yəni əks əlaqə),

C₅ – E₅, C₁₀ – E₁₀, C₁₅ – E₁₅ və s. təlimin ayrı-ayrı mərhələlərində qarşıda duran məqsədlərlə həmin məqsədlərin həlli zamanı alınan nəticələrin müqayisəsi; dərsin sonrakı gedişi

üçün qərar qəbul edilməsi: nəticə məqsədə uyğun gəldikdə (yəni konkret şərait və mərhələ üçün dərs optimal xətt üzrə getdikdə) işi dəyişdirmədən davam etdirməli, uyğun gəlmədikdə isə təlim prosesi gedişini optimallığını (optimal variant dedikdə, müəllim və şagirdlər tərəfindən həddindən artıq və gərgin deyil, məhz məqsədəuyğun səviyyədə, lazım olan səviyyədə qüvvə və vaxt sərf etməklə yüksək nəticə verən variant nəzərdə tutulur.) təmin etmək məqsədilə gedişatda və ya məqsədlərdə müvafiq dəyişiklik aparmaq lazımdır.

Haqqında danışılan model həmin sahədə pedaqogika elminin son sözü olmasa da, hər cür dərs tipində təlimin quruluşu barəsində müəyyən təsəvvür verdiyinə görə, bizcə, müvafiq təshihlər edilmək şərtlə məqbul sayıla bilər. Belə ki, tipindən asılı olmayaraq hər bir dərs üçün xarakterik olan əsas komponentlər (müəllim; şagirdlər; müəllimlə şagirdlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə; dərsin didaktik aparatı – yəni təlim materialının məzmunu, dərsdə istifadə olunan vasitə və metodlar; dərsin məqsədi, dərsin nəticəsi və s.) bu modeldə öz əksini tapmış və haqlı olaraq belə bir müddəə əsas götürülmüşdür ki, hər konkret şərait daxilində dərsdə daha yaxşı nəticə əldə etmək – məqsədə çatmaq baxımından təlim prosesi gedişinin variantlarından ancaq biri optimal ola bilər (modeldə düz xətt boyunca olar $S_1 - E_{\text{ümumi}}$ kimi).

Nümunə gətirilmiş modelin mahiyyətini şərh etməzdən əvvəl ona aid bir neçə iradımızı bildirmək istərdik:

Birinci irad: O vaxt ki, hər dərsdə təlim prosesi gedişinin konkret şərait üçün ancaq bir optimal xətti olur, onda bizcə, optimal olmayan variantları düzgün xətt boyunca qırıq-qırıq ($\rightarrow -$ şəklində) verməkdənsə, bütöv dalğalı xətlərlə ($\sim \rightarrow -$ şəklində) vermək daha dəqiq olar. Çünki, əvvəla, dərsdə təlim prosesi qırıq-qırıq getsə, yəni dərsin komponentləri, mərhələləri, təlim situasiyaları və s. arasında heç bir əlaqə olmasa, dərs də dərs olmaz. Halbuki, modeldə söhbət dərsdən gedir (intəhası optimal olmayan variantlarda bu əlaqə lazımı səviyyədə deyil, pis, obrazlı desək, əyri-üyrü xətlər şəklində olur). Digər tərəfdən, düz xətt boyunca gediş (modeldə qırıq xətlər məhz düz xətt boyunca verilib!) optimallığın ümdə əlamətlərindən (göstəricilərindən) biridir. Yəni təlimin gedişi düz xətt boyunca olubsa, demək vaxt itkisinə, yersiz işlərə, kənar söz-söhbətlərə yol verilməyibdir, dərsin hər dəqiqəsindən səmərəli istifadə edilibdir. Halbuki model müəllifi (A.A.Budarnı) həmin xətləri təlim prosesi gedişinin optimal olmayan variantının rəmzi kimi təqdim edibdir.

İkinci iradımız belədir: modeldə təlim prosesinin optimal olan və olmayan gedişini göstərən çıxış nöqtəsi müxtəlif yerlərdən başlayır və müxtəlif yerlərdə qurtarır. Halbuki bəzi hallarda həmin xətlərin çıxış və son nöqtəsi eyni, yəni çıxış nöqtəsi C_1 , qurtarma nöqtəsi isə E (ümumi) də ola bilər. Bu halda fərq həmin nöqtələrin arasındakı məsafənin düzgün xətt boyunca olub-olmamasındadır ki, bu, sxemdə düz (yəni optimal) və ya dalğalı (yəni qeyri-optimal) xətlərlə göstərilməlidir.

Üçüncü iradımız təlim prosesi gedişinin optimal olmayan xətlərinin sayı və yeri ilə əlaqədardır.

Bir iradımız da modelin komponentlərinin şərhindəki ardıcılığa aiddir. Şərhin ardıcılığı baxımından biz “Orta məktəb didaktikası”ndakı mövqeyi məntiqə uyğun hesab etmirik. Məlum olduğu kimi, həmin kitabda təlim komponentlərinin SEBDA (yəni dərsin məqsədi, nəticəsi, şagirdlər, didaktik aparat və müəllim) ardıcılığı ilə şərh edilmişdir. Halbuki, təlim prosesindəki roluna, əhəmiyyətinə və yerinə görə həmin komponentlərdən ABSDE (yəni müəllim, şagirdlər, dərsin məqsədi, didaktik aparatı və nəticəsi) ardıcılığı ilə danışmaq elmə və məntiqə daha uyğun olar. Bunu nəzərə alaraq biz, adı çəkilən kitabdakından fərqli olaraq, təlim modeli komponentlərindən ABSDE ardıcılığı üzrə bəhs etməyi üstün tuturuq. Ona görə də biz bundan sonrakı sxemlərin tərtibində yuxarıdakı iradlarımızı nəzərə almışıq.

İşin elmi nəticəsi. Dərs və onun innovativ quruluşuna dair elmi mülahizələrdən ən optimalı müəyyən edilmiş və o, elmi şəkildə əsaslandırılmışdır.

İşin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq dərslik və dərs vəsaitlərində dərsə verilən təriflər sistematik şəkildə təhlil olunmuş, təriflərdəki çatışmazlıqlar üzə çıxarılmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqat işindəki təhlil və ümumiləşdirmələrdən, dərsin tipləri və modelinə dair nəzəriyyələrin şərhindən və təhlilindən, dərsin əsaslandırılmış modelindən orta ümumtəhsil məktəblərində çalışan bütün müəllimlər, pedaqoji tədqiqatlar aparan mütəxəssislər, həmçinin ali məktəb müəllimləri və tələbələr istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N., Əlizadə, H.Ə. Pedaqogika Dərslik / A.N.Abbasov, H.Ə.Əlizadə – Bakı: Mütərcim, – 2024. – 408 səh.
2. Голант, Я.Я. Организация учебных работ в школе / Я.Я.Голант. – Л., – 2017.
3. Онищук В.А. Типы, структура и методика урока в школе. – Киев, – 2015.
4. Sadıqov F.B. Pedaqogika. Dərs vəsaiti / F.B.Sadıqov. – Bakı: Təhsil, – 2016.
5. Дидактика средней школы. М.: Педагогика, – 2015.

A.R.Mammadova

Thinks on Problem of Construction of Education Models at Lesson Summary

In article lessons are analyses on the basis of modern education, researched the common model of teaching and investigated from the scientific-pedagogical point of view and lighted some lessons models. In article researched the modern characteristics for contemporary lesson. Article would be useful for practice teachers, scientific researchers and students.

Key words: lesson, model of education, problems of teaching, thinks

A.P.Мамедова

Разнообразие теорий о современных моделях урока Резюме

В статье исследованы уроки с точки зрения современных требований и обобщены подходы к общей модели обучения. Далее дана общая модель урока и приведены научно-педагогические доводы и показаны образцы нескольких уроков. В статье также выявлены требования к современному уроку. Данная статья может быть полезной для ученых-исследователей, учителей практики, студентов-практикантов.

Ключевые слова: урок, модель обучения, проблемы обучения, теория обучения, обобщение

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 14.11.2024

S.K.MİKAYILOVA

baş müəllim

e-mail: sevil.mikayilova.k@bsu-uni.edu.az

[:https://orcid.org/0000-0001-8922-7997](https://orcid.org/0000-0001-8922-7997)**R.H.QULİYEVA**

baş müəllim

e-mail: quliyeva.ravana@mail.ru

[:https://orcid.org/0009-0003-2598-8238](https://orcid.org/0009-0003-2598-8238)**Bakı Slavyan Universiteti**

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

10.62021/0026-0028.2024.4.309

XİTABIN TƏDRİSİNƏ DAİR

Xülasə. Xitab haqqında geniş məlumatı şagirdlər yuxarı siniflərdə alırlar. Xitabların öyrədilməsi işinə şagirdlərin cümlə üzvlərinin əsas əlamətləri barədə əldə etdikləri biliklərə istinadən başlamaq məqsəduyğundur. Əgər cümlə üzvləri obyektiv gerçəklikləri, cisim və hadisələr arasında olan əlaqələri ifadə edərsə, xitab ancaq müraciət olunanı bildirir. Xitab cümlənin quruluşuna təsir edə bilmir. Xitabın cümlədə konkret yeri yoxdur. Belə ki, xitab cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənə bilər. Xitabların intonasiası çox zaman cümlənin ümumi intonasiası ilə uzlaşır. Bədii əsərlərin dilində xitablara çox təsadüf edilir.

Xitablar quruluşuna görə sadə və mürəkkəb ola bilər. Sadə xitab bir sözdən ibarət olmaqla isimlə ifadə olunur. Mürəkkəb xitab isə söz birləşmələri şəklində özünü göstərir.

Təcrübəyə əsasən deyə bilərik ki, şagirdlər bəzən mübtəda ilə xitabı qarışdırırlar. Müəllim bunu nəzərə almalı, misallar göstərməklə mübtəda ilə xitabı müqayisə etməlidir. Mövzunu nəzəri cəhətdən mənimsəyən şagirdləri sərbəst şəkildə çalışmalar üzərində işlətmək olar.

Açar sözlər: Cümlə üzvləri, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər, xitab, sadə və mürəkkəb xitablar, intonasiya, fasilə, xitablarda durğu işarələrinin işlədilməsi, xitabın cümlədə yeri, xitabın mübtəda ilə müqayisəsi

Məlumdur ki, qrammatikanın əsas bölmələrindən olan sintaksisin mühüm tədqiqat obyektlərindən biri də cümlədir. İnsanlar düşündüklərini, fikir və arzularını məhz cümlə şəklində digərlərinə çatdırırlar. Hər bir cümləni təşkil edən sözlər cümlə üzvləridir. Ayrılıqda götürülən hər söz hələ cümlə üzvü deyil. Onlar bir-birilə müəyyən əlaqəyə girib fikir ifadə etdikləri zaman cümlə üzvü olur. Başqa sözlə, cümlə üzvünü cümləsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Hər bir cümlə üzvünün leksik mənası, cümlədə vəzifəsi, sualı vardır.

Cümlə və onun üzvləri haqqında ilkin məlumatı şagirdlər hələ ibtidai sinifdə alırlar. Yuxarı siniflərdə isə bu məlumat daha ətraflı və təkmilləşdirilmiş olur.

Cümlə üzvlərinin gözəl mənimsənilməsi növbəti mövzunun, yəni cümlədə iştirak edən, lakin cümlə üzvü hesab olunmayan sintaktik kateqoriyaların öyrənilməsi işini də asanlaşdırır.

Qeyd olunan sintaktik kateqoriyalar “Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər” başlığı altında öyrədilir. “Cümlə üzvlərindən fərqli olaraq bu sözlər cümlənin əmələ gəlməsində bilavasitə iştirak etmir və heç bir suala cavab vermir” [1, s. 216].

Düzdür, bu sözlərlə cümlə üzvləri arasında məna əlaqəsi var, lakin qrammatik əlaqə yoxdur. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlərə xitab və ara sözlər daxildir.

Ara sözlərdən fərqli olaraq xitabın aşağı siniflərdə tədrisi nəzərdə tutulur. Bu da onunla əlaqədardır ki, şagirdlər hələ kiçik yaşlarından tərkibində xitab olan cümlələri nitqlərində çox işlədirlər. Məhz bu baxımdan ara sözlərə nisbətən xitabın mənimsədilməsi daha asan olur.

Xitab haqqında mükəmməl məlumatı şagirdlər yuxarı siniflərdə əldə edirlər. Xitabların öyrədilməsi işinə şagirdlərin cümlə üzvlərinin əsas əlamətləri barədə əldə etdikləri biliklərə istinadən başlamaq məqsədəuyğundur.

Müəllim cümlə üzvlərini, onların cümlədəki rolunu, xüsusiyyətlərini, hansı suala cavab verdiklərini şagirdlərə təkrar etdirir. Daha sonra xitabın tədrisinə başlanılır.

Müəllimin xitab haqqında verdiyi məlumatdan sonra şagirdlər dərk edirlər ki, cümlə üzvlərinə xas olan əlamətlər xitablarda yoxdur. Əgər cümlə üzvləri obyektiv gerçəklikdəki cisim və hadisələr arasında olan əlaqələri ifadə edirsə, xitab ancaq müraciət olunan şəxsi bildirir.

Xitabı cümləyə bağlayan əsas intonasiyadır.

Müəllim izah edir ki, xitab cümlənin quruluşuna təsir edə bilmir, lakin cümlədəki fikrin təsirini dəyişdirir. Məhz bu xüsusiyyətinə görə xitab bədii keyfiyyətə malikdir. Xitab işlətdiyimiz hər hansı bir cümləni xitab olmadan oxusaq, cümlənin quruluşunda heç bir dəyişiklik baş verməz. Ancaq cümlədə bədii təsir itirilir. Sonra nümunə üçün diqqəti aşağıdakı cümlələrə cəlb etmək olar:

1. Yox, əzizim, mən səni özümlə yol çəkməyə apara bilmərəm.
2. Yox, mən səni özümlə yol çəkməyə apara bilmərəm.

Şagirdlərə izah olunur ki, göstərilən hər iki cümlədə fikir eynidir. Lakin bu cümlələr bədii təsvir cəhətdən fərqlidir. Birinci cümləni oxuyarkən intonasiya özünü göstərir. Bu isə cümlədə xitabın işlənməsi ilə əlaqədardır. Deməli, birinci cümlədə təsir gücü vardır ki, bu da onu ikinci cümlədən fərqləndirir.

İntonasiya ilə bağlı şagirdlərin nəzərinə bunlar çatdırılmalıdır:

1. Xitab cümlədə müraciət olunan şəxsi bildirərək qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmur və onlardan intonasiya vasitəsilə ayrılır. Bu intonasiyaya görə xitabdan əvvəl və sonra fasilə yaranır.

- a) Nəşib, müəllim bizi çağırır.
- b) Nəşib müəllim bizi çağırır.

Şagirdlər verilən hər iki cümləni oxuyur, birinci cümlədə müraciət olunan şəxsi (Nəşib) tələffüz edərkən intonasiya və fasilədən istifadə edirlər. İkinci cümlədə isə xitab olmadığına görə cümlə adi tonla oxunur, heç bir intonasiya, fasilə özünü göstərmir.

2. Xitab cümlənin əvvəlində işlədildikdə xüsusi intonasiya ilə tələffüz edilir və fasilə də daha uzun olur. Bu zaman xitabın sonunda səs tonu da yüksəlir.

3. Xitab cümlənin ortasında işlədilərsə sürətli tələffüz olur, intonasiya hissedilməz dərəcədə özünü göstərir.

4. Cümlənin sonunda işlənən xitab çox da aydın olmayan fasilə ilə digər cümlə üzvlərindən ayrılır.

5. Harada işləndiyindən asılı olmayaraq xitab hər zaman məntiqi vurğu qəbul edir. Sadəcə olaraq bu vurğu cümlənin əvvəlində və sonundakına nisbətən ortada bir qədər zəifləyir.

6. Xitabların intonasiyası çox zaman cümlənin ümumi intonasiyası ilə uzlaşır.

Yuxarıdakı bəndlərin hər birində söylənilənlər müəllimin göstərişi ilə şagirdlər tərəfindən misallara tətbiq olunur, düzgün tələffüz qaydalarına riayət edilir.

Məlumdur ki, intonasiya, fasilə, vurğu şifahi nitqə aiddir. Yazılı nitqdə bunları durğu işarələri əvəz edir.

Xitabın tədrisində müəllim xitablarda durğu işarələrinin işlədilməsi mövzusunun üzərində də xüsusi dayanmalıdır. Bu zaman ilk növbədə xitabın qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlərə aid olması şagirdlərə xatırladılır.

Deməli, xitab yazıda da digər cümlə üzvlərindən vergül vasitəsilə ayrılır.

Cümlənin əvvəlində işlənən xitabdan sonra vergül işarəsi qoyulur. Cümlənin ortasında işlənən xitabın hər iki tərəfindən, sonda işlənən xitabdan isə əvvəl vergül qoyulur. İntonasiya-dan asılı olaraq cümlənin sonundakı xitabdan sonra nida işarəsindən də istifadə oluna bilər. Müəllim şagirdlərə izah edir ki, xitablar istər danışiq dilində, istərsə də nəzm və nəsr əsərlə-

rində çox işlənir. Bununla əlaqədar şagirdlərin ədəbiyyat fənnindən keçdikləri bədii əsərlərdən nümunələr gətirmələri yerinə düşər:

1. Dostlar, anın sürətini qabaqlayıb biz,
Zaman üçün təzə ölçü yaradaq gərək. (B.Vahabzadə)
2. Əl çək, bala, dövlətlilərə
Xidmətin olsun. (M.Ə.Sabir)
3. Ayrılarmı könül candan
Azərbaycan! Azərbaycan! (S.Vurğun)
4. Məzlumluq edib başlama fəryada, əkinçi. (M.Ə.Sabir)

Xitabın müraciət məqsədilə işlənməsini bilən şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalıdır ki, bu müraciət insana, insan olmayan canlılara və cansız varlıqlara yönəldilə bilər. Gündəlik həyatımızda biz canlı şəxslərə müraciət edirik. Bədii əsərlərdə, xüsusən də nəzm əsərlərində isə digər canlılara, cansız varlıqlara müraciətə çox rast gəlirik. Şagirdlərin iştirakı ilə bu deyilənlərə aid nümunələr söyləmək olar:

1. Cansız varlığa müraciət:
 - a) Quş kimi üstünüzdə
Qanad çalım, dərələr! (N.Xəzri)
 - b) Sevin, ey çöl, ey orman
artıq dəyişdi zaman. (A.Şaiq)
2. Şəxsə müraciət:
Əziz ana, can ana,
Gözəl, mehriban ana! [2, s. 67]
3. Digər canlılara müraciət:
Sözüm vardır mənim sizə, durnalar! (Vaqif)
Nədən hər yerin əlvandır,
Köksün altı, sarı bülbül?! [2, s. 78]
A quşlarım getməyin,
Məni qəmgin etməyin (A.Səhhət).

Xitab haqqında məlumat verilərkən onun quruluşca sadə və mürəkkəb ola bilməsi də qeyd olunmalıdır. Müəllim göstərməlidir ki, sadə xitablar bir sözdən ibarət olur və əsasən isimlə ifadə olunur.

Fəhlə, özünü səndəmi bir insanımı sanırsan? [3, s. 13]
Mürəkkəb xitablar isə söz birləşməsi şəklində olur:

1. Ey ana təbiət, de neçin, niyə
Gülün budağında tikan bitirdin? [4, s. 45]
2. Gəl, gəl, a yaz günləri,
İlin əziz günləri. [3, s. 14]
3. A məktəb yolları, məktəb yolları,
Sizi bir an belə unutmadım mən. [4, s. 45]

Bəzən şagirdlər mübtədə ilə xitabı qarışdırırlar. Bunu nəzərə alan müəllim aşağıdakıları şagirdlərə izah edə bilər:

1. Mübtədə cümlənin bir üzvü olduğu halda xitab cümlə üzvü deyil.
2. Mübtədə cümlədə haqqında danışılanı bildirir, xitab isə ancaq müraciət olunanı bildirir.
3. Həm mübtədə, həm də xitabın adlıq halda olmasına baxmayaraq, xitabın adlıq halı yüksək tonu ilə fərqlənir.

4. Mübtədanın özünəməxsus sualları var, xitabın isə sualı yoxdur.

5. Mübtədə digər cümlə üzvləri ilə məna və qrammatik cəhətdən əlaqəli olur, xitab isə qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı deyil.

6. Mübtədə cümlədə, adətən, xəbərdən əvvəl işlənir, xitabın isə cümlədə konkret bir yeri yoxdur.

7. Mübtəda demək olar ki, bütün nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər, xitab isə bütün nitq hissələri ilə ifadə oluna bilmir.

8. Xitabı mübtədadan fərqləndirən cəhətlərdən biri də onun xüsusi intonasiya ilə tələffüz edilməsidir.

Xitabı nəzərə cəhətdən mənimsəyən şagirdləri sərbəst şəkildə maraqlı çalışmalar üzərində işlətmək olar.

İşin elmi nəticəsi. Deyilənlərin yekunu kimi onu demək olar ki, xitab cümlədə işlənərkən digər cümlə üzvləri ilə mənə cəhətdən əlaqəyə girsə də, qrammatik cəhətdən onlara heç bir bağlılığı olmur. Xitabın tələffüzündə intonasiya əsasdır. Yazıda isə xitab vergül vasitəsilə başqa üzvlərdən ayrılır.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə yalnız xitabın tədrisi üzərində dayanılmır. Eyni zamanda xitabın mübtəda ilə müqayisəsi öz əksini tapır, oxşar və fərqli cəhətlər göstərilir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan xitabı şüurlu surətdə mənimsəyən şagirdlər onu asanlıqla digər cümlə üzvləri ilə müqayisə edə bilərlər. Xitabın tələffüzündə səhvə yol vermirlər, düzgün yazı qaydalarına riayət edir, çalışmalar üzərində sərbəst surətdə işləyirlər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis) / Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. – Bakı, – 2007.
2. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi. I hissə. – Bakı: Maarif, – 1976.
3. Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). – Bakı: Maarif, – 1970.
4. Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə / M.Hüseynzadə, – Bakı: Maarif, – 1983.

S.K.Mikayilova, R.H.Guliyeva

On The Teaching of Address

Summary

Students receive extensive information about address in senior classes. It is advisable to begin teaching address by relying on the students' knowledge of the main features of sentence members. If sentence members express objective realities, relationships between objects and events, then address means only what is addressed. Address cannot affect the structure of the sentence. Address has no specific place in the sentence. Thus, address can be used at the beginning, middle and end of a sentence. The intonation of addresses often coincides with the general intonation of the sentence. There are many cases of address in the language of literary works.

Addresses can be simple and complex in their structure. A simple address consists of one word and is expressed by a noun. A complex address is expressed in the form of phrases. Based on experience, we can say that students sometimes confuse subjects with addresses. The teacher should take this into account and compare subjects with addresses, giving examples. Students who have mastered the subject theoretically can work in class in a free form.

Key words: *Parts of sentences, words that are not grammatically related to parts of sentences, address, simple and complex addresses, intonation, pause, use of punctuation marks in addresses, place of address in a sentence*

С.К.Микаилова, Р.Г.Гулиева

О методике преподавания обращения

Резюме

Учащиеся получают обширную информацию об обращении в старших классах. Работу по обучению обращению целесообразно начинать с опорой на полученные учащимися знания об основных признаках членов предложения. Если члены предложения выражают объективные реальности, отношения между предметами и событиями, то обращение означает лишь то, к чему

обращаются. Обращение не может повлиять на структуру предложения. Обращение не имеет определенного места в предложении. Таким образом, обращение может использоваться в начале, середине и конце предложения. Интонация обращений часто совпадает с общей интонацией предложения. В языке литературных произведений встречается множество случаев обращений.

Обращения могут быть простыми и сложными по своей структуре. Простое обращение состоит из одного слова и выражается существительным. Сложное обращение проявляется в виде словосочетаний. Исходя из опыта, можно сказать, что студенты иногда путают подлежащие с обращением. Учитель должен это учитывать и сравнивать подлежащие с обращением, приводя примеры. Студенты, освоившие предмет теоретически, могут работать на занятиях в свободной форме.

Ключевые слова: Части предложений, слова, грамматически не связанные с частями предложения, обращение, простые и сложные обращения, интонация, пауза, употребление знаков препинания в обращениях, место обращения в предложении

Rəyçi: dos. Ç.H.Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 12.10.2024

X.T.NOVRUZOVA

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: novruzovaxumar@gmail.com

:<https://orcid.org/0009-0007-1415-8457>

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

10.62021/0026-0028.2024.4.314

PEDAQOJİ EKSPERİMENT VƏ NƏTİCƏLƏRİN STATİSTİK TƏHLİLİ

Xülasə. *Məqalədə ali təhsildə pedaqoji eksperimentin keçirilməsi ilə bağlı məsələlər müzakirə olunur. Məlumdur ki, riyazi metodlardan pedaqogika, psixologiya və digər elm sahələrində geniş istifadə olunur. Tədris prosesində aparılan eksperimentlərin nəticələrinin təhlili üçün bir çox statistik hesablama üsulları mövcuddur. Bu üsullardan biri də nəzarət və eksperimental qruplarda təcrübədən əvvəl və sonrakı nəticələri müqayisə etməyə imkan verən Fişer kriteriyasının hesablanması düsturudur. Eksperiment İKT-nin riyazi təhsilin keyfiyyətinə təsirini müəyyən etmək üçün aparılıb və əldə edilən nəticələr bu işin mövzusunun təhsilin müasir mərhələsində aktual olduğunu sübut edir.*

Açar sözlər: *ali təhsil, riyaziyyat, tələbə, pedaqoji eksperiment, Fişer kriteriyası*

Ali təhsil müəssisələrində Riyaziyyat fakültəsində təhsil alan tələbələrin riyazi bilikləri dərkətmələri və yadda saxlamaları, həmçinin cəbri anlayışların mənimsədilməsində İKT vasitələrindən istifadənin tədris prosesində effektivliyini yoxlamaq məqsədilə eksperiment keçirilmişdir. Eksperiment dörd tədris semestri ərzində bilik səviyyələri yaxın olan qruplarda təşkil edilmişdi. Eksperiment Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində, Sumqayıt Dövlət Universitetində, Bakı Slavyan Universitetində aparılmışdır. Birinci mərhələdə tələbələrin bilik səviyyələrinin müəyyən edilməsi və işin isitqamətinin düzgün təyin edilməsi üçün tələbə və müəllimlərə anket sorğuları təqdim edilmişdi. Pedaqoji eksperiment üç mərhələni əhatə edir:

- 1) 2022/2023-cü illərdə keçirilən müəyyənəddici eksperiment mərhələsi.
- 2) 2023/2024-cü illəri əhatə edən öyrədici eksperiment mərhələsi.
- 3) 2024/25-ci illəri əhatə edən yoxlayıcı eksperiment mərhələsi.

Eksperimentin mərhələlərinin ümumi xarakteristikası cədvəl 1-də verilmişdir:

Cədvəl 1.

Müəyyənəddici mərhələ (2022/2023)	
Məqsəd	Ali pedaqoji təhsildə tələbələrin cəbr fənni üzrə bilik səviyyələrini və İKT-dən istifadə imkanlarını müəyyənləşdirmək –Tədris prosesində cəbr fənni üzrə yaranan çətinlikləri müəyyən etmək; –Müəllimlərin İKT-dən istifadə imkanlarını araşdırmaq;
Vəzifələr	– Tələbələrin İKT-dən istifadə ilə bağlı fikirlərini öyrənmək; –Tələbələrin cavablarına əsasən eksperiment üçün onların maraq və meyillərinə uyğun mövzuların müəyyənləşdirilmək. – Cəbr fənninin tədrisində İKT-dən istifadənin forma, metod və şəraitini müəyyən etmək.
Eksperimentin bazası	111 tələbə və 20 müəllim
Öyrədici mərhələ (2023/2024 – I semestr)	
Məqsəd	Tədqiqatın fərziyyəsini yoxlamaq məqsədilə eksperimental qruplarda GeoGebra, MatLab və MS Excel proqramları ilə işin öyrədilməsi, cəbr materialının seçilmiş mövzuları üzrə bu proqramlardan istifadə

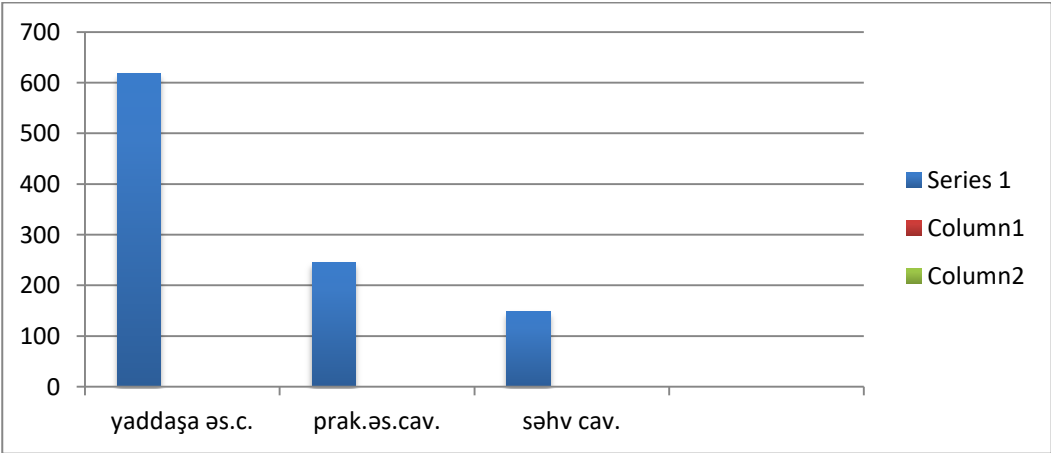
Vəzifələr	–Eksperimental qruplarda sınaq xarakterli dərslərin keçirilməsi
Eksperimentin bazası	77 tələbə və 5 müəllim
	Yoxlayıcı mərhələ (2023/2024 – II semestr)
Məqsəd	Tədqiqatın fərziyyəsini yoxlamaq. İKT-dən istifadə texnologiyasını müəyyənləşdirmək.
Vəzifələr	Yoxlayıcı eksperiment keçirmək; Nəticələri qiymətləndirmək; Statistik hesablamalar aparmaq; Müəllimlərlə nəticələri müzakirə etmək.
Eksperimentin bazası	149 tələbə və 7 müəllim

İlk mərhələdə eksperimental işlərin səmərəliliyini yoxlamaq üçün anket sorğuları keçirilmişdir [1, s. 84; 2]. Bu mərhələdə ADPU-nun Riyaziyyat fakültəsində Riyaziyyat müəllimliyi ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrə aşağıdakı kimi suallar təqdim edilmişdi:

1. Qalua nəzəriyyəsi haqqında nə bilirsiniz, dərəcəsi dördədən böyük olan çoxhədlilərin radikallarla köklərinin tapılması üçün ümumi düsturun olmamasını necə başa düşürsünüz?
 2. Vahidin kökləri düsturu necə tətbiq olunur, bu köklər koordinat müstəvisində necə təsvir edilir?
 3. Matrislər nəzəriyyəsi ilə tənliklərin həlli arasında əlaqə nədən ibarətdir?
 4. n-dəyişəndən ibarət k sayda xətti tənlikdən ibarət sistemin həlli nə zaman: a) yeganədir? b) sonsuzdur? v) yoxdur? Hər bir halda belə tənliklər sistemi necə adlandırılır? c) Sistemin həllinin araşdırılması üçün hansı teoremdən istifadə etmək olar?
 5. Cəbrin əsas teoremi necə ifadə olunur?
 6. Kompleks ədədlər və Evklid, unitar fəza anlayışları necə əlaqədardır?
 7. Transsendent və cəbri ədəd nədir? Kompleks, həqiqi, cəbri və transsendent ədədlər arasında hansı münasibətlər var?
 8. İzomorfizm anlayışı nədir, onun praktikada tətbiqi və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
 9. Homomorfizm anlayışı nədir, onun praktikada tətbiqi və əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
 10. Abstrakt cəbr deyəndə nə başa düşürsünüz, hansı anlayışlar cəbri “abstraktlaşdırır”?
 11. Sizcə İKT vasitələrindən istifadə etdikdə cəbri anlayışları mənimsəməyə müsbət təsir edərmi, edərsə, hansı proqramlardan istifadə etmək istərdiniz?
- Cavablar cədvəl 2-də əks olunub:

Cədvəl 2.

Tələbə sayı/ Sual sayı	Düzgün cavablar	Yaddaşa əsaslanan cavablar	Praktikaya əsaslanan cavablar	Səhv cavablar
92/1012	864	618	246	148

Şəkil 1

Müəllimlərə aşağıdakı anket sorğusu təqdim edilmişdi:

1. Ali məktəblərdə cəbrin tədrisində orta məktəb riyaziyyat fənni ilə varisliyin təmin edilməsi qənaətbəxşirmi, fənn proqramlarında və ali məktəb dərs vəsaitlərindəki mövzuların mənimsəməsində tələbələrin qarşılaşdıqları çətinliklər nədən ibarətdir?

2. Riyaziyyat müəllimliyi ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrin cəbr dərslərində fəal təlim metodlarından istifadə edirsinizmi?

3. Cəbrin tədrisində İKT-dən nə dərəcədə istifadə edirsiniz? Hansı kompüter proqramlarından istifadə edilməsini məqbul hesab edirsiniz?

4. Tələbələrdə motivasiya yaratmaq üçün cəbrin yaranma və inkişaf tarixinə aid materiallardan istifadə edirsinizmi?

5. Sizcə, cəbr dərslərində motivasiya yaratmaq vacibdirmi? Bu halda İKT-dən necə və hansı formada istifadə etmək olar?

20 nəfər riyaziyyat müəllimi arasında aparılan sorğuya müəllimlər əsasən belə cavablar vermişdilər:

– Riyaziyyat və cəbr dərsləri arasında varislik yaratmağa çalışsaq da, müvafiq proqram materialı buna imkan vermir. Tələbələrin cəbri anlayışları mənimsəmə səviyyəsi əvvəlki illərlə müqayisədə çox geriləyib: onlar xüsusən, qruplar nəzəriyyəsi, çoxhədlilər cəbri mövzularını çətin qavrayırlar.

– Fəal təlim metodlarını qeyd olunan ixtisasda oxuyan tələbələr riyaziyyatın tədrisi metodikası fənnində öyrənirlər, həm də dərs saatları az olduğundan cəbr fənninə ayrılan vaxtı yalnız proqramda nəzərdə tutulan mövzuların izahına və tapşırıqlar həllinə sərf etməyə çalışırıq.

– Cəbr dərslərində İKT vasitələrindən tələbələrə sillabusları, mühazirə və seminar materiallarının tapşırıqlarını vermək üçün, bəzi hallarda MS Power Point proqramında onların hazırladıqları təqdimatlara baxmaq məqsədilə istifadə edilir.

– Motivasiyanın yaradılması tələbələrdə maraq doğura bilər, cəbrin daha səmərəli öyrədilməsinə səbəb olar.

I mərhələdə qeyd olunan göstəricilər əsasında cədvəl 3-də göstərilən nəticələr əldə edildi:

Cədvəl 3.

	Tələbə sayı	2 bal	3 bal	4 bal	5 bal	6 bal	7 bal	8 bal	9 bal
I qrup	40	2	-	1	-	5	11	15	6
II qrup	52	-	-	5	4	9	15	9	10
	92	2	-	6	4	14	26	24	16

Eksperimentin II mərhələsi. Bu mərhələdə məqsəd irəli sürülən fərziyyənin reallaşdırılması idi. Məqsədə çatmaq üçün eksperimental və kontrol qruplar seçildi. Eksperimental qrup tələbələrinə cəbr fənni üzrə keçdikləri mövzuları İKT vasitələrindən istifadə etməklə həlli üçün şərait yaradıldı. Bu, tələbələrin həm kompüterdə sərbəst şəkildə işləmələrinə, həm də cəbrin mövzularını daha yaxşı mənimsəmələrinə səbəb oldu. Seçdiyimiz mövzular matrislər, onlar üzərində əməllər, kompleks ədədlər, tənliklər sisteminin həlli, çoxhədlinin köklərinin tapılması idi. Hesablamaların kompüter proqramlarında daha tez və dəqiq yerinə yetirilməsi tələbələrdə həm özgüvən hissini artırdı, həm də cəbri biliklərin çətinliyi ilə onlarda yaranan səhv etmə kompleksi aradan qaldırıldı. Kontrol qrup tələbələri isə yalnız mövzularla tanış edildi və eksperiment barədə məlumatlandırıldı.

Eksperimentin III mərhələsi. Üçüncü mərhələdə, yoxlayıcı eksperiment mərhələsində eksperimental qrup tələbələrinə İKT-dən istifadə imkanları yaradıldı və cəbr fənninə aid tapşırıqlar verildi. Kontrol və eksperimental qruplarda tələbə sayı və bilik səviyyəsi demək olar ki, yaxın idi.

Eksperimental qrup tələbələrinin nəticələrini cədvəl 4 şəklində təqdim edirik:

Cədvəl 4.

	Tələbə sayı	2 bal	3 bal	4 bal	5 bal	6 bal	7 bal	8 bal	9 bal	10 bal
I _e qr.	25	-	-	-	1	3	-	10	8	3
II _e qr.	28	-	-	-	1	2	3	6	10	6
III _e qr.	24	-	-	-	-	1	3	5	9	6
Cəmi	77	-	-	-	2	6	6	21	27	15

Eksperimentdə kontrol qrup tələbələrinin göstərdiyi nəticələr cədvəl 5-də göstərilir:

Cədvəl 5.

	Tələbə sayı	5 bal	6 bal	7 bal	8 bal	9 bal	10 bal
I _k qrupu	38	6	7	5	12	8	-
II _k qrupu	34	10	6	4	8	6	-
Cəmi	72	16	13	9	20	14	-

Eksperimentin nəticələrini statistik qanunla əks etdirmək üçün müxtəlif kriteriyalardan istifadə etmək olar:

Kramer-Uelç kriteriyası, Vilkokson-Mann-Uitni kriteriyası, Fişer kriteriyası və s. Tədqiqatda Fişer kriteriyası seçilmişdir [3].

İkili nəticəyə əsaslanan dixomatik şkalanı tərtib edək. Bu şkalada iki variant - tələbənin düzgün cavabları və zəif və ya səhv cavabları nəzərə alınır. Qeyd edək ki, I mərhələdə kontrol qrupda 52 tələbə, eksperimental qrupda isə 40 tələbə seçilmişdir. Tələbə sayı arasındakı fərq eksperimentin nəticəsinə təsir etmir, çünki burada hər bir qrup üçün müvafiq qiymət sayının tələbələrin ümumi sayına nisbəti götürülür.

K_s və E_s kontrol və eksperimental qruplarda eksperimentə qədərki qiymətlərin sayı, K_s və E_s isə müvafiq qruplarda eksperimentdən sonrakı qiymətlərin sayı olsun.

n_1 – eksperimental qruplarda zəif nəticə (1-6 bal) göstərən tələbələr sayı,

n_2 – eksperimental qruplarda yüksək nəticə (7-10 bal) göstərən tələbələr sayı,

$n_1+n_2=N$, $p=\frac{n_2}{N}$ (p – eksperimental qruplarda yüksək nəticə göstərən tələbə sayının hissə ilə ifadəsi).

m_1 – kontrol qruplarda zəif nəticə (1-6 bal) göstərən tələbələr sayı,

m_2 – kontrol qruplarda yüksək nəticə (7-10 bal) göstərən tələbələr sayı,

$m_1+m_2=M$, $q=\frac{m_2}{M}$ (q – kontrol qruplarda yüksək nəticə göstərən tələbə sayının hissə ilə ifadəsi [3].

Cədvəl 6.

	K_s	E_s	K_s	E_s
1-6 bal (hissə ilə ifadə)	0,346	0,2	0,403	0,104
7-10 bal (hissə ilə ifadə)	0,654	0,8	0,597	0,896

$$\varphi_{emp} = |2 \arcsin(\sqrt{p}) - 2 \arcsin \sqrt{q}| \sqrt{\frac{MN}{M+N}}$$

Empirik qiymətləri hesablamaq üçün Mathematica, MS Excel, Kalkulyator və ya digər kompüter proqramlarından istifadə edərək, 12 fərqli qiyməti tapırıq. Tapılan qiymətlərdən ay-

dın olur ki, K_e və E_s , E_s və K_e qiymətləri üçün hesablamalar eyni nəticəni verir. Ona görə də bu kriteriyaya bucaqlı Fişer kriteriyası deyilir.

Dixotomik şkalaya görə, aşağıdakı alqoritmə əsasən hesablama aparmaq lazımdır:

1. Düstura əsasən müqayisə edilən hər bir xanada seçmənin empirik qiyməti hesablanır, məsələn: K_a və E_a -nin qiymətləri düsturda yerinə qoyulub hesablanır və 2-ci sütun, 3-cü sətirlərin kəsişməsində qeyd olunur.

2. Bu qiymət kritik qiymətlə (psixologiyada bu qiymət $\varphi_{0,05} = 1,64$ qəbul edilib) müqayisə edilir: əgər alınan nəticə kritik qiymətdən kiçikdirsə, xarakteristikaların üst-üstə düşdüyü, böyükdürsə, eksperimentin 95% alındığı qəbul edilir.

Cədvəl 6-da alınan qiymətləri nəzərə alaraq, Fişer kriteriyası cədvəlini düzəldə bilərik. Cədvəl 7-də 1.59 və 3.38 qiymətləri eksperimentdən əvvəl və sonra eksperimental qruplardakı qiymətlər olduğu üçün qara şriftlə qeyd edilib.

Cədvəl 7. Fişer kriteriyasının empirik qiymətləri

	K_a	E_a	K_s	E_s
K_a	0	1.59	0.56	2.82
E_a	1.59	0	2.14	1.22
K_s	0.56	2.16	0	3.38
E_s	2.82	1.22	3.38	0

Cədvəl 7-dən aydın olur ki, eksperimentdən əvvəl kontrol və eksperimental qruplardakı xarakteristikalar yaxındır ($1,59 < 1,64$), lakin eksperimentdən sonrakı xarakteristikalar arasındakı fərq böyükdür:

$$\varphi_{emp} = 3,38 > 1,64 = \varphi_{0,05}$$

İşin elmi nəticəsi: Alınan φ_{emp} qiyməti qoyulan eksperimentin statistik hesablamalarla 95% alındığını, kontrol və eksperimental qruplardakı fərqi yüksək olduğunu göstərir.

İşin elmi yeniliyi: Eksperimentin nəticələri tədqiqatın fərziyyəsinin doğru olduğunu və İKT amilinin cəbrin tədrisinə müsbət təsir göstərdiyini sübut etdi.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Eksperimental qrup tələbələrinin göstərdiyi nəticələr bir tərəfdən, kompüterlə iş prosesində daha dəqiq cavabların alınmasına, digər tərəfdən isə, vaxtın düzgün bölüşdürülməsi sayəsində verilən tapşırıqları sona qədər həll edə bilmələrinə səbəb oldu.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov, K.A. Elmi-tədqiqat işlərinin metodikası. Magistratura pilləsi üçün dərs vəsaiti / K.A.Məmmədov, – Bakı: Mütərcim, – 2013, – 104 s.
2. Zuhrieh, S., Enas S. Science practical work and its impact on students' science achievement // Journal of technology and Science Education. Jotse, – 2020, 10 (2). <https://doi.org/10.3926/jotse.888>
3. Новиков, Д.А. Статистические методы в педагогических экспериментах. – Москва: М3-Пресс, – 2004, – 67 с.

Kh.T.Novruzova

Pedagogical Experiment and Statistical Analysis of Results Summary

The article considers issues related to conducting a pedagogical experiment in universities. It is known that mathematical methods are widely used in pedagogy, psychology and other fields of science. There are many statistical calculations for analyzing the results conducted in the educational sphere. One of such statistical formulas is the formula for calculating the Fisher criterion, which allows you to compare the results of the experiment before and after conducting in control and

experimental groups. The experiment was conducted to determine the impact of ICT on the quality of mathematical education, and the results obtained make the topic of this work relevant at the current stage of education.

Key words: higher education, mathematics, student, pedagogical experiment, Fisher criterion

Х.Т.Новрузова

Педагогический эксперимент и статистический анализ результатов

Резюме

В статье рассматриваются вопросы, связанные с проведением педагогического эксперимента в вузах. Известно, что математические методы широко применяются в педагогике, психологии и других сферах науки. Существует множество статистических вычислений для анализа результатов, проведенных в образовательной сфере. Одним из таких статистических формул является формула для вычисления критерия Фишера, которая позволяет сравнивать результаты эксперимента до и после проведения в контрольных и экспериментальных группах. Эксперимент проводился с целью определения влияния ИКТ на качество математического образования, а полученные результаты делают тему данной работы актуальной на современном этапе образования.

Ключевые слова: высшее образование, математика, студент, педагогический эксперимент, критерия Фишера

Rəyçi: p.ü.e.d., prof. Ə.Q.Pələngov

Redaksiyaya daxil olub: 01.10.2024

N.B.SALMANOVA

professor

:<https://orcid.org/0000-0002-5497-5108>

Ş.H.ƏBDÜRƏHMANOV

professor

S.Q.QARAYEVA

dosent

:<https://orcid.org/0009-0001-8790-2589>

Azərbaycan İdman Akademiyası

(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)

10.62021/0026-0028.2024.4.320

KİŞİ TRIATLONÇULARIN GÜNDƏLİK ENERJİ SƏRFİ VƏ QIDA RASİYONUNUN TƏYİNİ

Xülasə. Triatlon cavan və maraqlı idman növü sayılır. Hal-hazırda bu idman növü ilə respublikamızda məşğul olanların sayı durmadan artmaqdadır. Bu gün yüksək dərəcəli triatlonçuların hazırlanması prosesi yeniliklərin axtarılmasını və bunların idman təkmilləşməsinin yeni forma, vasitə və metodlarına yönəldilməsini tələb edir. Məşq prosesi zamanı itirilən enerji və bu enerjinin bərpaı triatlonçunun müvəffəqiyyət əldə etməsinin başlıca amillərindən biri olmaqla aktual problemə çevrilmişdir. Məşq prosesində triatlonçuların sərf etdiyi enerji və bu enerjinin bərpa olunması üçün qida rasyonunun səmərəli variantlarının seçilməsi əsas problemlərdən biridir. Tədqiqatın məqsədi triatlonçuların enerji sərfini bərpa etmək üçün müvafiq kilokalori enerji verən menyuların tərtib edilməsi və triatlonçuların qida rejimində tətbiq olunmasıdır.

Açar sözlər: triatlon, gündəlik rejim, idman məşqi, fiziki yük, enerji sərfi, qidalanma

İşin təşkili. Bir idmançının qidalanması adi bir insanın qidalanmasından fərqli olmalıdır, çünki ağır yüklər və bədənin funksionallığı üçün çox xüsusi tələblər qida tərkibinin diqqətlə seçilməsini diktə edir [1, s. 3]. Funksional qidalanma ideologiya və ya pəhriz deyil. Bu, maddələr mübadiləsinin normallaşdırmağa, metabolik pozğunluqlarla əlaqəli xəstəliklərin qarşısını almağa və nəticədə yüksək bədən tonusunu saxlamağa yönəlmiş, bütün komponentlərdə balanslaşdırılmış fizioloji cəhətdən tam, müxtəlif qidalanmadır [4, s. 1].

Hər bir idmançı düzgün qidalanmalıdır. Düzgün qidalanma dözümlülük tələb edən idman növlərində son dərəcə mühüm rol oynayır, çünki onunla xüsusi tələblər və fiziki yüklər sıx əlaqəlidir [3, s. 3].

Triatlon dözümlülük tələb edən idman növüdür. Məşq prosesində böyük həcmdə məşq yükünü yerinə yetirən triatlonçular müvafiq olaraq enerji sərf edir. Bu enerjinin bərpa olunması üçün onlar düzgün qidalanma rejiminə əməl etməlidirlər. Apardığımız müşahidələr nəticəsində aydın oldu ki, triatlonçular qida rejiminə əməl etmir, lazımi qədər enerji əldə edə bilmirlər.

Triatlonçuların gündəlik enerji sərfini təyin etmək məqsədilə 6 yüksək dərəcəli triatlonçu seçilmişdir (3 ustalıqə namizəd, 3 I dərəcəli triatlonçu). Anket-sorğu 3 mərhələdə aparıldı. 1-ci mərhələdə onlara anketlər paylandı. 2-ci mərhələdə triatlonçulara həftə ərzində qəbul etdikləri qidanın qeydiyyatını aparmaq tapşırıldı. 3-cü mərhələdə triatlonçuların gün ərzində sərf etdikləri enerjini hesablamaq üçün onlara aşağıdakı cədvəli doldurmaq tapşırıldı.

Triatlonçunun gün ərzində sərf etdiyi enerjinin hesablanması cədvəli

Görülən iş	Vaxt, dəqiqə-lərlə (...dən...dək)	Müddəti (dəqiqə)	1dəq. ərzində 1 kq çəkiyə sərf olunan enerji (kkal)	Davamiyyət müddətində 1 kq çəkiyə sərf olunan enerji(kkal)

Triatlonçunun qida rasionunu tərtib etmək üçün, təkcə qəbul edilən qidanın miqdarını bilmək kifayət deyildir, onun keyfiyyətə tərkibini də bilmək lazımdır.

Normal və səmərəli qidalanmanın əsasını qidalanma rejiminin düzgün və ciddi yerinə yetirilməsi təşkil edir. Bu o deməkdir ki, təsadüfi vaxtda qida qəbul etmək olmaz. Qidanın qəbulunun müəyyən edilmiş vaxtı orqanizmin daxilində ritmlər yaradır və orqanizmin normal fəaliyyət göstərməsinə yardım edir.

Triatlonçuların qidalanmasının düzgün təşkili onların iş qabiliyyətinin artmasına və yorulmamasına imkan yaradır. Qidalanma rejiminin pozulması isə onların sağlamlığının pozulmasına və idman fəaliyyətinin azalmasına səbəb olur.

İdmançıların yeməyinin elmi əsaslar üzrə düzgün təşkilində prof. A.A.Minxin və prof. N.N.Yakovlevin xidmətləri böyükdür (1976,1980). Onların tədqiqatlarına əsaslanaraq, triatlonçuların yeməyi aşağıdakı gigiyenik tələbata cavab verməlidir:

* yemək kifayət qədər kalorili olub, idmançının gün ərzində sərf etdiyi enerjini bərpa etməlidir;

* yemək həcmə az və keyfiyyətə tam dəyərli olmalıdır;

* yemək asan mənimsənilən olmalıdır;

* yemək çox dadlı və xoşagələn olmalıdır;

* qidanın əsas tərkib hissələrinin nisbəti düzgün təyin olunmalıdır;

* yemək kulinariya qaydalarına uyğun olaraq, düzgün hazırlanmalıdır;

* qida payı bölünərkən triatlonçunun yaşı və məşqin xüsusiyyəti nəzərə alınmalıdır;

* qidanın kalorajı gün ərzində düzgün bölünməlidir;

* hazır qida məhsulları və ictimai iaşə müəssisələri üzərində daimi sanitar nəzarəti olmalıdır.

Yeməyin kaloriliyinin günün rejimindən, məşqlərin xüsusiyyətindən asılılığını təyin etmək məqsədilə gündəlik xronometrajdan istifadə edilir.

Qidanın keyfiyyəti və dəyərliliyi qida məhsullarının əsas tərkib hissəsi olan zülallar, yağlar və karbohidratların miqdarı və onların nisbətindən çox asılıdır. Normaya görə onların nisbəti 1:2:4 olmalıdır. Orta hesabla gündəlik kalorinin təqribən 14%-ni zülallar, 30%-ni yağlar, 56%-ni karbohidratlar təşkil etməlidir.

Yeməyin yaxşı həzm olunması üçün onun müxtəlifliyi əsas şərtlərdən biridir. Qida məhsullarının nisbəti və menyunun düzgün tərtib edilməsi yeməyin tam dəyərli olmasını təmin edir. Bu həm də qidanın yaxşı mənimsənilməsi üçün vacibdir. Yeməklərin menyusu elə tərtib edilməlidir ki, qida məhsullarından düzgün istifadə edilsin, yeməklər bir həftə və gün ərzində müxtəlif olsun. Buna görə də triatlonçular üçün yeməklərin menyusu, əsasən bir həftə üçün (həftəlik) tərtib edilməlidir.

Rasionun bir gün ərzində bölünməsi fiziki yükün günün hansı vaxtına düşməsindən asılıdır. Əgər məşqlər və yarışlar gündüz (səhər yeməyi ilə nahar arasında) keçirilərsə, o zaman səhər yeməyi yüksək kaloriyə malik və tərkibində əzələ fəaliyyətini nizama salan maddələr və vitaminlər olmalıdır. Lakin yemək mədə-bağırsaq sistemini ağırlaşdırmamalıdır. Səhər yeməyi həcmə kiçik, az sellülozalı, zəngin şəkərli, C vitamininə malik, sinir sistemini oyadan olmalıdır.

Nahar yeməyinin tərkibində yüksək faizdə heyvani zülallar, çoxlu karbohidratlar və yağlar olmalıdır. Şam yeməyi mədə-bağırsaq sistemini ağırlaşdıran, sinir sistemini qıcıqlandı-

ran olmamalıdır. Şam yeməyinə daxil edilmiş qidaların çeşidi toxumalarda zülali maddələrin bərpasına və orqanizmin karbohidrat ehtiyatının artmasına kömək etməlidir. Nahar ilə şam yeməyi arasında, istirahətdən sonra yarımgünlük yüngül yemək qəbul etmək olar.

Məşqlər naharla şam yeməyi arasında keçirilərsə, o zaman gün ərzində verilən yeməyin bölünməsi bir qədər dəyişməlidir. Nahar mədə üçün bir qədər yüngül olmalıdır. Odur ki, selüloza ilə çox zəngin olan qidalar şam yeməyində, mədədə çox ləngiyən, yəni gec həzm olunan yağlı məhsullar səhər yeməyində verilməlidir.

İdman məşqləri yeməkdən azı 2-3 saat sonra keçirilməlidir. İdman məşqlərindən 30-40 dəqiqə keçdikdən sonra yemək qəbul edilə bilər.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində aşkar edilmişdir ki, triatlonçular gün ərzində orta hesabla 4300-4700 kilokalori enerji sərf edirlər. Enerji sərfi aşkar edildikdən sonra, biz triatlonçuların faktiki qidalanmasını, qidalanma rejimini, qida maddələrinin əsas tərkib hissələrini və alınan enerjinin miqdarını hesablamışıq.

Triatlonçuların faktiki qidalanması və qida payının əsas tərkib hissələrinin öyrənilməsi 6 kişi triatlonçu arasında aparılmışdır. Onlardan 3 nəfəri idman ustalıqına namizəd, 3 nəfəri isə I dərəcəli idmançılardır.

Əldə edilən materialların təhlili göstərdi ki, idman ustalıqına namizədlərin qida payının tərkibində orta hesabla zülallar 53.9 q, o cümlədən heyvani mənşəli zülallar 24.5 q, yağlar 57.5 q, karbohidratlar 239 q təşkil edirdi. Ümumi enerji 1760 kkalori olmuşdur.

Vitaminlərdən: vitamin A – 0.7 mq, karotin 0.4 mq, B₁ -0.4 mq, B₂ – 0.8 mq, PP – 5.9 mq, C – 13.3 mq, mineral maddələrdən – kalsium 408.1 mq, fosfor – 600.7 mq, dəmir – 10.9 mq təyin olunmuşdur.

I dərəcəli triatlonçuların qida payında orta hesabla zülallar 72.2 q, o cümlədən heyvani mənşəli zülallar 32.9 q, yağlar 64.5 q, karbohidratlar 353 q təşkil edirdi. Ümumi enerji 1785 kkalori olmuşdur.

Vitaminlərdən: vitamin A – 01.4 mq, karotin 1.6 mq, B₁ -1.5 mq, B₂ – 2.6 mq, PP – 11.4 mq, C – 45.2 mq, mineral maddələrdən – kalsium 944.2 mq, fosfor – 861.4 mq, dəmir – 14.8 mq təyin olunmuşdur.

Beləliklə, aparılan tədqiqatın nəticəsində qeyd etmək olar ki, triatlonçuların qida payında zülalların, yağların, karbohidratların, vitaminlərin, mineral maddələrin və enerjinin miqdarı normadan xeyli miqdarda azdır.

Triatlonçuların qida payından aldıkları enerjinin miqdarını norma ilə müqayisə etdikdə qeyd etmək olar ki, onların gün ərzində aldıkları enerjinin miqdarı normadan 2 dəfə azdır. Buna görə də triatlonçuların orqanizmində həmişə enerji çatışmazlığı yaranmış olur ki, bu da triatlonçuların iş qabiliyyətinin aşağı düşməsinə, bərpa dövrünün uzanmasına səbəb olur.

Qidalanma rejiminə gəldikdə isə rejim hər bir müayinə olunan triatlonçu tərəfindən gözənilmir, əksər hallarda qida payının 50%-dən çoxu şam yeməyi zamanı qəbul edilir. Qida qəbulu zamanı sulu yeməklərə, meyvə və tərəvəzə az yer verildiyi üçün onların mədə-bağırsaq sistemində müəyyən fəsadlar da yaranmışdır.

İşin elmi nəticəsi. Triatlonçuların gündəlik enerji sərfi və qida rasionunun öyrənilməsi sahəsində aparılan tədqiqata əsasən aşağıdakı nəticələr əldə olundu:

1. Triatlonçular tərəfindən qidalanma rejiminə riayət olunmur.
2. Məşqlərin əsasən günün hansı zamanında keçirildiyi nəzərə alınmır.
3. Çox enerji verən qida maddələri əksər hallarda şam yeməyi zamanı qəbul edilir.
4. Triatlonçuların qida payında zülalların, yağların, karbohidratların, vitaminlərin və alınan enerjinin miqdarı normadan 2 dəfə aşağıdır.

İşin elmi yeniliyi. Triatlonçuların düzgün qidalanma rejimi haqqında nəzəri təhlil həyata keçirilmiş, onların faktiki qida rasionu ümumiləşdirilmiş, triatlonçuların qidasının mütənasib tərkib hissəsi, lazımi miqdarda enerji verən menyu cədvəli, səmərəli qidalanma rejimi, itirilən enerjinin bərpası üçün qida rasionu tərtib edilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Triatlonçular üçün gün ərzində sərf olunan enerjini bərpa edən səmərəli qida rasionunun işlənilib hazırlanması və onun triatlonçuların gündəlik rejiminə daxil edilməsidir.

Təkliflər:

1. Triatlonçuların məşqləri günün ikinci yarısında keçirildiyi üçün 3 dəfəlik gündəlik qidalanma rejimi məqsəduyğun sayılır. Bu zaman gündəlik qida payından səhər yeməyinə 35-40%-i, nahara 30-35%-i, şam yeməyinə 25-30%-i bölüşdürülməlidir.
2. Triatlonçuların enerji sərfini bərpa etmək üçün 4500-5000 kkalori enerji verən menyu tərtib edilmişdir və triatlonçuların qida rejiminə salınması məsləhət görülmüşdür.

TRİATLONÇULAR ÜÇÜN NÜMUNƏVİ MENYU
(4500-5000 kkalori)

Qida payının adı	qramlarla miqdarı	zülallar	yağlar	karbohid ratlar	Kkal
<u>Səhər yeməyi</u>					
Buterbrod: yağ, çörək	30/100	5,9	24,8	42	445
Buterbrod: pendir, ağ çörək	25/100	12,3	13,5	47,7	372
Yarmalardan hazırlanmış südlü sıyıqlar	300	21,2	13,8	100,3	642
Çay qəndlə	200/30	-	-	28,3	105
Cəmi:					1300
<u>Nahar</u>					
1.Müəyyən ətli şorbalar	500	23,8	30,4	7,3	400
Çörək	200	15,2	1,2	104,6	466
Ətli xörəklər	75/150	27,3	23,2	39,4	488
Quş ətindən xörəklər	75/150	32,4	24,0	-	484
Balıqlı xörəklər	75/150	20,7	18,7	54,3	481
2.Makaron mə'muladı	200	7,5	7,8	57,0	337
Plovlar	75/300	22,5	31,2	54,5	884
Yumurta	2 ədəd	10,3	9,8	0,4	135
Salatlar	120/30	2,4	8,6	4,4	108
3.Kompot(təzə və ya quru meyvələrdən)	200	6,0	6,3	37,4	237
Cəmi:					2500
<u>Şam yeməyi</u>					
1.Müxtəlif buterbrodlar (kolbasa, yağ, çörək)	5/10/100	12,2	20,6	47,6	582
Süd	200	6,9	7,4	9,5	135
Xama	200	5,9	40,0	6,4	172
Qatıq	200	6,7	6,7	26,2	205
Süzmə	100	14,0	18,0	1,3	217
2.Müxtəlif meyvələr	200	1,6	-	14,8	86
Cəmi:					1200

Ədəbiyyat

1. Аронсон, М.В. Питание для спортсменов. http://athlete.ru/books/-aranson_pitanie_dlja_sportsmenov/part_pred.htm. – 2014

2. Мирошников, А.Б., Смоленский А.В., Мештель А.В. Питание в триатлоне. Учебно-методическое пособие. – Издательство: Спорт, – 2023. – 210 с.

3. Моник Райан. Питание в спорте на выносливость. Изд. Манн, – 2018. – 400ст.
4. Сутягин, Е. Библия здорового питания / Е.Сутягин, – Изд. Спорт и Культура, – 2022. – 18 с.

N.B.Salmanova, S.H.Abduraxmanov, S.Q.Qarayeva
Determining Daily Energy Expenditure and Nutrition in Male Triathletes
Summary

Triathlon is considered a young and interesting sport. Currently, the number of people engaged in this sport in our republic is constantly increasing. Today, the process of training high-class triathletes requires the search for innovations and their orientation to new forms, means and methods of sports improvement. The energy lost during the training process and the restoration of this energy has become an urgent problem, being one of the main factors in the success of a triathlete. One of the main problems is the energy expended by triathletes in the training process and the choice of efficient food rations to restore this energy. The aim of the study is to compile menus that provide the appropriate kilocalories of energy to restore the energy expenditure of triathletes and to apply them in the food regimen of triathletes.

Key words: triathlon, daily routine, sports training, physical load, energy consumption, nutrition

Н.Б.Салманова, Ш.Х.Абдурахманов, С.Г.Караева
Определение суточного расхода энергии и рациона питания триатлонистов-мужчин
Резюме

Триатлон считается молодым и интересным видом спорта. В настоящее время количество занимающихся этим видом спорта в нашей республике неуклонно растет. Сегодня процесс подготовки высококлассных триатлонистов требует поиска новшеств и ориентации их на новые формы, средства и методы спортивного совершенствования. Энергия, потерянная в процессе тренировок, и восстановление этой энергии стали насущной проблемой, являясь одним из главных факторов успеха триатлониста. Энергия, затрачиваемая триатлонистами в процессе тренировок, и выбор эффективных вариантов рациона питания для восстановления этой энергии одна из основных проблем. Целью исследования является составление меню, обеспечивающего соответствующие килокалории энергии для восстановления расхода энергии триатлонистами, и внедрение их в режим питания триатлонистов.

Ключевые слова: триатлон, режим дня, спортивные тренировки, физические нагрузки, расход энергии, питание

Rəyçi: p.e.f.d., prof. R.Ş.Əbdürəhmanov

Redaksiyaya daxil olub: 15.11.2024

N.B.SALMANOVA

professor

[:https://orcid.org/0000-0002-5497-5108](https://orcid.org/0000-0002-5497-5108)

S.Q.QARAYEVA

dosent

[:https://orcid.org/0009-0001-8790-2589](https://orcid.org/0009-0001-8790-2589)Azərbaycan İdman Akademiyası
(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)

10.62021/0026-0028.2024.4.325

PNEVMATİK TAPANÇADAN SƏRRAST ATƏŞAÇMANI TƏMİN EDƏN ƏSAS AMİLLƏRİN METODİKİ ƏSASLARI

Xülasə. Bu gün yüksək dərəcəli atıcıların hazırlanması prosesi yeniliklərin axtarılmasını və bunların idman təkmilləşməsinin yeni forma, vasitə və metodlarına yönəldilməsini tələb edir. Atıcılığın bütün növlərində olduğu kimi, pnevmatik tapançadan sərrast atəşə hazırlığın düzgün aparılması aktual problemlərdən biridir. “Atıcı-silah” sisteminin sabitliyini təmin edən başlıca amil düzgün, sərfəli hazırlıq vəziyyətinin alınmasıdır. Bu sabitlik atıcının durduğu yerin üst hissəsinin hamarlığından, atıcının bədəninin ağırlıq mərkəzinin bu yerə olan vəziyyətindən, atıcının orqanizminin gərginlik vəziyyətindən asılıdır. Sərrast atəşə hazırlıq təmin edir. Bunun üçün də atıcının atəşə hazırlıq prosesi nəzarətdə olmalı və daima yoxlanılmalıdır.

Açar sözlər: atıcılıq idmanı, pnevmatik tapança, sərrast atəş, hazırlıq prosesi, sabitlik, tənəffüs

İşin təşkili: Güllə atıcılığında yüksək nailiyyətlərin əldə olunmasında ən mühüm amillər hazırlıq prosesinin düzgün proqnozlaşdırılması, planlaşdırılması, atıcıların məşq prosesinin səmərəli metod və variantlarının tətbiqidir [2, s.103].

Hazırlıq vəziyyətinin davamlığı atıcının orqanizminin uyğunlaşma fəaliyyətini bütövlükdə özündə əks etdirən özünütənzimləmə əsasında təmin olunur [1, s. 80]. Atıcılığın bütün növlərində olduğu kimi, pnevmatik tapançadan hazırlıq vəziyyəti iki hissəyə bölünür: xarici və daxili. Hazırlıq vəziyyətinə nəzarət daxili və xarici hazırlığın hədəfə nisbətini yoxlamaq təmin edir. Bu proses aşağıdakı ardıcılıqla keçirilir:

- silah hədəfin “alma”sının altına tuşlanır;
- baxışlar aşağı endirilir, baş vəziyyətini dəyişmir, yavaşca tənəffüs yerinə yetirilir;
- baxışlar yenidən arpacığa yönəlir; atıcı silahın yerdəyişməsinə müəyyənləşdirir;
- yerdəyişməyə müvafiq olaraq hazırlıqda düzəlişlər edilir.

Sərrast atəşə hazırlıqda hərəkətlər müəyyən ardıcılıqla yerinə yetirilir. Bu ardıcılıq aşağıdakı fazalarla xarakterizə olunur:

1. Hazırlıq fazası.
2. Başlanğıc faza.
3. İşçi faza.
4. Tətiyin çəkilməsi fazası.
5. Atəşdən və çıxış vəziyyətinə qayıtdıqdan sonra silahın saxlanması fazası.

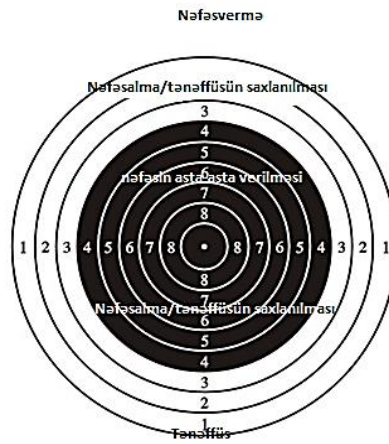
Hazırlıq fazası atıcının fikirləşmə fəallığı ilə keçir. Atıcı bu zaman sərrastlıq üçün əsas anları düşünür: silahın yetərincə təsbit edilməsi, düzgün tənəffüs, əzələlərin lazımı səviyyədə gərginləşdirilməsi, tətiyin yumşaq idarə olunması və s.

Başlanğıc faza nəfəsalma ilə başlayır və nəfəsin verilməsi ilə sona yetir. Nəfəs aldıqda atıcı tapançanı yuxarı qaldıraraq hədəf xəttindən yuxarı qaldırır. Tapanca hədəf xəttindən yuxarıda olduqda birinci nəfəs vermədən öncə arpacığı ortaya yönəltmək lazımdır. Birinci nəfəsvermə zamanı silah yuxarı hədəf xəttindən “alma” ya doğru endirilir. Qısa nəfəsvermə nəticəsində tapanca tam sabitləşir. Artıq arpacığın nişanlanma xətti üzrə düzgün yerləşdirilməsi baş verir.

İşçi faza ikinci nəfəsalma ilə başlayır və silahın “alma”nın 1-2 dairə altında əsas saxlanması ilə başa çatır. İkinci nəfəsalma zamanı ya silah heç tərpənmir (diafraqma ilə tənəffüsdə), ya da döş qəfəsi ilə birlikdə azacıq yuxarı qalxır (qabırğa ilə tənəffüsdə). Uzun nəfəs saxlamadan sonra ağciyərlərdən havanın buraxılması başlayır (tənzimlənmiş tənəffüs). Bunun sayəsində silahın astaca aşağı salınması idarə olunur.

Hazırlığın fazaları üzrə tənəffüs prosesinin sxemi

Tətiyin çəkilməsi fazası tapançanın nişanalma xəttinə gətirilməsi ilə başlanır və atəşin icrası ilə tamamlanır. Bu faza 5 saniyədən artıq davam etməməlidir. Arpacıq hədəfə tuşlanan zaman tənəffüs saxlanılır, silah sabitləşir. Öncəki fazalarda tapançanın hərəkət trayektoriyası optimal olmuşsa, atəşin icrası nəzarətdə olacaq və tapança yerini dəyişməyəcək.

Atəşdən və çıxış vəziyyətinə qayıtdıqdan sonra silahın saxlanması fazası müvafiq olaraq atəşin icrası ilə başlayır və tapançanın çıxış vəziyyətinə qaytarılması ilə başa çatır. Atəşdən sonra tapança bir müddət hazırlıq vəziyyətində olduğu kimi saxlanılır. Bədən gərgin vəziyyətdə, baxışlar hələdə arpacıqda olur, atıcı xəyali olaraq atəşin sərrastlığını və yayınmaları təyin edir. Silahın çıxış vəziyyətinə qaytarılması ilə gərginlik zəifləyir.

Hazırlığın fazaları üzrə tənəffüs prosesinin tənzimlənməsi

Nö	Hazırlığın fazaları	Tənəffüs prosesi
1	Hazırlıq fazası	Bir neçə sakit tempdə nəfəsalma
2	Başlanğıc faza	Nəfəsalma – qarın vasitəsilə bir dəfə dərinədən nəfəsalma – sakitcə nəfəsi vermə – tənəffüsün davamlı surətdə saxlanması
3	İşçi faza	Nəfəsalma – qarın vasitəsilə dərinədən nəfəsalma – nəfəsin qısa müddətli saxlanması – astaca nəfəsin verilməsi (tənzimlənən)
4	Tətiyin çəkilməsi fazası	Tənəffüsün davamlı surətdə saxlanması
5	Atəşdən və çıxış vəziyyətinə qayıtdıqdan sonra silahın saxlanması fazası	– tənəffüs ləngiyir – tənəffüs bərpa olunur

Məşq zamanı atıcılar müntəzəm olaraq, hər bir saatdan bir çoxda böyük olmayan tənəffüs gimnastikasını yerinə yetirməlidirlər [4, s. 3].

1. Arxası üstə uzanmaq. Gözləri qapamaq. Qollar yanlara tam açılır. Dərindən tənəffüs.
2. Arxası üstə uzanmaq. Gözləri qapamaq. Qollar baş üzərində tam açılır. Ayaqlar çiyin bərabərində açılmış vəziyyətdə. Dərindən tənəffüs.

3. 8-10 sayda sakit tempdə nəfəsalma və nəfəsvermə.

4. Nəfəsalma:

- qarın vasitəsilə bir dəfə dərindən nəfəsalma
- sakitcə nəfəsi vermə
- tənəffüsün davamlı surətdə saxlanması.

5. Nəfəssaxlama:

- qarın vasitəsilə dərindən nəfəsalma
- nəfəsin qısamüddətli saxlanması
- astaca nəfəsin verilməsi (tənzimlənmə).

6. Nəfəsvermə:

- diafraqma vasitəsilə dərindən nəfəsalma
- 10-15 sayda nəfəsin saxlanması
- 10-15 sayda nəfəsin verilməsi

6. Oturaq vəziyyətdə, ayaqlar geniş aralı, dirsəklərə istinad etmək. Diafraqma vasitəsilə nəfəsalma və nəfəsvermə.

Məşq prosesində icra edilən belə hərəkətlər atıcılara fiziki yükün yerinə yetirilməsi zamanı tənəffüsünü dərk etmək və nəzarətdə saxlama imkanı verir.

Pnevmatik tapançadan sərrast atəşaçmanı təmin edən əsas amillərdən biri də tətiiyin çəkilməsi prosesinin düzgün icra olunmasıdır [3, s.10]. Tətiiyin optimal çəkilməsini aşağıdakılar təmin edir:

– atıcı tətiiyə elə təzyiq göstərməlidir ki, atəşin icrası zamanı tapança vəziyyətini dəyişməsin, stabil qalsın;

– tətiiyin çəkilməsi şəhadət barmağının birinci falanqasının onun mərkəzinə basılması ilə yerinə yetirilir;

– tətiiyin çəkilməsi nişanalma xəttinə paralel olmalıdır;

– şəhadət barmağının ikinci falanqası tətiiyə toxunmamalıdır.

Hazırlığın fazaları üzrə tətiiyin çəkilməsi prosesinin ardıcılığı

№	Hazırlığın fazaları	Tətiiyin çəkilməsi
1	Hazırlıq fazası	Tətikdə atıcının barmağı dəyişməz vəziyyətdə qalır, tətiiyə təzyiq göstərmir.
2	Başlanğıc faza	Barmaq əvvəlki vəziyyətdədir, tətiiyə təzyiq göstərmir; tətiiyin çəkilməsinə fəal olaraq başlanılır.
3	İşçi faza	Tətiiyə təzyiq artıq 90%-ə çatır.
4	Tətiiyin çəkilməsi fazası	Atəşə qədər tətiiyə təzyiqin artırılmasına nəzarət.
5	Atəşdən və çıxış vəziyyətinə qayıt-dıqdan sonra silahın saxlanması fazası	Barmaq son vəziyyətdə olur. Barmağın gərginliyinin zəiflədilməsi şərti ilə o tətikdə qalır.

İşin elmi nəticəsi:

1. Hazırlıq vəziyyətinə nəzarət daxili və xarici hazırlığın hədəfə nisbətinin yoxlanılmasını təmin edir.

2. Hazırlığın fazaları üzrə tənəffüs prosesi tənzimlənməlidir.

İşin elmi yeniliyi: pnevmatik tapançadan atəş açan zaman hərəkətlərin eyni şəraitdə təkrarlanması sayəsində atıcılarda yaranan süstlüyü aradan qaldırmaq məqsədilə daxili imkanları reallaşdırmaq üçün məşq prosesində mütəmadi olaraq tənəffüs hərəkətləri icra olunmalıdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: pnevmatik tapançadan güllə atanlarda sərrastlığın təkmilləşdirilməsi məqsədilə tərtib edilmiş tənəffüs hərəkətləri kompleksinin atıcıların məşqlərində tətbiq olunması bu problemin aradan qaldırılmasına imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1. Eminbəyli, Y.İ. Atıcılıq idmanı / Y.İ.Eminbəyli, O.A.Stepanova, Z.İ.Qəhrəmanova. Dərslik. – Bakı: Araz, – 2016.
2. Жилина, М.Я. Методика тренировки стрелка-спортсмена / М.Я.Жилина, – М.: ДОСААФ, – 1986. – 106 с.
3. https://www.shooting-ua.com/books/book_193.htm
4. https://www.shooting-ua.com/books/book_317.htm
5. <https://fact-news.com.ua/ru/effektivnye-uprazhneniya-dlya-uluchsheniya-raboty-dyhatelnoy-sistemy-u-sportsmenov/>

N.B.Salmanova, S.Q.Qarayeva

Methodological Principles of the Main Factors for Ensuring Accurate Shooting from an Air Pistol Summary

Today, the process of training high-class shooters requires the search for innovations and their direction towards new forms, means and methods of sports improvement. As with all types of shooting, proper preparation for shooting is one of the most pressing issues in air pistol shooting.

The main factor ensuring the stability of the shooter-weapon system is achieving the correct, economical state of readiness. This stability depends on the smoothness of the upper part of the place where the shooter stands, the position of the center of gravity of the shooter's body at this place and the tense state of the shooter's body. Accurate shooting is ensured by proper preparation. To do this, the shooter's preparation for shooting must be under control and constantly checked.

Key words: sports shooting, air pistol, accurate shooting, preparation process, stability, breathing

Н.Б.Салманова, С.Г.Гараева

Методические принципы основных факторов обеспечения точной стрельбы из пневматического пистолета Резюме

Сегодня процесс подготовки стрелков высокого класса требует поиска инноваций и направления их на новые формы, средства и методы спортивного совершенствования. Как и во всех видах стрельбы, правильная подготовка к стрельбе является одной из наиболее актуальных проблем в стрельбе из пневматического пистолета. Основным фактором, обеспечивающим устойчивость системы «стрелок-оружие», является достижение правильного, экономичного состояния готовности. Эта устойчивость зависит от гладкости верхней части места, где стоит стрелок, положения центра тяжести тела стрелка на этом месте и напряженного состояния тела стрелка. Точная стрельба обеспечивается правильной подготовкой. Для этого подготовка стрелка к стрельбе должна быть под контролем и постоянно проверяться.

Ключевые слова: спортивная стрельба, пневматический пистолет, точная стрельба, процесс подготовки, устойчивость, дыхание

Rəyçi: prof., p.e.f.d. Y.B.Səmədov

Redaksiyaya daxil olub: 15.10.2024

Y.B.SƏMƏDOV

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, prof. əvəzi

e-mail: yadigar_semedov@mail.ru

[:https://orcid.org/0009-0007-2287-5309](https://orcid.org/0009-0007-2287-5309)**M.S.ALIYEV**

baş müəllim

N.R.MƏMMƏDOV**Azərbaycan İdman Akademiyası**

(Bakı şəh., F.Xoyski pr., 98)

10.62021/0026-0028.2024.4.329

ORQANİZMİN PSIXOFIZIOLOJİ FUNKSIYALARININ VƏZİYYƏTİNƏ FİZİKİ MƏŞQ YÜKLƏRİNİN TƏSİRİNƏ DAİR

Xülasə. İdmançıların hazırlanması sisteminin təkmilləşdirilməsi və idman məşqinin nəzəriyyəsi və metodikası baxımından orqanizmin psixofizioloji funksiyalarının vəziyyətinə fiziki məşq yüklərinin təsirinin tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan məqalədə atıcılıq idmanı ilə məşğul olanlarda sisteməlik əzələ fəaliyyətinin təsiri altında orqanizmdə struktur-funksional, metabolik və morfoloji dəyişikliklər kompleks şəkildə inkişaf edir. Bu dəyişikliklər tam orqanizmin, onun ayrı-ayrı orqan və sistemlərinin funksional vəziyyətinin optimallaşdırılması, əzələ fəaliyyətinin gedişində uzunmüddətli adaptasiyanın formalaşmasına dair əsas səbəblər şərh olunur. Çünki bu səbəbləri bilmədən yüksək idman nəticələri əldə etmək olmaz. Təqdim olunan məqalədə atıcılıq idmanında orqanizmin psixofizioloji funksiyalarının vəziyyətinə fiziki məşq yüklərinin təsirinin detalları, orqanizmdə gedən adaptasiyanın spesifik imkanlarının şərtləri izah olunub və bütün bunlar ön plana çıxarılaraq, nəzəri təhlilə cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: psixi vəziyyət, artan həyəcan, atıcı, məşq, adaptasiya

Ölkəmizdə ali təhsilin çoxsəviyyəli struktura keçməsi ilə əlaqədar tələbələrin dərs prosesinin gedişinə adaptasiya olunmasına müasir sosial-iqtisadi şərait, əlavə spesifik komponentlərin daxil olunmasına rəvac verir. Bunların da ən əsaslarına dərs və idman fəaliyyətini aid etmək olar. İdman təmayüllü ali məktəblərdə təlim prosesinə adaptasiya olunmanın xarakteri digərlərindən özünün spesifikliyi ilə fərqlənir. İdman akademiyasında oxuyan tələbələr dərs prosesində nəzəri və praktik məşğələlərdən əlavə, həm də seçdikləri hər hansı bir idman növü ilə məşq edir, bacarıq və vərdislərini inkişaf etdirir, fiziki bacarıqlarını daha da təkmilləşdirirlər. Təhsil aldıqları dövrdə seçdikləri idman növü üzrə məşq edən tələbələrin orqanizmində bir sıra morfofunksional ehtiyatlar formalaşır, bu, orqanizmdə gedən adaptasiyanın spesifik imkanlarını şərtləndirir. Adaptasiyanın istənilən forması orqanizmdə adaptiv reaksiyaların formalaşmasına gətirib çıxarır. Orqanizmdə formalaşmış adaptiv imkanların səfərbər olunması onun funksional fəaliyyətinin həyata keçirilməsində özünü aydın şəkildə büruzə vermiş olur [7, s. 75-77].

Həmçinin adaptasiya prosesi maddələr mübadiləsinin intensivliyini optimal səviyyədə saxlanmasında iştirak edən tənzimlənmə fəaliyyət mexanizminin təkmilləşdirilməsində də xüsusi rol oynayır [2, s. 232].

Məqsəd və vəzifələr

Fiziki fəaliyyət insanların normal həyat tərzinin çox mühüm şərtidir. İnsanların həyat şəraiti yaxşılaşdıqca onlar daha az hərəkət edir, fiziki fəaliyyətə əvvələrdə olduğuna nisbətən

az vaxt ayırırlar [3, s. 10]. Məşq prosesində orqanizmdə adaptasiyanın imkanlarının yüksəlməsində bədən tərbiyəsi və idmanın rolu xüsusi qeyd olunmalıdır. Müəyyən həcmdə hərəkət aktivliyinin olması həyat fəaliyyəti üçün enerjinin toplanmasına, gündəlik stress hallarına qarşı dözümlüyn artmasına kömək edir. Fiziki və zehni əməyin müddəti orqanizmin bütün sistem və orqanlarının funksiyalarına təsir edir: ürəyin və damar sisteminin işi dəyişir, qazlar mübadiləsi yüksəlir, beyin qan dövranı yaxşılaşır, bədən temperaturu artır. Beləliklə, zehni fəaliyyət orqanizmin psixofizioloji vəziyyətinin yüksəlməsini tələb edir. Hərəkət aktivliyi orqanizmin tələbatının ödənilməsinə, axtarış reaksiyalarının çoxalmasına yönəlmiş olur [5; 7; 8].

Sistematik fiziki məşqlərin təsiri altında orqanizmdə fizioloji funksiyalarda dəyişikliklər baş verir (işləyən əzələlərin qanla və oksigenlə təminatı yaxşılaşır, miokardın qidalanması təmin olunur, qanda eritrositlərin və hemoqlobinin miqdarı artır, beyin toxumasının hüceyrələri aktivləşir, onların iş qabiliyyəti yüksəlir, daha dayanıqlı olur), xarici mühitin qeyri-əlverişli amillərinə qarşı adaptasiyanın morfofunksional imkanları çoxalır. Beləliklə, orqanizm ümumi adaptasiyanın daha yüksək səviyyələrinə qalxır [4; 7].

Müəyyən edilmişdir ki, zehni iş zamanı fiziki səy və dəqiq koordinasiya olunan hərəkətlər tələb olunmur. Bu zaman daha çox boyun əzələləri, kürək əzələləri, yuxarı ətrafların qurşağ əzələləri, mimiki və nitq aparatının əzələləri daha çox gərginləşir. Beləliklə, gərginləşmiş əzələlərin göndərdiyi impulslar baş beyin qabığına stimullaşdırıcı təsirə malik olur. Əgər bu proses uzun müddət monoton olaraq davam edərsə, onda baş beyin yarımkürələrinin qabığı bu qıcıqlara uyğunlaşır, nəticədə ləngimə prosesi inkişaf edir, fiziki və zehni iş qabiliyyəti aşağı enir. Belə halda baş beyin qabığı belə qıcıqları analiz edə bilmir, sinir oyanması əzələ sisteminə yayılır, bunlarda beyin üçün monoton sensor impulslara çevrilir, nəticədə sinir sisteminin özünü tənzimləməsi xüsusiyyəti itir.

“Hərəkət fəallıq həddindən artıq səviyyədə təzahür edildikdə orqanizmdə bir sıra cavab reaksiyaları yaranır ki, bu da orqanizmə mənfi təsir göstərir” [1, s. 9]. Fiziki hərəkətlər müvafiq intensivliyə, ritmə uyğun icra olunmalıdır ki, əzələlərin tonusunu və beyinin iş qabiliyyətini yüksək səviyyədə saxlamağa xidmət edə bilsin.

Qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq normaya uyğun dozalaşdırılmış fiziki yüklər zehni iş qabiliyyətinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir, emosional fon yaradır, tonusu yüksəldir, dayanıqlı əhvali-ruhiyyə yaradır, bu vəziyyəti İ.P.Pavlov “əzələ xoşbəxtliyi duyğusu” adlandırmışdır [7, s. 94-95].

Atıcıqla məşğul olan təbələlərdə fiziki və zehni iş qabiliyyətini fiziki hərəkətlərin köməyi ilə yüksəldilməsinin optimal ölçüsü olmalıdır və müəyyən hərəkət aktivliyinin səviyyəsini ehtiva etməlidir. Həddən artıq fiziki məşq yükləri həddən artıq yorulmaya, iş qabiliyyətinin kəskin azalmasına və orqanizmin dezadaptasiyasına gətirib çıxarır.

Sistematik əzələ fəaliyyətinin təsiri altında orqanizmdə struktur-funksional, metabolik və morfoloji dəyişikliklərdən ibarət kompleks inkişaf edir. Bu dəyişikliklər tam orqanizmin, onun ayrı-ayrı orqan və sistemlərinin funksional vəziyyətinin optimallaşdırılması, əzələ fəaliyyətinin gedişində uzunmüddətli adaptasiyanın formalaşmasına səbəb olur [7, s. 102-103].

Əzələ fəaliyyətinə adaptasiya prosesi ilk növbədə ürək, qan-damar və tənəffüs sistemlərini əhatə edir.

Ürək fəaliyyətində bu dəyişikliklər özünü bradikardiya, ürəyin elektrik aktivliyində, elektrik oxunun sağa doğru uzlaşmasının böyüməsində, ürək siklinin strukturunda dəyişikliklər (hipodinamik xarakterli), nisbi sakitlik halında ürəyin dəqiqəlik həcmnin (ÜDH) artmasında büruzə verilir. Əksər tədqiqatçıların gəldiyi qənaətə görə, baş verən bu dəyişikliklər ürəyin fiziki idman hərəkətlərinə adaptasiya olunduğunu göstərir, miokardın funksional imkanlarının yüksəldiyini və fəaliyyətin nəzərəcarpan qənaətliliyini ifadə edir [7, s. 140-142].

Əzələ fəaliyyətində uzunmüddətli adaptasiyanın formalaşması qan sistemində hemoqlobinin miqdarının və eritrositlərin sayının çoxalması özünü göstərir. Yaxşı məşq etmiş dözümlü idmançılarda qanda hemoqlobinin miqdarı 1200q/l olduğu halda, məşq etməyənlərdə

bu 700-800q/l təşkil edir. Eritrositlərin miqdarı məşq etməyən kişilərdə 1 mm^3 -5 mln. olduğu halda, məşq etmişlərdə bu 1 mm^3 -6 mln.-a qədər yüksəlir.

Uzunmüddətli adaptasiyanın formalaşması tənəffüs sistemində tənəffüsün dəqiqlik həcmnin və oksigenin maksimal sərfiyyatının (OMS) səviyyəsi nisbi sakitlik vaxtı az olur, bu da idmançılarda aerob metabolizmin nisbi sakitlik halında aşağı səviyyədə olduğunu göstərir. O da məlum olmuşdur ki, fiziki yüklərin təsirinə qarşı uzunmüddətli adaptasiyanın tənzimləyici mərkəzlərin sinir endokrin funksiyalarına da təsir edir [7; 8].

“Müxtəlif yaş dövrlərində tənəffüs aktında istirahət edən üzvlərin morfofunksional fəaliyyəti və tənəffüs aktının ritmi müəyyən dərəcədə dəyişikliklərə uğrayır” [1, s. 46].

Qeyd etmək lazımdır ki, orqanizmin fiziki yüklərə uyğunlaşması reaksiyası, onu əhatə edən mühitə adekvat olur. Bu əlamətlər sırasında idmançılar üçün spesifik tələblər orqanizmin məşq prosesinə təsir edir və bu da sonda uzunmüddətli adaptasiyanın spesifikasiyasını təmin edir. Seçilmiş idman növündə məşq edən idmançı orqanizminin vegetativ sistemə verilən tələblər əzələ fəaliyyətinin energetik təminatı ilə bağlı olur və bu, seçilmiş idman növünün texniki vərdişlərindən asılı olur. Seçilmiş idman növünə xas olan fəaliyyətin şiddətinin səviyyəsi bir və ya bir neçə fiziki keyfiyyətin əlaqəli şəkildə inkişafı sayəsində həyata keçirilir (qüvvə, sürət və ya dözümlülük). Beləliklə, əzələ fəaliyyətinin formalarının rəngarəngliyi, vegetativ sistemlərə verilən tələblər nöqtəyi-nəzərdən, məşq prosesində yalnız bir neçə istiqaməti müəyyənləşdirmiş olur [6; 7; 8].

Hər bir hərəkətin icrası əzələ fəaliyyətinin spesifikasiyası ilə (fəallıq dərəcəsi, işə girişmə, ardıcılıq və s.) xarakterizə olunur. Bu xüsusiyyətlər hərəkətləri idarə edən mərkəzi sinir proqramları tərəfindən təmin edilir [4, s. 135]. Orqanizmin adaptasiya imkanları insanın **konstitusiyası** xüsusiyyətlərindən də asılı olur. Morfoloji əlamətlər əsasında üç qrup insanlar ayırd edilir. Bu insanlar orqanizmdə gedən biokimyəvi, fizioloji-bioloji proseslərin xarakterinə görə “sprinterlərə”, **stayerlərə** və “aralıq” tipə – hər iki tipə kəskin oxşarlığı olmayanlara bölünür [7, s.180-182; 200-202].

Belə hesab olunur ki, “sprinter” adaptasiya strategiyası tipinə daxil olan insanlar qısamüddətli yüklərə daha yaxşı adaptasiya olunduqları halda, **“stayerlər”** daha çox uzunmüddətli aşağı intensivli yüklərə adaptasiya olunurlar. Yaşla əlaqədar insanlarda adaptasiya imkanları zəifləməyə doğru gedir. İdman məşqləri təkcə nəinki adaptasiya imkanlarını genişləndirir, həm də yaşla əlaqədar olaraq bu imkanların tükənməsini gecikdirir.

Beləliklə, problemlə bağlı mövcud ədəbiyyat mənbələrinin təhlili və ümumiləşdirilməsi nəticəsində aşağıdakı müddəalar ayırd edilmişdir:

1) Adaptasiya mürəkkəb prosesdir, öyrənilməsi sistemli yanaşma mexanizmlərini və müxtəlif növ adaptasiya proseslərinin qanunauyğunluqlarının integrasiyasını (fizioloji, psixoloji, pedaqoji, sosial və s.) tələb edir;

2) adaptasiyanın biososial aspektləri orqanizmin “ehtiyat imkanları” və “sağlamlığı” ilə sıx bağlıdır;

3) optimal olaraq dozalaşdırılmış, sistemlik fiziki hərəkətlər və insanın gerçəkliyi dərk etmək qabiliyyəti sağlamlığını möhkəmləndirir, bununla da tələbələrin təlim prosesinə adaptasiyasını asanlaşdırır;

4) həddən artıq ağır fiziki yüklər orqanizmi tükəndirir və dezadaptasiyaya gətirib çıxarır;

5) orqanizmin morfo-funksional ehtiyatlarının formalaşdırılmasına təsir edən məşq prosesi və insanın **konstitusiyası** imkanlarının spesifikasiyasını təmin edir;

6) tələbələrin dərş prosesində aktiv öyrədilməsində istifadə edilən metodlar effektiv vasitə hesab olunur, onların gerçəkliyi dərk etmək fəallığını artırır, müəllim-məşqçilərlə tələbələr arasında qarşılıqlı anlaşmaya səbəb olur.

İşin elmi nəticəsi: Beləliklə, yüksək dərəcəli idmançıların hazırlanmasında onların məşq sisteminin tənzimlənməsi baxımında orqanizmin psixofizioloji funksiyalarının vəziyyətinə fiziki məşq yüklərinin təsirinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan orqanizmin

psixofizioloji funksiyaların vəziyyətinə fiziki məşq yüklərinin təsirini aşkarlamaq və tənzimləmək idmançıların səmərəli məşqinə adaptasiya olunmalarına öz təsirini göstərəcəkdir.

İşin elmi yeniliyi: Məqalədə qaldırılan problem bir çox xarici ölkə alimləri tərəfindən tədqiq olunsada, onun bizdə tələbə idmançıların hazırlanması sisteminin təkmilləşdirilməsi və idman məşqinin nəzəriyyəsi və metodikası baxımından tədqiqi ilk dəfə aparılır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Yuxarıda sadalananlara yekun vuraraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, tələbələrin təlim prosesində adaptasiya olunması sosial, sosial-pedaqoji, fizioloji-pedaqoji köklərə malikdir. Onlar da müxtəlif növ adaptasiya proseslərinin mexanizmlərinə və qanunauyğunluqlarına inteqrasiya olunur. Onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, ali məktəb tələbələri tərəfindən müxtəlif idman növlərinə və dərslərinə adaptasiyasının ayrı-ayrı aspektləri az öyrənilmişdir. Bütün bunlar işin tətbiqi əhəmiyyətini artırmış olur.

Ədəbiyyat

1. Babayev, M.Ə. M. Uşaqların və yeniyetmələrin sağlamlığının funksional və gigiyenik xüsusiyyətləri (metodik vəsait) / M.Ə. Babayev, S.A. Əliyev, R. Kərimov. – Bakı: Araz, – 2014. – 84 s.
2. Cəfərov, Q.M. Adaptiv bədən tərbiyəsinin əsas müddəaları (Tədris-metodiki vəsait) / Q.M. Cəfərov, R.A. Əkbərov, X.R. Qocayev. – Bakı: Müəllim, – 2024. – 268 s.
3. Dadaşov, C. Yeniyetmələrdə fiziki mədəniyyətin formalaşmasında məktəb və ailənin rolu / C. Dadaşov, Y. Səmədov. – Bakı: Apostrof-A, – 2021. – 141 s.
4. Qayıbov, R.H. İdman fiziologiyası. Dərslik / R.H. Qayıbov. – Bakı: Adiloğlu, – 2005. – 172 s.
5. Караулова, Л.К. Физиология физического воспитания и спорта: учебник. / Л.К. Караулова, Н.А. Красноперова, М.М. Расулов. – М.: изд. центр Академия, – 2014. – 304 с.
6. Михайлов, С.С. Биохимия двигательной деятельности: учебник / С.С. Михайлов. – М.: Спорт, – 2016. – 296 с.
7. Солодков, А.С. Физиология человека. Общая спортивная. Возрастная / А.С. Солодков, Е.Б. Сологуб, учебник – М.: Советский спорт, – 2017. – 620 с.
8. Чинкин, А.С. Физиология спорта: учебное пособие / А.С. Чинкин, А.С. Назаренко. – М.: Спорт, – 2016. – 120 с.

Y.B.Samadov, M.S.Aliyev, N.R.Mamadov

Impact of Physical Exercise Loads on the Psychophysiological Functions of the Body

Summary

The investigation of the impact of physical exercise loads on the state of the organism's psychophysiological functions holds significant importance in terms of improving the athlete preparation system and the theory and methodology of sports training. In this context, the article discusses the complex development of structural-functional, metabolic, and morphological changes in the body under the influence of systematic muscle activity in individuals engaged in shooting sports. These changes are explained as the primary factors for optimizing the functional state of the entire organism, as well as its individual organs and systems, and for forming long-term adaptation during muscle activity. Understanding these factors is essential for achieving high sports results. The presented article details the impact of physical exercise loads on the state of the organism's psychophysiological functions in shooting sports, explaining the conditions of specific adaptation possibilities within the organism, and brings these aspects to the forefront for theoretical analysis.

Key words: *mental state, heightened arousal, shooter, training, adaptation*

Я.Б.Самедов, М.С.Алыев, Н.Р.Мамедов

О влиянии физических нагрузок на состояние психофизиологических функций организма

Резюме

Важное значение с точки зрения совершенствования системы подготовки спортсменов, теории и методики спортивной тренировки имеет исследование влияния физических нагрузок

на состояние психофизиологических функций организма. В связи с этим в статье отмечается, что под влиянием систематической мышечной деятельности у тех, кто занимается стрелковым спортом, в организме комплексно развиваются структурно-функциональные, обменные и морфологические изменения. Эти изменения трактуются как основные причины оптимизации функционального состояния всего организма, отдельных его органов и систем, формирования длительной адаптации в ходе мышечной деятельности, потому что без знания этих причин невозможно добиться высоких спортивных результатов. В представленной статье описаны детали влияния физических нагрузок на состояние психофизиологических функций организма в стрелковом спорте, условия конкретных возможностей адаптации, происходящей в организме, и все это вынесено на первый план и подвергнуто теоретическому анализу.

Ключевые слова: психическое состояние, повышенное возбуждение, стрелок, тренировка, адаптация

Rəyçi: prof. S.A.Əliyev

Redaksiyaya daxil olub: 10.11.2024

Х.А.АЛЕСКЕРОВА

старший преподаватель
e-mail: elnaraek10@mail.ru

:<https://orcid.org/0009-0006-0352-6755>

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

10.62021/0026-0028.2024.4.334

СОВРЕМЕННЫЕ СТРАТЕГИИ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В БАКИНСКОМ СЛАВЯНСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

Резюме. Статья посвящена стратегии обучения английскому языку в Бакинском Славянском университете для осуществления профессиональной деятельности студентов. Приводятся определения понятия «стратегия обучения», актуализированного в области языкового образования. Дается классификация обучающих стратегий английскому языку: языковые, коммуникативные, интегративные творческие стратегии. Стратегии соотносятся с компетенциями, формированию которых они способствуют, а также с категорией «умения». Языковые умения предполагают накопление специальной терминологии по специальности; активное освоение грамматических конструкций, характерных для делового стиля. Коммуникативные умения – это умения обрабатывать и интерпретировать информацию; владеть речевым этикетом, вести переписку на английском языке; использовать страноведческие и культурные фоновые знания. Интегративные умения заключаются в способностях самостоятельно находить различные источники информации на английском языке; обрабатывать, интерпретировать информацию; реализовывать продукт с использованием коммуникационных и информационных технологий; эффективно общаться с потребителем, коллегами, представителями вышестоящих организаций. Рассматриваются вопросы, связанные с организацией обучения через систему аутентичных упражнений. Стратегии, компетенции (умения) и упражнения представлены системно взаимосвязанными.

Ключевые слова: стратегии обучения английскому языку; аутентичные упражнения; иноязычная профессиональная деятельность, компетенция, социолингвистическая

В современных условиях очевидна необходимость пересмотра подходов к подготовке квалифицированных специалистов. В вузах, процесс изучения английского языка организован в интенсивном режиме в связи с кратковременностью сроков освоения языка, при этом содержание курсов носит профессиональный характер. Во второй половине XX века в методике обучения иностранному языку параллельно с разнообразными подходами, теориями и технологиями обучения начала формироваться новая предметная область. В центре внимания оказываются стратегии обучения языку, нацеленные на повышение качества обучения, на поиск более эффективных путей и способов развития иноязычного общения. Они становятся предметом реального обсуждения, за основу берутся разные критерии их выделения. Приведем некоторые дефиниции термина стратегии изучения английского языка. Так, Н.И.Рамза обращается к зарубежной методической литературе и приводит ряд определений: в работе А.Венден и Дж.Рубин под стратегией понимается «любой набор действий, шагов, планов, рутин, применяемых студентом для получения, хранения, доступа и использования информации»; Д.Ричардс и Д.Платт трактуют обучающую стратегию как «целенаправленное мышление и поведение с целью запоминания и понимания новой информации в процессе обучения»; К.Фаерх и Г.Каспер говорят о стратегии как «попытке развивать в себе лингвистическую и социолингвистическую компетенцию средствами изучаемого иностранного языка» [7, с. 242]. Для нас особенно важно, что Дж.Рубин различает

среди стратегий изучения языка такие виды, как стратегии изучения языка (непосредственно стратегии учения) и стратегии использования языка (коммуникативные и социальные стратегии). Современные исследователи предлагают выделять стратегии с учетом деятельностного характера обучения: – деятельностные стратегии обучения иностранному языку предполагают взаимодействие педагога и обучающегося, нацеленное на комплексное развитие личности студента в процессе овладения речевой деятельностью, а именно на развитие коммуникативной, когнитивной, регулирующей функций речевой деятельности учащегося, совершенствование эмоционально-волевой и ментальной сфер личности – личностно-деятельностные стратегии заявляются как способ организации упорядоченной взаимосвязанной деятельности преподавателя и обучающегося, а также студентов внутри группы в процессе речевой деятельности – интерактивные стратегии, направленные на повышение эффективности и интенсивности обучения английскому языку посредством непрерывного общения между участниками образовательного процесса, в том числе с применением компьютерных и Интернет-технологий [6, с.91-94]. Опираясь на имеющиеся подходы к описанию стратегий и известные принципы обучения при компетентностной организации учебного процесса (паритетность, сознательность и ответственность обучаемого за результаты обучения, индивидуализация обучения), ученые предлагают выделять следующие стратегии обучения английскому языку: языковые, коммуникативные, интегративные творческие стратегии. Необходимо отметить, что в процессе обучения английскому языку в Бакинском Славянском университете все выделенные в статье стратегии обучения носят профессиональный характер. Языковые стратегии, применяемые при обучении английскому языку для формирования языковой компетенции, занимают ведущее место в процессе достижения основной цели обучения иностранному языку – способности к коммуникации на английском языке. Коммуникация возможна лишь при наличии языковой компетенции, основу которой составляют лексические и грамматические навыки и умения. Коммуникативные стратегии необходимо применять при формировании иноязычной коммуникативной компетенции, то есть уделять внимание не только формальной стороне грамматического навыка, но и функциональной стороне: те или иные лексические и грамматические явления следует выбирать и включать речь адекватно поставленным коммуникативным задачам. Поэтому применение языковых стратегий обучения английскому языку немыслимо без внедрения коммуникативных стратегий, они составляют единое целое. Интегративные творческие стратегии обучения направлены на формирование компетенций, необходимых для самостоятельного решения поставленных задач (познавательных, практических, творческих), через критическое переосмысление полученной информации и приумножение знаний и умений. Применение данных стратегий позволяет студентам в условиях учебных ситуаций приобрести и применить универсальные познавательные действия через создание атмосферы сотворчества в общении, посредством включения эмоциональной сферы студента, личной заинтересованности, самооценивания и самокоррекции.

Таким образом, что управление учебным процессом предполагает формирование определенных умений. Они подразделяются в соответствии с предложенным делением стратегий обучения. Языковые умения предполагают накопление специальной терминологии по специальности (тезауруса); активное освоение грамматических конструкций, характерных для делового стиля. Коммуникативные умения – это умения обрабатывать и интерпретировать полученную из текста информацию; владеть речевым этикетом и ориентироваться в ситуациях общения, вести переписку на английском языке; использовать страноведческие и культурные фоновые знания. Интегративные умения заключаются в способностях самостоятельно находить различные источники информации на английском языке; обрабатывать, интерпретировать, использовать информацию с использованием информационно-коммуникационных технологий; реализовывать

продукт с использованием коммуникационных и информационных технологий; эффективно общаться с потребителем, коллегами, представителями вышестоящих организаций. Очевидно, что успех обучения речевой деятельности зависит от тех аутентичных заданий и упражнений, которые предлагаются студентам. Упражнения, применяемые для профессионального обучения иноязычному общению, объемны и многофакторны. В соответствии с предложенными стратегиями обучения английскому языку на основе компетентностной организации целесообразно выделить три типа обучающих упражнений: – подготовительные; – коммуникативные; – креативные.

Следует отметить, что упражнения всех типов должны, во-первых, отражать максимально широко аспекты иноязычной культуры, во-вторых, быть комплексными (полифункциональными), то есть отражать процесс взаимосвязанного обучения всем видам речевой деятельности, в-третьих, соответствовать принципам компетентностного обучения английскому языку [5, с. 17].

Заключение: следует отметить, что, реализация в образовательном процессе различных обучающих стратегий создает благоприятные условия для активной, творческой и продуктивной деятельности студентов при обучении английскому языку в Бакинском Славянском университете.

Актуальность исследования: с момента вступления Азербайджана в Совет Европы и для нашей страны стала актуальной его деятельность, охватывающая широкий спектр вопросов, одним из которых является межкультурное образование. Важное место в нем занимает иностранный язык. В связи с этим, для преподавания иностранных языков становится актуальным пересмотр целей, задач, содержания, средств, методов обучения.

Изменением в настоящее время подхода к преподаванию иностранного языка в Азербайджане и за рубежом и перенесением акцента на межкультурный подход представляется важным решения проблемы подготовки студентов языкового вуза к иноязычному общению – использование студентами стратегической компетенции в процессе овладения английским языком в Бакинском Славянском университете. Использование стратегической компетенции создает предпосылки для формирования фоновых знаний, обеспечивает взаимосвязное коммуникативное и социокультурное развитие будущих специалистов. Формирование у студентов при обучении английскому языку коммуникативных стратегий ведет к качественно иному восприятию культуры страны изучаемого языка.

Использование стратегической компетенции предполагает наличие у студентов определенных стратегий для снятия языковых трудностей, а также сформированность умений и навыков в области устного общения.

Научная цель исследования: создание методики учебных стратегических материалов, направленных на формирование межкультурной и коммуникативной компетенции студентов при обучении английскому языку, и проверка ее эффективности в экспериментальном обучении.

Литература:

1. Гальскова, Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. / Н.Д. Гальскова. – Москва: Аркти-Глосса, 2000. – 97 с.
2. Конышева, А.В. Современные методы обучения английскому языку / А.В. Конышева. – Минск: Тетра система, 2007. – 352 с.
3. Маякова, Е.В. Деятельностная стратегия обучения дошкольников иностранному языку (на материале английского языка): автореферат диссертации... кандидата педагогических наук: 13.00.02 / Е.В. Маякова; Моск. город. пед. ун-т. – Москва, – 2006. – 22 с.
4. Орловская, И.С. Личностно-деятельностная стратегия обучения иностранному языку [Электронный ресурс] / И.С. Орловская. – Режим доступа: <http://www.nmc-penza.org/index.php/metod/in-yaz/749-lichnostnodeyatelnostnaya-strategiya-obucheniya-inostrannomu-yazyku>.

5. Пассов, Е.И. Упражнения как средства обучения / Е.И. Пассов, Е.С. Кузнецова. – Воронеж: НОУ «Интерлингва», – 2002. – 40 с. 25 ПРЕПОДАВАНИЕ ЯЗЫКОВ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ Выпуск № 2 (26).
6. Примак, В.В. Активные стратегии обучения иностранным языкам / В.В. Примак // Русский язык за рубежом. – 2012. – № 2. – С. 91-94.
7. Рамза, Н.И. Тренинговые стратегии обучения иностранным языкам: зарубежный опыт / Н.И. Рамза. // Известия Калининградского государственного технического университета. – 2007. – № 11. – С. 242-246.

X.Ə.Ələskərova

Bakı Slavyan Universitetində ingilis dilinin tədrisi üçün müasir strategiyalar

Xülasə

Məqalə tələbələrin peşə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün Bakı Slavyan Universitetində ingilis dilinin tədrisi strategiyasına həsr olunub. Dil təhsili sahəsində yenilənmiş “öyrənmə strategiyası” anlayışının tərifləri verilmişdir. İngilis dili üçün tədris strategiyalarının təsnifatı verilmişdir: linqvistik, kommunikativ, integrativ yaradıcı strategiyalar.

Strategiyalar onların inkişafına töhfə verdikləri səriştələrlə, həmçinin “bacarıqlar” kateqoriyası ilə əlaqələndirilir. Dil bilikləri ixtisas üzrə xüsusi terminologiyanın yığılmasını nəzərdə tutur; işgüzar üsluba xas olan qrammatik strukturların fəal mənimsənilməsi. Ünsiyyət bacarıqları məlumatı emal etmək və şərh etmək bacarığıdır; nitq etiketinə yiyələnmək, ingilis dilində yazışmalar aparmaq; regional və mədəni biliklərdən istifadə edin.

İntegrativ bacarıqlar ingilis dilində müxtəlif məlumat mənbələrini müstəqil tapmaq bacarığından ibarətdir; məlumatları emal etmək və şərh etmək; rabitə və informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə məhsulu satmaq; istehlakçılar, həmkarlar və yuxarı təşkilatların nümayəndələri ilə səmərəli ünsiyyət qurmaq. Təlimin autentik məşğələlər sistemi vasitəsilə təşkili ilə bağlı məsələlərə baxılır. Strategiyalar, səriştələr (bacarıqlar) və məşqlər sistemli şəkildə bir-biri ilə əlaqəli şəkildə təqdim olunur.

Açar sözlər: *ingilis dilinin tədrisi üçün strategiyalar; orijinal məşqlər; xarici dil peşəkar fəaliyyəti, səriştəsi, sosiolinqvistik*

Kh.A.Aleskerova

Modern strategies for teaching English at Baku Slavic University

Summary

The article is devoted to the strategy of teaching English at the Baku Slavic University for the implementation of professional activities of students. Definitions of the concept of “learning strategy”, updated in the field of language education, are given. A classification of teaching strategies for the English language is given: linguistic, communicative, integrative creative strategies.

Strategies are related to the competencies they help develop, as well as to the category of “skills”. Language skills involve the accumulation of specialized terminology in the specialty; active mastering of grammatical constructions characteristic of business style. Communicative skills are the ability to process and interpret information; master speech etiquette, conduct correspondence in English; use regional and cultural background knowledge.

Communicative skills are the ability to process and interpret information; to master speech etiquette, to correspond in English; to use regional and cultural background knowledge. Integrative skills consist of the ability to independently find various sources of information in English; to process and interpret information; to sell a product using communication and information technologies; to communicate effectively with the consumer, colleagues, and representatives of higher organizations. The issues related to the organization of training through a system of authentic exercises are considered. Strategies, competencies (skills) and exercises are presented as systemically interconnected.

Key words: *English language training strategies; authentic exercises; foreign language professional activity, competence, sociolinguistic*

*Рецензент: д.п.н., проф. Д.А.Исмаилова
Redaksiyaya daxil olub: 25.09.2024*

С.Г.МЕХДИЕВА

доктор филологических наук., доцент

e-mail: 5320_96@mail.ru

:<https://orcid.org/0009-0008-4909-2766>

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

10.62021/0026-0028.2024.4.338

ЗАНИМАТЕЛЬНЫЙ МАТЕРИАЛ – СПОСОБ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Резюме. Статья посвящена вопросам формирования коммуникативной компетенции на уроках русского языка как иностранного в процессе модернизации образования Азербайджана. В условиях непрерывного образовательного процесса, ориентированного на интересы гражданина, общества и государства, одной из ключевых задач педагогов является развитие познавательного интереса обучающихся. Это достигается посредством внедрения новых технологий и методов преподавания, особенно в области обучения русскому языку как иностранному. Развивающий и познавательный характер образовательной деятельности повышает активность учащихся и улучшает качество усвоения знаний. Важную роль в этом процессе играет использование занимательных элементов в обучении – игровых заданий, сказок, загадок и других активизирующих материалов, которые помогают учащимся в запоминании и формировании устойчивого интереса к предмету. Методическая ценность статьи состоит в акценте на продуктивной и проблемно-поисковой деятельности, направленной на формирование у учащихся самостоятельного мышления и предпосылок к творческому развитию.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, русский язык как иностранный, модернизация образования, познавательный интерес, методы преподавания, непрерывное образование

Формирование творческой личности, одна из главных задач, провозглашённых в концепции модернизации образования Азербайджана.

Образование в Азербайджанской Республике носит светский и непрерывный характер, являясь приоритетной сферой деятельности стратегического значения, отражающей интересы гражданина, общества и государства, и опирается на международные конвенции по правам человека, международные и межгосударственные договоры, участницей которых является Азербайджанская Республика.

Сегодня внедрение новых технологий в учебный процесс является неотъемлемой частью образования. Одной из главных задач, стоящих перед педагогом, является расширение кругозора, углубление знаний об окружающем мире, активизация умственной деятельности обучаемых, формирование коммуникативной компетенции на уроках русского языка как иностранного (РКИ).

Очень важно сделать так, чтобы процесс обучения не превращался для обучаемых в скучное и однообразное занятие. Ведь наличие у обучаемых интереса к предмету является предпосылкой для появления более сложной его разновидности – познавательного интереса. А познавательный интерес способствует активности учащихся на уроках и росту качества знаний.

Важную роль в решении этой проблемы отводят занимательности. Занимательность – приём, который, воздействуя на чувства учащегося, способствует созданию положительного настроя к учению и готовности к активной мыслительной деятельности.

Использовать занимательный материал, игровые ситуации, которые развивают познавательный интерес, а значит, и воспитывают интерес к русскому языку, что способствует повышению качества знаний по предмету.

Вводить на занятие занимательный материал: всегда легче запомнить то, что интересно. Яркость, эмоциональность, разнообразие видов работ, содержательное занятие, вызывающее самостоятельный поиск учащегося, активность его пытливого ума, развитие воли – вот к чему необходимо стремиться преподавателю.

Обратимся к истории вопроса занимательности материала. Известны выступления В.Г.Белинского и Н.А.Добролюбова против развлекательности в обучении, характеризующемся не имеющими к нему отношения прикрасами, выступления Д.И.Писарева против потешающей педагогики, К.Д.Ушинского [3] с возмущением писавшего о недопустимости приносить в жертву занимательности содержание науки.

Занимательность на занятии – это отнюдь не синоним развлекательности, а, наоборот, напряженный труд и постоянный поиск. Всегда можно найти что-то интересное, увлекательное в жизни. Надо только увидеть это и увлекательно подать учащимся, побуждая их к подобным интересным находкам и открытиям. Ведь не секрет, что русский язык как иностранный (РКИ) считается одним из самых трудных дисциплин, школьных предметов. Эта сложная дисциплина требует большого труда. Поэтому необходимо применять все приёмы, облегчающие запоминание и увеличивающие объём памяти за счёт искусственных ассоциаций. Сюда относится и занимательный материал (стихи, рифмованные упражнения, сказки, ребусы, загадки, шарады, кроссворды и т.д.).

Важным для развития методики является разработка в дидактике способов организации познавательной деятельности учащихся. Был поставлен вопрос о том, что наряду с рецептивной и репродуктивной деятельностью (восприятием и воспроизведением материала) значительное место отводится и продуктивной, поисковой или частично поисковой деятельности обучаемого. Только в ходе такой деятельности можно сформулировать основы самостоятельности мышления, зачатки творчества и в целом содействовать развитию личности каждого учащегося. Дальнейшая разработка выдвинутой в рамках единой психолого-педагогической концепции о взаимосвязи обучения и развития привела к появлению в дидактике новой теории – теории проблемного обучения.

Знания в значительной своей части не передаются учащимся в готовом виде, а приобретаются ими в процессе самостоятельной познавательной деятельности в условиях проблемной ситуации. Так из дидактики в методику пришли понятия «проблемная ситуация», «познавательные задачи». В процессе игровой деятельности преподаватель создаёт искусственную (учебную) проблемную ситуацию, в процессе решения которой он решает поставленные познавательные задачи.

В.В. Давыдов [1], Д.Б. Эльконин [4], Л.В. Банков, Н.Н. Подъяков, В.П. Зинченко [2] утверждали, что через занимательную форму, можно преодолеть барьер непрерывного образования между возрастными различиями учащихся.

Сегодня занимательность рассматривается как средство привлечения интереса к предмету или процессу изучения, которое способствует переходу познавательного интереса со стадии простой ориентировки, ситуативного, эпизодического интереса на стадию более устойчивого познавательного отношения, стремления углубиться в сущность познаваемого.

Именно вследствие того, что занимательность выступает в качестве сильного средства возбуждения интереса, часто сам интерес воспринимается педагогами в качестве внешнего стимула, т.е. многие отождествляют познавательный интерес как внутреннее состояние личности и занимательность как внешний стимул, способствующий его пробуждению.

Научная новизна статьи состоит в том, что игровые ситуации занятия позволяют учащимся проявить свои способности в большей мере, чем на стандартном занятии. Включение на занятие дидактических игр и игровых моментов делает процесс обучения интересным и занимательным, создает у обучаемых бодрое рабочее настроение.

Значимость статьи состоит в том, что активизация познавательного интереса учащихся – одно из основных направлений совершенствования учебно- воспитательного процесса. Перед педагогом стоит важная задача заинтересовать обучаемого, то есть повысить мотивационную деятельность, вовлечь его в учебный процесс.

Научный результат. Занимательность, выступающая в качестве стимула познавательного интереса и как средство обучения, и как средство популяризации научных знаний, способствует, с одной стороны, приближению научных истин к пониманию человека (делает научные знания доступными), с другой же стороны, способствует лучшему протеканию познавательных процессов человека, активизации его мышления, обострению эмоционального отношения к предмету познания.

Литература

1. Давыдов, В.В. Проблема развивающего обучения / В.В.Давыдов. – М., – 1986.
2. Зинченко, В.П. Психология восприятия / В.П.Зинченко. – М.: МГУ, – 1973.
3. Ушинский, К.Д. Собрание сочинений в 11 тт. / К.Д.Ушинский. – М.: Педагогика, – т. 3.
4. Элькони, Д.Б. Возрастные особенности младших подростков / Д.Б.Элькони. – М., – 1967.

S.H.Mehdiyeva

Əyləncəli material – xarici dil (rus dili) dərslərində kommunikativ səriştənin formalaşmasının üsulu kimi Xülasə

Məqalə Azərbaycanda təhsilin müasirləşdirilməsi prosesində xarici dil kimi rus dili dərslərində kommunikativ səriştənin inkişaf etdirilməsi məsələlərinə həsr edilmişdir. Vətəndaşın, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarına yönəlmiş fasiləsiz təhsil prosesi şəraitində müəllimlərin əsas vəzifələrindən biri tələbələrin idrak marağını inkişaf etdirməkdir. Bu xüsusilə rus dilinin xarici dil kimi tədrisi sahəsində yeni texnologiyaların və tədris metodlarının tətbiqi ilə əldə edilir. Tədris fəaliyyətinin inkişaf etdirici və idraki xarakteri tələbələrin fəallığını artırır, biliklərin mənimsənilməsinin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir. Bu prosesdə mühüm rolü öyrənmə zamanı əyləncə elementlərindən – oyun tapşırıqlarından, nağıllardan, tapmacalardan və tələbələrdə yadda saxlamağa və fənnə davamlı marağı formalaşdırmağa kömək edən digər aktivləşdirici materiallardan istifadə edir. Məqalənin metodoloji dəyəri tələbələrdə müstəqil təfəkkürün və yaradıcı inkişafın ilkin şərtlərinin inkişafına yönəlmiş məhsuldar və problem-axtarış fəaliyyətlərinə diqqət yetirməsindədir.

Açar sözlər: *kommunikativ səriştə, rus dili xarici dil kimi, təhsilin müasirləşdirilməsi, idrak marağı, tədris metodları, tələbə fəallığı*

S.H.Mehdiyeva

Entertaining Material is a Way of Forming Communicative Competence in the Lessons of Russian as a Foreign Language Summary

The article is devoted to the formation of communicative competence in the lessons of Russian as a foreign language in the process of modernization of education in Azerbaijan. In the context of a continuous educational process focused on the interests of the citizen, society and the state, one of the key tasks of teachers is to develop the cognitive interest of students. This is achieved through the introduction of new technologies and teaching methods, especially in the field of teaching Russian as a foreign language. The author emphasizes that the developmental and cognitive nature of educational activities increases the activity of students and improves the quality of learning. An important role in

this process is played by the use of entertaining elements in learning – game tasks, fairy tales, riddles and other activating materials that help students memorize and form a sustained interest in the subject. The methodological value of the article consists in the emphasis on productive and problem-solving activities aimed at forming students' independent thinking and prerequisites for creative development.

Key words: *communicative competence, Russian as a foreign language, modernization of education, cognitive interest, teaching methods, lifelong education*

Rəyçi: dos. əvəzi M.Bayramova

Redaksiyaya daxil olub: 01.11.2024

İCTİMAİ ELMLƏR – SOCIAL SCIENCES – ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

İ.Ə.ƏHMƏDOVA

baş müəllim

e-mail: ridvan_baku@mail.ru

: <https://orcid.org/0009-0000-4024-2424>

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

AZƏRBAYCAN OPERA SƏNƏTİNDƏ “LEYLİ VƏ MƏCNUN” OPERASININ TUTDUĞU YER

Xülasə. Təqdim olunan məqalə Ü.Hacıbəylinin ilk muğam operası “Leyli və Məcnun”a həsr olunub. Ü.Hacıbəyli milli peşəkar bəstəkarlıq məktəbinin banisi olmaqla Şərqlə Qərbin musiqi ənənələrini birləşdirib. Müəllif milli əhval-ruhiyyə tonallığı ilə baş qəhrəmanların obrazları arasındakı dərin əlaqəni araşdırır.

Açar sözlər: incəsənət, musiqi, janr, opera, Ü.Hacıbəyli

Milli musiqimizin klassiki Üzeyir Hacıbəyli öz məqalələrində qeyd edirdi ki, xalq musiqisindən və muğam sənətindən xalqın arzularını, düşüncələrini, həyata, dünyaya baxışını, sənətkarlıq sirlərini öyrənmək və, bundan yaradıcılıqda faydalanmaq lazımdır. Çünki xalq musiqi sənətinin əsasını təşkil edən ciddi qayda-qanunlara riayət olunması bəstəkarın fantaziya-sına qol-qanad verir. Üzeyir Hacıbəylinin bu fikirləri əsasən 1940-cı illərə aid məqalələrində, yaradıcılığının kamillik dövründə öz əksini tapmışdı. Həmin dövrdə bəstəkar artıq özünün “Koroğlu” operasını yaratmış, “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” fundamental elmi əsərində milli lad nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdı. “Bəstəkar Azərbaycan xalq musiqisinin harmonik əsasını novator sənətkar kimi funksional avropa sistemi ilə üzvü sürətdə əlaqələndirdi”. [1, s.56].

“Leyli və Məcnun” operasını isə Ü.Hacıbəyli məlum olduğu kimi, 1908-ci ildə, yaradıcılığının ilkin dövründə yaratmışdı. Bununla belə, “Leyli və Məcnun” Ü. Hacıbəylinin musiqi yaradıcılığının şah əsərlərindən biri olmaqla yanaşı, həm də bəstəkarın xalq musiqisindən və muğamdan bəhrələnmə prinsiplərinin və musiqi dilinin formalaşması baxımından ilk və mühüm addımdır. Eyni zamanda, “Leyli və Məcnun” operası ilə Ü.Hacıbəyli milli musiqimizi ümumavropa ənənələrinə yaxınlaşdırmışdı. Bu, irəliyə doğru böyük bir sıçrayış, milli musiqi mədəniyyətinin inkişafının yeni məcraya yönəldilməsi, şifahilikdən yazılı ənənələrə keçid idi.

Ü.Hacıbəylinin yaradıcılığının mərhələlərini və əsərlərinin yazılması tarixini vurğulamağım təsadüfi deyil. Məqsədim məhz milli lad nəzəriyyəsinə əsaslanaraq “Leyli və Məcnun” əsərinin musiqi dilini araşdırmaqdan və sonradan nəzəri müddəalara çevrilmiş xüsusiyyətləri göstərməkdən ibarətdir. Qeyd etdiyim tarixlər də lad məsələsinə dair bəstəkarın nəzəri baxışlarının təkamül yolunu əks etdirir. Ü.Hacıbəyli “Leyli və Məcnun”u yaradarkən, ola bilsin ki, xalq musiqisinin nəzəri əsaslarını elmi surətdə araşdırmaq barədə hələ düşümnürdü. Lakin bu əsərdə bəstəkar xalq musiqisinin özəyi olan milli lادلardan istifadə ideyasını fəhmlə ardıcıl olaraq həyata keçirirdi ki, bu da milli lad nəzəriyyəsinin yaranması yolunda mühüm mərhələ idi.

“Leyli və Məcnun”un musiqisində milli lad qanunauyğunluqları özünü qabarıq biruzə verir. Əvvəla, bəstəkar əsərin qəhrəmanlarının musiqi portretini yaradarkən, onların əhval-ruhiyyəsini, münasibətlərini təcəssüm etdirərkən, ladların emosional ifadə imkanlarından istifadə etmişdir. Xatırladaq ki, “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” əsərində Ü.Hacıbəyli milli ladlar üzərində qurulan musiqinin, bilavasitə muğamların emosional təsirini belə səciyyələndirir: “Bədii-ruhi təsir cəhətdən “Rast” dinləyicidə mərdlik və gümrahlıq hissi, “Şur” şən, lirik əhval-ruhiyyə, “Segah” məhəbbət hissi, “Şüştər” dərin kədər, “Çahargah” həyəcan və ehtiras, “Bayatı-Şiraz” qəmginlik, “Humayun” isə “Şüştər”ə nisbətən daha dərin bir kədər hissi oyadır”.

Ü.Hacıbəyli bu fikrini artıq “Leyli və Məcnun” operasının musiqisi ilə praktiki cəhətdən sübuta yetirmişdi. Belə ki, I pərdədə Leyli və Məcnunun görüş səhnəsi onların məhəbbətini əks etdirən lirik xarakterli “Mahur-hindi” və “Segah” muğamları üzərində qurulmuşdur. Sonra isə əsas qəhrəmanların partiyasında qəmgin əhval-ruhiyyəli muğamlar üstünlük təşkil edir. Məsələn, iztirablar içində səhrada dolaşan Məcnun “Bayatı-Şiraz” muğamı ilə xarakterizə olunur. Məcnunun son nəfəsində “Şüştər” muğamının “Tərkib” şöbəsini ifa etməsi xüsusilə təsirlidir.

Məlum olduğu kimi, operada bəstəkar müəyyən ladlara əsaslanan muğam hissələrini böyük dramaturji həssaslıqla seçmiş və onları süjet xətti ilə bağlamışdır. Muğam şöbəsinin seçilməsi bir tərəfdən obrazın xarakteri, onun inkişafı ilə, digər tərəfdən isə dramatik hadisələrin gedişi və qəhrəmanın səhnədəki müəyyən əhval-ruhiyyəsi və durumu ilə bağlıdır. Beləliklə, əsərdəki musiqi xarakteristikalarında milli ladlara istinad böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada lad keçidlərinə əsaslanan səciyyəvi dramaturgiya özünü biruzə verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün keçidlər məntiqi şəkildə həyata keçirilərək, muğamların qohumluq dərəcəsinə əsaslanır. Burada da başlıca cəhət kimi, milli ladlara istinad məsələsi üzə çıxır. Operanın şəkillərində musiqi nömrələrinin ardıcılığına, yəni muğam şöbələri, orkestr, xor və ansambl epizodlarının növbələşməsinə fikir versək, görərik ki, səhnənin əvvəlində seçilmiş lad-tonallıq cərəyan edən hadisələrin yaratdığı əhval-ruhiyyəni əks etdirir. Həmçinin, səhnədəki hadisələrin gedişi nəticəsində baş verən dəyişikliklər lad-tonallıqda da öz əksini tapır.

Bunu qısa şəkildə belə xarakterizə etmək olar. Müqəddimə – rast; I şəkil rast-segah-çahargah ladları üzərində qurulmuşdur: burada dramaturji vəziyyət ümidli sevgi-məhəbbət hissələrindən başlayaraq, hadisələrin dəyişməsi nəticəsində həyəcanlı durumla tamamlanır. II şəkil iki elçilik səhnəsindən ibarətdir; onların hər ikisi şur ladında qurulmuşdur. Birincisi, Məcnunun elçilərinə rədd cavabı verilməsi ilə şüştərdə bitir, ikincisi isə İbn-Səlamın elçilərinə razılıq verilməsi ilə rastda tamamlanır. III şəkil – toy səhnəsi və Məcnunun buraya gəlməsi ilə cərəyan edir. Bu səhnəni təşkil edən epizodların əsaslandığı lad planı rast və şüştərdən ibarətdir. IV şəkil bayatı-şiraz və rast ladları üzərində qurulur. Məcnunun səhrada iztirablı, qəmgin vəziyyətdə dolaşması bayatı-şirazla, Nofəlin döyüş səhnəsi rastla səciyyələndirilir. V şəkildə musiqi materialı şur və segah ladları üzərində qurulmuşdur. İbn-Səlamın ümitsizliyi və Leylinin ölümü bu ladlara əsaslanan muğamlarla müşayiət olunur. VI şəkil – Məcnunun Leylinin məzarı üstünə gəlməsi və ölümü səhnəsi şüştər ladi üzərində qurulur. “Muğam sənətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də lirik rəvayətiyin emosional gərginlik və dalgın lıqla bağlılığıdır. Lakin muğamın yalnız milli estetika baxımından təsviri muğam anlayışını tam əhatə etmir.” [1, s. 46]

Beləliklə, operanın hər bir şəkildə musiqi materialı müəyyən bir ladda başlanır, inkişaf nəticəsində bir neçə mərhələdən sonra digər bir lada keçir. Bu, muğamdan gələn inkişaf xüsusiyyəti olub, operanın musiqisinin dramaturji inkişaf xəttinin əsasını təşkil edir. Muğamların seçilməsində obrazlı xasiyyətnaməsi əsas götürülsə də, muğam parçaları, orkestr, xor və ansambl epizodları əsas lad-tonal planı ətrafında birləşir. Operanın musiqi dilinə gəlinə, qeyd etməliyik ki, xor, ansambl və orkestr epizodları aydın və sadə musiqi dilinə malikdir. Lakin bu sadəlik arxasında nə qədər axtarıqların və tapıntıların gizləndiyini izləyə bilərik. Burada ilk dəfə olaraq, milli ladlara əsaslanmış melodiyalara harmoniya tətbiq edilir. Bununla da

ladın funksional pillələri harmoniyanın özəyinə çevrilir. “Leyli və Məcnun” operasının musiqi dilində milli ladların təzahür formalarına nəzər salsaq, görürük ki, burada Ü.Hacıbəylinin yaratdığı milli lad nəzəriyyəsinin müddəaları dolğun şəkildə öz əksini tapmışdır.

“Leyli və Məcnun” operasında melodika lad baxımından xüsusi qanunauyğunluqlara təbədir. Melodiyaların araşdırılmasından belə qənaətə gəlmək olur ki, onların quruluşu “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” əsərində (1945) verilmiş qaydalara tam uyğundur. Operadakı bütün melodiyaları təhlil etmək, əlbəttə ki, imkan xaricindədir. Ona görə də bir neçə əsas ladda yazılmış melodiyaların quruluşundakı ümumi cəhətləri diqqətinizə çatdırmaq istərdim. Məsələn, rast ladma əsaslanan melodiylarda ümumi qanunauyğun cəhətlər özünü biruzə verir. Belə ki, rast laddın əsas istinad pillələri kimi melodiylar tonika (IV pillə), üst kvarta (VII pillə), kvinta (VIII pillə) və üst tonika üzərində qurulur. Bu zaman alt kvartadan tonikaya doğru hərəkət və ya üst kvartadan aşağı istiqamətli sıçrayışlar, zirvədən enən hərəkət və s. bu kimi gedişlər melodiyanın hərəkət formaları kimi diqqəti cəlb edir. Lad əsası melodiyanın harmonik müşayiətində onun funksional özəyinə uyğun akkordların tətbiqini şərtləndirir. Eləcə də, forma quruculuğunda laddın funksional pillələrinin münasibəti mühüm rol oynayır.

Proloqdan “Şəbi hicran” xorunun timsalında ladla bağlı bəzi fikirlərimi izah edirəm. Məlumdur ki, xorun melodiya “Mahur” təsnifindən alınmışdır. Melodiya “mi” tonikalı rast ladma əsaslanır. Onun quruluşunda rast laddın istinad pillələri mühüm əhəmiyyətə malikdir: xüsusilə tonika (rast laddın IV pilləsi) – “mi” və tonikanın üst kvartası (VII pillə) – “lya” səsi. Melodiyada bu pillələrə istinad olunması musiqi materialının quruluşunda və onun inkişafında xüsusi rol oynayır. Harmoniyada tonika – subdominanta funksional münasibəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu plaqallıq melodiyanın quruluşu ilə bağlıdır.

“Leyli və Məcnun” operasının musiqi dilində müxtəlif musiqi sistemlərinin qarşılıqlı təsirini, milli lad-intonasiya xüsusiyyətlərinin klassik funksional sistemlə qovuşdurulduğunu görürük. Onu da demək lazımdır ki, “Leyli və Məcnun”da bunun əsası qoyulurdu və bəlkə Ü.Hacıbəyov necə böyük bir problemin həllinə başladığını hələ özü üçün də aydınlaşdırmamışdı. “Leyli və Məcnun”dan sonrakı hər bir əsəri onu bu problemin həllinə addım-addım yaxınlaşdırmış və nəhayət, “Koroğlu” operasının tutduğu yüksək zirvəyə çatdırmışdır. Bəstəkar üçün muğama əsaslanıb öz yolunu tapmaq, öz dəst-xəttini yaratmaq məhz “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları”nm öyrənilməsindən keçirdi. “Leyli və Məcnun”da xalq musiqisinin əsaslarına istinad intuitiv olaraq özünü biruzə verirdisə, “Koroğlu”da bu, ciddi elmi araşdırmalar nəticəsində meydana gəlir. Beləliklə, “Leyli və Məcnun” geniş planda, Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin və bilavasitə Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılıq dəst-xəttinin formalaşması üçün yollar açmaqla yanaşı, milli lad nəzəriyyəsinin yaranmasına təkan verən amil kimi də qiymətləndirilməlidir. “Muğam operası olaraq, dünyada analoqu olmayan

bu opera 100 il ərzində bir çox sənətkarların həyatından gəlib keçmiş, onlara sonsuz tamaşaçı sevgisi qazandırmışdır” [2].

Problemi nəticə. Ü.Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” muğam operasının yaranması Azərbaycanın peşəkar musiqi mədəniyyətinin sonrakı inkişaf prosesinə təsir göstərmişdir. Bu əsərin tədris prosesində milli musiqini xüsusiyyətləri ilə tanışlıqda mühüm rol oynayır.

Problemin yeniliyi. Bu əsərlə tanışlıq yeni nəsillərə Azərbaycanın peşəkar musiqi mədəniyyətinin mənşəyi ilə tanış olmaq imkanı verir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədris prosesində operadan ayrı-ayrı nömrələrdən istifadə şagirdlərin yekun nəticəsinə müsbət təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Qasımova, S. Azərbaycan musiqi ədəbiyyatı. Dərslik. I hissə / S.Qasımova. – Bakı: Adiloğlu, – 2009. – 245 s.
2. Nizamiqızı, H. Leyli və Məcnun // Mədəniyyət qəzeti, – 2024, 13 oktyabr.
3. Hacıbəyov, Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları / Ü.Hacıbəyov. – Bakı: Şərq Qərb, – 2019. – 355 s.
4. Hacıbəyov Ü. “Leyli və Məcnun”. Klavir / Ü.Hacıbəyov. – Bakı: Şərq Qərb, – 2008. – 230 s.

İ.A.Ahmadova

The Place of “Leyli and Mejnun” in the Art of Opera of Azerbaijan

Summary

The presented article is devoted to U. Hajibeyli's first mugham opera “Leyli and Majnun”. U.Hajibeyli, being the founder of the national professional school of composition, united the musical traditions of the East and West. The author examines the deep relationship between national tonality and the images of the main characters.

Key words: art, music, janr, opera, U.Hajibeyli

И.А.Ахмедова

Место «Лейли и Меджнун» в оперном искусстве Азербайджана

Резюме

Представленная статья посвящена первой мугамной опере У.Гаджибейли «Лейли и Меджнун». У.Гаджибейли, являясь основоположником национальной профессиональной композиторской школы, объединил музыкальные традиции Востока и Запада. Автор исследует глубокую взаимосвязь национальной ладо-тональности с образами главных героев.

Ключевые слова: искусство, музыка, жанр, опера, У.Гаджибейли

Rəyçi: sənət.f.d.,dos. K.R.Sədirxanova

Redaksiyaya daxil olub: 24.10.2024

K.X.QULİYEVA

e-mail: mammadova_anara@mail.ru

:<https://orcid.org/0000-0001-8095-205X>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

COP-da İTKİ VƏ ZƏRƏR FONDUN TAM İŞLƏK VƏZİYYƏTƏ GƏTİRİLMƏSİ

Xülasə. COP29 çoxtərəfli əməkdaşlıq üçün çox mühüm platforma oldu. Bu, özünü inkişaf etməkdə olan ölkələrə tanıtmaq imkanı yaratdı. Azərbaycanın səyləri nəticəsində iqlim dəyişikliyi konfransı dünya ölkələri arasında həmrəylik, dostluq və çoxtərəfliliyin əhəmiyyətini əks etdirən mühüm platformaya çevrildi. Azərbaycanın beynəlxalq arenada lider kimi ön planda olduğu və tarixi uğurların əldə edildiyi iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə ən mühüm hadisələrdən biri kimi COP29-u qeyd etmək olar.

Açar sözlər: iqlim dəyişmələri, maliyyə resursları, qərarlar, konfranslar, təkliflər

Hər zaman olduğu kimi yenə də Azərbaycan dünya arenasında COP29 kimi mötəbər tədbir çərçivəsində öz sözünü deyə bildi. Bakı COP tədbiri zamanı “İtki və Zərər Fondu” tam işlək vəziyyətə gətirildi. Bakıda tarixi qərar qəbul olundu. COP29-da konfrans sayəsində inkişaf etməkdə olan ölkələrin, habelə kiçik ada dövlətlərinin, ən az inkişaf etmiş və əsasən də Afrika dövlətlərinin səbrsizliklə gözlədiyi “İtki və Zərər Fondunun” fəaliyyətə başlaması qərara alınıb.

Bu qərar, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən iqlim dəyişmələrinin fəsadlarının törətdiyi çətinliklərin qarşısını almaq üçün kiçik ada ölkələrinə köməkliyi COP29 Sədrliyinin prioriteti kimi müəyyən edilməsinə uyğundur.

Bununla bağlı Prezident İlham Əliyev Heydər oğlu öz paylaşımında qeyd edib:

“Biz, həmçinin karbon bazarına dair çoxdan gözlənilən 6-cı maddənin tam işlək vəziyyətə gətirilməsinə nail olduq. Ən əsası, Bakı COP 2035-ci ilə qədər inkişaf etməkdə olan ölkələrə 300 milyard ABŞ dolları təmin etmək üçün qarşıya yeni qlobal məqsəd qoyan Yeni Kollektiv Kəmiyyət Məqsədinin (NCQG) şahidi oldu. Bu razılaşma inkişaf etməkdə olan ölkələrə İqlim dəyişmələrinin fəsadları ilə mübarizədə kömək edəcək. Mən Bakı nailiyyətini çoxtərəfliliyin təntənəsi kimi qiymətləndirirəm. COP29 iqlim diplomatiyasında dönüş nöqtəsidir və mən inanıram ki, bu irs gələcək qlobal iqlim fəaliyyətinə müsbət təsir göstərəcək. Mən COP29-a gedən yolda Azərbaycana göstərdikləri dəstəyə görə bütün tərəflərə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatına və UNFCCC-yə minnətdarlığımı bildirirəm” [1].

COP27 Misirdə keçirilən zaman “Loss and Damage Fund” (İtki və Zərər Fondunun) yaradılması qərara alınmışdır. Bu fondun əsas məqsədi iqlim dəyişmələrinin təsirlərinə məruz qalmış ölkələrə maliyyə yardımı göstərməkdən ibarət idi.

COP28 konfransı Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində keçirilmişdir. Fondun fəaliyyətə başlaması ilə bağlı qərar da elə konfrans zamanı qəbul olunmuşdur.

COP29 Sədrliyi də öz növbəsində İtki və Zərər Fondunun fəaliyyətinin təşkil olunması istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Bundan əlavə Azərbaycan bu konfrans müddətində ev sahibliyi edən dövlət olaraq İdarə Heyəti və Dünya Bankı ilə sıx əməkdaşlıq etmişdir [2].

Fondun məqsədi kimi aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- İqlim dəyişikliyinə məruz qalan ölkələrə quraqlıq, daşqınlar, qasırğalar, ekstremal hava hadisələri və bir sıra digər fəlakətlər nəticəsində itkilərə məruz qaldıqlarına görə kompensasiya etmək məqsədilə maliyyə mexanizmləri təmin etməkdən ibarətdir;

- İqlim şəraitinin həssas cəmiyyətlərə təsirini azaltmaq və eləcə də, onların uyğunlaşmasını gücləndirməyə kömək etmək;

- dünyada iqlim ədalətini təmin etmək.

COP29 çərçivəsində keçirilən plenar iclaslarda fondun maliyyə mənbələri, əməliyyat qaydaları və idarəetmə strukturu üzərində razılıqlar əldə edildi.

Bu fondun fəaliyyəti üçün inkişaf etmiş ölkələr, habelə iri sənaye ölkələri öz təcrübələrini bölüşmələri ilə fondu daha da effektiv şəkildə fəaliyyətə cəlb etdilər.

Milli Məclisin deputatı Müşfiq Məmmədlinin AZƏRTAC-a müsahibəsi zamanı söylədiklərinə əsasən, iqlim dəyişikliyinə təsirinə məruz qalmış ölkələrə yardım etmək məqsədi ilə Zərər və İtki Fondu COP 29 çərçivəsində araşdırıldı və qısa müddətdə tam işlək vəziyyətə gətirildi.

Bu fond, əsasən iqlim dəyişikliyi və təbiət hadisələrindən zərər çəkən ölkələri maliyyə yardımı ilə təmin edəcək. Bundan əlavə, konfrans müddətində karbon bazarlarının idarə olunması üçün uzun müddətdir gözlənilən Paris sazişinin 6-cı maddəsinin tətbiq olunması üçün razılaşma əldə edildi.

Bu razılaşmaya əsasən, kiçik ada dövlətləri maliyyələşdirməsini artırmaqla bərabər, illik 1 trilyon dollar civarında maliyyə axınının təmin olunmasına zəmin yarada bilər [3].

Rəsmi Bakı kiçik ada dövlətləri, eləcə də az inkişaf etmiş ölkələr üçün yeni mexanizmlər təqdim edir. Azərbaycanın COP29-da apardığı intensiv diplomatik danışıqlar nəticəsində Bakı Maliyyə Məqsədi və BMT-nin karbon bazarları üzrə əldə olunan irəliləyişlər bütün gözləntiləri üstələdi.

COP29-un nəəliyyəti və Azərbaycanın bu prosesdə məqsədi ilə bağlı Milli Məclisin deputatı M.Məmmədli müsahibəsi zamanı şəhr edib.

Onun sözlərinə görə, Azərbaycan qısa müddətdə COP29-a yüksək səviyyədə ev sahibliyi etdi və beynəlxalq arenada öz etimadını doğrultdu. COP-un Bakı da keçirilən tədbiri dünya liderlərinin və 80 min iştirakçının qatıldığı ən uğurlu iqlim konfransı oldu.

Azərbaycan həmişəki kimi konfransda bütün maraqlı tərəflərin iştirakına şərait yaradaraq ədalətli və inklüziv müzakirələrin aparılmasına eləcə də, nəticələrin əldə olunmasını təmin etdi [3].

Dünya iqlim fəaliyyətinə nəzərən Bakı təşəbbüslərindən danışan deputat Müşfiq Məmmədli bildirib:

“Azərbaycan ev sahibliyi etdiyi dünyamiqyaslı COP29 tədbir müddətində bir sıra əhəmiyyətli təkliflər irəli sürüldü. Birinci, Bakı İqlim Koalisiyasıdır və elə buna görə də kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin yaşıl keçidinə tam olaraq dəstək məqsədini daşıyır. Bundan da əlavə, rəqəmsal texnologiya dövründə emissiyaların azaldılması və dayanıqlığın artırılmasının rolu vurğulandı. Konfransda Azərbaycan tərəfindən təklif olunan Harmoniya İqlim Təşəbbüsü demək olar ki, ən maraqla qarşılananlardandı. Bakı Harmoniya İqlim Təşəbbüsü – fermerlərə hər dövlətin iqlim şəraitinə uyğun maliyyə dəstəyi təqdim edən bir platformadır. İqtisadi sahələr üzrə də misal olaraq enerji, turizm, gəmiçilik və digər sektorlara uyğun da məqsəd və öhdəliklər qəbul edildi. Tədbirin əsas prioriteti kimi yaşıl hidrogen istehsalı, enerji texnologiyalarının tətbiqi və üzvi tullantılardan istifadəsindən metan emissiyalarının azaldılması kimi məsələlər gündəm aldı” [3]. Əldə edilən bu nailiyyətlərlə İtki və Zərər Fondu 2025-ci ildən etibarən layihələri maliyyələşdirə biləcək. Bu, Azərbaycanın COP29 Sədrliyinin növbəti uğurudur [2]. COP29 çoxtərəfli əməkdaşlıq üçün çox mühüm bir platforma oldu. Bu da ilk növbədə inkişaf etməkdə olan ölkələrə özünü tanımaq fürsəti yaradı. Azərbaycanın göstərdiyi səylər nəticəsində iqlim dəyişkənliyi konfransı dünya ölkələri arasında həmrəylik, dostluq və çoxtərəfliliyin əhəmiyyətini əks etdirən mühüm platformaya çevrildi. Bakıda keçirilən konfrans çərçivəsində gələcək iqlim fəaliyyətləri üçün yenidən daha uyğun standartlar müəyyən etdi. Ümumiyyətlə 2024-cü il COP29-un iqlim diplomatiyasında mühüm dönüş nöqtəsi oldu. Və Azərbaycanın bu konvensiyada göstərdiyi səylər nəticəsində Azərbaycan beynəlxalq səviyyədə iqlim lideri kimi tanındı.

Bu uğurlar gələcək nəsillər üçün də dostluq münasibətlərinin qurulmasına və daha yaşıl dünyanın qurulmasına, davam etməsinə dair atılmış mühüm addımlardır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatlarının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasına tərəfdar olmaqla Azərbaycan, global iqlim dəyişikliklərinə qarşı mübarizəyə qoşulub.

Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, uğurla nəticələnmiş bu konfrans, iqlim diplomatiyasında Azərbaycan üçün dönüş nöqtəsi oldu. Keçirilmiş bu konfrans, beynəlxalq əməkdaşlıqda əziyyət çəkən cəmiyyətlərin problemlərini qismən də olsa yüngülləşdirmək və bu dəyişikliyin təsirlərini azaltmaq üçün çox mühüm bir uğur kimi qiymətləndirilir.

Nəticə. Ümumi olaraq, COP29 iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizə zamanı Azərbaycanın beynəlxalq səhnədə lider kimi ön planda yer aldığı və eləcə də, tarixi uğurların əldə olunduğu ən mühüm tədbirlərdən əsası kimi qeyd edilə bilər.

Elmi yeniliyi. Konfransın keçirilməsindən lazımı məlumatları əldə etmək və onlardan bu sahədə olan tədqiqatlarda faydalanmaq üçün çox mühüm bir ümumiləşdirmədir.

Təbii əhəmiyyət: Materiallar və nəticələr aparılan tədqiqat üzrə araşdırmalarda istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. <https://apa.az/resmi-xeber/prezident-baki-cop-da-itki-ve-zerer-fondu-tam-islek-veziyyete-getirildi-877581>
2. <https://cop29.az/az/media-hub/news/-1732385682>
3. https://azertag.az/xeber/cop29_iqlim_deyismelerine_qarsi_qlobal_birlik_ve_heller_platformasi_oldu_serh-3303276
4. https://mdu.edu.az/en/cop-29_az%C9%99rbaycan/
5. https://azertag.az/xeber/iqlim_diplomatiyasinda_azerbaycanin_zeferi_serh-3304972
6. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/baki-cop-da-tarix-yazdi-1732663323/345744>
7. <https://bakues.az/prezident-baki-cop-da-itki-v%C9%99z%C9%99r-fondu-tam-isl%C9%99k-v%C9%99ziyy%C9%99t%C9%99-g%C9%99tirildi/>
8. <https://unfccc.int/ru/news/konferenciya-on-po-klimatu-ks-29-soglasovala-troekratnyy-rost-klimaticheskogo-gosfinansirovaniya>

K.X.Guliyeva

The Loss and Damage Fund in COP Fully Operationalised

Summary

COP29 became a very important platform for multilateral cooperation. This created an opportunity to introduce oneself to developing countries. As a result of Azerbaijan's efforts, the climate change conference became an important platform reflecting the importance of solidarity, friendship and multilateralism among the countries of the world. COP29 can be noted as one of the most important events in the fight against climate change, where Azerbaijan is in the foreground as a leader on the international stage and where historical successes have been achieved.

Key words: *climate changes, financial resources, decisions, conferences, suggestions*

K.X.Гулиева

Введение в полную эксплуатацию на КС фонда потерь и ущерба

Резюме

Кс-29 стала очень важной площадкой для многостороннего сотрудничества. Это создало возможность для представления развивающихся стран. В результате усилий Азербайджана Конференция по изменению климата стала важной платформой, отражающей важность солидарности, дружбы и многосторонности между странами мира. Кс-29 можно отметить как одно из важнейших мероприятий в борьбе с изменением климата, где Азербайджан находится на переднем плане как лидер на международной арене, и где были достигнуты исторические успехи.

Ключевые слова: *изменения климата, финансовые ресурсы, решения, конференции, предложения*

Rəyçi: dos. S.E.Məhərrətova
Redaksiyaya daxil olub: 13.11.2024

A.Ə.MEHDİYEVA

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: ayten-69@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7819-3103>

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

ORANLI VİLHELM – NİDERLAND İNQILABININ TARİXİNDƏ MÜHÜM ROL OYNAYAN TARİXİ ŞƏXSİYYƏT

Xülasə. Orta əsr Avropa tarixi müharibələr, üsyanlar, təlatümlər və müxtəlif xarakterli çıxışlarla zəngindir. Orta əsrlərin sonu və yeni dövrün başlanğıcında Avropa artıq inqilablar meydanına çevrilmişdir. Almaniya ilk burjua inqilabının uğursuzluğu nəticələnməsi yeni kapitalist formasıyasının özünə yol açması üçün Niderlandı "seçməsi"nə səbəb olmuşdur. Bu zaman Avropanın müxtəlif güc mərkəzlərinin təsirinə məruz qalan Niderlandda burjua inqilabının baş verməsi üçün əlverişli şərait yetişmişdir. İmperiyaların maraqlarından çıxaraq yeni bir dövrə daxil olmaq üçün Niderlandda baş verəcək burjua inqilabına rəhbərlik edəcək güclü, ağıllı və uzaqgörən bir siyasi liderə ehtiyacı vardı. Belə bir siyasi lider rolunu Oranlı Vilhelm oynamışdır. Habsburq sarayında siyasi hadisələrin mərkəzində böyüyən və formalaşan Vilhelm Niderland xalqının gələcək tarixini müəyyən edəcək bir liderə çevrilmiş, Niderland inqilabının ölkənin şimalında qələbə çalmasına nail olmuşdur.

Açar sözlər: Niderland, inqilab, Oranlı Vilhelm, siyasi rəhbər, din, Nassau

Avropada Nassau nəslı XII əsrin əvvəllərindən tanınmışdır. Nəslin adı Nassau burqundan götürülmüşdür. Nassau burqu təxminən 1100-cü ildə Lana çayı sahilində Laurenburq qrafları tərəfindən inşa olunmuşdur. Qraf Drutvin Laurenburqun varisləri artıq Nassau adını daşımışdılar. XII əsrin ikinci yarısından Nassau qraflığının müstəqillik tarixi başlamışdır. 1225-ci ildə o, iki hissəyə ayrılmışdır. Lana çayının sol sahilində yerləşən qraflığın cənub hissəsində II Valram hakimiyyətdə olmuş və Valram nəslinin əsasını qoymuşdur. Lana çayının sağ sahilində yerləşən qraflığın şimal hissəsi onun qardaşı Ottona keçmiş və Dillenburq (Otton) nəslinin əsası qoyulmuşdur. Nassau evinin Dillenburq sülaləsi sonradan Oran adını almışdır. Niderlandda azadlıq mübarizəsi məhz Nassau evinin Oran (Oranj) sülaləsi nümayəndələrinin adı ilə bağlı olmuşdur. Onlara Oran şahzadəsi, Nassaulu Vilhelm (1533-1584) rəhbərlik etmişdir. Bu şəxs tarixi ədəbiyyatda daha çox Oranlı I Vilhelm kimi tanınmışdır [3].

Qərbi Avropa, o cümlədən Niderland tarixində Oranlı şahzadə, Nassaulu Vilhelm kimi mübahisəli şəxsiyyət olmamışdır. Şahzadənin rəqibi kardinal Qranvella onu istehza ilə Dinməz (Səssiz) Vilyam adlandırırdı. Şahzadənin sağlığında onun haqqında fikir irəli sürülməsi insanların katolik və ya protestant inancına mənsub olmasından asılı idi. Belə ki, 1580-ci ildə Oranlı şahzadəsinin qanundankənar elan edilməsi katolik zadəganlarını qane edirdi. Niderlandın yerli əhalisi olan üsyançılar onu "Vətən atası" adlandırırdılar [4].

Sonrakı dövr tarixçiləri Oranlı Vilhelmin şəxsiyyəti ilə bağlı obyektiv nəticələr çıxara bilmədiklər. Bəzi tədqiqatçılara görə, şahzadə pisliyin, cəhənnəm və şeytanın təcəssümünə çevrilmişdir. Protestantlığın tərəfdarları və liberal görüşlü bioqraflar ona qəhrəman, xristian ədaləti, cəsarət və siyasi müdriklik rəmzi kimi yanaşırdılar.

Oranlı Vilhelmin mübarizəsi yeni tipli dövlətin – Birləşmiş Əyalətlər Respublikasının yaranması ilə nəticələndi. Bu səbəbdən tərif (panegir) ruhunda miflərin formalaşması Vilhelmin səhvləri və yanlış təsəvvürlərini izləməyə imkan verməmişdir. Əsasən XX əsrdə onun tarixi şəxsiyyət kimi öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi baş vermişdir.

Oranlı Vilhelmi adi bir insan deyil, dövlət xadimi kimi öyrənmək üçün onun rəsmi yazışmaları, çoxsaylı çıxışları, dövrün pamfletləri və memarlardan istifadə etmək lazımdır. Bu

prosesdə bir məsələni sona qədər dəqiqləşdirmək çətinlik yaradır. Qeyd olunan çətinlik Oranlı Vilhelmin məzhəbi ilə bağlı olmuşdur. Vilhelm göstərdi ki, 1573-cü ildən sonra o, “yeganə həqiqi dinə” məxsus idi. Bu dövrdə kalvinist teoloqlar tərəfindən onun ateist olması mühakimə edilmişdir. Vilhelm 1566-cı ilə qədər yazdığı məktublarında katolik zadəgan, 1566-1570-ci illərdə – lüteran, 1573-cü ildən sonra mülayim kalvinist kimi özünü təqdim etmişdir [4].

Şahzadə hərbi işlə bərabər diplomatiya sahəsində də uğur qazanmışdır. Ordu toplanması, süvari hissələrin təşkili sahəsində digər zadəganlar da uğur qazanmışdılar. Buna baxmayaraq, Vilhelm artıq 1551-ci ildə 200 süvarinin “komandiri və kapitanı” olmuş, 1552-ci ildə Fransa ilə müharibə zamanı bütöv bir polka komandanlığı etmişdir. Vilhelm Metsdə Marienburq qalasının tikintisində iştirak etmişdir. 1555-ci ildə Maas ordusunun baş komandanı təyin edilməsi onun böyük qürur hissi keçirməsinə səbəb olmuşdur. V Karl bu təyinatı zamanı qraf fon Eqmontun namizədliyini nəzərə almamışdır. Bu barədə Vilhelmin Niderland hakimi və həyat yoldaşına yazdığı məktublardan məlumat almaq mümkündür. Eyni zamanda 22 yaşlı Vilhelm Lüksemburq qubernatoru təyinatından imtina etmişdir [5].

1555-ci ildə Müqəddəs Roma İmperiyasında hakimiyyət dəyişikliyi baş vermişdir. Niderlandda hakimiyyət II Filippə keçdikdə, o, Oranlı I Vilhelmi Dövlət Şurasının üzvü təyin etmiş və onu Qızıl Runa ordeni ilə təltif etmişdir.

Yeni imperator Niderlanda münasibətdə sərt mövqe sərgiləyirdi. Onun planlarında milli hərəkətlərin yatırılması, dini müxtəlifliyin ləğv edilməsi və zadəganların nüfuzunun aradan qaldırılması əsas yer tuturdu. Niderland zadəganlarının aparıcı mövqe tutduqları Fransa ilə müharibənin aparıldığı bir dövrdə II Filipp yerli zadəganların hakim təbəqə kimi ləğv edilməsi kimi ciddi addım ata bilməzdi. Bu səbəbdən o, Fransa ilə müharibəyə son verməyi qərara aldı və Oranlı Vilhelmi sülh danışıqlarının aparılması üçün səlahiyyətli səfir təyin etdi. Müəmməl təhsil görmüş və yüksək əxlaqi dəyərlərə malik olan I Vilhelm Fransa ilə sülh müqaviləsi imzalamağa nail olmuşdur. 1558-ci ilin avqustunda Vilhelm Voselledə danışıqlar aparmış, 1559-cu il aprel 3-də kralın tapşırığı ilə Kato-Kambrezidə sülh müqaviləsi imzalamışdır. Həmin ilin mayında sülh müqaviləsi Brüsseldə ratifikasiya olundu və təntənəli şəkildə Parisdə elan edildi. Bu tədbirlərə Vilhelm qraf Eqmont və hersoq Alba ilə birlikdə qoşulmuşdur [6].

Hakimiyyət dəyişikliyindən sonra vəziyyət son dərəcə gərginləşmişdir. Fransa ilə müharibə İtaliya və Niderland ərazilərini əhatə edirdi. Maliyyə vəziyyəti son dərəcə ağır idi. Kralın Ali Şatlara müraciət etməsi maliyyə çətinliyini aradan qaldırmaq məqsədi güdürdü. Valansyennədə toplanan Ali Şatlar subsidiya ayıracağına razılıq versə də, nəslə zadəganlardan ibarət müxalifət hökuməti ciddi tənqid etmişdir. 1559-cu ildə Fransa ilə müharibə başa çatandan sonra Niderlandı tərk edən II Filipp Oranlı Vilhelm və onun dostlarını müxalifəti aktivləşdirməkdə günahlandırmışdır. Oranlı Vilhelm qraf Eqmont və qraf Qornla birlikdə Kral naziri Antuan Perreno, senyor de Qranvella və Utrext yepiskopuna qarşı çıxış edir, Ali və əyalət ştatlarında zadəgan fraksiyasının üzvü kimi xalqı təsir altına alırdılar. Vilhelmin kralın “inamı”nı itirəcəyi və “yad hakimiyyəti”nə qarşı çıxacağı reallığa çevrildi [2].

Əslində II Filippin irəli sürdüyü “ittham”ın səbəbləri var idi. Fransa krallığı ilə Oranlı Vilhelmin özünün əlaqələri olmuşdur. Fransa dövləti ilə bağlı yerinə yetirdiyi missiya Oranlı Vilhelmin həyatında mühüm rol oynamışdır. Bu barədə Vilhelm məşhur “Apologiya”sında (müdafiə nitqi) ətraflı məlumat vermişdir. Niderlandda baş verən hadisələrdən kifayət qədər xəbəri olmayan II Henrix Qranvella və hersoq Alba kimi Oranlı Vilhelmlə də ispan kralının səlahiyyətli nümayəndəsi kimi əsas dövlət sirlərini açıq şəkildə müzakirə etmişdir. Vensen meşəsində ov zamanı fransız kralı Vilhelmə qraf Alba vasitəsilə ona çatdırılan II Filippin planları barədə məlumat vermişdir. II Filipp və II Henrix birlikdə yalnız Fransa və Niderlandda deyil, “bütün xristian dünyası”na daxil olan ölkələrdə protestantları məhv etməli idilər. Kral II Henrixə görə, Fransa və Niderlandda ispan inkvizisiyasının qanunları işləməli idi.

“Apologiya”da Vilhelm bu hadisəni ətraflı təhlil edərək bildirmişdir ki, xəbər onu son dərəcə təsirləndirmişdir.

Fransa kralı II Henrixin məlumatından asılı olmayaraq, II Filippin bidətçiləri kütləvi şəkildə məhv etməsini onun verdiyi fərmanları da təsdiq edirdi. Oranlı Vilhelmin alman bioqrafı Rahvelin məlumatına əsasən, 1580-ci ilə qədər müxalifətin başçısı və inqilabın rəhbəri olan Vilhelm bu məsələyə toxunmuşdur. Bundan asılı olmayaraq, 1580-ci ildən sonra Vilhelmin siyasi fəaliyyəti müxalifətlə bağlı olmuşdur. 1559-cu ildən isə o, dini münasibətlərin dəyişdirilməsini tələb etmişdir.

1559-cu il avqustun 7-də Gəntdə II Filippin öz təbəələri ilə vidalaşması üçün Ali Ştatlar çağırılmışdır. Bundan sonra o, varlı Niderland əyalətlərini daha heç zaman görməyəcəkdir. Oranlı Vilhelm Hollandiya, Zelandiya, Utrext, Qərbi Frislandiya, Voorn və Brilin hakimi təyin edilmişdir. O, ispan kralını Gəntdən Flissingenə qədər müşayiət etmişdir. Flissingendə ispan donanması yerləşdirilmişdir. 1559-cu ilə qədər isə Səssiz Vilhelm (Nassaulu Vilhelm) Nassau – Brabant əcdadları kimi mərkəzi hakimiyyətə sədaqət yolunu seçmiş və bundan sonra siyasi kursunu dəyişmişdir. Oranlı Vilhelm Burqund – Niderland çərçivəsindən çıxaraq Qərbi Avropa miqyasında tanınmışdır [1].

İnqilabın başlanması və gedişində dini problem ön plana çıxdıqda, ədalət və insansevərlik prinsiplərini əsas götürən Oranlı Vilhelm tezliklə silki zadəgan müxalifətindən Ali Ştatların daxil olduğu ümumi müxalifət düşərgəsinə keçmişdir. Onun müxalifəti loyal, yəni “konstitution” xarakter daşımış və islahatlar vasitəsilə qayda-qanun və sabillik yaratmağı nəzərdə tutmuşdur. Oranlı Vilhelmin müxalifəti eyni zamanda milli məsələlərin həllinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Vilhelmin fikrincə, monarx öz mövqeyini dəyişmədikdə, Niderlandda artan narazılığın hansı nəticələrə səbəb olacağını ona başa salmaq lazımdır.

Xəbərdarlıqlara baxmayaraq, ispan kralı öz mövqeyindən dönməmiş və xalqın səsi olan Ali Ştatlar susdurulmuşdur. Onda Oranlı Vilhelmin mövqeyi dəyişmişdir. Artıq 1565-ci ilin sonlarında o, silahlı çıxış etməyin vacibliyi fikrinə gəlmişdir. Bu fikir 1566-cı ildə reallaşdırılmışdır. Dinc danışıqlar və silahlı qiyam arasında tərəddüd edən Vilhelm hətta ordu toplanması məsələsi ortaya çıxdıqda hökumət ilə kalvinistlər arasında vasitəçilik etməyə çalışmışdır. Onun dini dözümlülüyü kalvinistlərin fanatizmi ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Oranlı Vilhelm kalviniztləri sakitliyi pozanlar və “din haqqında yeni təhlükəli fikirlərin” tərəfdarları kimi mühakimə edirdi. Lüteranlar isə “hörmətli və dinc insanlar, itaətsizlik və qiyama meyilli olmayan vətəndaşlar” kimi Vilhelmdə rəğbət doğururdular. “Xalqın ispan inkvizisiyası və köhnə dindən son dərəcə narazı olması”nı nəzərə alacaq kralın güzəştə gedəcəyi təqdirdə, o da güzəştə gedəcəyini bildirmişdir.

İspan orduları və kalvinistlər arasında döyüşlərin getdiyi vaxtda Oranlı Vilhelm artıq anlayırdı ki, müxalifətin uğur qazanması üçün birlik tələb olunur və vasitəçilik funksiyası dəyandırılmalıdır. Güclü müxalifəti ancaq kalvinistlər müdafiə edə bilərdilər. Tarixi mənbələrdə Dillenburqda yaşayarkən Vilhelmin inqilab planı hazırlaması barədə məlumatlar yoxdur. Lakin 1567-ci ilin sentyabrında hersoq Albanın Niderlanda gəlməsi və törətdiyi amansızlıqlar Vilhelmin fikrini dəyişmişdir.

Bundan sonra Oranlı Vilhelmin həyatının ikinci dövrü başlamışdır. Bu dövrdə verilən manifestlər hersoq Albanın tiraniyasına qarşı yönəlmişdir. Şahzadə eyni zamanda bu sənədlərlə özünü müdafiə etməyə çalışırdı. Niderland xalqına yönələn çağırışda isə Oranlı Vilhelm silaha sarılmağın vacibliyini əsaslandırmışdır. 1568-ci ilin oktyabrında “Allahdan qorxan və onu sevən, hersoq Albanın təhlükə törətdiyi Niderland və Almanıyanın qayğısına qalan” deyərək, bütün insanlara müraciət etmişdir. Qeyd olunan tarixdə ispanlara qarşı birinci yürüş uğursuz olmuşdur. Bu dəfə onun göndərdiyi manifestdə “öz şəxsi azadlığı uğrunda mübarizə üçün köməyə gəlməyən Niderlandın qorxaq xalqından” şikayət etmişdir. Manifestdə göstərirdi ki, Niderlandda yaşayan digər xalqlardan fərqli olaraq, bizə heç bir üstünlük tanınmamış, bizə yadelli kimi yanaşılmış və heç bir hüquq verilməmişdir [7].

Rəsmən kalvinizmi qəbul edən (1573, Delft və ya Dordrecht) Vilhelmin əslində dini inamını dəyişməsi məsələsi sona qədər aydın deyildir. Əvvəllər də Vilhelmdə Allah qarşısında ehtiram və İlahi hökm qarşısında təvazökarlıq müşahidə olunurdu. 1573-cü ildən sonra o, daha tez-tez “Allahın kəlamı”nı təbliğ etməyin zəruriliyini vurğulamış, papa tərəfdarı olan qatı katoliklərə qarşı kəskin çıxış etmiş və kalvinist moizələrə üstünlük vermişdir. Onun protestant fanatizminə yad olmasını şahzadənin humanist əhvali-ruhiyyəsi, yaxın əhatəsi, dostları, lüteranlarla bağlı olması (anası və digər ailə üzvləri lüteran olmuşdur) və dövrün siyasi tələbləri şərtləndirmişdir.

Tolerantlıq Vilhelmin siyasətinin əsas istiqamətini təşkil etmiş, eyni zamanda onun əqidəsi və xarakterinə uyğun olmuşdur. 1566-cı ilə qədər o, hər hansı kilsə öhdəliklərindən özünü uzaq tutmuşdur. Katoliklər (qraf Xooqstraten və b.), Saksoniya, Nassau, Antverpendən olan lüteranlar və kalvinistlərlə (Lüdviq Nassau, Brederode, Marniks Sent – Aldeqond) dostluq onun dini baxışlarını genişləndirmişdir. Humanist baxışlı protestantlarla əlaqələr bu prosesi dərinləşdirmişdir. Fransanın dini siyasəti şahzadənin rəğbətini qazanmışdır.

1573-cü ildə özünü kalvinist elan edən Vilhelm kalvinist fanatizmini tənqid etmiş, onun eksseslərinə (həddindən artıq) maneə olmağa çalışmışdır [7]. Onun tolerantlığı Gent razılaşmasından sonra katoliklərdən yardım almağa imkan yaratmışdır. Vilhelm bir çox prelatlarla dostluq və əməkdaşlıq etmişdir. Onun dini siyasətinin uğursuzluğu (din azadlığı) Gent və Hollandiya kalvinistlərinin fanatizmi üzündən inqilabın gedişində həlledici əhəmiyyətə malik olmuşdur. “Allahı tanımaq Müqəddəs ruhun hədiyyəsidir” fikri onun dünyagörüşünün xarakterik ifadəsi idi. Vilhelmin fikrincə, “çoxsaylı dinlərin” hansı formada birgə fəaliyyət göstərməsini məhz Ali Ştatlar müəyyənləşdirməli idi.

Oranlı Vilhelm üçün Niderlandın alman xalqının Müqəddəs Roma İmperiyası ilə həmrəyliyi təbii sayılırdı. Bu əlaqələr aktiv siyasi element kimi 1574-cü ilə qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Vilhelm imperatorun İspaniya kralı II Filippə vəsitəçiliyi, reyxsdaqın müdaxiləsi və alman şahzadələrinin köməyinə ümid edirdi. 1574-cü ildən Oranlı Vilhelm Fransa və İngiltərəyə maraq göstərməyə başlamışdır. O, İngiltərə və Fransa arasında gedən rəqabətdən öz ölkəsinin xeyrinə istifadə etməyə çalışmışdır.

Beləliklə, dövrünün görkəmli tarixi şəxsiyyəti sayılan Oranlı Vilhelmin fəaliyyətini aşağıdakı kimi qiymətləndirmək olar:

➤ Kifayət qədər mürəkkəb bir dövrdə yaşayan Vilhelm Niderlandın müstəqil olması fikrinə birdən-birə gəlməmişdir. Uzun illər Vətəni, xalqı və ölkəsinin gələcəyi uğrunda mübarizə aparan Oranlı Vilhelm dəfələrlə mövqeyini dəyişmiş, Habsburqlar sülaləsinin qaydalarının yeni dövrün tələblərinə cavab vermədiyini anlamışdır.

➤ O, Avropa dövlətlərinin Niderlandın gələcəyi, müstəqilliyi və inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmayacağını anlayaraq siyasi fəaliyyətini fərqli istiqamətə yönəltdirmişdir.

➤ Oranlı Vilhelm ispan kralına müqavimət göstərmək inamına inqilabın başlanmasıdan 10 il sonra gələ bilmişdir.

➤ Öz manifest, çıxış və çağırışlarında onun siyasi proqramının – “Allahın və kralın iz-zətinə, bütün gücümüzlə Niderlandın ümumi azadlığı, rifahı və imtiyazlarını təbliğ etməli və gücləndirməliyik” tezisindən “və kralın” sözünü götürmüşdür.

➤ Oranlı Vilhelm siyasi fəaliyyəti dövründə milli əqidə və ideyalarına sədaqət nümayiş etdirmiş, dövlətinin mənafeyini həmişə üstün tutmuşdur. Bu ideyalar ona XVI əsrin 80-ci illərində Niderlandın müstəqil olmasını elan etməyə cəsarət vermişdir.

Oranlı I Vilhelm
(Adrian Tomas Keyin
rəsmi, 1579)

➤ Oranlı Vilhelmin şərəfinə yazılan “Nassaulu Vilhelm” nəğməsinin Niderlandın milli himninə çevrilməsini xalqın öz qəhrəmanına verdiyi ən yüksək qiymət kimi qəbul etmək olar.

➤ Oranlı Vilhelmin Niderland inqilabı tarixində oynadığı rolu araşdırdıqda tarixi şəxsiyyətlərin diktator olmadan da dövlətin sivil qaydalarla idarə edilməsinin hüquqi əsaslarının qurulması mərhələlərini izləmək mümkündür.

Niderland burjua inqilabı dövlətçilik tarixinə çox yeniliklər gətirmişdir. İnqilabın gedişində əldə olunan uğurlar və yaşanan uğursuzluqlar digər xalqlar üçün örnək rolunu oynamışdır. Bu baxımdan Niderland burjua inqilabının müxtəlif problemlərini, o cümlədən bu prosesdə iştirak edən tarixi şəxsiyyətlər, siyasi liderlər, tarixin istiqamətini dəyişmək iqtidarında olan inqilabçıların həyatının öyrənilməsi tarixin bütün dövrlərində zəruridir. Xüsusilə bir qəhrəmanın şərəfinə yazılan nəğmənin bütöv bir xalq, millət və dövlətin himninə çevrilməsi faktı qoyduğumuz mövzunun öyrənilməsinin aktual olmasını bir daha sübut edir.

İşin elmi nəticəsi: Avropa tarixi uzun illərdən bəri keçdiyi inkişaf yolunda dəfələrlə global şəkildə dəyişmişdir. Hər bir tarixi mərhələnin özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuşdur. Xüsusilə Orta əsrlər tarixinin son mərhələsində ciddi dəyişikliklər baş vermiş və müasir Avropanın əsası qoyulmuşdur. Bu prosesi həyata keçirən tarixi şəxsiyyətləri fərqləndirmək vacibdir. Onların arasında Niderland burjua inqilabının lideri Oranlı Vilhelmin adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Oranlı Vilhelmin tarixini öyrənmək Niderland burjua inqilabının tarixini öyrənmək deməkdir. Bu baxımdan Niderland burjua inqilabının liderinin tarixini araşdırmaq Niderland burjua inqilabı tarixini öyrənmək kimi dəyərləndirilməlidir.

İşin elmi yeniliyi: Azərbaycan tarixşünaslığında inqilabın tarixi qismən öyrənilsə də, onun lideri barədə məlumatlar çox azdır. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada Niderland burjua inqilabının lideri Oranlı Vilhelmin fəaliyyəti ətraflı araşdırılmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Təqdim olunan məqalə Orta əsrlər tarixində görkəmli şəxsiyyətlərin tarixi ilə maraqlanan hər kəs üçün əhəmiyyətlidir. Bu məqalədən universitetlərin bakalavriat və magistratura pilləsində Orta əsrlər tarixi fənninin tədrisində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Вильгельм Оранский. Начало политической деятельности. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.world-history.ru/persons_about/2365.html
2. Вильгельм I Оранский первый статхаудер Голландии и Зеландии (1579 – 1584) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.stankobiznes.ru/holland/willil.htm>
3. Лубченков Ю. Вильгельм I Оранский (Молчаливый). 100 великих аристократов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://loveread.ec/read_book.php?id=62590&p=36
4. Роберт ван Роосбрек. Вильгельм Оранский. Мятежный принц [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.rulit.me/books/vilgelm-oranskij-myatezhnyj-princ-read-480-1.html>
5. Роберт ван Роосбрек. Вильгельм Оранский. Мятежный принц [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.rulit.me/books/vilgelm-oranskij-myatezhnyj-princ-read-480-2.html>
6. Роберт ван Роосбрек. Вильгельм Оранский. Мятежный принц [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.rulit.me/books/vilgelm-oranskij-myatezhnyj-princ-read-480-3.html>
7. Цель и смысл политики Оранского [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <https://history.wikireading.ru/172039>

A.A.Mehdiyeva

**Wilhelm of Orange – a Historical Person who Played an Important Role
in the History of the Netherlands Revolution**

Summary

Medieval European history is rich in wars, uprisings, upheavals and actions of various kinds. At the end of the Middle Ages and the beginning of the New period, Europe has already become a field of revolutions. The failure of the first bourgeois revolution in Germany caused the new capitalist formation to "choose" the Netherlands make its way. At this time, favorable conditions were ripe for the bourgeois revolution to take place in the Netherlands, which was influenced by various power centers of Europe. A strong, intelligent and visionary political leader was needed to lead the bourgeois revolution that would take place in the Netherlands in order to move away from the interests of empires and enter a new era. Wilhelm of Orange played the role of such a political leader. Wilhelm, who grew up and was formed in the center of political events in the Habsburg palace, became a leader who would determine the future history of the Dutch people, and succeeded in winning the Dutch Revolution in the north of the country.

Key words: the Netherlands, revolution, Wilhelm of Orange, political leader, religion, Nassau

A.A.Мехтиева

**Вильгельм Оранский – историческая личность, сыгравшая важную роль
в истории Нидерландской революции**

Резюме

Средневековая европейская история богата войнами, восстаниями, потрясениями и выступлениями различного характера. К концу Средневековья и началу Нового времени Европа уже превратилась в площадь революций. Провал первой буржуазной революции в Германии заставил новую капиталистическую формацию «выбрать» Нидерланды для своего дальнейшего развития. В это время созрели благоприятные условия для того, чтобы в Нидерландах произошла буржуазная революция, находившаяся под влиянием различных силовых центров Европы. Сильный, умный и дальновидный политический лидер был необходим, чтобы возглавить буржуазную революцию, которая должна была произойти в Нидерландах, чтобы отойти от интересов империй и войти в новую эпоху. Роль такого политического лидера сыграл Вильгельм Оранский. Вильгельм, выросший и сформировавшийся в центре политических событий во дворце Габсбургов, стал лидером, определившим будущую историю нидерландского народа, и Нидерландская революция одержала победу на севере страны.

Ключевые слова: Нидерланды, революция, Вильгельм Оранский, политический лидер, религия, Нассау

Rəyçi: prof. N.C.Mehdiyeva

Redaksiyaya daxil olub: 23.08.2024

Ş.C.MƏMMƏDLİ

müəllim

e-mail: shalala.mamedli@bk.ru

: <https://orcid.org/0009-0009-2359-4706>

Bakı Dövlət Universiteti

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 23)

TRANSMİLLİ MEDIA ORQANLARININ MƏZMUN STRATEGİYALARININ MÜXTƏLİF MƏDƏNİ KONTEKSTLƏRƏ UYGUNLAŞDIRILMASI: AZƏRBAYCAN MEDİASI ÜÇÜN TÖVSIYƏLƏR

Xülasə. Məqalə transmilli media orqanlarının müxtəlif mədəni kontekstlərdə tətbiq etdiyi məzmun seçimi strategiyalarını araşdırır və onların müxtəlif mədəni mühitlərdə həyata keçirilməsini başa düşmək üçün müqayisəli təhlil təqdim edir. Müvəffəqiyyətli strategiyaların müqayisəli təhlili vasitəsilə tədqiqat işi global miqyasda fəaliyyət göstərən tanınmış media qurumlarının öz global brend identikliyinə qorumaqla yanaşı, yerli auditoriya ilə rezonans yaratmasına imkan verən adaptiv mexanizmləri və strateji qərarları müəyyən edir. Aparıcı transmilli media təşkilatlarının nümunə araşdırmalarını nəzərdən keçirməklə, məqalə məzmununun lokallaşdırılması, yerli auditoriyanın cəlb edilməsi və mədəni uyğunlaşma üzrə əsas təcrübələri vurğulayır. Bu təcrübələrdən əldə edilən fikirlər həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq miqyasda öz təsirlərini getdikcə genişləndirməyə çalışan Azərbaycan media orqanları üçün dəyərli tövsiyələr ola bilər. Bu tapıntıların Azərbaycan KİV-ləri üçün əhəmiyyətini vurğulayan məqalədə iddia edilir ki, uğurlu transmilli strategiyalardan əldə edilən fikirlərdən istifadə etmək yerli medianın müxtəlif auditoriyalar ilə daha effektiv əlaqə qurmaq imkanlarını artırır.

Açar sözlər: kütləvi informasiya vasitələri, transmilli media orqanları, kommunikasiya vasitələri, mədəni kontekst, məzmun strategiyaları

Bütövlükdə müasir informasiya cəmiyyətinin, xüsusən də media sivilizasiyasının miqyası və inkişaf tempi təkcə coğrafi sərhədlərin məhvinə deyil, həm də bir çox cəmiyyətlərin nümayəndələrinin adi şəxsi məkanlarının transformasiyasına səbəb olmuşdur. Bir tərəfdən, global proseslər eyni zamanda sosial-mədəni həyatı birləşdirir, digər tərəfdən, bir insan həm ətrafdakı gerçəklikdə, həm də keçmişin əhəmiyyətli fakt və hadisələrində, getdikcə artan məlumat axını şəraitində də şəxsiyyətini qorumağa imkan verən bağlar axtarır.

Qloballaşma proseslərinin, fərdi hərəkətililiyin inkişafı nəticəsində insanlar getdikcə müxtəlif səviyyələrdə əlaqə qurur və ya digər cəmiyyətlərin və digər mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə birbaşa qarşılıqlı əlaqə yaradırlar. Eyni zamanda, şəxsiyyət problemi, ilk növbədə, bir insanın hər hansı bir qrupa aid olması barədə məlumatlılığı kimi, yalnız digər şəxsləri və özlərini daha yaxşı başa düşmək üçün deyil, həm də münaqişəsiz mədəniyyətlərarası və ya millətlərarası ünsiyyət qurmaq üçün aktuallaşır.

Kütləvi ünsiyyət bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Onlardan ən əhəmiyyətli informasiyanın hər kəs üçün əsaslı əlçatanlığı və informasiyanın müxtəlif kütləvi informasiya kanalları vasitəsilə eyni vaxtda ötürülməsidir. Sonuncu, insanların (auditoriyanın) şüurunu manipulyasiya etmək üçün fəal şəkildə istifadə olunur. Kütləvi kommunikasiyanın tədqiqatçıları (Terin V.P., Harris R.) razılaşırlar ki, onun mahiyyəti və məqsədləri ideoloji-siyasi mübarizə, idarəetmə, təbliğat, mədəniyyətin yayılması, reklam vasitəsi kimi istifadə olunur [9; 10].

Müasir cəmiyyətin ictimai-siyasi münasibətlər sistemində kütləvi kommunikasiya prosesləri subyektin obyektə təsirinin ən mühüm vasitəsi və dövlət idarəçiliyi prosesinin həyata keçirilməsi elementidir. Kütləvi kommunikasiyanın cəmiyyətdəki rolu informasiya fəaliyyəti subyektlərinə kütləvi şüura nəzarət təsirini göstərmək imkanı verməkdən ibarətdir.

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı formalaşan informasiya cəmiyyətinin sosial-mədəni kontekstinə televiziya idarəetməsinin təhlili, təsviri və sistemləşdirilməsi zərurəti ilə əlaqədardır. Müxtəlif rabitə kanallarını (peyk, rəqəmsal televiziya, internet, mobil telefon) geniş şəkildə əhatə edən televiziya simvolik materialının istehsalı və istehlakı sənayesi (müasir dövrün ən vacib gündəlik təcrübələrindən biri olmaqla) və ümumiyyətlə, televiziya idarəetməsi dəyişir. Son zamanlarda transmilli media, müxtəlif ölkələrdə ixrac olunan, idxal olunan, maliyyələşdirilən və lokallaşdırılmış məhsullardan istifadə edərək medianın müəyyən bir auditoriyaya çatdırılması prosesini əhatə edən millətlərarası şirkətlərin ənənəvi modellərindən kənara çıxır. Bundan əlavə, transmilli media yeni mədəniyyətlər üçün populyar məhsulların yenidən lisenziyalasdırılması, populyar janrın yeni ölkələrə ixrac üçün uyğunlaşdırılması, istehsalın auditoriya tərəfindən tanınan yerlərə uyğunlaşdırılması, mədəni təsir və mənfəəti optimallaşdırmaq üçün birgə istehsal və istedad mübadiləsi, ticarət strategiyaları kimi strategiyalardan da istifadə edir. Qloballaşma medianın məzmununa və tərzinə, yayılma sürətinə və mədəniyyətin müxtəlif coğrafi bölgələr arasında yayılmasına təsir göstərir. Medianın qloballaşması həm də auditoriyanın media istehlakı vərdişlərini dəyişdirir və mediada Hibrid məzmun tələb edən və dəstəkləyən bir atmosfer yaradır. Transmilli medianın yaradılması strategiyalarını, qloballaşma şəraitində mədəniyyətin ixracı və idxalının təsirini və tamaşaçıların transmilli medianın məzmununa necə reaksiya verdiyini anlamaq vacibdir. Bu məqalənin əsas məqsədi global auditoriyanın hibrid və transmilli media məzmununa həm regional, həm də yerli olaraq yeni ortaya çıxan media təcrübələrini təhlil edərək necə reaksiya verdiyini müzakirə etməkdir. “Transmilli” və “qloballaşma” terminləri getdikcə bir-birinin sinoniminə çevrilir, çünki fəaliyyət üsulları əsasən bir-birinə bağlıdır. Transmilli media bir-birindən ayrılmaz olduqları üçün daha böyük qloballaşma istiqamətində fırlanan təkərdəki dişlə əlaqələndirilə bilər. Onlar qloballaşmanın gündəmini yerinə yetirmək üçün fəaliyyət göstərirlər, əksinə deyil. Qloballaşma prosesində subordinasiya rolunu oynamasına baxmayaraq, transmilli media o qədər kritikdir ki, onu tamamilə buraxmaq olmaz.

Qloballaşmanın ümumi tərfi insan və qeyri-insani fəaliyyətinin transmilli və transmədəni integrasiyasının səbəblərini, gedişatını və nəticələrini əhatə edən prosesdir. (Dr. Nayef R.F. Əl-Rodhan) Media sənayesindəki qloballaşma, dünyadakı müxtəlif mədəniyyətlərin oxşarlıqlarını və fərqlərini ortaya qoyan rabitə texnologiyalarının istifadəsidir.

Transmilli media, çoxmədəniyyətli məlumat və təmsilçiliyi istehsal və paylanmaya global bir yanaşma ilə birləşdirən media formaları kimi təsvir edilə bilər. Transmilli media, mənsə ölkəsindən kənar auditoriyaya çatmaq üçün coğrafi məhdudiyyətlər xaricində yayıla bilər. transmilli media film istehsal üsulları milli sərhədləri aşır və milli mədəni danışıkların dəyişməzliyini şübhə altına alır (Higby və Song).

Transmilli media qloballaşmaya media baxımından fərqli yanaşır. Qloballaşma həm media məzmunu, həm də fərqli bazarlarda və fərqli dinamikalarda işləyən yeni bir mühit yaratmaq üçün vaxt və məkanı azaltdı. İnsanların qarşılıqlı əlaqəsi və iqtisadi bazarlarda mübadilə qloballaşma prosesində ən vacib amillərdir. Medianın populyar mədəniyyətdəki qloballaşmasının müvəffəqiyyəti, yerli medianın vərdişlərinə və mədəniyyətinə sürətlə təsir edən yeni kosmopolit icmalar yaratmaq üçün transmilli medianın istifadəsindən təsirləndi. Qloballaşmaya qarşı argument transmilli olmağın Qərbin iqtisadi və ideoloji hegemonluğunu əbədləşdirmək üçün əhalini kommersiya maraqlarına tabe etmək məqsədilə mədəni imperIALIZmə gətirib çıxarmasıdır. Transmilli media kosmopolit düşüncəni inkişaf etdirmək üçün yer yaradır, insanların yaşayış yerləri ilə fiziki əlaqədə olarkən beynəlxalq birliyə sadıq qalmalarına imkan verir. Bu, ölkələrdə narahatlıq doğuran yeni bir paradıqmadır. Transmilli media coğrafi məhdudiyyətləri aşır və tez-tez kosmopolit qruplar olan yeni icmalar yaratmağa qadirdir. Bu yeni kosmopolit icmalar oxşar media vərdişlərini paylaşmağa əsaslanır. Transmilli media, media mülkiyyətinin qloballaşması paradıqmasının dəyişməsinə də öz töhfəsini verdi. SONY kimi

Yapon şirkətləri ABŞ-da kinostudiyalara sahibdir, İngilis media magnatı Rupert Merdok isə bir neçə qitədə media evlərinə sahibdir.

Qloballaşmanın əsas hərəkətverici qüvvəsi müxtəlif mədəniyyətlərin oxşar və fərqli cəhətlərini ortaya qoyan rabitə texnologiyalarının istifadəsidir. Kosmopolitizm nəzəriyyəsi şüurun bir-birindən fərqli ola biləcək digər mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqə qurma istəyi ilə gücləndirilir. Transmilli medianın rolu mədəni yumşaq gücün ixracı üçün əsas oldu. “Idols” seriyası dünya bazarında uğurlu bir məhsulun yenidən lisenziyalaşdırılmasına bir nümunədir. “*American Idol*” ABŞ-da tamaşaçılara yeni müsabiqə yayım modelini təqdim edib. Şou əslində İngiltərənin “pop Idols” şousunun Amerika versiyasıdır. O vaxtdan bəri 47 ölkədə ölkəyə məxsus versiyalar yayımlandı.

Mədəni yaxınlıq, əsasən milli sərhədlər xaricindəki medianın üstünlüklərini izah etmək üçün istifadə olunan çoxölçülü bir anlayışdır. Bu araşdırma, çoxmədəniyyətli bir cəmiyyətdə tamaşaçı formalaşmasını izah etmək imkanlarını ortaya qoyaraq bu konsepsiyayı genişləndirir. Bu termin media kontekstində bir qrup insanın mədəniyyətlərinə mümkün qədər uyğun olan məhsullara verdiyi üstünlükləri ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bir qrup insan fərqli yerlərdə ola bilər, lakin digər media məhsulları ilə müqayisədə mədəni üstünlükləri oxşar ola bilər. Ölkələrində kino sənayesinin fəal inkişaf etməsinə baxmayaraq, Hollivud filmlərinə açıq üstünlük verə bilirlər. Dil mədəni yaxınlığı təyin edən əsas amildir. Koiçi İvabuti, “Media mədəniyyətinin istifadəsi, media mədəniyyəti tədqiqatlarının faydası: marka millətçiliyindən ictimai dialoqa” adlı məqaləsində, irəli sürdüyü transmilli medianın gücünü tamaşaçıların televiziya dramındakı personajlarla əlaqə saxladığı və dramdan gələn cavabları öz həyatlarına çevirdiyi Asiyanın bəzi bölgələrində Yapon televiziya sisteminin təsirində görmək olar [12].

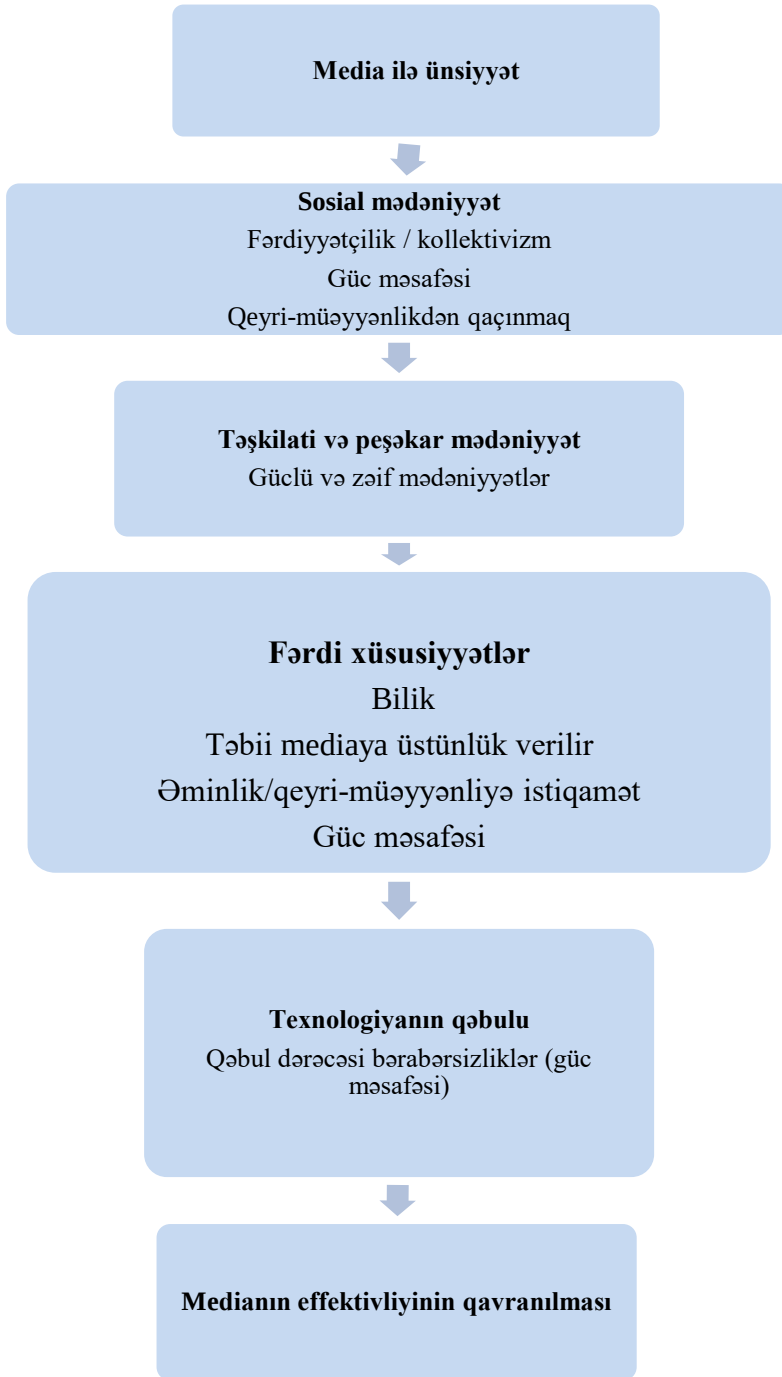
Ölkəmizdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının və kütləvi kommunikasiya vasitələrinin xüsusi bir sosial fəaliyyət növü kimi inkişafı və formalaşması cəmiyyət üçün sistem yaradan amil kimi çıxış etməyə başlayan informasiya sahəsinin rolunun artmasına səbəb olur. İctimai həyat sahəsi kimi informasiya sahəsi aşağıdakı struktur komponentləri ilə müəyyən edilir: 1) informasiya qarşılıqlı fəaliyyətinin subyektləri; 2) məlumat; 3) informasiya infrastruktur; 4) formalaşma, ötürülmə kontekstində Sosial Münasibətlər, məlumatların yayılması və saxlanması; 5) cəmiyyət daxilində məlumat mübadiləsi.

Fərdlərin informasiya ehtiyaclarını və maraqlarını təmin etmək, istəklərini, hərəkətlərini və maraqlarını birləşdirmək üçün imkanlar yaradan, eyni zamanda sosial əlaqələrin və cəmiyyətdəki subyektlərin davranışının sosial tənzimlənməsinin müxtəlif təşkilati formalarının bir-bəşə və vasitəçi tənzimləyicisi kimi fəaliyyət göstərən TV sosial bir qurumdur. Sosial-mədəni proseslərin, televiziya idarəçiliyinin inkişafının aktual sosial vektorlarının öyrənilməsi ilə birləşdirilmiş yuxarıdakı hallar tədqiqatın aktuallığını müəyyən edən müasir televiziya sosiologiyasının əsas problemi kimi görünür.

İnsanlar sosial kontekstlərindən istifadə etmək və çoxaltmaq üçün müxtəlif texnologiyalardan (mediadan) istifadə edirlər.

İş kontekstinin bir hissəsi sosial mədəniyyət və onun təsirləridir effektivlik kimi fərdi qavrayışlar və texnologiyanın qəbulu kimi davranışlardır. Məqalənin bu hissəsində biz müxtəlif səviyyəli dəyişənlərin medianın effektivliyində olan qavrayışlara təsirini müəyyən etməyi seçmişik.

Ünsiyyət nəzəriyyəsi və mədəni fərqlərin qarşılıqlı təsirini nəzərə alaraq, biz şəkil 1-də göstərilən çərçivəni hazırladıq. Rabitə vasitələrinin effektivliyinə təsir edən digər amillərin olduğunu başa düşsək də, ünsiyyət nəzəriyyəsi, sosial mədəniyyət, təşkilati və peşə mədəniyyətinə diqqət yetirildi. Bu çərçivədən istifadə edərək biz görə bilərik ki, insanlar aldıkları mesajların mənasını süzgəcdən keçirərək bu dəyişənlərə görə başa düşürlər. Mədəniyyətlər və milli sərhədlər arasında artan kommunikasiya onu vacib edir ki, müxtəlif rabitə vasitələrinin effektivliyini başa düşmək, yəni göndərilən mesajın xaricində qəbul edən üçün konkret vasitələrdən istifadə etmək nə deməkdir.

Şəkil 1. Mədəniyyətlər və milli sərhədlər arasında medianın effektivliyini yoxlamaq üçün çərçivə

Birbaşa funksiyalarını yerinə yetirən media, müxtəlif formalarda, ilk növbədə zehniyyət və özünüdərk, sosial müqayisə, tarixi yaddaş, milli xarakter, adət-ənənələr və s. kimi bir çox komponenti özündə cəmləşdirən sosial və milli kimlik mexanizmləri vasitəsi ilə icmaların qorunmasına kömək edir. Ümumiyyətlə, “şəxsiyyət bir insanın” sosial-mədəni məkanda yerini müəyyənləşdirməsinə və ətrafdakı dünyada sərbəst gəzməsinə “imkan verən şeydir” [2]. Müasir kütləvi informasiya vasitələri, ümumiyyətlə, yeni informasiya texnologiyaları vasitəsilə yayımlanan məzmun, obrazlı desək, “mədəniyyətlərin kəsişməsi”dir. Axı, az-çox fərdi və ya qrup linqvistik şüuru əks etdirən hər bir mətndə milli kimlik elementi var. Dilçi alim S.G.Ter-

Minasova bu mövzuda tamamilə haqlı olaraq qeyd edir ki, “ ... öz mədəniyyəti çərçivəsində dünyaya baxışının, həyat tərzinin, zehniyyətinin yeganə mümkün və ən əsası yeganə məqbul olduğu kimi güclü bir illüziyası yaranır. Yalnız mədəniyyətinizdən kənara çıxaraq, yəni fərqli bir dünyagörüşü ilə qarşılaşdıqda, ictimai şüurunuzun xüsusiyyətlərini başa düşə bilərsiniz, mədəniyyətlərin fərqlərini və ya qarşıdurmasını görə bilərsiniz” [8].

Tarixi inkişafın indiki mərhələsində media ictimai həyatın bütün sahələrinə təsir edən bir vasitədir. İctimai rəyin formalaşmasında, ictimai-siyasi proseslərin inkişaf istiqamətlərinin müəyyənəldirilməsində medianın rolu xüsusilə böyük və əhəmiyyətlidir.

Belə oldu ki, ölkədə və ondan kənarda baş verən mühüm ictimai-siyasi və mənəvi-mənəvi proseslərin reallaşması və obyektiv qiymətləndirilməsi məhz medianın köməyi ilə mümkündür. Mühüm ictimai-siyasi münasibətlərə və proseslərə təsir etmək imkanlarını nəzərə alsaq, medianın rolu və məsuliyyətinə şübhə kölgəsi qalmayacaqdır. Təsadüfi deyil ki, KİV ictimai rəyə təsir dərəcəsinə görə dördüncü hakimyyət adlanır.

Şübhəsiz ki, azad, müstəqil mətbuat demokratiyanın əsas dayacağı kimi böyük əhəmiyyət daşıyır. Bir tərəfdən, kütləvi informasiya vasitələri cəmiyyətdə demokratik prinsiplərin bərqərar olmasında aparıcı rol oynayır, digər tərəfdən, demokratiyanı səciyyələndirən göstərici kimi çıxış edir. Müstəqil Azərbaycan azad və müstəqil mətbuatı demokratiyanın təməl rəmzi kimi formalaşdırmaqda uğur qazanıb. Azərbaycanda söz azadlığının təmin edilməsi fundamental və sarsılmazdır. Jurnalistika və mətbuata gəldikdə, inanılmaz dərəcədə böyük potensiala sahib olan bu ciddi sosial qurum hazırda bir çox fərqli funksiyaları yerinə yetirir. Son zamanlar informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı fonunda jurnalistikanın əhəmiyyəti nəzərəcarpacaq dərəcədə artıb, Azərbaycanda çox böyük rol oynayan canlı orqanizmə çevrilib.

Prezident İlham Əliyev çıxışlarının birində qeyd etmişdir ki, jurnalist peşəsi çox mürəkkəb və məsuliyyətlidir. Jurnalistlər ömürləri boyu intellektual işlə məşğul olan bir qrupdur. Onların aləti zəka, sözdən ustalıqla istifadə etmək və psixologiyadır, həmçinin yaşından asılı olmayaraq, hətta qocalıqda da bundan istifadə etməyi bacarmaq lazımdır. Əgər onlar öz fəaliyyətlərində həqiqətən də jurnalistin əxlaq kodeksinə, peşə etikasına riayət etsələr, bütün fəaliyyəti boyu milli dəyərləri unutmasalar, bu, onların cəmiyyətə təsir imkanlarını artırır.

Şübhəsiz ki, jurnalistikanın əsas funksiyalarından biri milli maraqların təşkili, integrasiyası, səfərbərliyi və qorunmasıdır. Lakin jurnalistikanın əsas funksiyası cəmiyyətdə fikir plüralizmini təmin etmək və söz azadlığını qiymətləndirməkdir.

Getdikcə mürəkkəbləşən informasiya axınları, hər yerdə yayılmış informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) və müxtəlif qadecələr ilə əhatə olunan həyat medianın və əhalinin informasiya savadının məqsədyönlü şəkildə formalaşmasını tələb edir. Bunsuz, müasir bir insanın ətrafındakı dünyanı idarə etmək, onun mürəkkəbliyini, mühüm hadisələrin hərəkətverici qüvvələrini və səbəblərini başa düşmək, gündəlik həyatda və peşə fəaliyyətində düzgün qərarlar qəbul etmək çətindir.

Əvvəllər bu barədə yalnız mütəxəssislər – kitabxanaçılar, media tədqiqatçıları və müəllimlər danışdırlarsa, bu gün bu problemlər qərar qəbul edənlər, o cümlədən beynəlxalq səviyyədə getdikcə daha çox başa düşülür.

Müasir qloballaşan cəmiyyətdə beynəlxalq hadisələrin şərhində informasiya texnologiyalarının rolu getdikcə artır. Dünya xəbər televiziya şəbəkələri, böyük xarici çap və sitat gətirilən onlayn nəşrlər beynəlxalq ictimai rəyi formalaşdırır, hadisələr dünyasında baş verənlərə prioritetlər yaradır.

Jurnalistika (qəzet, jurnal, radio, televiziya, ən son onlayn versiyalar) kütləvi istehlakçıların şüurunda real gücə malikdir. Üstəlik, bu, planetin işlərində hər bir media istehlakçısının ani və kaleydoskopik iştirakının füsunkar illüziyasını yaradır. Planetimizin özü çoxdan Şekspirin metaforasının ruhunda “yeni qlobal teatra” (Herbert Marşall Makluhan – M. Makluhan) çevrilib, burada sonsuz informasiya prosesində hər kəs öz rolunu oynayır – tamaşaçı, aktyor,

prodüser, rejissor, – lider və ya davamçı. “1960-cı illərdə Marshall McLuhanın təsvir etdiyi global kənd artıq qurulmuşdur” [7].

44 günlük müharibə dövründə xarici media qurumlarının Azərbaycana siyasi və mənəvi dəstəyi bütün sahələrdə olduğu kimi, media sahəsində də əvəzsiz rol oynayıb və informasiya cəbhəmizin daha da möhkəmlənməsinə gətirib çıxarıb. Bu təcrübə dövlətlərimizin təsir və təzyiqə birgə koordinasiyalı cavab verməsinin vacibliyindən, bir sözlə, media sahəsində əlaqələrimizin inkişaf etdirilməsinin vacibliyindən xəbər verir. Əminliklə demək olar ki, ortaq tarixi, dini, mədəni və dil dəyərlərimiz əsasında türk mediası mədəni və siyasi kontekstdə vahid kommunikasiya platformasının – “Turkic.World” (“Türk dünyası”) yaradılması məqsədilə həyata keçirilən bu platforma artıq öz bəhrəsini verdi. Digər türkdilli dövlətlərin bu platformaya qısa müddət ərzində qoşulması türk dünyasının media sahəsində əlaqələrinin uğurla davam etdirildiyini və bu əlaqələrin birlik, həmrəylik və əməkdaşlıq ideyasını rəhbər tutaraq möhkəmləndiyini göstərir. Hal-hazırda bir-birindən yüzlərlə kilometr məsafədə yaşayan qardaş xalqlar həmvətənləri haqqında mədəniyyət, cəmiyyət, dil, təhsil kimi mövzularda məlumat alırlar. Həmçinin türk dünya xəbərlərini rus və ingilis dillərində dərc edir. Məhz buna görə də biz Trend Ami və Türkiyənin “Albayrak Media Group”un fəaliyyətini Türkdilli Dövlətlərin ilk birgə rəqəmsal media platforması hesab edirik.

Müzəffər Ali Baş Komandanın qətiyyəti və fədakarlığı, qəhrəman Azərbaycan Ordusunun şücaəti sayəsində qazandığımız 44 günlük müharibədəki qələbəmiz bütün sahələrdə olduğu kimi, media ictimaiyyətinin işində də əsaslı dönüş yaratdı. Qələbənin əldə olunmasında həm ön, həm də arxa cəbhədə fədakarlıq göstərmiş hər bir insanın həyat tarixinin işıqlandırılması, geniş auditoriyaya çatdırılması, qələbəmizə verdiyi töhfələr Azərbaycan jurnalistikasının əsas mövzusuudur.

“Müharibədə ilk qurbanlar dünyaya həqiqəti gətirənlər olur. Yalnız kamera, mikrofon və notbukla silahlanmış jurnalistlər həqiqəti dünyaya çatdırmaq üçün hər saniyə həyatlarını riskə atırlar. Çox vaxt özləri də bilmədən silahlı münafişlərin bir hissəsinə çevrilirlər. Azərbaycanlı jurnalistlərin Kəlbəcərdə həlak olması onu göstərir ki, onların yolunu minalayanlar qarşı tərəfə zərər vurmağa, məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına qayıtmasının qarşısını almağa çalışıblar”. Bunlar İspaniyanın “El Boletín” internet qəzetində “Jurnalistika matəmdə” rubrikası altında dərc olunmuş məqalənin sətirləridir. Rusiyanın TASS xəbər agentlikləri, RİA Novosti, BBC-nin rusdilli versiyası, Ukraynanın “Ukrinform”, “RBK-Ukraine” kimi media platformaları, “24tv.ua”, “gordonua.com”, “correspondent.net”, Qırğızıstanın KABAR agentlikləri, Qazaxıstanın “Kazinform”, həmçinin Əlcəzairin “Əl-Hərir” qəzeti, “Əl-Hərir” portalı, Misirin “Aldiplomacy”, “Xəbəiformy”, “Əl-Mısr Əl-Yom”, “Misrnevs”, “Almash-hadalaraby”, “Nile1”, İraqın “Sada-ar” saytları, “Alkofiya.tv”, “Agnaden”, “Sindibad”, Səudiyyə Ərəbistanının “Səda”, “Əl-Vətən”, Bəə “Əl-ain”, “Eshraag”, İordaniyanın “Əl-Anbat”, “Nabd”, “Cueyna”, “Əş-Şaab” və digər ərəbdilli informasiya resursları Azərbaycan media ictimaiyyətinə öz töhfələrini verməkdə davam edir, ölkəmizdə baş verən siyasi və mədəni hadisələri daim işıqlandırmaqda həmrəy olduqlarını bildirirlər.

Bu cür layihələr ədalətli səsimizin dünyaya çatdırılmasında, eləcə də Azərbaycan mediasının beynəlxalq informasiya məkanına integrasiyasında xüsusi rol oynayır. Media platforması “Türk.Dünya” Türk dünyasının reallıqlarını dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün mühüm vasitə oldu. Ölkələrimizin həqiqətlərini beynəlxalq auditoriyaya çatdırmaq üçün bizə güclü media lazımdır.

İctimai şüuru formalaşdıran və müvafiq olaraq dünya ictimai rəyinin əsasını təşkil edən dünya media məhsullarının məzmun və informativ tərəfini media aktivlərində həm çap, həm də elektron mediaya malik olan ən böyük transmilli media korporasiyaları təmsil edir.

İndiki mərhələdə informasiya-kommunikasiya sahəsinin inkişafında aparıcı tendensiya media bazarının getdikcə artan inhisarlaşmasıdır. Beləliklə, bu gün global informasiya baza-

rında dominant rolu hələ də Amerika şirkətləri oynayır: Google, General Electric, Walt Disney Corp., Time Warner, News Corporation, CBS Corporation, Viacom.

Transmilli media korporasiyalarını multimedia konqlomeratları hesab etmək olar, çünki onlar bir anda bütün və ya bir neçə informasiyanın paylanması kanallarından istifadə edirlər. Məsələn, General Electric Corporation dörd Amerika milli televiziya şəbəkəsi NBC-dən birinə, ABŞ-da 38 televiziya stansiyasına, ispanillı Telemundo televiziya kanalına və Universal Pictures kino şirkətinə sahibdir.

Beləliklə, dünya media bazarında güclü korporasiyalar bu gün aparıcı mövqe tuturlar. Böyük Britaniyanın Zenith Optimedia Media Agentliyi tərəfindən 2014-cü ildə nəşr olunan dünyanın ən böyük 30 media şirkətinin siyahısında, cədvəldə göstərilən dünya media şirkətlərindən 22-si öz məzmununu yaradan və yayan ənənəvi media şirkətləridir; onlardan 17-si ABŞ-da yerləşir [14].

Cədvəl 1. 2014-cü ildə dünyanın 30 ən böyük media şirkəti

Tutduğu mövqe	Media qurumu	Tutduğu mövqe	Media qurumu
1	Google (ABŞ)	16	Asahi Shimbun Company (Yaponiyo)
2	DirecTV (ABŞ)	17	Gannett Corp. (ABŞ)
3	Walt Disney Company	18	Yomiuri Shimbun Holdings (Yap.)
4	21st Century Fox (ABŞ)	19	Yahoo! (ABŞ)
5	Comcast (ABŞ)	20	Globo (Braziliya)
6	Time Warner (ABŞ)	21	Fuji Media Holdings (Yaponiya)
7	Cox Enterprises (ABŞ)	22	Discovery Communications (ABŞ)
8	BskyB (Böyük Britaniya)	23	CCTV (Çin)
9	Bertelsmann (Almaniya)	24	Facebook (ABŞ)
10	CBS Corporation (ABŞ)	25	Axel Springer (Almaniya)
11	Viacom (ABŞ)	26	Hearst Corporation (ABŞ)
12	News Corporation (ABŞ)	27	Mediaset (İtaliya)
13	Advance Publications (ABŞ)	28	Baidu (Çin)
14	Vivendi (Fransa)	29	Microsoft (ABŞ)
15	Clear Channel Communications	30	JCDecaux (Fransa)
	İndiki adı iHeartMedia (ABŞ)		

Mənbə: <http://adindex.ru/news/media/2014/05/7/109946.phtml>

“Reytingdəki internet şirkətlərinin sayı beşə yüksəldi, bunlar: Google, Yahoo!, Baidu, Facebook, və Microsoft. Bu vasitəçi şirkətlər, yəni istifadəçilərə maraqlandıqları məzmunu tapmaqda kömək edənlər, onlayn reklam üçün bütün reklam xərclərinin 67%-ni təşkil edir” [14]. Qeyd edək ki, bu reytingə ilk dəfə olaraq Çinin dövlət televiziya şirkəti CCTV və Çinin ən böyük axtarış sistemi Baidu daxil edilib.

Rusiyalı tədqiqatçı M.İ.Makeenkonun qeyd etdiyi kimi, aparıcı müasir media nüvələrinə gəldikdə, *“onların əksəriyyəti nəhayət 1990-cı illərdə formalaşdı. Şirkətlərin daxili üzvi böyüməsinin həmişə səhmdarların və investisiya analitiklərinin tələbləri ilə ayaqdaşmadığı və inkişafın çoxsaylı birləşmə və satınalmalara yönəldildiyi bir dövrdə ən böyük korporasiyalar arasında da əməliyyatlar aparıldı və bu da getdikcə daha çox konqlomerativ strukturların yaranmasına səbəb oldu”* [5].

Yeni minilliyin əvvəllərində dünya mediasının inkişafındakı aparıcı tendensiya media korporasiyalarının fəaliyyət şərtlərini və iqtisadi strategiyasını müəyyənləşdirən yaxınlaşma idi. Məşhur rus tədqiqatçısı A.P.Koreçenskinin fikrincə, *“kütləvi kommunikasiya sahəsində qloballaşma və rəqəmsal inqilabın təsiri altında bu gün əhəmiyyətli bir çevrilməyə məruz qalan beynəlxalq jurnalistikaya media çevrilməsinin təsiri xüsusi diqqətə layiqdir. Xüsusilə, bu, müxtəlif kanalların və kütləvi informasiya vasitələrinin yaxınlaşması şəraitində məlumatların*

emalı və ötürülməsi üçün rəqəmsal texnologiyaların geniş yayılmasının təsiri altında auditoriyanın kommunikativ rollarında əhəmiyyətli bir dəyişiklikdən qaynaqlanır” [4, s. 180].

Yaxın Şərqdə ürəklər və ağllar uğrunda döyüş Bağdad küçələrində deyil, Əl-Cəzirə telekanalının xəbər buraxılışlarında və tok-şoularında aparılır. Çinin gələcəyini Kommunist Partiyası bürokratları deyil, kiberkafelərdə sakitcə işləyən bloggerlər formalaşdırır. Bu və bir çox başqa hallarda qlobal siyasətin yenidən formalaşdırılmasının ənənəvi üsulları yeni media-peyk televiziyasının, internetin və digər yüksək texnoloji vasitələrin təsiri ilə əvəz edilmişdir. Söhbət qurulmuş təcrübələri təkmilləşdirməkdən daha çox şeydən gedir. Qlobal kəndin hərtərəfli birləşməsinə və dünyanın necə işlədiyini dəyişdirdiyini görürük. “Əl-Cəzirə” yeni medianın təsir paradigmasıdır. On il əvvəl “CNN effekti” haqqında, xəbərlərin işıqlandırılması, xüsusən də cəlbədicə vizual hekayələrin bütün dünyada xarici siyasətə təsir etdiyi nəzəriyyəsi barəsində çox danışılırdı. Bu gün “Əl-Cəzirə effekti” (“the Al Jazeera effect”) bu istiqamətdə əhəmiyyətli bir addım atır.

Qətdə “Əl-Cəzirə” yaranmazdan əvvəl ərəb dünyasında insanlar əsasən Qərb nöqtəyini nəzərini qəbul edirdilər. Qərb xəbər agentlikləri nadir hallarda Yaxın Şərqdəki hadisələrin mürəkkəb reallıqlarını işıqlandırır, buna görə “Əl-Cəzirə” boşluğu doldurdu. Dünya ictimaiyyətinin artan diqqəti ərəb dünyasının hekayələrində “Əl-Cəzirə”nin dominant mövqeyinə diqqət çəkdi. Əhəmiyyətli bir xəbər çıxanda bir çox ərəblər artıq BBC, CNN və ya digər xarici xəbər mənbələrinə etibar etməli deyildilər. Bunun əvəzinə ərəb nöqtəyini nəzərindən təqdim olunan xəbərləri kəşf edə bildilər.

2003-cü ildə başlayan ABŞ-ın İraqa qarşı müharibəsi, bəşər tarixində Bağdadda təyyarə gəmilərindən uçan raketlər, artilleriya atəşi, yanan binalar və hava hücumu sirenlərini nümayiş etdirən müxtəlif dünya kanalları tərəfindən tam televiziya ilə yayımlanan ilk müharibə idi.

Bu illər ərzində “Əl-Cəzirə” telekanalı şimaldan daha çox cənubdan xəbərlərin yayımlanmasına vaxt ayırıb. Əsasən xəbər axınına qarşı yönəlmiş bir kanal kimi qəbul edildi. Bu qurum qərb mediasının hegemonluğuna uğurla meydan oxudu, fikirlərini imkansızlara bildirməsinə imkan verdi və xarici müxbirlər əvəzinə yerli müxbirləri işə götürmək siyasəti ona Qərb mediasının əhatə etmədiyi xəbərləri işıqlandırmağa imkan verdi.

“Əl-Cəzirə”nin ərəb dünyasındakı mübahisəli mövzuları əhatə etməyə hazır olması, xəbərlərdəki adını İngiltərə kimi ölkələrdə izləyicilər arasında CNN və BBC kimi köklü rəqiblərdən daha nüfuzlu etdi. 2003-cü ildən başlayaraq “Əl-Cəzirə”nin bir sıra hadisələri davamlı işıqlandırması, ərəb izləyicilərinin son xəbərlər və məlumatlar əldə etmək üçün artıq Qərb xəbər agentliklərindən asılı olmadığını ifadə etdi.

Dünyanın ən böyük xəbər agentliklərindən biri olan CNN, 2021-ci ildə ən böyük və ən maraqlı auditoriyaya malik olan CNN Digital ilə bütün rekordları qırdı.

2022-ci ildə CNN Arabic 2002-ci ildə ilk dəfə Dubay Media City-dən kənarda yerləşən rəqəmsal xəbər xidməti kimi bütün dünyada ərəb auditoriyası üçün xəbərlərin işıqlandırmağa başlamasının 20 illiyini qeyd edir. O vaxtdan bəri CNN Arabic ərəb dünyasının aparıcı müstəqil xəbər platforması kimi mövqeyini möhkəmləndirdi. Qlobal baxımdan etibarlı, orijinal və faktlara əsaslanan hesabatların lehinə danışan CNN Arabic, Orta Şərqdə və dünyada CNN jurnalistlər şəbəkəsindən ən yaxşı məzmunu təqdim edərək inkişafa və yeniliyə doğru addımlayır.

Nəticə: Ümumiləşdirərək qeyd edək ki, bu məqalə müasir qlobal media mənzərəsində transmilli media korporasiyalarının mühüm rolunu vurğulayır. Bu mənzərə getdikcə daha çox birləşmə, satınalma və mədəni kontekstlərə uyğunlaşdırılmış məzmun strategiyaları ilə xarakterizə olunur. Uğurlu məzmun lokallaşdırılması və auditoriyanın cəlb edilməsi strategiyalarının təhlili göstərir ki, qlobal media sənayesində media aktivlərinin konsentrasiyası və diversifikasiyası tendensiyası güclənməkdədir. Bu strategiyalar korporativ mənfəətliliyi artırmaqla yanaşı, media orqanlarına qlobal brend identikliyi qoruyarkən yerli auditoriyalarla rezonans yaratmağa da imkan verir. Aparıcı transmilli media qurumlarının adaptiv yanaşmalarını vur-

ğulamaqla, məqalə Azərbaycan mediasının həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq səviyyədə müxtəlif auditoriyalara daha yaxşı xitab etməsi üçün praktik tövsiyələr təqdim edir.

İşin aktuallığı: Mediada qloballaşmanın artması və transmilli korporasiyaların genişlənməsi fonunda məzmunun lokallaşdırılması və mədəni uyğunlaşma üzrə adaptiv strategiyaların anlaşılması indi daha vacibdir. Bu məqalə təsirini ölkə daxilində və xaricdə genişləndirməyi hədəfləyən Azərbaycan media orqanları üçün geniş əhəmiyyət kəsb edir. Əsas transmilli media qurumlarının istifadə etdiyi strategiyaları araşdıraraq, bu tapıntılar Azərbaycan media təşkilatlarına müxtəlif auditoriyaları daha effektiv cəlb etməyə dair praktik fikirlər verir və nəticədə daha inklüziv və mədəni həssas media mühitinin inkişafına töhfə verir.

Elmi yenilik: Məqalə müxtəlif mədəni mühitlərdə transmilli media təşkilatları tərəfindən tətbiq edilən məzmun seçimi strategiyalarının müqayisəli təhlilini təqdim etməklə media araşdırmalarına yeni töhfə verir. Tədqiqat qlobal media brendlərinin yerli auditoriyaya uyğunlaşma mexanizmlərini öz qlobal identikliyinə qorumaqla necə həyata keçirdiyini anlamağı asanlaşdırır. Bu, Azərbaycan mediasının kontekstində bu strategiyaları sistemli şəkildə araşdıran ilk iş olmaqla, inkişaf etməkdə olan media mühitlərində auditoriyanın cəlb edilməsini yaxşılaşdırmaq üçün unikal perspektivlər təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədli, Z. Media hüququ / Z.Məmmədli, R.Nacılı, İ.Əliyev. – Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, – 2006. – 347 s.
2. Грушевицкая, Т.Г. Основы межкультурной коммуникации: учебник для вузов / Т.Г.Грушевицкая, В.Д.Попков, А.П.Садохин. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, – 2002. – с. 53.
3. Демократия: долгий необходимый путь. Антология. – Баку, Изд-во «Абилов и ...», – 2001. – с. 433.
4. Короченский, А.П. Мировая журналистика: история, теория, практика: сборник науч. и публицистических работ / А.П.Короченский. – Белгород: НИУ «БелГУ», – 2015. – с. 240.
5. Макеев, Е.И. Ведущие медиакорпорации США в 2005-2006 гг.: тенденции развития // – В кн.: Вестник Московского Университета, сер. 10. Журналистика, № 5. – 2006. – с. 12-16.
6. Михайлов, С.А. Современная зарубежная журналистика: правила и парадоксы / С.А.Михайлов. – СПб.: Изд-во, – 2002. – с. 95.
7. Прозоров, В.В. Власть и свобода журналистики / В.В.Прозоров. – М.: Наука-Флинта, – 2012. – с. 240.
8. Тер-Минасова, С. Язык и межкультурная коммуникация / С.Тер-Минасова. – М.: Слово/Slovo, – 2000. – с. 34. [Электронный ресурс]. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/Ter/_Index.php свободный (дата обращения: 04.04.2020).
9. Терин, В.П. Массовая коммуникация: исслед. опыта Запада [Текст] – 2-е изд., перераб. и доп. / В.П.Терин. – М., – 2000. – 223 с.
10. Харрис, Р. Психология массовых коммуникаций [Текст] – 4-е изд. / Р.Харрис. – М., 2002. – 246 с.
11. Хелемендик В.С.. Конвергенция как современная форма взаимодействия СМИ // – В кн.: Проблемы современного образования, № 3, 2013. – с. 106-121.
12. Iwabuchi, Koichi. “Uses of Media Culture, Usefulness of Media Culture Studies: Beyond Brand Nationalism into Public Dialogue.” Creativity and Academic Activism: Instituting Cultural Studies, edited by Meaghan Morris and Mette Hjort. Hong Kong University Press, – 2012, – pp. 139-156, www.jstor.org/stable/j.ctt1xwfk9.14.
13. Dr. Nayef R.F. Al-Rodhan. “Definitions of Globalization: A Comprehensive Overview and a Proposed Definition” GCSP
14. Zenith Optimedia: Топ-30 крупнейших медиакомпаний мира. URL: <http://adindex.ru/news/media/2014/05/7/109946.phtml> (accessed: 20.02.2017)
15. <https://medium.com/@ruiqianz/transnational-media-in-globalized-and-hybridized-environment-212d9fca5b68>

Sh.J.Mammadli

**Adaptation of Transnational Media Organisations' Content Strategies
to Different Cultural Contexts: Recommendations for Azerbaijani Media**

Summary

The article examines the content selection strategies employed by transnational media organizations in different cultural contexts and provides a comparative analysis to understand how these strategies are applied in various cultural environments. Through a comparative analysis of successful strategies, the study identifies adaptive mechanisms and strategic decisions that allow globally operating media organizations to resonate with local audiences while maintaining their global brand identity. By reviewing case studies of leading transnational media organizations, the article highlights key practices in content localization, audience engagement, and cultural adaptation. Insights drawn from these practices could serve as valuable recommendations for Azerbaijani media organizations seeking to expand their influence both domestically and internationally. The article emphasizes the importance of these findings for Azerbaijani media, arguing that leveraging insights from successful transnational strategies can enhance local media's ability to build more effective connections with diverse audiences.

Key words: mass media, transnational media organizations, communication tools, cultural context, content strategies

Ш.Дж.Маммадли

**Адаптация контент-стратегий транснациональных медиа-организаций к различным
культурным контекстам: рекомендации для азербайджанских СМИ**

Резюме

Статья исследует стратегии выбора контента, применяемые транснациональными медиа-организациями в различных культурных контекстах, и предлагает сравнительный анализ их реализации в разных культурных средах. Путем сравнительного анализа успешных стратегий исследование выявляет адаптивные механизмы и стратегические решения, которые позволяют глобальным медиа-организациям поддерживать свою глобальную идентичность бренда и при этом находить отклик у местной аудитории. Рассматривая примеры ведущих транснациональных медиа-организаций, статья подчеркивает ключевые практики в локализации контента, вовлечении аудитории и культурной адаптации. Полученные из этих практик выводы могут стать ценными рекомендациями для азербайджанских медиа-организаций, стремящихся расширить свое влияние как на национальном, так и на международном уровне. В статье подчеркивается значимость этих выводов для азербайджанских СМИ и утверждается, что использование опыта успешных транснациональных стратегий может повысить их способность к более эффективному взаимодействию с различными аудиториями.

Ключевые слова: средства массовой информации, транснациональные медиаорганизации, средства коммуникации, культурный контекст, стратегии контента

Rəyçi: f.ü.f.d. V.İsgəndərova

Redaksiyaya daxil olub: 14.11.2024

A.Ə.RƏCƏBOVA

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: aide.recebovaa@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-2819-8270>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNDƏ DEMOKRATİKLƏŞMƏ PROSESİNDƏ SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİN YERİ VƏ ROLU

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan cəmiyyətində demokratikləşmə prosesində siyasi mədəniyyətin rolundan bəhs edilir. Çünki siyasi mədəniyyət, demokratiyanın inkişafı və demokratik rejimin meydana gəlməsi və formalaşması üçün əsas tələbdir. Siyasi mədəniyyət bütövlükdə siyasi davranış, siyasi biliklərə yiyələnmək, siyasi baxışları qiymətləndirmək və siyasi fəaliyyət mədəniyyətidir. Cəmiyyətin düzgün inkişafı üçün siyasi mədəniyyətin inkişafı zəruridir. Çünki onun subyektı cəmiyyət, siniflər, sosial qruplar, siyasi partiyalar, təsisatlar və şəxslərdir.

Açar sözlər: Mədəniyyət anlayışı, siyasət, siyasi şüur, cəmiyyət, siyasi baxış, sosial qruplar

Azərbaycan dövləti mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsi olan siyasi mədəniyyətin dövlətin demokratikləşmə prosesi yolunda əsas tərkib hissəsinə çevrilib. Azərbaycan Respublikası bəşər cəmiyyətinin yaratdığı ümumi siyasi mədəniyyətin ölkəmizdə bütün sahələrdə inkişafına təkan verir. Yəni iqtisadi, dini, əxlaqi və s. kimi hər bir cəmiyyətdə siyasi mədəniyyət də mövcuddur və bu mədəniyyətlər bir-biri ilə sıx bağlıdır. Hər demokratik ölkə kimi Azərbaycan siyasi hakimiyyəti də demokratik inkişaf yolunda xalqın siyasi mədəniyyətinin yüksək səviyyədə olmasını təmin etməlidir.

“Siyasi mədəniyyət” anlayışını politologiya elminə ilk dəfə Amerika politoloqları Q.Almond və S.Verba gətirmiş və onu politologiya elminin mühüm kateqoriyalarından biri kimi şərh etmişlər. Q.Almond və S.Verba “Vətəndaş mədəniyyəti” əsərində qeyd etmişlər: “Siyasi mədəniyyət cəmiyyətin siyasi sistemində, siyasi rejimlərdəki rolun yüksəkdir; demokratiyanın inkişafı və demokratik rejimin meydana gəlməsi və formalaşması hər şeydən əvvəl, yüksək siyasi mədəniyyət tələb edir və onun sayəsində mümkündür” [2, s. 8].

Siyasi mədəniyyət, bütövlükdə siyasi davranış, siyasi biliklərə yiyələnmək, siyasi baxışları qiymətləndirmək və nəhayət, siyasi fəaliyyət mədəniyyətidir. Siyasi mədəniyyətin subyektı cəmiyyət, siniflər, sosial qruplar, siyasi partiyalar, təsisatlar, şəxslər və s. ola bilər. Azərbaycan alimləri də siyasi mədəniyyət anlayışını araşdırmış və qeyd etmişlər ki, hər bir Azərbaycan vətəndaşı öz siyasi davranışında, siyasi biliklərə yiyələnmək bacarığında, siyasi baxışların qiymətləndirilməsində və nəhayət, siyasi fəaliyyətində düzgün istiqamət tutmaq üçün yüksək siyasi mədəniyyətə malik olmalıdır. Azərbaycan dövləti demokratik proseslərin inkişafı üçün təkcə daxili deyil, həm də xarici ölkələrlə münasibətlərdə düzgün siyasi xətt seçib. Bunun üçün isə siyasi hakimiyyətdə olanların siyasi davranış mədəniyyəti yüksək olmalıdır, çünki onlar dövləti idarə edənlərdir.

Azərbaycan Respublikasında siyasi mədəniyyət humanist dəyərlərə və insan hüquqlarının ən yüksək səviyyədə inkişaf etməsi ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan tolerant və multikultural dövlətdir. Onun tərkibində müxtəlif xalqlar, etnik birliklər yaşayır. Onların sülh və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamaları üçün cəmiyyətdə sadə xalqların siyasi mədəniyyətinin düzgün istiqamətdə inkişafı vacibdir. Azərbaycan siyasi sistemində siyasi mədəniyyət nəsildən-nəsilə verilərək davam etdirilən mədəniyyətdir ki, bu artıq ənənəyə çevrilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının müasir inkişafı dövründə hüquqi dövlət quruculuğu və insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində söylərin gücləndirilməsi siyasi hakimiyyətin siyasətinin

əsas istiqamətidir və bu, demokratik prinsiplərin əsasını təşkil edir. Demokratik rejim siyasi mədəniyyətin inkişafı ilə təsdiqlənir. Hər bir şüura malik insan öz hərəkətlərinə cavabdeh olmalı, ictimai münasibətlərin fəal iştirakçısına çevrilməlidir.

Əsrlər boyu cəmiyyətin sinfi strukturu və hakimiyyətə münasibətlərinə görə siniflər, sosial qruplar arasında fərqlər yaranmışdır. Q.Almond qeyd edir: “Dövlətçilikdə, idarəçilikdə və ümumiyyətlə, siyasi sistemdə pragmatizm əsas götürülür, həmçinin yeni siyasi partiyalarla, yeni quruluşlarla sazişə girilir və yeni dövrün tələbləri nəzərə alınır. Siyasi mədəniyyət cəmiyyətin siyasi həyatında davranış normalarını, fəaliyyət qaydalarını müəyyən etməklə yanaşı, həm də bu norma və qaydaları təyin edir” [2, s. 6].

Milli-etnik münasibətlərə görə beynəlmiləl, dünyəvi, milli, millətçi, şovnist, hegemon və s. kimi siyasi mədəniyyət diqqəti cəlb edir. Ümummilləti mədəniyyət bütövlükdə ictimai həyatın tamlığını və birliyini təmin etdiyi kimi, onun tərkib hissəsi olan siyasi mədəniyyət də özünün siyasi davranış prinsipləri, norma və idealları ilə cəmiyyətin siyasi həyatının, ümumiyyətlə, siyasi sferanın tamlığını, bütövlüyünü təmin edir. Siyasi mədəniyyəti siyasi birliyə daxil olan əhalinin böyük əksəriyyəti tərəfindən bəyənilən və qəbul edilən sərvət-normativ sistem kimi şərh etmək olar. Bura bir sıra siyasi sistemlərə aid olan inamlar, məqsədlər, istiqamətlər, simvollar və siyasi təcrübəyə aid olan digər davranış və normalar daxildir. Burada isə əsas yeri siyasi sistemin formalaşmasına və bunun stabilliyinin təmin edilməsinə, qorunub saxlanılmasına kömək edən inam və məqsədlər tutur. Belə bir cəhəti də nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, siyasi mədəniyyət heç də yalnız mövcud siyasi sistemin xeyrinə olan, onun möhkəmlənməsinə kömək edən müsbət amillərdən ibarət deyildir. Belə ki, həmin amillərin əhalinin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilməsini iddia etmək fikir və mövqe müxtəlifliyinin inkar edilməsi demək olardı. Əslində, mövcud siyasi sistemdə əsas və müəyyənəddici amil mövcud quruluşun qanuniliyinə olan inam və məqsəd birliyi.

Siyasi mədəniyyət müəyyən funksiyalar yerinə yetirir. Bu funksiyalar – cəmiyyət həyatının demokratikləşdirilməsi; xalqın dövlətin idarə edilməsində iştirakının təmin edilməsi; siyasi baxışların dövrlə bağlı yeniləşməsi; baş verən siyasi hadisə və proseslərdə aşkarlığın olması; siyasi proseslərdə xalqın iştirakı və rolu; siyasi rəhbərlik və ideya rəhbərliyində iştirakı və s. Eləcə də inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə ahəngdarlığın və dinamik inkişafın pozulmaması, siyasi stabilliyin saxlanılması, istehsalın durmadan artması və iqtisadiyyatın inkişafı, əhalinin durmadan artan maddi və mənəvi ehtiyaclarının dolğun ödənilməsi mənafeyi yüksək siyasi mədəniyyət zəminində bütün siyasi qüvvələrin, hətta onlar bir-birinə əks qütblərdə dayansalar belə, bir araya gəlməli, vətəndaş həmrəyliyi göstərməli, vahid siyasi və ideya xətti hazırlamalıdır. Müasir dövrdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi ictimai-siyasi vəziyyəti cəmiyyətimizdə mövcud olan siyasi qüvvələrin, ölkənin siyasi sistemində iştirak edən və etməyən bütün siyasi partiya və qurumların, respublikanın iqtisadi, sosial, mədəni inkişafı naminə, təhrək edildiyimiz müharibədən xilas olmaq və itirilmiş torpaqlarımızı geri qaytarmaq naminə bir araya gəlməli, bu vəziyyətdən çıxmaq üçün vahid xətt işləyib hazırlamalı və beləliklə də yüksək siyasi mədəniyyət nümayiş etdirməlidirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi siyasi mədəniyyət öz təsirini mənəvi paklıq, mənəvi təmizlik, sözlə işin uyğunluğu, doğruluq, prinsiplilik və s. kimi keyfiyyətlər üzərində qurmalı, onu tikməli və ucaltmalıdır. Ona görə də siyasi mədəniyyətin funksiyalarından bəhs edərkən onun əsas funksiyalarından biri kimi məhz cəmiyyət üzvlərinin ehtiyac və tələblərinə diqqətlə, qayğı ilə yanaşmaqdan, onların ödənilməsi qeydinə qalmaqdan ibarətdir. Bu ehtiyac və tələblər isə insan həyatının bütün sahələrini əhatə edəcək qədər çoxətəfli və əhatəlidir. Bu, adi sosial-məişət problemlərindən tutmuş iqtisadi, siyasi, mənəvi ehtiyacları, maraq və mənafeləri nəzərə almağı, onun ödənilməsi ilə şərtlənir. Bu ehtiyac və tələblər ayrı-ayrı fərdlərdən tutmuş ailələrə, sosial qruplar, siniflər, bütövlükdə cəmiyyət və millət səviyyəsinə qədər geniş miqyaslıdır və cəmiyyətin bütün üzvləri onunla yaşayır. Bu ehtiyaclarla etinasızlıq mədəniyyətsizlikdir. Bundan əlavə, siyasi mədəniyyət sahəsində qazanılmış müsbət irsi, mütərəqqi cəhətləri, yüksək dəyərləri qoruyub saxlamaq, onları inkişaf etdir-

mək və geniş yaymaq, gələcək nəsillərə çatdırmaq siyasi mədəniyyətin başlıca funksiyalarındandır. Siyasi mədəniyyət sahəsində əldə olunan mühüm yenilik və nailiyyətlərin, dəyərlərin, demokratik norma və davranışların bir dövlət, bir millət çərçivəsində məhdudlaşdırmaq deyil, onları millətlər və dövlətlər arasında yaymaq siyasi mədəniyyətin çox mühüm funksiyasıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, siyasi mədəniyyətin yerinə yetirdiyi funksiyalar Azərbaycan Respublikasının siyasi sistemində yüksək səviyyədə tətbiq edilir. Demokratik ölkələrdə, sivilizasiyalı cəmiyyətlərdə siyasi mədəniyyət yüksək səviyyədə olur və ölkədə aşkarlıq hökm sürür. İstər siyasi həyatda, istərsə də ictimai-iqtisadi həyatda baş verən hadisə və proseslər haqqında inkişaf və irəliləmələr, nöqsan və durğunluq, geriləmə halları, onların səbəbləri haqqında düzgün izah və şərhlər verilir, açıqlamalar olur. Siyasi mədəniyyətin əsas funksiyalarından biri kimi cəmiyyətin demokratikləşməsi, xalqın ölkənin idarə edilməsində iştirak üçün şərait yaradılması, şəxsiyyətin öz imkan və bacarığını inkişaf etdirməsi, ondan cəmiyyətin xeyrinə istifadə edə bilməsi imkanlarının yaradılmasından ibarətdir. Siyasi mədəniyyət cəmiyyət üzvlərinin, ölkə vətəndaşlarının siyasi quruluşa münasibəti, siyasi biliklərə yiyələnmək səviyyəsi, siyasi fəaliyyətlərinin təcəssümüdür. Deməli, siyasi mədəniyyətin tərkibini təşkil edən komponentlər əsasən insanların siyasi sistemə olan inamları, siyasi fəaliyyətləri, siyasi biliklərinin səviyyəsidir və s.

Siyasi mədəniyyətin formalaşması və onun uzunömürlürlüyünü təmin edən əsas amil mövcud siyasi sistemin legitimliyinə əhalinin, cəmiyyət üzvlərinin inamıdır, bu inamın səviyyəsidir. İnsanların siyasi davranış normaları, siyasi ideyalar, inamlar, siyasi biliklər – bir sözlə siyasi mədəniyyətin bütün hissələri mövcud cəmiyyətin siyasi birliyini, siyasi bütövlüyünü təmin edir. Siyasi mədəniyyət o vaxt daha yüksək səviyyəyə qalxa bilər və daha yüksək inkişaf pillələrinə ucala bilər ki, ölkədə, cəmiyyətdə insanların maraq və mənafeələrinin lazımi səviyyədə ödənilməsi qeydinə qalınsın, insanların hüquqları, azadlıqları və bərabərlikləri təmin olunsun, mədəni səviyyəsi yüksək olan demokratik ölkələrin təcrübəsindən istifadə edilsin, ümumbəşəri dəyərlərdən bəhrələnilsin. Ümumiyyətlə götürdükdə, insanın yaşadığı ictimai mühitin siyasi mədəniyyətin formalaşmasında çox böyük və müəyyənədicə roludur. Burada sağlam mühit: demokratik siyasi sistem, fikir plüralizmi, iqtisadiyyatın yüksək inkişafı, ədalətin hökmran olması, aşkarlıq həyatın bütün sahələrində inkişaf və yüksəlişin, habelə düzgünlük və geriliyin səbəbləri, onların düzgün və elmi şəkildə qərəzsiz izahı və şərh, yüksək siyasi mədəniyyət, zəngin siyasi sərvətlərin, siyasi nikbinliyin yaranması və formalaşması üçün başlıca şərtidir. Qeyri-sağlam mühit isə: totalitar, inzibati-amirlik rejimi, azad fikirliliyə yol verilməməsi, aşkarlığın olmaması, ölkədə baş verən hadisə və proseslərin üstüörtülü qalması, xalqın bu hadisə və proseslərdən xəbərsiz olması, onlar haqqında ya düzgün məlumat verilməməsi, ya da heç bir məlumat verilməməsi, iqtisadiyyatın, mədəniyyətin aşağı səviyyədə olması, sosial vəziyyətin pis olması, ümumiyyətlə, əhalinin ehtiyac və tələblərinin ödənilməməsi siyasi nikbinlik yarada bilməz və belə ölkələrdə siyasi mədəniyyət də aşağı səviyyədə olur.

Siyasi mədəniyyətin meydana gəlməsi və inkişafında tərbiyənin böyük rolu vardır. Tərbiyə işinin təşkili və onun istiqamətindən asılı olaraq siyasi mədəniyyət öz mahiyyətinə görə müxtəlif cür ola bilər. Tərbiyə işi isə ilk növbədə ailədən başlayır və onun miqyası getdikcə genişlənərək məktəblərdə, əmək kollektivlərində, sosial qruplarda, daha geniş miqyas alır və nəhayət dövlət və cəmiyyət səviyyəsinə yüksəlir, tamamlanır. Beləliklə də siyasi tərbiyə bu mərhələlərdən keçərək formalaşır. Hər bir insanın siyasi həyatda iştirakı, onun bu sahədə fəallığı həmin şəxsin siyasi mədəniyyətinin göstəricisidir. Siyasi mədəniyyət cəmiyyətin hər bir üzvünün çox mühüm əlaməti, şəxsiyyətin keyfiyyət göstəricisi olub, onun həyat tərzinin bütün tərəflərini, bütün cəhətlərini əhatə edir.

Siyasi mədəniyyətin tarixi praktikaya əsaslanan işlənib hazırlanmış, cəmiyyətin siyasi həyatında mövcud olan bir sıra modelləri vardır. Bu modellər əsasən bunlardır: demokratiya, mühafizəkarlıq, mürtəce, liberalizm, inqilabçılıq, millətçilik, milli dövlətçilik, dinçilik, diktatorluq və s. modellər. Bu modellərdən birinin hakimiyyətdə olması digərlərinin gələcək fəaliyyətini şərtləndirə bilər, yəni onları ya yaşada bilər, ya da aradan çıxarda bilər, ləğv edə bilər.

İşin elmi nəticə. Araşdırmalar göstərir ki, yeni dövrdə müasir təfəkkürün formalaşmasını tələb edən və cəmiyyətin düzgün istiqamətdə inkişafı üçün insanlarda düzgün siyasi mədəniyyətin, siyasi şüurun formalaşması mütləqdir. Bu istiqamətdə siyasi mədəniyyət cəmiyyətdə yüksək səviyyədə inkişaf etməlidir.

İşin elmi yeniliyi. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin keyfiyyətli idarə olunmasında mövcud problemlərin ümumi nəzəri əsasları, vəzifələri və tətbiqinə dair yeni nəticələr əldə olunmuşdur.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. İşin tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, həll edilən bir sıra yeni problemlər cəmiyyətin siyasi mədəniyyətin qavranılması sahəsində alınan nəticələr xalq tədqiqatları üçün faydalı olmaqla yanaşı, sonrakı tədqiqatlarda da əsaslı kömək edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyev, M. Siyasi elmin əsasları / M.Əfəndiyev. – Bakı: Siyasət, – 2004.
2. Almond, Q. Гражданская культура и политические исследования стабильности // Q.Almond, S.Verba. – 1992, №4. – 122-156 s.
3. Şirəliyev, H.İ. Politologiya / H.İ.Şirəliyev, Ə.C.Əhmədov. – Bakı: Təbib, – 1997. – 416 s.
4. Məmmədova, M. Siyasi mədəniyyətin məzmunu və strukturu // Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, –c. 85, № 1, – 2018. – 49-51 s.
5. Əfəndiyev, M. Politologiya / M.Əfəndiyev. – Bakı: Elm, – 2011.
6. Mehdiyev, F. İnzibati hüquq / F.Mehdiyev. – Bakı: Adiloğlu, – 2010. – 73 s.

A.A.Rajabova

The Role and Importance of Political Culture in the Democratization Process of Azerbaijani Society

Summary

The article discusses the role of political culture in the democratization process of Azerbaijani society. Political culture is a fundamental requirement for the development of democracy and the emergence and formation of a democratic regime. Political culture, in general, encompasses political behavior, the acquisition of political knowledge, the evaluation of political views, and political activity. For the proper development of society, the advancement of political culture is essential. This is because its subjects include society, classes, social groups, political parties, institutions, and individuals.

Key words: *Concept of culture, politics, political consciousness, society, political views, social groups*

A.A.Раджабова

Роль и значение политической культуры в процессе демократизации азербайджанского общества

Резюме

В статье рассматривается роль политической культуры в процессе демократизации азербайджанского общества. Политическая культура является основным требованием для развития демократии и возникновения и формирования демократического режима. Политическая культура в целом охватывает политическое поведение, приобретение политических знаний, оценку политических взглядов и политическую деятельность. Для правильного развития общества необходимо развитие политической культуры, так как её субъектами являются общество, классы, социальные группы, политические партии, учреждения и отдельные лица.

Ключевые слова: *Понятие “культура”, политика, политическое сознание, общество, политические взгляды, социальные группы*

Rəyçilər: dos. Ə.M.Abdiyeva,
dos. N.N.Quliyev

Redaksiyaya daxil olub: 24.10.2024

S.M.YUSİFOVA

e-mail: samireyusifova7@gmail.com

: <https://orcid.org/0009-0006-1974-727X>

Azərbaycan Universiteti

(Bakı şəh., C.Hacıbəyli küç., 71)

BEYNƏLXALQ SƏVİYYƏDƏ SOSIAL SİYASƏTİN FORMALAŞMASI YOLLARI

Xülasə. Sosial siyasət məsələləri bəşəri bir məsələ olaraq, insan kapitalının müdafiəsi və əmək bazarında iştirakçılığın təmin edilməsi ilə bağlı aktualdır. 1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqları tanıyan ilk universal sənəd kimi qəbul edilir. Bu məqalədə, insan hüquqlarının bölünməzliyi vurğulanır və sosial hüquqların əhəmiyyətini qeyd edilmişdir. İnsan hüquqlarının qorunması üçün BMT, mülki və siyasi hüquqlar, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə beynəlxalq paktlar hazırlamışdır.

Məqalədə sosial siyasətin mərhələsi, ədalətli əmək şəraiti, həmkarlar ittifaqı hüquqları, sosial təminat hüququ və yaşayış səviyyəsi öyrənilmişdir. Tədqiqat zamanı tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: sosial siyasət, sosial hüquqlar, insan hüquqları, azadlıq

Giriş. Xarici ölkələrdə sosial siyasət məsələləri bu günümüzədək hələ də cəmiyyətdə aktual hesab edilərək, davamlı olaraq yenidənberpaya ehtiyacı olan sahələrdən biridir. II Dünya müharibəsindən sonra daha əsaslı hesab edilən insan kapitalının sosial müdafiəsi və onun əmək bazarında iştirakçılığının təmin edilməsi ilə bağlı digər sənədlərə nəzər salaraq. Qeyd edək ki, bu təfəssilatlı bir forma olaraq ölkələr üzrə ayrı-ayrılıqda araşdırmış bir məsələdir. Bilirik ki, BMT-nin əmək hüquqları müddəalarını ehtiva edən sənədlərinə 1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi rəhbərlik edir. Bəyannamə insan hüquqlarının bölünməzliyi, bütövlüyü və qarşılıqlı asılılığı prinsiplərinə dair ilk universal sənəddir. Birinci nəsil insan hüquqları ilə yanaşı, Bəyannamədə ikinci nəsil insan hüquqları, yəni iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar da yer aldı və sosial hüquqların insan hüquqları olduğu qətiyyətlə qəbul edildi [3, s.11]. II Dünya müharibəsi dövründə müttəfiq dövlətlər söz azadlığı, sərbəst toplaşmaq azadlığı, qorxu və yoxluq şəklində azadlığın dörd əsas sahəsini təyin etdilər. Müharibədən sonra dövlətlər fərdlərə verilən hüquq və azadlıqları təmin etmək üçün bir araya gəldilər və müqaviləyə əsasən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq hər kəs üçün bu əsas azadlıqları və insan hüquqlarını tanıdı. Bu hüquqların ətraflı tərfi, BMT-nin İnsan Hüquqları Komissiyası tərəfindən hazırlanmış və bir neçə düzəliş edildikdən sonra 10 dekabr 1948-ci ildə Parisdə BMT Baş Assambleyasının iclasında qəbul edilmiş 30 maddədən ibarət Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə daxil edilmişdir [5, s. 9].

Bəyannamə beynəlxalq hüquq baxımından məcburi olmasa da, mənəvi səviyyədə dünya miqyasında tanınmışdır. Bu, həmçinin Türkiyə Respublikası tərəfindən Bəyannamənin qəbul edilməsinə müsbət təsir etdi. Bəyannamənin mətni, bu mətn beynəlxalq bir müqavilə olmasa da, parlamentdə oxunaraq qəbul edildi və rəsmi qəzetlərdə yayımlandı. Bəyannamədə *mülki və siyasi hüquqlar, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar* müəyyən edilmişdir. Bəyannamədə vurğulanır ki, bu yanaşma ilə şəxsi hüquqlar yalnız sosial və iqtisadi hüquqlarla birlikdə həyata keçirilə bilər. Bu çərçivədə bütün hüquq və azadlıqlara ayrı-seçkilik edilmədən birlikdə baxılır. Bəyannamələrdən əvvəl İngiltərədə Magna Carta tərəfindən irəli sürülən “Böyük azadlıqlar” bəyannaməsi (1215), Amerikadakı İstiqlal Bəyannaməsi (1776) və Fransadakı İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1789) kimi milli səviyyədə insan hüquqları sənədləri olmasına baxmayaraq, BMT İnsan Hüquqları Bəyannaməsi insan hüquqlarının milli səviyyədə universal

səviyyəyə köçürüldüyü ilk sənəd idi [2, s.21]. Bəyannamənin iş həyatı və sosial siyasət üçün vacib olan müddəaları və məzmunu aşağıdakılardır:

Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin qəbul edilməsinə səbəb olan prosesdə insan hüquqlarının əsas prinsiplərini, habelə bu hüquqları təfərrüatlandıran və məcburi olan Konvensiyanı əks etdirən Bəyannamənin qəbul edilməsinə qərar verildi. Konvensiyanın hazırlanması zamanı mənfi hüquqlar qrupuna daxil olan mülki və siyasi hüquqların nisbi əhəmiyyəti və müsbət hüquqlar qrupuna daxil olan iqtisadi və sosial və mədəni hüquqlar barədə üzv dövlətlər arasında ciddi fikir ayrılıqları yarandı.

Beləliklə, hazırlanmış Konvensiya iki hissəyə bölündü: biri **mülki və siyasi hüquqları**, digəri **iqtisadi, sosial və mədəni hüquqları** əhatə etdi.

BMT-nin Ümumdünya Bəyannaməsi, mülki və Siyasi Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Pakt, İqtisadi, sosial və Mədəni Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Pakt və əlavə protokollar birlikdə "Beynəlxalq İnsan Hüquqları Məcəlləsi"ni təşkil edir.

İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Pakt preambuladan, 5 maddədən, 31 fəsildən ibarətdir. Konvensiyanın 6-15-ci maddələrində aşağıda göstərilən iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar sadalanır:

1. *Əmək hüququ* (Maddə 6): iştirakçı dövlətlər hamı üçün işləmək hüququnu tanımalı və bu hüququ qorumaq üçün lazımi tədbirləri görməli və məhsuldar və tam məşğulluğun təmin edilməsi üçün lazım olan siyasət və metodları ləğv etməlidirlər.

2. *Ədalətli və uyğun iş şəraiti hüququ* (Maddə 7): iştirakçı dövlətlərdən bütün işçilərə ədalətli və uyğun iş şəraiti təmin etmələri tələb olunur. Bunun üçün iş müqabilində minimum gəlir, bərabər iş üçün bərabər və ədalətli əmək haqqı təmin etmək lazımdır, xüsusən də qadınlar kişilərin iş şəraitindən aşağı olmayan şərtlərlə işləsinlər; insani həyat, işçinin özü və ailəsi üçün təhlükəsiz və sağlam iş şəraiti; iş stajı və sürücülük vəsiqəsindən başqa heç bir meyar olmadan yüksəliş üçün bərabər imkanların təmin edilməsi; istirahət, iş fasiləsi, ağıl iş vaxtının dekomunizasiyası, illik ödənişli məzuniyyət və tətil maaşlarına zəmanət verilməlidir.

3. *Həmkarlar İttifaqı hüquqları* (Maddə 8): Üzv dövlətlərdən hər kəsə iqtisadi və sosial maraqlarını qorumaq və təşviq etmək üçün həmkarlar ittifaqları yaratmaq və yalnız öz Həmkarlar ittifaqı qaydalarına uyğun olaraq seçdikləri birliyə qoşulmaq hüququ verilməlidir. Bu hüququn həyata keçirilməsi və həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyəti demokratik cəmiyyətdə milli təhlükəsizliyi, ictimai asayışı və ya başqalarının hüquq və azadlıqlarını qorumaq üçün zəruri olan qanuni məhdudiyyətlərdən başqa heç bir məhdudiyyətə məruz qala bilməz. .

4. *Sosial təminat hüququ* (Maddə 9): iştirakçı dövlətlər hamı üçün sosial təminat hüququnu tanıyırlar. Bu hüquqa sosial sığorta hüquqları da daxildir.

5. *Ailənin, analığın, uşaqların və gənclərin qorunması hüququ* (Maddə 10): cəmiyyətin təbii və təməl vahidi olan bir ailəyə, xüsusən də yarandığı dövrdə və himayəsində olan uşaqların baxımı və təhsili üçün məsuliyyətin davam etdiyi dövrdə mümkün olan ən çox qorunma və yardım verilir. Evlilik, evlənmək niyyətində olan cütlüklərin sərbəst razılığı ilə bağlanır. Analər doğuşdan əvvəl və sonra bir müddət ərzində xüsusi qorunma alırlar. İşləyən analara bu müddət üçün ödənişli məzuniyyət və ya kifayət qədər sosial təminatdan istifadə edə biləcəkləri məzuniyyət verilir. Bütün uşaqlar və gənclər üçün nəsil və ya digər şərtlərə görə ayrı-seçkilik edilmədən xüsusi qoruma və yardım tədbirləri görülür. Uşaqlar və gənclər iqtisadi və sosial istismardan qorunur. Uşaqların və gənclərin əxlaqına və ya sağlamlığına zərərli, həyatı üçün təhlükəli və ya normal inkişafına mane olan işlərdə istifadəsi qanunla cəzalandırılır. Dövlət həmçinin uşaqların ödənişli əməyinin qanunla qadağan olunduğu və cəzalandırıldığı minimum yaş həddini təyin edir.

6. *Yaşayış səviyyəsi hüququ* (Maddə 11): iştirakçı dövlətlər hər bir insanın özləri və ailələri üçün kifayət qədər yaşayış səviyyəsini qəbul etmək hüququnu tanıyır və bu hüququn həyata keçirilməsini təmin etmək üçün müvafiq tədbirlər görürlər. Bu standart həm də adekvat yemək, geyim, sığınacaq və yaşayış şəraitinin daim yaxşılaşdırılmasını əhatə edir.

7. *Sağlamlıq hüququ* (Maddə 12): iştirakçı dövlətlər hər bir insanın fiziki və zehni sağlamlıq standartlarının mümkün olan ən yüksək səviyyəsinə sahib olmaq hüququnu tanıyırlar. Sağlamlıq hüququ yalnız sağlam olmaq hüququ deyil, həm də insanların reproduktiv də daxil olmaqla sağlamlıqlarını və digər məsələlər başa düşülür.

8. *Təhsil hüququ* (Maddə 13 və 14): Təhsil insan şəxsiyyətinin və ləyaqətinin tam inkişafına, insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmətin gücləndirilməsinə yönəldilməlidir. Bu baxımdan dövlətin vəzifəsi hər kəsə məcburi pulsuz ibtidai təhsil verməkdir. İştirakçı dövlətlərdən hamı üçün əlçatan bir orta və ali təhsil sistemi yaratmaq və tədrisən hamı üçün pulsuz olaraq əlçatan etmək tələb olunur.

9. *Mədəni həyatda iştirak etmək hüququ* (Maddə 15): Dövlətlər hər birinin mədəni həyatda iştirak etmək, elmi inkişafın mallarından və nəticələrindən istifadə etmək, yaradıcısı olduğu elmi, ədəbi və bədii əsərlərdən irəli gələn maddi və qeyri-maddi malların qorunmasından istifadə etmək hüququnu tanıyırlar. Bu hüququn tam həyata keçirilməsi elm və mədəniyyətin qorunması, inkişafı və yayılması üçün lazımi tədbirləri tələb edir [5, s. 45].

1985-ci ildə iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar Komitəsi Şuraya hesabatların nəzərdən keçirilməsinə kömək etmək və lazım olduqda iştirakçı dövlətlərlə hesabatlar çərçivəsində konstruktiv dialoq inkişaf etdirmək üçün yaradıldı.

Görünür ki, BMT sisteminin müxtəlif orqan və təşkilatlarında geniş sosial siyasət həyata keçirilir. BMT altı əsas qurumdan ibarətdir:

➤ *Baş Assambleya*: *Baş Assambleya BMT müqaviləsinə daxil olan istənilən məsələyə baxa və üzv dövlətlərə məsləhət verə bilər.*

➤ *Təhlükəsizlik Şurası*: *Şura beş daimi üzvdən, ABŞ, Çin, Fransa, İngiltərə və Rusiyadan və on müvəqqəti üzvdən ibarətdir.*

➤ *İqtisadi və Sosial Şura (ECOSOC)*: *iqtisadi və Sosial Şura BMT-nin iqtisadi və sosial sahələrdə prioritetlərini müəyyənləşdirən və işini planlaşdıran əsas qurumdur.*

➤ *Qəyyumlar Şurası*: *Qəyyumluq Şurası 1994-cü ildə BMT müqaviləsi ilə ona həvalə edilmiş missiyasını yerinə yetirdiyi üçün şərtlər tələb olunduqda yenidən işə başlamaq üçün işini dayandırdı.*

➤ *Beynəlxalq məhkəmə*: *Hollandiyanın Haaqa şəhərində yerləşən Beynəlxalq Məhkəmə BMT-nin əsas məhkəmə orqanıdır. Dövlətlər arasındakı hüquqi mübahisələri dekomunikasiya ilə əlaqələndirir və BMT Ekspert Təşkilatlarına rəy təqdim edir.*

İstər II Dünya müharibəsindən sonra, istərsə də iqtisadi tənəzzül dövründə, sosial müdafiə sahəsində ünvanlılıq prinsipinin gözlənilməsi və sosial yardım proqramlarının artırılması, sosial təminat və müdafiəyə ehtiyacı olan insanların daha çox qorunması və dəstəklənməsi üçün ən vacib addımlardan biridir. Bu addımların icrası, mənfi iqtisadi proseslərin təsirini azaltmaq və insanların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün önəmli bir rol oynamışdır. Bu, bir tərəfdən əhali arasında sosial məsafələrin azalmasına və daha ədalətli bir sosial təminat sisteminin yaradılmasına imkan verərək, digər tərəfdən isə iqtisadiyyatın bərpa olunması üçün tələb olunan sosial stabilliyi təmin edir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin 15 iyun 1994-cü il tarixli fərmanı olan “Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və iqtisadiyyatın maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi tədbirləri haqqında” sənəd, əhalinin sosial müdafiəsini möhkəmləndirməyi, iqtisadi sabitliyi təmin etməyi və sosial müdafiə sahəsində daha effektiv tədbirlər həyata keçirməyi hədəfləyirdi. Bunun ardınca, Heydər Əliyev “Əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” adlı fərman imzalayaraq, əhalinin sosial təminatının daha etibarlı şəkildə qorunması üçün əlavə addımlar atmışdır. Sovet dönəmində sosial siyasət daha çox ideoloji prinsiplərə və dövlətin idarəçilik imkanlarına əsaslanırdı. Lakin müstəqillikdən sonra ölkənin müxtəlif sahələrində geniş işlər aparılmış və sosial siyasət öncül istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Bu dövr ərzində sosial dəstək proqramları, sosial təminat sistemi, sağlamlıq və təhsil kimi sahələrdə bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Bundan əlavə, vətəndaşlara göstərilən xidmətlərdə şəffaflıq və operativliyi təmin etmək məqsədilə əmək, məşğulluq, sosial müdafiə və sosial təminat sahələrində dövlət xidmətlərinin tam elektronlaşdırılması üzrə addımlar atılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 sentyabr 2018-ci il tarixli “Əmək, məşğulluq, sosial müdafiə və sosial təminat sahələrində elektron xidmətlərin tətbiqinin genişləndirilməsi haqqında” fərmanı ilə Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin informasiya sistemləri əsasında “Mərkəzləşdirilmiş elektron informasiya sistemi” yaradılmış, “e-sosial” internet portalı istifadəyə verilmiş, “Məşğulluq” altsistemi formalaşdırılmış və onun vasitəsilə “Vakansiya bankı” fəaliyyətə başlamışdır. Bu sistemlər vasitəsilə işsiz və işaxtaran hər bir şəxs yaşadığı bölgədə və ölkə üzrə mövcud vakansiyalara birbaşa elektron qaydada müraciət edə bilər, işəgötürənlər isə vahid platforma vasitəsilə axtardıqları işçi qüvvəsinə rahatlıqla çıxış əldə edə bilərlər. Eyni zamanda, Nazirlik tərəfindən əmək münasibətlərində yenilikləri ehtiva edən “Əmək və məşğulluq” altsistemi istifadəyə verilmiş və bu addım əmək və məşğulluq sahəsində islahatların yeni mərhələsinə keçidi təmin edir.

Azərbaycanda sosial siyasətin əsas xüsusiyyətləri arasında aşağıdakılar qeyd oluna bilər: Dövlət tərəfindən sosial müdafiənin əsasının qorunması: Azərbaycanda sosial təminat sistemi güclüdür və dövlət sosial müdafiə xidmətlərinə və proqramlarına əhəmiyyətli miqdarda investisiya yatırır.

- *İşsizlərin təşviqi və əmək bazarının inkişafı*
- *Təhsil və sağlamlığa dövlət tərəfindən fərdi investisiya*
- *Sosial xəstəliklərin profilaktikası*
- *Əhalinin mənzili və infrastrukturunun inkişafı*
- *İnkişafın regional bərabərliyi*
- *Azərbaycan milli, dini və etnik çoxmədəniyyətliliyinin qorunması.*

Ümumiyyətlə, cənab Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, “*Azərbaycan dövlət siyasətinin mərkəzində Azərbaycan vətəndaşı dayanır. Azərbaycanda aparılan məqsədyönlü iqtisadi strategiya ölkənin iqtisadi və siyasi sabitliyini əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirir. Neftdən əldə edilən gəlirlər və məqsədyönlü dövlət siyasəti nəticəsində Azərbaycanın maliyyə potensialı güclənmiş, nəzərəçarpan valyuta ehtiyatlarının formalaşması təmin edilmişdir. İdarə olunan inflyasiya ilə yanaşı, hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatı Cənubi Qafqaz iqtisadiyyatının 80%-dən çoxunu təşkil edir. Azərbaycanda həyata keçirilən davamlı islahatlar iqtisadi-sosial siyasətlə paralel aparılmaqdadır. Dövlətin tətbiq etdiyi iqtisadi inkişaf strategiyası büdcə vəsaitlərinin artmasına səbəb olmuş, bu isə kompleks islahatların həyata keçirilməsinə və əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına töhfə vermişdir*” [1, s.4].

Beləliklə, sosial yönümlü büdcə əsasında ölkə xərclərinin böyük bir hissəsi sosial sahəyə yönəldilmişdir. Sosial siyasət çərçivəsində əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, səhiyyə sisteminin müasirləşdirilməsi, işsizliyin və yoxsulluğun azaldılması əsas prioritetlərdəndir. Aztəminatlı ailələr, ailə başçısını itirmiş ailələr, şəhid ailələrinin üzvləri, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslər, əlillər, yaşlı vətəndaşlar və uşaqların sosial müdafiəsi məqsədilə müəhlüm tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Onların sosial təminatının yaxşılaşdırılması üçün pensiya müavinətlərinin həcmi hər il artırılır, məşğulluq imkanları genişləndirilir və əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi üçün minlərlə yeni iş yerləri yaradılır. Dövlət başçısının 106 nömrəli sərəncamı ilə “Azərbaycan 2030” sosial-iqtisadi inkişaf üzrə milli prioritetlər müəyyən edilmişdir ki, bu prioritetlər beş əsas istiqaməti əhatə edir:

1. Dayanıqlı artan rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyat
2. Dinamik inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət
3. Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı
4. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış
5. Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi

Son illər Azərbaycan Respublikasında uğurla həyata keçirilən islahatlar nəticəsində sosial yönümlü, dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiya olunmuş milli iqtisadiyyatımız formalaşmış, qazanılmış uğurlar daha da möhkəmləndirilmiş, makroiqtisadi sabitlik qorunub saxlanılmış, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafı sürətlənmiş, sahibkarlığa dövlət dəstəyi gücləndirilmişdir. Bunun nəticəsində ölkədə yoxsulluq və işsizlik səviyyəsinin nəzərəcarpacaq dərəcədə azaldılmasına, vətəndaşların maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasına nail olunmuş, sosial cəhətdən həssas əhali qruplarının sosial müdafiəsi gücləndirilmişdir. İqtisadiyyatın sosialyönümlü inkişafında əmək və sosial müdafiə amilinin ön planda saxlanması, aztəminatlı ailələr üçün passiv sosial təminat tədbirlərindən dayanıqlı aktiv məşğulluq proqramlarının tətbiqinə keçid, hər bir əmək qabiliyyətli ölkə vətəndaşının səmərəli məşğulluq imkanlarına malik olmasına şəraitin yaradılması respublikanın sosial-iqtisadi inkişaf modelini formalaşdıran siyasətin əsas prioritetlərindən biridir [2, s.2].

Azərbaycanda sosial siyasətin qanunvericilik kontekstində də bir çox pozitiv addımlar atılmışdır. Ən əsası, dövlət tərəfindən qəbul edilən əsas qanunlar və qərarlar sosial müdafiə və təminatının inkişafına yönəlib. Bu baxımdan, Azərbaycanda qanunvericilik sahəsində sosial siyasətin inkişafına zəmin yaradan qanunlar, sənədlər və qərarlar arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- Sosial təminat,
- Sosial sığorta,
- Sosial yardım,
- Məişət müstəqilliyinin qorunması və məhdudlaşdırılmış qruplara yardım,
- Əcnəbi investisiya fondları haqqında.

Son illərdə Azərbaycanda sosial sahələrə yüksək dərəcədə diqqət yetirilir və sosial təminatın inkişafı üçün bir sıra layihələr həyata keçirilir. Bunlar arasında məktəblərin və sosial-ümumi binaların tikintisi, sosial təminat proqramları, əmək haqqı artırılması və sosial xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi kimi məsələlər sayıla bilər. Bunlar, Azərbaycanda sosial siyasətin əsas prioritetlərindən yalnız bir neçəsini təşkil edir və müharibə dövründə sosial proqramların icrası, əhəlinin rifahının və sosial təminatının yüksəldilməsi məqsədilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İşin elmi nəticəsi: İkinci Dünya müharibəsindən sonra insan hüquqları bəyannamələrinin sosial siyasətə təsiri müasir sosial müdafiə sistemlərinin formalaşmasında yeni perspektivlər açır. Həmçinin sosial müdafiənin gücləndirilməsi ilə iqtisadi inkişaf arasındakı qarşılıqlı əlaqə, elmi ədəbiyyatda yeni yanaşmaların yaranmasına səbəb olur. Azərbaycanın müasir sosial müdafiə proqramları və iqtisadi islahatları beynəlxalq kontekstdə sosial siyasət modellərinin analizini zənginləşdirir.

İşin elmi yeniliyi: Məqalədə beynəlxalq sosial siyasətin ölkələr üzrə inkişafında olan yeniliklər, inkişaf yolları izlənilmişdir. Həmçinin Azərbaycan Respublikası ilə müqayisəli təhlili verilərək aztəminatlı və həssas qrupda olan insanlar üçün qanun normativləri tədqiq olunmuşdur.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Sosial siyasətlə bağlı olan araşdırma işlərində, beynəlxalq sosial siyasət proseslərin izlənilməsində əsaslı vəsait ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli sərəncamı // Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – 2022.
3. Bartolomei de la Cruz, Hector G. -Alain Euzéby. L'Organisation internationale du Travail (OIT) Que sais-je, PUF, Paris. Berestein, Alexandre. "Le développement et la portée des droits économiques et sociaux" (première partie) Travail et société, vol. 7, No 3, juillet-septembre.

4. Delpal, Bernard (2011). “Le refuge américain de l’OIT (1940-19469: De l’esprit de Genève à l’esprit de Philadelphie, place du syndicalisme dans la stratégie de reconstruction”, Lespinet, Isabelle – Moret et Vincent Viet (dir.), L’Organisation internationale du travail, Presses universitaires de Rennes, Rennes, – 107-120 s.
5. Erdut, Z. Küreselleşme bağlamında uluslararası sosyal politika / Z.Erdut. – İzmir: Dokuz Eylül yayınları, – 2019.
6. Gülmez, M. Sendikal haklar: uluslararası sosyal politika, 3. baskı, (Ek: güncelleme notları), / M.Gülmez. – Ankara: Hatipoğlu yayını, – 2011 kasım.
7. Gülmez, M. Sendikal hakların uluslararası kuralları, oluşumu ve uygulanması, 1919-2014 (100. Kuruluş yıldönümü eşğinde UÇÖ / ILO kuralları), / M.Gülmez. – Ankara: Hatipoğlu yayını, – 2014 ağustos.

S.M.Yusifova

Ways to Form Social Policy at the International Level

Summary

Social policy began to be studied more widely after the Second World War. For this reason, it focused on human rights, specified in the Universal Declaration of 1948. This document defines civil, political, economic, social and cultural rights. Subsequent conventions added protective measures in areas such as Fair Labor, Social Security, health care, and education to support a stable society. International organizations as well as institutions operating in Azerbaijan work together to promote equality and reduce socio-economic inequality in order to protect vulnerable groups, strengthen economic stability and promote the construction of an inclusive society.

Key words: *political, equality, human rights, social policy*

С.М.Юсифова

Пути формирования социальной политики на международном уровне

Резюме

Социальная политика стала более широко изучаться после Второй мировой войны. По этой причине она сосредоточилась на правах человека, изложенных во Всеобщей декларации 1948 года. Этот документ определяет гражданские, политические, экономические, социальные и культурные права. Последующие конвенции добавили защитные меры в таких областях, как справедливый труд, социальное обеспечение, здравоохранение и образование, для поддержки стабильного общества. Международные организации, а также структуры, действующие в Азербайджане, работают вместе, чтобы способствовать равенству и сокращать социально-экономическое неравенство, чтобы защитить уязвимые группы, укрепить экономическую стабильность и способствовать построению инклюзивного общества.

Ключевые слова: *политика, равенство, права человека, социальная политика*

Rəyçi: ped.f.d., dos. V.İsmaylova

Redaksiyaya daxil olub: 04.11.2024

MÜNDƏRİCAT

*DİLÇİLİK – LINGUISTICS – ЛИНГВИСТИКА***S.A.ABDULLAYEVA**

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ VƏ ONLARIN FUNKSİYALARI 5

C.M.BABAYEV

DİLİN EKOLOGİYASI: PROBLEMLƏR, MEYİLLƏR, PERSPEKTİVLƏR..... 9

Ü.N.CƏFƏROVA

ATALAR SÖZLƏRİNİN DİL STATUSU 14

G.İ.EYVAZLIMƏTNDƏ ÇOXÖLÇÜLÜ CÜMLƏ ƏLAQƏLƏRİNİN SEMANTİK ƏSASLARI
(İngilis dili materialı əsasında)..... 19**E.Y.ƏLİYEV**

İNTONASIYA SÖYLƏMİN SUPRASEQMENT TƏRTİBİ VASİTƏSİ KİMİ 26

J.S.İSMAYİLOVA

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ İNFİNİTİV 31

G.M.QULİYEVAZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FEİLLƏRDƏN ƏŞYA VƏ ŞƏXS ADLARI
BİLDİRƏN İSİMLƏRİN DÜZƏLMƏSİ..... 35**F.N.QURBANZADƏ**

MƏNTİQ VƏ MƏNTİQİ FORMALAR..... 39

K.Ə.MEHDİXANLI, Y.T.QURBANOVAİNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ ANTROPONİM
VƏ TOPONİMLƏRİN TRANSLİTERASIYASI HAQQINDA 44**M.O.MƏMMƏDLİ**

İNGİLİS DİLİ NİTQİNDƏ RİTORİK FİQURLAR..... 48

S.S.MƏMMƏDOVA

DANIŞIQ ÜSLUBUNU FƏRQLƏNDİRƏN XÜSUSİYYƏTLƏR..... 54

H.Ə.MURADZADƏ

ÜSLUBİ TƏDQİQATLARDƏ YENİ YANAŞMALAR VƏ METODLAR 58

M.M.MUSTAFAYEVA

ŞİFAHİ TƏRCÜMƏDƏ NATİQİN FƏRDİ ÜSLUBUNUN QORUNMASI..... 62

S.Ə.RÜSTƏMOVAƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN “PİR” HEKAYƏSİNDƏ SÖZ SIRASININ
FUNKSİYALARI 66

E.R.SƏİDOVA

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ ELEKTRON NEOLOGİZM LÜĞƏTLƏRİNDƏ LEKSİK
İNNOVASIYALARIN QEYDƏALINMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ 71

V.SƏYİD

MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ TOPONİMLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ 77

M.M.SƏYİDRZAYEV

ƏLAQƏLİLİK MƏTN KATEQORİYASI VƏ ONUN DİLDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ 82

M.Y.ZÖHRAB-MƏCİD

İNGİLİS DİLİNİN MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI KOMMUNİKASIYADA ROLU 88

Б.Т.АГАЕВА

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА 93

Р.Ф.АМРАХОВА

О СПОСОБАХ ПЕРЕДАЧИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ
НА РУССКИЙ ЯЗЫК 98

Е.С.АХМЕДОВА

О НЕКОТОРЫХ ИНТОНАЦИОННЫХ ОСОБЕННОСТЯХ
В ТЕКСТОВОМ ДИСКУРСЕ 102

Н.А.БАГИРОВА

АББРЕВИАТУРА В СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА 107

А.Х.ДЖАФАРОВА

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛОВ, ОБРАЗОВАННЫХ ОТ
СОМАТОНИМОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ 111

Г.Ф.НУРАЛИЕВА

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИНТОНАЦИОННЫХ ШКАЛ
В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ..... 115

Л.Ш.САФАРЛИ

ПЕРЕДАЧА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ РУССКОГО ЯЗЫКА С КОМПОНЕНТОМ «ДУША»
В «РУССКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОМ СЛОВАРЕ»
М.Т.ТАГИЕВА 120

У.Г.ШАХВЕРДИЕВА

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МЕТАФОРА В ЯЗЫКЕ РОССИЙСКИХ ГАЗЕТ 124

ƏDƏBİYYAT – LITERARY STUDIES – ЛІТЕРАТУРА

A.İ.ƏLİYEV

VİKTOR HÜQO YARADICILIĞINDAN POETİK NÜMUNƏLƏR 129

R.F.ƏSƏDZADƏ

AYRIS MÖRDOKUN YARADICILIĞINDA ŞƏXSİYYƏT PROBLEMİ..... 134

Ə.B.HƏSƏNOV

ORTA ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN POEZİYƏ MƏKTƏBİNİN ƏDƏBİ-ESTETİK UĞURLARI
VƏ ONLARIN DAVAM ETDİRİLMƏSİ..... 138

S.M.HÜMBƏTƏLİYEV

KLASSİK AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN ƏSƏRLƏRİNİN
BƏDİİ-FƏLSƏFİ VƏ MƏNƏVİ İRSİ..... 145

S.G.İBRAHİMLİ

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADININ BƏDİİ PUBLİSİSTİKASI VƏ FELYETONLARI 149

M.S.QƏDİROVA

ÇAĞDAŞ DÖVRÜMÜZDƏ AZƏRBAYCAN-BELARUS ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ 157

S.Ə.MÜZƏFFƏRLİ

C.MƏMMƏDQULUZADƏNİN NƏSRİNDƏ SOSIAL PROBLEMLƏRİN İNİKASI 163

M.A.RƏCƏBOVA (ELYASOVA)

XALİDƏ HASİLOVANIN HEKAYƏLƏRİNDƏ 90-Cİ İLLƏR HADİSƏLƏRİNİN
TƏCƏSSÜMÜ 167

R.V.VƏKİLOVA

MÜHARİBƏDƏN SONRAKI İLK İLLƏRDƏ QƏRBİ ALMANİYADA DRAMATURGİYANIN
ƏSAS MÖVZU DAİRƏSİ..... 172

X.Y.ZAMANOVA

SABİR RÜSTƏMXANLI POEZİYASINDA TARİXİLİK KONSEPTİNƏ GEDƏN YOL 177

С.Г.АЛИЕВА

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ СИМВОЛИКИ В ПОСТМОДЕРНИЗМЕ ТАТЬЯНЫ ТОЛСТОЙ 181

Т.Г.ДЖАФАРОВ

АЙТМАТОВСКИЕ ТЕКСТЫ В БИЛИНГВАЛЬНОЙ АУДИТОРИИ 185

С.Е.ТАРВЕРДИЕВА

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА НА СТЫКЕ XX-XXI ВЕКОВ: ПЕРСОНАЛИИ
ЖЕНСКОЙ ПРОЗЫ 191

***PEDAQOGİKA. METODİKA. PSİXOLOGİYA –
PEDAGOGY. METHODS. PSYCHOLOGY –
ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ***

Ə.T.ABDULLAYEV

PEDAQOJİ NƏZƏRİYYƏDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK MƏDƏNİYYƏTİ MƏFHUMUNA
MÜXTƏLİF YANAŞMALAR 198

T.Q.ABDULLAYEVA, H.N.ƏKBƏRLİ

BİOLOGİYADAN SİNİFDƏNKƏNAR MƏŞĞƏLƏLƏRDƏ REGIONAL EKOLOJİ
PROBLEMLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ ŞAĞİRD TƏDQİQATLARININ TƏŞKİLİ..... 203

T.Q.ABDULLAYEVA, G.S.SƏMƏDOVA

İSTEDADLI ŞAĞİRDLƏRƏ BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ DİFERENSİAL
YANAŞMANIN TƏŞKİLİ 207

T.M.ABIŞOVA

İNKLÜZİV TƏLİMDƏ İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRDLƏRİNƏ HƏNDƏSƏ ELEMENTLƏRİNİN
ÖYRƏDİLMƏSİ METODİKASI..... 212

L.O.ATAMOVA

AZƏRBAYCAN ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI
TƏLƏBƏLƏRDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞDIRILMASINA
YANAŞMALAR..... 217

T.B.EMİNLİ

AĞIL TƏRBİYƏSİNİN MƏNTİQİ KÖKLƏRİ..... 223

T.H.ƏLİSOY

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ İNTELLEKT İLƏ YARADICILIQ
ARASINDAKI ƏLAQƏLƏR 228

E.G.ƏLİYEV

TƏRBİYƏÇİ-MÜƏLLİMİN PEŞƏKARLIĞININ YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ MÜASİR
TƏLİM TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏNİN VASİTƏLƏRİ..... 232

P.F.ƏLİYEV

TƏLƏBƏLƏRDƏ İCTİMAİ FƏALLIQ TƏRBİYƏSİNİN İMKANLARI 236

Ş.X.ƏLİYEV, H.E.MƏMMƏDOVA

YORULMANIN PROFİLAKTİKASI VƏ ORQANİZMİN ƏMƏK QABİLİYYƏTİNİ
ARTIRMA ÜSULLARI..... 241

T.Ə.ƏLİYEV

MÜASİR AİLƏLƏRDƏ TƏRBİYƏNİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 245

L.İ.ƏSGƏROV, F.A.DADAŞOV

SAGLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD OLAN ŞAGİRD LƏRİN İNKİŞAFINDA FİZİKİ
TƏRBİYƏNİN TƏŞKİLİ 250

L.İ.ƏSGƏROV, Ş.Ş.İSAYEVA

YUXARI SİNİF ŞAGİRD LƏRİNDƏ FİZİKİ TƏRBİYƏ FƏNNİNƏ OLAN
MARAĞIN ARTIRILMASI 254

N.Ç.HEYDƏROVA

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN SOSIAL-EMOSİONAL İNKİŞAFININ
MAHİYYƏTİ, MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİNİN UĞURLA HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ
YOLLARI 258

N.Ş.HÜSEYNOVA

SİFƏTİN ÖYRƏDİLMƏSİNƏ DAİR 263

Z.İ.XƏLİLOVA

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ RƏYVERMƏNİN ROLU 268

X.Q.İBRAHİMOVA, L.S.HƏMZƏYEVA

BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ TAPŞIRIQLAR VASİTƏSİLƏ ŞAGİRD LƏRİN YARADICI
TƏFƏKKÜRÜNÜN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI..... 272

F.A.QARAQURBANLI

QADIN TƏXƏLLÜSLƏRİNİN LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR..... 277

S.Z.QUBATOVA

YENİYETMƏLƏRİN SOSİALLAŞMASININ MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ FUNKSİYALARI..... 283

K.F.MAHMUDOVA, M.S.AĞAYEVA BİOLOGİYADAN EKSKURSİYALARIN TƏŞKİLİ İLƏ EKOLOJİ BİLİK VƏ BACARIQLARIN AŞILANMASI	288
G.E.MAHMUDZADƏ MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN PSIXOLOJİ İNKİŞAFI.....	292
G.H.MEHDIYEVA TƏHSİLDƏ SƏRBƏSTLİK VƏ MOTİVASIYA	296
K.K.MƏMMƏDOV İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ HƏRBİ-VƏTƏNPƏRVƏRLİK PROBLEMİ.....	301
A.R.MƏMMƏDOVA MÜASİR DƏRSİN MODELİ HAQQINDA NƏZƏRİYYƏLƏRİN MÜXTƏLİFLİYİ	305
S.K.MİKAYİLOVA, R.H.QULİYEVA XİTABIN TƏDRİSİNƏ DAİR	309
X.T.NOVRUZOVA PEDAQOJİ EKSPERİMENT VƏ NƏTİCƏLƏRİN STATİSTİK TƏHLİLİ	314
N.B.SALMANOVA, Ş.H.ƏBDÜRƏHMANOV, S.Q.QARAYEVA KİŞİ TRIATLONÇULARIN GÜNDƏLİK ENERJİ SƏRFİ VƏ QIDA RASİONUNUN TƏYİNİ	320
N.B.SALMANOVA, S.Q.QARAYEVA PNEVMATİK TAPANÇADAN SƏRRAST ATƏŞAÇMANI TƏMİN EDƏN ƏSAS AMİLLƏRİN METODİKİ ƏSASLARI	325
Y.B.SƏMƏDOV, M.S.ALIYEV, N.R.MƏMMƏDOV ORQANİZMİN PSIXOFİZİOLOJİ FUNKSİYALARININ VƏZİYYƏTİNƏ FİZİKİ MƏŞQ YÜKLƏRİNİN TƏSİRİNƏ DAİR	329
X.A.АЛЕСКЕРОВА СОВРЕМЕННЫЕ СТРАТЕГИИ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В БАКИНСКОМ СЛАВЯНСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ	334
С.Г.МЕХДИЕВА ЗАНИМАТЕЛЬНЫЙ МАТЕРИАЛ – СПОСОБ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО	338
İCTİMAİ ELMLƏR – SOCIAL SCIENCES – ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ	
İ.Ə.ƏHMƏDOVA AZƏRBAYCAN OPERA SƏNƏTİNDƏ “LEYLİ VƏ MƏCNUN” OPERASININ TUTDUĞU YER.....	342
K.X.QULİYEVA COP-da İTKİ VƏ ZƏRƏR FONDUN TAM İŞLƏK VƏZİYYƏTƏ GƏTİRİLMƏSİ	346

A.Ə.MƏHDİYEVA

ORANLI VİLHELM – NİDERLAND İNQİLABININ TARİXİNDƏ MÜHÜM ROL OYNAYAN
TARİXİ ŞƏXSİYYƏT..... 349

Ş.C.MƏMMƏDLİ

TRANSMİLLİ MEDİA ORQANLARININ MƏZMUN STRATEGİYALARININ MÜXTƏLİF
MƏDƏNİ KONTEKSTLƏRƏ UYĞUNLAŞDIRILMASI: AZƏRBAYCAN MEDİASI ÜÇÜN
TÖVSIYƏLƏR 355

A.Ə.RƏCƏBOVA

AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNDƏ DEMOKRATİKLƏŞMƏ PROSESİNDƏ
SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİN YERİ VƏ ROLU 365

S.M.YUSİFOVA

BEYNƏLXALQ SƏVİYYƏDƏ SOSİAL SİYASƏTİN FORMALAŞMASI YOLLARI..... 369

Nəşriyyat redaktoru: **Aytəkin Sadıqova**
Texniki redaktor: **Türkan Abdulxalıqova**

Çapa imzalanıb: 20.12.2024. Format: 84x108 1/16.
Həcmi: ??? ç.v. Tiraj: 300.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
Tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az

Hörmətli müəlliflər!

“Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” adlı ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsində çap olunmaq üçün elmi məqalələrin qəbulu davam edir. Məcmuəyə **dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə və ictimai elmlərin aktual problemlərinə** dair məqalələr daxil edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir.
- Məqalələrin kompyuterdə yığılmış mətnlərinin nəşriyyata təqdim olunan variantı müəllif tərəfindən diqqətlə yoxlanılır, orfoqrafik, üslubi, düzgün işarələri səhvləri aradan qaldırılır. Məqalə mətninin sonunda onun müəllif (müəlliflər) tərəfindən oxunub redaksiyaya təqdim olunması barədə qeyd aparılır.

- Məqalələr kompüterdə yığılmış formada elektron daşıyıcıda təqdim edilməlidir (Word proqramında, səhifənin ölçüləri – A4, şrift 14, sətirlərarası məsafə 1,5 interval, sağ və soldan 2 sm, yuxarı və aşağıdan 3 sm; Azərbaycan dilində mətnlər Times New Roman, Times-Latin, rus və ingilis dillərində mətnlər Times New Roman şrifti ilə).

- Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr bu qaydada göstərilir:

1. Ədəbiyyat siyahısı mətnin sonunda əlifba sırası ilə verilir.
2. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə verilir.
3. Ədəbiyyatlar AAK-nın tələbləri əsasında göstərilir:

Məs.: **Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Mütərcim, 1997.**

Nağısoylu M.N. Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Riyazül-Qüds” əsəri orijinaldır, yoxsa tərcümə // “Mütərcim” jurnalı, №1-2, 18 mart 2003-cü il, s. 34-35.

4. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin içində göstərilir. Məs.: [5, s. 112]

- Məqalənin əvvəlində Azərbaycan, rus, ingilis dillərində 5-6 açar söz göstərməlidir.
- Məqalənin başlanğıcında, açar sözlərdən sonra, onun qısa məzmununu əks etdirən (600-750 işarədən ibarət) xülasə verilir. Xülasənin məqalənin sonunda başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində; məqalə rus dilində yazılıbsa, Azərbaycan və ingilis dillərində; məqalə ingilis dilində yazılıbsa, Azərbaycan və rus dillərində) verilməsi də tələb olunur.
- İstinad olunmuş ümumi ədəbiyyat siyahısında son on ilə aid resurslara üstünlük verilməlidir.
- Elmi məqalənin sonunda onun elmi nəticəsi, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi göstərilir.

İşin elmi nəticəsi: mövzu və problem üzrə müəllifin gəldiyi nəticənin qısa təsviri.

İşin elmi yeniliyi: məqalədə qaldırılan problem və ya təqdim olunan mövzunun yeniliyi. Mövzu üzrə sistemləşdirmə və ümumiləşdirmə, nəzəri və praktiki aspektdə irəli sürülən orijinal mövqe, fərdi, fərqli və ya innovativ yanaşma.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi: məqalədə təqdim edilən mövzunun, irəli sürülən nəzəri və praktik müddəaların, təkliflərin, gəlinən nəticələrin elm və tədrisdə, istehsalatda, xidmət və sair sahələrdə tətbiq olunma səmərəsi.

- Göstərilən parametrlərə uyğun olaraq, məqalələrin həcmi 6 səhifədən az, 12 səhifədən çox olmamalıdır.
- Məqalədə müəllifin elmi dərəcəsi, elektron poçt ünvanı, işlədiyi təşkilatın adı və ünvanı dəqiq göstərməlidir.
- Məqalə müəllifinin ORCID kodu qeyd olunmalıdır.
- Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin və ya müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurası rəy verməlidir.
- Redaksiya heyətinin, nəşrə məsul redaktorun və müvafiq elmi sahə üzrə rəyçinin rəyi əsas götürülməklə Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə cavab verməyən, elmi, elmi-metodiki yeniliyi və əhəmiyyəti ilə seçilməyən məqalələr məcmuəyə daxil edilmir.

Ünvan: **Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125/139b**

tel.: 596 21 44

e-mail: mutarjim@mail.ru

Məcmuənin elektron variantı: **www.mutercim.az**

Dear authors!

"Actual problems of studying of humanities" continues to receive scientific articles for publication in the inter-university scientific journal. Articles on current problems of **linguistics, literary studies, pedagogy, psychology, philosophy and social sciences** are included in the journal.

Terms and conditions for accepting research papers:

- Articles are accepted in the Azerbaijani, Russian and English languages.
- The version of the text of the articles collected on the computer and submitted to the publisher is carefully checked by the author, spelling, stylistic, and punctuation errors are eliminated. At the end of the text of the article, a note is made that it has been read by the author(s) and submitted to the editorial office.

- The volume of the articles should not be less than 6 pages.
- Research papers should be submitted in an electronic format on computers (Word, paper size – A4, font 14, line spacing 1.5, 2 cm from the right and left, 3 cm from the top and bottom.; texts in the Azerbaijani language in Times New Roman, Times-Latin, Russian and English texts in Times New Roman font).

- It is important to indicate references and sources in articles. References and sources are provided according to these rules:

1. The references list is given in an alphabetical order at the end of the text.
2. The reference should be given in the language in which it was published.
3. The compilation of the reference list should be based on the requirements of the Higher Attestation Commission:

For example: **Rahimov A.N. Methodology of mother tongue teaching. Baku: Mutarjim, 1997.**

Nagisoylu M.N. Is Abbasgulu Agha Bakikhanov's work "Riyazul-Quds" original or a translation // "Mutarjim" magazine, № 1-2, March 18, 2003, p. 34-35.

4. The number and page of the cited literature are indicated in the text. For example: **[5, p. 112]**

- At the beginning of the article, 5-6 keywords in the Azerbaijani, Russian, and English languages should be indicated.

- At the end of the article, a summary should be given in two languages other than the language in which the article is written (in English and Russian for articles written in Azerbaijani; in Azerbaijani and English if the article is written in Russian, in Azerbaijani and Russian if the article is written in English).

- At the end of the scientific article, its scientific result, scientific novelty of the work, application importance, and economic benefit are indicated.

- According to the specified parameters, the volume of articles should not be less than 6 pages and not more than 12 pages.

- The author's scientific degree, e-mail address, name and address of the organization where he/she works should be clearly stated in the article.

- The Scientific Council of an expert with a scientific degree in this field or a relevant scientific institution must give an opinion on the articles.

- Based on the opinion of the editorial board, the editor responsible for the publication, and the reviewer in the relevant scientific field, articles that do not meet the requirements of the Higher Attestation Commission, are not selected for their scientific, scientific-methodical innovation and importance, are not included in the collection.

Address: **Rasul Rza street 125/139b., Baku city**

Phone: **596 21 44**

e-mail: **mutarjim@mail.ru**

Electronic version of the collection: **www.mutercim.az**

Уважаемые авторы!

Продолжается прием научных статей для публикации в сборнике межвузовских научных статей «**Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук**». В сборник включаются статьи по актуальным проблемам языкознания, литературоведения, педагогики, психологии, философии и общественных наук.

Научные статьи принимаются в соответствии со следующими требованиями:

- Научные статьи принимаются на азербайджанском, русском и английском языках.
- Объем научных статей должен быть не менее 6, не более 12 страниц.
- Статьи должны быть набраны на компьютере и представлены на электронных носителях (формат страницы в программе Word – А4, шрифт – 14, междустрочный интервал – 1,5, поля: справа и слева – 2 см, сверху и снизу – 3 см; шрифт для текстов на азербайджанском языке – Times New Roman и Times-Latin, шрифт для текстов на русском и английском языках – Times New Roman).
- Набранный на компьютере вариант статьи отправляется в редакцию после устранения орфографических, пунктуационных и стилистических ошибок. Последний вариант текста статьи подтверждается подписью автора.
- В статьях необходимо указать ссылки и источники. Ссылки и источники должны быть представлены в следующем порядке:
 1. Список литературы представлен в алфавитном порядке в конце текста.
 2. Литература должна быть указана на том языке, на котором она была опубликована.
 3. Список литературы представляется в соответствии с требованиями ВАК:
Напр.: **Рагимов А.Н. Методика обучения родного языка. Баку: Мутарджим, 1997.**
Нагисойлу М.Н. Произведение Аббасгулу Аги Бакиханова «Риязул-Кудс» оригинал или перевод // Журнал «Мутарджим», № 1-2, 18 марта 2003 г., с. 34-35.
 4. В тексте указываются номер и страница цитируемой литературы. Напр.: [5, с. 112].
- В начале статьи необходимо указать 5-6 ключевых слов на азербайджанском, русском и английском языках.
- В конце статьи должно быть представлено резюме объемом не менее 5-6 предложений, при условии, что имя автора и название статьи будут написаны на двух языках, отличных от языка написания текста (статьи на азербайджанском языке – на английском и русском, статьи на русском языке – на азербайджанском и английском, статьи на английском языке – на азербайджанском и русском).
- В конце статьи отмечаются результаты, научная новизна, значение практического применения исследования.
- В статье должны быть точно указаны ученая степень автора, адрес электронной почты, название и адрес организации, в которой он работает.
- Статьи должны быть рецензированы специалистом, имеющим ученую степень в данной области, либо Ученым Советом соответствующего научного учреждения.
- Статьи, не соответствующие указанным выше требованиям, в сборник научных статей не включаются.

Адрес: г. Баку, ул. Расула Рзы, 125

тел.: 596 21 44; 497 06 25

e-mail: mutarjim@mail.ru

Электронный вариант сборника: www.mutercim.az